

M.B. KALONOV, X.A. ORTIQOV

BUXGALTERIYA HISOBI

I QISM

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT
UNIVERSITETI**

**“O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTINI
RIVOJLANTIRISHNING ILMIY ASOSLARI VA
MUAMMOLARI” ILMIY–TADQIQOT MARKAZI**

M.B. KALONOV, X.A. ORTIQOV,

BUXGALTERIYA HISOB

(Darslik 1-qism)

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan 5230900-“Buxgalteriya hisobi va audit (tarmoqlar
bo‘yicha)” ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun darslik sifatida chop
etishga tavsiya etilgan*

Toshkent-2022

Kalonov M.B., Ortiqov X.A.

Buxgalteriya hisobi (matn)darslik 1-qism . – T.: 2022-yil

Darslik bakalavr va magistrnlarni tayyorlash bo'yicha Davlat standartlari asosida tayyorlangan. Darslikda buxgalteriya hisobini tashkil etish jihatlari, aktivlar, majburiyatlar, xususiy kapital va boshqa hisob obyektlarini buxgalteriya hisobida aks ettirish va ularga oid ma'lumotlarni moliyaviy hisobotlarda ochib berish xususiyatlari yoritilgan.

Shu bilan birga, aktivlar, majburiyatlar, xususiy kapital va boshqa hisob obyektlarining harakati bilan bog'liq operatsiyalarni hujjatlar bilan rasmiylashtirish uchun boshlang'ich hujjatlarning namunaviy shakllari ilova qilingan.

Mazkur darslik O'zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonunchilikka asoslanib tayyorlangan va barcha iqtisodiy yo'nalishlar bo'yicha ta'lim olayotgan talabalarni o'qitish jarayonida foydalanish uchun, shuningdek, amaliyotchi buxgalterlar va boshqa foydalanuvchilar hamda ilmiy izlanuvchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir

M.P.Eshov

TDIU i.f.d., professor

Taqrizcxilar:

R.D. Dusmuratov – TDAU *Buxgalteriya hisobi, tahlil va audit kafedrasi mudiri, professor, i.f.d.*

N.B. Abdusalomova – TDIU *Buxgalteriya hisobi kafedrasi mudiri, professor i.f.d.*

A.T. Xashimova – O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi *Buxgalteriya hisobi va audit uslubiyoti departamenti direktori o'rinbosari, i.f.n.*

Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining

90 yilligiga bag'ishlanadi

SAMARQAND IQTISODIYOT
VA SERVIS INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

No _____

Mundarija

KIRISH

1-bob. XO‘JALIK HISOBINING MOHIYATI VA UMUMIY TAVSIFI

- 1-§. Xo‘jalik hisobi tushunchasi va unga qo‘yilgan talablar
- 2-§. Xo‘jalik hisobida qo‘llaniladigan o‘lchovlar
- 3-§. Xo‘jalik hisobining turlari va ularning tavsifi
- 4-§. Buxgalteriya hisobining mohiyati, prinsiplari va funtsiyalari
- 5-§. Buxgalteriya hisobi axborotlaridan foydalanuvchilar
- 6-§. Buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni tartibga soluvchi me‘yoriy-huquqiy asoslar

2-bob. BUXGALTERIYA HISOBI FANINING PREDMETI VA USULLARI

- 1-§. Buxgalteriya hisobi fanining predmeti va vazifalari
- 2-§. Buxgalteriya hisobining usullari
- 3-§. Buxgalteriya hisobining boshlang‘ich hujjatlari va registrlari
- 4-§. Buxgalteriya hisobining schyotlari va Schyotlar rejasi
- 5-§. Hisob siyosati
 - 5.1. Hisob siyosatining mohiyati, mazmuni va ahamiyati
 - 5.2. Hisob siyosatini ishlab chiqish va foydalanish tartibi
- 6-§. Buxgalteriya hisobini tashkil etish

3-bob. ASOSIY VOSITALAR HISOBI

- 1-§. Aktivni asosiy vosita sifatida tan olish
- 2-§. Asosiy vositalarning kelib tushishi va baholanishi
 - 2.1. Haq evaziga xarid qilingan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati
 - 2.2. Korxonada yaratilgan (qurilgan) asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati
 - 2.3. Chet el valutasida xarid qilingan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati
 - 2.4. Korxonada ustav kapitaliga ta‘sischilar qo‘yilmalari (ulushi) sifatida olingan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati
 - 2.5. Ilgari boshqa korxonaning ustav kapitaliga kiritilgan ta‘sis ulushini qaytarilishidan kelib tushgan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati
 - 2.6. Tekinga olingan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati
 - 2.7. Majburiyatlari umumiy summada ifodalangan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati
- 3-§. Asosiy vositalarga o‘tkaziladigan kapital qo‘yilmalar
- 4-§. Asosiy vositalarni qayta baholash

5-§. Asosiy vositalarning kelib tushishi va ichki harakatining boshlang'ich hujjatlarda hisobi

6-§. Asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblash

7-§. Asosiy vositalarni ta'mirlash

8-§. Asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish

9-§. Asosiy vositalarning chiqib ketishi

9.1. *Asosiy vositalarning chiqib ketishining umumiy masalalari*

9.2. *Asosiy vositalarning tugatilishi natijasida balansdan chiqarilishi*

9.3. *Asosiy vositalarning sotilishi natijasida balansdan chiqarilishi*

9.4. *Asosiy vositalarni ayirboshlash natijasida balansdan chiqarish*

9.5. *Asosiy vositalarni tekinga berish natijasida balansdan chiqarilishi*

9.6. *Asosiy vositalarni ustav kapitaliga ta'sischi ulushi sifatida berilishi natijasida balansdan chiqarilishi*

9.7. *Asosiy vositalarni kamomad yoki yo'qotish natijasida balansdan chiqarilishi*

9.8. *Ta'sischi ta'sischilar tarkibidan chiqib ketganda asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida asosiy vositalarni balansdan chiqarilishi*

9.9. *Asosiy podadan yaroqsizga chiqarilgan hayvonlar buxgalteriya hisobining o'ziga xos xususiyatlari*

10-§. Ijara (lizing) operatsiyalari hisobi

10.1. *Ijara (lizing) operatsiyalari hisobini tashkil etishning huquqiy asoslari*

10.2. *Ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi)da moliyaviy ijara bo'yicha operatsiyalar hisobi*

10.3. *Ijarachi (lizingga oluvchi)da moliyaviy ijara bo'yicha operatsiyalar hisobi*

10.4. *Operativ ijara bo'yicha operatsiyalar hisobi*

10.5. *Keyingi ijara sharti bilan mol-mulkni sotish bo'yicha operatsiyalar hisobi*

Ilovalar

4-bob. NOMODDIY AKTIVLAR HISOBI

1-§. Aktivni nomoddiy aktiv sifatida tan olish

2-§. Nomoddiy aktivlarning kelib tushishi va baholanishi

2.1. *Haq evaziga xarid qilingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati*

2.2. *Korxonada yaratilgan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati*

2.3. *Chet el valutasida xarid qilingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati*

2.4. *Korxonada ustav kapitaliga ta'sischilar qo'yilmalari (ulushi) sifatida olingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati*

2.5. *Ilgari boshqa korxonaning ustav kapitaliga kiritilgan ta'sis ulushining qaytarilishidan kelib tushgan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati*

2.6. *Tekinga olingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati*

2.7. *Majburiyatlari umumiy summada ifodalangan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati*

3-§. *Xarajatni aks ettirish*

4-§. *Nomoddiy aktivlarni qayta baholash*

5-§. *Nomoddiy aktivlarga amortizatsiya hisoblash*

6-§. *Nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish*

7-§. *Nomoddiy aktivlardan foydalanish huquqini berish bilan bog'liq operatsiyalar hisobi*

8-§. *Gudvill hisobining xususiyatlari*

9-§. *Nomoddiy aktivlarning chiqib ketishi*

9.1. *Nomoddiy aktivlarning chiqib ketishining umumiy masalalari*

9.2. *Nomoddiy aktivlarning tugatilishi natijasida balansdan chiqarilishi*

9.3. *Nomoddiy aktivlarning sotilishi natijasida balansdan chiqarilishi*

9.4. *Nomoddiy aktivlarni ayirboshlash natijasida balansdan chiqarish*

9.5. *Nomoddiy aktivlarni tekinga berish natijasida balansdan chiqarilishi*

9.6. *Nomoddiy aktivlarning ustav kapitaliga ta'sisning ulushi sifatida berilishi natijasida balansdan chiqarilishi*

9.7. *Nomoddiy aktivlarning kamomad yoki yo'qotish natijasida balansdan chiqarilishi*

9.8. *Ta'sischi ta'sisчилari tarkibidan chiqib ketganda asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida nomoddiy aktivlarning balansdan chiqarilishi*

Ilovalar

5-bob. INVESTITSİYALAR HISOBI

1-§. *Investitsiyalar hisobini tashkil etishning huquqiy asoslari*

2-§. *Investitsiyalarni shakllantirish tamoyillari*

3-§. *Investitsiyalar bilan bog'liq operatsiyalar hisobi*

4-§. *Korporativ obligatsiyalar bilan bog'liq operatsiyalar hisobi*

4.1. *Korporativ obligatsiyalar bilan bog'liq operatsiyalarning jamiyat - emitentidagi hisobi*

4.2. *Korporativ obligatsiyalar bilan bog'liq operatsiyalarning investordagi hisobi*

5-§. *Investitsiyalarni inventarizatsiyadan o'tkazish*

Ilovalar

6-bob. TOVAR-MODDIY ZAXIRALAR HISOBI

1-§. Tovar-moddiy zaxiralar tasnifi va hisobining uslubiy asoslari

2-§. Tovar-moddiy zaxiralarni tan olish

3-§. Tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olishning tizimlari

4-§. Tovar-moddiy zaxiralarning kelib tushishi va baholanishi

4.1. Tovar-moddiy zaxiralarning kelib tushishi va baholanishining umumiy masalalari

4.2. Haq evaziga xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi.

4.3. Chet el valutasida xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

4.4. Korxonada ustav kapitaliga ta'sisчилarning qo'yilmalari (ulushi) sifatida olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

4.5. Ilgari boshqa korxonaning ustav kapitaliga kiritilgan ta'sis ulushining qaytarilishidan kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

4.6. Tekinga olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

4.7. Uzoq muddatli aktivlar tarkibidan o'tkazish yo'li bilan olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

4.8. Ilgari berilgan tovar qarzining qaytarilishi yoki tovar qarzini olish natijasida olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

4.9. Majburiyatlari umumiy summada ifodalangan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

4.10. Chetdan qayta sotish uchun xarid qilingan tovarlarni xarid qiymati bo'yicha hisobga olish

5-§. Korxonada ishlab chiqarilgan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

6-§. Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlash usullari

6.1. Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlashning oddiy usuli.

6.2. Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlashning buyurtmali usuli

6.3. Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlashning bosqichli usuli

6.4. Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlashning me'yoriy usuli

6.5. Birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulotlar tannarxini aniqlash usullari

6.6. Qo'shimcha (yo'ldosh) mahsulot hisobi

- 7-§. Tovar-moddiy zaxiralarni boshlang'ich hujjatlarda hisobi
- 8-§. Tovar-moddiy zaxiralarni realizatsiya qilishning sof qiymati
- 9-§. Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish
- 10-§. Tovar-moddiy zaxiralarning chiqib ketishi
 - 10.1. Tovar-moddiy zaxiralarning chiqib ketishining umumiy masalalari
 - 10.2. Chiqib ketayotgan tovar-moddiy zaxiralar qiymatini aniqlash usullari
 - 10.3. Tovar-moddiy zaxiralarning sotilishi natijasida balansdan chiqarilishi
 - 10.4. Tovar-moddiy zaxiralarning ustav kapitaliga ta'sisning ulushi sifatida berilishi natijasida balansdan chiqarilishi
 - 10.5. Ta'sischi ta'sislar tarkibidan chiqib ketganda tovar-moddiy zaxiralar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida tovar-moddiy zaxiralarning balansdan chiqarilishi
 - 10.6. Tovar-moddiy zaxiralarni tekinga berish natijasida balansdan chiqarilishi
 - 10.7. Tovar-moddiy zaxiralarni ayirboshlash natijasida balansdan chiqarish
 - 10.8. Tovar-moddiy zaxiralar kamomadi yoki yo'qotilishi natijasida balansdan chiqarilishi
- 11-§. Inventar va xo'jalik jihozlari hisobga olishning xususiyatlari
 - 11.1. Inventar va xo'jalik jihozlari bo'yicha operatsiyalar hisobi
 - 11.2. Inventar va xo'jalik jihozlarning boshlang'ich hujjatlarda hisobi
- 12-§. Taralarni hisobga olishning xususiyatlari
 - 12.1. Taralarning mol yetkazib beruvchidagi hisobi
 - 12.2. Taralarning Xaridordagi hisobi
 - 12.3. Taralarning boshlang'ich hujjatlarda hisobi
- 13-§. O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning hisobga olishning xususiyatlari
 - 13.1. Korxonada olingan nasllarning tannarxi shakllanishi tartibi
 - 13.2. O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning tirik vazni ortishini aniqlash
 - 13.3. O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning boshlang'ich hujjatlarda hisobi
 - 13.4. O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni chiqib ketishi
- 14-§. Daval xomashyo va materiallar bilan bog'liq operatsiyalar hisobi
 - 14.1. Daval xomashyo va materiallar bilan bog'liq operatsiyalarining huquqiy asoslari
 - 14.2. Daval xomashyo va materiallar bilan bog'liq operatsiyalarining davalga beruvchidagi hisobi
 - 14.3. Daval xomashyo va materiallar bilan bog'liq operatsiyalarining qayta ishlovchidagi hisobi

Ilovalar

Foydalanilgan adabiyotlar

Kirish

Korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tubdan yangilash, ularni oqilona boshqarishda boshqaruv qarorlarini qabul qilish, ularning faoliyatini to'liq aks ettiruvchi ishonchli va barqaror axborot ma'lumotlarini yig'ish, to'plash, qayta ishlash orqali schyotlarda ikkiyoqdama aks ettirish orqali buxgalteriya hisobi hamda hisobotlarini tuzish kabi masalalar muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur darslik o'quvcilar hamda foydalanuvchilarga iqtisodiyotni rivojlantirishning asosiy ustuvor yo'nalishlarini puxta o'zlashtirishlari, mavjud resurslardan samarali foydalanishlari hamda ularga ijodiy yondashishlarini ta'minlashda buxgalteriya hisobining o'ziga xos xususiyatlari, moliyaviy hisobotning asosiy tamoyillari hamda uslubiy asoslari bo'yicha bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlariga yordam beradi. Shuningdek:

– buxgalteriya hisobi tamoyillarini, korxonada faoliyati bilan bog'liq daromad va xarajatlarni hisobga olish usullarini, moliyaviy hisobot ko'rsatkichlari va ularning shakllanishini, ichki va tashqi foydalanuvchilar uchun zarur ma'lumotlarni buxgalteriya hisobi va hisobotlaridan olishni bilishi va ulardan foydalana olishiga;

– buxgalteriya hisobida boshlang'ich hujjatlarni yig'ish, qayta ishlash, umumlashtirishni mustaqil amalga oshirish, xo'jalik operatsiyalari bo'yicha buxgalteriya yozuvlarini amalga oshirish va schyotlarda aks ettirish, buxgalteriya hisobi schyotlarining aylanma va qoldig'ini aniqlash orqali buxgalteriya hisobi va hisobotlarini tuzish hamda taqdim etish bo'yicha ko'nikmalarga ega bo'lishga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobini tartibga soluvchi asosiy hujjat bo'lib "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni hisoblanadi. Mazkur qonunga muvofiq, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni tartibga solish, buxgalteriya hisobi standartlarini ishlab chiqish va tasdiqlash O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining zimmasiga yuklatiladi. darslikda xo'jalik operatsiyalarini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi buyruqlari bilan tasdiqlanib, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatga olingan O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standartlari va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar asosida batafsil tushuntirilgan.

Shuningdek, korxonalarda ishlab chiqarilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish tannarxi, davr xarajatlari va moliyaviy faoliyat bilan bog'liq xarajatlarning

tarkibini aniqlash hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida nizom”ga asoslanib yoritib o‘tilgan.

Yuqorida sanab o‘tilgan me‘yoriy-huquqiy hujjatlardan tashqari buxgalteriya hisobi obyektlarini alohida xo‘jalik operatsiyalari va faoliyat turlarida hisobga olish va ularni hisobotlarda aks ettirish tartibini yoritishda O‘zbekiston Respublikasining kodekslari (masalan, *O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi*), qonunlari va boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlardan ham foydalanigan.

Mazkur darslik barcha iqtisodiy yo‘nalishlar bo‘yicha ta‘lim olayotgan talabalarni o‘qitish jarayonida foydalanish uchun, shuningdek, amaliyotchi buxgalterlar va boshqa foydalanuvchilarga mo‘ljallangan hamda ilmiy izlanuvchilar uchun foydalidir.

1-bob. XO‘JALIK HISOBINING MOHIYATI VA UMUMIY TAVSIFI

1-§. Xo‘jalik hisobi tushunchasi va unga qo‘yilgan talablar

Iqtisodiy subyekt faoliyatiga rahbarlik qilish va uning ustidan nazorat ishlarini olib borish uchun rahbariyat kerakli ma’lumotlar bilan ta’minlanishi zarur. Buning uchun korxonaning xo‘jalik faoliyati uzluksiz kuzatib boriladi. Kuzatish yo‘li bilan olingan ma’lumotlar ma’lum miqdor ko‘rsatkichlarida ifodalanib, istalgan vaqtda foydalana olish uchun ular o‘ziga xos tartibda qayd qilinadi. Korxonaning moliya-xo‘jalik faoliyatida yuz beradigan ayrim voqea va hodisalar kuzatish, o‘lchash va qayd qilish uning faoliyatini miqdorlarda aks ettirishdan iboratdir. Demak, xo‘jalik faoliyatidagi hodisalarni va voqealarni kuzatish, o‘lchash va qayd qilish xo‘jalik hisobining asosiy mazmunini tashkil qiladi.

Xo‘jalik hisobiga bo‘lgan talab, uning mazmuni va maqsadi barcha ijtimoiy-iqtisodiy formatsiya (tuzum)larda ham bir xil bo‘lmagan, ular har bir yangi ijtimoiy tuzum talablariga bo‘ysundirilishi natijasida doimo o‘zgarib kelgan.

Xo‘jalik hisobi yordamida iqtisodiy subyektda yuz beradigan ayrim voqea va hodisalar faqat miqdor jihatidan emas, balki sifat jihatidan ham ifodalanadi. Demak, xo‘jalik hisobi korxonaga rahbarlik qilish, uning ustidan nazorat qilish maqsadida korxonada yuz beradigan o‘zgarishlarni miqdorlarda aks ettirish va sifat jihatidan tavsiflashdan iboratdir.

Xo‘jalik hisobi korxonalarga biriktirilgan moddiy va moliyaviy resurslarning harakati va holatini aks ettirish bilan birga ulardan oqilona, samarali foydalanish ustidan nazorat olib boradi, shuningdek, respublikaning milliy boyligini saqlash hamda ko‘paytirishga hissa qo‘shadi.

Xo‘jalik hisobi, asosan, quyidagi funksiyalarni bajaradi:

– xalq xo‘jalik hisobi tarmoqlari korxonada, tashkilot va muassasalarda sodir bo‘layotgan xo‘jalik jarayonlarini kuzatib borish;

– kuzatish orqali olingan ma’lumotlarni miqdoriy ko‘rsatmalarda ifodalash;

– korxonada, tashkilot, muassasa xo‘jalik faoliyatlarini kuzatish natijalarini maxsus hujjatlarda qayd etish;

– maxsus hujjatlarda aks ettirilgan ma’lumotlarni umumlashtirish va guruhlashtirish, xo‘jalik jarayonlari ustidan nazorat o‘rnatish va ularga ta’sir etish.

Xo‘jalik hisobining yuqoridagi funksiyalari ayrim korxonada, muassasa va tashkilot va umuman butun xalq xo‘jaligining iqtisodiy jihatdan asoslangan joriy va kelgusidagi reja ko‘rsatkichlarini tuzishda, ular bajarilishini ustidan nazorat olib borishda muhim

ahamiyat kasb etadi.

Xo'jalik hisobiga qo'yiladigan talablar. Xalq xo'jaligini boshqarishda hisobdan muvaffaqiyatli foydalanish uchun ma'lum talablarga rioya qilish kerak. Buxgalteriya hisobi uzluksizdir, chunki u kunma-kun yuritiladi va barcha xo'jalik hodisalari va jarayonlarini yalpi tarzda qayd etadi. Buxgalteriya hisobini to'g'ri tashkil etish va korxonalarni samarali boshqarish uchun ma'lum talablarga rioya qilish kerak. Buxgalteriya hisobiga qo'yilgan talablar quyidagilardan iborat:

– ***hisobning sodda va tushunarli bo'lishi.*** Sodda va hamma uchun tushunarli hisobni tashkil etishdan asosiy maqsad uning murakkablashu viga yo'l qo'ymaslik, hamda hisob ma'lumotlaridan keng xalq ommasi foydalana olishini ta'minlashdan iborat;

– ***hisobning rejaliligi.*** Bu talab yuqorida aytib o'tilgan soddalik talabi bilan chambarchas bog'liqdir. hisobda albatta zaruriy ma'lumot va ko'rsatkichlarga ega bo'lgan holda, hisob yuritish xarajatlarini iloji boricha kamaytirib borish lozim;

– ***hisobning aniq va to'g'riligi.*** Bu talab negizida xo'jalik faoliyatlarida kuzatish natijasida olingan ma'lumotlarni hujjatlarda aniq va to'g'ri qayd etish tushuniladi. Har xil maqsadlarda yoki e'tiborsizlik qilib, xalq xo'jalik hisobini noaniq hamda noto'g'ri aks ettirish qonunbuzarlik hisoblanadi;

– ***hisob ishlarini o'z vaqtida amalga oshirish,*** ya'ni hisob ishlariga taalluqli qanday hodisa sodir bo'lgan bo'lsa, albatta, o'z vaqtida aks ettirmoq, hujjatlarga qayd qilmoq zarur bo'ladi. Bu talab to'liq bajarilganda, xo'jalik faoliyati ustidan boshqaruv olib borish yaxshi yo'lga qo'yiladi, ro'y bergan yoki ro'y berishi mumkin bo'lgan kamchiliklar o'z vaqtida yo'qotiladi;

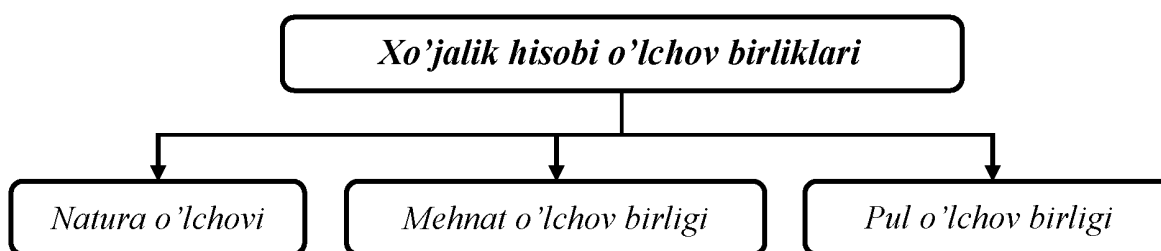
– ***hisob ko'rsatkichlari bilan reja ko'rsatkichlari birligi.*** Bu birlik reja ko'rsatkichlarini hisob ko'rsatkichlari bilan solishtirish va reja topshiriqlarining bajarilish darajasini aniqlash uchun zarurdir. Undan tashqari hisob ma'lumotlaridan reja tuzishda foydalanilar ekan, bu, o'z navbatida, hisob va reja ko'rsatkichlarining birligini ham taqozo qiladi.

Korxonada, muassasa, tashkilotlarda qaysi mulkchilik shakli asosida faoliyat olib borishidan qat'i nazar o'z oldiga joriy va kelgusi reja ko'rsatkichlari tuzib olinadi. Butun xalq xo'jaligi va ularning tarmoqlari bo'yicha hamda mamlakat miqyosida reja ko'rsatkichlari belgilab olinadi. Xuddi Shu ko'rsatkichlar bilan hisob ko'rsatkichlari birligi (Shu bilan birga ijobiy farqlar) katta ahamiyat kasb etadi. Hisob ishlab chiqarishning borishi, savdo, ta'minot, qishloq xo'jaligi, qurilish, maishiy xizmat, transport va hokazolar faoliyati qay darajadali haqida ma'lumot beradi, reja

bajarilish ustidan nazorat oʻrnatib, tahlil qilish imkonini yaratadi. Iqtisodiyotni rivojlantirish ichki va tashqi omillarini topish imkonini yaratadi.

2-§. Xoʻjalik hisobida qoʻllaniladigan oʻlchovlar

Buxgalteriya hisobida 3 ta oʻlchov birligidan foydalanilsa-da, ammo yagona pul oʻlchov birligida umumlashtiriladi, bundan tashqari buxgalteriya hisobining yana bir xususiyati – hamma jarayonlar hujjatlarda aks ettirilish lozim. Xoʻjalik hisobida quyidagi oʻlchov birliklaridan foydalaniladi (1.1-rasm):

1.1-rasm. Xoʻjalik hisobi oʻlchov birliklarining turkumlanishi

Natural oʻlchovlar birligi (kg, m, m³, l, dona va hokazo) hisobga taqsim etilgan bir xil hisob obyektining miqdoriy tavsifini ochib beradi va uning xususiyatlariga bogʻliq ravishda koʻrsatilgan birliklarda axborot olish uchun xizmat qiladi. Natural oʻlchovlarga xos boʻlgan umumiy shart — tovar-moddiy boyliklarning miqdoriy hisobi. Ular yordamida umumlashtiruvchi koʻrsatkichlarning olinishi istisno etiladi. Natura oʻlchov birligi tezkor hisob, statistik hisob, buxgalteriya hisobi analitik hisobida keng qoʻllaniladi. Bu oʻlchov birligi bir turdagi buyumlar hisobi uchun kerak boʻladi. Masalan, bolalar oyoq kiyimi uchun uchum moʻljallangan tarozilar soni, non soni, gazlama metri va hokazo (metr, kg, dona va h.k).

Mehnat oʻlchov birligi esa biror-bir statistik yoki xalq xoʻjaligi mahsulotlari ishlab chiqarish uchun sarf boʻlgan ishchi kuchi, ishchi soni, ish soati va hokazolarni aniqlashda qoʻllaniladi. Savdo korxonasida esa maʼlum bir tovar oborot miqdori uchun sarf etilgan ish vaqti, ish soati, ish kuni, ishchi kuchi, va h.k. ni aniqlashda kerak boʻladi. Mehnat oʻlchov birligi xodimlar bilan mehnat haqi yuzasidan hisob-kitoblarni olib borishda ham ahamiyatlidir. Mehnat oʻlchov birliklari natura oʻlchov birliklari bilan birgalikda mehnat unumdorligini bildiradi.

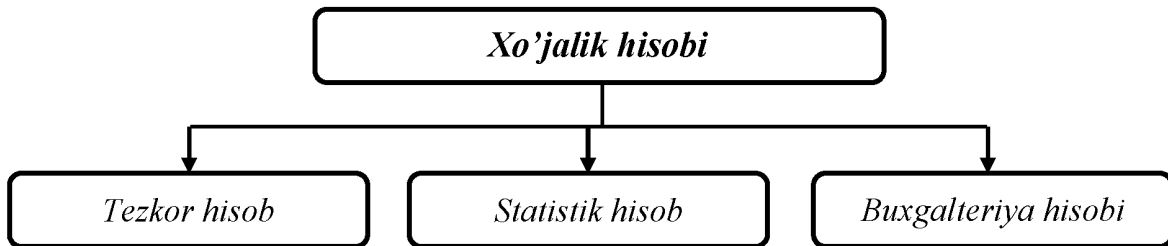
Shuningdek, mehnat oʻlchovlari sarflangan ish vaqtining hisobi uchun moʻljallangan. Ularning oʻlchov birligi daqiqa, soat, kunlar hisoblanadi. Ular yordamida mahsulot ishlab chiqarish meʼyorlari, mehnat unumdorligi, ish haqini hisoblash va hokazolar nazorat qilinadi. Ravshanki, mehnat oʻlchovlari ham, natural oʻlchovlar singari qoʻllashning qatʼi belgilangan chegaralariga ega. Turli xil hisob

obyektlarini birlashtirish va ularni bir o‘lchovda ifodalash imkonini beradigan bir xildagi va umumlashtiruvchi ko‘rsatkich bo‘lib pul o‘lchovi xizmat qiladi. Uning o‘lchov birligi milliy valuta birligi, ya’ni so‘m hisoblanadi.

Pul o‘lchov birligi xo‘jalik jarayonlari va vositalarini yagona o‘lchovda (pulda) umumlashtirishda qo‘llaniladi.

3-§. Xo‘jalik hisobining turlari va ular tavsifi

Xo‘jalik hisobi yagona bir tizim bo‘lib, uning ajralmas, bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq turlari mavjud (1.2-rasm).

1.2-rasm. Xo‘jalik hisobi turlari

Ularning har biri o‘zining aniq obyekti, vazifasi va xususiyatiga ega, shuning uchun mustaqil. Ayni vaqtda ulardan har birining mustaqilligi o‘zaro bog‘liqlik va bir-birini taqozo qilishidan mustasno emas.

Hisobning har bir turi bir xildagi xo‘jalik jarayonlarining turli jihatlarini o‘rganib, axborotdan foydalanuvchilarni qiziqtiradigan axborot oqimlarining alohida bosqichlarda kesishishiga to‘sqinlik qilmaydi. Bu hisobning barcha turlariga taalluqli bo‘lgan, ular uchun juda muhim bitta xususiyat tufayligina mumkin. U ham bo‘lsa, yuqorida ko‘rib chiqilgan uchta: natura, mehnat va pul o‘lchovlarining uchala hisob turida ham qo‘llanilishidir.

1. Tezkor hisob, bu hisob xalq xo‘jaligi tarmoqlari – korxonalar, muassasa, tashkilotlarining ayrim bir bo‘limlarida sodir bo‘layotgan xo‘jalik jarayonlari haqida zarur ma’lumot va ko‘rsatkichlarni joriy kuzatish va nazorat etish orqali tegishli joylarga yetkazish va bu ma’lumotlardan tegishli maqsadlarda foydalanish imkonini beradi. Bu hisobda hamma aloqa vositalaridan (telefon, telegraf, og‘zaki yoki hujjatlardan) foydalaniladi. Shuningdek, o‘lchov birliklarining 3 turidan ham foydalaniladi. Tezkor hisob yordamida korxonalar resurslari va ular miqdorining o‘zgarishini joriy tartibda kuzatish, buxgalteriya va statistik hisobda aks ettirilmaydigan qator ma’lumotlarni ko‘rsatish mumkin. Tezkor hisobning o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri ma’lumotning tezda yig‘ilishi va tezda yetkazilishidir. Masalan, mashina va qurilmalardan foydalanish darajasi, tovar-moddiy zaxiralar

miqdori, xodimlarning ishga kelgan yoki kelmaganligi, mehnat haqi berilgani, mol yetkazib beruvchilardan tovarlar kelganligi, sotilgan tovardan kelgan tuShu m va hokazolar haqidagi tezkor ma'lumotlar.

Ayrim tezkor hisob ma'lumotlaridan faqat bevosita korxonada foydalanilib qolmasdan, balki ular korxonaga rahbarlik qiluvchi yuqori tashkilotlarda, hatto iqtisodiyot tarmoqlari miqyosida alohida tezkor hisobot ko'inishida ham umumlashtirilishi mumkin. Bunday hisobotlardan esa mahsulot ishlab chiqarish miqdori va sifati, xomashyo bilan ta'minlanganlik darajasi, qurilish-montaj ishlarining borishi to'g'risidagi va boshqa ma'lumotlarini olishda foydalaniladi.

Ta'kidlanganidek, tezkor hisob ko'inishida ma'muriyatga taqdim etiladigan axborot kundalik xo'jalik operatsiyalari alohida qismlarining mazmuni to'g'risida javob bera olishi sababli zarur. Mazkur axborotning vaqt oralig'ida chegaralanganligi – tezkor hisobning birinchi ajralib turuvchi belgisi hisoblanadi.

Bunday axborotlarni hisobning boshqa turlaridan olish ularga g'ov bo'lishi va qo'yilgan vazifalarni hal etishga tizimli yondashuvni qo'llashni yuzaga chiqarmasligi mumkin. Shuning uchun ushbu bo'shliqni o'z tabiatiga ko'ra bir xil bo'lmagan tezkor hisob to'ldiradi. Tezkor hisob xo'jalik hisobiga xos bo'lgan uchala o'lchovdan foydalansa ham, lekin pul o'lchovidan foydalanish unda cheklangan. Bu tezkor hisobda, asosan, doimiy ravishda umumlashtirish talab qilinmaydigan, ayrim bir xil xo'jalik operatsiyalari aks ettirilishi bilan bog'liq. Mazkur hisob turining farq qiluvchi ikkinchi belgisi ham mana shundan iborat.

Bunday axborotlarni olishning tezkorligi tezkor hisobning uchinchi farq qiluvchi belgisi hisoblanadi. Tezkor axborotlarni olishga bo'lgan talablarning soddalashtirilishi Shundan kelib chiqadi. Tezkor hisob axborotlari boshlang'ich hujjatlar bilan rasmiylashtirilmaganligi sababli, ular yuridik dalillovchi kuchga ega emas. Agar tezkor hisob axborotlarining tayinlanishidan kelib chiqiladigan bo'lsa, bunday dalillash shart emas. Tezkor hisobning to'rtinchi farqlovchi belgisi mana shundan iborat.

Bu hisobda hamma aloqa vositalaridan (telefon, telegraf, og'zaki yoki hujjatlardan) foydalaniladi, Ayrim hollarda bunday axborotlar jadval, ma'lumotnoma, xizmat yozuvi va boshqa ko'inishda rasmiylashtirilib, bu tezkor hisobot tuzish deb qaralishi mumkin. Zarur hollarda tezkor hisobda statistik va buxgalteriya hisobidan olingan axborotlar ham qo'llaniladi. Bu tezkor hisobning beshinchi o'ziga xos belgisidir. Hisobning boshqa turlariga xos bo'lgan, axborotlarga ishlov berishning maxsus usullari va amallarini qo'llash tezkor hisobda ishlatilmaydi.

4-§. Buxgalteriya hisobining mohiyati, prinsiplari va funksiyalari

Buxgalteriya hisobi iqtisodiy fanlardan biri bo'lib, uning nazariyasi buxgalteriya hisobini tashkil etish texnikasi, predmeti va usulini o'rgatadi. Bu fan xalq xo'jaligi tarmoqlarida buxgalteriya hisobini yuritish usullarini o'rganib, umumlashtirib, uning ilg'or usullarini joriy etish bilan shug'ullanadi. Shu bilan birga, bu fan boshqa mamlakatlar buxgalteriya hisobini yuritish usullarining ilg'or shakllarini xalq xo'jaligi tarmoqlariga joriy etish yo'llarini ishlab chikadi va amaliyotga joriy etishga tavsiya etadi.

Kishilik jamiyatining hamma bosqichlarida ham xalq xo'jaligidagi hisob turlariga talab mavjud bo'lgan. Chunki xalq xo'jalik hisobi insoniyat uchun zarur bo'lgan iste'mol buyumlari, kiyim-kechak, oziq-ovqat va hokozolarni ishlab chiqarish, taqsimlashni hisobga olish Demak, dir. Har bir jamiyatning ham asosiy maqsadi zarur buyumlarni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlashdan iborat. Bu maqsadni amalga oshirish uchun kixilar ijtimoiy hayotida sodir bo'layotgan voqea va hodisalarni kuzatish, jamiyatda mavjud bo'lgan mehnat buyumlari, mehnat qurollari, hamda mehnat jarayonlarini hisobga olib borish zarur bo'ladi. Xuddi shu vazifani esa xalq xo'jalik hisobi bajaradi.

Tovar ayirboshlash davrida xalq xo'jalik hisobi ahamiyati ko'paydi, chunki tovar ayirboshlash uchun umumiy ekvivalent talab etiladi. Umumiy ekvivalentga esa faqat hisob-kitobni tahlil etish, to'g'ri yurgizish orqaligina ega bo'lish mumkin, ya'ni almashtiriladigan tovarni ishlab chiqarishga sarflangan ijtimoiy zarur mehnat miqdorini aniqlash kerak bo'ladi. Ishlab chiqarish kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonining o'sishi natijasida xo'jalik faoliyatiga rahbarlik qilish murakkablashgan va moddiy ishlab chiqarish asosida vujudga kelgan xalq xo'jalik hisobi ahamiyati oshgan, jamiyat hamma sohalarida mulklarni hisobga olish borasidagi, iqtisodiy faoliyatini boshqarishdagi roli oshib borgan. Iqtisodiy faoliyatini boshqarish xalq xo'jalik hisobi orqali olingan ma'lumotlar asosida olib boriladi va tegishli qaror va qonun hamda qoidalar qabul qilinib, shu lar asosida butun xalq xo'jaligi faoliyati boshqariladi.

Har bir o'rganiladigan fanning o'ziga xos prinsiplari mavjud. Buxgalteriya hisobining 17 ta prinsipi mavjud (1.3-rasm):

Hisoblash prinsipi. Daromadlar va xarajatlar buxgalteriya hisobida tan olinadi va moliyaviy hisobotlarda ularning kelib tushishi yoki yuzaga kelishiga qarab (pul mablag'larini olish yoki to'lash asosida emas) aks ettiriladi.

Hisoblash prinsipiga muvofiq, aktivlar, passivlar, xususiy kapital, daromadlar, xarajatlar, xo'jalik operatsiyalari va hodisalar buxgalteriya hisobida ular bo'yicha pul

buxgalteriya hisobi pul hisobi deb ham aytiladi.

4-§. Buxgalteriya hisobining mohiyati, prinsiplari va funksiyalari

Buxgalteriya hisobi iqtisodiy fanlardan biri bo'lib, uning nazariyasi buxgalteriya hisobini tashkil etish texnikasi, predmeti va usulini o'rgatadi. Bu fan xalq xo'jaligi tarmoqlarida buxgalteriya hisobini yuritish usullarini o'rganib, umumlashtirib, uning ilg'or usullarini joriy etish bilan shug'ullanadi. Shu bilan birga, bu fan boshqa mamlakatlar buxgalteriya hisobini yuritish usullarining ilg'or shakllarini xalq xo'jaligi tarmoqlariga joriy etish yo'llarini ishlab chikadi va amaliyotga joriy etishga tavsiya etadi.

Kishilik jamiyatining hamma bosqichlarida ham xalq xo'jaligidagi hisob turlariga talab mavjud bo'lgan. Chunki xalq xo'jalik hisobi insoniyat uchun zarur bo'lgan iste'mol buyumlari, kiyim-kechak, oziq-ovqat va hokozolarni ishlab chiqarish, taqsimlashni hisobga olish Demak, dir. Har bir jamiyatning ham asosiy maqsadi zarur buyumlarni ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimlashdan iborat. Bu maqsadni amalga oshirish uchun kishilar ijtimoiy hayotida sodir bo'layotgan voqea va hodisalarni kuzatish, jamiyatda mavjud bo'lgan mehnat buyumlari, mehnat qurollari, hamda mehnat jarayonlarini hisobga olib borish zarur bo'ladi. Xuddi shu vazifani esa xalq xo'jalik hisobi bajaradi.

Tovar ayirboshlash davrida xalq xo'jalik hisobi ahamiyati ko'paydi, chunki tovar ayirboshlash uchun umumiy ekvivalent talab etiladi. Umumiy ekvivalentga esa faqat hisob-kitobni tahlil etish, to'g'ri yurgizish orqaligina ega bo'lish mumkin, ya'ni almashtiriladigan tovarni ishlab chiqarishga sarflangan ijtimoiy zarur mehnat miqdorini aniqlash kerak bo'ladi. Ishlab chiqarish kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonining o'sishi natijasida xo'jalik faoliyatiga rahbarlik qilish murakkablashgan va moddiy ishlab chiqarish asosida vujudga kelgan xalq xo'jalik hisobi ahamiyati oshgan, jamiyat hamma sohalarida mulklarni hisobga olish borasidagi, iqtisodiy faoliyatini boshqarishdagi roli oshib borgan. Iqtisodiy faoliyatini boshqarish xalq xo'jalik hisobi orqali olingan ma'lumotlar asosida olib boriladi va tegishli qaror va qonun hamda qoidalar qabul qilinib, shu lar asosida butun xalq xo'jaligi faoliyati boshqariladi.

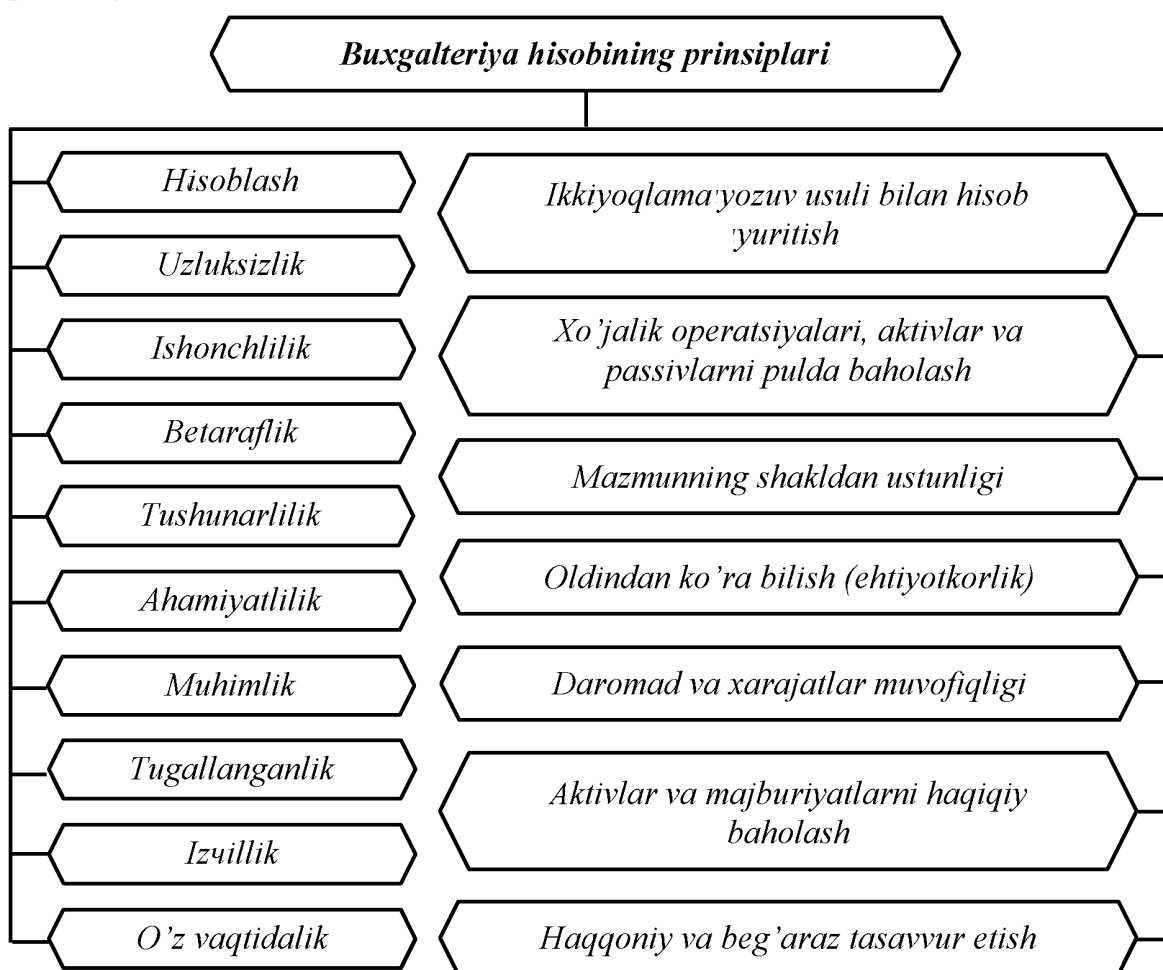
Har bir o'rganiladigan fanning o'ziga xos prinsiplari mavjud. Buxgalteriya hisobining 17 ta prinsipi mavjud (1.3-rasm):

Hisoblash prinsipi. Daromadlar va xarajatlar buxgalteriya hisobida tan olinadi va

moliyaviy hisobotlarda ularning kelib tushishi yoki yuzaga kelishiga qarab (pul mablag‘larini olish yoki to‘lash asosida emas) aks ettiriladi.

Hisoblash prinsipiga muvofiq, aktivlar, passivlar, xususiy kapital, daromadlar, xarajatlar, xo‘jalik operatsiyalari va hodisalar buxgalteriya hisobida ular bo‘yicha pul mablag‘lari va ularning ekvivalentlari olingan yoki to‘langan paytda emas, balki ular sodir etilgan (yoki haqiqatda olingan) paytda aks ettiriladi.

Hisoblash prinsipi asosida tayyorlangan moliyaviy hisobotlar foydalanuvchilarga o‘tmishda pul to‘lab yoki pul mablag‘larini olib amalga oshirilgan xo‘jalik operatsiyalari to‘g‘risidagina emas, shuningdek, kelgusida pul to‘lanadigan majburiyatlar to‘g‘risida ham axborot beradi, bu esa tegishli iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda juda zarur hisoblanadi.

1.3-rasm. Buxgalteriya hisobining prinsiplari

Ikkiyoqlama yozuv usuli bilan hisob yuritish prinsipi. Ikkiyoqlama yozuv usulida hisobni yuritish deganda Shu narsa tushuniladiki, korxonalar ikkiyoqlama yozuv tizimi asosida buxgalteriya operatsiyalarini ro‘yxatga olishni yuritishi kerak. Ikkiyoqlama yozuv shundan iboratki, bitta operatsiya bo‘yicha bitta summaning o‘zi buxgalteriya hisobining kamida ikkita schyotida aks ettiriladi. Ikkiyoqlama yozuv

tizimi Shundan iboratki, bir operatsiya bo'yicha bir summa buxgalteriya hisobining ikki schyotida – birining debetida va ikkinchisining kreditida aks ettiriladi.

Uzluksizlik prinsipi. Korxonada uzluksiz ishlaydigan, ya'ni kelajakda ishlashni davom ettiradigan deb hisoblanadi. Uning o'z faoliyatini tugatish yoki faoliyat ko'lamini ancha qisqartirish niyati ham, zarurati ham yo'q deb taxmin qilinadi. Moliyaviy hisobotni uzluksizlik prinsipi asosida tayyorlash korxonada doimiy harakat qilishi va aniq bo'lmagan uzoq muddat davomida o'z faoliyatini davom ettirishini, ya'ni korxonaning o'zini tugatishi yoki o'z faoliyati sohasini qisqartirishga ehtiyojini yo'qligini bildiradi.

Agar rahbar korxonani tugatish yoki uning faoliyati ko'lamini qisqartirish zarur deb hisoblasa yoxud shunday vaziyatga olib keladigan sharoit mavjud deb o'ylasa, moliyaviy hisobotga tushuntirishlarda bunday faktning mazmunini yoritib berishi va moliyaviy hisobotni tuzishga asos bo'lgan jihatlarni, uzluksizlik prinsipidan chekinish sabablarini ko'rsatishi zarur.

Uzluksizlik prinsipi yana shuni bildiradiki, buxgalteriya hisobini yuritish muddati korxonada faoliyat ko'rsatgan muddatga mos bo'lishi kerak, ya'ni korxonaning buxgalteriya hisobi subyekt tugatilgan yoki u bankrot deb e'lon qilingan paytgacha yuritilishi kerak. Korxonada o'z faoliyatini tugatgan kundan boshlab buxgalteriya hisobini yuritishni ham to'xtatadi.

Xo'jalik operatsiyalari, aktivlar va passivlarni pulda baholash prinsipi. Moliyaviy hisobotlarda axborotlarni umumlashtirish maqsadida barcha operatsiyalar va hodisalar pulda baholanadi. Barcha xo'jalik operatsiyalari, holatlar, aktivlar va passivlar yagona, bir xil birlikda o'lchanishi – pul bilan baholanishi kerak. O'zbekiston Respublikasida pul birligi so'm, uning bo'laklari tiyinlardir.

Ishonchlilik prinsipi. Axborotda muhim xato yoki g'arazlilik bo'lmasa va foydalanuvchilar unga tayanishlari mumkin bo'lsa, ishonchli hisoblanadi. Operatsiyalar yoki hodisalarning ishonchliligi, odatda, boshlang'ich hisob hujjatlari bilan tasdiqlanishi kerak.

Oldindan ko'ra bilish (ehtiyotkorlik) prinsipi. Qarorlar qabul qilishda oldindan ko'ra bilish (ehtiyotkorlik) prinsipiga rioya qilish aktivlar va daromad oshirib baholanmasligi, majburiyatlar yoki xarajatlar esa kamaytirib baholanmasligi uchun noaniqlik sharoitida baho chiqarish uchun zarurdir. Mazkur prinsip moliyaviy hisobotda aktivlar va daromadlarni oshirib baholash hamda majburiyatlar yoki xarajatlarni kamaytirib baholashga yo'l qo'yilmasligini nazarda tutadi. Bu prinsipning qo'llanishi yashirin zaxiralarni tashkil etish yoki ta'minotni oshirib ko'rsatishga,

aktivlar yoki foydani, majburiyatlar va xarajatlarni ataylab kamaytirish va oshirib ko'rsatishga huquq bermaydi.

Mazmunning shakldan ustunligi prinsipi. Agar hisob hujjatlaridagi va moliyaviy hisobotdagi axborot operatsiyalar va hodisalarning mazmunini to'g'ri aks ettirsa, bu axborot faqat uning huquqiy shakli bilangina emas, balki mohiyati va iqtisodiy realligiga muvofiq, hisobga olinishi va taqdim etilishi zarur. Mazkur prinsipning mazmuni Shuni bildiradiki, agar hisob hujjatlaridagi va moliyaviy hisobotdagi axborot operatsiyalar va hodisalarning mazmunini to'g'ri aks ettirsa, bu axborot moliyaviy hisobotda hisobga olinishi va ko'rsatilishi lozim.

Ko'rsatkichlarning qiyosiyliigi prinsipi. Moliyaviy axborot foydali va mazmunli bo'lishi uchun, bir hisobot davridagi axborot boshqa hisobot davridagisi bilan qiyoslanadigan bo'lishi kerak. Foydalanuvchilar korxonada tomonidan moliyaviy hisobotni tayyorlashda foydalangan hisob siyosatidan, mazkur siyosatdagi barcha o'zgarishlardan va Shunday o'zgarishlarning natijalaridan xabardor bo'lishlari kerak.

Moliyaviy hisobotda oldingi davrga nisbatan butun qiyosiy axborotni yoritib berish zarur. Oldingi davrdagi moliyaviy hisobotlarning sharhlari va bayon qiluvchi axborotlari joriy hisobot davri uchun ham taqdim etilishi va joriy hisobot davri moliyaviy hisobotlarini xolisona taqdim etish uchun zarur bo'lsa, yangilanishi kerak.

Moliyaviy hisobotning ko'rsatkichlarini tuzatish yoki moddalarini tasnif etishda joriy bilan qiyosiylikni ta'minlash uchun qiyoslama summalar qaytadan tasnif etilishi va bir vaqtning o'zida bunday qaytadan tasnif etishning tavsifi, summasi, sababi yoritib berilishi kerak. Agar buning imkoniyati bo'lmasa, korxonada qayta tasnif etish sababini va agar summalar qaytadan tasnif etilgan bo'lsa, kiritilgan o'zgartishlarning xususiyatini yoritib berishi kerak.

Agar axborot faqat taqdim etish uchun, masalan, ma'lum bir davr boshidagi va oxiridagi nomoddiy va moddiy aktivlarning saldosi tekshirish uchun xizmat qilsa, bunday hollarda qiyoslanadigan axborot talab qilinmaydi.

Shunday holatlar ham borki, joriy davr bilan qiyoslash maqsadida qiyoslanadigan axborotni qayta tasnif etish mumkin bo'lmaydi. Masalan, oldingi davrdagi axborot qayta tasnif etish mumkin bo'lmaydigan tarzda to'plangan bo'lishi mumkin, bu esa axborotni o'zgartirishga amalda imkon bermaydi. Bunday holatlarda qiyoslanadigan summalariga kiritilishi mumkin bo'lgan tuzatishlarning tavsifi yoritib berilishi lozim.

Qiyosiylik prinsipiga rioya qilish uchun quyidagi shartlarni bajarish kerak:

- barcha miqdoriy axborotlarga nisbatan talablar;
- hisobot yilida hisobotni taqdim etishga yondashuv o'zgarganda, oldingi davr

axboroti qiyoslash maqsadlari uchun qaytadan tasnif etilishi kerak;

– agar amaliy mulohazalar bilan qayta tasnif etishni amalga oshirish mumkin bo‘lmasa, qayta tasnif etish amalga oshirilgan holda sodir bo‘ladigan o‘zgarishlarning sabablari va tavsifi yoritib berilishi kerak.

Betaraflik prinsipi. Moliyaviy hisobotda keltiriladigan axborotlar ishonchli bo‘lishi uchun g‘arazlilikdan mustaqil bo‘lishi kerak.

Hisobot davrida daromadlar bilan xarajatlarning muvofiq, ligi prinsipi. Hisobot davridagi daromadlar va xarajatlarning muvofiq, ligi ushbu davrda mazkur hisobot davrida olingan daromadlarga asos bo‘lgan xarajatlarni aks ettirishini bildiradi. Agar daromadlar va xarajatlarning ayrim turlari o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlikni aniqlash qiyin bo‘lsa, xarajatlar taqsimlashning biror-bir tizimiga muvofiq, tarzda bir necha hisobot davriga taqsimlab chiqiladi. Bu bir necha yilga taqsimlanadigan amortizatsiya xarajatlariga ham taalluqlidir.

Aktivlar va majburiyatlarni haqiqiy baholash prinsipi. Aktivlar va majburiyatlarni haqiqiy baholash prinsipi ularning tannarxi yoki xarid qilish qiymati baholashga asos bo‘lishini nazarda tutadi. Me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda nazarda tutilgan ayrim hollarda haqiqiy baholash xarid qilish qiymatidan farq qilishi mumkin.

Tushunarlilik prinsipi. Moliyaviy hisobotlarda keltiriladigan axborotlar foydalanuvchilar uchun ochiq va tushunarli bo‘lishi kerak.

Ahamiyatlilik prinsipi. Moliyaviy axborot foydalanuvchilar qarorlar qabul qilish jarayonida ularning ehtiyojlarini qondirishi va ularga operatsion, moliyaviy va xo‘jalik faoliyati hodisalariga baho berishda yordamlashishi uchun ahamiyatli bo‘lishi kerak. Moliyaviy axborotning ahamiyatliligi shundan iboratki, bu axborot foydalanuvchilar qarorlar qabul qilish jarayonida va operatsion, moliyaviy hamda xo‘jalik faoliyat hodisalariga baho berishda ularning ehtiyojini qoldirishi kerak. Axborotning mohiyati va qiymati (muhimligi) uning ahamiyatliligiga ta’sir qilishi mumkin.

Muhimlik prinsipi. Agar axborotning kiritmaslik yoki noto‘g‘ri ko‘rsatilishi axborotdan foydalanuvchilarning moliyaviy hisobot asosida qabul qiladigan iqtisodiy qarorlariga ta’sir qilsa, bunday axborot muhim hisoblanadi. Axborotning ahamiyatliligiga uning mohiyati ham, shuningdek, uning qimmatini (muhimligi) ham ta’sir o‘tkazishi mumkin.

Biroq yakka tartibda ham, birgalikda ham muhim hisoblangan axborot boshqa axborot bilan to‘lig‘icha umumlashtirilmasligi kerak. Shu munosabat bilan agar axborotning yoritib berilmasligi foydalanuvchilar moliyaviy hisobot asosida qabul qiladigan iqtisodiy qarorlariga ta’sir qilishi mumkin bo‘lsa, bunday axborot muhim

hisoblanadi.

Muhimlik uni o'tkazadigan alohida aniq holatlarda ko'rib chiqiladigan moddaning hajmiga bog'liq bo'ladi.

Agar dastlabki axborot muhim bo'lmasa, keltirilgan bunday axborotlarni yoritib ko'rsatish talablarini bajarishga hojat bo'lmaydi. Biroq, agar umumiy foydalanishga mo'ljallangan moliyaviy hisobotlarda muhim axborot boshqa muhim axborot bilan bir moddada birlashtirilgan bo'lsa, moliyaviy hisobotga tushuntirishlarda bu axborotni yoritib berish zarur.

Haqqoniy va beg'araz tasavvur etish prinsipi. Moliyaviy hisobotlar foydalanuvchilarda korxonaning moliyaviy holati, operatsiyalarning natijalari va pul mablag'larining harakati to'g'risida haqqoniy va beg'araz tasavvur hosil qilishi kerak.

Tugallanganlik prinsipi. Moliyaviy hisobotlarning ishonchliligini ta'minlash maqsadida axborot yetarlicha to'la hajmda taqdim etilishi kerak.

Izcxillik prinsipi. Hisob siyosati bir davrdan ikkinchisiga izcxillik bilan o'tkazilishi nazarda tutiladi. Foydalanuvchilar korxonaning moliyaviy holatidagi o'zgarishlar tendentsiyalarini aniqlash uchun uning turli hisobot davrlaridagi moliyaviy hisobotlarini qiyoslash imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak.

Agar korxonaning operatsiyalari tavsifida muhim o'zgarishlar yoki hisobotni taqdim etish shaklini tahlil qilish hisobotni taqdim etish shaklini o'zgartirish maqsadga muvofiq, ligidan dalolat bermasa, moliyaviy hisobot moddalarini taqdim qilish va tasnif etish saqlanib qolinishi kerak.

Vaqtivaqti bilan katta miqdordagi xarid qilish yoki chiqib ketish yoxud subyektning operatsion faoliyatining tavsifida ayrim boshqa muhim o'zgarishlar yoki moliyaviy hisobotning sharhi moliyaviy hisobotlarni boshqacha taqdim etish maqsadga muvofiq, ligiga olib keladi. Bunday hollarda korxonaning muhimlik va qiyosiylik prinsiplariga rioya qilish o'rtasidagi muvofiqlikni ta'minlashi kerak. Korxonaning qayta ko'rib chiqilgan tuzilish uzoq davr davomida saqlansa yoki muqobil taqdim etishning afzalligi ravshan bo'lsa, faqat shunday hollardagina moliyaviy hisobot taqdim etishni o'zgartirishi mumkin. Hisob siyosati bir davrdan ikkinchisiga izcxillik bilan o'tkazilishi nazarda tutiladi.

O'z vaqtidalik prinsipi. Hisobot axboroti asossiz kechiktirilganda, u o'zining iqtisodiy ahamiyatligini yo'qotadi. Axborotni o'z vaqtida taqdim etish uchun bitim yoki boshqa hodisaning barcha jihatlari ma'lum bo'lgunga qadar hisobotga zarurat paydo bo'lishi mumkin, bu esa uning ishonchliligini buzadi. Boshqa tomondan, agar

hisobot barcha jihatlar ma'lum bo'lgunicha kechiktirilsa, eng ishonchli axborot ham kam foyda berishi mumkin, chunki foydalanuvchilar oldinroq qaror qabul qilishga majbur bo'ladi. Ahamiyatlilik va ishonchlilik o'rtasida muvozanatga erishish maqsadida iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda foydalanuvchilarning ehtiyojlarini qanday qilib yaxshiroq qondirishni hal etish kerak.

Agar axborot o'z vaqtida taqdim etilsa, u foydali hisoblanadi. Agar moliyaviy hisobotlar foydalanuvchilar tasarrufiga tuzilgan vaqtdan keyin oqilona vaqt ichida taqdim etilmasa, ular o'zining foydaliligini yo'qotadi. Hisobot axborotlari asossiz ravishda ushlab qolinsa, u o'z ahamiyatini yo'qotishi mumkin. Hech qanday omillar, hatto korxonaning operatsiyalari murakkabligi ham hisobotni vaqtida taqdim etishga qodir emasligi sababi sifatida foydalanilmaslik kerak.

Agar hisobotni tuzish va taqdim etish uning hamma jihatlari ma'lum bo'lgan paytgacha kechiktiriladigan bo'lsa, eng ishonchli axborot ham kam foyda berishi mumkin, chunki foydalanuvchilar oldinroq qaror qabul qilishga majbur bo'ladi. Ahamiyatlilik va ishonchlilik o'rtasida muvozanatga erishish maqsadida iqtisodiy qarorlarni qabul qilishda foydalanuvchilarning ehtiyojlarini qanday qilib yaxshiroq qondirishni hal etish kerak.

Buxgalteriya hisobining funksiyalari. Buxgalteriya hisobining rejalashtirish, tashkil qilish, tartibga solish bilan birga boshqaruv funksiyasi ham bor. Buxgalteriya hisobi boshqaruv tizimida quyidagi funksiyalarni bajaradi (1.4-rasm).

1.4-rasm. Korxonaning moliya-xo'jalik faoliyatini boshqarish tizimida buxgalteriya hisobining funksiyalari¹

1. Axborot funksiyasi. Buxgalteriya hisobining boshqaruv tizimi va bozor munosabatlarini rivojlantirishdagi asosiy funksiyalaridan biri axborot bilan ta'minlash

¹ Dusmuratov. R.D. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. –T.: «Fan va texnologiya», 2013, 476 bet.

funksiyasi hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonada faoliyati haqida o'z vaqtida, ishonchli axborotga bo'lgan ehtiyoj va unga bo'lgan talab ham oshib bormoqda.

Buxgalteriya hisobi tizimi turli xil iqtisodiy axborot iste'molchilari uchun va har xil boshqaruv obyektlariga – korxonada xizmatlari, uning bo'linmalari menejerlariga haqiqiy axborotlarni yetkazib beruvchi muhim axborot manbayi hisoblanadi, ular ushbu axborotlardan foydalangan holda tegishli boshqaruv va investitsion qarorlarini ishlab chiqadilar va qabul qiladilar.

Aynan buxgalteriya hisobi tizimi korxonada mablag'lari va manbalarining ahvoli, harakati, xo'jalik jarayonlari, korxonada moliyaviy natijalari to'g'risida umumlashgan (sintetik), batafsil (analitik) axborotlarni aks ettiradi va to'playdi.

Buxgalteriya axborotlari tezkor va statistik hisob, istiqbolni belgilash, korxonada faoliyati strategiyasini ishlab chiqish va hokazolarda keng qo'llaniladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida buxgalteriya hisobining axboroti ishonchli, xolisona, haqqoniy, o'z vaqtida, tezkor, yuqori sifatli va iste'molchilar uchun samarali bo'lish talabi qo'yiladi. Shu bilan birga, boshqaruv tizimini takomillashtirish, iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va munosabatlarni erkinlashtirishning hozirgi bosqichida buxgalteriya hisobi oldiga qator yuqori talablar qo'yilmoqda. Hisob axborotlari yuqori samarali bo'lishi, mulk egalari, investorlar va faoliyat ko'rsatishida ishtirok etadigan xorijlik hamkorlarning talablarini qondiradigan bo'lishi lozim. Bu buxgalteriya hisobi axborotlarida eng kam ko'rsatkichlar bo'lib, ammo turli boshqaruv pog'onalaridagi eng ko'p undan foydalanuvchilar talablarini qondirishi lozim. Shuningdek, buxgalteriya axborotlari eng kam mehnat va vaqt sarflangan holda shakllanishi zarur.

Buxgalteriya hisobining axborot sig'imi eng katta bo'lgan bo'linmalariga xodimlar bilan mehnat haqi bo'yicha hisob-kitoblar, tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish, ishlab chiqarish xarajatlari hisobi, tayyor mahsulotlar va ulami sotishni hisobga olish kabilar misol bo'ladi.

Masalan, xodimlar bilan mehnat haqi bo'yicha hisob-kitoblarni hisobga olishga doir axborotlar jami hisob axborotlarining 25-30 foizini tashkil etadi. Shu tufayli hisob-kitoblar, mehnat va ish haqini tahlil qilish hamda mehnat resurslarini boshqarish uchun yetarli axborot bazasi yaratilgan.

Kompyuterlar va boshqa tashkiliy-texnik vositalardan, buxgalter, iqtisodchi, tahlilchi, auditorlarning avtomatlashtirilgan ish o'rinlaridan foydalanish imkoniyatlari mavjud bo'lgan hozirgi sharoitda hisob va tahliliy axborotlar, shu jumladan, mehnat haqi bo'yicha xodimlar bilan hisob-kitoblar hajmining o'sishi emas, boshqaruvning

turli bosqichlarida tegishli qarorlarni tayyorlash, asoslash va qabul qilish uchun ulardan foydalanish sifati muhim nazariy va uslubiy masala bo'lib hisoblanadi. Kompyuterlardan foydalanish va avtomatlashtirilgan ish o'rinlarining faoliyat ko'rsatishi istalgan darajadagi batafsil va istalgan vaqt oralig'i uchun mehnat ko'rsatkichlarini olish imkoniyatlarini ta'minlaydi. Olingan axborotlarning pirovard natijasi korxonada xodimlarining ish sifatini yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirish, yuqori moliyaviy natijalarga erishishga safarbar qilishdan iborat.

Qo'yilgan maqsad, hal etiladigan vazifalar doirasida axborotdan foydalanuvchi bo'linmalar, boshqariladigan obyekt darajasiga ko'ra hisob va tahliliy axborotlarni ularning eng yuqori va eng past qismlariga bo'lish zarur. Har bir axborot turini boshqaruv obyektlari va berish muddatlari bo'yicha tabaqalashtirish kerak.

Axborotlar davriyligi ham turlicha bo'lishi mumkin: smena, sutka, hafta, dekada, oy, chorak va shu kabilar.

Buxgalteriya hisobida korxonada mulki va ularning tashkil topish manbalaridagi o'zgarishlar, ularning harakati, xo'jalik jarayonlari va moliyaviy natijalar alohida va umumlashgan holda aks ettiriladi va boshlang'ich hujjatlarda aks ettiriladi.

Buxgalteriya hisobi axborotining yakuniy natijasi korxonaning moliyaviy holati ko'rsatkichlarini yaxshilash hisoblanadi.

2. Nazorat funksiyasi. Turli mulkchilik shaklidagi korxonalar, korxonalar huquqining kengayishida buxgalteriya hisobining nazorat funksiyasini kuchaytirish talab qilinadi. Bunga uning shakl va uslublarini takomillashtirish, buxgalteriya hisobining xalqaro va milliy standartlarini joriy qilish, hisob ishlarini kompyuterlashtirish, buxgalter, iqtisodchi va tahlilchilarning avtomatlashtirilgan ish o'rinlari imkoniyatlaridan keng foydalanish sabab bo'lmoqda. Buxgalteriya xodimlari turli xildagi resurslardan foydalanishni doimiy nazorat qilishi lozim. Nazorat, avvalambor, biznes-rejada belgilangan iqtisodiy ko'rsatkichlarning bajarilishini aniqlash jarayoni hisoblanadi. Belgilangan rejadagi ko'rsatkichlarni haqiqatda erishgan ko'rsatkichlar bilan solishtirish natijasida kerakli tuzatishlar biznes-rejada kiritiladi.

Bozor iqtisodiyoti turli mulkchilik shakllarining mavjudligi, xo'jalik korxonalari huquqlarining kengaytirilishi, xalq xo'jaligida moliyaviy nazorat tizimining mahsulot ishlab chiqarish va sotish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish xarajatlari ustidan nazoratning pasaytirilishini bildirmaydi. Aksincha, moliya-hisob markazi (MHM), vazirlik va davlat idoralarining nazorat va taftish xizmatlari, banklar, auditorlik tashkilotlari va soliq inspeksiyasi xodimlari yangicha xo'jalik yuritish uslublariga tayangan holda barcha resurslardan oqilona foydalanish ustidan kuchli nazorat

oʻrnatishlari lozim. Buxgalteriya hisobining yagona yaxlit tizimida nazorat qilish funksiyasining roli kuchaymoqda va yanada ulkan ahamiyat kasb etmoqda. Chunki, korxonalar maʼmuriyati yoki mulkdorlarga nafaqat oʻz korxonalarining moliyaviy ahvolini bilish, balki raqobatchi korxonalarining hamda hamkorlarining moliyaviy ahvolini, toʻlov layoqatini bilish zarur.

Buxgalteriya hisobining maxsus usullari va amallari yordamida nazoratning uchta turi yuritiladi: dastlabki nazorat-xoʻjalik operatsiyasi sodir boʻlgungacha; joriy nazorat-xoʻjalik operatsiyasini amalga oshirish; keyingi nazorat-xoʻjalik operatsiyasi sodir boʻlganidan soʻnggi.

Nazorat qilish quyidagi yoʻnalishlar boʻyicha amalga oshiriladi:

– ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulot (bajarilgan ish va koʻrsatilgan xizmat)lar ning hajmi boʻyicha reja va shartnomalarning bajarilishi;

– korxonalar mulklarining saqlanishini taʼminlash;

– xomashyo va materiallar, yoqilgʻi-moylash materiallari, mehnat va moliyaviy resurslardan oqilona va samarali foydalanish;

– asosiy vositalar va nomoddiy aktivlardan foydalanish;

– mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish va xizmat koʻrsatish) uchun sarflangan haqiqiy xarajatlarni shakllantirish va ishlab chiqarilgan mahsulotlar (bajarilgan ishlar va koʻrsatilgan xizmatlar) tannarxini hisoblash;

– realizatsiya qilingan mahsulot (ish va xizmat)larning toʻla tannarxini shakllantirish;

– turli Xarajat smetalarining bajarilishi (masalan, vakillik xarajatlari, tijorat va reklama xarajatlari);

– korxonaning turli ichki xoʻjalik boʻlinmalari faoliyati: ishlab chiqarish sexlari, joylari va shu kabilar;

– moliya bozorida ishtirok etish bilan bogʻliq operatsiyalar boʻyicha (aksiyalar, obligatsiyalar va hokazolar.);

– korxonalar faoliyatining moliyaviy natijalarini shakllantirish va soliqqa tortiladigan baza hamda taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)ni aniqlash;

– mahsulot ishlab chiqarish va realizatsiya qilish bilan bogʻliq xarajatlarni kamaytirish;

– shubhali qarzlarni boʻyicha rezervlar va boshqa maxsus fondlarni yaratish hamda ularning ishlatilishi;

– korxonaning moliyaviy ahvoli hamda raqobatchi korxonalar toʻgʻrisida maʼlumot toʻplash;

- moliyaviy hisobot va boshqa turdagi hisobotlarni tuzish.

Hisob jarayonining axborotlarni to'plash, o'lchash, ro'yxatga olishdan tortib, to'zarur bo'lgan oraliq, natijaviy va hisobot ko'rsatkichlarini olish bilan yakunlanadigan barcha bosqichlarida kompyuter va boshqa tashkiliy–Texnik vositalardan foydalanish buxgalteriya hisobining boshqaruv tizimidagi nazorat funksiyasini kuchaytirishga doir vazifalarni bajarishga yordam beradi.

Korxonada mablag'larining butun doiraviy aylanishi, ularning vujudga kelish manbalari va xo'jalik jarayonlari buxgalteriya hisobida aks ettiriladi. Sifatli hisob axborotlari ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida nazorat o'rnatish, zarur bo'lganda korxonada va uning bo'linmalari faoliyatining butun tafsilotini nazorat qilish, uni tahlil qilish va ushbu axborotlar asosida boshqaruvning barcha pog'onalarida tegishli boshqaruv qarorlarini tayyorlash, asoslash va qabul qilishga imkoniyat yaratadi.

Bosh buxgalter, moliya-hisob markazi xodimlari tegishli bo'linmalar (yordamchi ishlab chiqarish jamoalari va boshqalar)ning rahbarlari hamda xodimlari bilan birgalikda quyidagi sohalarni nazorat qiladi:

- tovar-moddiy zaxiralarni qabul qilish va chiqarish bo'yicha beqilangan qoidalarga rioya qilinishi;
- bozor munosabatlari amal qilayotgan sharoitda qo'llanilayotgan baholarning to'g'riligi va asoslanganligi;
- barcha asoslar bo'yicha ish haqi hisoblash, hisoblangan ish haqidan ushlanadigan summalar (daromad solig'i, kasaba uyushmasiga a'zolik badali va shu kabilar)ning to'g'riligi;
- tarif setkalari, lavozim maoshlarini qo'llashning to'g'riligi, shtat, moliya va kassa intizomiga qat'i rioya qilish;
- pul mablag'lari, tovar-moddiy zaxiralar, asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, hisob-kitoblar va majburiyatlarni inventarizatsiya qilish qoidalari rioya qilinishi;
- belgilangan muddatlarda debitor qarzlarni undirish va kreditor qarzlarning qaytarilishi, to'iov intizomiga rioya qilinishi;
- har xii kamomadlar, yo'qotishlar, debitor qarzlarni va boshqa summalarni hisobdan o'chirishning qonuniyligi;
- soliqqa tortiladigan bazani hisob-kitob qilishning to'g'riligi;
- sof foydani aniqlash, aksiyadorlarga to'lanadigan dividendlarni hisob-kitob qilish va o'z vaqtida to'lashning to'g'riligi;
- taqsimlanmagan foyda, foydani jamg'arilishi hamda ishlatilishining

to'g'riligi.

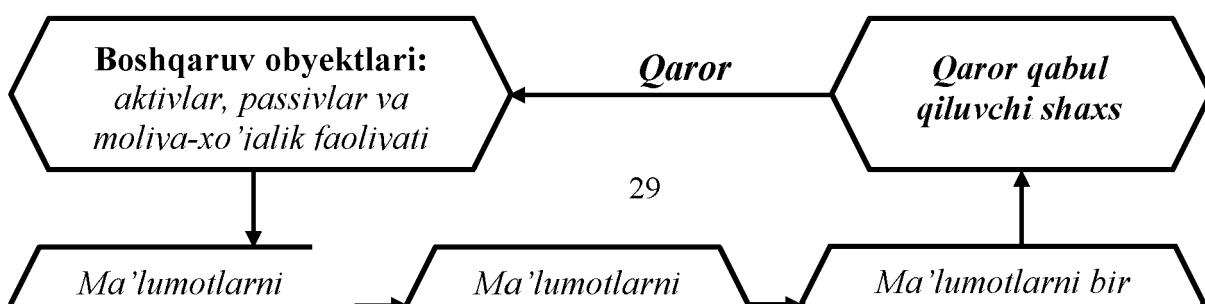
3. Mulkning saqlanishini ta'minlash funksiyasi. Buxgalteriya hisobini to'g'ri yo'lga qo'yish mulkning butligini ta'minlash, turli xildagi yo'qotishlar va talon-Tarojlarning oldini olishga olib keladi. Shuni alohida ta'kidlash zarurki, ushbu funksiyani amalga oshirish uchun quyidagi shart-sharoitlar zarur: jihozlangan omborxonalar binolari, nazorat va o'lchash asboblari, o'lchagich idishlar va hokazolar.

Inventarizatsiya ushbu funksiyani amalga oshirishning muhim usuli bo'lib, korxonalar mulklarining saqlanishi va ular tarkibida ro'y beradigan o'zgarishlarni aniqlashga imkon yaratadi. Shuningdek, ushbu funksiyani amalga oshirishning asosiy vositasi bo'lib, o'z vaqtida va belgilangan tartibida inventarizatsiya o'tkazish, ularning natijalarini buxgalteriya hisobida aks ettirish hisoblanadi.

4. Uzviy aloqa funksiyasi. Buxgalteriya hisobining uzviy aloqa funksiyasi alohida ahamiyatga ega bo'lib, boshqaruv tizimi faoliyati ma'nosini yo'qotadi. Keng ko'lamda kompyuterlashtirilgan sharoitda faoliyat ko'rsatadigan tizimli buxgalteriya hisobi boshqaruv xodimlarini korxonalar va undagi bo'linmalarning ma'lum davr ichidagi faoliyati to'g'risida, xo'jalik mablag'lari, ularning vujudga kelish manbalari va korxonaning majburiyatlari haqida, mol yetkazib beruvchilar, xaridorlar, buyurtmachilar, banklar, soliq inspeksiyasi, investorlar va boshqa xorijiy hamkorlar bilan o'zaro munosabatlar to'g'risida, moliyaviy natijalarni shakllantirish, foydaning ishlatilishi va jamg'arilishi to'g'risida, mulkdorlar (aksiyadorlar, paycxilar, ta'sisxilar va h.k.) bilan munosabatlar to'g'risida haqiqiy ma'lumotlar bilan ta'minlaydi.

Ko'rsatkichlarning haqiqiy miqdorini aks ettiradigan buxgalteriya axborotlari yordamida uzviy aloqadan foydalangan holda biznes-reja ko'rsatkichlari, standartlar, me'yor va normativlar, smetalalar bajarilishi, barcha turdagi resurslardan oqilona foydalanish ustidan nazorat o'rnatiladi, har xil kamchiliklar bartaraf etiladi. Ishlab chiqarish imkoniyatlari va ularning safarbar etilish hamda ishlatilish darajasi aniqlanadi (1.5-rasm).

Buxgalteriya hisobi tizimi boshqaruvni uzviy aloqa orqali har qanday darajada axborot bilan ta'minlay oladi. Boshqa hech qanday tizim ushbu vazifani bajara olmaydi.

Uzviy aloqa funksiyasi, odatda, asosan boshlang'ich hujjatlardan olinadigan, turli xil tashuvchilardagi birlamchi axborotlarni shakllantiradi. Masalan, mehnatga haq to'lash to'g'risidagi ishbay naryadlarda mavjud bo'lgan axborotlar, ham bajarilgan ishlarning haqiqiy hajmini hisobga olish uchun, ham ma'lum davr ichidagi rejalashtirilgan har bir tadbir bo'yicha rejadan chetga chiqishlarni aniqlash uchun ishlatiladi.

5. Tahliliy funksiya. Korxonalar moliya-xo'jalik faoliyati va uning natijalarini tahlil qilishdan iborat. Ishonchli va huquqiy asoslangan axborot korxonalar moliya-xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda ishlatiladi. Tahlil qabul qilingan qarorlarni yaxshilash maqsadida o'rganish jarayonidir.

Axborotdan foydalanuvchilar (ichki va tashqi) hisob-iqtisod axborotlarini, asosan, korxonaning mulkiy holati, to'lov layoqati, chetdan kapital jalb qilishi, ichki va tashqi munosabatlari, faoliyat samaradorligi, rivojlantirish istiqbollari va hokazolar to'g'risida zarur ma'lumotlarni olishga intiladilar. Boshqaruv maqsadlari uchun resurslarning barcha turlaridan foydalanish, ishlab chiqarish va realizatsiya xarajatlari; foydaning shakllanishi, taqsimlanishi va ishlatilishi hamda shu kabi tahlil qilinishi lozim. Tahlil jarayonida haqiqiy ko'rsatkichlar, reja, me'yoriy, smeta ko'rsatkichlari bilan taqqoslanib, tafovut sabablari aniqlanadi. Demak, tezkor boshqaruv, boshqaruv qarorlarini tayyorlash, asoslash va qabul qilish hamda korxonaning moliya-xo'jalik faoliyatini prognozlashda buxgalteriya hisobi tahliliy funksiyasining ahamiyati beqiyosdir.

6. Tarbiyaviy funksiyasi. Buxgalteriya hisobi chuqur nazariya, me'yoriy-huquqiy baza, puxta uslubiy ta'minot bilan birga axloqiy jihatlariga (buxgalterlik etikasi) ham asoslanadi. Shu bois, xalqaro amaliyotda "professional buxgalterlarning axloq kodeksi" amal qiladi. Buxgalterlar o'z faoliyatida ushbu kodeks normalariga rioya qilishlari lozim.

5-§. Buxgalteriya hisobi axborotlaridan foydalanuvchilar

"Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunga binoan buxgalteriya hisobining maqsadi foydalanuvchilarni o'z vaqtida to'liq hamda aniq moliyaviy va boshqa

buxgalteriya axboroti bilan ta'minlashdir.

“Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun konseptual asos” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1998-yil 14-avgustda 475-son bilan ro‘yxatga olingan*) buxgalteriya hisobi ma'lumotlaridan (moliyaviy hisobotdan) foydalanuvchilar qatoriga haqiqiy va bo‘lg‘usi investorlar, kreditorlar, mol yetkazib beruvchilar, xaridorlar, xodimlar, shuningdek, hukumat muassasalari, vazirliklar, idoralar, jamoatchilik va boshqa manfaatdor foydalanuvchilar kiradi. Moliyaviy hisobot axborotiga ehtiyoj quyidagilarda vujudga keladi:

– investorlarda taqdim etilgan investitsiyalar bilan bog‘liq xatarlar munosabati bilan. Aksiyadorlar ham xo‘jalik subyekting dividendlarni to‘lash qobiliyatini baholashga imkon beradigan va aksiyalarni sotib olish, saqlash yoki sotish kerakligini aniqlashga yordam beradigan axborotdan manfaatdordirlar;

– kreditlari va foizlari o‘z vaqtida to‘lanishini aniqlashga imkon beradigan axborotdan manfaatdor kreditorlarda;

– summalari o‘z vaqtida to‘lanishini aniqlashga imkon beradigan axborotdan manfaatdor bo‘lgan mol yetkazib beruvchilar va boshqa savdo kreditorlarida;

– korxonaning uzluksiz faoliyati to‘g‘risidagi axborotdan manfaatdor bo‘lgan Xaridorlarda, ayniqsa ular uzoq muddatli bitimga ega bo‘lsalar yoki mazkur korxonaga bog‘liq bo‘lsalar;

– korxonalarning faoliyati barqarorligi va rentabelligi to‘g‘risidagi axborotdan manfaatdor bo‘lgan xodimlarda. Ular ham korxonaning o‘z ish haqlarini, pensiyalarini va keyinchalik ham yollash bo‘yicha ishlash imkoniyatlarini ta‘minlash qobiliyatiga baho berish imkonini yaratadigan axborotdan manfaatdordirlar;

– resurslarning taqsimlanishi va binobarin, korxonalarning faoliyati to‘g‘risidagi axborotdan manfaatdor bo‘lgan davlat boshqaruvi organlarida. Ularga ham korxonaning faoliyatini tartibga solib turish, soliqqa tortish siyosatini belgilash uchun va milliy daromadni hamda boshqa statistik ma'lumotlarni aniqlash uchun asos sifatida axborot kerak;

– jamoatchilikda ham, chunki korxonalar mahalliy iqtisodiyotga ko‘pgina usullar bilan, shu jumladan, aholini ish bilan ta‘minlash va mahalliy mol yetkazib beruvchilarni qo‘llab-quvvatlash bilan katta hissa qo‘shishi mumkin. Moliyaviy hisobot jamoatchilikni taraqqiyot yo‘nalishlari va korxonalarning farovonligini yaxshilashda erisilgan so‘nggi yutuqlar to‘g‘risidagi axborot bilan ta‘minlab, ularga yordam beradi.

Buxgalteriya hisobi o‘ziga xos xususiyatlari tufayli ko‘p hollarda “biznesning

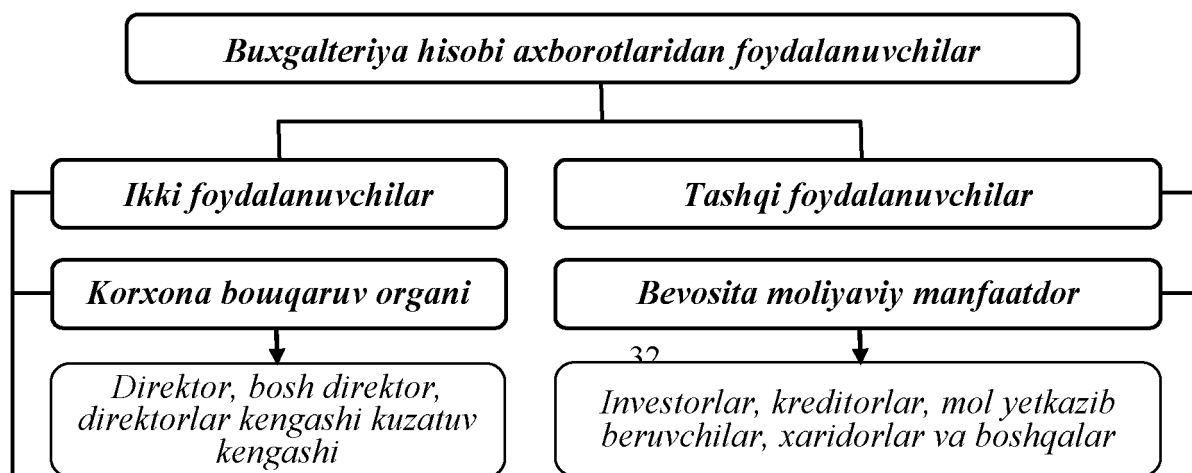
tili”, rivojlangan bozor ishtirokchilarining muloqot qiladigan umumiy tili deb e’tirof etiladi. Tegishli axborotlar ulardan foydalanuvchilarga buxgalteriya hisobi tilida, ya’ni tadbirkorlar “o’qiy oladigan” tilda yetkaziladi. Korxonaga to’g’risidagi axborotlarga qiziquvchi istalgan yuridik yoki jismoniy shaxs moliyaviy hisobotdan foydalanuvchi deb tan olinadi. Shu munosabat bilan hisob axborotlaridan foydalanuvchilar doirasining manfaatlari shakllanadi. Mazkur foydalanuvchilar doirasi yetarli darajada barqaror bo’lishiga qaramasdan, ularning axborotlarga talabi har xil. Farqlar, eng avvalo, manfaatlarning xilma-xilligidan kelib chiqadi. Ayrimlarni mazkur korxonaga qo’yilgan kapitaldan olinadigan daromad qiziqтира, boshqalarni ushbu daromadni soliqqa tortish, uchinchi birovlarini sarflangan mehnatga to’liq va o’z vaqtida haq to’lash hamda boshqa shu kabilar qiziqтира. Hisob axborotidan foydalanuvchilar talablarining xilma-xilligi foydalanuvchilarning tarkibi bilan ham bog’liq (1.6-rasm).

Buxgalteriya hisobi xalqaro standartlari umumiy konsepsiyasiga muvofiq, hisob axborotlaridan foydalanuvchilar xizmatkorlar, mol yetkazib beruvchilar, kreditorlar, investorlar, xaridorlar, hukumat, jamoatchilik hisoblanadi.

Bunday axborotdan foydalanuvchilar ikkita katta guruhga: ichki foydalanuvchilar va tashqi foydalanuvchilarga bo’linadi.

Birinchi guruh ichki foydalanuvchilarni tashkil etadi. Keng ma’noda ularga korxonaga ma’muriyati, uning menejerlari va nihoyat korxonaga xodimlari kiradi. Korxonaga ma’muriyati boshqaruv qarorlarini qabul qilishning barcha bosqichlarida: biznes-reja tuzish, nazorat va boshqaruv funksiyasining o’zining samaradorligini baholashda hisob axborotlaridan foydalanadi.

Korxonaga ma’muriyati korxonaga faoliyatini boshqarish va qo’yilgan maqsadlariga erishish uchun to’liq javobgar shaxsdir. Korxonaning oldiga juda ko’p maqsadlar bor, lekin ma’muriyat bozor iqtisodiyoti va kuchli raqobat sharoitida faqat ularning ikkitasiga: foydalilik (rentabellik) va likvidlikka e’tiborini qaratadi. Foydalilik (rentabellik) kiritilgan kapital va yetarli darajada kapitalni jalb qilish uchun foyda ishlab topish qobiliyati bo’lsa, likvidlik mavjud qarzlarni belgilangan muddatlarda to’lash uchun yetarli darajada to’lov vositalariga ega bo’lishlikni anglatadi.

Korxonaxodimlari korxonafaoliyatining rentabelligigamanfaatdorlar. Shubilan birgalikda, ular korxonaning ish haqi, nafaqa va boshqa ijtimoiyxizmatlarni ko'rsatish imkoniyati to'g'risidagi axborotga ham manfaatdor hisoblanadilar.

Axborotdan foydalanuvchilarning ikkinchi guruhi tashqi foydalanuvchilar bo'lib, ular o'z navbatida, uchta kichik guruhga bo'linishi mumkin:

1. Bevosita moliyaviy manfaatdor.
2. Bevosita moliyaviy manfaatdor bo'lmagan.
3. Moliyaviy manfaatsiz.

Bevosita moliyaviy manfaatdor bo'lgan tashqi foydalanuvchilar qarz beruvchilar, kreditorlar, mol yetkazib beruvchilar va Xaridorlar, bo'lg'usi aksiyadorlar, ularning konsultantlari.

Tashqi foydalanuvchilarni, eng avvalo, qo'yilgan kapitalning qoplanishi qiziqtiradi: qarzlarni qaytarilishi (foizlarni ham qo'shgan holda); tovarlar shartnoma bahosining to'lanishi; dividendlarning olinishi; ishbilarmonlik aloqalarini yo'lga qo'yishning iqtisodiy maqsadga muvofiq, ligi va h.k. Mol yetkazib beruvchilar va boshqa tijorat kontragentlari sotilgan mahsulot, ish va xizmatlar uchun pul mablag'larining o'z vaqtida olinishi to'g'risida, shak-shubhasiz, xulosaga kelishga imkon beradigan hisob axborotlarini olishdan manfaatdordirlar.

Bevosita moliyaviy manfaatdor bo'lmagan tashqi foydalanuvchilar – bu, birinchi navbatda, soliq idoralari. Ularning asosiy vazifasi soliqlar va boshqa to'lovlar (bojxona to'lovlari, jarimalar va hokazolar)ni yig'ishdan iborat.

Moliya bozorining ishtirokchilari – investorlarni emitent qimmatli qog'ozining daromadlilik (kotirovkasi), asosan, aksiya sotib olish bilan bog'liq risk (tavakkalchilik) darajasi qiziqtiradi. Aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarning sotilish va sotib olinish bahosi o'rtasidagi farqqa vositachilik xizmatlari ko'rsatishda uning ishtirokchilari o'z moliyaviy natijalarini shakllantiradi. Emitentning qimmatli qog'ozlariga bo'lgan talab va taklif uning moliyaviy barqarorligiga bog'liq holda aniqlanadi. Moliya bozorining professional ishtirokchilari moliyaviy barqarorlik

darajasini, mulkdorlarning fond birjasida ro'yxatga olingan va e'lon qilingan moliyaviy hisobotlaridagi ma'lumotlar asosida aniqlashlari mumkin.

Davlat idoralari mamlakat iqtisodiyotining boshqaruv idoralari (Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi, Davlat statistika qo'mitasi va h.k bo'lib, ular hisob va moliyaviy axborotlarni milliy iqtisodiyotning tarmoqlari va alohida ishlab chiqarishlarning rivojlanishini bashorat qilish, nisbatlarni va o'sish sur'atini aniqlash, yalpi daromadni hisob-kitob qilish va boshqa shunga o'xshash statistik ko'rsatkichlarni hisob-kitob qilishga zarur bo'lgan me'yorda o'rganish bilan shug'ullanadi.

Moliyaviy manfaati bo'lmagan buxgalteriya hisobi axborotidan foydalanuvchilar guruhiga auditorlik tashkilotlari, kasaba uyushmalari, yollangan shaxslar, davlat muassasalari va shu kabilarni kiritish mumkin.

Kasaba uyushmalari korxonaning moliyaviy hisobotini uning bilan jamoa shartnomasi tuzish yoki muddatini uzaytirish maqsadga muvofiq, ligi nuqtayi nazaridan o'rganadi.

Mahalliy davlat muassasalari va aholi korxonalar moliyaviy hisobotlari bilan ularning moliyaviy holati va ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni ayrim tumanlar, fuqarolar yig'ini va boshqalar doiralarida hal eta olishlari nuqtayi nazaridan qiziqadi.

Buxgalteriya hisobi korxonaning faoliyati haqidagi axborotga ehtiyoji bo'lgan manfaatdor iste'molxilarni axborot bilan ta'minlash uchun yuritiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida axborot iste'molxilar ham turlichadir. Bu iste'molxilarda turli darajadagi axborotga ehtiyoj seziladi. Ushbu axborotlar asosida boshqaruv va investitsion qarorlar qabul qilishadi.

Korxonaga haqidagi iqtisodiy axborot iste'molxilarining asosiy guruhiga tavsif quyidagi 1-jadvalda berilgan.

Korxonaga haqidagi iqtisodiy axborot iste'molxilarining asosiy guruhiga tavsif

1-jadval

Sherikchilik guruhi	Korxonaga faoliyatiga hissasi	Manfaat	Tahlil obyekti
Ichki iste'molxilar			
Ma'muriyat	Korxonani boshqarish va ishni bilish	Mehnatga haq to'lash va mukofotlash	Boshqaruv uchun barcha foydali axborot
Ta'sis etuvchilar	Xususiy kapital	Dividend	Moliyaviy natijalar va moliyaviy ahvol

Sherikexilik guruhi	Korxonaga faoliyatiga hisssasi	Manfaat	Tahlil obyekti
Korxonaga xodimlari	Mehnat taqsimotiga muvofiq, ishlarni bajarish	Mehnatga haq to'lash va ijtimoiy kafolatlar	Moliyaviy natija
Tashqi iste'molchilar			
Mol yetkazib beruvchilar	Moddiy resurslarni yetkazib berish	Erkin, kelishilgan baho	Moliyaviy holat
Xaridorlar, mijozlar	Mahsulot, ish va xizmatlarni sotib olish	Erkin, kelishilgan baho	Moliyaviy holat
Kreditorlar, qarz beruvchilar	Qarz kapitali	Foizlar	Balansning likvidligi
Investorlar	Investitsiya	Investitsiyadan daromad	Moliyaviy natija
Soliq organi	Soliqlar bo'yicha berilgan imtiyozlar	Soliq, yig'im va boshqa to'lovlar	Moliyaviy natija
Boshqa guruhlar	Har xil	Har xil	Har xil

Shunday qilib, hisob axborotlari moliyaviy hisobotda muayyan korxonaga moliya-xo'jalik faoliyati natijalarini ko'rsatilgan yo'nalishda ochib berishi uchun, buxgalteriya hisobining butun metodologiyasi axborotdan foydalanuvchilar tomonidan belgilangan maqsadlarni amalga oshirishga qaratilishi lozim. Ayni vaqtda buxgalteriya axborotlaridan foydalanuvchilar o'rtasida raqobatli muhit mavjud bo'lgan va uning tijorat sirini saqlash obyektiv zarurati, hisob axborotlarining mazmuniga ichki va tashqi foydalanuvchilar tomonidan qo'yiladigan talablardan kelib chiqqan holda bozor iqtisodiyotida buxgalteriya hisobining ikkita turi mavjud: boshqaruv hisobi va moliyaviy hisob.

Boshqaruv hisobi ichki foydalanuvchilar – korxonani boshqaruvchi menejerlar uchun axborotlarni tayyorlaydi.

Moliyaviy hisob tashqi foydalanuvchilar uchun axborot taqdim etishni maqsad qilib qo'yadi. Shuning uchun uning negizida shakllanadigan moliyaviy hisobotda tijorat siri bo'lmaydi va e'lon qilinishidan oldin uning ishonchliligi mustaqil auditorlik tashkiloti tomonidan tekshiriladi.

6-§. Buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy asoslar

Iqtisodiyotimizning bozor munosabatlariga o'tkazilishi korxonalarda iqtisodiy ishlarni, jumladan, buxgalteriya hisobining uslubiy asoslarini tanqidiy tahlil qilish va

baholashni talab etadi. Chunki mamlakatimizda qariyb 70 yildan ziyod amal qilgan rejali iqtisodiyotga asoslangan ijtimoiy-siyosiy tuzum o'z davrini yashab bo'lgach, o'rnini jamiyat taraqqiyoti qonunlari asosida rivojlanadigan bozor munosabatlariga bo'shatib berdi. Mana shu davr mobaynida sobiq ittifoq hududida o'ziga xos rejali iqtisodiyotga asoslangan iqtisodiy tizim vujudga kelgan bo'lib, uning tarkibiy qismlaridan biri – hisoblangan buxgalteriya hisobi ham ushbu tizimga mos ravishda tarkib topdi va unga xizmat qildi.

Sobiq Ittifoq hududida tarkib topgan buxgalteriya hisobi tizimi dunyoning boshqa rivojlangan mamlakatlarida amal qilgan hisob tizimlaridan mutlaqo farq qilar edi. Chunki ushbu tizimda, asosan, yagona mulkdor, yagona sarmoyador va yagona nazoratchi mavjud bo'lib, barcha iqtisodiy tizim unga bo'ysundirilgandi. Buxgalteriya hisobining asosiy vazifasi ham davlat mulkining butligi, davlat rejalarining bajarilishini ta'minlashdan iborat edi.

Bozor munosabatlariga o'tilishi munosabati bilan ishlab chiqarish hisobi va korxonani boshqarishda uning tutgan o'rniga obyektiv qarashlar o'zgarimoqda. Shuning uchun ham korxonani boshqaruv apparatining buxgalteriya hisobi oldiga qo'ygan talablari va chet mamlakatlar tajribasini o'rganib chiqib, xalq xo'jaligini rejali boshqaruv davridagi kamchiliklarni tahlil qilgan holda ishlab chiqarish hisobini maqsadga muvofiq, ravishda tashkil etish hamda takomillashtirish uchun zamin yaratish zarur.

Korxonani samarali boshqarish nafaqat uning umumiy, balki ishlab chiqarish bo'linmalari faoliyatlariga doir axborotlar ta'minotiga ham uzviy bog'liqdir. Chunki korxonaning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishni ta'minlaydigan ichki imkoniyatlar, aynan, ishlab chiqarish bo'linmalarining quyi va o'rta bo'g'inlarida yashiringan bo'ladi. Ushbu imkoniyatlarni aniqlash esa ko'p jihatdan korxonalarining xo'jalik jarayonlariga oid hisob ma'lumotlarini aks ettiruvchi ishlab chiqarish hisobi qay darajada tashkil qilinganligiga bog'liq.

O'zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobini tartibga soluvchi asosiy hujjat "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni hisoblanadi. Mazkur qonunga muvofiq, buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni tartibga solish, buxgalteriya hisobi standartlarini ishlab chiqish va tasdiqlash O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining zimmasiga yuklatiladi. Quyida O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi buyruqlari bilan tasdiqlanib, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatga olingan O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standartlari va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar keltirilgan:

– “Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun konseptual asos” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1998-yil 14-avgustda 475-son bilan ro‘yxatga olingan*);

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (1-sonli BHMS) – “Hisob siyosati va moliyaviy hisobot” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1998-yil 14-avgustda 474-son bilan ro‘yxatga olingan*);

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (2-sonli BHMS) “Asosiy xo‘jalik faoliyatidan olingan daromadlar” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1998-yil 26-avgustda 483-son bilan ro‘yxatga olingan*);

– O‘zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi milliy standarti (3-sonli BHMS) – “Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1998-yil 27-avgustda 484-son bilan ro‘yxatga olingan*);

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (4-sonli BHMS) – “Tovar-moddiy zaxiralari” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2020-yil 30-iyunda 3259-son bilan ro‘yxatga olingan*);

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (5-sonli BHMS) – “Asosiy vositalar” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2004-yil 20-yanvarda 1299-son bilan ro‘yxatga olingan*);

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (6-sonli BHMS) – “Ijara hisobi” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2009-yil 24-aprelda 1946-son bilan ro‘yxatga olingan*);

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (7-son BHMS) ‘Nomoddiy aktivlar’ (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2005-yil 2-iyunda 1485-son bilan ro‘yxatga olingan*);

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (8-son BHMS) – “Yig‘ma moliyaviy hisobotlar hamda shu‘ba xo‘jalik jamiyatlariga investitsiyalarni hisobga olish” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1998-yil 28-dekabrda 580-son bilan ro‘yxatga olingan*);

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (9-son BHMS) – “Pul oqimi to‘g‘risidagi hisobot” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1998-yil 4-noyabrda 519-son bilan ro‘yxatga olingan*);

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (10-son BHMS) – “Davlat subsidiyalarini hisobga olish va davlat yordamini ochish”

(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1998-yil 3-dekabrda 562-son bilan ro‘yxatga olingan);

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (11-son BHMS) – “Ilmiy–Tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlab chiqishlarga xarajatlar” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1998-yil 28-dekabrda 581-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (12-sonli BHMS) – “Moliyaviy investitsiyalar hisobi” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1999-yil 16-yanvarda 596-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (14-sonli BHMS) – “Xususiy kapital to‘g‘risida hisobot” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2004-yil 7-aprelda 1335-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (15-sonli BHMS) – “Buxgalteriya balansi” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2003-yil 20-martda 1226-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (16-sonli BHMS) – “Buxgalteriya balansi tuzilgan sanadan keyingi xo‘jalik faoliyatning nazarda tutilmagan holatlari va yuz beradigan hodisalari” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1998-yil 23-dekabrda 578-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (17-sonli BHMS) – “Kapital qurilish bo‘yicha pudrat shartnomalari” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1998-yil 23-dekabrda 579-son bilan ro‘yxatga olingan);*

O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (19-sonli BHMS) – “Inventarizatsiyani tashkil etish va o‘tkazish” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1999-yil 2-noyabrda 833-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (20-sonli BHMS) – “Kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan buxgalteriya hisobini yuritishning soddalashtirilgan tartibi” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2013-yil 14-avgustda 2501-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (21-sonli BHMS) – “Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliya-xo‘jalik faoliyati buxgalteriya hisobi schyotlar rejasi va uni qo‘llash bo‘yicha Yo‘riqnoma”

(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2002-yil 23--oktabrda 1181-son bilan ro‘yxatga olingan);

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (22-sonli BHMS) – “Chet el valutasida ifodalangan aktivlar va majburiyatlar hisobi” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2004-yil 21-mayda 1364-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (23-sonli BHMS) – “Qayta tashkil etishni amalga oshirishda moliyaviy hisobotni shakllantirish” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2005-yil 27-iyunda 1484-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (24-sonli BHMS) – “Qarzlarni bo‘yicha xarajatlar hisobi” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2009-yil 18-avgustda 1996-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– “Choraklik va yillik moliyaviy hisobotlarni taqdim etish to‘g‘risidagi nizom” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2000-yil 3-iyulda 942-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining “Moliyaviy hisobot shakllari va ularni to‘ldirish bo‘yicha Qoidalarini» tasdiqlash to‘g‘risida”gi buyrug‘i *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2003-yil 24-yanvarda 1209-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– “Buxgalteriya hisobida hujjatlar va hujjatlar aylanuvi to‘g‘risidagi nizom” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2004-yil 20-yanvarda 1297-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– “Inventarizatsiya jarayonida aniqlangan mol-mulk kamomadi va ortiqchasining buxgalteriya hisobi tartibi to‘g‘risidagi nizom” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2004-yil 6-aprelda 1334-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– “Asosiy vositalarni balansdan chiqarish tartibi to‘g‘risidagi nizom” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2004-yil 29-avgustda 1401-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– “Yuridik shaxslarga soliqlar, bojxona va majburiy to‘lovlarni byudjetga to‘lash bo‘yicha berilgan imtiyozlarni rasmiylashtirish va buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi to‘g‘risida” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2005-yil 2-aprelda 1463-son bilan ro‘yxatga olingan);*

– “Nomoddiy aktivlarni balansdan chiqarish tartibi to‘g‘risidagi nizom” *(O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2006-yil 14-yanvarda 1539-son bilan ro‘yxatga olingan);*

ro'yxatga olingan);

– “Buxgalteriya hisobida ijara operatsiyalarini aks ettirish tartibi to‘g‘risidagi nizom” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2009-yil 1 -yunda 1961-son bilan ro'yxatga olingan);*

– “Qayta ishlashga berilgan xomashyo bilan bog‘liq operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi to‘g‘risidagi nizom” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2010-yil 15-martda 2086-son bilan ro'yxatga olingan).*

Shuningdek, korxonalarda ishlab chiqarilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish tannarxi, davr xarajatlari va moliyaviy faoliyat bilan bog‘liq xarajatlarning tarkibini aniqlash hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida nizom” (*keyingi o‘rinlarda “Xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi Nizom” deb yuritiladi*)ga muvofiq, amalga oshiriladi.

Yuqorida sanab o‘tilgan me‘yoriy-huquqiy hujjatlardan tashqari buxgalteriya hisobi obyektlarini alohida xo‘jalik operatsiyalari va faoliyat turlarida hisobga olishda va ularni hisobotlarda aks ettirish uchun O‘zbekiston Respublikasining kodekslari (masalan, *O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi*), qonunlari va boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlardan ham foydalanish maqsadga muvofiq, bo‘ladi.

2-bob. BUXGALTERIYA HISOBI FANINING PREDMETI VA USULLARI

1-§. Buxgalteriya hisobi fanining predmeti va vazifalari

Buxgalteriya hisobi xalq xo'jaligidagi har bir korxonada, tashkilot, muassasa, uyushmalarda yuritilib, ularning xo'jalik faoliyatini to'liq yoritib beradi. Xo'jalik faoliyatini amalga oshirish uchun esa albatta, xo'jalik mablag'lari, ularning tashkil topish manbayiga ega bo'lish zarur bo'ladi hamda albatta, turli xo'jalik jarayonlari orqali bu maqsadga erishadi. Shunday qilib, umumiy ta'rifni quyidagicha berish mumkin:

Buxgalteriya hisobi predmeti korxonani xo'jalik mablag'lari va ularning tashkil topish manbalarini, ularning xo'jalik jarayonlari natijasida o'zgarib borishini yoppasiga, uzluksiz, qonun-qoidalarga asosan hujjatlarda to'liq, aniq, to'g'ri aks ettirib borishdir. Buxgalteriya hisobi bir korxonada ma'lumotlari bilan chegaralanmaydi, sabab ularning hisobotlari tegishli tashkilotlarga belgilangan muddatlarda yig'ilib, jamlanib, butun xalq xo'jaligi bo'yicha ma'lumotlar olinadi, natijada ular faoliyati ustidan nazorat va boshqaruv olib boriladi.

Buxgalteriya hisobi predmetining asosiy mazmuni korxonalarining xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda foydalanadigan resurslarni samarali boshqarish uchun zarur bo'lgan axborotni shakllantirishdan iborat. Shu mablag'larning sarflanishi, ishlab chiqarish hajmi va faoliyat natijalarini oqilona va to'g'ri boshqarish hozirgi vaqtda alohida muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, buxgalteriya hisobining predmeti takror ishlab chiqarish jarayonidagi korxonalar, tashkilotlar va muassasalarning mablag'lari holati va ulardan foydalanishning samaradorligi haqida boshqarish masalalari uchun axborotni shakllantirish hisoblanadi.

Iqtisodiy adabiyotda buxgalteriya hisobi predmetining boshqacha ta'riflari uchraydi. Masalan, uzoq vaqtlar davomida buxgalteriya hisobi predmeti kengaytirilgan takror ishlab chiqarish hisoblanar edi. Vaholanki, yuqorida aytilganlardan ko'rinib turibdiki, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning hammasi umuman xo'jalik hisobi tomonidan qamrab olingan, uning ayrim turlari esa jumladan, buxgalteriya hisobi Shu jarayonning faqat ayrim tomonlarini aks ettiradi.

Buxgalteriya hisobining predmeti xo'jalikning ayrim uchastkalardagi ijtimoiy mehnat sarflaridir, degan da'volar ham mavjud edi. Lekin bu ta'rif ham to'g'ri emas. Eng avvalo xo'jalik faoliyati faqat mehnat sarflari bilan cheklanmaydi: xo'jalik

jarayonlari, shuningdek, ijtimoiy mahsulotning harakati bilan tavsiflanadi. Undan tashqari, ijtimoiy mehnat sarflari buxgalteriya hisobida bevosita umuman aks ettirilmaydi. Ular qiymat shaklida xo'jalik mablag'larining Har xil turlari va resurslarining harakati sifatida ko'rsatiladi. Ijtimoiy mehnat sarflari ustidan bevosita kuzatuv tezkor va eng muhimi, buning uchun o'ziga xos ko'rsatkichlarga ega bo'lgan statistika hisobi tomonidan olib boriladi.

Keyingi yillardagi ba'zi kitoblarda buxgalteriya hisobining predmeti xo'jalik mablag'lari va ularning harakati sifatida (yoki aksincha) ta'riflanadi. Bu asosan turli bo'lsa buxgalteriya hisobi yunaltirilgan va bu yerda eng muhim bo'lgan narsa, ya'ni mablag'lar sarflanishining maqsadga muvofiq, ligini nazorat qilish va boshqarish o'z o'rnini topmagan.

Buxgalteriya hisobi predmetiga boshqa qarashlar ham mavjud. Boshqacha qilib aytganda, buxgalteriya hisobi barcha xalq xo'jaligining rivojlanishi haqida ma'lumotlar berishi kerak emish. Lekin bu holda statistika hisobining urnini egallaydi, bu esa mutlak konunga xilofdir.

Yuqoridagi barcha ta'riflar buxgalteriya hisobiga nisbatan amaliy faoliyat sifatida tegishlidir. Ularda buxgalteriya hisobi aks ettiradigan obyektlarning tavsifi beriladi.

Buxgalteriya fanining predmeti buxgalteriya hisobining o'zidir, ya'ni uning hisob-kitob usullari, texnikasi, shakllari va tashkil qilinishidir, chunki u haqidagi fan uni yana takomillashtirish yo'llarini topish maqsadida uni yuritish amaliyotni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Buxgalteriya hisobining predmetini o'rganishda bu kategoriyaning tarixiyligini hisobga olish kerak. Buxgalteriya hisobi predmetining mazmuni har xil iqtisodiy tuzumlarda bir xil emas. Ular o'zgarishi bir tuzumdan boshqasiga o'tish paytida mulkchilik shaklining o'zgarishi bilan shartlangandir.

Har xil mulkchilik shakllaridagi korxonalarining rivojlangan iqtisodiyotidagi jamiyatda individual kapital yoki mulk egasining kapitali buxgalteriya hisobining predmeti hisoblanadi. Buxgalteriya hisobi bu yerda, birinchi navbatda, mulk egasi yoki mulk egalari tomonidan korxonalariga (kompaniyaga) qo'yilgan resurslarni samarali boshqarish maqsadlari uchun axborotni shakllantiradi. Foydani maksimallashtirish maqsadida hisobdan asosiy va ustavdagi boshqa faoliyat hamda moliyaviy faoliyat hisobiga foydani maksimal oshirish zaxiralarini qidirib topish uchun foydalaniladi.

Demak, buxgalteriya hisobi predmetining mazmuni u yoki bu ijtimoiy farmatsiyaga xos bo'lgan mulkchilik shakli bilan belgilanadi. Har xil jamiyatda u moddiy ishlab chiqarishni tashkil qilish va samarali boshqarish uchun qanday

ma'lumotlar talab qilinishiga bog'liq bo'ladi.

Jamiyat rivojlangan sari hisobning ahamiyati ham uzluksiz o'sib boradi. Bunda hisob-kitob doirasigina emas, balki unda aks ettiriladigan predmet va uning bajaradigan funksiyalari ham tobora kengayib boradi.

Buxgalteriya hisobining predmeti bilan bir qatorda uning obyektlarini ham farqlab olish lozim. Buxgalteriya hisobining obyektlari deganda, muayyan korxonaga bo'lgan moddiy va pul mablag'lari, uning boshqa korxonalar, tashkilotlar va muassasalar bilan bo'lgan yuridik munosabatlari va Shuningdek, mablag'lar va munosabatlarni o'zgartiradigan xo'jalik operatsiyalari tushuniladi. Moddiy va pul qiymatliklar korxonadan o'z faoliyatini amalga oshirish uchun foydalanadigan xo'jalik mablag'larini ifodalaydi. Xo'jalik operatsiyalari esa xo'jalik faoliyatining mazmunini ifodalovchi xo'jalik jarayonlarini tashkil qiladi.

Ba'zida buxgalteriya hisobining predmeti deb, o'z faoliyatini aks ettiruvchi xo'jalik tashkilotlari tushuniladi. Lekin bunday tushuncha hisob kategoriyalarining ilmiy talkiniga faqat chalkashlik kiritadi. Buxgalteriya hisobining predmeti, albatta, aks ettiradigan narsalardir, lekin u pullanadigan joy emas.

Korxonalar buxgalteriya hisobi shu korxonalar faoliyatini uzluksiz, yoppasiga kuzatib, hujjatlashtirib, olingan ma'lumotlarni baholash orqali schyotlar tizimida ikkiyoqlama yozuv yordamida aks ettiradi hamda hisob ma'lumotlari haqiqiylikni inventarizatsiya yordamida tekshirib, aniq va to'g'ri hisob ma'lumotlari asosida buxgalteriya balansi va hisobotlarini tuzadi.

Buxgalteriya hisobining vazifalari. Buxgalteriya hisobi oldida 3 ta asosiy vazifa turadi:

1. Reja bajarilish ustidan nazorat olib borish.

Korxonada buxgalteriya hisobida bu vazifa quyidagicha aniqlashtiriladi:

– mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqarish reja bajarilishi, rejada belgilangan mahsulotlar nomenklaturasi, turi, sifatini kuzatish, nazorat qilish, reja bajarilishi o'sishi omillarini aniqlash;

– mahsulotlar tannarxini kalkulyatsiya qilish, tannarxni tobora kamaytirish omillarini topish;

– korxonalar rentabellik darajalari bajarilishini nazorat qilish;

– biznes-moliya rejasi bajarilishini nazorat qilish.

2. Korxonada mulkini muhofaza qilish.

Korxonada qaysi mulkchilik shakliga asoslanganidan qat'i nazar buxgalteriya

hisobi Shu korxonada mulkiga nisbatan tejamli munosabatda bo'lishni, uni har xil nobudgarxiliklardan ehtiyot qilishni, ular harakatini uzluksiz nazorat qilib, ulardan oqilona foydalanishni ta'minlashi lozim.

3. *Korxonalarda xalq xo'jalik hisobini joriy etib*, uni mustahkamlash va iqtisodiy rejimni (tejamkorlikni) joriy etish hamda takomillashtirib borish.

2-§. Buxgalteriya hisobining usullari

Fan o'z predmetini o'rganish uchun, albatta, qandaydir usullardan foydalanadi. Buxgalteriya o'z mablag'lari, ularni tashkil topish manbalari va ularni xo'jalik jarayoni natijasida o'zgarishini hujjatlarda, yagona pul ko'rinishida, ya'ni baholash yordamida, schyotlarda ikkiyoqlama yozuvdan foydalanib aks ettiradi. Hisob to'g'ri yurgizilayotganini inventarizatsiya yordamida aniqlab, ma'lumotlar asosida esa kerakli kalkulyatsiya olib boriladi, balans va hisobot shakllari tuziladi.

Korxonada mablag'larining holati va foydalanishini o'rganish uchun buxgalteriya hisobida turli usullar qo'llaniladi. Buxgalteriya hisobining usullari quyidagilardan iborat (:

2.1-rasm. Buxgalteriya hisobining usullari

Baholash buxgalteriya hisobining har xil obyektlari to'g'risida umumiy ma'lumotlarni olish uchun xo'jalik mablag'i, uning tashkil topish manbasi va xo'jalik operatsiyalarining pul o'lchov birligi da ifodalanishidir.

Kalkulyatsiya qilish ishlab chiqarilgan mahsulot, ko'rsatilgan xizmatlar, bajarilgan ishlar yoki tayyorlangan tovar-moddiy boyliklarning bir donasining tannarxini aniqlash va xarajatlarni guruhlashtirish usulidir.

Buxgalteriya balansi korxonaning mulki va majburiyatlarni ma'lum bir sanada pul ko'rinishida umumlashgan va iqtisodiy guruhlashtirish usuli hisoblanadi.

Korxonada mulki balansda ikki guruhga bo'lingan holda aks ettiriladi. Birinchi guruhda mulkning tarkibi va uning joylanishi, ikkinchi guruhda esa mulkning tashkil topish manbai sifatida aks ettiriladi. Bundan kelib chiqadiki, balansning ikki tomoni bir mulkni aks ettiradi. Shuning uchun balansning ikki tomoni o'zaro tengdir.

Balans so'zi ikkita lotin so'zidan iborat bo'lib, "bis" ikki karra (marta) va "lanx" - tarozi pallasi, ya'ni muvozanat holida turgan ikkita tarozi pallasini anglatadi.

Buxgalteriya balansi ikki qismdan iborat jadval ko'rinishidan iboratdir. Uning chap qismi aktiv deb nomlanadi va unda faqatgina xo'jalik mablag'lari aks ettiriladi, o'ng tomoni esa passiv deb nomlanib, unda korxonada xo'jalik mablag'larining manbai va korxonada majburiyatlari aks ettiriladi.

Aktiv so'zi ham lotin tilidan tarjima qilingan bo'lib, "faol, harakatda" degan ma'noni anglatadi. Balansning o'ng tomoni passiv deb nomlanib, lotincha "passive" "harakatsiz" degan ma'noni anglatadi.

Buxgalteriya balansining asosiy xususiyatlaridan biri aktiv va passiv qismlari moddalari bo'yicha summaning bir-biriga o'zaro tengligidir. Bu tenglik korxonada balansining aktiv va passiv qismlarida bir xil hajmdagi mablag'larni har xil kurinishda, ya'ni aktiv tomonda mablag'lar turlari bo'yicha va passiv tomonda esa manbalar bo'yicha aks ettirilganligini anglatadi. Bunda aktiv va passiv qismlarining umumiy summaları ham balans so'zi bilan ifodalanadi.

Buxgalteriya balansi ma'lum sanaga tuziladi va korxonada faoliyatining ma'lum davrdagi holatini o'zida mujasamlashtiradi. Shunday qilib, korxonada balansining uzaro tengligi aktiv va passiv qismlari summalariga ko'ra amalga oshiriladi. Boshqacha aytganda, korxonada xo'jalik mablag'lari summalarining yig'indisi ushbu mablag'lar manbai va majburiyatlar summasi yig'indisiga tengdir, ya'ni:

$$\text{Aktiv} = \text{Passiv} + \text{Majburiyatlar}$$

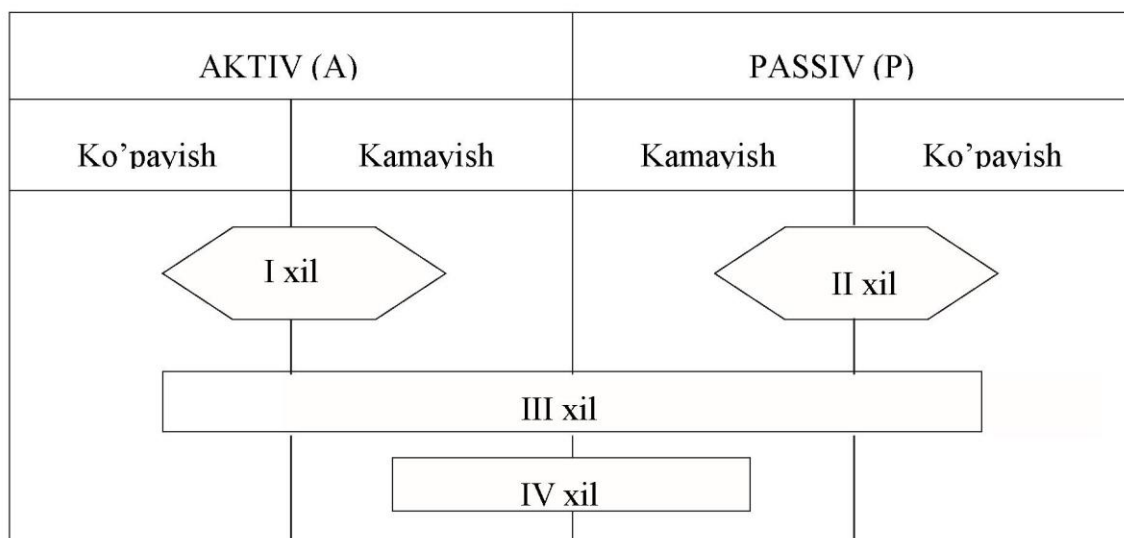
Yuqorida qayd etganimizdek, buxgalteriya balansi har oyning 1-sanasiga tuziladi. Korxonada xo'jalik faoliyatini yuritish mobaynida sodir etilgan operatsiyalar tufayli korxonada xo'jalik va ularning manbalari uzgaradi. Balansda o'zgarishlarini yuzaga keltirishiga qarab operatsiyalarni to'rt turga bo'lish mumkin:

1-Tur o'zgarish – bunda faqat balansning aktiv qismidagi bir modda summasi ko'payib, ikkinchi modda summasi kamaydi, lekin balans summasi o'zgarishsiz qolayпти.

2-Tur o'zgarish – bunda balansning passiv qismidagi bir modda summasi ko'payib, ikkinchi modda summasi kamaydi, lekin balans summasi o'zgarishsiz qolayпти.

3–Tur o‘zgarish – bunda balansning aktiv qismida ham, passiv qismida ham bir xil summaga ko‘payish sodir bo‘ladi va balans summasi o‘sha summaga ko‘payadi.

4–Tur o‘zgarish – bunda balansning aktiv qismida ham, passiv qismida ham bir summaga kamayish sodir bo‘ladi va balans summasi ham shu summaga kamayadi.

I xil – Balansning umumiy summasi o‘zgarmaydi

II xil – Balansning umumiy summasi o‘zgarmaydi

III xil – Balansning umumiy summasi ko‘payadi

IV xil – Balansning umumiy summasi kamayadi

2.2-rasm. Xo‘jalik operatsiyalari ta‘sirida balansda ro‘y beradigan o‘zgarishlar

Hisobot ma‘lum bir muddatga korxonada moliya-xo‘jalik faoliyati natijalari haqidagi ko‘rsatkichlarning umumlashgan ma‘lumotlar tizimi hisoblanadi. Hisobot Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan yagona qoida asosida mulkchilik shaklidan va faoliyat turidan qat‘i nazar barcha korxonalar tomonidan tuziladi.

Ikkiyoqlama yozuv xo‘jalik operatsiyalarini buxgalteriya hisobining schyotlarida qayd qilish usulidir. Bunda har bir xo‘jalik operatsiyasi bir vaqtning o‘zida ikki-marta ikkita schyotda aks ettiriladi.

Ikkiyoqlama yozuvning mohiyati Shundan iboratki, bunda korxonada xo‘jalik faoliyatida sodir bo‘lgan operatsiyalar summalari bir vaqtning o‘zida ikkita schyotda, bir schyotning debet tomoniga, ikkinchi schyotning kredit tomoniga yoziladi. Bunga sabab, har bir xo‘jalik operatsiyasi ta‘sirida korxonada mablag‘lari, ularning manbalari va majburiyatlari tarkibida o‘zgarish sodir etiladi. Masalan, mol yetkazib beruvchilardan 120 000 so‘mlik asosiy vosita sotib olindi.

D–T

K–T

Summasi

0100

6000

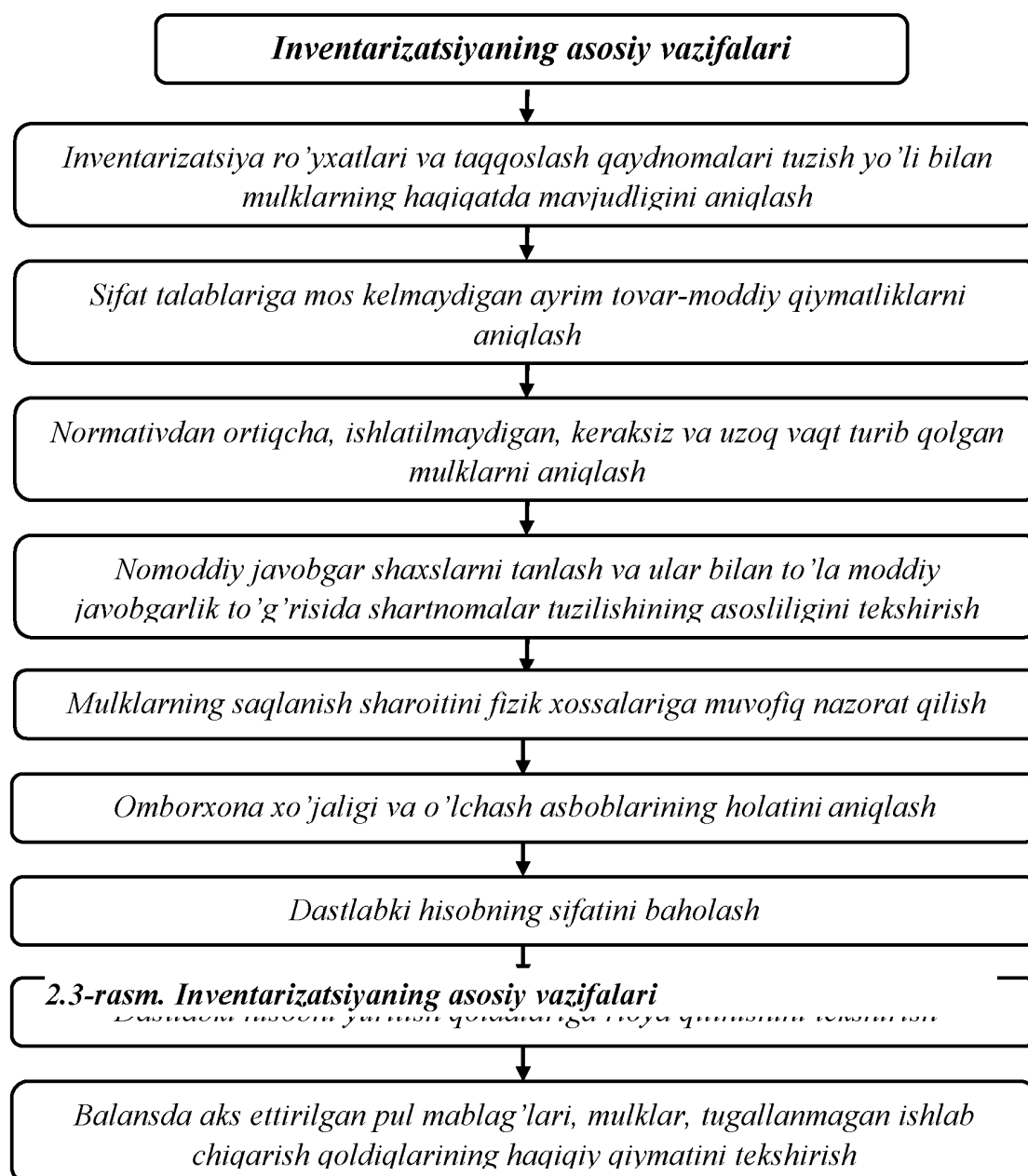
120 000

Demak, asosiy vositalarni hisobga oluvchi schyotlarning D–T tomonida asosiy vositalar tarkibidagi ko‘payish, 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilar bilan hisob-kitoblar” schyotining K–T tomonida esa ularga bo‘lgan majburiyatning ortishi aks ettiriladi.

Chizma ko‘rinishida bu operatsiya quyidagi ko‘rinishga ega:

D–T T	6010	K–	D–T T	0100	K–
		120 000	120 000		

Ikkiyoqlama yozuvning ahamiyatli tomonlaridan yana biri shundan iboratki, u xo‘jalik operatsiyalarini hujjatlarda aks ettirish uchun operatsiyaning to‘liq mazmunini yozishni talab qilmaydi, ya‘ni ularni buxgalteriya yozuvlari orqali yozish bilan vaqtni tejash mumkin.

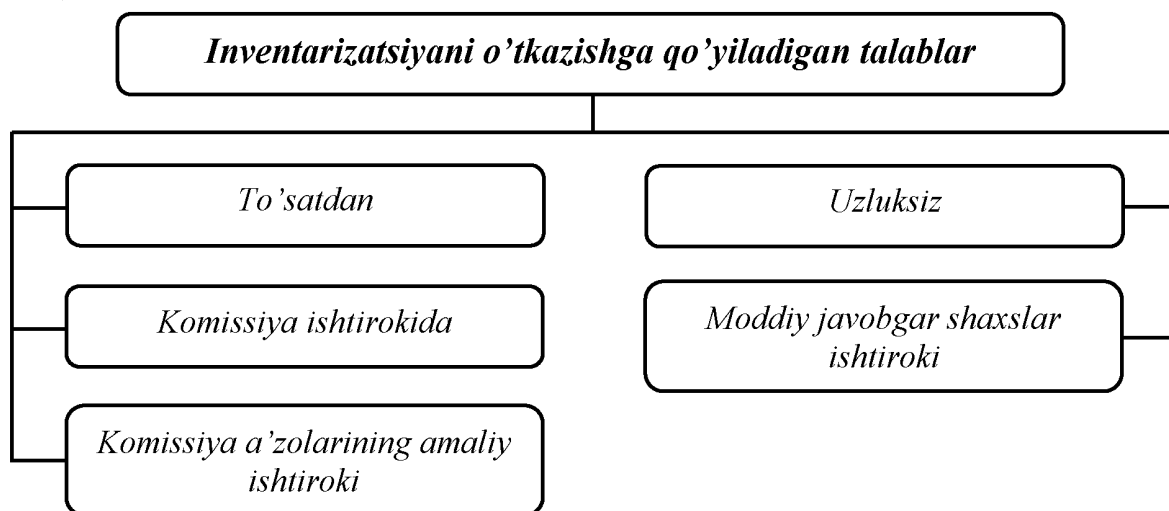
Inventarizatsiyaning asosiy maqsadlari quyidagilar hisoblanadi:

- mol-mulkning haqiqatda mavjudligini aniqlash;
- haqiqatda mavjud mol-mulkni buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bilan solishtirish;
- majburiyatlar hisobda to'g'ri aks ettirilganligini tekshirish.

Inventarizatsiyaning asosiy vazifalari 2.9-rasmda ko'rsatib o'tilgan. Korxonaning inventarizatsiyasini o'tkazish va uning natijalarini rasmiylashtirishning umumiy qoidalari va umumbelgilangan tartibi 19-sonli BHMS bilan belgilangan.

Korxonaning rahbari mol-mulkning to'g'ri hamda o'z vaqtida inventarizatsiyadan o'tkazilishi va ularning kutilmaganda inventarizatsiyadan o'tkazilishini ta'minlash uchun javobgardir. Ular mol-mulkning haqiqatda mavjudligini qisqa muddatlarda to'liq va aniq tekshirishni ta'minlaydigan sharoitlarni yaratib berishlari shart.

Inventarizatsiyani o'tkazishga qo'yiladigan talablar quyidagilardan iborat (2.2-rasm):

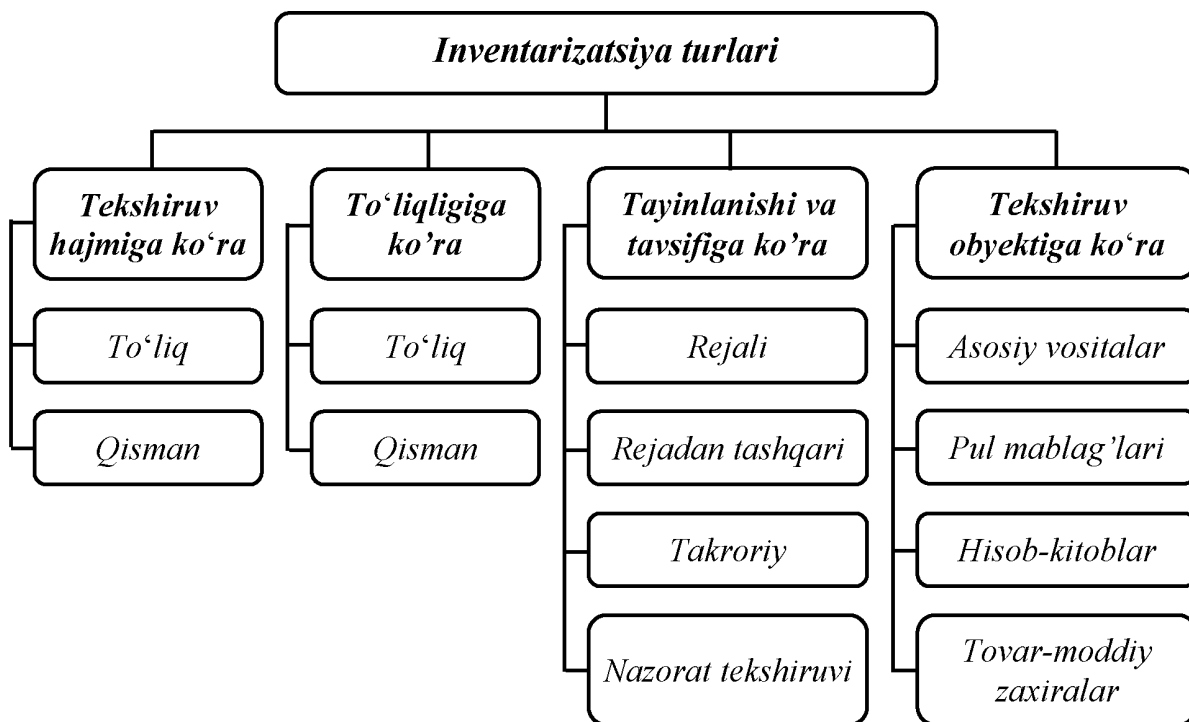

2.4-rasm. Inventarizatsiya o'tkazishga qo'yiladigan talablar

Korxonaning rahbari o'zining qarori bilan o'tkaziladigan inventarizatsiyalarning turlarini belgilashi mumkin. Inventarizatsiyaning quyidagi turlari mavjud (2.5-rasm):

Bosh buxgalter tegishli bo'linmalar va xizmatlar rahbarlari bilan birgalikda inventarizatsiya o'tkazishning belgilangan qoidalarga rioya etilishini sinchiklab nazorat qilishga majbur.

Tekshiruv obyektlari, ya'ni asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, investitsiyalar, tovar-moddiy zaxiralar, pul mablag'lari va ekvivalentlari, debitorlik va kreditorlik qarzlari (hisob-kitoblar) bo'yicha inventarizatsiya o'tkazish tartibini har bir bobda alohida ko'rib o'tamiz.

2.5-rasm. Inventarizatsiya turlari

3-§. Buxgalteriya hisobining boshlang'ich hujjatlari va registrlari

Xo'jalik jarayonlarini va ularning natijalarini nazorat qilish kuzatish, o'lchash va ro'yxatga olish orqali amalga oshiriladi. Kuzatish orqali korxonalar va tashkilotlarning xo'jalik faoliyatini tashkil etuvchi ko'p sonli va turli xil faktlar olinadi. Bu faktlarni esa ma'lum o'lchov birliklarida ifodalash hamda tegishli ravishda guruhlariga ajratib, qayd qilib borish zarur. Shu tariqa xo'jalik faoliyatiga baho berish uchun zarur ma'lumotlarga ega bo'linadi.

Buxgalteriya hisobi uslubi elementlaridan biri hujjatlashtirish bo'lib, uning ahamiyati xo'jalikni yuritishda, boshqaruvni oqilona tashkil etishda, shuningdek, hisob ishlarini yuritish oldiga qo'yilgan vazifa hamda talablarga javob berishda zarurdir.

Hujjatlashtirish buxgalteriya hisobi uslubining muhim usullaridan biri bo'lib, uning mazmuni xo'jalik operatsiyalarini yozma ravishda dastlabki qayd qilish va ularning haqiqatda sodir bo'lganligini isbotlashdan iboratdir.

Buxgalteriya hisobiga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlarda amalga oshirilgan barcha xo'jalik operatsiyalarini boshlang'ich hujjatlar bilan rasmiylashtirish bo'yicha talab mavjud. Xo'jalik operatsiyalarini boshlang'ich hujjatlar bilan rasmiylashtirish jarayonini *hujjatlashtirish* deb nomlash qabul qilingan. Hujjatlashtirish yordamida xo'jalik operatsiyalari amalga oshirilgan paytda va ular sodir etilgandan joyda yoppasiga aks ettirish amalga oshiriladi. Shunday qilib, hujjatlashtirish barcha

yozuvlar boshlang'ich hujjatlarga asosan amalga oshiriladigan buxgalteriya hisobining ajralib turadigan usullaridan biridir.

Buxgalteriya hujjati xo'jalik operatsiyasi faktining haqiqatda mavjudligi yoki sodir bo'lganligi yoxud sodir bo'lishi lozimligini isbotlovchi, mas'ul shaxslar imzosi bilan tasdiqlangan yozma guvohlikdir. Hujjatlar xo'jalik operatsiyalari sodir bo'lgan vaqtda yoki sodir bo'lishi bilan tuzilishi va ularning mazmunini to'liq aks ettirishi kerak.

Shuning uchun ham korxonalarda xo'jalik operatsiyalarining buxgalteriya hisobini yuritish uchun asos bo'lib, operatsiyalarning haqiqatda amalga oshirilganligini qayd etadigan va ularni amalga oshirish uchun farmoyish beradigan boshlang'ich hisob hujjatlari hisoblanadi. Korxonalarda boshlang'ich hisob hujjatlari xo'jalik operatsiyalari amalga osxilgan paytda yoki ular sodir etilgandan so'ng darhol (kechiktirmasdan) tuziladi.

Hozirgi davrda korxonalar o'z buxgalteriya hisobini yuritishda zamonaviy texnika vositalaridan keng foydalanmoqda. Bunda korxonalariga birlamchi hujjatlarni hamma standartlar talabiga rioya etgan holda, hisoblash texnikalari orqali ishlab chiqarishga ruxsat etilgan.

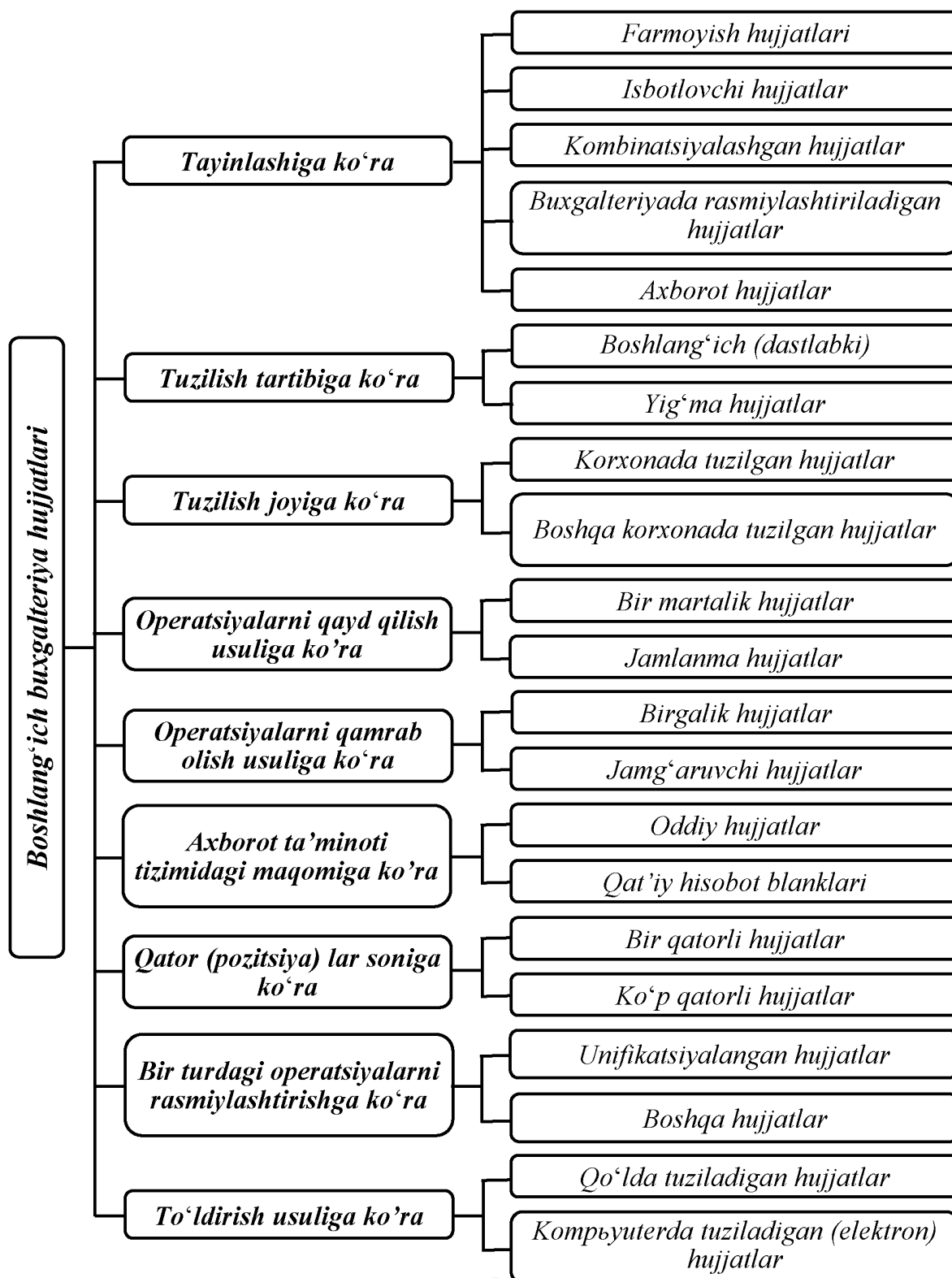
Qat'i hisobda turgan blankalar belgilangan tartibda tartib raqami bilan belgilanadi, albatta, korxonada muhri, mas'ul xodimi imzosi bilan ham tasdiqlanishi zarur.

Blankalarga ma'lumotlar aks ettirilish ahamiyati shundaki, avvalambor, xo'jalik jarayoni isbotini bersa, ikkinchidan, mulkchilik saqlanishini ta'minlaydi va yana korxonada ichki boshqaruvi uchun hamda yuqori boshqaruvi, audit nazorati, tekshiruv uchun ham xizmat qiladi. Hujjatdagi ma'lumotlardan foydalanib, korxonada, muassasalar, tashkilotlar faoliyati o'rganiladi, tahlil qilinadi, baho beriladi va tegishli xulosalar chiqarilib, ular asosida chora–Tadbirlar belgilanadi, tegishli qonun-qoidalar qabul qilinadi va hayotga tatbiq etiladi.

Korxonalarda sodir bo'ladigan operatsiyalar o'z mazmunlariga ko'ra har xildir. Hujjatlar o'rtasidagi farqlar, shuningdek, ulardan hisob ishlarida foydalanishning xususiyatlari bilan ham shartlanadi. Shu munosabat bilan hujjatlarni buxgalteriya hisobida to'g'ri qo'llash uchun ularning barcha turlarini yaxshi bilib olish kerak bo'ladi. Buning uchun hujjatlarni ma'lum bir xususiyatiga qarab tasniflash zarur.

Buxgalteriya hujjatlari quyidagi belgilarga qarab turkumlanadi: qanday maqsadlarga tayinlanganligi, tuzish tartibi va operatsiyalarni qamrab olishligi. Buxgalteriya hujjatlarining turkumlanishi 2.6-rasmda keltirib o'tilgan.

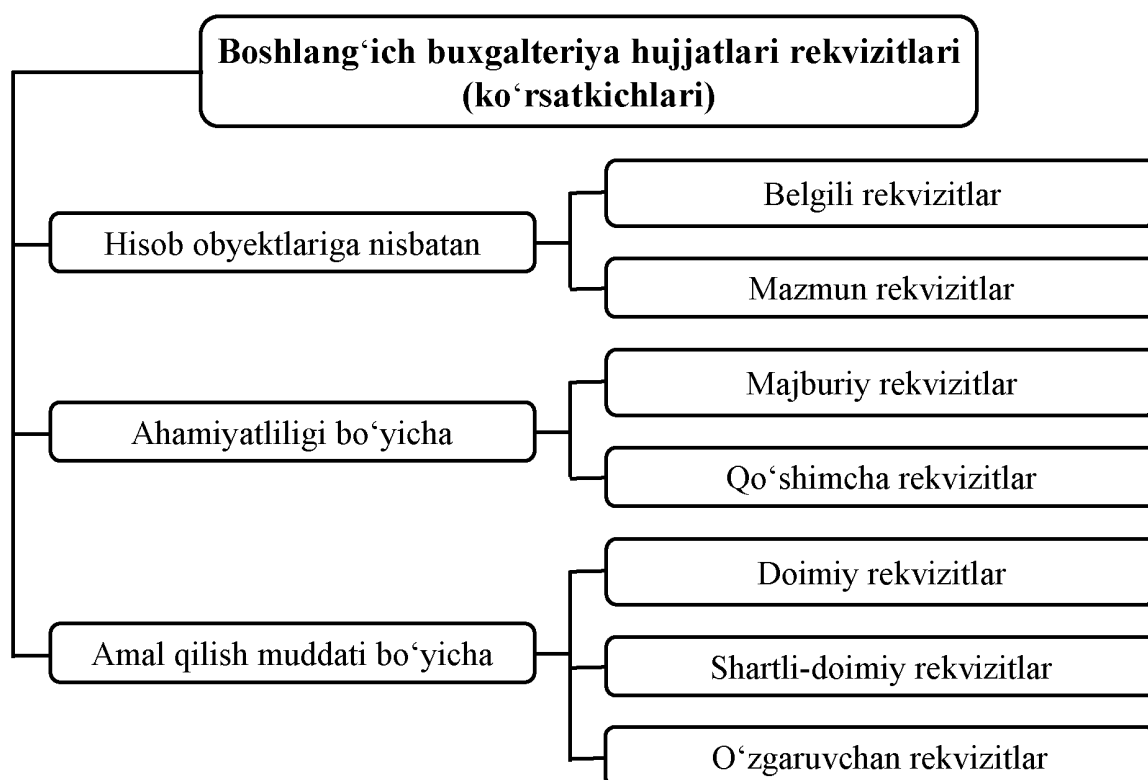
Har bir hujjat shunday rasmiylashtirilgan bo'lishi kerakki, unda amalga oshirilgan operatsiyalar haqida to'la-To'kis fikrga ega bo'lish va uning isbotlovchi kuchini ta'minlash uchun zarur bo'lgan barcha ma'lumotlar mavjud bo'lsin. Hujjatlarning tarkibiy unsurlari hisoblangan bu ma'lumotlar uning *rekvizitlari* deb nomlanadi. Rekvizit (lotincha "requisitum") "kerakli", "talab qilinadigan" degan ma'noni anglatadi. Hujjatlarning rekvizitlari turkumlanishi 2.7-rasmda keltirilgan.

2.6-rasm. Boshlang'ich buxgalteriya hujjatlarini turkumlanishi

Hujjatlarning rekvizitlari hisob obyektlariga nisbatan belgi rekvizitlari va mazmun rekvizitlariga bo‘linadi.

Belgi rekvizitlari hisob obyektlarini (asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar va hokazolarni) aks ettiradi. Mazmun rekvizitlari hisob obyektining tavsifini ochib beradi (o‘lchovi, navi, hajmi va hokazo). Ahamiyatliligi bo‘yicha rekvizitlar majburiy va qo‘shimcha rekvizitlarga bo‘linadi. Majburiy rekvizitlar har bir dastlabki hujjatda bo‘lishi shart.

2.7-rasm. Boshlang'ich buxgalteriya hujjatlari rekvizitlarining turkumlanishi

“Buxgalteriya hisobi to‘g‘risi”dagi qonunga binoan boshlang‘ich hisob hujjatlarining majburiy rekvizitlari quyidagilardir:

- korxonaning (muassasaning) nomi;
- hujjatning nomi va raqami, u tuzilgan sana va joy;
- xo‘jalik operatsiyasining nomi, mazmuni va o‘lchov birliklari ko‘rsatilgan miqdor o‘lchovi (natura va pulda ifodalangan holda);

– xo‘jalik operatsiyasini bajargan shaxslarning (shaxsning) identifikatsiya qilish uchun zarur bo‘lgan familiyasi hamda ismi va otasi ismining bosh harflari yoxud boshqa rekvizitlari ko‘rsatilgan holda lavozimlari nomi va imzolari.

Zarur hollarda hujjatlarga qo‘shimcha rekvizitlar kiritilishi mumkin. Bular: mazkur xo‘jalik operatsiyasida ishtirok etayotgan korxonalar (tashkilot, muassasa, bank, Xaridor) nomi, va manzili xo‘jalik operatsiyasining amalga oshirish uchun asos bo‘luvchi hujjat va shu kabilar.

Shu bilan birga, boshlang‘ich hujjatlar elektron shaklda tuzilgan hollarda, ular yuqorida aytib o‘tilgan majburiy rekvizitlar va elektron hujjat aylanishi to‘g‘risidagi qonun hujjatlari bilan belgilangan majburiy rekvizitlarga ega bo‘lishi lozim. Boshlang‘ich hisob hujjatlariga xo‘jalik operatsiyalarining xususiyatidan, buxgalteriya hisobiga oid me‘yoriy-huquqiy hujjatlardan, shuningdek, hisob ma‘lumotlarini qayta ishlash texnologiyasidan kelib chiqib, qo‘shimcha rekvizitlar kiritilishi ham mumkin. Lekin boshlang‘ich hujjatlarning tasdiqlangan namunaviy shakllaridagi barcha rekvizitlar (kod, shaklning raqami, hujjatning nomi bilan birga) o‘zgarmasdan qolishi shart. Qonunchilikda tasdiqlangan namunaviy shakllardan ayrim rekvizitlarni olib tashlash taqiqlanadi. Boshlang‘ich hujjatda quyidagi qo‘shimcha rekvizitlar keltirilishi mumkin: korxonaning manzili, hujjat bilan qayd qilingan xo‘jalik operatsiyasini amalga oshirish uchun asos, hujjatlashtirilayotgan xo‘jalik operatsiyasining xususiyatini belgilaydigan boshqa qo‘shimcha rekvizitlar.

Boshlang‘ich hujjatlar qonunchilikda belgilangan namunaviy shakllarda yoki qonunchilikda nazarda tutilgan talablarga rioya qilgan holda korxonalar tomonidan ishlab chiqiladigan va tasdiqlanadigan blankalarda tuziladi. Bunda mustaqil ravishda ishlab chiqilgan boshlang‘ich hujjatlar xo‘jalik operatsiyalarining mazmunini batafsil yoritishi, foydalanuvchilarni kerakli va ishonchli ma‘lumotlar bilan ta‘minlashi, qayta ishlashga va saqlashga qulay bo‘lishi, shuningdek, boshqa boshlang‘ich hujjatlarni takrorlamasligi shart.

Tegishli texnik vositalar mavjud bo‘lganda, boshlang‘ich hujjatlar va registrlarni axborot tizimlari va axborot texnologiyalarini qo‘llagan holda tuzishga yo‘l qo‘yiladi. Texnik vositalar hamda axborot tizimlari va axborot texnologiyalarini qo‘llagan holda tuzilgan birlamchi hujjatlar va registrlar buxgalteriya hisobida tegishli majburiy rekvizitlar mavjud bo‘lgandagina qo‘llaniladi. Elektron hujjatlarni saqlashda ularni olish va qog‘oz shaklidagi nusxalarini taqdim etish imkoniyati ta‘minlangan bo‘lishi shart.

Buxgalteriya hisobini avtomatlashtirish sharoitlarida boshlang‘ich hujjatlar rekvizitlari kodlar ko‘rinishida qayd etilishi mumkin. Bunda elektron shaklda tuzilgan boshlang‘ich hujjat va registr hujjatning elektron raqamli imzo haqidagi qonun hujjatlariga muvofiq, to‘g‘ri tuzilishi uchun javobgar shaxsning elektron raqamli

imzosi bilan tasdiqlanishi lozim.

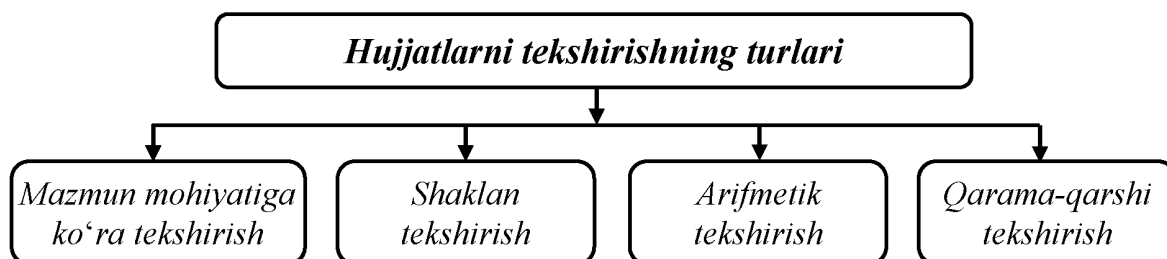
Boshlang'ich hisob hujjatlarini tuzgan va imzolagan shaxslar hujjatning o'z vaqtida tuzilishi va to'g'riligi, ishonchligi hamda buxgalteriya hisobida aks ettirilishiga belgilangan muddatda topshirilishi uchun javobgardirlar. Boshlang'ich hujjatlar va hisob registrlarini imzolash huquqiga ega shaxslar ro'yxati korxonah rahbari yoki u tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda belgilanadigan shaxslar tomonidan tasdiqlanadi.

Boshlang'ich hujjatlardagi yozuvlar ularni arxivda saqlash uchun belgilangan muddat mobaynida but saqlanishini ta'minlaydigan siyoh, sharikli ruchka pastasi, yozuv mashinalari, mexanizatsiya vositalari va boshqa vositalar yordamida amalga oshirilishi lozim. Yozuvlar uchun qalamdan foydalanish taqiqlanadi.

Agar boshlang'ich hujjatning barcha rekvizitlari to'ldirilgan, to'ldirilmagan qatorlari chizib qo'yilgan va korxonah buxgalteriyasi xodimlari tomonidan tekshirilgan bo'lsa, boshlang'ich hujjat to'liq rasmiylashtirilgan hisoblanadi.

Buxgalteriyaga kelib tushadigan boshlang'ich hujjatlar, albatta, tekshirilishi kerak. Bunda tekshirish shakl bo'yicha (hujjatlarning rasmiylashtirilishi to'liqligi va to'g'riligi, rekvizitlarning to'ldirilishi), mazmun bo'yicha (hujjatlashtirilgan operatsiyalarning qonuniyligi, alohida ko'rsatkichlarning mantiqiy bog'liqligi) amalga oshiriladi.

Hujjatlarni tekshirishning quyidagi turlari mavjud:

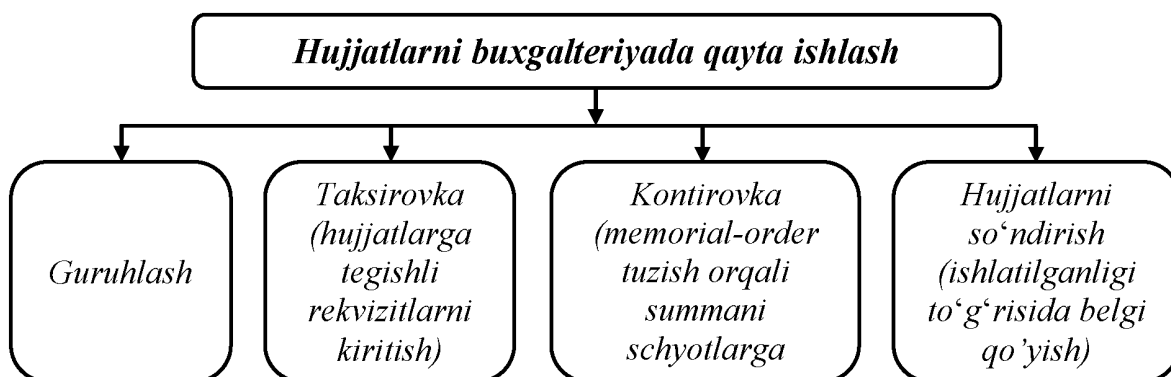

2.8-rasm. Hujjatlarni tekshirish turlari

Hujjatlar puxta tekshiruvdan o'tkazilganidan so'ng qabul qilinadi va buxgalteriyada ishlanadi. Hujjatlarning tekshirilganligi va qabul qilinganligini buxgalter hujjatlarni qabul qilish reyestrining nusxasida o'z imzosi bilan tasdiqlaydi. Tekshirilgan va qabul qilingan hujjatlar buxgalteriyada ishlanadi. Hujjatlarni buxgalteriyada qayta ishlash bosqichlari 2.7-rasmda ko'rsatib o'tilgan.

Qayta ishlangan hujjatlarga, albatta, tegishli belgi qo'yilishi lozim. Bu bilan hujjatni yana qayta ishlash oldi olinadi. Agar hujjat qo'lda qayta ishlansa, hisob registriga yozilgan muddati, agar qayta ishlash hisoblash qurilmasi orqali amalga

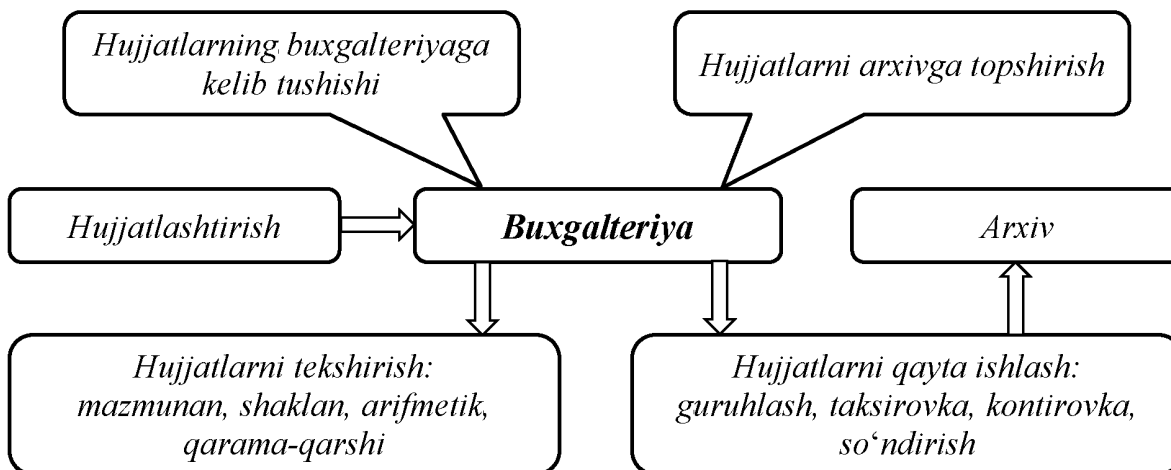
oshirilsa, ularni qayta ishlashga javobgar nazoratchi shtamp orqali belgi qo'yadi.

2.9-rasm. Hujjatlarni buxgalteriyada qayta ishlash

Hujjatlar aylanishini tashkil etish tartibi

Xo'jalik jarayoni sodir etilganini isbotlovchi yoki jarayon sodir etilishiga asos bo'luvchi hujjatlar bir necha mas'ul shaxslar, bo'limlar, korxonalarda harakatda bo'ladi va o'z mo'ljali bo'yicha xizmat qilib bo'lganidan so'ng, belgilangan tartibda arxivga topshiriladi, ya'ni hujjat aylanishi sodir bo'ladi. Demak, hujjat aylanishi birlamchi hujjatlar tuzilib, ularni qayta ishlab va umumlashtirib, guruhlashdan so'ng, arxivga topshirilguncha harakatidir. Hujjatlarning aylanishi umumiy chizmasi quyidagi rasmda keltirilgan.

2.10-rasm. Hujjat aylanishining umumiy chizmasi

Korxonaning buxgalteriya hisobida hujjatlarning harakati (ularni tuzish yoki boshqa korxonalardan olish, hisobga qabul qilish, ishlov berish, arxivga topshirish (hujjatlar aylanishi) jadval bilan tartibga solinadi (2.11-rasm).

20__-yil uchun buxgalteriya hisobi bo'yicha hisob siyosatiga
__-ilova

TASDIQLAYMAN

Rahbar _____
(lavozim) (imzo) (familiyasi, ismi, sharifi)
« ____ » _____ 20__-y.

Korxonada bo'yicha hujjatlar aylanishining

JADVALI

Hujjat-ning nomi	Hujjatni tuzish					Hujjatni tekshirish				Hujjatni ishlash		Arxivga topshirish	
	Nusxa soni	Chiqarishga mas'ul	Rasmiylashtirishga mas'ul	Bajarishga mas'ul	Bajarish muddati	Tekshirishga mas'ul	Kim taqdim etadi	Taqdim etish tartibi	Taqdim etish muddati	Kim bajaradi	Bajarish muddati	Kim bajaradi	Berish muddati
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
talabnoma ...	2	sex	ta'minot bo'limi buxgalteriyasi	ombor	har kuni, soat__ gacha	buxgal-Teriyasi	1-nusxa sex 2-nusxa ombor	hisobotda, ro'yxatda	har kuni, soat__ gacha	buxgal-Teriyasi	har kuni	buxgal-teriyasi	chorak tugagandan keyin

2.11-rasm. Hujjatlar aylanishining namunaviy jadvali

Korxonada rahbari yoki u qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tayinlangan shaxslar jadvalni tuzish bo'yicha ishni tashkil etadilar. Hujjatlar aylanishi jadvali korxonada rahbarining buyrug'i bilan tasdiqlanadi. Jadval korxonada oqilona hujjatlar aylanishini ta'minlashi lozim, ya'ni har bir birlamchi hujjatning o'tishi bo'yicha ijro etuvchilarning maqbul sonini nazarda tutishi, hujjatning bo'linmada eng kam muddatda bo'lishini belgilashi lozim.

Hujjatlar aylanishi jadvali korxonada butun hisob ishining yaxshilanishi, buxgalteriya hisobi nazorat qilish funksiyasining kuchayishiga yordam berishi lozim.

Hujjatlar aylanishi jadvali korxonaning har bir bo'linmasi hamda barcha ijro etuvchilar tomonidan ularning o'zaro bog'liqligi va ishlarni bajarish muddatini ko'rsatgan holda bajariladigan, hujjatlarni tuzish, tekshirish va ularga ishlov berish bo'yicha ishlarning chizmasi yoki ro'yxati ko'rinishida rasmiylashtiriladi.

Hujjat aylanishi jadvali quyidagi rekvizitlarga ega bo'ladi: hujjat nomi, hujjatni tuzish (nusxa soni, rasmiylashtiruvchi mas'ul, bajarilishga mas'ul, bajarilish muddati), hujjatni tekshirish (tekshirishga mas'ul, kim keltirishi, keltirish tartibi, keltirish muddati), hujjatni qayta ishlash (kim bajarishi, qayta ishlash muddati), arxivga berish (kim beradi, berish muddati) hamda ro'yxatni tasdiqlash buyrug'i tartib raqami va muddati, korxonada muhri, korxonada bosh buxgalteri va rahbari imzosi.

Korxonada xodimlari o'z faoliyat sohasiga taalluqli bo'lgan hujjatlarni hujjatlar aylanishi jadvali bo'yicha tuzishadi va taqdim etishadi. Buning uchun har bir ijrochiga jadvaldan ko'chirma beriladi. Ko'chirmada ijrochining faoliyat sohasiga tegishli hujjatlar, ularni taqdim etish muddatlari va ushbu hujjatlar taqdim etiladigan korxonada bo'linmalari ko'rsatiladi.

Hujjatlar aylanishi jadvaliga rioya qilish uchun javobgarlik hamda hujjatlarni o'z vaqtida va sifatli tuzish, buxgalteriya hisobi va hisobotida aks ettirish uchun ularni o'z vaqtida taqdim etish, hujjatlardagi mavjud ma'lumotlarning ishonchliligi bo'yicha javobgarlik ushbu hujjatlarni tuzgan va imzolagan shaxslar zimmasiga yuklanadi.

Ijrochilarning korxonada bo'yicha hujjatlar aylanishi jadvaliga rioya qilishlarini nazorat qilish korxonada rahbari yoki u qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tayinlangan shaxslar tomonidan amalga oshiriladi.

Buxgalteriyaga kelib tushgan hujjatlar majburiy tekshiruvdan o'tishi kerak. Hujjatni tekshirishda quyidagilarni e'tiborga olish kerak bo'ladi:

–shakl nuqtayi nazaridan (hujjat to'g'ri to'ldirilganligi, hamma rekvizitlar mavjudligi, to'liqligi);

– mazmun nuqtayi nazaridan (hujjatlashtirilayotgan jarayon qonuniyligi, iqtisodiy

mazmunga ega ekanligi, alohida ko'rsatkichlar mantiqiy bog'liqligi, arifmetik xatolar yo'qligi).

Iqtisodiy mantiqsiz, qonunga xilof hujjat jarayonlari aks ettirilgan hujjatlar rasmiylashtirish va jarayonning bajarilishiga qabul qilinmaydi. Bunday hujjatlar tegishli qaror qabul qilish uchun korxonada boshqarma buxgalteriyalariga topshirilishi shart.

Qayta ishlangan hujjatlarga, albatta, tegishli belgi qo'yilishi lozim. Bu bilan hujjatni yana qayta ishlash oldi olinadi. Agar hujjat qo'lda qayta ishlansa, hisob registriga yozilgan muddati, agar qayta ishlash hisoblash qurilmasi orqali amalga oshirilsa, ularni qayta ishlashga javobgar nazoratchi shtamp orqali belgi qo'yadi.

Kassa jarayonlariga asos bo'luvchi kassa kirim va chiqim orderlariga, to'lov qaydnomalariga jarayon amalga oshirilgan zahoti qo'lda yoki shtampda "olindi" yoki "to'landi" degan so'zlar muddati (kun, oy, yil) ko'rsatilib aks ettirilishi shart.

Boshlang'ich hujjatlar, hisob qaydnomalari, buxgalteriya hisobotlari va balanslari arxivga topshirilishi majburiydir. Hujjatlar arxivga topshirilgunga qadar buxgalteriyada maxsus binoda yoki korxonada rahbari tayinlagan moddiy javobgar shaxs mas'ulligida bekitiladigan shkaflarda saqlanadi.

Qat'iy hisobot blankalari esa ular saqlanishini ta'minlaydigan seyflar, metall shkaflar, maxsus binolarda saqlanadi. Aniq bir, hisob qaydnomasiga taalluqli, joriy oyda qayta ishlangan dastlabki hujjatlar xronologik tartibda yig'ilib, arxivga ma'lumotnoma bilan uzatiladi.

Kassa orderlari, hisobdorlik hisobotlari, bank ko'chirmalari ular ilovalari bilan birga xronologik tartibda yig'iladi va taxlanadi. Ba'zi bir hujjatlar taxlanmasligi mumkin, ammo ular yo'qotilishi yoki suiiste'mollikning oldini olish maqsadida tikib qo'yiladi.

Korxonada arxivida boshlang'ich hujjatlar, hisob registrlari, hisobotlarni saqlash tartibi O'zbekiston Respublikasi Arxivi bosh boshqarmasining materiallarni saqlash ko'rsatmasiga ko'ra, belgilanadi.

Hujjatlarning buxgalteriya va arxivdan boshqa tarmoq xodimlariga berilishi korxonada bosh buxgalteriya ruxsati bilan amalga oshiriladi.

Korxonadan hujjatlar faqat dastlabki tergov, proko'ratura va sud tashkilotlari tomonidan amaldagi qonunchilikka javob bergan hollardagi qarorlariga asosan olinishi mumkin. Hujjat olinishi bayonnoma bilan rasmiylashtirilib, uning bir nusxasi korxonaning tegishli mas'ul xodimiga imzo bilan beriladi. Hujjat olgan tashkilot ruxsati va vakili ishtirokida, tegishli mas'ul xodim olingan hujjatdan nusxa olishi

mumkin va unda asosning ko'rsatilishi va olingan muddati ko'rsatilishi kerak.

Buxgalteriya hisobining registrlari. Korxonada sodir bo'ladigan ishlab chiqarish, moliya-xo'jalik faoliyatida sodir bo'ladigan va amalga oshiriladigan operatsiyalar buxgalteriya hisobining boshlang'ich hujjatlarida aks ettiriladi, ular keyinchalik yig'iladi va yig'ma qaydnomalar tuziladi. Ularning ma'lumotlari tegishli registrlarga yozib chiqilish tartibi va iqtisodiy mazmuniga muvofiq, guruhlanishi kerak.

“Buxgalteriya hisobi to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 15-moddasiga muvofiq, buxgalteriya hisobi registrlari ikkiyoqlama yozuv usuliga muvofiq, yuritiladigan jurnallar, qaydnomalar, kitoblar va tasdiqlangan blankalardan (shakllardan) iboratdir. Buxgalteriya hisobi registrlari texnika vositalaridan, axborot tizimlaridan va axborot texnologiyalaridan foydalanilgan holda elektron hujjat tarzida yaratilishi, ishlov berilishi va saqlanishi mumkin. Buxgalteriya hisobi registrlarida boshlang'ich hisob hujjatlaridagi ma'lumotlar tizimlashtirilishi va to'planishi kerak.

Buxgalteriya hisobi registrining majburiy rekvizitlari quyidagilardan iborat:

- registrning nomi;
- korxonona (buxgalteriya hisobi subyekti)ning nomi;
- registrni yuritish boshlangan hamda tugallangan sana va (yoki) registr tuzilgan davr;
- xo'jalik operatsiyalarining xronologik va (yoki) tizimli guruhlanishi;
- xo'jalik operatsiyalarining o'lchov birligi ko'rsatilgan holda puldagi o'lchov miqdori;
- registrni yuritish uchun mas'ul bo'lgan shaxslarning lavozimlari, familiyalari hamda ismi va otasi ismining bosh harflari ko'rsatilgan holdagi imzolari yoki ushbu shaxslarni identifikatsiya qilish uchun zarur bo'lgan boshqa rekvizitlar.

Buxgalteriya hisobining registrlari deb, boshlang'ich va yig'ma hujjatlarda aks ettirilgan xo'jalik mablag'lari, ularning tashkil topish manbalarini iqtisodiy mazmuniga ko'ra guruhlash hamda xo'jalik operatsiyalarining tarkibi va harakatini hisobga olishda qo'llaniladigan maxsus shakldagi jadvallarga aytiladi. Bu jadvallar buxgalteriya hisobida schyotlarning o'zaro aloqasi va schyotlardagi yozuvlarning iqtisodiy mazmunini hisobga olgan holda ishlab chiqiladi.

Buxgalteriya hisobi korxonalar faoliyatini yoppasiga, uzluksiz hisobini olib borar ekan, bunda hujjatlashtirish ahamiyati yuqoridir.

Kuzatish natijasida olingan ma'lumotlar dastlabki hujjatlarda aks ettirilib boriladi, so'nggra Shu dastlabki hujjatlar har tomonlama tekshirilib, buxgalteriyaga qabul qilib olinadi.

Tekshirib qabul qilib olingan boshlang'ich hujjatlar asosida buxgalteriya yozuvlari amalga oshiriladi. Tabiiyki, bu buxgalteriya yozuvdari ham hujjatlashtirilishi shart. Buning uchun buxgalteriya hisobi registrlaridan foydalaniladi.

Demak, buxgalteriya hisobi registrlari hisob yozuvlarini (buxgalteriya provodkalarini) aks ettirishga mo'ljallangan jadvallardir.

Buxgalteriya hisobi registrlari jurnallar, qaydnomalar, kitoblar, tasdiqlangan blankalardir. Hisob registrlarining ahamiyati Shundaki, ularga schyotlarga tegishli ko'rsatkichlar aks ettiriladi, umumlashtiriladi, oy oxiriga qoldiqlar aniqlanadi va umuman, xo'jalik mablag'lari va ular tashkil topish manbalari bilan bog'liq ma'lumotlar aks ettirib boriladi.

Hisob registrlari ma'lumotlari oy oxirida umumlashtirilib, korxonalar balans va hisobotlarini tuzishda asos hisoblanadi. Demak, hisob registrlaridagi ma'lumotlarning nechog'liq o'z vaqtida to'g'ri va aniq rasmiylashtirilishi nafaqat korxonaning o'zi uchun, balki uning balans va hisobotlaridan foydalanuvchilar uchun ham ahamiyatli ekan.

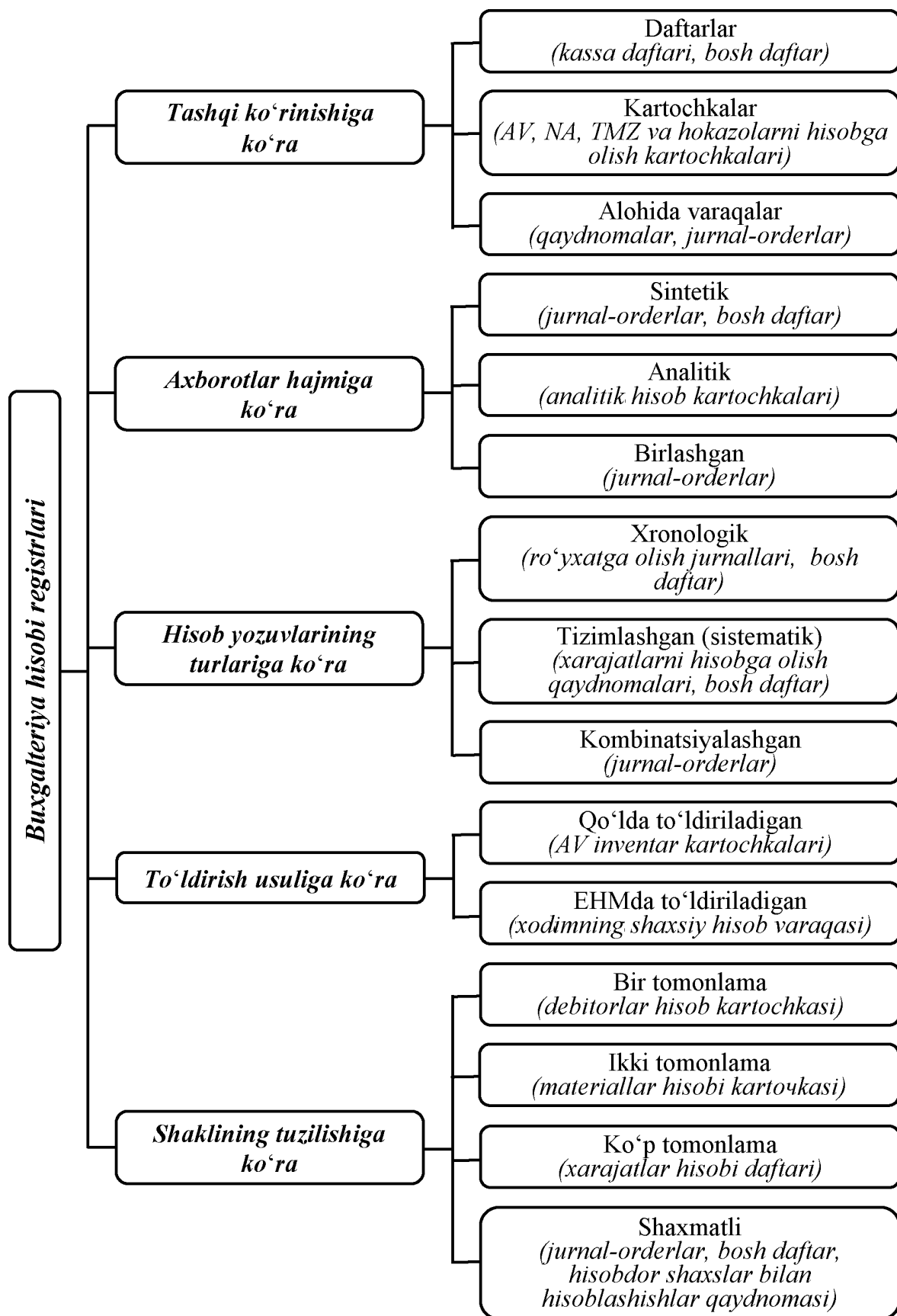
Buxgalteriya yozuvlarining turiligi, hajmi har xilligidan kelib chiqib, ular aks ettiriladigan hisob registrlari ham turlichadir. Hisob registrlari turkumlanishi 2.12-rasmda to'liq keltirilgan.

Korxonalarda buxgalteriya hisobi ishlarini tashkil qilish va yuritishning bir nechta usullaridan foydalaniladi.

Korxonalar faoliyati bilan bog'liq jarayonlar boshlang'ich hujjatlarda rasmiylashtiriladi. Ushbu boshlang'ich hujjat ham shaklan, ham mazmunan har tomonlama tekshirilgandan so'ng, qayta ishlanadi. Boshlang'ich hujjat ma'lumotlari asosida, buxgalteriya registrlari to'ldiriladi.

Ba'zi vaqtlarda buxgalteriya registrlari ijroiya varaqlari asosida ham rasmiylashtiriladi. Bunday holatlarga da'vogar yuzasidan hisoblashish, xodimdan aliment summasini ushlab qolishlar, xodimning bankdan olgan kreditlari yuzasidan ushlovlar uchun asos bo'ladigan qonuniy kuchga ega bo'lgan sud qarorlari, bank bilan xodim o'rtasida tuzilgan shartnomalar misol bo'ladi.

Buxgalteriya registrlariga hisobot davri boshida boshlang'ich qoldiqlar aks ettirilganda, oldingi hisobot davri uchun oxirgi qoldiq ko'rsatkichlari olinadi. Ushbu boshlang'ich qoldiq summalari tegishli buxgalteriya hisobi registrlarida aks ettirilayotganda, ularning tagiga chiziq chiziladi. Bunday chiziq tortilishiga sabab hisobot davri davomida aks ettirilgan oborot summalari bilan boshlang'ich qoldiq summasini xatolik bilan qo'shib yubormaslik.

2.12-rasm. Buxgalteriya hisobi registrlarining turkumlanishi

Buxgalteriya registrlarida yozuvlar aks ettirilayotganda dastlabki hujjatlarga

qo'yilgan talablarga rioya etish zarur. Yozuvlarni aks ettirish talablari shundaki, siyohli ruchkalardan, kimyoviy qalamlardan, yozuv mashinkalaridan foydalanish zarur.

Oddiy rangli qalamlardan foydalanish esa taqiqlanadi, bu bilan yozuvlarni o'zgartirish oldi olinadi, yozuvlarning uzoq vaqt saqlanishi ta'minlanadi.

Yozuvlarni buxgalteriya registrlarida qanday usulda aks ettirishga ko'ra, mashinada yozish va qo'lda yozishga bo'lish mumkin.

Mashinada yozish deganda, yozuv mashinalari, elektron hisoblash mashinalari yordamida buxgalteriya registrlarini rasmiylashtirish tushuniladi.

Buxgalteriya registrlaridagi yozuvlar ulardan necha nusxadan rasmiylashtirilishi ko'ra, bir va bir necha nusxali bo'ladi.

Bir necha nusxada buxgalteriya hisobi registrlari rasmiylashtirilishida, ularning har bir nusxasi alohida-alohida yoki ko'chirish qog'ozlaridan (kopirovka) foydalangan holda rasmiylashtirilishi mumkin.

Bir necha nusxada yoziladigan hujjatlar, asosan, dastlabki hujjatlar bo'lib, ularga dalolatnomalar, TTN (tovar-Transport nakladnoy)lar, schyot-fakturalar, nakladnoylarni, to'lov talabnomasi, to'lov topshiriqnomalari, shartnomalarni misol tariqasida keltirish mumkin.

Ko'chirish qog'ozlari yordamida yozuvlarni aks ettirish orqali xato yozuvlar kamayishi, hisob ishlarining tezlashishi va natijada buxgalteriya xodimlari mehnat unumdorligi oshishiga erisiladi.

Buxgalteriya hisobining shakllar.*Buxgalteriya hisobining shakli* deb, buxgalteriya hisobi yozuvlarini ma'lum texnika vositasidan foydalanib tashkil qilishga aytiladi. Bunda korxonada hisob ishlarida sodir bo'lgan har bir xo'jalik operatsiyasining o'z vaqtida, to'g'ri va izcxillik bilan hisob registrlarining aniq bir tizimida jamlanishi ta'minlanadi.

Shuningdek, buxgalteriya hisobining shakli deb, hisob registrlaridan foydalanishning ketma-ketligi va bajarilish texnikasini yuzaga chiqaradigan ma'lum tizimga aytiladi.

Registrlarning shakli va tuzilishi, sintetik va analitik hisob registrlarining o'zaro xronologik va sistematik bog'liqligi, yozuv ketma-ketligi va bajarilish texnikasi buxgalteriya hisobining shaklini aniqlaydigan asosiy belgidir.

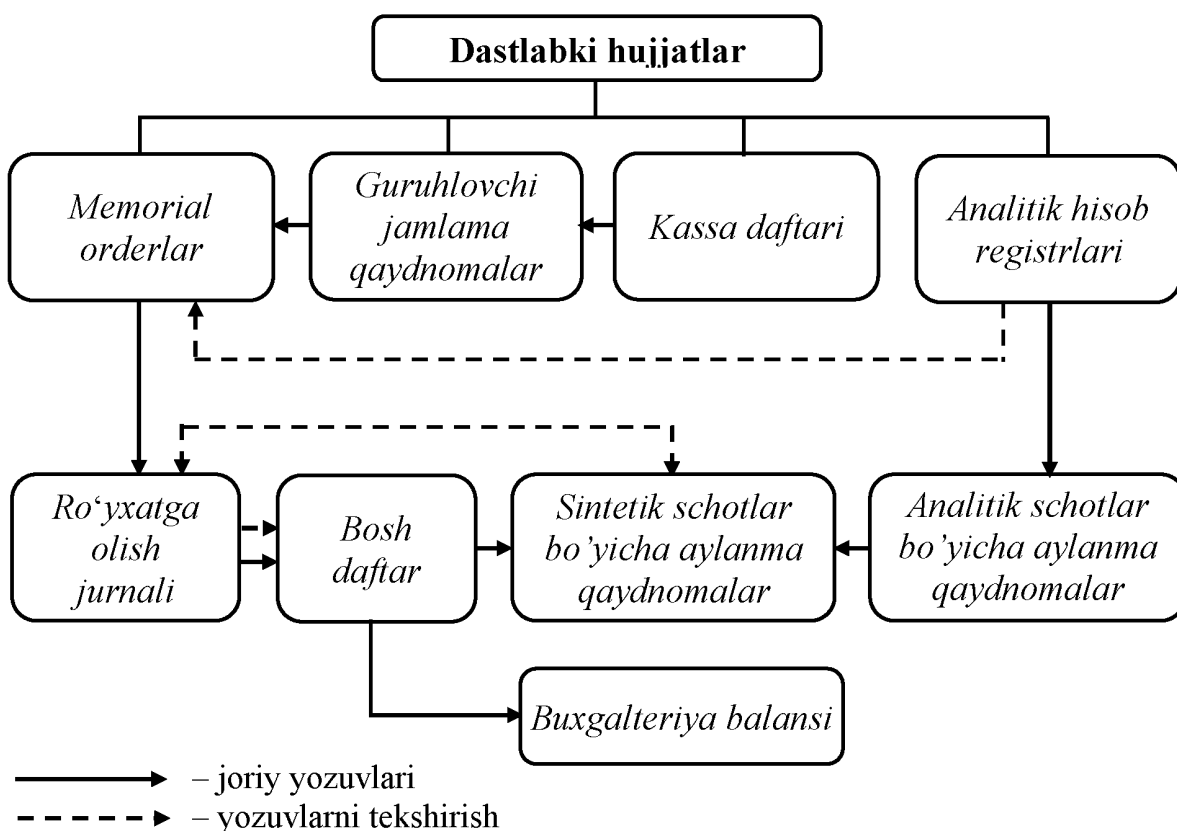
Korxonalar faoliyati hisobi yuritilar ekan, bunda bir necha buxgalteriya hisob shakllaridan foydalaniladi. Korxonada qo'llaniladigan hisob shakllarini tanlash quyidagi omillarga bog'liq bo'ladi:

- korxonada hisob ishlarining hajmi ko‘p yoki kamligiga;
- korxonada buxgalteriya xodimlarining malaka va tajribalariga va hokazo.

Korxonada qaysi hisob shakli qo‘llanilishidan qat’i nazar, O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi qonuniga to‘liq amal qilinishi shart. Buxgalteriya hisobi shakllari quyidagi turlarga bo‘linadi:

- memorial order shakli;
- bosh daftar shakli;
- jurnal order shakli;
- elektron-avtomatlashtirilgan shakl.

Memorial order shakli. Amaliyotda memorial orderlar bir turdagi bir oylik xo‘jalik operatsiyalari jami bo‘yicha tuziladi. Ushbu operatsiyalarni rasmiylashtiradigan memorial orderlarga oldindan raqam berilgan bo‘ladi.

2.11-pacm. Memorial order shaklning umumiy chizmasi

Memorial orderni tuzish uchun asos bo‘luvchi barcha hujjatlar unga ilova qilinib (biriktirilib), ustiga shtamp bosish yo‘li bilan so‘ndiriladi. Ro‘yxatga olish daftarining jami oylik summasi sintetik schyotlar bo‘yicha aylanma qaydnomalar aylanmalarining jami bilan taqqoslash uchun foydalaniladi. Shu bilan sintetik hisob torqali xo‘jalik operatsiyalarining to‘liq qamrab olinishini tekshirishga erisiladi. Memorial orderlar

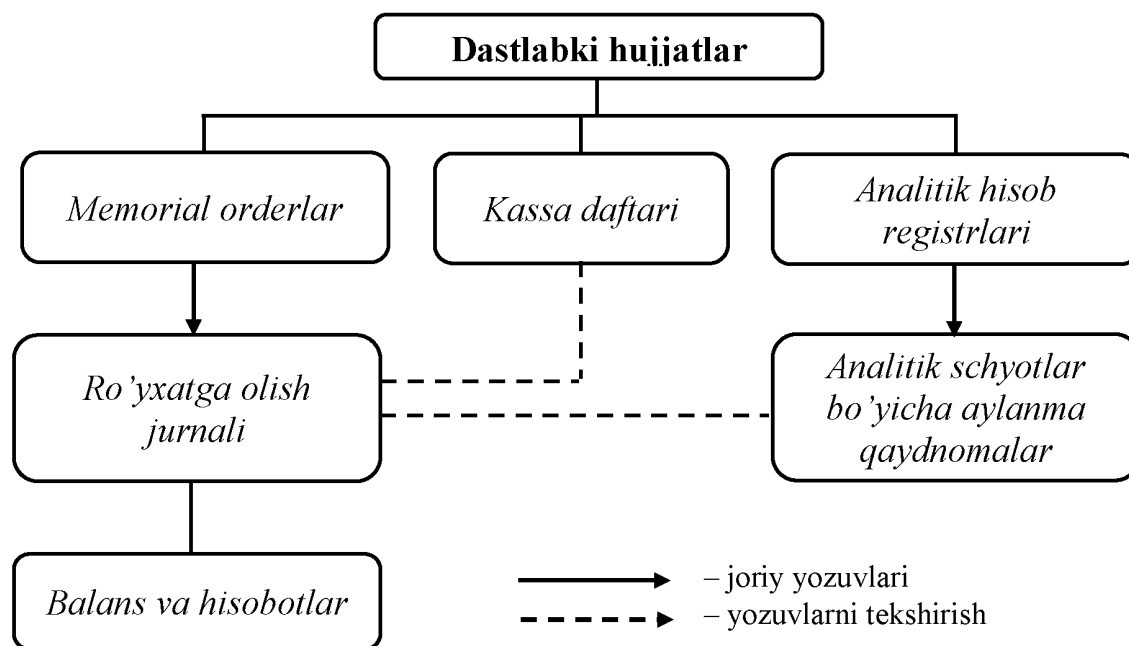
tuzilib, ro'yxatga olish daftarida qayd qilinganidan so'ng yozuvlar Bosh daftardagi sintetik schyotlarga o'tkaziladi. Memorial order shaklining Bosh daftari ikki tomonlama yoyiq shaklga ega bo'lib, har bir sintetik schyot uchun alohida yoyiq ikki bet ajratiladi. Ushbu daftarda memorial orderlarning yozuvlari har bir schyot bo'yicha korrespondensiyalanuvchi schyotlar ko'rsatilgan holda yozilib, u yoki bu davr uchun ko'rsatkichlarni umumlashtirish imkonini beradi.

Bunday shakldagi Bosh daftar nazorat-shaxmat qaydnomasi deb ham ataladi. Bosh daftar schyotlarida faqat hisobot davri uchun joriy oborotlar hisobga olinadi.

Bosh daftar schyotlari bo'yicha sintetik hisob schyotlarining aylanma qaydnomasi tuzilib, unda schyotlar bo'yicha hisobot oyining boshi va oxiriga qoldiqlar aniqlanadi. Ular buxgalteriya balansini tuzish uchun qo'llaniladi.

Agar sintetik schyotlarga memorial orderlardan faqat mazkur oy uchun jami aylanma qaydnomasiga o'tkaziladigan aylanmalar yozilsa, u holda sintetik schyotlar birlashadigan hisob registri shaxmat nazorat qaydnomasi deb ataladi.

Buxgalteriya hisobining Bosh daftar shakli. Buxgalteriya hisobi shakllari vujudga kelishi, qo'llanishi, hisob ishlarining hajmidan, hisob xodimlarining malakasidan kelib chiqadi. Buxgalteriya hisobining ushbu shakli sintetik schyotlar ham qo'llaniladigan buxgalteriyalarga xosdir. Tabiiyki, kichik firma va korxonalar faoliyati doirasi katta bo'lmaganligi sababli qo'llaniladigan sintetik schyotlar miqdori ham kam bo'ladi.

2.12-rasm. Bosh daftar shaklining umumiy chizmasi

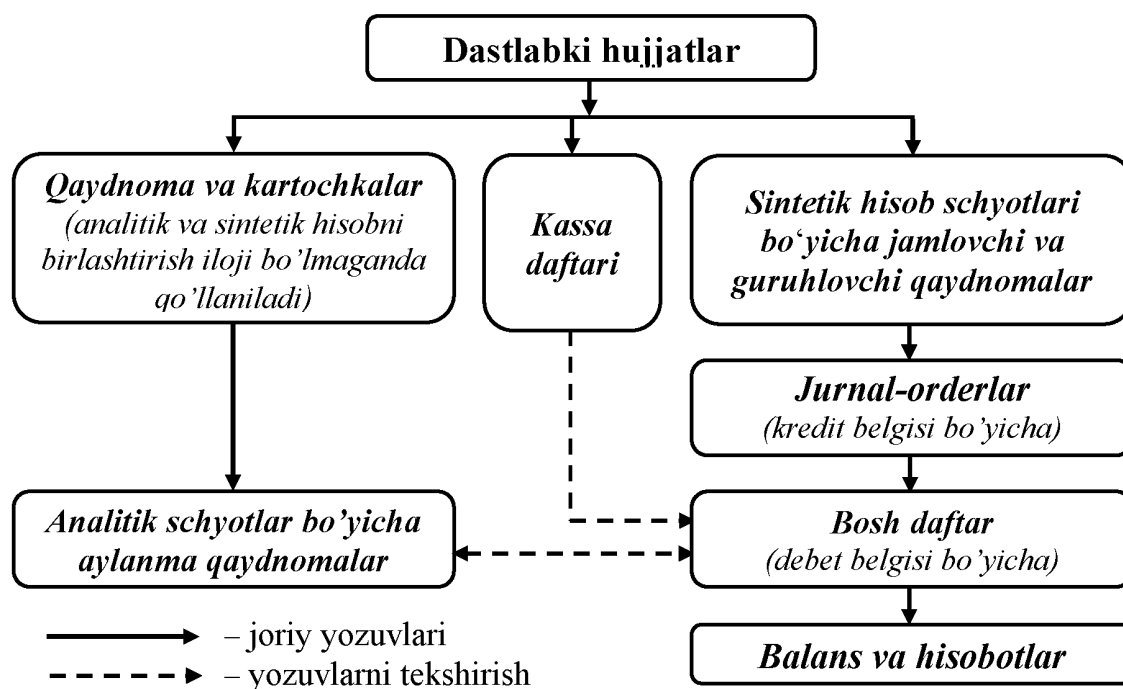
Buxgalteriya hisobining ushbu shaklida dastlabki hujjat ma'lumotlari Bosh daftar

deb ataladigan sintetik registrda yuritiladi. Bosh daftarda xronologik va tizimli yozuvlar birgalikda olib boriladi, shuning uchun ham kombinatsiyalashgan registr hisoblanadi.

Buxgalteriya hisobining Bosh daftar shaklida hisob ishlarida qulaylik yaratish maqsadida oy davomidagi xo'jalik jarayonlari reyestrini ham yuritish mumkin. Xo'jalik jarayonlari reyestri asosida esa Bosh daftar to'ldiriladi.

Buxgalteriya hisobining jurnal-order shakli. Buxgalteriya hisobining Jurnal-order shakli boshlang'ich xo'jalik ma'lumotlarini guruhlab jamlash prinsipiga asoslangan. Bu jamlashda buxgalteriya hisobi hamma bo'limlari bo'yicha xo'jalik mulklari va jarayonlarining sintetik va analitik hisobi ta'minlanadi.

Hisobot oyidagi dastlabki hujjat ma'lumotlarini tizimlash va jamlash hisobga olinishi kerak bo'lgan mablag' va xo'jalik jarayonlarini ular foydalanishi bo'yicha aks ettirish imkoniyatini beruvchi hisob registrarida olib boriladi. Demak, memorial orderlarni tuzish zarurati qolmaydi. Buxgalteriya hisobining jurnal-order shaklida boshlang'ich xo'jalik ma'lumotlari to'g'ridan to'g'ri jurnal-order va yordamchi qaydnomalarda aks ettirilib boriladi.

2.13-rasm. Jurnal-order shaklning umumiy chizmasi

Jurnal-order hisob registri yozuvlarini xronologik va tizimli aks ettirib borishga mo'ljallangan. Korxonalarining ba'zilarida bir turdagi xo'jalik jarayonlarining ko'p sodir bo'lishi yordamchi qaydnomalardan foydalanish zaruratini tug'diradi. Oy davomidagi bir xil xo'jalik jarayoni ko'p sodir bo'lganligi sababli yordamchi qaydnomada aks ettirilib boriladi, oy oxirida esa jamlangan ma'lumotlar jurnal-order

hisob registriga ko‘chiriladi. Yordamchi qaydnomalar bir vaqtda ikki vazifani bajaradi. Birinchidan, jurnal-orderga ma’lumotlar aks ettirilishiga xizmat qilsa, ikkinchidan, analitik hisob registr sifatida ham foydalaniladi.

Yordamchi qaydnomalar buxgalteriya hisob obyektlarini guruhlashda ham ahamiyatlidir. Masalan, muomala xarajatlarini (savdo korxonalarida), umumishlab chiqarish xarajatlarini (ishlab chiqarish korxonalarida) guruhlash zaruratida ham yordamchi qaydnomalardan foydalaniladi, ularda tegishli ma’lumotlar jamlanadi va oy oxirida jurnal-orderda aks ettiriladi. Boshlang‘ich xo‘jalik ma’lumotlarini jurnal-orderlarda to‘g‘ri guruhlashni ta‘minlash maqsadida schyotlar krediti bo‘yicha korrespondensiyalari jurnal-order hisob registrida to‘g‘ri yoritilishi ko‘zda tutilgan holda maxsus qator ajratish orqali ko‘rsatib o‘tilgan.

Korxonalar buxgalteriya hisobi qaysi shaklidan foydalanishni mustaqil ravishda belgilaydi va bunda hisob-kitob ishlari hajmi, hisob xodimlari soni, malakasi va boshqa omillar e’tiborga olinadilar.

Korxonalar xo‘jalik faoliyatlari hisobini yuritishda buxgalteriya hisobining qaysi shakllaridan foydalanishidan qat’i nazar, O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi qonuni va boshqa tegishli me’yoriy hujjatlar va ko‘rsatmalarga rioya etishi shart.

4-§. Buxgalteriya hisobining schyotlari va schyotlar rejasi

Schyotlarning tuzilishi. Korxonalar xo‘jalik faoliyatini yuritish davomida ma’lum turdagi operatsiyalarni amalga oshiradi. Buxgalteriya hisobining asosiy vazifasi ushbu jarayonlarni hujjatlarda aks ettirishdir.

Korxonalar faoliyatida sodir bo‘lgan operatsiyalar darhol ma’lum hujjatlarda qayd qilinib boriladi. Bu jarayonlarni hujjatlashtirishda ularni soddalashtirib yozish talab etiladi. Buning uchun korxonalar xo‘jalik mablag‘lari, ularning manbalari, majburiyatlar va xo‘jalik jarayonlari shartli raqamlarda ifodalanadi. Ushbu raqamlarni schyotlar deb ataladi.

Shunday qilib, ***buxgalteriya hisobining schyotlari*** korxonaning iqtisodiy resurslari holati va harakati to‘g‘risidagi buxgalteriya axborotlarini qayd qilish va saqlash usuli va unga qo‘yilgan talablardir.

Buxgalteriya hisobi schyotlarida korxonalar xo‘jalik mablag‘lari, ularning manbalari va operatsiyalar pul birliklarida hisobga olinadi. Demak, ushbu mablag‘lar va operatsiyalar ko‘payishi yoki kamayishi mumkin. Bu holat, albatta, schyotlarda aks

ettiriladi. Masalan, korxonada kassasidagi milliy valutadagi naqd pullar 5010 – “Milliy valutadagi pul mablag‘lar” schyotida hisobga olinadi. Balansning aktiv qismida joylashgan va xo‘jalik mablag‘larini ifodalovchi schyotlar aktiv schyotlar, passiv qismida joylashgan va mablag‘lar manbai hamda majburiyatlarni ifodalovchi schyotlar passiv schyotlar deb ataladi.

Buxgalteriya hisobi schyotlari T shaklidagi chizmadan iborat bo‘lib, chap qismi debet va o‘ng tomon kredit deb nomlanadi.

Har bir schyot alohida har bir oy boshida yangi ochiladi va korxonada mablag‘i va manbalari manbai miqdorini ma‘lum sanaga ko‘rsatib beradi. Bu holat schyotning boshlang‘ich qoldig‘i (saldo) deb ataladi.

Aktiv schyotlarda boshlang‘ich qoldiq debet tomonida, passiv schyotlarda esa kredit tomonida joylashgan bo‘ladi. Demak, aktiv schyotlar bo‘yicha korxonada xo‘jalik mablag‘lari miqdorining ko‘payishi debet tomonda, kredit tomonda esa kamayishi qayd qilinadi.

D–T 5010 – “Milliy valutadagi pul mablag‘lar” K–T	
S - boshlang‘ich qoldiq	
+	-
(ko‘payish)	(kamayish)
S – oxirgi qoldiq	

Shunday qilib, joriy oy davomida schyotlarda o‘zgarish mos ravishda ularning debet va kredit tomonlariga yozib boriladi. Joriy oy yakunida schyotning debet va kredit tomonlaridagi operatsiyalar summalari qo‘shilib, schyotning debet yoki kredit tomon aylanmalarini tashkil qiladi. Bu jarayon korxonaga kelib tushgan mablag‘lar aktiv schyotlarning debet tomoni va sarflangan mablag‘lar aktiv schyotlarning kredit tomoni miqdorini anglatadi. Passiv schyotlarda esa bu holat aksinchadir.

Schyotning debet va kredit oborotlari summasidan kelib chiqqan holda uning oy yakuniga bo‘lgan yakuniy qoldig‘i aniqlanadi. Bu jarayon aktiv schyotlarda quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$C_{\text{Я}}^o = C_{\text{Б}}^o + \mathcal{D}_{\text{OB}}^T - K_{\text{OB}}^T$$

Bunda:

$C_{\text{Б}}^o$ – schyotning boshlang‘ich qoldig‘i;

$\mathcal{D}_{\text{OB}}^T$ – schyotning debet oboroti summasi;

K_{OB}^T – schyotning kredit oboroti summasi.

Passiv schyotlarda esa bu formula quyidagi ko‘rinishga ega:

$$C_{\text{Я}}^o = C_{\text{Б}}^o + K_{\text{OB}}^T - \mathcal{D}_{\text{OB}}^T$$

Akti va passiv schyotlarning oborotlarini aniqlashga quyidagi misolni keltirish mumkin:

D–T	2810–“Tovarlar”	K–T	D–T 8310–“Ustav kapitali”	K–T
$C_{\text{Б}}^o$ 10 000				$C_{\text{Б}}^o$ 250 000
1) 20 000 2) 40 000	3) 30 000		3) 100 000	1) 100 000 2) 50 000
$\mathcal{D}_{\text{OB}}^T$ 60 000		K_{OB}^T 30 000	$\mathcal{D}_{\text{OB}}^T$ 100 000	K_{OB}^T 150 000
$C_{\text{Я}}^o$ 40 000				$C_{\text{Я}}^o$ 300 000

Shunday qilib, schyotning boshlang‘ich qoldig‘i mablag‘lar yoki ularning manbalarini ma‘lum muddatga (oyning birinchi kuniga) bo‘lgan holatini anglatadi. Schyotlarning debet va kredit tomonlar oboroti summasi o‘sha tomonlarda aks ettirilgan operatsiyalar summalari yig‘indisini va yakuniy qoldiq esa o‘sha mablag‘ yoki mablag‘ manbayining oy yakuniga bo‘lgan holatini bildiradi.

Schyotlarning turkumlanishi.

Buxgalteriya hisob ishlarining yaxshi yo‘lga qo‘yilishi va har xil schyotlar xususiyatlarini o‘rganish uchun schyotlar klassifikatsiyasi zarur. Schyotlarni iqtisodiy mazmuniga ko‘ra bunday guruhlash, ularda nimalar, ya‘ni qanday iqtisodiy obyekt va uni har tomonlama izohlash uchun yana qaysi schyotlardan foydalanish mumkinligini ko‘rsatadi.

Iqtisodiy mazmuniga ko‘ra schyotlar quyidagicha guruhlanadi:

Doimiy schyotlar hisobot davrining oxirida qoldiqqa ega bo‘lgan va buxgalteriya balansida aks ettiriladigan aktivlar, majburiyatlar va kapital schyotlaridir. Doimiy schyotlar aktiv, passiv, kontr-aktiv va kontr-passiv schyotlarga bo‘linadi.

Aktiv schyotlarlar (A) xo‘jalik aktivlarini aks ettirishga mo‘ljallangan, iqtisodiy resurslarning hisobot davri boshidagi qoldig‘i va hisobot davridagi ko‘payishini debet tomonida, kamayishini esa kredit tomonida aks ettiradigan schyotlardir.

Passiv schyotlar (P) xo'jalikning majburiyatlari va kapitalini aks ettirishga mo'ljallangan, hisobot davri boshidagi qoldiqni va hisobot davri mobaynidagi majburiyatlarning va kapitalning ko'payishini kredit tomonida, kamayishini esa debet tomonida aks ettiradigan schyotlardir.

Kontr-aktiv schyotlar (KA) moliyaviy hisobotda ko'rsatilgan aktivning sof qiymatini ko'rsatish uchun qoldig'i u bilan bog'langan aktiv schyotdagi qoldiq summasidan chegirib tashlanadigan schyotlardir.

Kontr-passiv schyotlar (KP) moliyaviy hisobotda ko'rsatiladigan majburiyatlar yoki kapitalning sof qiymatini ko'rsatish uchun qoldig'i u bilan bog'langan passiv schyotning qoldiq summasidan chegirib tashlanadigan schyotdir.

Tranzit schyotlar (T) moliyaviy natijalar to'g'risida hisobotda ko'rsatiladigan, hisobot davri oxirida yopiladigan va qoldiq summasiga ega bo'lmagan, bir hisobot davri davomida foydalaniladigan daromadlar va sarflar schyotlaridir.

Balansdan tashqari schyotlar (BT) korxonaga tegishli bo'lmagan, lekin vaqtinchalik uning ixtiyorida bo'lgan aktivlar, shartli huquqlar va majburiyatlarning mavjudligi va harakati to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish uchun tayinlangan schyotlardir. Ushbu schyotlar boshqa schyotlar bilan bog'lanmaydi va korxonaning moliyaviy hisobotlarida aks ettirilmaydi.

Bu schyotlarning balansdan tashqari deb nomlanishiga sabab, ular balansda ko'rsatilmaydi, chunki bu schyotlardagi mablag'lar korxonaga tegishli emas. Bu schyotlarni balansda ko'rsatish korxonaning mulkining noto'g'ri holatini anglatgan bo'lar edi.

Balansdan tashqari schyotlar uch xonali raqamlar orqali ifodalanadi va ularga ikkiyoqlama yozuv usuli qo'llanilmaydi. Aktiv balansdan tashqari schyotlarda ko'payish faqat debet tomonga, kamayish esa kredit tomonga yoziladi. Passiv schyotlarda esa buning aksi bo'ladi.

5-§. Hisob siyosati

5.1. Hisob siyosatining mohiyati, mazmuni va ahamiyati

Mustaqillik yillarida buxgalteriya hisobining rivojlanishiga nazar tashlasak, unda uslubiy va tashkiliy jihatdan katta o'zgarishlar ro'y berganligini sezish mumkin. Bu davrda markazlashtirilgan rejali iqtisodiyot talablari asosida ishlashga moslashtirilgan buxgalteriya hisobi tizimidan bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradigan hisob tizimiga o'tish jarayoni boshlandi.

Buxgalteriya hisobi yangi tizimining shakllanishida, eng avvalo, respublikamiz dunyoning boshqa mamlakatlari bilan olib borayotgan o‘zaro manfaatli iqtisodiy munosabatlarning ahamiyati katta bo‘layotganini alohida ta’kidlash zarur. Chunki bunday iqtisodiy munosabatlarning bevosita ta’siri ostida respublikamizda amal qilayotgan qonunlar va korxonalarining moliyaviy faoliyatini tartibga soluvchi me’yoriy hujjatlarni qayta ko‘rib chiqish va ularning aksariyatini batamom yangidan yaratishga to‘g‘ri kelmoqda.

Buxgalteriya hisobini bozor munosabatlari talablari asosida isloh qilishni amalga oshirish maqsadida 1994-yilda Vazirlar Maxkamasining “Hisob va statistikani xalqaro standartlar asosida isloh qilish dasturi” ishlab chiqildi va matbuotda e’lon qilindi.

Ushbu dasturga muvofiq, buxgalteriya hisobini isloh qilish quyidagi to‘rtta darajada amalga oshirish rejalashtirilgan:

1. Buxgalteriya hisobining qonuniy asoslarini yaratish.
2. “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi qonun asosida buxgalteriya hisobining milliy standartlarini ishlab chiqish.
3. Buxgalteriya hisobining milliy standartlarini qo‘llash bo‘yicha yo‘riqnoma va uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish.
4. Yuqoridagi qonuniy va me’yoriy hujjatlar asosida korxonalarining ish hujjatlarini, ya’ni korxonalarining hisob siyosatini ishlab chiqish.

Ushbu dastur asosida respublikamizda buxgalteriya hisobining uslubiy va tashkiliy masalalari bo‘yicha ancha-muncha ishlar qilindi. Jumladan, “O‘zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobi va hisoboti to‘g‘risida”gi nizom, “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni, Buxgalteriya hisobining milliy standartlari, “Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida”gi nizom va boshqa qonuniy va me’yoriy hujjatlar ishlab chiqilib, qabul qilindi.

Bu hujjatlar ichida “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining buxgalteriya hisobini rivojlantirishdagi roli beqiyosdir. Chunki ushbu qonuniy hujjatda birinchi-marta respublikamizda buxgalteriya hisobining huquqiy asoslarini yaratish bilan birgalikda korxonalar rahbarlari va mutaxassislariga buxgalteriya hisobining uslubiy va tashkiliy masalalarini hal etishda yetarli darajada huquq hamda imtiyozlar berildi. Ushbu huquq va imtiyozlardan foydalanish tartibi esa 1-sonli BHMS – “Hisob siyosati va moliyaviy hisobot”ning 1-50-bandlarida yoritib berilgan. Unda har bir korxonalar mustaqil ravishda o‘zining buxgalteriya hisobi tizimini, ya’ni hisob siyosatini ishlab chiqishi va e’lon qilishi mumkinligi belgilab qo‘yilgan.

Buxgalteriya hisobining bunday tarzda yo‘lga qo‘yilishining mohiyati shu bilan tavsiflanadiki, unda davlat tomonidan belgilar buxgalteriya hisobini yuritishning umumiy qoidalariga asoslangan holda har bir korxonada ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatidan ko‘zlangan maqsadga erishish uchun buxgalteriya hisobi bajarishi lozim bo‘lgan vazifalardan kelib chiqib, hisob tizimini mustaqil ravishda shakllantiradi.

Albatta, “hisob siyosati” atamasi respublikamizda chop etilayotgan iqtisodiy adabiyotlarda va davriy nashrlarda 90-yillarning oxirida paydo bo‘ldi va u, asosan, bizga ruscha “uchyotnaya politika” kiritilgan atamasi o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z tarzda “hisob siyosati” deb tarjima qilinib kirib kelgan.

Hisob siyosati rus iqtisodiy adabiyotlarida 80-yillarning oxirida inglizcha “Accounting policies” atamasining rus tiliga so‘zma-so‘z “uchyotnaya politika” deb tarjima qilinishi natijasida paydo bo‘lgan edi.¹

Bozor munosabatlari sharoitida har bir korxonada mustaqil ravishda o‘zining buxgalteriya hisobi tizimini ishlab chiqishi iqtisodiy adabiyotlar va me‘yoriy hujjatlarda “hisob siyosati” atamasi orqali ifodalanadi.

Hisob siyosatini tadqiq qilishga bag‘ishlangan iqtisodiy adabiyotlarni tahlil etish ularda hisob siyosatiga turlicha ta‘rif berilayotganini ko‘rsatmoqda. Masalan, N.N. Seleznova va I.P. Skobeleva hisob siyosatini quyidagicha talqin qilganlar: “Hisob siyosati deganda, buxgalteriya hisobi andozalarida ruxsat etilgan usullari yig‘masidan yoki ushbu davrda amalda bo‘lgan me‘yoriy hujjatlarda buxgalteriya hisobining uslubiy, texnik va tashkiliy jihatlarini tartibga soluvchi tamoyil va qoidalar yig‘masidan korxonada tanlab olganlari tushuniladi”². S.A. Nikolaeva “Korxonaning hisob siyosati ushbu davrda amalda bo‘lgan me‘yoriy negizlarga binoan buxgalteriya hisobini yuritishning uslubiy va tashkiliy asoslarini tartibga soluvchi tamoyillar va qoidalar yig‘masini ifodalaydi”³, deb hisoblasa, L.Z. Shneydman esa “Xo‘jalik vaziyatlari sharoitiga muvofiq, keladigan buxgalteriya hisobini yuritish usullarining yig‘indisidir”⁴, – deb ta‘riflaydi. A.A. Vetrov “Hisob siyosati xo‘jalik jarayonlarini harakatga keltirishning qoida va tartibidir”⁵, – deb yozadi.

Yuqoridagi keltirilgan ta‘riflardan ham ko‘rinib turibdiki, hisob siyosatining

¹ Бакаев А.С., Шнейдман Л.З. Учётная политика предприятия. –М.: Бухгалтерский учёт, 1994. Ст. 7.

² Селезнова Н.Н., Скобелева И.П. Учетная политика-95 «Специальная литература» СП 1995. С. 8

³ Николаева С.А. Учетная политика в 1994г. –М.: 1994. ст. 5.

⁴ Шнейдман Л. З. Основы формирования учетной политики в условиях перехода к рынку. –М.: Бухгалтерский учёт. 1992. №8 ст. 34

⁵ Ветров А.А. Новое в учетной политике. –М.: Бухгалтерский учёт, 1992. № 12, с5-6

mazmuni, maqsadi va uning vazifasiga turlicha yondaxilmoqda. Shuning uchun ham “hisob siyosati buxgalteriya hisobining uslubimi yoki butunlay boshqa tushunchami degan” savol tug‘ilishi tabiiydir. Bu savolga esa hozircha chop etilayotgan iqtisodiy adabiyotlar va ilmiy maqolalarda esa javob berilgani yo‘q.

Yuqorida ta’kidlanganidek, “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuniga asosan ishlab chiqilgan buxgalteriya hisobi milliy standartlarining birinchisi “Hisob siyosati va moliyaviy hisobot” deb nomlanadi. 1-sonli BHMSda hisob siyosati deganda, korxonaning rahbariyati tomonidan buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobot tuzish uchun qabul qilingan usullarning yig‘masi tushuniladi, moliyaviy hisobot Shu usullarga va ularning qoidalari va asoslariga muvofiq, tuziladi, deb ta’rif beriladi.

Yuqorida keltirilgan ta’riflarning ko‘pxiligida hisob siyosati buxgalteriya hisobini tartibga soluvchi qonuniy va me’yoriy hujjatlarda ruxsat etilgan muqobil usullar va qoidalarning yig‘masi ekanligi ta’kidlanadi. Ammo buxgalteriya hisobini tartibga soluvchi qonuniy va me’yoriy hujjatlarda buxgalteriya hisobining barcha subyektlari uchun yagona va majburiy bo‘lgan byudjet va byudjetdan tashqari tashkilotlar bilan hisob-kitoblar, nizom kapitali, valuta muomalalarining hisobi va boshqa jarayonlarda muqobil variantlar ko‘zda tutilmagan. Ushbu jarayonlarda hisob barcha xo‘jalik subyektlari uchun bir xil tartibda amalga oshirilishi ko‘zda tutilgan. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda hisob siyosatiga quyidagicha ta’rif berilsa, bizningcha, o‘rinli bo‘ladi: “Hisob siyosati xo‘jalik subyektlari faoliyatini tartibga soluvchi qonuniy va me’yoriy hujjatlarda yagona, majburiy bo‘lgan, shuningdek, buxgalteriya hisobining ruxsat etilgan muqobil usuli va shakllaridan korxonalar tanlab olgan hamda qabul qilgan buxgalteriya hisobining tizimidir”.

Iqtisodiy adabiyotlarda hisob siyosati ikki darajali tushuncha sifatida talqin qilinadi. Birinchi daraja umummilliy hisob siyosati, ikkinchi daraja esa korxonaning hisob siyosatidir.

Bizning fikrimizcha, hisob siyosati ikki darajali tushuncha sifatida talqin qilinsa respublikamiz iqtisodiyotiga xos bo‘lgan davlatning kuchli ta’sirida boshqariladigan iqtisodiyotning o‘ziga xos xususiyatlari aks etmaydi. Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqiladigan umummilliy hisob siyosati asosida har bir tarmoq bo‘yicha hisob siyosati ishlab chiqilishi zarur. Respublikamizdagi har bir vazirlik va boshqa idoralar (uyushmalar, konsernlar va hokazolar) umummilliy hisob siyosati asosida tarmoqning (qishloq xo‘jaligi, sanoat, qurilish, transport va hokazolar) o‘ziga xos xususiyatlari hisobga olingan hisob siyosatini ishlab chiqishi zarur.

Keyingi yillarda respublikamizda buxgalteriya hisobini tashkil qilish, uning uslubiy asoslarini tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlarni tarmoqlar bo'yicha ishlab chiqish to'xtab qoldi. Holbuki, har bir vazirlik va respublika miqyosidagi idoralarda buxgalteriya hisobi hamda hisoboti uslubiyoti boshqarmasi bor. Bu masala bo'yicha Moliya vazirligi ishlab chiqqan har bir me'yoriy hujjat asosida tarmoqlarning xususiyatlaridan kelib chiqib, buxgalteriya hisobini yuritish va tashkil qilishga doir yo'riqnoma va tavsiyanomalar ishlab chiqilishi zarurligi to'g'risida vazirliklar va idoralarga ko'rsatmalar berilgan.

Tarmoqlarning hisob siyosatini yaratish shuning uchun ham zarurki, umummilliy hisob yuritish siyosatida har bir tarmoqning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettirish mumkin emas. Shuning uchun ham tarmoqlarning hisob siyosatida korxonalarining faoliyatiga aloqador hujjatlar ishlab chiqiladi va ularning iqtisodiy manfaatlari himoya qilinadi. Bu hisobning haddan tashqari markazlashuviga olib kelmaydi, balki aksincha, tarmoqdagi aniq korxonalarda amaldagi qonuniy va me'yoriy hujjatlardan samarali foydalanishga imkon beradi.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasini o'rganish ularda har bir tarmoqning o'ziga xos xususiyatlari hisobga olingan holda buxgalteriya hisobini tashkil etish va yuritish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilganini ko'rsatdi. Unda har bir tarmoqda buxgalteriya hisobini tashkil etishning turli variantlari tavsiya qilinib, korxonalarining ixtisoslashganligi, ishlab chiqarish hajmi, ishlovchilarning soni, boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlari va shu kabilar hisobga olingan¹.

Yuqoridagi tahlil va xulosalardan ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarish hisobining uslubiy va tashkiliy asoslari bevosita hisob siyosatining tarmoqlar (tarmoqlar hisob siyosati) miqyosida qay darajada ishlab chiqilganligiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Chunki respublikamizda buxgalteriya hisobini isloh qilishning birinchi darajasi, ya'ni uning qonuniy asoslarini yaratish O'zbekiston Respublikasi parlamentining ishchi guruhi tomonidan bajarilib, Oliy Majlisning 1996-yil 31-avgustdagi 10-sessiyasida "Buxgalteriya hisobi to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi qonunini qabul qilishi bilan tugallangan bo'lsa, ikkinchi darajada mazkur qonunga asosan buxgalteriya hisobining milliy standartlari ishlab chiqildi. Ushbu darajadagi vazifalarni bajarish O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining buxgalteriya hisobi va audit uslubiyoti boshqarmasi hamda uning huzurida jamoatchilik asosida tashkil etilgan uslubiy kengash zimmasiga yuklatilgan. Demak, ikkinchi bosqichda umummilliy hisob

¹ Иткин Ю. М. Бухгалтерский учет в малом бизнесе. Частная собственность. 1998. № 3. ст. 18.

siyosatini shakllantirish zarur.

Keyingi bosqichda buxgalteriya hisobining milliy standartlariga asosan tarmoqlarning hisob siyosati ishlab chiqilishi, ya'ni har bir tarmoqning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, buxgalteriya hisobining milliy standartlarining qanday qo'llanish tartibi belgilab qo'yilishi zarur. Shuningdek, har bir tarmoq miqyosida korxonalarining boshqaruv apparatini axborotlar bilan ta'minlashni yaxshilash uchun uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilishi lozim.

Shuni alohida ta'kidlash zarurki, buxgalteriya hisobi milliy standartlarining ba'zilari o'zgartirishlarsiz qolishi tabiiy. Chunki bu hisob siyosatining barcha tarmoqlar uchun yagona va majburiy bo'lgan usul hamda qoidalari aks etgan buxgalteriya hisobining milliy standartlariga tegishlidir.

5.2. Hisob siyosatini ishlab chiqish va foydalanish tartibi

Korxonaning hisob siyosati 1-son BHMSda keltirilgan prinsiplar asosida belgilanishi kerak.

Hisob siyosati korxonada moliyaviy hisobotini tayyorlash va tuzish uchun foydalanadigan maxsus prinsiplarni, konvensiyalar, tartib va amaliy yondashuvlarni ifodalaydi.

Hisob siyosati moliyaviy hisobot barcha maqbul BHMSlarning qo'llanishi asosida tuziladigan tarzda tashkil etilishi kerak. Maxsus talablar bo'lmagan taqdirda moliyaviy hisobot quyidagicha bo'lishi kerak:

– foydalanuvchilar ehtiyoji uchun ahamiyatli, shu jihatdan ishonchli bo'lishi kerak;

– faoliyati o'xshash boshqa korxonalar subyektlar moliyaviy hisoboti bilan taqqoslanadigan;

– tushunarli.

Ishonchli bo'lishi kerak deganda quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

– korxonada faoliyati va moliyaviy holatining barcha natijalarini xolisona ko'rsatishi;

– faqat yuridik shakldan iborat bo'lmay, hodisa va operatsiyalarning iqtisodiy mohiyatini aks ettirishi;

– betaraf (beg'araz) bo'lishi va majburiy bo'lmazligi;

– betaraflikka zarar yetkazmagan holda ehtiyotkor bo'lishi;

– barcha muhim jihatlari to'la (tugallangan) bo'lishi, ya'ni subyekt xo'jalik faoliyatining barcha faktlarini to'la aks ettirishi lozim.

Korxonaning hisob siyosatini aniq bir yo'nalish (masala) bo'yicha

shakllantirishda, buxgalteriya hisobini tashkil etish, yuritish va hisobot tuzishda O'zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi bo'yicha qonun hujjatlariga amal qilish kerak.

Maxsus ixtisoslashgan BHMSlar yoki buxgalteriya hisobi bo'yicha me'yoriy-huquqiy hujjat mavjud bo'lmaganda, korxonalar rahbari korxonaning moliyaviy hisobotidan foydalanuvchilarga eng foydali axborot beradigan hisob siyosatini ishlab chiqishda o'z qarorlaridan foydalanishga haqlidir.

O'z qarorlaridan foydalanish jarayonida rahbar quyidagilarni ko'rib chiqadi:

- bunday masalalar xususida BHMSning yoki buxgalteriya hisobi bo'yicha me'yoriy-huquqiy hujjat talablari va qo'llanmalarini;

- O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan e'lon qilingan har qanday boshqa axborotni;

- aktivlar, majburiyatlar, daromadlar va xarajatlar uchun aks ettirish va o'lchashning O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilab qo'yilgan mezonlarini;

- kapitallarning asosiy jahon moliya bozorlari qabul qilgan tarmoq ish tajribasini.

Korxonaning hisob siyosati korxonalar rahbarining tegishli tashkiliy-farmoyish hujjatlari (buyruq, farmoyish va shu kabi) bilan rasmiylashtirilishi kerak. Hisob siyosatini shakllantirishda korxonalar tanlab olgan buxgalteriya hisobini yuritish usullari tegishli tashkiliy-farmoyish hujjati chiqarilgan yildan keyingi yilning 1-yanvaridan boshlab qo'llaniladi, hisobot yili davomida yangi tashkil etilgan korxonalar bundan mustasnodir.

Bunda ular korxonaning barcha tarkibiy bo'linmalarida (jumladan, alohida balansga ajratilgan bo'linmalarida) ularning qayerda joylashganidan qat'i nazar qo'llaniladi.

Yangi tashkil etilgan korxonalar tanlab olgan hisob siyosatini moliyaviy hisobot birinchi-marta e'lon qilingunga qadar, lekin davlat ro'yxatidan o'tib, yuridik shaxs huquqini olgan kundan boshlab 90 kundan kechiktirmay rasmiylashtiradi. Korxonalar tanlab olgan hisob siyosati yuridik shaxs huquqini olgan (davlat ro'yxatidan o'tgan) kundan boshlab qo'llanish mumkin deb hisoblanadi.

Hisob siyosati kalendar yil davomida o'zgartirilmaydi. Korxonaning hisob siyosatini quyidagi hollarda o'zgartirishga yo'l qo'yiladi:

- korxonalar qayta tashkil etilganda (qo'shib yuborilganda, bo'linganda, qo'shib olinganda);

- mulk egalari almashganda;

– O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida yoki O‘zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobini tartibga soluvchi me‘yoriy tizimda o‘zgarishlar bo‘lganda;

– buxgalteriya hisobining yangi usullari ishlab chiqilganda.

Hisob siyosatining o‘zgartirilishi asoslab berilishi va yuqorida nazarda tutilgan tartibda rasmiylashtirilishi kerak. Hisob siyosatida O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlaridagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq bo‘lmagan o‘zgarishlarning oqibatlari subyektning buxgalteriya hisobini yuritishning o‘zgartirilgan usullari qo‘llanila boshlagan vaqtdagi (oyning birinchi kunida) tekshirilgan ma‘lumotlar asosida qiymat jihatidan baholanishi kerak.

6-§. Buxgalteriya hisobini tashkil etish

Buxgalteriya hisobini tashkil etish xo‘jalik bo‘linmalarida hisob yuritish, hisob ma‘lumotlarining bo‘linmalardan markaziy buxgalteriyaga yetkazguncha mablag‘lar, ularning manbalari va xo‘jalik jarayonlarini butun korxonaga bo‘yicha hisob ma‘lumotlarini umumlashtirish va hisobot tuzgunga qadar hisob yuritish bilan bog‘liq bo‘lgan funksiyalar xizmat vazifalari va tadbirlar tizimidir.

“Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 11-moddasiga muvofiq, buxgalteriya hisobi va hisobotini tashkil etishni buxgalteriya hisobi subyektining (korxonaga, muassasa va tashkilot) rahbari amalga oshiradi.

Korxonaning rahbari quyidagi huquqlarga ega:

– buxgalteriya hisobi xizmatining rahbari (bosh buxgalter) boshchiligidagi buxgalteriya hisobi xizmatini tashkil etish yoki shartnoma asosida jalb qilingan buxgalter xizmatidan foydalanish;

– buxgalteriya hisobini yuritishni ixtisoslashtirilgan tashkilotga (auditorlik tashkilotlari, soliq maslahatxilari tashkilotlari va ustavida buxgalteriya hisobini yuritish bo‘yicha xizmat ko‘rsatish nazarda tutilgan boshqa tashkilotlar) shartnoma asosida yuklash;

– buxgalteriya hisobini mustaqil yuritish.

Korxonaning rahbari:

– hisob siyosati, ichki hisob va hisobot tizimi ishlab chiqilishini;

– ichki nazorat tartibini;

– buxgalteriya hisobi to‘liq va ishonchli yuritilishini;

– hisob hujjatlarining but saqlanishini;

– moliyaviy hisobotning tayyorlanishini;

– soliq hisobotining va boshqa moliyaviy hujjatlarning tayyorlanishini;

– hisob-kitoblar o‘z vaqtida amalga oshirilishini;

– qonun talablariga rioya etilishini ta'minlashi shart.

O'z navbatida, shuning uchun ham buxgalteriya hisobini tashkil etish bo'yicha javobgarlik korxonaning rahbariga yuklatiladi. Bunda korxonaning rahbari quyidagi huquqlarga ega:

– bosh buxgalter rahbarligidagi buxgalteriya hisobi xizmatini tarkibiy bo'linma sifatida tashkil etish;

– shtatga buxgalter lavozimini kiritish yoki shartnoma asosida jalb qilingan buxgalterning xizmatlaridan foydalanish;

– buxgalteriya hisobini yuritishni shartnoma asosida ixtisoslashgan buxgalterlik firmasiga yuklash;

– buxgalteriya hisobini mustaqil yuritish.

Bosh buxgalter yoki buxgalteriya hisobi va moliyaviy boshqarish vazifalarini amalga oshiruvchi boshqa mansabdor shaxs buxgalteriya hisobi xizmatining rahbaridir. Buxgalteriya hisobi xizmatining rahbari bevosita korxonaning rahbariga bo'ysunadi.

Buxgalteriya hisobi xizmati rahbarining xo'jalik operatsiyalarini hujjatlar asosida rasmiylashtirish va ularni buxgalteriya hisobi xizmatiga taqdim etish bo'yicha talablari korxonaning barcha xodimlari uchun majburiydir.

Korxonaning rahbari va buxgalteriya hisobi xizmatining rahbari o'rtasida ayrim xo'jalik operatsiyalarini amalga oshirishga doir kelishmovchiliklar yuzaga kelgan taqdirda, ular bo'yicha hujjatlar operatsiyalar amalga oshirilishining oqibatlari uchun shaxsan javobgar bo'lgan korxonon rahbarining yozma farmoyishi bilan ijroga qabul qilinishi mumkin.

Majburiy auditorlik tekshiruvidan o'tishi lozim bo'lgan korxonaning buxgalteriya hisobi xizmati rahbari quyidagi talablarga javob berishi kerak:

– oliy ma'lumotga ega bo'lish;

– oliy iqtisodiy ma'lumotga ega bo'lgan taqdirda, oxirgi besh kalendar yildan kamida uch yili, noiqtisodiy oliy ma'lumotga ega bo'lgan taqdirda esa oxirgi o'n kalendar yildan kamida yetti yili buxgalteriya hisobini yuritish yoki moliyaviy hisobotni tuzish yoxud auditorlik faoliyati bilan bog'liq ish stajiga ega bo'lish.

Majburiy auditorlik tekshiruvidan o'tishi lozim bo'lgan korxonaning rahbari buxgalteriya hisobi xizmati rahbarining har yili malaka oshirishdan o'tishini ta'minlashi shart.

Yuqoridagi talablar majburiy auditorlik tekshiruvidan o'tishi lozim bo'lgan korxonaning rahbari buxgalteriya hisobini yuritishni shartnoma asosida zimmasiga

yuklagan ixtisoslashtirilgan tashkilot xodimiga nisbatan ham tatbiq etiladi.

Belgilangan tartibda muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan deb topilgan, shuningdek, qasddan sodir etilgan jinoyat uchun sudlanganlik holati tugallanmagan yoki sudlanganligi olib tashlanmagan shaxs buxgalteriya hisobi xizmatining rahbari bo'lishi mumkin emas.

Buxgalteriya hisobini yuritishda bosh buxgalter:

- hisobot davri davomida hisob siyosatida qayd etilgan operatsiyalar va hodisalarni aks ettirishning hamda aktivlar va majburiyatlarni baholashning o'zgarmasligini;

- hisobda hisobot davri uchun ushbu davrda amalga oshirilgan barcha operatsiyalar va hodisalarni hamda aktivlar va majburiyatlar inventarlash natijalarini aks ettirishning to'liqligini;

- hisobot davrida daromad va xarajatlarni olib borishning to'g'riligini;

- analitik hisob ma'lumotlarining sintetik hisob schyotlari oboroti va qoldiqlariga muvofiq, ligini ta'minlaydi.

Bosh buxgalter egallab turgan lavozimidan ozod qilinganda, ish yangi tayinlangan bosh buxgalterga (bosh buxgalter tayinlanmasa, kichik tadbirkorlik subyekti rahbari buyrug'i bilan tayinlangan ishchiga yoki kichik tadbirkorlik subyekti rahbariga) topshiriladi.

Korxonada rahbari buyrug'iga asosan ishlarni qabul qilish va topshirish amalga oshiriladi, bunda:

- buxgalteriya hisobi xizmati ishlarini qabul qilish–Topshirish muddati;

- topshirayotgan va qabul qilayotgan ishchining mehnatiga haq to'lash tartibi;

- qabul qilish–Topshirish davrida hujjatlarga imzo qo'yish huquqi kimga berilganligi, bunda ishni qabul qiluvchi shaxsga imzo qo'yish huquqi rasmiylashtirilgunga qadar hujjatlarga qabul qiluvchi nazorati ostida hujjatlarga topshiruvchi imzo qo'yishi kelishilgan bo'lishi lozim.

Ishlarni topshirish jarayonida buxgalteriya hisobi holati, hisobot ma'lumotlari ishonchliligi tekshiriladi, kichik tadbirkorlik subyekti rahbari tomonidan tasdiqlangan, qabul qiluvchi va topshiruvchilar tomonidan imzolangan qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi tuziladi.

Dalolatnoma ikki nusxada tuziladi. Bir nusxa buxgalteriya xizmatida, keyingisi ishni topshiruvchi tomonida qoladi.

Buxgalteriya hisobining qoniqarsiz holati fors-major vaziyati, avvalgi bosh buxgalterning o'z kasbiy vazifalariga sovuqqonlik bilan qarashi sababli yuzaga kelgan

bo'lishi mumkin. Bu vaziyatda buxgalteriya hisobini tiklash jarayonini tashkil etish korxonada rahbari zimmasiga yuklatiladi. O'tkazilgan buxgalteriya hisobi holati tahliliga asosan mavjud hujjatlar aylanishidan hujjatlarni tiklash davri aniqlanadi.

Buxgalteriya hisobini to'liq yoki qisman (bo'linmalar bo'yicha) tiklashning maqsadi qonunchilik talablariga muvofiq, korxonaning barcha hujjatlarini tartibga keltirish hisoblanadi. O'tgan davrlarda qonunchilikni buzish oqibatida noxush moliyaviy holatlarni minimallashtirish uchun buxgalteriya hisobini tiklash jarayoni bilan bir vaqtda aniqlashtirilgan soliq hisob-kitoblari, to'g'rilangan moliyaviy hisobot shakllari taqdim etiladi.

Buxgalteriya hisobini yuritmaslik korxonada faoliyatiga qanday salbiy noxushliklar xavf solishini ko'rib chiqamiz.

Hisobotning mavjud emasligi (yoki ishonchsiz hisobot) rahbariyat, ta'assischilar va boshqa manfaatdor shaxslarning (kreditorlar, biznes sheriklar, investorlar) korxonada faoliyati va uning mulkiy holati haqida to'liq va ishonchli ma'lumotlar olish imkoniyatini yo'q qilishga olib keladi. Agar korxonada hisob yuritilmasa yoki boshlang'ich hujjatlar mavjud bo'lmasa, soliq tekshirishlari o'tkazishda qo'shimcha soliq va penyalari hisoblanishi, jarimalar qo'yilishiga olib keladi.

Hisob registrlari va boshlang'ich hujjatlarning mavjud emasligi korxonaning tovar-moddiy zaxiralari, pul mablag'lari va boshqa aktivlari butligini nazorat qilish, shuningdek, kreditorlik va debitorlik hisob-kitoblar holati haqida ma'lumotlarni tezkor olish imkoniyatini yaratmaydi. Bundan ham muhimrog'i, buxgalteriya hisobining to'liq mavjud emasligi soliq tekshirishlarida soliq da'volariga asosli qarshilik ko'rsatish imkonini yo'q qiladi.

Tabiiyki, buxgalteriya hisobini tiklash jarayonini amalga oshirishda qator muammolar yuzaga keladi. Yo'qolgan hujjatlar (masalan, bankda hisob-kitob schyoti bo'yicha ko'chirma va hokazo) hisobni tiklashda yangidan yaratiladi yoki mavjud buxgalteriya hisobi elektron ma'lumotlar bazasi o'zgartiriladi va bu ko'p vaqt olishi mumkin.

Buxgalteriya hisobini tiklash jarayoni mavjud boshlang'ich hujjatlar bo'yicha sintetik va analitik buxgalteriya hisobi registrlarini, shuningdek, o'tgan davrlar uchun korxonada hisobotini shakllantirish imkonini beradi.

Buxgalteriya hisobini tiklashni o'tkazish o'zida uzoq muddatli kompleks vazifalarni (odatda, bir necha haftadan bir necha oylargacha) aks ettiradi va buxgalteriya hisobini tiklashni o'tkazish to'g'risida shartnomaga asosan amalga oshiriladi. Odatda, ushbu vazifalarni hal qilishda:

– bevosita buxgalteriya hujjatlarini tayyorlash, qayta ishlash va o'tkazishni ta'minlaydigan buxgalteriya hisobi mutaxassislari, vazifalarni qo'yish, uning bajarilishi bo'yicha nazorat va ishlarni qabul qilish, dastur tuzuvchilarga vazifalar qo'yish va soliqqa tortishni minimallashtirish imkoniyatlarini tahlil qilishga javob beradigan auditorlar;

– buxgalteriya hisobini tiklash maqsadida aniq dasturiy yechimlar ishlab chiqadigan dastur tuzuvchilar ishtirok etadilar.

Buxgalteriya hisobini tiklash uchun auditorlarni taklif qilish mumkin. Bu juda qulay, chunki kichik tadbirkorlik subyektining buxgalteriya xizmati xodimlarida o'tgan davrlarni qayta tiklash emas, balki buxgalteriya hisobini yuritish bo'yicha joriy ishlar bilan Shug'ullanish imkoniyati paydo bo'ladi. Buxgalteriya hisobini qayta tiklash bo'yicha barcha mas'uliyat esa auditorlik tashkilotiga yuklanadi.

Buxgalteriya hisobini qayta tiklash bo'yicha ishlarni auditorlik tashkiloti tomonidan olib borishning asosiy ustunliklari quyidagilar hisoblanadi:

- ishlarni faqat malakali mutaxassislar bajaradi;
- faqat kerakli hajmdagi ishga haq to'lanadi, shtat birligiga emas;
- buxgalteriya hisobi qayta tiklangandan keyin, zarur hollarda, auditorlik tashkiloti buxgalteriya hisobini keyingi yuritilishini ta'minlashi ham mumkin.

Buxgalteriya hisobini qayta tiklash auditorlik tashkiloti tomonidan quyidagicha amalga oshiriladi:

– mavjud hujjatlar va elektron bazalarni vizual tekshirib, auditorlar tomonidan buxgalteriya hisobini qayta tiklashning real zarurligi, kamchiliklar va xatolar aniqlagandan keyin ko'rsatiladigan xizmatlarning taxminiy qiymati kelishib olinadi;

– keyin auditorlar tomonidan buxgalteriyaning holati sinchiklab tahlil qilib chiqiladi, hisobot tuziladi va buxgalteriya hisobini qayta tiklashning oxirgi narxi kelishib olinadi;

– buxgalteriya hisobini qayta tiklash shartnomasi imzolanayotganda, buyurtmachi bilan buxgalteriya hisobini qayta tiklash bo'yicha ishlarni amalga oshirishning texnik vazifasi kelishib olinadi;

– buxgalteriya hisobini qayta tiklash bo'yicha ishlarni amalga oshirishning texnik vazifasi, asosan, buxgalteriya hisobini qayta tiklash dasturi tuziladi.

Buxgalteriya hisobini qayta tiklashning asosiy bosqichlari:

- mavjud boshlang'ich hujjatlarni yig'ish va qayta ishlash;
- yetishmayotgan boshlang'ich hujjatlar, shartnomalarni qayta tiklash;
- ma'lumotlarni buxgalteriya dasturlariga kiritish;

– o‘tgan davr uchun moliyaviy va boshqa hisobotlarni boshqatdan (yangidan) tuzish yoki qayta tiklash;

– moliyaviy va boshqa hisobotlarni moliya va statistika idoralarida solishtirish va himoya qilish;

– taklif etilayotgan buxgalteriya hisobi texnologiyasi asosida buxgalteriya hisobini yanada bir maromda rivojlanib borishini ta’minlash.

Odatda ma’lum bir davr uchun buxgalteriya hisobini qayta tiklash buxgalteriya hisobini yuritishga nisbatan qimmatroq bo‘ladi. Xizmat qiymati har bir mijoz uchun alohida individual ravishda aniqlanadi va buxgalteriya hisobining holati hamda quyidagi omillarga bog‘liq bo‘ladi:

– xo‘jalik operatsiyalarini hisob registrlarida aks ettirish va hisobot tuzishni amalga oshirish lozim bo‘lgan hisobot davrlari;

– buxgalteriya hisobini qayta tiklash bo‘yicha ishlarni boshlash vaqtida bo‘lgan hisob va hisobotning holati;

– hisob siyosatining mavjudligi va uning me’yoriy-huquqiy hujjatlarga mos kelishi;

– bajarishning shosxilinchligi.

Buxgalteriya hisobi qayta tiklangandan keyin moliyaviy muassasalar, banklar va boshqa kredit tashkilotlari, aksiyadorlar va investorlar faoliyatni tahlil qilish va rejalashtirish uchun haqiqiy ma’lumotlardan foydalanishi mumkin.

3-bob. Asosiy vositalar hisobi

1-§. Aktivni asosiy vosita sifatida tan olish

Korxonada innovatsion g'oyalarni tatbiq etish, mavjud mablag'lardan samarali foydalanishni to'g'ri yo'lga qo'yish, korxonani modernizatsiyalash, ishlab chiqarishni texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash korxonaning moliyaviy barqarorligi va ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Korxonalarda asosiy vositalarni hisobga olishda ularni aktiv sifatida tan olingan paytini belgilash, mazkur aktivlarga nisbatan qo'llaniladigan ularning balans qiymatini va amortizatsiyani hisoblash usullarini belgilash, shuningdek, asosiy vositalarning balans qiymatidagi boshqa o'zgarishlarni va ularning chiqib ketishi hisobiga moliyaviy natijalarni aniqlash va hisobga olish muhim yo'nalishlari hisoblanadi. Shu lardan kelib chiqib, korxonalarda asosiy vositalarni buxgalteriya hisobining vazifalari qilib quyidagilarni aytib o'tish mumkin:

- aktivlarni asosiy vositalar sifatida qabul qilish bilan bog'liq haqiqiy xarajatlarni shakllantirish;

- asosiy vositalarning kelib tushishi, ularning korxonada ichida har xil tarkibiy bo'linmalar (sexlar, ishlab chiqarish joylari) bo'yicha harakatini ishonchli va o'z vaqtida hujjatlarda rasmiylashtirish va hisobda aks ettirish;

- asosiy vositalarni texnik ko'rikdan o'tkazish va texnik xizmat ko'rsatish, rekonstruksiya va modernizatsiya qilish uchun ajratilgan mablag'lardan oqilona foydalanishni nazorat qilish;

- amortizatsiyani to'g'ri hisoblash va buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirish;

- asosiy vositalarni sotish va boshqa chiqib ketishidan moliyaviy natijalarni to'g'ri aniqlash;

- asosiy vositalarni saqlash bilan bog'liq (texnik ko'rikdan o'tkazish, ishchi holatida saqlash va hokazo) haqiqiy xarajatlarni aniqlash;

- buxgalteriya hisobiga qabul qilingan asosiy vositalarning saqlanishi nazoratini ta'minlash;

- asosiy vositalardan foydalanishni tahlil qilish;

- moliyaviy hisobotlarda ochib berish kerak bo'lgan asosiy vositalar to'g'risidagi axborotlarni olish.

5-sonli BHMS asosiy vositalar buxgalteriya hisobi uslubiyotini u yoki bu faoliyat turiga bog'liq bo'lmagan holda tartibga soladi. Mazkur me'yoriy-huquqiy hujjatda

uzoq muddatli (kapital) mulklarni asosiy vositalar tarkibiga kiritish mezonlari, boshlang'ich qiymatning shakllanishi va keyinchalik o'zgartirish tartibi belgilab berilgan. Shuningdek, foydali ishlatish muddatini aniqlash tartibi, amortizatsiya hisoblash usullari, asosiy vositalarni qayta tiklash bo'yicha kapital va joriy ta'mirlash xarajatlarini tan olish tartibi, asosiy vositalarning chiqib ketishi hisobi, moliyaviy hisoblarda hisob axborotlarini ochib berish qoidalari batafsil ko'rib o'tilgan.

Asosiy vositalar ishlab chiqarishning moddiy qismi asosini tashkil etadi. Mehnat qurollari sifatida foydalanishga qabul qilinib, ular xomashyo va materiallar bilan ishchi kuchini birlashtirib, yangi qiymat yaratiladigan ishlab chiqarish jarayonining ishlashini ta'minlaydi. Asosiy vositalar ishlab chiqarish jarayonida o'zining moddiy shaklini saqlab qolishi bilan tavsiflanadi. Asosiy vositalar korxonadan uzoq muddat davomida xo'jalik faoliyatini yuritishda mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish jarayonida yoxud ma'muriy va ijtimoiy-madaniy vazifalarni amalga oshirish maqsadida foydalanish uchun tutib turiladigan moddiy aktivlar sifatida belgilab o'tilgan. Asosiy vositalar aktivlarning asosiy qismini tashkil qiladi va Shuning uchun moliyaviy hisobotda uning moliyaviy holatini ko'rsatishda katta ahamiyatga ega bo'ladi. Agar korxonaga kelgusida aktiv bilan bog'liq iqtisodiy foyda kelib tushishiga ishonch bo'lsa va aktiv qiymatini aniq baholash mumkin bo'lsa, asosiy vositalar aktiv sifatida tan olinadi.

Asosiy vositalarni tan olishning birinchi shartiga mos kelishini aniqlashda korxonadan boshlang'ich tan olish vaqtida mavjud bo'lgan faktlarga asoslanib, kelgusida iqtisodiy foyda olinishi mumkin bo'lgan ehtimollik darajasini baholashi kerak. Bu korxonaning olingan aktivlarga egalik qilish, foydalanish va farmoyish berish bilan bog'liq kelgusidagi barcha iqtisodiy foyda o'ziga tegishli ekanligiga va u ushbu aktivga egalik qilish bilan bog'liq barcha xavfni o'ziga olishiga ishonchi komil bo'lishi kerakligini bildiradi. Ushbu iqtisodiy foydani olishga yetarli ehtimoli mavjud bo'lishi korxonadan aktiv bilan bog'liq iqtisodiy foydani olishi va tegishli xavfni o'ziga olishiga nisbatan aniqlashni talab qiladi. Bunday aniqlash, odatda, iqtisodiy foyda va xavf to'liq ravishda korxonaga o'tganda mavjud bo'ladi. Asosiy vositalarni tan olishning yuqorida keltirilgan ikkinchi sharti amaliyotda buxgalteriya hisobini yengil qanotlantiriladi, chunki aktivni sotib olish to'g'risida guvohlik beruvchi ayirboshlash operatsiyalari natijasida uning qiymati aniqlanadi. Bunda, agar aktiv korxonaning o'zining kuchi bilan yaratilgan bo'lsa, u holda uning ishonchli baholanishi tashqi tomonlar bilan materiallarni xarid qilish bilan bog'liq operatsiyalarga, ishchi kuchiga haq to'lash va asosiy vositalarni barpo etish (qurish) jarayonidagi boshqa xarajatlarga

asoslanib amalga oshirilishi mumkin.

Asosiy vositalar tarkibiga oʻrnatish (yirik hajmli yigʻish) hali boshlanmagan yoki tugallanmagan asbob-uskunalar, shuningdek, tugallanmagan qurilish obyektlari, boshqa kapital va moliyaviy qoʻyilmalar qoʻshilmaydi.

Asosiy vositalar ishlab chiqarish va noishlab chiqarishga boʻlinadi. Ishlab chiqarish asosiy vositalari boʻlib korxonalarining asosiy faolyati turi boʻlgan yoʻlovchi va yuk tashish boʻyicha transport xizmatlari koʻrsatish hamda asosiy faoliyatga xizmat koʻrsatadigan yordamchi ishlab chiqarish sexlari va xoʻjaliklarida koʻp marotaba ishlatiladigan mulkning bir qismi hisoblanadi. Noishlab chiqarish asosiy vositalari deganda, korxonalarining noishlab chiqarish sohalari (uy-joy kommunal xoʻjaliklarida, tibbiyot, sogʻlomlashtirish, maktabgacha bolalar, madaniyat muassasalari va hokozolar)da foydalaniladigan aktivlar guruhlarini tushuniladi.

Foydalanish bosqichiga qarab asosiy vositalar foydalanishda, zaxira (rezerv)da boʻlgan, qoʻshimcha qurilish, qoʻshimcha tarzda asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish va qisman tugatish va konservatsiya qilish bosqichida boʻlganlarga boʻlinadi.

Buxgalteriya hisobida uzoq muddatli mulklarning asosiy vositalar sifatida tan olinishi uchun ularga yuqorida keltirilgan aniqlashlar mos kelishi kamlik qiladi. Asosiy vositalar tarkibiga bir vaqtning oʻzida quyidagi mezonlarga javob beradigan moddiy aktivlar kiritiladi:

– bir yildan ortiq xizmat qilish muddati;

– bir birlik (toʻplam) uchun qiymati Oʻzbekiston Respublikasi (Xarid paytida) belgilangan bazaviy hisoblash miqdorining ellik baravaridan ortiq boʻlgan buyumlar.

Korxonalar rahbari hisobot yilida buyumlarni asosiy vositalar tarkibida hisobga olish uchun ularning eng kam qiymatini belgilangandan pastroq chegarasini belgilashga haqli. Korxonalar rahbari buyumlarni asosiy vositalar tarkibida hisobga olish uchun ular qiymatining eng kam chegarasini belgilashda korxonaning oʻziga xos xususiyatlariga asoslanishi mumkin. Masalan, korxonaning 2021-yil uchun hisob siyosatining “Asosiy vositalar” boʻlimida “asosiy vositalar tarkibiga bir vaqtning oʻzida quyidagi mezonlarga javob beradigan moddiy aktivlar kiritiladi: a) bir yildan ortiq xizmat qilish muddati; b) bir birlik (toʻplam) uchun qiymati Oʻzbekiston Respublikasi (Xarid paytida) belgilangan bazaviy hisoblash miqdorining 40 baravaridan ortiq boʻlgan buyumlar” deb keltirilishi mumkin.

Bunda xizmat muddati va qiymatidan qatʼi nazar, quyidagilar asosiy vositalar tarkibiga kiritilmaydi:

– maxsus asboblar va moslamalar (muayyan buyumlarni turkumlab va yoppasiga ishlab chiqarish uchun yoki yakka tartibdagi buyurtmalarni tayyorlash uchun mo‘ljallangan, maqsadli yo‘naltirilgan asboblar va moslamalar);

– maxsus va sanitariya kiyim-kechaklari, maxsus poyabzallar;

– ko‘rpa–To‘shak anjomlari;

– yozuv-chizuv anjomlari (kalkulyatorlar, stol ustiga qo‘yiladigan asboblar va hokazo);

– oshxona anjomlari, shuningdek, oshxona uchun dasturxon-sochiqlar;

– tiklanishi bo‘yicha xarajatlar qurilish-montaj ishlari tannarxiga kiritiladigan vaqtinchalik (notitul inshootlar) moslamalar va qurilmalar;

– kamida bir yillik foydalanish muddatiga ega bo‘lgan almashtiriladigan uskunalar;

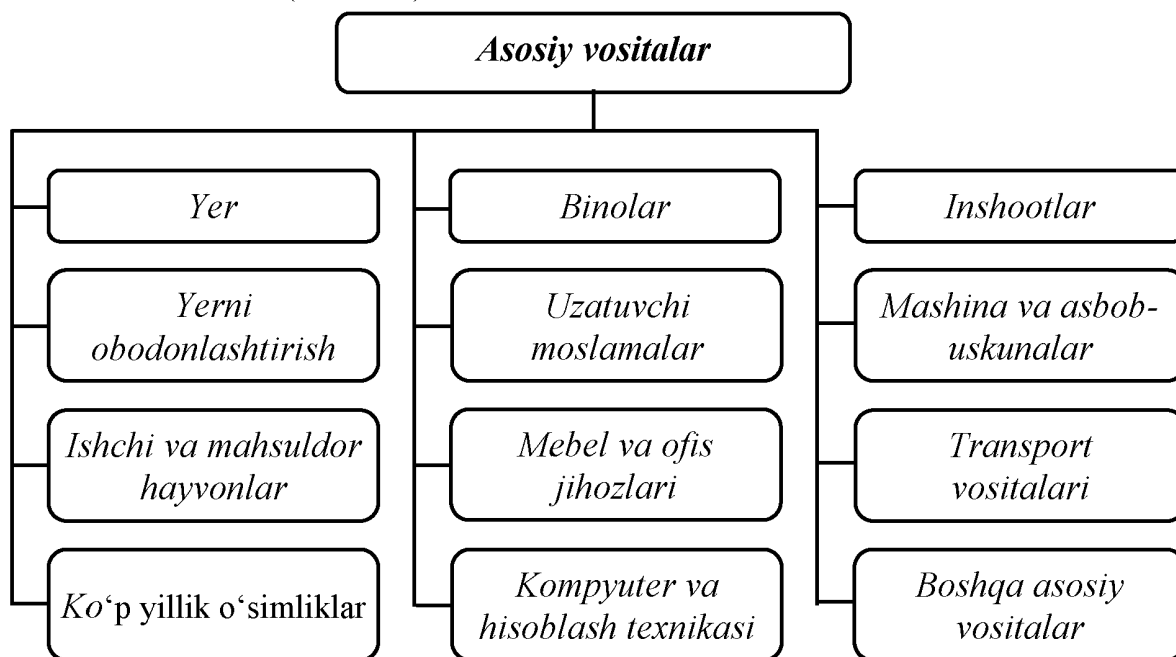
– ov qurollari (trallar, to‘rlar, qarmoqlar, matraplar, merejalar va hokazo).

Shuningdek, quyidagilar ham asosiy vositalar hisoblanmaydi:

– o‘rnatishga berilgan yoki o‘rnatiladigan, yo‘ldagi buyumlar;

– kapital va moliyaviy qo‘yilmalar.

Odatda korxonalarda asosiy vositalarga quyidagilar kiradi: binolar, inshootlar va uzatuvchi moslamalar, ishlab chiqarish liniyalari, ishchi va kuchlantiruvchi mashina va asbob-uskunalar, o‘lchov va boshqaruv uskunalari hamda jihozlari, hisoblash texnikasi, transport vositalari, uskunalar, ishlab chiqarish va xo‘jalik inventarlari hamda jihozlari, xo‘jalik ichidagi yo‘llar va shu kabi. Asosiy vositalarni quyidagicha turkumlash mumkin (3.1-rasm):

3.1.-rasm. Asosiy vositalarning turkumlanishi

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, bozor iqtisodiyoti sharoitida markazlashtirilgan rejali iqtisodiyotdan farqli ravishda buxgalteriya hisobida asosiy vositalarning yangi obyekt (tur)lari qonunchilikka muvofiq, korxonada mulkdorligiga berilgan yer uchastkalarini sifatida vujudga keladi va hisobga olinadi.

Asosiy vositalarning buxgalteriya hisobi birligi inventar obyektini hisoblanadi. Bunda asosiy vositalarning inventar obyektini sifatida barcha qurilmalari va anjomlariga ega bo'lgan obyekt yoki muayyan mustaqil vazifalarni bajarish uchun mo'ljallangan alohida konstruktiv asosdagi buyum tan olinishi kerak. Masalan, binolarni barpo etishda, odatda, ularga yong'inga qarshi, havo almashtirish, isitish tizimlari birlashtiriladi. Bunday qurilmalar buxgalteriya hisobida bino bilan yaxlit holda bir inventar obyektini sifatida ko'riladi. Biroq asosiy binoga birlashtirilgan sovutish va isitish tizimlari, texnik xizmat ko'rsatish asbob-uskunalarini, odatda, alohida inventar obyektlari sifatida qaraladi. O'z navbatida, o'zining bir butunligini namoyon qiladigan va aniq bir ishni bajarishga mo'ljallangan konstruktiv jamlangan buyumlarning alohida majmuasi ham inventar obyektini bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bu yerda konstruktiv jamlangan buyumlarning alohida majmuasi sifatida umumiy moslamalar va anjomlarga, umumiy boshqaruvga ega, bir poydevorda qurilgan, natijada majmuaga kiruvchi har bir buyum o'z vazifasini mustaqil ravishda emas, balki faqatgina majmuada tarkibida bajara oladigan bir yoki turli mo'ljaldagi bitta yoki bir nechta buyumlar tushuniladi. Biroq bitta asosiy vositada turlicha foydali foydalanish muddatiga ega bo'lgan bir nechta mustaqil obyektlar mavjud bo'lgan hollarda har bir bunday obyekt buxgalteriya hisobida alohida mustaqil inventar obyektini sifatida tan olinadi. Yuqorida keltirilgan misolga qaytib, faraz qilamiz, korxonada foydali xizmat muddati 40-yil bo'lgan ishlab chiqarish binosiga ega va unga foydali xizmat muddati mol yetkazib beruvchi (ishlab chiqaruvchi) tomonidan kafolatlangan 25 yildan iborat zamonaviy yong'inga qarshi tizim o'rnatilgan. Mazkur holda binoga o'rnatilgan yong'inga qarshi tizimi asosiy vositalarning alohida inventar obyektini sifatida hisobga olinishi kerak.

Yerni tubdan yaxshilash (quritish, sug'orish va boshqa meliorativ ishlar) bo'yicha yer uchastkalariga, tabiatdan foydalanish obyektlari (suv va boshqa tabiiy resurlar)ga kapital qo'yilmalari buxgalteriya hisobiga mustaqil inventar obyektini sifatida (kapital qo'yilmalar obyektlarining turlari bo'yicha) qabul qilinadi. Korxonaning mulkdorligida bo'lgan aniq bir uchastka doirasida yerni tubdan yaxshilashga kapital qo'yilmalar kapital tushadigan ishlar bajarilgan va qabul qilingan inventar obyekt (asosiy vositalar)ning boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatiga haqiqiy kapital xarajatlar bahosi bo'yicha qo'shiladi.

Ikki yoki undan ortiq korxonada ulushli mulkdorligida bo'lgan asosiy vositalar har bir korxonada tomonidan boshlang'ich qiymati bo'yicha sherikning asosiy vositalar va o'z navbatida, mustaqil inventar obyekti bo'ladigan unga tegishli umumiy mulkdagi uning ulushi (umumiy asosiy vositalarning qismi)ga teng miqdorda hisobga olinadi.

Asosiy vositalarni buxgalteriya hisobi va ularning saqlanishi nazoratini tashkil etish maqsadida asosiy vositalarning har bir inventar obyektiga ularni buxgalteriya hisobiga qabul qilishda va qabul qilishning boshlang'ich hujjatlarini rasmiylashtirishda tartibli-seriyali tizim bo'yicha tegishli inventar raqamlari beriladi. Inventar raqam inventar obyektning o'zida bo'yoq, temir jeton, kleyma yoki boshqa usullar bilan aks ettiriladi. Ko'p yillik o'simliklar, yerning meliorativ holatini yaxshilash bo'yicha kapital xarajatlar va hokozolar bundan mustasnoqlikni tashkil etadi. Bunda inventar raqamlarni binolarga 001 dan 099 gacha, inshootlarga 100 dan 199 gacha, uzatish moslamalariga 200 dan 299 gacha, transport vositalariga 300 dan 399 gacha va hokozolarga berish tavsiya etiladi.

Har xil foydali ishlatish muddatiga ega va alohida inventar obyekti sifatida hisobga olingan bir nechta qismlarga ega bo'lgan inventar obyektlarining har bir qismiga alohida inventar raqam beriladi. Agar bir nechta qismlardan iborat obyekt bo'yicha obyektlar uchun umumiy foydali ishlatish muddati belgilangan bo'lsa, u holda ko'rsatilgan obyekt bitta inventar raqam bilan hisobga olinadi.

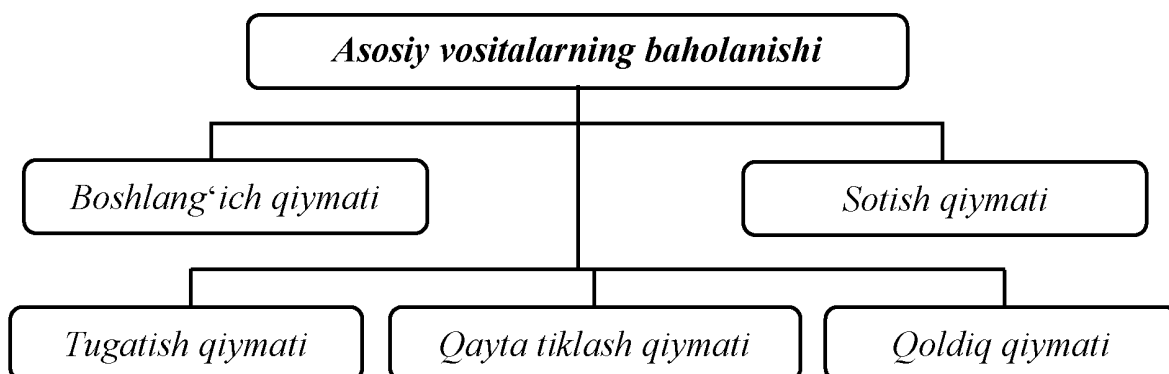
Asosiy vositalar inventar obyektiga berilgan inventar raqam uning mazkur korxonada bo'lgan butun davri davomida (shu jumladan, obyektning operativ ijaraga topshirishda, zaxiraga chiqarilganda, kapital ta'mirlashda, konservatsiya qilinganda, rekonstruksiya qilinganda va hokozolarda) saqlanib qoladi. Chiqib ketayotgan asosiy vositalarni inventar obyektlarining inventar raqami chiqib ketish yili tugagandan keyin besh-yil davomida buxgalteriya hisobiga yangidan qabul qilingan inventar obyektlarga bermaslik tavsiya etiladi.

2-§. Asosiy vositalarning kelib tushishi va baholanishi

Mulkka egalik, xo'jalik yurituvchi yoki tezkor boshqaruv huquqi asosida korxonaga tegishli bo'lgan asosiy vositalarning qiymati korxonada balansiga kiritilishi lozim. Asosiy vositalar korxonada quyildagi baholarda baholanishi mumkin (3.1-rasm):

Asosiy vositalar aktiv sifatida tan olinganda, ular *boshlang'ich qiymat* bo'yicha baholanadi. Bunda *boshlang'ich qiymat bo'lib* to'langan va qoplanmaydigan soliqlarni (yig'implarni), shuningdek, aktivni undan mo'ljal bo'yicha foydalanish uchun

ishchi holatiga keltirish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan yetkazib berish va montaj qilish, o‘rnatish, ishga tushirish va istalgan boshqa xarajatlarni hisobga olgan holda, asosiy vositalarni tiklash (qurish va qurib bitkazish) yoki xarid qilish bo‘yicha qilingan xarajatlarning qiymati tushuniladi.

3.2.-rasm. Asosiy vositalarni 5-sonli BHMSga muvofiq baholanishi

Amaliyotda asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati ularning kelib tushish manbayidan kelib chiqib, aniqlanadi. Asosiy vositalar korxonlarga kelib tushish manbayi quyidagilar hisoblanadi:

– kapital qo‘yilmalar tugaganidan so‘ng tiklangan obyektning qabul qilish–Topshirish;

- oldi-sotdi shartnomasi bo‘yicha sotib olish;
- ta‘sischilarning ustav kapitaliga qo‘yilmalari;
- tekinga kelib tushish (hadya shartnomasi bo‘yicha);
- ayirboshlash;
- tovar-moddiy zaxiralar tarkibidan o‘tkazish;
- moliyaviy ijara (lizing) shartnomasi bo‘yicha olish;
- qiymati aniqlangan asosiy vositalarga kapital qo‘yilmalar;
- ortiqcha (hisobga olinmagan) asosiy vositalarni aniqlash;

– asosiy vositalarni korxonaning ta‘sischilar tarkibidan chiqishda yoki tugatilayotgan korxonaning mol-mulki ta‘sischilari o‘rtasida taqsimlanganda olish;

– asosiy vositalarga bo‘lgan mulk, xo‘jalik yuritish yoki tezkor boshqaruv huquqlari olinishiga olib keladigan boshqa operatsiyalar va hodisalar.

Asosiy vositalar korxonaga balansiga xarid qilish qiymati (yetkazib beruvchiga to‘langan summa) va asosiy vositalarni xarid qilish bilan bog‘liq xarajatlarni o‘z ichiga olgan boshlang‘ich qiymati bo‘yicha kiritilishi lozim.

Asosiy vositalarni xarid qilish bilan bog‘liq tegishli xarajatlar amalga oshirilgan hollarda ularning boshlang‘ich qiymati shu xarajatlar summasiga ko‘payadi.

Asosiy vositalarni xarid qilish bilan bog'liq xarajatlarga quyidagilar kiradi:

– asosiy vositalarga doir huquqni xarid qilish (olish) munosabati bilan amalga oshirilgan ro'yxatdan o'tkazish yig'implari, davlat bojlari va boshqa shunga o'xshash to'lovlar;

– bojxona bojlari va yig'implari;

– asosiy vositalarni olish (barpo qilish) munosabati bilan soliqlar va yig'implar summolari;

– asosiy vositalarni olish (barpo qilish) bilan bog'liq axborot va maslahat xizmatlari uchun to'langan summalar;

– asosiy vositalarni yetkazib berish (barpo qilish) xatarini sug'urtalash bo'yicha xarajatlar;

– asosiy vositalarni xarid qilishda vositacxilarga to'lanadigan haqlar;

– asosiy vositalarni o'rnatish, montaj qilish, sozlash va ishga tushirishga oid xarajatlar;

– aktivdan foydalanish maqsadi bo'yicha uni ishchi holatga keltirish bilan bevosita bog'liq boshqa xarajatlar.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, kreditdan foydalanganlik uchun foizlarni to'lashga doir xarajatlar qarzga olingan kapital hisobidan butkul yoki qisman sotib olingan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymatiga kiritilmaydi.

Shuningdek, xarid qilingan asosiy vositalar haqini to'lash bilan bog'liq xarajatlar bank xizmatlari, akkreditiv ochish, xorijiy valutani o'tkazganligi va konvertatsiya qilganligi uchun bankka vositachilik haqi to'lash bo'yicha xarajatlarni qo'shgan holda, shuningdek, asosiy vositalarni xarid qilish bo'yicha kontraktlarni tayyorlash va ro'yxatdan o'tkazish xarajatlari asosiy vositalarning boshlang'ich qiymatiga kiritilmaydi, balki ular sodir bo'lgan hisobot davrida xarajatlar sifatida tan olinadi.

Agar shartnoma shartlarida xarid qilingan asosiy vositalar haqini kechiktirib yoki bo'lib-bo'lib to'lash nazarda tutilgan bo'lsa, unda mazkur asosiy vositalar buxgalteriya hisobiga kechiktirib yoki bo'lib-bo'lib to'lashni hisobga olmagan holdagi xarid qilishi qiymati bo'yicha qabul qilinadi. Bunda xarid qilish qiymati va to'lovning umumiy summasi o'rtasida yuzaga keladigan farq kechiktirib yoki bo'lib-bo'lib to'lash davri davomida joriy to'lovning kechiktirib yoki bo'lib-bo'lib to'lash bo'yicha to'lovlarning umumiy summasidagi solishtirma og'irligiga bog'liq holda moliyaviy xarajatlar (foizlar bo'yicha xarajatlar)ga kiradi.

21-sonli BHMSga muvofiq, mulkiy huquqi korxonaga tegishli asosiy vositalarning mavjudligi va harakati, foydalanishda, konservatsiyada bo'lgan yoki

operativ ijara shartnomasi bo'yicha berilgan asosiy vositalar to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

– **0110 – “Yer”** schyotida qonunchilikka muvofiq, korxonaga mulk sifatida berilgan yer-maydonlari hisobga olib boriladi. Shuningdek, ushbu schyotda yer-maydonlarini xarid qilishda to'lanadigan qo'shimcha xarajatlar, ko'chmas mulk agentlarining komission mukofoti, advokatlarning xizmat haqi, sotib olish bilan bog'liq soliqlar, zovurlar qiymati, yerlarni tozalash va tekislash xarajatlari hisobga olinadi.

Yerlarni foydalanishga tayyorlash, jumladan, suv olib kelish, oqova suvlarni chiqarish inshootlari, geodeziya ishlari bo'yicha umumiy xarajatlar 0110 –“Yer” schyotida kapitalizatsiya qilinadi. Chunki ushbu xarajatlar yerdan kelgusida foydalanish va uning qiymatini oshirish uchun zarur.

Yer-maydoni bino va inshootlarni rekonstruksiya qilish yoki qurish uchun sotib olinganda, mavjud konstruksiyalar va boshqa to'siqlarni bartaraf etish qiymati 0110 – “Yer” schyotining debetida kapitalizatsiya qilinadi. Bunda konstruksiyani tugatishdan olingan materiallarni sotishdan tushgan tuShu m ushbu xarajatlarni kamaytiradi.

Agar yer-maydoni oldindan tasarrufda bo'lsa va mavjud konstruksiyalar yangi qurilish obyektiga joy berish uchun buzib tashlansa, buzish bo'yicha xarajatlar 0110 – “Yer” schyotiga kapitalizatsiya qilinmaydi, balki eski konstruksiyalarni hisobdan chiqarish bilan bog'liq xarajat sifatida aks ettiriladi;

– **0111 – “Yerni obodonlashtirish”** schyotida yer-maydonlari tuzilishini o'zgartirish, kelish yo'llari, avtomobillar va boshqa transport vositalarining to'xtash-maydonlari, devorlar va boshqa inshootlarning holatini yaxshilash xarajatlari hisobga olinadi;

– **0112 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirish”** schyotida moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha ijaraga olingan asosiy vositalarni obodonlashtirish, qo'shimcha qurish, qo'shimcha asbob-uskunalar bilan ta'minlash, rekonstruksiya, modernizatsiya qilish, texnik qayta qurollantirish va shu nkabi bilan bog'liq kapital xarajatlar hisobga olinadi;

– **0120 – “Bino, inshoot va uzatuvchi moslamalar”** schyotida quyidagilar hisobga olinadi:

a) bino - ishlab chiqarish, ma'muriy, ijtimoiy-maishiy, uy-joy (inventar obyekti bo'lib, mustaqil xo'jalik ahamiyatiga ega bo'lgan, alohida turgan bino yoki qo'shimcha qurilishlar hisoblanadi). Bino va qo'shimcha qurilishlar tarkibiga bir me'yorda foydalanish uchun sharoit yaratib beradigan barcha kommunikatsiya tizimi

(isitish, yoritish, shamollatish, suv-gaz ta'minoti tizimlari, ichki telefon va kompyuter tarmoqlari, lift xo'jaligi, yong'indan saqlash va qo'riqlash signalizatsiya tizimi) kiradi;

b) inshootlar - avtomobil yo'llari, ko'priklar, osma yo'llar, hovuzlar va shu kabi;

d) o'tkazuvchi moslamalar - elektr quvvatini uzatish tizimlari, truba yo'llari, issiqlik va gaz tarmoqlari, transmissiyalar va shu kabi.

– **0130 –“Mashina va asbob-uskunalar”** schyotida quyidagilar hisobga olinadi:

➤ kuchlantiruvchi mashina va uskunalar - isitish qozonlari, bug' dvigatellari, turbinalar, kuchlantiruvchi transformatorlar, ichki yonuv dvigatellari va shu kabi;

➤ ishchi mashinalar va uskunalar - mehnat buyumlariga mexanik, issiqlik, kimyoviy va boshqa texnologik ta'sir ko'rsatuvchi stanoklar, apparatlar, agregatlar;

➤ o'lchov va boshqaruv moslamalari va laboratoriya uskunalari hamda jihozlari - tarozilar, manometrlar, termostatlar, dispetcher nazorati uskunalari, signalizatsiya, ilmiy–Tekshirish laboratoriyasi va shu kabi;

➤ boshqa mashinalar va uskunalar – boshqa oldingi guruhlarda hisobga olinmaydigan mashina va uskunalar;

– **0140 –“Mebel va ofis jihozlari”** schyotida ishlab chiqarish va boshqaruv uchun mo'ljallangan mebel va jihozlar (stollar, shkaflar, mebel yig'imlari, kreslo, temir seyflar va hokazo), Shuningdek, ofis jihozlari (telefaks apparati, qog'oz qirqadigan va yo'q qiladigan mashinalar va hokazo) hisobga olinadi;

– **0150 –“Kompyuter jihozlari va hisoblash texnikasi”** schyotida kompyuterlar, printerlar, skanerlar, modem va boshqa kompyuter jihozlari hamda hisoblash texnikalari hisobga olinadi;

– **0160 –“Transport vositalari”** schyotida temir yo'l, avtomobil, ishlab chiqarish va kommunal transport vositalarining harakatlanuvchi tarkibi, Shuningdek, magistral quvur tarmoqlari (truboprovodlar) hisobga olinadi;

– **0180 –“Ko'p yillik o'simliklar”** schyotida korxonada atrofida obodonlashtirishda foydalaniladigan ko'klamzorlashtirish, dekoratsiya, meva-rezavor daraxtlari va o'simliklari, yasxil devorlar va shu kabi hisobga olinadi;

– **0190 –“Boshqa asosiy vositalar”** schyotida yuqorida keltirilgan schyotlarda sanab o'tilmagan asosiy vositalar hisobga olinadi;

– **0199 –“Konservatsiya kilingan asosiy vositalar”** schyotida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 16-sentabrdagi 401-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Foydalanilmayotgan asosiy vositalarni, qurilishi tugallanmagan obyektlarni konservatsiya qilish tartibi to'g'risidagi nizom”da belgilangan tartibda konservatsiyalangan asosiy vositalar hisobga olinadi.

Korxonadan tomonidan operativ ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarning mavjudligi va harakati to'g'risidagi axborot *001 –“Operativ ijara olingan asosiy vositalar”* schyotida shartnomada ko'rsatilgan bahoda hisobga olinadi. Mazkur schyot bo'yicha analitik hisob ijara beruvchilar bo'yicha va har bir ijara olingan asosiy vositalar (ijara beruvchining inventar raqamlari) bo'yicha yuritiladi.

Korxonadan tomonidan moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha ijara berilgan asosiy vositalarning mavjudligi va harakati to'g'risidagi axborotlar *010 –“Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha berilgan asosiy vositalar”* schyotida aks ettiriladi. Mazkur schyot bo'yicha analitik hisob har bir moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha berilgan asosiy vositalar bo'yicha alohida asosiy vositalarning hisob inventar kartochkalari bo'yicha yuritiladi.

Asosiy vositalarning kelib tushish manbalari bo'yicha boshlang'ich hisobining shakllanishi va ularni buxgalariya hisobi schyotlarida aks ettirish jarayonlarini ko'rib chiqamiz.

2.1. Haq evaziga xarid qilingan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati

Haq evaziga xarid qilingan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati asosiy vositalarni xarid qilish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar qo'shilgan holda, kapital qo'yilmalar tugagandan keyin pudratchi korxonadan qurilishi tugallangan obyektning qabul qilish-topshirish yoki obyektning oldi-sotdi shartnomasiga yoki ularning xarid qilinganligini tasdiqlovchi hujjatlarga muvofiq, yetkazib beruvchi (sotuvchi)ga to'lanadigan summa tariqasida aniqlanadi.

Qurilish pudrati shartnomasi bo'yicha pudratchi shartnomada belgilangan muddatda buyurtmachining topshirig'i bilan muayyan obyektning qurilish yoki boshqa qurilish ishini bajarish majburiyatini oladi, buyurtmachi esa pudratchiga ishni bajarish uchun zarur sharoit yaratib berish, ishni qabul qilish va kelishilgan haqni to'lash majburiyatini oladi.

Qurilish pudrati shartnomasi korxonadan, bino (jumladan, uy-joy binosi) inshoot yoki boshqa obyektning qurilish yoki qayta qurilish haqida, shuningdek, montaj, sozlash, ishga tushirish va qurilayotgan obyekt bilan bevosita bog'liq bo'lgan boshqa ishlarni bajarish haqida tuziladi. Bunda buyurtmachi va pudratchi tomonidan tuzilgan shartnomaning tomonlarning munosabatlari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 37-bobi –“Pudrat” bilan tartibga solinadi.

Oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha bir taraf (sotuvchi) tovarni boshqa taraf (sotib oluvchi)ga mulk qilib topshirish majburiyatini, sotib oluvchi esa bu tovarni qabul

qilish va uning uchun belgilangan pul summasi (bahosi)ni to'lash majburiyatini oladi. Sotuvchi sotib oluvchiga oldi-sotdi shartnomasida nazarda tutilgan tovarni topshirishi shart. Agar oldi-sotdi shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, sotuvchi sotib oluvchiga ashyoni berish bilan bir vaqtda unga mansub ashyoni, shuningdek, qonun hujjatlarida yoki shartnomada nazarda tutilgan ashyoga aloqador hujjatlar (texnik pasporti, sifat sertifikat, foydalanish bo'yicha yo'riqnoma va hokazolar)ni topshirishi shart.

Taraflardan biri shartlashtirilgan muddatda tadbirkorlik faoliyati sohasida tovarlarni berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish majburiyatini oladigan, ikkinchi taraf esa tovarlar, ishlar, xizmatlarni qabul qilib olish va ularning haqini to'lash majburiyatini oladigan keliShu v *xo'jalik shartnomasi* deyiladi.

Xo'jalik shartnomasi shartnoma predmetini, yetkazib beriladigan tovar (ish, xizmat)ning miqdori, sifati, assortimenti va bahosi, shartnomaning bajarilish muddatlari, hisob-kitob qilish tartibi, taraflarning majburiyatlari, shartnoma majburiyatlari bajarilmaganda yoki lozim darajada bajarilmaganda, taraflarning javobgarligi, nizolarni hal etish tartibi hamda taraflarning rekvizitlari, shartnoma tuzilgan sana va joy, shuningdek, bunday turdagi shartnomalar uchun qonun hujjatlarida belgilangan yoki taraflardan birining arizasiga ko'ra o'zaro keliShu vga erishish lozim bo'lgan boshqa muhim shartlarni nazarda tutishi kerak.

Haq evaziga xarid qilingan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati shakllanishi va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib o'tamiz. 2021-yil-aprelda korxonaga dastgoh sotib oldi. shartnomaga muvofiq, dastgohning bahosi– 115 000 000 so'm, shu jumladan, QQS – 15 000 000 so'm. shartnoma sharti bo'yicha korxonaga 2021-yil 7 -aprelda dastgohning 40 foizi qiymati miqdorida avans (bo'nak) to'lovini amalga oshirdi. Dastgohni sotib olishda korxonaga mazkur dastgohning texnik va boshqa ko'rsatkichlarini baholab beradigan injiniring kompaniyasining xizmatlaridan foydalangan va shartnomaga muvofiq, uning xizmat haqi 600 000 so'mni tashkil etgan. Dastgohni ishchi holatga keltirish bilan bevosita bog'liq boshqa xarajatlar quyidagilardan iborat: yuklash–Tushirish ishlari – 80 000 so'm; avtomobil transporti bilan olib kelish – 500 000 so'm, korxonaga ekspeditorining xizmat safari xarajatlari – 100 000 so'm, dastgohni olib kelishdagi sug'urta xarajatlari – 50 000 so'm, yig'ish va o'rnatishga ixtisoslashgan korxonaga to'lanadigan dastgohni o'rnatish va yig'ish xarajatlari – 200 000 so'm, dastgohni sinovdan o'tkazishda ishlatilgan materiallar qiymati – 65 000 so'm, dastgohni ishga tushirish jarayonida qatnashgan ishchilarning mehnat haqi xarajatlari – 150 000 so'm

va ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasi – 18 000 so‘m. 2021-yil 16-aprelda dastgoh foydalanishga topshirilgan. Shuningdek, korxonada 2021-yil 12 -aprelda sotib olingan dastgoh bo‘yicha yuzaga kelgan kreditorlik qarzining qolgan qismini to‘lash maqsadida bankdan ikki yil muddatga, 15 % yillik stavka bo‘yicha, foizlari har oyda to‘lab boriladigan kredit olgan.

Dastgohning boshlang‘ich qiymatining shakllanish tartibini ko‘rib chiqamiz. Dastgohning boshlang‘ich qiymati **101 763 000 so‘mga** teng.

115 000 000 – 15 000 000 + 600 000 + 80 000 + 500 000 + 100 000 + + 50 000 + 200 000 + 65 000 + 150 000 + 18 000.

Qo‘shilgan qiymat solig‘i va aksiz soliqlari qoplanadigan soliqlar hisoblanadi, ya‘ni soliq to‘lovchi tomonidan mazkur soliqlar to‘lanayotgan vaqtda qoplashga olish hisobga olinadi hamda asosiy vositalar sotib olinganda (qurilganda), yuqorida sanab o‘tilgan soliqlar ularning boshlang‘ich qiymatiga qo‘shilmaydi.

Mazkur holatda 2021-yil 30-aprelda korxonada kredit bo‘yicha foizlar hisoblashni quyidagicha amalga oshiradi:

$(46\,000\,000\text{ so‘m} = 115\,000\,000 \times 40 / 100);$

$69\,000\,000\text{ so‘m} = 115\,000\,000 - 46\,000\,000;$

538 767 so‘m = $(69\,000\,000 \times 15 / 100) \times (19\text{ kun} / 365\text{ kun}).$

Dastgohni xarid qilish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagi aks ettiriladi:

2021-yil 7-aprel holatiga:

– dastgohni yetkazib beruvchilarga shartnoma bo‘yicha amalga oshirilgan bo‘nak (avans) to‘lovlari summasiga:

Debeti 4320 – “Uzoq muddatli aktivlar uchun mol yetkazib beruvchilarga va pudratchilarga berilgan bo‘naklar” schyoti – 46 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 46 000 000 so‘m;

$(46\,000\,000\text{ so‘m} = 115\,000\,000\text{ so‘m} \times 40 / 100).$

2021-yil 9 -aprel holatiga:

– shartnoma bo‘yicha xarid qilingan dastgohning qiymati:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 100 000 000 so‘m;

Debet: 4410 – “Byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘yicha bo‘nak to‘lovlari (turlari bo‘yicha)” schyoti – 15 000 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 115 000 000 so‘m;

– dastgohni yetkazib beruvchilarga oldin o‘tkazib berilgan bo‘nak (avans)ni

qoplashga qabul qilish:

*Debet: 6010 - "Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to'lanadigan schyotlar" schyoti - 46 000 000 so'm;*

*Kredit: 4320 - "Uzoq muddatli aktivlar uchun mol yetkazib beruvchilarga va
pudratchilarga berilgan bo'naklar" schyoti-46 000 000 so'm;*

– dastgohning texnik va boshqa ko'rsatkichlarini baholash bo'yicha bajarilgan
ishlarning summasi:

Debet: 0820 - "Asosiy vositalarni xarid qilish" schyoti -600 000 so'm;

*Kredit: 6010 - "Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to'lanadigan schyotlar" schyoti - 600 000 so'm;*

– dastgohni keltirish, yuklash–Tushirish, keltirishni sug'urtalash xarajatlari
summasi:

Debet: 0820 - "Asosiy vositalarni xarid qilish" schyoti-630 000 so'm;

Kredit: 6990 - "Boshqa majburiyatlar" schyoti -630 000 so'm;

(630 000 so'm = 500 000 + 80 000 + 50 000);

– dastgohni korxonaga keltirishga mas'ul bo'lgan ekspeditorning xizmat safari
xarajatlari:

Debet: 0820 - "Asosiy vositalarni xarid qilish" schyoti -100 000 so'm;

Kredit: 4220- "Xizmat safariga berilgan bo'naklar" schyoti yoki

6970 - "Hisobdor shaxslarga bo'lgan qarz"- 100 000 so'm.

2021-yil 12 -aprel holatiga:

– olingan kredit summasiga:

Debet: 5110 - "Hisob-kitob schyoti" schyoti -69 000 000 so'm;

Kredit: 7810- "Uzoq muddatli bank kreditlari" schyoti - 69 000 000 so'm;

–dastgohni yetkazib beruvchilar oldidagi qarzni to'lash:

*Debet: 6010 - "Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to'lanadigan schyotlar" schyoti -69 000 000 so'm;*

Kredit: 5110 - "Hisob-kitob schyoti" schyoti - 69 000 000 so'm.

2021-yil 16-aprel holatiga:

–dastgohni o'rnatish xarajatlari summasiga:

Debet: 0820 - "Asosiy vositalarni xarid qilish" schyoti -200 000 so'm;

Kredit: 6990 - "Boshqa majburiyatlar" schyoti - 200 000 so'm;

– dastgohni sinovdan o'tkazish jarayonida ishlatilgan materiallar qiymatiga:

Debet: 0820 - "Asosiy vositalarni xarid qilish" schyoti-65 000 so'm;

Kredit: 1090 - "Boshqa materillar" schyoti - 65 000 so'm;

– dastgohni ishga tushirish jarayonida ishtirok etgan ishchilarning mehnat haqi xarajatlari:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti –168 000 so‘m;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim bilan hisoblashlar” schyoti –150 000 so‘m;

Kredit schyota :6520 – “Maqsadli davlat jamg‘armalariga to‘lovlar” –18 000 so‘m;

– Xarid qilingan dastgohni foydalanishga topshirilganda:

Debet: 0130 – “Mashina va asbob uskunalar” –101 763 000 so‘m;

Kredit:0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 101 763 000 so‘m;

– dastgohni keltirish, yuklash–Tushirish va keltirishni sug‘urtalash xarajatlari, shuningdek, dastgohni o‘rnatish bo‘yicha bajarilgan ishlar qiymati bo‘yicha qarzlarni to‘lash:

Debet: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti –830 400 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 830 000 so‘m;

(830 000 so‘m = 500 000 + 80 000 + 50 000 + 200 000).

2021-yil 30 -aprel holatiga:

– kredit bo‘yicha hisoblangan foizlar summasiga:

Debet :9610 – “Foizlar ko‘rinishidagi xarajatlar” schyoti– 538 767 so‘m;

Kredit :6920 – “Hisoblangan foizlar” schyoti– 538 767 so‘m.

To‘lovlar muddatidan ilgari amalga oshirilishi natijasida beriladigan pul chegirmalari bilan haq evaziga xarid qilingan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati shakllanishi va ushbu operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonada 2021-yil 2-aprelda avtomobillarini xarid qilish to‘g‘risida shartnoma imzoladi. xarid qilinayotgan avtomobillarning shartnomada ko‘rsatilgan umumiy summasi 500 000 000 so‘mni tashkil etadi. shartnoma shartlariga muvofiq, avtomobillarga bo‘lgan egalik huquqi Xaridorga uni qabul qilib olish paytida o‘tadi va korxonada umumiy xarid qiymatining 15 foizi miqdorida oldindan to‘lovni amalga oshirishi kerak. Qarzning qolgan qismi esa avtomobillari qabul qilingan sanadan boshlab 90 kun davomida to‘lab beriladi. Bunda, shartnomaga asosan, Xaridor ushbu qarzdorlikni avtomobillari qabul qilingan sanadan boshlab 15 kun ichida to‘lab bersa, qarzdorlikning qolgan summasiga nisbatan 5 foizlik chegirmadan foydalanishi mumkin. Korxonada 2021-yil 5-aprelda shartnomada ko‘rsatilgan miqdorda oldindan to‘lovni amalga oshirdi. 2021-yil 16 - aprelda umumiy shartnomaviy narxda avtomobillar qabul qilib olindi va foydalanishga

topshirilgan. 2021-yil 23-aprelda qarzdorlikning qolgan qismini to'ldi va berilgan chegirmadan foydalandi.

To'lovlar muddatidan ilgari amalga oshirilishi natijasida beriladigan pul chegirmalari bilan avtomobillarni xarid qilish bilan bog'liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 5-aprel holatiga:

– avtomobillarni yetkazib beruvchilarga shartnoma bo'yicha amalga oshirilgan bo'nak (avans) to'lovlari summasiga:

Debet: 4320 – “Uzoq muddatli aktivlar uchun mol yetkazib beruvchilarga va pudratchilarga berilgan bo'naklar” schyoti –75 000 000 so'm;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti– 75 000 000 so'm;

(75 000 000 so'm = 500 000 000 so'm x 15/100);

2017-yil 16 -aprel holatiga:

– shartnoma bo'yicha xarid qilingan avtomobillarning qiymati:

Debet: 0160 – “Transport vositalari” schyoti–500 000 000 so'm;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti –500 000 000 so'm;

– avtomobillarni yetkazib beruvchilarga oldin o'tkazib berilgan bo'nak (avans)ni qoplashga qabul qilish:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti –75 000 000 so'm;

Kredit: 4320 – “Uzoq muddatli aktivlar uchun mol yetkazib beruvchilarga va pudratchilarga berilgan bo'naklar” schyoti–75 000 000 so'm.

2021-yil 23 -aprel holatiga:

–Xarid qilingan avtomobillar bo'yicha qarzdorlikning qolgan summasini to'lab berish:

Debet: 6010 - “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti –425 000 000 so'm;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti–403 750 000 so'm;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti–21 250 000 so'm;

(425 000 000 so'm = 500 000 000 – 75 000 000);

(403 750 000 so'm = 425 000 000 – 21 250 000);

(21 250 000 so'm = 425 000 000 so'm x 5/100).

To'lovlar muddatini kechiktirish yoki bo'lib-bo'lib to'lash nazarda tutilgan holda haq evaziga xarid qilingan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati

shakllanishi va ushbu operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Korxonada 2021-yil 25-martda 5 ta avtomobil xarid qilish to'lov shartnoma imzoladi. shartnomada avtomobilning bittasining narxi, agar to'lov o'z vaqtida amalga oshirilsa, 40 000 000 so'm deb belgilangan. Biroq avtomobillar uchun to'lov jami 2 yil davomida to'lanishi sharti bilan xarid qilinayotganligi va pul mablag'lari har chorak oxirida teng ulushlarda kiritilishi kelishilganligi bois sotuvchi bitta avtomobilni 44 000 000 so'm bahosida sotishga rozi. shartnoma shartlariga ko'ra, birinchi to'lov avtomobillar yetkazib berilgan kunda amalga oshirilishi kerak. 2021-yil 1-aprelda avtomobillarning hammasi sotuvchi tomonidan yuklab jo'natildi va Shu kuniyoq birinchi to'lov amalga oshirildi. shartnomaga ko'ra, avtomobillarga bo'lgan egalik qilish huquqi ular yuklangan paytda xaridorga o'tadi.

2021-yil 1-aprel holatiga:

– shartnoma bo'yicha xarid qilingan avtomobillarning qiymati:

Debet: 0160 – “Transport vositalari” schyoti – 200 000 000 so'm;

Kredit : 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti – 100 000 000 so'm;

Kredit : 7010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti – 100 000 000 so'm;

(200 000 000 so'm = 5 ta x 20 000 000 so'm);

– Shartnoma bo'yicha xarid qilingan avtomobillar bo'yicha birinchi to'lovning amalga oshirilishi:

Debet : 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti – 27 500 000 so'm;

Kredit : 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 27 500 000 so'm;

(220 000 000 so'm = 5 ta x 44 000 000 so'm);

(27 500 000 so'm = 220 000 000 so'm / 8-marta).

Asosiy vositalar uchun to'lov muddatini uzaytirish sharti bilan xarid qilish kuni va ular bo'yicha birinchi to'lovni amalga oshirish kuni bir-biriga mos kelishi tufayli to'lov muddatini kechiktirmasdan yoki bo'lib-bo'lib to'lash shartisiz sotiladigan asosiy vositalarning qiymati va xarid qilinadigan asosiy vositalar bo'yicha to'lovlarning umumiy summasi o'rtasidagi farq moliyaviy xarajatlar (foizlar bo'yicha xarajatlar) sifatida tan olinmaydi, to'lanadigan summa esa mol yetkazib beruchi oldidagi asosiy qarzni kamayishiga o'tkaziladi.

Yuqorida aytilganidek, to'lov muddatini kechiktirish yoki bo'lib-bo'lib to'lash

sharti nazarda tutilmasdan sotiladigan asosiy vositalarning qiymati va xarid qilinadigan asosiy vositalar bo'yicha to'lovlarning umumiy summasi o'rtasidagi farq (22 000 000 so'm = 220 000 000 so'm – 200 000 000 so'm) to'lov muddati uzaytirilgan yoki bo'lib-bo'lib to'lash amalga oshiriladigan *to'lovlarning umumiy summasidagi joriy to'lovlarning ulushli salmog'iga bog'liq holda* to'lov muddati kechiktirilgan yoki bo'lib-bo'lib amalga oshiriladigan to'lov davri davomidagi moliyaviy xarajatlar (foizlar bo'yicha xarajatlar) sifatida tan olinadi. Bunda *joriy to'lovning to'lovlar umumiy summasidagi ulushli salmog'i* quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\text{Joriy to'lovning ulushli salmog'i} = \frac{\text{To'lovlarni amalga oshirish sanasidan boshlab amalga oshirilgan jami to'lovlar summasi}}{\text{Shartnomada ko'zda tutilgan umumiy to'lovlar summasi}}$$

Har bir to'lov amalga oshirilganda, foizlar bo'yicha xarajatlar summasi (asosiy vositalarni xarid qilish sanasida paydo bo'lgan majburiyat yuzaga kelgan kunda amalga oshirilgan birinchi to'lovdan tashqari) quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

Foizlar bo'yicha xarajatlar summasi = (Joriy to'lovning ulushli salmog'i x bo'lib-bo'lib to'lashdagi umumiy farq summasi) – oldingi davrlarda hisoblangan foizlar bo'yicha xarajatlarning jamg'arilgan summasi.

2021-yil 30-iyun holatiga:

–Shartnoma bo'yicha xarid qilingan avtomobillari bo'yicha navbatdagi to'lovning amalga oshirilishi:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti – 22 000 000 so'm;

Debet: 9610 – “Foizlar ko'rinishidagi xarajatlar” schyoti – 5 500 000 so'm;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 27 500 000 so'm;

Bunda, foizlar bo'yicha xarajatlar hisobi quyidagi ko'rinishga ega:

Joriy to'lovlarning ulushli salmog'i – 25 % (55 000 000 / 220 000 000);

Foizlar bo'yicha xarajatlar – 5 500 000 so'm (22 000 000 x 25/100).

2021-yil 30-sentyabr:

– *shartnoma* bo'yicha xarid qilingan avtomobillari bo'yicha navbatdagi to'lovning amalga oshirilishi:

Debet: 6010– “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar» schyoti – 24 750 000 so'm;

Debet: 9610 – “Foizlar ko‘rinishidagi xarajatlar” schyoti – 2 750 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 27 500 000 so‘m.

Bunda foizlar bo‘yicha xarajatlar hisobi quyidagi ko‘rinishga ega:

Joriy to‘lovlarning ulushli salmog‘i – 37,5 % (11 400 000 / 30 400 000);

Foizlar bo‘yicha xarajatlar – 2 750 000 so‘m ((22 000 000 x 37,5/100) – 5 600 000 so‘m).

Tovar-moddiy zaxiralar (tayyor mahsulotlardan tashqari), ya’ni sotiladigan tovarlar tarkibidan asosiy vositalarga o‘tkazilgan obyektlarning boshlang‘ich qiymati ularning balans qiymatiga teng bo‘ladi.

2.2. Korxonada yaratilgan (qurilgan) asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati

Korxonaning o‘zining kuchi bilan yaratilgan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati mazkur asosiy vositalarni tiklash (qurish, qurib bitkazish) bo‘yicha haqiqiy xarajatlar summasidan iborat bo‘ladi. Bularga, xususan, quyidagilar kirishi mumkin:

– asosiy vositalarni qurish (barpo etish)da ishlatiladigan moddiy xarajatlar (sotib olingan yarimtayyor mahsulotlar va butlovchi buyumlar, qurilish materiallari, yoqilg‘i-moylash materiallari, idish va idish materiallari, inventar va xo‘jalik jihozlari va hokazolar);

– asosiy vositalarni qurish (barpo etish)da ishtirok etadigan ishchi va xodimlar mehnatiga haq to‘lash xarajatlari, shu jumladan, ular bo‘yicha hisoblangan yagona ijtimoiy to‘lov summalari;

– asosiy vositalarni qurish (barpo etish)da foydalaniladigan asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;

– asosiy vositalarni qurish (barpo etish) bilan bog‘liq boshqa xarajatlar.

Xo‘jalik usuli bilan qurilganda, bevosita xarajatlar tarkibida hisobga olinadigan oddil xarajatlarga qiymati foydalanishga kiritiladigan asosiy vositalar qiymatida hisobga olinadigan materiallar, asbob-uskunalarni xarid qilish xarajatlari qiymatini va xo‘jalik usuli bilan qurilganda, qurilish-o‘rnatish ishlarini bajarishda foydalaniladigan butlovchi buyumlarning qiymatini kiritish lozim.

Mehnatga haq to‘lash xarajatlariga xo‘jalik usuli bilan qurilganda, qurilish-o‘rnatish ishlarini bajargan asosiy ishlab chiqarish ishchilarining mehnatiga haq to‘lash xarajatlari hamda ish haqi fondidan yagona ijtimoiy to‘lov summasi kiradi.

Hisoblangan amortizatsiya summasiga xo‘jalik usulida ishlarni bajarish uchun

foydalaniladigan asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bo'yicha amortizatsiya ajratmalarini kiritish lozim. Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bo'yicha amortizatsiya ajratmalarini hisoblash 5-sonli BHMS va 7-sonli BHMSga muvofiq, amalga oshiriladi.

Kapital qurilish smetalari, smeta-loyiha hisoblari va titul ro'yxatlarida nazarda tutilgan bino va inshootlarni barpo etish, asbob-uskunalar, vositalar, inventarlar va boshqa jihozlarni sotib olish bo'yicha xarajatlar (qurilish-pudrat yoki xo'jalik usulida amalga oshirilishidan qat'i nazar) 0810 – “Tugallanmagan qurilish” schyotida aktivlar va majburiyatlarni hisobga oluvchi schyotlar bilan bog'langan holda hisobga olinadi. Asosiy vositalar foydalanishga kiritilganda, ularning boshlang'ich qiymati summasiga 0810 – “Tugallanmagan qurilish” schyoti asosiy vositalarni hisobga oluvchi schyotlar (0100) bilan bog'langan holda kreditlanadi.

Asosiy vositalarni qurish (barpo etish) bilan bog'liq xarajatlar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– asosiy vositalarni qurish (barpo etish) korxonadan tomonidan xo'jalik usulida amalga oshirilganda qurish (barpo etish) bilan bog'liq xarajatlar:

Debet: 0810 ‘Tugallanmagan qurilish» schyoti;

kredit asosiy vositalarning eskirishini hisobga oluvchi schyotlar (0200) – asosiy vositalarni qurish (barpo etish)da foydalaniladigan asosiy vositalar bo'yicha hisoblangan amortizatsiya xarajatlari summasiga;

kredit nomoddiy aktivlar amortizatsiyasini hisobga oluvchi schyotlar (0500) – asosiy vositalarni qurish (barpo etish)da foydalaniladigan nomoddiy aktivlar bo'yicha hisoblangan amortizatsiya xarajatlari summasiga;

kredit materiallarni hisobga oluvchi schyotlar (1000) - asosiy vositalarni qurish (barpo etish)da ishlatiladigan moddiy xarajatlar (sotib olingan yarimtayyor mahsulotlar va butlovchi buyumlar, qurilish materiallari, yoqilg'i-moylash materiallari, idish va idish materiallari, inventar va xo'jalik jihozlari va hokazolar) summasiga;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti – boshqa korxonalar tomonidan asosiy vositalarni qurish (barpo etish) jarayonida bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar summasiga (schyot-faktura yoki qabul qilish topshirish dalolatnomasi va boshqa boshlang'ich hujjatlarda ko'rsatilgan summaga, qo'shilgan qiymat solig'i bilan birga);

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo'yicha xodim bilan hisoblashishlar” schyoti - asosiy vositalarni qurish (barpo etish)da ishtirok etadigan ishchi va xodimlar

mehnatiga haq to'lash xarajatlari summasiga;

Kredit: 6520 – “Maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar” schyoti – asosiy vositalarni qurish (barpo etish)da ishtirok etadigan ishchi va xodimlar mehnatiga haq to'lash bo'yicha hisoblangan ijtimoiy soliq summasiga;

kredit boshqa majburiyatlarni hisobga oluvchi schyotlar – asosiy vositalarni qurish (barpo etish) jarayoni bilan bog'liq boshqa xarajatlar summasiga;

– asosiy vositalarni qurish (barpo etish) korxonada tomonidan pudrat usulida amalga oshirilganda, qurish (barpo etish) bilan bog'liq xarajatlar (pudratchi taqdim etgan schyot-faktura yoki qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi va boshqa boshlang'ich hujjatlarda ko'rsatilgan summaga, qo'shilgan qiymat solig'idan tashqari):

Debet: 0810 – “Tugallanmagan qurilish” schyoti;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti;

– qo'shilgan qiymat solig'i summasiga:

Debet: 4410 – “Byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha bo'nak to'lovlari (turlari bo'yicha)” schyoti;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti;

– pudratchi oldidagi qarz qoplanganda:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti.

Bunda qurilish davrida qurilish uchun olingan uzoq muddatli kredit bo'yicha hisoblangan foizlar barpo etilgan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymatiga kiritiladi. Korxonada asosiy vosita (masalan, bino, inshoot va hokazolar)ni qurish (barpo etish) bilan bog'liq xarajatlarni to'lash uchun moliya-kredit tashkilotlaridan maqsadli kredit olgan hollarda, tegishli ravishda mazkur maqsadli kreditlar bo'yicha hisoblangan foizlar asosiy vositalarni barpo etish (qurilish) pudrat yoki xo'jalik usulida amalga oshirilishidan qat'i nazar barpo etish (qurilish) jarayoni davomida asosiy vositalarning qiymatiga olib borilishi kerak.

Korxonada asosiy vosita (masalan, bino, inshoot va hokazolar)ni qurish (barpo etish) bilan bog'liq xarajatlarni to'lash uchun banklar va boshqa moliya-kredit tashkilotlaridan olingan kreditlar bo'yicha foizlar hisobi 24-sonli BHMSga muvofiq, amalga oshiriladi.

Asosiy vositalarni barpo etish tugagan, ya'ni u foydalanishga berilgan hollarda,

foizlarni kapitalizatsiya qilish to'xtatiladi, asosiy vositalarni foydalanishga berilgandan keyin hisoblangan foiz xarajatlari esa korxonaning moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlariga olib boriladi va 9610 – "Foizlar ko'rinishidagi xarajatlar" schyotida hisobga olinadi.

Aktivni qurish (barpo etish) amalga oshiriladigan davrda maqsadli kreditlar bo'yicha hisoblangan foiz xarajatlarini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Korxonada omborxonada binosini qurishni xo'jalik usulida amalga oshiradi. Qurilish davri 3–yil. Qurilishni moliyalashtirish uchun bankdan 4-yil muddatga, foiz stavkasi yillik 18 %, foizlar har yili to'lanadigan summasi 150 000 000 so'm bo'lgan kredit olingan.

Korxonada kredit bo'yicha har yili foizlar hisoblash quyidagicha amalga oshiriladi:

$$150\,000\,000 \text{ so'm} \times 18 / 100 = 27\,000\,000 \text{ so'm.}$$

Kreditni olish va ular bo'yicha foizlarni hisoblash bilan bog'liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– olingan kredit summasiga:

Debet: 5110 – "Hisob-kitob schyoti" schyoti – 150 000 000 so'm;

Kredit: 7810 – "Uzoq muddatli bank kreditlari" schyoti – 150 000 000 sum;

birinchi, ikkinchi va uchinchi yillarda:

– hisoblangan foizlar bo'yicha xarajatlar summasiga:

Debet: 0810 – "Tugallanmagan qurilish" schyoti – 27 000 000 so'm;

Kredit: 6920 – "Hisoblangan foizlar" schyoti – 27 000 000 so'm;

to'rtinchi yil:

– hisoblangan foizlar bo'yicha xarajatlar summasiga:

Debet: 9610 – "Foizlar ko'rinishidagi xarajatlar" schyoti – 27 000 000 so'm;

Kredit: 6920 – "Hisoblangan foizlar" schyoti – 27 000 000 so'm.

Asosiy vositadan maqsadga muvofiq, foydalanish uchun uning tegishli ishini tekshirish jarayonida olingan mahsulot sof sotish qiymati bo'yicha kirim qilinadi va asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati shakllantirilganda, kapital qo'yilmalar summasidan ayiriladi.

Tayyor mahsulot tarkibidan asosiy vositalarga o'tkazilgan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati "Xarajatlar tarkibi to'g'risida"gi nizomga muvofiq, belgilanadigan ularning ishlab chiqarish tannarxiga teng bo'ladi.

2.3. Chet el valutasida xarid qilingan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati

Chet el valutasida xarid qilingan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati, ularning xarid qilinganligini tasdiqlovchi boshlang'ich hisob hujjatlarida (tovarning kuzatuv hujjatlari yoki bojxona yuk deklaratsiyasida) ko'rsatilgan qiymatidan kelib chiqib, ularni buxgalteriya hisobiga qabul qilish sanasidagi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki kursi bo'yicha qayta hisoblab, shuningdek, asosiy vositalarni xarid qilish bilan bog'liq xarajatlarni hisobga olgan holda aniqlanadi.

Chet el valutasida xarid qilingan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati shakllantirish tartibi 22-sonli BHMSda nazarda tutilgan. Ushbu me'yoriy hujjatga muvofiq, asosiy vositalarning qiymati va buxgalteriya hisobida aks ettirilishi ularning xarid qilinganligini tasdiqlovchi boshlang'ich hisob hujjatlarida (tovarning kuzatuv hujjatlari yoki bojxona yuk deklaratsiyasida) ko'rsatilgan qiymatidan kelib chiqib, ularni buxgalteriya hisobiga qabul qilish sanasidagi Markaziy bank kursi bo'yicha qayta hisoblab o'tkazish yo'li bilan, to'langan va qoplanmaydigan soliqlar (yig'imlar), yetkazib berish, o'rnatish, ulash, foydalanishga tushirish va aktivdan mo'ljal bo'yicha foydalanish uchun uni ishchi holatga keltirish bilan bevosita bog'liq boshqa har qanday xarajatlarni qo'shib aniqlanishi va aks ettirilishi kerak.

Import bo'yicha xarid qilingan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymatini shakllanishi tartibini va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. 2021-yil 25-martda korxonada xorijiy mol yetkazib beruvchi bilan umumiy qiymati 20 000 yevro bo'lgan dastgohlarni xarid qilish bo'yicha shartnoma tuzdi. Yetkazib berish shartnomasiga muvofiq, Xaridor mol yetkazib beruvchining bankidagi akkreditiv schyotiga dastgohlar qiymatining 50 %ini oldindan o'tkazib berishi kerak. 2021-yil 2-aprelda korxonada mol yetkazib beruvchining bankida akkreditiv schyotini ochgan va shartnomada ko'rsatilgan summani o'tkazgan. Akkreditiv schyotini ochish sanasidagi Markaziy bankning bir yevroning so'mga nisbatan o'rnatgan kursi 12 320 so'mni tashkil etgan. Akkreditiv schyotini ochish bilan bog'liq xarajatlar o'tkazilgan valuta summasidan 0,2 %ni, akkreditiv o'tkazma bo'yicha bankning komissiyasi o'tkazma summasidan 1,2 %ni, shartnomani tayyorlash uchun huquqshunoslik firmasiga to'langan summa 150 yevroni, shartnomani ro'yxatga olish va yopish bilan bog'liq xarajatlar esa shartnoma summasidan 0,05 %ni tashkil etgan. Bundan tashqari milliy valuta yevroga almashtirilganda almashtirilgan xorijiy valuta summasidan 0,2 % miqdorda vositachilik haqi to'langan. 2021-yil 7-aprelda

avtoransport vositalari yuklab jo‘natilgan. Dastgohlarning fraxti (tashish, yuklab tushirish ishlari, yetkazib berishni sug‘urta qilish va shu kabilar) bo‘yicha xarajatlari 4 000 yevroni tashkil etgan. Bojxona yuk deklaratsiyasi 2021-yil 14-aprelda taqdim etilgan. Bojxona qonunchiligiga muvofiq, bojxona to‘lovlari quyidagilardan iborat: bojxona boji – 10 %, qo‘shilgan qiymat solig‘i – 15 % va bojxona yig‘imi – 0,2 %. Bojxona yuk deklaratsiyasini to‘ldirish sanasidagi Markaziy bankning bir yevroning so‘mga nisbatan belgilagan kursi – 12 390 so‘m. 2021-yil 21-iyunda dastgohlar foydalanishga berilgan.

Dastgohlarning boshlang‘ich qiymati shakllanishi tartibini ko‘rib chiqamiz.

,birinchi navbatda, dastgohlarning shartnoma qiymatini Bojxona yuk deklaratsiyasini to‘ldirish sanasidagi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki yevroning so‘mga nisbatan belgilagan kursiga ko‘paytirish yo‘li bilan aniqlaymiz **247 800 000 so‘m** (20 000 yevro x 12 390 so‘m).

Ikkinchi navbatda dastgohlarni shartnoma qiymatidan kelib, chiqib bojxona to‘lovlarini aniqlaymiz. Bojxona to‘lovlari:

– bojxona boji – **24 780 000 so‘m** (247 800 000 x 10 /100);

– qo‘shilgan qiymat solig‘i – **40 887 000 so‘m** ((247 800 000 + 24 780 000) x 15 /100);

– bojxona yig‘imlari – **495 600 so‘m** (247 800 000 x 0,2 /100).

Boshlang‘ich qiymatga **qo‘shiladigan** bojxona to‘lovlari **25 275 600 so‘m** (24 780 000 + 495 600)dan iborat.

Uchinchi navbatda dastgohlarning fraxti (tashish, yuklab–Tushirish ishlari, yetkazib berishni sug‘urta qilish va boshqalar) bo‘yicha xarajatlari ekvivalentini **49 560 000 so‘m** (4 000 yevro x 12 390 so‘m) aniqlaymiz.

To‘rtinchi navbatda xarid qilingan dastgohlarning haqini to‘lash bilan bog‘liq xarajatlarning summasi va ularning ekvivalentini aniqlaymiz.

Akkreditiv schyotini ochish bilan bog‘liq xarajatlar quyidagilardan iborat:

10 000 yevro = 20 000 yevro x 50/100;

20 yevro = 10 000 yevro x 0,2/100;

246 400 so‘m = 20 yevro x 12 320 so‘m.

Akkreditiv o‘tkazma bo‘yicha bank komissiyasi xarajatlari quyidagilardan iborat:

10 000 yevro = 20 000 yevro x 50/100;

120 yevro = 10 000 yevro x 1,2/100;

1 478 400 so‘m = 120 yevro x 12 320 so‘m.

Shartnomani tayyorlash uchun to‘lov to‘lash bilan bog‘liq xarajatlar quyidagidan

iborat:

$1\,848\,000 \text{ so‘m} = 150 \text{ yevro} \times 12\,320 \text{ so‘m}$.

Shartnomani ro‘yxatga olish va yopish bo‘yicha xarajatlar quyidagidan iborat:

$10 \text{ yevro} = 20\,000 \text{ yevro} \times 0,05/100$;

$123\,200 \text{ so‘m} = 100 \text{ yevro} \times 12\,320 \text{ so‘m}$.

Chet el valutasini almashtirish xarajatlari quyidagidan iborat:

$100 \text{ yevro} = 20\,000 \text{ yevro} \times 0,5/100$;

$1\,232\,000 \text{ so‘m} = 100 \text{ yevro} \times 12\,320 \text{ so‘m}$.

Boshlang‘ich qiymatga qo‘shilmaydigan xarid qilingan dastgohlarning haqini to‘lash bilan bog‘liq xarajatlarning umumiy summasi **4 928 000 so‘mdan** ($246\,400 + 1\,478\,400 + 1\,848\,000 + 123\,200 + 1\,232\,000$) iborat.

Asosiy vositalar tarkibiga kiradigan dastgohlarning boshlang‘ich qiymati **322 635 600 so‘m** ($247\,800\,000 + 25\,275\,600 + 49\,560\,000$)ni tashkil etadi.

Dastgohlarni xarid qilish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 4-aprel holatiga:

– mol yetkazib beruvchining bankida akkreditiv schyot ochish:

Debet: 5510 – “Akkreditivlar” schyoti – 123 200 000 so‘m;

Kredit: 5210 – “Mamlakat ichidagi valuta schyotlari” schyoti – 123 200 000 so‘m;

($123\,200\,000 \text{ so‘m} = 10\,000 \text{ yevro} \times 12\,320 \text{ so‘m}$);

– xarid qilingan dastgohlarni haqini to‘lash bilan bog‘liq xarajatlar summasiga:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 4 928 000 sum;

Kredit: 5210 – “Mamlakat ichidagi valuta schyotlari” schyoti – 4 928 000 so‘m.

2021-yil 7-aprel holatiga buxgalteriya yozuvlari talab qilinmaydi.

2021-yil 14-aprel holatiga:

– dastgohlarning shartnoma qiymatini summasiga:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish» schyoti – 247 800 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 247 800 000 so‘m;

– dastgohlar bo‘yicha bojxona to‘lovlari:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 25 275 600 so‘m;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti – 25 275 600 so‘m;

– dastgohlar bo‘yicha hisoblangan qo‘shilgan qiymat solig‘i:

Debet: 4410 – “Byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘yicha bo‘nak to‘lovlari (turlari bo‘yicha)” schyoti – 40 887 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyotida “Byudjetga qo‘shilgan qiymat bo‘yicha qarz” schyoti – 40 887 000 so‘m;

– byudjetga bojxona to‘lovlari bo‘yicha qarz qoplanganda:

Debet: 6410 – “Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha qarz (turlari bo‘yicha) schyoti –25 275 600 so‘m;

Debet: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyotida “Byudjetga qo‘shilgan qiymat bo‘yicha qarz” schyoti –40 887 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 66 162 600 so‘m;

– dastgohlarning fraxti bo‘yicha summaga:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 49 560 000 so‘m

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 49 560 000 so‘m;

– akkreditiv schyotda turgan valuta mablag‘lari qayta baholanganda:

Debet: 5510 – “Akkreditivlar” schyoti – 700 000 so‘m;

Kredit: 9540 – “Valutalar kursi farqidan daromadlar” schyoti – 700 000 so‘m

(123 900 000 so‘m = 10 000 yevro x 12 390 so‘m);

(700 000 so‘m = 123 900 000 so‘m – 123 200 000 so‘m);

– akkreditiv schyotidagi valuta mablag‘lari qoplashga qabul qilinganda:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 123 900 000 so‘m;

Kredit: 5510 – “Akkreditivlar” schyoti – 123 900 000 so‘m;

– olingan dastgohlar bo‘yicha mol yetkazib beruvchilar oldidagi qarzdorlik qoplanganda:

Debet: 6010– “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 123 900 000 so‘m;

Kredit: 5210 “Mamlakat ichidagi valuta schyotlari” schyoti – 123 900 000 so‘m

(123 900 000 so‘m = 247 800 000 – 123 900 000);

– dastgohlar fraxti bo‘yicha qarzdorlik qoplanganda:

Debet: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 49 560 000 so‘m;

Kredit: 5210 – “Mamlakat ichidagi valuta schyotlari” schyoti –49 560 000 so‘m.

2021-yil 21-aprel holatiga:

– dastgohlar foydalanishga topshirilganda:

Debet: 0130 – “Mashina va asbob-uskunalar” schyoti – 322 635 600 so‘m;

Kredit: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 322 635 600 so‘m.

2.4. Korxonada ustav kapitaliga ta’sischi qo’yilmalari (ulushi) sifatida olingan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati

Korxonada ustav kapitaliga ta’sischi qo’yilmalari (ulushi) sifatida olingan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati deb, agar O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida boshqa holat nazarda tutilmagan bo‘lsa, korxonada ta’sischi (ishtirokchilari) tomonidan kelishilgan ularning puldagi bahosi tan olinadi.

Mas’uliyati cheklangan hamda qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlarda ustav fondi (ustav kapitali)ga kiritiladigan ulush sifatida pul, qimmatli qog‘ozlar, boshqa narsa yoki mulkiy huquqlar yoxud pulda bahosi mavjud bo‘lgan boshqa beriladigan huquqlar bo‘lishi mumkin (“Mas’uliyati cheklangan hamda qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuning 15-moddasi).

Jamiyatni ta’sis etilganda joylashtiriladigan aksiyalar ta’sischi tomonidan jamiyat davlat ro‘yxatidan o‘tgandan keyin bir yildan kechikmagan muddatda to‘langan bo‘lishi kerak. Ko‘rsatilgan muddat o‘tgandan keyin ta’sischi tomonidan to‘lanmagan aksiyalar tugatilishi kerak. Jamiyatning qo‘shimcha aksiyalar mazkur aksiyalarni chiqarish to‘g‘risidagi qarorda ko‘rsatilgan joylashtirish muddatida to‘langan bo‘lishi kerak. Jamiyatning aksiyalari va boshqa qimmatli qog‘ozlarini to‘lash qonunchilikda o‘rnatilgan tartibda pul va boshqa to‘lov vositalari, mol-mulk, shuningdek, pulda bahosi mavjud bo‘lgan huquqlar (shu jumladan, mulkiy) amalga oshiriladi. Jamiyatning aksiyalarini to‘lash shakli ularni ta’sis etishda jamiyatni ta’sis etish shartnomasi (qayta tashkil etish qarori)da yoki jamiyatning ustavida, qo‘shimcha aksiya va boshqa qimmatli qog‘ozlar chiqarishda esa ularni joylashtirish to‘g‘risidagi qarorda belgilanadi.

Ulushlarni pulsiz mablag‘lar bilan to‘langanda qonunchilikda quyidagilar nazarda tutilgan:

– xususiy korxonalarda mulkdor ustav kapitaliga o‘zi kiritadigan mol-mulkni mustaqil baholaydi (“Xususiy korxonada to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 12-moddasi);

– mas’uliyati cheklangan hamda qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlarda ishtirokchilar va qabul qilinadigan uchinchi shaxslar tomonidan jamiyatning ustav

fondiga (ustav kapitaliga) qo‘shiladigan pulsiz hissalarining pul bahosi jamiyat ishtirokchilari umumiy yig‘ilishining jamiyatning barcha ishtirokchilari tomonidan bir ovozdan qabul qilinadigan qarori bilan tasdiqlanadi (“Mas’uliyati cheklangan hamda qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 15-moddasi);

– aksiyadorlik jamiyatlarida jamiyatni ta’sis etish chog‘ida aksiyaga to‘lanadigan haq sifatida topshirilayotgan mol-mulkning puldagi bahosi ta’sischi o‘rtasidagi keliShu vga muvofiq, aniqlanadi. Agar jamiyatning Shu yo‘sinda sotib olinayotgan aksiyalari va boshqa qimmatli qog‘ozlarining nominal qiymati qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqining ikki yuz (200) baravaridan ko‘pni tashkil etsa, jamiyatning aksiyalari va boshqa qimmatli qog‘ozlarining haqi sifatida topshirilayotgan mol-mulkning pulda ifodalangan bahosi baholovchi korxonada tomonidan chiqarilishi zarur (“Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”)gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 31-moddasi).

Ushbu talablar nima uchun kiritilgan? Korxonada o‘zining barcha majburiyatlari bo‘yicha javobgarlikni o‘zining barcha mol-mulki bilan bajarishi kerak. Ustav kapitali, o‘z navbatida, korxonaning kreditorlari manfaatlarini kafotlaydigan mol-mulkning minimal miqdorini aniqlaydi. Shuning uchun ham ustav kapitali noto‘g‘ri (fiktiv) yoki sun‘iy oshirilmagan bo‘lishi kerak. Ya’ni ulush sifatida kiritilgan mol-mulkni sotishdan mablag‘lar ulushning nominal qiymatiga mos kelishi kerak. Mana shuni tasdiqlash maqsadida pulsiz kiritiladigan yirik ulushlarni mustaqil baholash amalga oshiriladi.

Shu bilan birga, oddiy va imtiyozli aksiyalarni sotishdan olingan summalarning aksiyalar nominal qiymatidan oshgan miqdori, ya’ni aksiyalarni dastlabki sotishda nominal qiymatidan yuqori bahoda olingan emission daromad, shuningdek, ustav kapitalini shakllantirish jarayonida vujudga keladigan kurs farqlarini summasi ko‘rinishidagi qo‘shilgan kapital mavjudligi va harakati to‘g‘risidagi axborotlar qo‘shilgan kapital tarkibida hisobga olinishiga ham e’tibor qaratish lozim.

Korxonada ustav kapitaliga ta’sischi o‘rta (ulushi) sifatida olingan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymatining shakllanishi va ushbu operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonada aksiyadorlik jamiyati shaklida ta’sischi o‘rtadan ta’sis etilgan. Jamiyatning ustav kapitali – 6 000 000 000 so‘m va u 1 200 000 dona aksiyaga ajratilgan bo‘lib, aksiyaning nominal qiymati – 5 000 so‘m. Jamiyat ta’sis etilganda,

aksiyalar nominal qiymat bo'yicha joylashtirilishi hamda 60 foizi pul mablag'lari va 40 foizi asosiy vositalar bilan to'lanishi ta'sis hujjatlarida aytib o'tilgan. Asosiy vositalar sifatida quyidagilar kiritilgan: ishlab chiqarish binosi – 500 000 000 so'm, avtobuslar – 1 750 000 000 so'm, mebel va ofis jihozlari – 90 000 000 so'm, kompyuterlar majmuasi – 60 000 000 so'm.

Asosiy vositalarni korxonaga tashib keltirish va ularni ishchi holatiga keltirish bilan bog'liq ishlar korxonada ishchilari tomonidan amalga oshirilgan. Asosiy vositalarni tashib keltirish va ularni ishchi holatiga keltirish bilan bog'liq xarajatlar quyidagilardan iborat: transport xarajatlari – 5 000 000 so'm, ishchilarga ish haqi hisoblash – 2 000 000 so'm va ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasi – 240 000 so'm.

Asosiy vositalarni boshlang'ich qiymati ularni ta'sis hujjatida ko'rsatilgan qiymatiga tashib keltirish va ularni ishchi holatiga keltirish bilan bog'liq xarajatlarni qo'shib aniqlanadi. Agar tashib keltirish va ularni ishchi holatiga keltirish bilan bog'liq xarajatlarni aniq bir asosiy vositalarga olib borish imkoniyati mavjud bo'lmasa, u holda taqsimlashni asosiy vositalarning qiymatini ularning umumiy qiymatidagi ulushiga mutanosib ravishda amalga oshirish tavsiya etiladi. Har bir asosiy vositaning ta'sis hujjatida ko'rsatilgan qiymatini ularning umumiy qiymatidagi ulushini qiyinchiliksiz aniqlash mumkin va bu quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

Asosiy vositalar	Ta'sis hujjatidagi qiymati (so'm)	Ulushi (%)	Hisoblash
Ishlab chiqarish binosi	500 000 000	20,8	$500\,000\,000 / 2\,400\,000\,000 \times 100$
Avtobuslar	1 750 000 000	72,9	$1\,750\,000\,000 / 2\,400\,000\,000 \times 100$
Mebel va ofis jihozlari	90 000 000	3,8	$90\,000\,000 / 2\,400\,000\,000 \times 100$
Kompyuterlar majmuasi	60 000 000	2,5	$60\,000\,000 / 2\,400\,000\,000 \times 100$
Jami:	2 400 000 000		

Har bir asosiy vositaning boshlang'ich qiymatiga **qo'shiladigan** tashib keltirish va ularni ishchi holatiga keltirish bilan bog'liq xarajatlar quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

Bunda asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati quyidagicha bo'ladi: ishlab chiqarish binosi – 501 505 920 so'm, avtobuslar – 1 755 277 960 so'm, mebel va ofis jihozlari – 90 275 120, kompyuterlar majmuasi – 60 181 000 so'm.

Asosiy vositalar	Boshlang'ich qiymat	Bozor qiymatining ulushi (%)	Raschyot
Ishlab chiqarish binosi	1 505 920	20,8	7 240 000 x 20,8 / 100
Avtobuslar	5 277 960	72,9	7 240 000 x 66,6 / 100
Mebel va ofis jihozlari	275 120	3,8	7 240 000 x 3,8 / 100
Kompyuterlar majmuasi	181 000	2,5	7 240 000 x 2,5 / 100
Jami:	7 240 000		

Aksiyalar qiymatining to'lovi sifatida ta'sischilardan kelib tushgan asosiy vositalarni kirim qilish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– ta'sis hujjatlariga muvofiq, jamiyatning ustav kapitali summasiga:

Debet: 4610 – “Ustav kapitaliga ta'sischilarning

ulushlari bo'yicha qarzi” schyoti – 6 000 000 000 so'm;

Kredit: 8310 – “Oddiy aksiyalar” schyoti – 6 000 000 000 so'm;

– aksiyalar qiymatini to'lash bo'yicha ta'sischilardan asosiy vositalar kelib tushishi:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 2 407 240 000 so'm;

Kredit: 4610 – “Ustav kapitaliga ta'sischilarning

ulushlari bo'yicha qarzi” schyoti – 2 400 000 000 so'm;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 5 000 000 so'm;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo'yicha xodim

bilan hisoblashlar” schyot – 2 000 000 so'm;

Kredit: 6520 – “Maqsadli davlat jamg'armalariga

to'lovlar” schyoti – 240 000 so'm;

– asosiy vositalar foydalanishga berilganda:

Debet: 0120 – “Binolar, inshootlar va uzatuvchi

moslamalar” schyoti – 501 560 000 so'm;

Debet: 0140 – “Mebel va ofis jihozlari” schyoti – 90 285 000 so'm;

Debet: 0150 – “Kompyuter jihozlari va hisoblash

texnikasi” schyoti – 60 187 500 so'm;

Debet: 0160 – “Transport vositalari” schyoti – 1 755 467 500 so‘m;

Kredit: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 2 407 500 000 so‘m.

2.5. Ilgari boshqa korxonaning ustav kapitaliga kiritilgan ta‘sis ulushining qaytarilishidan kelib tushgan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati

Korxonaning ta‘sischilar tarkibidan chiqqanida yoki tugatilayotgan korxonaning mulki ta‘sischilar o‘rtasida taqsimlanganda, kelib tushgan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati bo‘lib asosiy vositalarning qabul qilingan qabul qilish–Topshirish hujjatlarida asosiy vositalarni xarid qilish bilan bog‘liq xarajatlarni hisobga olgan holda ko‘rsatilgan qiymat tan olinadi.

Olinayotgan asosiy vositalarning qiymati boshqa korxonaning ustav kapitalidagi ulushi bo‘yicha qarz summasidan yuqori bo‘lgan hollarda, farq ta‘sischilar tarkibidan chiqib ketayotgan ta‘sischi tomonidan qoplanadi.

Boshqa korxonaning ustav kapitalidagi ulushi bo‘yicha qarz summasi olinayotgan asosiy vositalarning qiymati yuqori bo‘lgan hollarda, farq berayotgan korxonaning tomonidan qoplanadi.

Ilgari boshqa korxonaning ustav kapitaliga ta‘sis ulushining qaytarilishidan kelib tushgan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymatining shakllanishi va uni buxgalteriya hisobida aks ettrish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonaning boshqa korxonaning ustav kapitalidagi ulushi 20 %ni, ya‘ni 80 000 000 so‘mni tashkil etadi. Korxonaning iqtisodiy tahlillarga asoslangan holda ta‘sischilar tarkibidan chiqishi haqida qaror qabul qildi. Boshqa ta‘sischilar ustav kapitalidagi korxonaning ulushini sotib olishdan bosh tortgani sababli unga ulushni qaytarib berishga qaror qilindi. Sof aktivlari qiymati ta‘sischilar tarkibidan chiqish sanasidagi haqiqiy qiymati 2 000 000 000 so‘mga teng. Ta‘sischilarining qaroriga muvofiq, ta‘sis ulushining qaytarilishi sifatida avtomobilni qabul qildi va qolgan qismini pul mablag‘lari ko‘rinishida oldi. Ustav kapitaliga kiritgan ulushi summasidan kam bo‘lgan qiymati 90 000 000 so‘mlik avtomobilni oladi va qo‘shimcha 10 000 000 so‘m pul mablag‘lari oladi.

Ilgari boshqa korxonaning ustav kapitaliga kiritilgan ta‘sis ulushining qaytarilishidan kelib tushgan asosiy vositalar bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– ta‘sischilarining korxonani ta‘sischilari tarkibidan chiqishi to‘g‘risidagi qaror qabul qilishi sanasiga – sof aktivlarning haqiqiy qiymati ulushi summasiga:

Debet: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 100 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 – ‘Boshqa aktivlarning chiqib ketishi’ schyoti – 100 000 000 so‘m;

– uzoq muddatli investitsiyalar sifatida hisobga olingan ustav kapitalidagi ulushning balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketish” schyoti – 80 000 000 so‘m;

Kredit: 0690 – “Boshqa uzoq muddatli investitsiyalar” schyoti – 80 000 000 so‘m;

– ta’sischilar tarkibidan chiqib ketishdan olingan foyda summasiga:

Debet: 9220 ‘Boshqa aktivlarning chiqib ketishi» schyoti – 20 000 000 so‘m;

Kredit: 9390 ‘Boshqa operatsion daromadlar» schyoti – 20 000 000 so‘m;

– ilgari ustav kapitaliga kiritgan ulush bo‘yicha qarz summasidan past bo‘lgan qiymat bo‘yicha avtomobil kelib tushganda:

Debet: 0160 ‘Transport vositalari» schyoti – 90 000 000 so‘m;

Kredit: 4890 ‘Boshqa debitorlar qarzi» schyoti – 90 000 000 so‘m;

– ta’sischilar tarkibidan chiqayotganda olingan avtomobilning qiymati ilgari ustav kapitaliga kiritgan ulushi summasidan past bo‘lganligi hisobiga yuzaga kelgan qarz summasini qoplash uchun hisob-kitob schyotiga pul mablag‘lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 10 000 000 so‘m;

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 10 000 000 so‘m.

Agar ustav kapitaliga kiritgan ulushi summasidan yuqori bo‘lgan qiymati 124 000 000 so‘mlik avtomobilni olsa va 24 000 000 so‘mni pul mablag‘lari bilan qaytarsa yuqoridagi qo‘shimcha ravishda buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– ilgari ustav kapitaliga kiritgan ulush bo‘yicha qarz summasidan yuqori bo‘lgan qiymat bo‘yicha avtomobil kelib tushganda:

Debet: 0160 – “Transport vositalari” schyoti – 124 000 000 so‘m;

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 100 000 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 24 000 000 so‘m;

– ta’sischilar tarkibidan chiqayotganda, olingan avtomobilning qiymati ilgari ustav kapitaliga kiritgan ulushi summasidan yuqori bo‘lganligi hisobiga yuzaga kelgan qarz summasini hisob-kitob schyotidan pul mablag‘lari bilan qoplanishi:

Debet: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 24 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 24 000 000 so‘m.

2.6. Tekinga olingan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati

Korxonada tomonidan tekinga (hadya shartnomasi bo‘yicha) olingan asosiy

vositalarning boshlang'ich qiymati deb, to'langan va qoplanmaydigan soliqlar (yig'imlar), yetkazib berish, o'rnatish, ulash, foydalanishga tushirish va aktivni ishchi holatiga keltirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan boshqa har qanday xarajatlarni hisobga olgan holda buxgalteriya hisobiga qabul qilingan sanadagi ularning joriy qiymati tan olinadi. **Joriy qiymat deganda**, ma'lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlarini bo'yicha asosiy vositalarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, mustaqil taraflar o'rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun yetarli bo'lgan summasi tushuniladi.

Asosiy vositalar tekinga (hadya shartnomasi bo'yicha) olinganda, ularning daromadlari bozor qiymati bo'yicha belgilanadi. Asosiy vositalarning bozor qiymati hujjatlar bilan yoki baholovchi tashkilotning baholash to'g'risidagi hisoboti bilan tasdiqlanadi. Hujjatlar bilan tasdiqlash deb quyidagilar e'tirof etiladi:

- jo'natish, yetkazib berish yoki topshirish hujjatlari;
- yetkazib beruvchilarning narxlarga oid ma'lumotlari (prays-varaqlar);
- ommaviy axborot vositalaridan olingan ma'lumotlar;
- birja ma'lumotlari;
- davlat statistikasi organlarining ma'lumotlari.

Tekinga (hadya shartnomasi bo'yicha) olingan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati shakllanishi va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib chiqamiz. Maqsadli yo'nalish tashkil etish maqsadida korxonadan 2021-yil 11-iyulda avtomobilni tekinga olish to'g'risidagi shartnomani imzolandi. Avtomobil 2021-yil 25-iyulda korxonadan kiritilgan qilib olindi. Ommaviy axborot vositalarida chop etilgan ma'lumotlarga qaraganda, kiritilgan sanasida avtomobilning bozor bahosi 160 000 000 so'mni tashkil qilgan.

Tekinga (hadya shartnomasi bo'yicha) olingan avtomobilning kiritilishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 0160 – "Transport vositalari" schyoti – 160 000 000 so'm;
Kredit: 8530 – "Tekinga olingan mulk" schyoti – 160 000 000 so'm.

2.7. Majburiyatlari umumiy summada ifodalangan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati

Majburiyatlari umumiy summada ifodalangan mustaqil obyektlarga ega asosiy vositalar bo'yicha boshlang'ich qiymat mazkur summani alohida obyektning joriy qiymatiga mutanosib (proporsional) ravishda taqsimlagan holda aniqlanadi.

Bu yerda, agar korxonadan bitta kelishilgan qiymatga buxgalteriya hisobida alohida

obyekt sifatida identifikatsiya qilinadigan bir nechta guruh asosiy vositalarni xarid qilsa, u holda bitta umumiy summaga xarid qilingan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati, ya'ni har bir asosiy vositaning kirim qilinishi lozim bo'lgan qiymati har bir asosiy vositaning bozor (joriy) qiymatining xarid qilingan asosiy vositalarning umumiy bozor qiymatidagi ulushidan kelib chiqib, aniqlanishi nazarda tutilgan.

Bitta umumiy summaga xarid qilingan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati shakllanishi va ushbu operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib chiqamiz. 2021-yilning 20-iyulda korxonadan umumiy qiymati 450 000 000 so'm bo'lgan mulk majmuasini xarid qilish bo'yicha shartnoma imzolandi. Mulq majmuasi quyidagilardan iborat: texnik xizmat ko'rsatiladigan ishlab chiqarish binosi, avtobus, kompyuter majmuasi va ofis mebellari. xarid bo'yicha barcha summa 2021-yilning 25-iyulida to'langan. Ro'yxatdan o'tkazish, davlat bojini to'lash, brokerlik mukofoti bilan bog'liq xarajatlar, shuningdek, aktivni ishchi holatiga keltirish bilan bevosita bog'liq xarajatlar 50 000 000 so'mni tashkil qilgan, shu jumladan, xarid qilingan mulkni baholash xarajatlari ham. Asosiy vositalarning bozor bahosini aniqlashni amalga oshirgan baholovchi tashkilotning xulosasiga muvofiq, har bir asosiy vosita quyidagicha baholangan:

ishlab chiqarish binosi– 280 000 000 so'm;

avtobus – 190 000 000 so'm;

kompyuterlar majmuasi – 30 000 000 so'm;

ofis mebellari – 20 000 000 so'm.

Baholovchi tashkilotning xulosasidan kelib chiqib, har bir asosiy vositaning bozor qiymatini, xarid qilingan asosiy vositalarning umumiy bozor qiymatidagi ulushini qiyinchiliksiz aniqlash mumkin va bu quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

Asosiy vositalar	Bozor qiymati (so'm)	Ulushi (%)	Hisoblash
Ishlab chiqarish binosi	280 000 000	53,8	$280\,000\,000 / 520\,000\,000 \times 100$
Avtobus	190 000 000	36,5	$190\,000\,000 / 520\,000\,000 \times 100$
Kompyuterlar majmuasi	30 000 000	5,8	$30\,000\,000 / 520\,000\,000 \times 100$
Ofis mebellari	20 000 000	3,8	$20\,000\,000 / 520\,000\,000 \times 100$

Asosiy vositalar	Bozor qiymati (so‘m)	Ulushi (%)	Hisoblash
Jami:	520 000 000		

Yuqorida aytib o‘tilgan mulk majmuasini xarid qilish va uni ishchi holatiga keltirish bilan bog‘liq xarajatlar summasi 500 000 000 so‘m (450 000 000 + 50 000 000)ni tashkil etganligi tufayli xarid qilingan asosiy vositalarning har biring boshlang‘ich qiymati quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

Asosiy vositalar	Boshlang‘ich qiymat	Ulushi (%)	Hisoblash
Ishlab chiqarish binosi	269 000 000	53,8	$500\,000\,000 \times 53,8 / 100$
Avtobus	182 500 000	36,5	$500\,000\,000 \times 36,5 / 100$
Kompyuterlar majmuasi	29 000 000	5,8	$500\,000\,000 \times 5,8 / 100$
Ofis mebellari	19 500 000	3,8	$500\,000\,000 \times 3,8 / 100$
Jami:	500 000 000		

Mulk majmuasini xarid qilish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– asosiy vositalarni xarid qilishning umumiy summasiga:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 450 000 000 so‘m;

Kredi: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 450 000 000 so‘m;

– xarid qilingan asosiy vositalar bo‘yicha qarzlari qoplanganda:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 450 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 450 000 000 so‘m;

– asosiy vositalarni xarid qilish va ularni ishchi holatiga keltirish bilan bog‘liq xarajatlar summasiga:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 50 000 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 50 000 000 sum;

– xarid qilingan asosiy vositalarni kirim qilish (foydalanishga berish):

Debet: 0120 – “Binolar, inshootlar va uzatuvchi Moslamalar” schyoti – 269 000 000 so‘m;

Debet: 0140 – “Mebel va ofis jihozlari” schyoti – 182 500 000 so‘m;

*Debet: 0150 – “Kompyuter jihozlari va
hisoblash texnikasi” schyoti – 29 000 000 so‘m;*

Debet: 0160 – “Transport vositalari” schyoti – 182 500 000 so‘m;

Kredit: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 500 000 000 so‘m.

Mol yetkazib beruvchilardan kelib tushgan asosiy vositalarni qabul qilishda aniqlangan kamomad va yo‘qotishlar, shuningdek, ularning shartnomada nazarda tutilgandan yuqori kamomadi yoki buzilishi 4860 – “Da’volar bo‘yicha olinadigan schyotlar” schyotining debetida hisobga olinadi. Yo‘qotishlarning aybdorlariga da’vo taqdim etiladi va agar ular da’voni qanoatlantirmasalar, xo‘jalik sudiga da’vo arizasi bilan murojaat qilinadi. Sud tomonidan yuqoridagi yo‘qotishlar summasini aybdorlardan undirish rad etilgan hollarda, bunday operatsiyalar buxgalteriya hisobida 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyotining debeti va 4860 – “Da’volar bo‘yicha olinadigan schyotlar” schyotining kredit bo‘yicha yozuv bilan aks ettiriladi.

Asosiy vositalarning buxgalteriya hisobiga qabul qilingan qiymati O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida va 5-sonli BHMSda belgilangan holatlardan tashqari hollarda o‘zgartirilmaydi. Buxgalteriya hisobiga qabul qilingan asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymatini o‘zgartirishga tegishli asosiy vositalar qo‘shimcha qurilgan, qo‘shimcha tarzda asbob-uskunalar bilan jihozlangan, rekonstruksiya qilingan, modernizatsiya qilingan, texnik qayta qurollantirilgan, qisman tugatilgan va ular qayta baholangan holatlarda ruxsat etiladi.

3-§. Asosiy vositalarga o‘tkaziladigan kapital qo‘yilmalar

Asosiy vositalarga o‘tkaziladigan kapital qo‘yilmalar asosiy vositalardan foydalanishdan kelgusida iqtisodiy foyda olishni oshirish shartlarida ularning boshlang‘ich qiymatini oshiradi. Kelgusida olinadigan iqtisodiy foydani oshirmaydigan boshqa barcha xarajatlar ular amalga oshirilgan davrdagi davr xarajatlari sifatida tan olinishi lozim.

Qo‘shimcha qurish, qo‘shimcha tarzda asbob-uskunalar bilan jihozlash, modernizatsiya qilish ishlariga asosiy vositalarning texnologik yoki xizmat mo‘ljalining o‘zgarishi, oshirilgan ishlar ko‘lami va sifatni yanada yaxshilashga doir boshqa holatlar tufayli qilinishi lozim bo‘lgan ishlar kiritiladi. Ya’ni asosiy vositalar bilan bog‘liq keyingi xarajatlar mazkur asosiy vositalar balansga birlamchi qabul qilinganda, aniqlangan uning boshlang‘ich hisoblab chiqilgan ishlab chiqarish samaradorligi me‘yorlari yoki foydali xizmat muddatini salmoqli ko‘paytirib, asosiy vositalarning holatini yaxshilaganda, aktiv sifatida (ya’ni asosiy vositalarning

boshlang'ich qiymati ko'payishi) tan olinadi.

Odatda, rekonstruksiya qilishda ishlab chiqarish takomillashtiriladi va uning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini oshirish bilan bog'liq bo'lgan hamda ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish, mahsulot (ishlar, xizmatlar) sifatini yaxshilash va nomenklaturasini o'zgartirish maqsadlarida asosiy vositalarni rekonstruksiya qilish loyihasi bo'yicha amalga oshiriladigan mavjud asosiy vositalar qayta quriladi. Texnik qayta qurollantirish deganda, ilg'or texnika va texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, ma'nan va jismonan eskirgan uskunalarni zamonaviylashtirish va ularni yangilari, unumdorligi yanada yuqori bo'lganlari bilan almashtirish asosida asosiy vositalar va ularning ayrim qismlarining texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini oshirish bo'yicha chora-Tadbirlar majmuasi tushuniladi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, asosiy vositalarni qo'shimcha qurish, qo'shimcha tarzda asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish va texnik qayta qurollantirishga doir xarajatlar, ular amalga oshirilgan keyin asosiy vositalarning faoliyat yuritishining qabul qilingan boshlang'ich me'yoriy ko'rsatkichlari (foydali ishlatish muddati, quvvati, qo'llash sifati va hokazo) yaxshilanganligi (oshganligi) sababli ular mos ravishda bunday asosiy vositalarning boshlang'ich qiymatini oshiradi.

Asosiy vositalarni qo'shimcha qurish, qo'shimcha tarzda asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish va texnik qayta qurollantirishda amalga oshiriladigan xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlarni umumlashtirish kapital qo'yilmalarni hisobga oluvchi schyotlar (0800)da amalga oshiriladi va ularni amalga oshirish jarayoni tugagandan keyin kapital qo'yilmalarni hisobga oluvchi schyotlari (0800)ning kreditidan asosiy vositalarni hisobga oluvchi schyotlar (0100) bilan bog'langan holda hisobdan chiqariladi.

Asosiy vositalarni qo'shimcha qurish, qo'shimcha tarzda asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish va texnik qayta qurollantirish jarayoni nazoratini tashkil etish maqsadida ushbu asosiy vositalar bo'yicha inventar kartochkasini "Qo'shimcha qurish, qo'shimcha tarzda asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish va texnik qayta qurollantirishdagi asosiy vositalar" guruhiga o'tkazib qo'yish tavsiya etiladi. Asosiy vositalar foydalanishga kelib tushganda, inventar kartochkani tegishli o'tkazib qo'yish amalga oshiriladi.

Agar asosiy vositalarni qo'shimcha qurish, qo'shimcha tarzda asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish natijasida uning

boshlang'ich qiymatini ko'paytirish to'g'risida qaror qabul qilinsa, u holda inventar kartochkaning ma'lumotlariga tuzatishlar kiritiladi. Ko'rsatilgan inventar kartochkada tuzatishni aks ettirish qiyin bo'lsa, u holda qo'shimcha qurish, qo'shimcha tarzda asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilishni tavsiflovchi yangi ko'rsatkichlarni aks ettrishi bilan o'rniga yangi inventar kartochka (oldin berilgan inventar raqamni saqlagan holda) ochiladi.

Asosiy vositalarni qo'shimcha qurish, qo'shimcha asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya, modernizatsiya qilish, texnik jihatdan qayta qurollantirish xarajatlari summasi asosiy vositalarni qiymatini ko'paytiruvchi kapital qo'yilmalar sifatida buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Korxonada mavjud dastgohni 24 000 000 so'mlik modernizatsiya qilish amalga oshirilgan. Dastgohni modernizatsiya qilish bilan bog'liq xarajatlar quyidagilardan iborat: ehtiyot qismlar – 14 000 000 so'm, yoqilg'i-moylash materiallari – 1 600 000 so'm, ishchilarga ish haqi hisoblash – 6 000 000 so'm, ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasi – 1 000 000 so'm va boshqa xarajatlar – 1 400 000 so'm.

Dastgohni modernizatsiya qilish bilan bog'liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dastgohni modernizatsiya qilish amalga oshirilganda:

Debet: 0890 – “Boshqa kapital qo'yilmalar” schyoti – 24 000 000 so'm;

Kredit: 1030 – “Yoqilg'ilar” schyoti – 1 600 000 so'm;

Kredit: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 14 000 000 so'm;

Kredit: 1090 – “Boshqa materiallar” schyoti – 1 400 000 so'm;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo'yicha xodim bilan hisoblashlar” schyoti – 6 000 000 so'm;

kredit: 6520 – “Maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar” schyoti – 1 000 000 so'm;

– dastgohni modernizatsiya qilish bo'yicha kapital qo'yilmalar asosiy vositalar tarkibiga o'tkazilganda:

Debet: 0130 – “Mashina va asbob-uskunalar” schyoti – 24 000 000 so'm;

Kredit: 0890 – “Boshqa kapital qo'yilmalar” schyoti – 24 000 000 so'm.

Korxonaning yerni tubdan yaxshilash (quritish, sug'orish va boshqa meliorativ ishlar)ga kapital qo'yilmalari har yili butun ishlar majmuasi yakunlangan sanadan qat'i nazar, hisobot yilida foydalanishga qabul qilingan-maydonlarga tegishli xarajatlar summasida asosiy vositalar tarkibiga kiritiladi. Amalga oshirilgan xarajatlar

summasiga 0111 – “Yerni obodonlashtirish” schyotining debeti va 0850 – “Yerni obodonlashtirishga kapital qo‘yilmalar” schyotining krediti bo‘yicha yozuvlar amalga oshiriladi. Shuningdek, korxonani yerni tubdan yaxshilashga kapital qo‘yilmalarini hisobi bo‘yicha inventar kartochkasiga keyinchalik asosiy vositalarni boshlang‘ich qiymatini ko‘paytirish bilan tegishli yozuvlar qilinadi.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarga doir kapital tusdagi tugallangan ishlar bo‘yicha xarajatlar 0860 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarga kapital qo‘yilmalar” schyotining kreditidan 0112 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirish” schyotining debetiga hisobdan chiqariladi. Amalga oshirilgan xarajatlar summasiga ijarachi tomonidan alohida inventar obyekti sifatida alohida inventar kartochkasi ochiladi.

Operativ ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarga doir kapital tusdagi tugallangan ishlar bo‘yicha xarajatlar 0890 – “Boshqa kapital qo‘yilmalar» schyotining kreditidan 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyotining debeti bilan bog‘langan holda hisobdan chiqariladi. Agar ijaraga beruvchi tomonidan xarajatlar qoplab berilsa, u holda xarajatlar 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti kreditidan 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyotining debeti bilan bog‘langan holda hisobdan chiqariladi. Agar ijaraga beruvchi tomonidan xarajatlar qoplab berilmasa, u holda xarajatlar 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti kreditidan 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyotining debeti bilan bog‘langan holda hisobdan chiqariladi.

4-§. Asosiy vositalarni qayta baholash

Korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun ularni asosiy vositalar bilan ta‘minlash va ularning tarkibini takomillashtirish hamda harakatdagi asosiy vositalarni o‘z vaqtida yangilash, shuningdek, ularni qayta tiklashning qat‘i va tenglashtirilgan darajasini ta‘minlash muhim rol o‘ynaydi.

Fan–Texnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga tatbiq etish va ular asosida amaldagi ishlab chiqarish vositalarini yangilashni tezlashtirish muammosi O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy siyosatida markaziy o‘rinlardan birini egallaydi. U korxonalarni yanada tezroq ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta qurollantirishga, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish imkoniyatlarini beradigan mashina va asbob-uskunalarini yaratish hamda ishlab chiqarishga qo‘l mehnatini kamaytirish va mehnat sharoitlarini yaxshilash, uning ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish resurlarini

iqtisod qilishga yo‘naltiradi.

Korxonaning asosiy vositalari qiymatini amaldagi narxlar darajasiga muvofiq, keltirish maqsadida ularni qayta baholash amalga oshiriladi. Asosiy vositalarni qayta baholash deganda asosiy vositalarning tiklash qiymatini hozirgi bozor narxlar darajasiga moslash maqsadida ularni vaqti-vaqti bilan aniqlashtirish tushuniladi. Amaliyotda asosiy vositalarning boshlang‘ich qiymati O‘zbekiston Respublikasi hukumati qarorlari bo‘yicha qayta baholanishi (shu jumladan, vaqti-vaqti bilan) mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 30-dekabrda 455-sonli “O‘zbekiston Respublikasining 2003-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to‘g‘risida” gi qaroriga muvofiq, 2003-yilning 1-yanvaridan boshlab mulkchilik shakli va idoraviy bo‘ysunishidan qat’i nazar barcha korxonalar, tashkilotlar va muassasalar har yili 1-yanvar holatiga asosiy vositalarni qayta baholash tartibi kiritilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 25-dekabrda PQ-2099-sonli “O‘zbekiston Respublikasining 2014-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to‘g‘risida”gi qarorining 6-bandiga muvofiq, 2014-yilning 1-yanvaridan mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun asosiy vositalarni har yili majburiy qayta baholash bekor qilinib, uni har uch yilda bir-marta o‘tkazish belgilab qo‘yilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-dekabrda PQ-4938-sonli “2021-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to‘g‘risida”gi qonuni ijrosini ta‘minlash chora–Tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorining 9-bandiga muvofiq, 2021-yil 1-yanvardan boshlab barcha korxonalar uchun asosiy fondlarning har yillik, mikrofirma va kichik korxonalar uchun 3 yillik majburiy qayta baholash tartibi bekor qilindi.

Asosiy vositalar qayta baholash natijasida hisob va hisobotda joriy qiymat bo‘yicha aks ettiriladi. Joriy qiymat deganda, ma‘lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlar bo‘yicha asosiy vositalarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, mustaqil taraflar o‘rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun yetarli bo‘lgan summasi tushuniladi.

Qayta baholash paytida asosiy vositalarning to‘liq tiklash qiymati aniqlanadi. Asosiy vositalarning to‘liq tiklash qiymati deganda, asosiy vositalarni xuddi Shunday yangi asosiy vositalarga qayta baholash sanasida mavjud bo‘lgan bozor narxlar va tariflari bo‘yicha to‘liq almashtirish shartida qilinishi lozim bo‘lgan xarajatlarning

to'liq qiymati tushuniladi. Bunda asosiy vositalarni xarid qilish (qurish), tashish, o'rnatish (montaj qilish) xarajatlari, import qilinadigan asosiy vositalar uchun esa bojxona to'lovlari va hokazolar ham xarajatlar tarkibida hisobga olinadi.

Ma'naviy eskirgan asosiy vositalarning to'liq tiklash qiymati ham ularni tayyorlashga qayta baholash sanasida mavjud bo'lgan narxlar va tariflar bo'yicha aniqlanadigan mavjud xarajatlar asosida belgilanadi. Bunda asosiy vositalarning ma'naviy eskirishi tegishli narxlar va tariflarning o'zgarish darajalari va sur'atlarida aks etishi hisobga olinadi.

Ishlab chiqarishdan olingan, hozirgi sharoitda ularning aniq nusxasini tayyorlash narxlar va xarajatlarini aniqlash amalda mumkin bo'lmagan asosiy vositalarning to'liq tiklanish qiymati aniqlanayotganda, ularning qiymati ilgari chiqarilgan va hozirgi asosiy vositalarning eng muhim foydalanish tavsiflari nisbati bo'yicha tuzatilgan, funksional jihatdan xuddi Shunday chiqarilayotgan asosiy vositalarning to'liq tiklanish qiymati asosida o'rnini bosish qiymati sifatida aniqlanadi.

Asosiy vositalarni qayta baholashni o'tkazish maqsadida korxonada qayta baholanishi kerak bo'lgan asosiy vositalarning ro'yxatini tuzadi. Ro'yxatda asosiy vositalar to'g'risida quyidagi ma'lumotlarni ko'rsatib o'tish tavsiya etiladi: aniq nomi; xarid qilish, qurish sanasi; asosiy vositalarni buxgalteriya hisobiga qabul qilish sanasi.

Asosiy vositalarni qayta baholash oldingi qayta baholash natijasida olingan asosiy vositalarning qayta tiklash qiymatidan, -yil davomida kelib tushgan asosiy vositalar bo'yicha esa hisobga qabul qilingan qiymatidan amalga oshiriladi.

Asosiy vositalarning to'liq tiklash qiymati, korxonaning xohishiga qarab, alohida asosiy vositalarning qiymatini baholanayotgan asosiy vositalarga aynan o'xshash yangi asosiy vositalarga doir hujjatlarga asoslanib tasdiqlangan va qayta baholash o'tkazilayotgan sanada shakllangan bozor narxlar bo'yicha *to'g'ridan to'g'ri qayta hisoblash yo'li bilan (to'g'ridan to'g'ri qayta baholash usuli)* yoki asosiy vositalar turi bo'yicha va ularning xarid qilinganlik davriga bog'liq bo'lgan asosiy vositalar qiymati o'zgarishining tabaqalashtirilgan indekslarini qo'llagan holda alohida asosiy vositalarning boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatini *indekslash yo'li bilan (indeks usuli)* aniqlanadi. Bunda bir turdagi asosiy vositalar (markalari, xillari va hokazo) bo'yicha yagona usul qo'llaniladi.

Korxonada qayta baholashni mustaqil ravishda yoki qonunchilikka muvofiq, baholash faoliyati bilan Shug'ullanish huquqiga ega bo'lgan ekspert mutaxassislarni jalb etgan holda amalga oshiradi.

Indekslash yo'li bilan asosiy vositalarni qayta baholashda, buxgalteriya hisobida

qayta baholashni o'tkazish sanasidagi holat bo'yicha qayd etilgan asosiy vositalar (Shu jumladan, ularga doir eskirish to'la hisoblab yozilgan asosiy vositalar)ning eskirish summasi ularni tiklanish qiymatiga qayta hisoblashda asosiy vositalar qiymatini o'zgartirishning tegishli indekslariga ko'paytirilishi kerak. Asosiy vositalarni to'g'ridan to'g'ri qayta baholash usuli bilan qayta baholashda buxgalteriya hisobida qayd etilgan eskirish summasi qayta baholashdan keyingi tiklanish qiymatining qayta baholashgacha bo'lgan qiymatga nisbati bilan hisoblab chiqariladigan qayta hisoblash koeffitsiyenti bo'yicha indekslanishi kerak.

Oldingi yillik qayta baholashdan keyin amalga oshirilgan, ilgariroq xususiyashtirish (davlat tasarrufidan chiqarish, qayta tashkil etish)davomida qayta baholangan mol-mulk bo'yicha, mol-mulkni xususiyashtirish jarayonida hosil bo'lgan gudvill summasi (firma bahosi) qayta baholash sanasidagi holat bo'yicha qayta baholashga doir rezerv summasi hisobiga kamaytiriladi.

To'g'ridan to'g'ri qayta baholash usulini qo'llagan holda asosiy vositalarning to'liq tiklash qiymatini hujjatlar asosida tasdiqlash uchun korxonalar, xohishiga ko'ra, quyidagilardan foydalanishi mumkin:

- tayyorlovchi korxonalar va ularning rasmiy dilerlari, tovar-xomashyo birjalari, ko'chmas mulk birjalaridan yozma shaklda olingan xuddi Shunday mahsulotga doir narxlar to'g'risidagi ma'lumotlar;

- qayta baholashni o'tkazish sanasiga va asosiy vositalarni xarid qilish sanasiga Markaziy bank kurslarining nisbati sifatida belgilanadigan hisob-kitob koeffitsiyentini qo'llagan holda xarid qilish sanasiga EAVda asosiy vositalarning qiymati to'g'risidagi (tasdiqlovchi hujjatlar mavjud bo'lganida) ma'lumotlar;

- tegishli davlat idoralarida mavjud bo'lgan narxlar darajasi to'g'risidagi ma'lumotlar;

- qayta baholashni o'tkazish davrida ommaviy axborot vositalari va maxsus adabiyotlarda e'lon qilingan narxlar darajasi to'g'risidagi ma'lumotlar;

- asosiy vositalar qiymati to'g'risidagi baholovchining hisoboti.

Asosiy vositalarni qayta baholash natijalari moliyaviy hisobotda asosiy vositalarni qayta baholash amalga oshirilgan joriy davr uchun, ya'ni oylik hisobot tuzilganda yanvar oyi hisobotida, choraklik hisoboti tuzilganda birinchi chorak hisobotida, yillik hisobot tuzilganda kalendar yili hisobotida aks ettiriladi.

Asosiy vositalarni qayta baholash natijalari moliyaviy hisobotda asosiy vositalarni qayta baholash o'tkazilgan joriy davrda aks ettiriladi. Qayta baholash natijalari avvalgi hisobot yilidagi moliyaviy hisobot ma'lumotlariga kiritilmaydi

hamda hisobot yili boshida moliyaviy hisobot ma'lumotlarini shakllantirishda qabul qilinadi. Bunda o'tgan-yil yakuni va hisobot yili boshidagi ma'lumotlarning mos kelmasligi hisobot yilining dastlabki sanasidagi holatga ko'ra o'tkazilgan asosiy vositalarni qayta baholash natijasi sifatida tushuntiriladi hamda joriy davrdagi moliyaviy hisobotga tushuntirish xatida bayon etiladi. "Buxgalteriya balansi" (1-sonli shakl)ning "Hisobot yili boshiga" ustunida asosiy vositalarning qayta baholangan qiymati ko'rsatiladi.

Qayta baholash natijasida asosiy vositalar qo'shimcha baholash summasi rezerv kapitali tarkibidagi 8510-"Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar" schyotiga hisobga kiritiladi. Qayta baholash natijasida asosiy vositalar narxining arzonlashgan (kamaygan) summasi avvalgi hisobot davrlarida o'tkazilgan ushbu asosiy vositalarni qo'shimcha baholash summalari doirasida 8510-"Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar" schyotiga rezerv kapitalining kamayishiga kiritiladi.

Asosiy vosita bo'yicha avvalgi qayta baholash (qo'shimcha baholash) summasidan oshgan narxini arzonlashgan (kamaygan) summasi xarajat sifatida tan olinadi va 9430 – "Boshqa operatsion xarajatlar" schyotida aks ettiriladi.

Asosiy vositalarni qayta baholash natijasi buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– asosiy vositalarni qo'shimcha baholash summasiga:

debet asosiy vositalar (0100), moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalar (0300), kapital qo'yilmalar (0800), o'rnatiladigan asbob-uskunalarni (0700) hisobga oluvchi schyotlar – asosiy vositalarning boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatini qo'shimcha baholash summasiga;

kredit asosiy vositalar eskirishini hisobga oluvchi schyotlari (0200) – asosiy vositalarning va moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarning jamlangan eskirishini qo'shimcha baholash summasiga;

kredit: 8510- "Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar" schyoti – asosiy vositaning boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatini qo'shimcha baholash va jamlangan eskirishi summalari o'rtasidagi farq summasiga;

– asosiy vositalarni arzonlashtirish summasiga:

debet asosiy vositalar eskirishini hisobga oluvchi schyotlari (0200) - asosiy vositalar, shuningdek, moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalar jamlangan eskirishini arzonlashtirish summasiga;

debet: 8510 –"Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar"

schyoti –ilgari qayta baholangan asosiy vositalarning qo‘shimcha baholash summasi yoki avvalgi qo‘shimcha baholashlar summalarining asosiy vositalar ushbu asosiy vositalarni avvalgi arzonlashtirishlar summasidan oshadigan summasi doirasida arzonlashtirish summasiga;

debet: 9430 –“Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – ushbu asosiy vositalarni arzonlashtirishning ilgari qayta baholangan asosiy vositalar mazkur asosiy vositalarni qo‘shimcha baholash summasidan yoki avvalgi qo‘shimcha baholashlar summalarining asosiy vositalar ushbu asosiy vositalarni avvalgi arzonlashtirishlar summasidan oshadigan summasiga (ya’ni arzonlashtirish summasining, ya’ni mazkur asosiy vositalar bo‘yicha 8510-“Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar” schyotida hisobga olinadigan qoldiq summasidan oshishiga);

kredit asosiy vositalarni (0100), moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalar (0300), kapital qo‘yilmalar (0800), o‘rnatiladigan asbob-uskunalar (0700) hisobga oluvchi schyotlari – asosiy vositalarning boshlang‘ich (qayta tiklash) qiymatining arzonlashtirish summasiga.

Asosiy vositalarni qayta baholashni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonadan foydalanishning uchinchi yili boshida amalga oshirilgan dastgohni qayta baholashni ko‘rib chiqamiz. Foydali xizmat muddati – 5 yil va eskirish teng maromli usulda hisoblanadi. Oldingi qayta baholash 1,05 koeffitsiyent bilan amalga oshirilgan. Buxgalteriya hisobida quyidagi ma’lumotlar mavjud:

1. Dastgohning boshlang‘ich qiymati – 147 000 000 so‘m
($147\,000\,000\text{ so‘m} = 140\,000\,000\text{ so‘m} \times 1,05$).

2. Dastgoh bo‘yicha jamlangan eskirish summasi uchinchi yilning 1-yanvar holatiga – 58 800 000 so‘m
($58\,800\,000\text{ so‘m} = 29\,400\,000\text{ so‘m} + 29\,400\,000\text{ so‘m}$);

bu yerda:

– birinchi-yil uchun jamlangan eskirish – 28 000 000 so‘m
($28\,000\,000\text{ so‘m} = 140\,000\,000\text{ so‘m} / 5\text{ yil}$);

– qayta baholashni hisobga olgan holda birinchi-yil uchun jamlangan eskirish – 2 940 000 so‘m
($29\,400\,000\text{ so‘m} = 28\,000\,000\text{ so‘m} \times 1,05$);

– ikkinchi yil uchun jamlangan eskirish – 29 400 000 so‘m
($29\,400\,000\text{ so‘m} = 147\,000\,000\text{ so‘m} / 5\text{ yil}$).

3. Dastgohning qayta baholash natijalari (qoldiq) summasi – 5 600 000 so‘m

(5 600 000 so‘m = 7 000 000 so‘m – 1 400 000 so‘m);

(7 000 000 so‘m = 147 000 000 so‘m - 140 000 000 so‘m);

(1 400 000 so‘m = 29 400 000 so‘m - 28 000 000 so‘m).

Qayta baholash natijalari (bahoning o‘sishi yoki pasayishi)dan kelib chiqib, uchta holatni ko‘rib chiqamiz.

1-holat. Dastgohni 1,10 koeffitsiyent bilan qayta baholash amalga oshirildi.

Dastgohni qayta baholash (bahoning o‘sishi) korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dastgohning boshlang‘ich qiymati ko‘payishi (bahoning o‘sishi):

Debet: 0130- “Mashina va asbob-uskunalar” schyoti –14 700 000 so‘m;

Kredit: 8510 –“Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash

bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 14 700 000 so‘m;

(14 700 000 so‘m = 147 000 000 x 10 / 100);

– dastgohning eskirish summasining ko‘payishi (bahoning o‘sishi):

Debet: 8510- “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash

bo‘yicha tuzatishlar” schyoti –5 880 000 so‘m;

Kredit: 0230- “Mashina va asbob-uskunalar

Eskirishi” schyoti –5 880 000 so‘m

(5 880 000 so‘m = 58 800 000 x 10 / 100).

2-holat. Dastgohni 0,97 koeffitsiyent bilan qayta baholash amalga oshirildi.

Dastgohni qayta baholash (bahoning pasayishi) korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dastgohning boshlang‘ich qiymatini kamayishi (bahoning pasayishi):

Debet: 8510 –“Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash

bo‘yicha tuzatishlar” schyoti –4 410 000 so‘m;

Kredit: 0130- “Mashina va asbob-uskunalar» schyoti – 4 410 000 so‘m;

(4 410 000 so‘m = 147 000 000 x 3 / 100);

–dastgohning eskirish summasi kamayishi (bahoning pasayishi):

Debet: 0230- “Mashina va asbob-uskunalar

Eskirishi” schyoti –1 764 000 so‘m;

Kredit: 8510 –“Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash

bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 1 764 000 so‘m;

(1 764 000 so‘m = 58 800 000 x 3 / 100).

3-holat. Dastgohni 0,92 koeffitsiyent bilan qayta baholash amalga oshirildi.

Dastgohni qayta baholash (bahoning pasayishi) korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 0230 - "Mashina va asbob-uskunalarining eskirishi" schyoti -4 704 000 so'm;

Debet :8510 - "Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar" schyoti -5 600 000 so'm;

Debet: 9430 - "Boshqa operatsion xarajatlar" schyoti -1 456 000 sum;

Kredit :0130 - "Mashina va asbob-uskunalar" schyoti - 11 760 000 so'm;

(4 704 000 so'm = 58 800 000 x 8 / 100);

(10 304 000 so'm = 5 600 000 so'm + 4 704 000 so'm);

(1 456 000 so'm = 11 760 000 so'm - 10 304 000 so'm);

(11 760 000 so'm = 147 000 000 x 8 / 100).

5-§. Asosiy vositalarning kelib tushishi va ichki harakatining boshlang'ich hujjatlarda hisobi

Korxonalarda asosiy vositalarning buxgalteriya hisobini yuritish uchun asos bo'lib, asosiy vositalar bo'yicha operatsiyalarning haqiqatda amalga oshirilganligini qayd etadigan va ularni amalga oshirish uchun farmoyish beradigan boshlang'ich hisob hujjatlari hisoblanadi. Korxonalarda boshlang'ich hisob hujjatlari xo'jalik operatsiyalari amalga oshirilgan paytda yoki ular sodir etilgandan so'ng darhol (kechiktirmasdan) tuziladi.

Xarid qilingan inventar obyektlarni asosiy vositalar tarkibiga qo'shish va ularni foydalanishga kiritish, shuningdek, inventar obyektlarni asosiy vositalar tarkibidan chiqib ketishini (tugatish bundan mustasno) hisobga olishda schyot-fakturalar asosiy boshlang'ich hujjat hisoblanadi.

Har bir inventar obyektlarni asosiy vositalar tarkibiga qo'shish va ularni foydalanishga kiritish, shuningdek, har bir inventar obyektlarning asosiy vositalar tarkibidan chiqib ketishini (tugatish bundan mustasno) hisobga olish uchun quyidagi hujjatlar tavsiya etiladi:

Asosiy vositalarni (bino, inshootlardan tashqari) qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi (AV-1 namunaviy shakl, 1-ilovaga qarang). Bunday hujjat bilan, xususan, o'rnatish yoki yirik hajmdagi yig'ishni talab qilmaydigan mashina va asbob-uskunalar, hamda o'rnatish (yirik hajmdagi yig'ish)ni talab qiladigan mashina va asbob-uskunalar foydalanishga kiritish rasmiylashtiriladi. Har bir inventar obyekt bo'yicha texnik hujjatlar lavozim majburiyatlariga texnik hujjatlarning tezkor hisobini

yuritish va saqlanishini nazorat qilish kiradigan funktsional xizmatlar (bosh mexanik, bosh energetik va hokazolar) orqali foydalanish joyiga beriladi.

Asosiy vositalarni (bino, inshootlar uchun) qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi (AV-1a namunaviy shakl, 2-ilovaga qarang).

Yuqorida sanab o‘tilgan dalolatnomalar korxonalar yoki korxonalar o‘rtasida quyidagi hollarda kelib tushgan inventar obyektlarni asosiy vositalar tarkibiga qo‘shish va ularni foydalanishga kiritishni hisobga olish (o‘rnatishni talab qilmaydigan asosiy vositalar uchun – xarid qilingan vaqtda, o‘rnatishni talab qiladigan asosiy vositalar uchun – ularni o‘rnatishdan qabul qilingandan va foydalanishga topshirilgandan keyin) uchun asosiy vositalarni qabul qilish, qabul qilish–Topshirish operatsiyalarni rasmiylashtirish va hisobga olish uchun foydalaniladi:

– oldi-sotdi, mol-mulkni ayirboshlash, tekinga berish (hadya), moliyaviy ijara, lizing va boshqa shartnomalar bo‘yicha;

– pul mablag‘larini to‘lash, o‘zining ehtiyojlari uchun tayyorlash va qurilishi tugallangan binolar (inshootlar, qo‘shimcha qurilgan binolar)ni belgilangan tartibda foydalanishga kiritish;

– boshqa korxonalariga berilgan (sotilgan, ayirboshlangan va hokazo)da, asosiy vositalar tarkibidan chiqib ketishi.

Asosiy vositalarni qabul qilish–Topshirish va ularni foydalanishga kiritish amaldagi qonunchilikka muvofiq, maxsus tartib bo‘yicha rasmiylashtirilishi kerak bo‘lgan hollar bundan mustasno hisoblanadi.

Dalolatnomalar oluvchi va topshiruvchi korxonalar rahbarlari tomonidan tasdiqlanadi va uchta nusxada tuziladi. Dalolatnomaga mazkur asosiy vositalarga tegishli texnik hujjatlar ilova qilingan bo‘lishi kerak.

Asosiy vositalarni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi uchta bo‘limdan iborat.

Birinchi bo‘lim berayotgan tomonlarning ma’lumotlariga asoslanib to‘ldiriladi. Foydalanishda bo‘lgan asosiy vositalar bo‘yicha unda asosiy vositalarni foydalanishga kiritilgan sana, foydali ishlatishning haqiqiy muddati, hisoblangan amortizatsiya summasi, qoldiq qiymati ko‘rsatiladi. “Tasdiqlayman” grifli rekvizit ikkala korxonaga (oluvchi va topshiruvchi) tomonidan inventar obyektlarni asosiy vositalar tarkibiga qo‘shish yoki ularni asosiy vositalar tarkibidan chiqarish (obyektni qabul qilish–Topshirish operatsiyalari) maqsadida asosiy vositalarni balansdan balansga berishda to‘ldiriladi. Asosiy vositalarni sotuvchi korxonadan ulgurji yoki chakana savdo tarmog‘i orqali uni xaridor tomonidan asosiy vosita sifatida foydalanish uchun xarid qilingan hollarda AV-1 namunaviy shakl faqat xaridor tomonidan tuziladi. Bunda

sotuvchining rekvizitlari, ya'ni "Tasdiqlayman" grifli (shu jumladan "Rahbar imzosi", "M. O." i "Sana") chap bloki to'ldirilmaydi, chunki sotilgan inventar obyekt sotuvchida asosiy vositalar tarkibida hisobga olinmaydi, balki tovar bo'lib hisoblanadi.

Ikkinchi bo'limni (dalolatnomaning o'ziga tegishli nusxasini) faqat asosiy vositalarni oluvchi korxonada asosiy vositaning boshlang'ich qiymati, korxonada tomonidan belgilangan foydali ishlatish muddati, amortizatsiya hisoblash usuli, amortizatsiya ajratmalari me'yorini ko'rsatish bilan to'ldiradi.

Uchinchi bo'lim asosiy vositalarni tavsiflovchi qisqacha ma'lumotlardan iborat.

Korxonada rahbari tomonidan tasdiqlangan dalolatnoma texnik hujjatlar birga korxonaning buxgalteriyasiga beriladi. Korxonaning buxgalteriyasi ushbu dalolatnomaga asosan inventar kartochkasi ochadi yoki inventar kartochkaga Asosiy vositalarning chiqib ketishi bo'yicha belgi qo'yadi. Har bir konkret inventar obyektga tegishli texnik hujjatlar inventar kartochkaga tegishli belgi qo'yish bilan foydalanish joyiga berilishi mumkin.

Asosiy vositalarni inventar obyektlar bo'yicha analitik hisobga olish uchun mo'ljallangan boshlang'ich hujjatlar bo'lib, quyidagi shakllardagi inventar kartochkalar hisoblanadi:

– Asosiy vositalarni hisob olishning inventar kartochkasi – har bir inventar obyekt bo'yicha yuritiladi (AV-6 namunaviy shakl, 3-ilovaga qarang);

– Asosiy vositalar guruhlarini hisob olishning inventar kartochkasi – bir birligi uchun bir xil qiymatga ega, foydalanish maqsadi bir xil bo'lgan bir turdagi ob'ektlar guruhi bo'yicha yuritiladi (AV-6a namunaviy shakl, 4-ilovaga qarang);

– Asosiy vositalarni hisob olishning inventar daftari – foydalanishdagi asosiy vositalarning soni unchalik ko'p bo'lmaganda, inventar kartochkaning o'rni qo'llanishi mumkin (AV-6b namunaviy shakl, 5-ilovaga qarang). Odatda, inventar daftarni kichik tadbirkorlik subyektlari yuritadi.

Inventar kartochka har bir inventar obyektga ochiladi. Inventar kartochkalar asosiy vositalarning amortizatsiya guruhiga qo'shilishi tasnifining qo'llanishiga qarab kartotekalarga, kartotekalarning ichida esa bo'limlarga, kichik bo'limlarga, sinflarga va kichik sinflarga – foydalanish joyi bo'yicha (korxonaning tarkibiy bo'linmalari bo'yicha) guruhlanishi mumkin.

Asosiy vositalarning soni katta bo'lmagan korxonalar asosiy vositalar bo'yicha hisobga olishni asosiy vositalar to'g'risidagi zarur ma'lumotlarni ularning turlari va joylashgan joyi bo'yicha ko'rsatish bilan inventar daftarda amalga oshirishi mumkin.

Inventar kartochkani to'ldirish asosiy vositalarni qabul qilish–Topshirish

dalolatnomalari, asosiy vositalar inventar obyektining texnik pasportlari va ularni xarid qilish, qurish, o'tkazish va chiqib ketishi bo'yicha boshqa hujjatlarga asosan amalga oshiriladi. Inventar kartochka (inventar daftar)da quyidagilar keltirilgan bo'lishi kerak: asosiy vositalar to'g'risidagi asosiy ma'lumotlar, uning foydali ishlatilish muddati; amortizatsiya hisoblash usullari; amortizatsiya hisoblanmasligi to'g'risida belgi (agar joy nazarda tutilgan bo'lsa,); asosiy vositalarning alohida xususiyatlari. Xarid qilishda qiymati Chet el valutasida ifodalangan asosiy vositalar bo'yicha ma'lumot tartibida uning Chet el valutasidagi shartnoma qiymati ham ko'rsatiladi.

Asosiy vositalar guruhlarini hisobga olishning inventar kartochkasi (AV-6a namunaviy shakl)da yozuvlar to'g'ri chiziqli usulda amalga oshiriladi, qisqa tavsif esa mazkur registrda hisobga olinadigan asosiy vositalar guruhi bo'yicha umumiy holda keltiriladi. Bunda har bir asosiy vositalar guruhlariga alohida inventar raqam beriladi.

Buxgalteriya hisobiga qabul qilingan asosiy vositalarning hamda chiqib ketayotgan asosiy vositalarning inventar kartochkalari oy mobaynida (oy oxirigacha) boshqa asosiy vositalarning inventar kartochkalaridan alohida joyda turishi mumkin.

Barcha inventar kartochkalardagi summalarning umumiy yakuniy summasini, asosiy vositalarni hisobga oluvchi schyotlar (0100)ning va 0310 –“Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalar” schyotining hisobot oyi oxiridagi qoldig'i bilan buxgalteriya tekshiruvini har oyda o'tkazish majburiy hisoblanadi.

Agar asosiy vositalarning qo'shimcha qurish, qo'shimcha tarzda asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish natijasida uning boshlang'ich qiymatini ko'paytirish to'g'risida qaror qabul qilinsa, u holda inventar kartochkada asosiy vositalarning boshlang'ich qiymatiga tuzatishlar aks ettiriladi. Ko'rsatilgan inventar kartochkada tuzatishni aks ettirish qiyin bo'lsa, u holda qo'shimcha qurish, qo'shimcha tarzda asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilishni tavsiflovchi yangi ko'rsatkichlarni aks ettirishi bilan o'rniga yangi inventar kartochka (oldin berilgan inventar raqamni saqlagan holda) ochiladi. Bu asosiy vositalarni qayta baholashga ham tegishlidir.

Asbob-uskunalarini, shu jumladan, o'rnatishni talab qiladiganlarini rasmiylashtirish uchun quyidagi boshlang'ich hujjatlardan foydalanish tavsiya etiladi:

– Asbob-uskunalarini qabul qilish (kelib tushishi) to'g'risidagi dalolatnoma (AV-14 shakl, 6-ilovaga qarang);

– Asbob-uskunalarini o'rnatishga qabul qilish to'g'risidagi dalolatnoma (AV-15 shakl, –7-ilovaga qarang);

– Asbob-uskunalarda aniqlangan nosozliklar to'g'risidagi dalolatnoma

(AV-16 shakl, 8-ilovaga qarang).

Asbob-uskunalarni qabul qilish (kelib tushishi) to'g'risidagi dalolatnoma (AV-14 shakl) o'rnatish (yirik hajmli yig'ish)ni talab qiladigan va talab qilmaydigan hamda keyinchalik asosiy vositalar sifatida foydalanish uchun xarid qilingan asbob-uskunalarga rasmiylashtiriladi. Dalolatnoma asosiy vositalarni qabul qilish va hisobdan chiqarish uchun tashkil etilgan xo'jalik ichidagi komissiya tomonidan tuziladi. O'rnatilgan va foydalanishga tayyorlangan asbob-uskunalarni asosiy vositalar tarkibiga qabul qilish asosiy vositalarni (bino, inshootlardan tashqari) qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi (AV-1 namunaviy shakl) bilan rasmiylashtiriladi. Asbob-uskunalarni o'rnatish (yirik hajmdagi yig'ish) pudratchiga topshirilganda, uning vakili asbob-uskunalarni mas'ul saqlashga qabul qilinganligini o'zining imzosi bilan tasdiqlashi kerak. Ko'rsatilgan mol-mulkni mol yetkazib beruvchilardan qabul qilish jarayonida hisob-kitob va kuzatib boruvchi hujjatlar (texnik pasport, texnik shartlar va hokazolar) ma'lumotlari bilan ma'lum bir son va sifat jihatdan tafovutlar aniqlanishi mumkin. Asbob-uskunalarni sifat jihatdan qabul qilish imkoniyati mavjud bo'lmagan hollarda, ular omborga kelib tushganda tashqaridan ko'rib chiqish bo'yicha tuzilgan asbob-uskunalarni qabul qilish (kelib tushishi) to'g'risidagi dalolatnoma (AV-14 namunaviy shakl) oldindan (birlamchi) bo'lib hisoblanadi. Asbob-uskunalarni yetkazib beruvchi korxonaning hujjatlardagi ma'lumotlari bilan son va sifat jihatdan tafovutlar, shuningdek, sinish va buzilish holatlari belgilangan tartibda tegishli dalolatnomalarda aks ettiriladi.

Asbob-uskunalarni o'rnatishga qabul qilish to'g'risidagi dalolatnoma (AV-15 namunaviy shakl) pudratchiga yoki (xo'jalik usulida) asbob-uskunalarni o'rnatish (yirik hajmdagi yig'ish) bo'yicha ishlarini bajarish uchun berilgan asbob-uskunalarga rasmiylashtiriladi. Asbob -uskunalarni o'rnatish (yirik hajmdagi yig'ish) pudratchiga topshirilganda, uning vakili asbob-uskunalarni mas'ul saqlashga qabul qilinganligini bevosita dalolatnomaga o'zining imzosini qo'yishi bilan tasdiqlashi kerak. Bundan keyin dalolatnoma buyurmachiga asbob-uskunalarni shartnoma majburiyatlariga muvofiq, topshirishni rasmiylashtirish uchun asos bo'ladi.

Asbob-uskunalarda aniqlangan nosozliklar to'g'risidagi dalolatnoma (AV-16 namunaviy shakl) asbob-uskunalarni o'rnatish, sozlash yoki sinash jarayonida, Shuning nazorat natijasi bo'yicha aniqlangan nosozliklar bo'yicha tuziladi va mol yetkazib beruvchining manziliga da'vo materiallari yoki da'vo arizasini shakllantirish uchun hujjatlar jildining hujjatlaridan biri hisoblanadi.

Asosiy vositalar korxonada tez –Tez bir tarkibiy bo'linmadan boshqasiga

o‘tkazib turiladi. Tarkibiy bo‘linmalarning buxgalteriya hisobida asosiy vositalarning ichki harakati bo‘yicha yozuvlarini aks ettirish uchun asos bo‘lib “Asosiy vositalarning ichki harakati yuk xati”(AV 2-shakl, 9-ilovaga qarang) hisoblanadi.

“Asosiy vositalarning ichki harakati yuk xati” (AV-2 namunaviy shakl) berayotgan bo‘linma tomonidan uch nusxada to‘ldiriladi, oluvchi va topshiruvchi tarkibiy bo‘linmaning mas’ul shaxslari tomonidan imzolanadi. Birinchi nusxa buxgalteriyaga beriladi, ikkinchi nusxa asosiy vositalarni berayotgan bo‘linmaning moddiy javobgar shaxsida qoladi, uchinchi nusxa esa asosiy vositalarni oluvchi bo‘linmaga yo‘naltiriladi.

Asosiy vositalarning o‘tkazilishi to‘g‘risidagi ma’lumotlar korxonaning buxgalteriyasida saqlanadigan mazkur asosiy vositalarga ocxilgan inventar kartochkaga kiritiladi.

6-§. Asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblash

Asosiy vositalarning uzoq vaqt davomida natural shaklini saqlagan va qiymatini bir vaqda o‘zgartirishi bilan bog‘liq o‘ziga xos xususiyatlari amortizatsiya miqdorini aniqlash zaruratini keltirib chiqaradi. Ushbu miqdor asosiy vositalardan foydalanish jarayonida ularning eskirishi yoki boshlang‘ich qiymatining kamayishi miqdorini ko‘rsatadi.

“Xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi **nizom**”ga muvofiq, asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblash bilan bog‘liq xarajatlar mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar tarkibiga kiradi.

Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, qaraganda, iqtisodiyotning ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish tarmoqlarida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar va ko‘rsatilayotgan xizmatlarni ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish va ularning jahon bozorida raqobatbardoshligini oshirishda asosiy vositalarga amortizatsiya ajratmalarni hisoblashda amortizatsiya usulini to‘g‘ri tanlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma’lumki, asosiy vositalar qiymati, odatda, amortizatsiyani hisoblash yo‘li bilan qoplanadi. Amortizatsiyalanadigan qiymat butun foydali xizmat muddati mobaynida subyekt xarajatlari amortizatsiya ajratmalari ko‘rinishida muntazam taqsimlanadi. Bu yerda amortizatsiyalanadigan qiymat deganda, moliyaviy hisobotlarda faraz qilinayotgan (baholangan) tugatish qiymatini chegirgan holda ko‘rsatilgan aktivning boshlang‘ich (tiklash) qiymati summasi tushuniladi. Boshlang‘ich qiymati qo‘shimcha qurish, qo‘shimcha tarzda asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish va texnik qayta qurollantirish ishlari bo‘yicha xarajatlar summasiga oshirilgan asosiy vositalar uchun amortizatsiyalanadigan qiymati bo‘lib,

ushbu ishlar faraz qilinayotgan (baholangan) tugatish qiymatini chiqarib tashlagan holda tugatilganidan soʻng mazkur asosiy vositalar foydalanishga kiritilgan vaqtda aniqlangan ularning qoldiq (balans) qiymati hisoblanadi.

Tugatish qiymati deganda, asosiy vositalarning chiqib ketishi boʻyicha kutilayotgan xarajatlarni chegirgan holda kutilayotgan foydali xizmat muddati oxirida asosiy vositalarni tugatish chogʻida olinadigan aktivlarning faraz qilinayotgan summasi tushuniladi. Tugatish qiymati asosiy vositalarning amortizatsiyalanadigan qiymatini hisob-kitob qilishda muhim tarkibiy omil hisoblanadi.

Tugatish qiymati muhim boʻlmagan hollarda, u amortizatsiyalanadigan qiymatni hisoblab chiqarishda hisobga olinmaydi. Agar tugatish qiymati ahamiyatga ega boʻlsa, u asosiy vositalarni xarid qilingan sana yoki ularni qayta baholash sanasida belgilanadi. Tugatish qiymati asosiy vositalarning xizmat muddati oxirida tugatish boʻyicha kutilayotgan xarajatlarga kamaytirilgan boʻlishi kerak.

Amortizatsiya foydali xizmat muddati mobaynida aktivning amortizatsiyalanadigan qiymatini asosiy vositalarning vazifasidan kelib chiqqan holda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga yoki davr xarajatlariga muntazam taqsimlash va oʻtkazish koʻrinishida eskirishning qiymat ifodasi sifatida aniqlanadi.

Shuni taʼkidlash kerakki, asosiy vositalar boʻyicha amortizatsiya ajratmalarini hisoblash mazkur asosiy vositalar qabul qilingan oydan keyingi oyning dastlabki sanasidan boshlanadi hamda mazkur asosiy vositalarning amortizatsiyalanadigan qiymati toʻliq qoplangunga qadar yoxud bu asosiy vositalarni balansdan hisobdan chiqarilguncha amalga oshiriladi. Oʻz navbatida, agar asosiy vositalar boʻyicha amortizatsiya ajratmalarini hisoblash mazkur asosiy vositalarni qabul qilingan oydan keyingi oyning dastlabki sanasidan boshlanadigan boʻlsa, u holda mazkur asosiy vositalar boʻyicha amortizatsiya ajratmalarini hisoblash ushbu asosiy vositalarning amortizatsiyalanadigan qiymati toʻliq qoplangan yoki bu asosiy vositalar balansdan hisobdan chiqarilgan oydan keyingi oyning dastlabki sanasida toʻxtatiladi.

Asosiy vositalarni foydali ishlatish muddati davomida amortizatsiya ajratmalarini hisoblash toʻxtatilmaydi, asosiy vositalarni qonunchilik hujjatlarida belgilangan tartibda konservatsiya qilishga oʻtkazish, shuningdek, ularni butkul toʻxtatish sharti bilan qoʻshimcha qurish, qoʻshimcha tarzda asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish va texnik qayta qurollantirish holatlari bundan mustasno.

Asosiy vositalarning texnik darajasi zamonaviy talablarga muvofiq, emasligi aniqlanganda yoki 3 oy mobaynida ulardan ishlab chiqarish maqsadlarida foydalanish

zarurati bo‘lmaganda, ularga bo‘lgan talab tiklangungacha yoki yangi mulkdorga sotish davrida, biroq 24 oydan ortiq bo‘lmagan muddatga asosiy vositalar konservatsiya qilinishi mumkin. Bunda aniq bir texnologik majmuaga kiradigan va (yoki) tugallangan texnologik jarayonga ega bo‘lgan asosiy vositalar konservatsiya qilishga o‘tkazilishi mumkin. Buxgalteriya hisobiga qabul qilingan foydalanilmayotgan asosiy vositalarni konservatsiya qilish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 16 -sentyabrdagi 401-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Foydalanilmayotgan asosiy vositalarni, qurilishi tugallanmagan obyektlarni konservatsiya qilish tartibi to‘g‘risidagi **nizom**”da belgilangan.

Asosiy vositalar bo‘yicha amortizatsiya ajratmalarini hisoblash hisobot davridagi korxonada faoliyati natijalaridan qat’i nazar amalga oshiriladi va buxgalteriya hisobida u tegishli bo‘lgan hisobot davrida aks ettiriladi.

Quyidagi asosiy vositalarga amortizatsiya hisoblanmaydi:

– yer uchastkalari va tabiatdan foydalanishga doir boshqa obyektlar (suv, yerosti boyluklari va boshqa tabiiy resurslar);

– mahsuldor chorva mollari;

– axborot-kutubxona fondi;

– qonun hujjatlarida belgilangan tartibda konservatsiyalashga o‘tkazilgan asosiy vositalar;

– muzey ashyolari;

– moddiy -madaniy meros obyektlari;

– umumiy foydalanishdagi avtomobil yo‘llari, yo‘laklar, sayilgohlar, xiyobonlar, mahalliy davlat hokimiyati organlari tasarrufida bo‘lgan obodonlashtirish inshootlari;

– to‘liq amortizatsiyalangan asosiy vositalar.

Chunki yuqorida keltirilgan asosiy vositalar foydali xizmat muddatiga ega emas va har doim tegishli foydalanish maqsadi bo‘yicha foydalanilishi mumkin bo‘lganligi uchun Shunday hisoblanadi.

Asosiy vositalar bo‘yicha amortizatsiya hisoblash usullari. Asosiy vositalar bo‘yicha amortizatsiya quyidagi usullardan birini qo‘llash orqali hisoblanishi mumkin:

– amortizatsiyani teng maromli (to‘g‘ri chiziqli) hisoblash;

– bajarilgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda amortizatsiyani hisoblash (ishlab chiqarish usuli).

– ikki baravar amortizatsiya me‘yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli;

– yillar summasi usuli (kumulyativ usul).

Asosiy vositalardan intensiv foydalanilganda, shuningdek, ilmiy–Texnikaviy

jarayonning katta ta'sirida asosiy vositalar amortizatsiyasi ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli va yillar summasi usuli (kumulyativ usul)da hisoblanadigan jadallashtirilgan amortizatsiya yo'li bilan ifodalanadi.

Hisobot yili davomida asosiy vositalar bo'yicha amortizatsiya ajratmalari qo'llaniladigan hisoblash usulidan qat'i nazar (amortizatsiyani hisoblashning ishlab chiqarish usulidan tashqari), yillik summaning 1/12 miqdorida har oyda hisoblanadi.

Amortizatsiyani teng maromli (to'g'ri chiziqli) hisoblash usuli. Amortizatsiyani teng maromli (to'g'ri chiziqli) hisoblash usulining mohiyati Shundaki, bunda amortizatsiya teng maromda, asosiy vositalarni foydali ishlatish muddati mobaynida ularning amortizatsiyalanadigan qiymatidan kelib chiqqan holda teng ulushlarda hisoblanadi. Mazkur usulga muvofiq, asosiy vositalarning amortizatsiyalanadigan qiymati uning xizmat muddati davomida tegishli xarajatlarga teng maromda hisobdan chiqariladi (taqsimlanadi). Usul amortizatsiya me'yori foydali xizmat muddatining davom etishi muddatiga bog'liqligiga asoslangan. Har bir davr uchun amortizatsiya ajratmalari summasi amortizatsiyalanadigan qiymatni asosiy vositalardan foydalanilgan hisobot davrlari soniga bo'lish yo'li bilan hisoblanadi.

Amortizatsiyani teng maromli (to'g'ri chiziqli) hisoblash usulida amortizatsiya ajratmalarining yillik summasi asosiy vositalarning amortizatsiyalanadigan qiymati va foydali ishlatish muddatidan kelib chiqib, belgilanadi.

Teng maromli (to'g'ri chiziqli) hisoblash usuli bo'yicha amortizatsiya hisoblash tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Dastgohning boshlang'ich qiymati 255 000 000 so'mni, foydalanish muddati oxiridagi qoldiq (tugatish) qiymati 5 000 000 so'mni, foydali xizmat muddati 5 yilni tashkil etadi. Hisob siyosatida amortizatsiya teng maromli usulni qo'llash bilan hisoblanishi nazarda tutilgan.

Dastgohga amortizatsiya hisoblashda, ***birinchi navbatda,*** amortizatsiyaning yillik me'yori 20 % ($100\% / 5$)ni, ***ikkinchi navbatda*** esa amortizatsiyalanadigan qiymat 250 000 000 so'm ($255\,000\,000\text{ so'm} - 5\,000\,000\text{ so'm}$)ni aniqlaymiz. Foydalanishning ***birinchi yilida*** amortizatsiya ajratmasining yillik summasi dastgohning amortizatsiyalanadigan qiymatidan kelib chiqib, 50 000 000 so'm ($250\,000\,000\text{ so'm} \times 20 / 100$) qilib aniqlanadi va keyingi yillar uchun Shu zaylda davom ettiriladi.

Dastgohdan foydalanish davomida amortizatsiya ajratmalarining oylik summasi amortizatsiya ajratmasining yillik summasining 1/12 miqdorida har oyda 4 166 667 so'm ($50\,000\,000\text{ so'm} / 12$) hisoblanadi.

Dastgoh bo'yicha yillik amortizatsiya ajratmalari jadvali

Amortizatsiya ajratmalari yillari	Amortizatsiyalanadigan qiymat	Yillik amortizatsiya summasi	Jamg'arilgan amortizatsiya
1-yil	250 000 000	$(250\,000\,000 \times 20 / 100) = 50\,000\,000$	50 000 000
2-yil	250 000 000	$(250\,000\,000 \times 20 / 100) = 50\,000\,000$	100 000 000
3-yil	250 000 000	$(250\,000\,000 \times 20 / 100) = 50\,000\,000$	150 000 000
4-yil	250 000 000	$(250\,000\,000 \times 20 / 100) = 50\,000\,000$	200 000 000
5-yil	250 000 000	$(250\,000\,000 \times 20 / 100) = 50\,000\,000$	250 000 000

Bajarilgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda amortizatsiyani hisoblash

(ishlab chiqarish usuli). Amortizatsiyani hisoblashning ishlab chiqarish usuli har bir muayyan yildagi asosiy vositalarning mahsulotlarini hisobga olishga asoslangan. Mazkur usul bo'yicha har yillik amortizatsiya hajmini hisob-kitob qilish uchun butun foydali ishlatish muddatidagi umumiy baholangan mahsulotlar yig'indisini va mazkur muayyan yildagi mahsulotlarni aniqlash lozim. Mahsulot sifatida ishlab chiqariladigan mahsulot birliklari soni, ishlangan soatlar soni, o'tib bo'lingan tonna-kilometrlar soni va shu kabilar olinishi mumkin.

Amortizatsiyani hisoblashning ishlab chiqarish usulida yillik amortizatsiya ajratmalari summasi hisobot davridagi mahsulot (ishlar, xizmatlar) hajmining natural ko'rsatkichi va asosiy vositalarning amortizatsiyalanadigan qiymati hamda asosiy vositalarni butun foydali ishlatish muddatidagi nazarda tutilayotgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) hajmiga nisbatan mutanosibligidan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Bajarilgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda, ya'ni ishlab chiqarish usulini qo'llash bilan amortizatsiyani hisoblash tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Yengil avtomobilining kutilayotgan umumiy bosib o'tadigan yo'li 800 000 km, boshlang'ich qiymati 63 000 000 so'mni, foydalanish muddati oxiridagi qoldiq (tugatish) qiymati 3 000 000 so'mni tashkil etadi. Hisobot davrida 10 000 km yo'l bosishi kerak. Hisob siyosatida amortizatsiya ishlab chiqarish usulini qo'llash bilan hisoblanishi nazarda tutilgan.

Yengil avtomobilga amortizatsiya hisoblashda, ***,birinchi navbatda,*** amortizatsiyalanadigan qiymatni –60 000 000 so'm (63 000 000 so'm – 3 000 000 so'm)ni, ***ikkinchi navbatda esa*** bajarilgan ish hajmining bir birligi, ya'ni

har bir kilometr ga to'g'ri keladigan amortizatsiya summasi –75 so'm (60 000 000 so'm / 800 000 km)ni aniqlaymiz. Ishlab chiqarish usulini qo'llash bilan hisobot davrida yengil avtomobil bo'yicha amortizatsiya hisoblanganda, amortizatsiya ajratmasi summasi 750 000 so'm (10 000 km x 75 so'm)ga teng bo'ladi.

Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli. Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli amortizatsiyani hisoblash davrida amortizatsiyalanadigan aktiv qiymatining kamayishini anglatadi. Mazkur usulga ko'ra teng maromli (to'g'ri chiziqli) hisoblash usulidan ikki baravar amortizatsiya me'yori mazkur hisobot davridagi asosiy vositalarning tegishli qoldiq qiymatiga ko'paytiriladi. Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli bo'yicha amortizatsiyani hisoblashda faraz qilinayotgan tugatish qiymati boshlang'ich (tiklash) qiymatidan chegirilmaydi.

Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usulida yillik amortizatsiya ajratmalari summasi hisobot yili boshidagi asosiy vositalarning qoldiq qiymatidan va mazkur asosiy vositalarni foydali ishlatish muddatiga bog'liq holda hisoblangan amortizatsiyaning ikki baravar me'yoridan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usulida asosiy vositalar bo'yicha amortizatsiya ajratmalarini hisoblash ushbu asosiy vositalarning balans (qoldiq) qiymati ularning tugatish qiymatiga teng bo'lgan vaqtdan boshlab tugatiladi.

Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usulini qo'llash bilan amortizatsiyani hisoblash tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Dastgohning boshlang'ich qiymati 255 000 000 so'mni, foydalanish muddati oxiridagi qoldiq (tugatish) qiymati 15 000 000 so'mni, foydali xizmat muddati 5 yilni tashkil etadi. Hisob siyosatida amortizatsiya ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usulini qo'llash bilan hisoblanishi nazarda tutilgan. Bunda to'g'ri chiziqli usulda amortizatsiya me'yori har bir-yil uchun 20 % (100 %/5)ni tashkil etadi. Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usulida amortizatsiya me'yori 40 % (2 x 20 %)ga teng bo'ladi. Ushbu qat'iy belgilangan 40 % stavka hisobot yili boshidagi balans qiymatiga nisbatan foydalaniladi.

Dastgohga amortizatsiya hisoblash tartibini ko'rib chiqamiz. Bunda *foydalanishning birinchi yilida* amortizatsiya ajratmasining yillik summasi dastgohning buxgalteriya hisobiga qabul qilingandan shakllangan boshlang'ich qiymatidan kelib chiqib, 102 000 000 so'm (255 000 000 so'm x 40 /100) qilib

aniqlanadi. *Foydalanishning ikkinchi yilida* amortizatsiya 40 foiz miqdorda-yil boshidagi qoldiq qiymatidan, ya'ni asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati va birinchi-yil uchun hisoblangan amortizatsiya summasi o'rtasidagi farqdan hisoblanadi va 61 200 000 so'm $((255\ 000\ 000\ \text{so'm} - 102\ 000\ 000\ \text{so'm}) \times 40 / 100)$ ni tashkil etadi. *Foydalanishning uchinchi yilida* amortizatsiya 40 foiz miqdorda ikkinchi-yil oxirida hosil bo'lgan qoldiq qiymat va ikkinchi-yil uchun hisoblangan amortizatsiya summasi o'rtasidagi farqdan hisoblanadi va 36 720 000 so'm $((153\ 000\ 000\ \text{so'm} - 61\ 200\ 000\ \text{so'm}) \times 40 / 100)$ ni tashkil etadi hamda keyingi yillar uchun Shu zaylda davom ettiriladi.

Dastgoh bo'yicha yillik amortizatsiya ajratmalari jadvali

(ming so'mda)

Amortizatsiya ajratmalari davrlari	Boshlang'ich (qayta tiklash) qiymati	Yil boshiga balans qiymati	Amortizatsiyaning yillik summasi	Jamg'arilgan amortizatsiya	Yil oxiriga balans qiymati
1-yil	255 000	-	$255\ 000 \times 40\% = 102\ 000$	102 000	153 000
2-yil	255 000	153 000	$153\ 000 \times 40\% = 61\ 200$	163 200	91 800
3-yil	255 000	91 800	$91\ 800 \times 40\% = 36\ 720$	199 920	55 080
4-yil	255 000	55 080	$55\ 080 \times 40\% = 22\ 032$	221 952	33 048
5-yil	255 000	33 048	$(33\ 048 \times 40\% = 13\ 219,2$ "nazorat maqsadida") $240\ 000 - 221\ 952 = 18\ 048$	240 000	15 000

Dastgoh bo'yicha oylik amortizatsiya ajratmalari jadvali

Amortizatsiya ajratmalari davrlari	Amortizatsiyaning yillik summasi	Amortizatsiyaning oylik summasi
1-yil	102 000 000	8 500 000 (102 000 000 / 12)
2-yil	61 200 000	5 100 000 (61 200 000 / 12)
3-yil	36 720 000	3 060 000 (36 720 000 / 12)
4-yil	22 032 000	1 836 000 (22 032 000 / 12)
5-yil	18 048 000	1 504 000 (18 048 000 / 12)

Mazkur usulda amortizatsiya hisoblash amalga oshirilganda, asosiy vositadan foydalanishning oxirgi yilida amortizatsiyaning yillik summasini hisoblamaslik, balki qoldiq qiymatidan kutilayotgan tugatish qiymati chiqarib tashlangandan keyingi

summani 12 oy davomida teng maromda to'liq hisobdan chiqarish maqsadga muvofiq, . Chunki asosiy vositadan foydalanishning oxirgi yilida-yil boshiga qoldiq qiymatidan yillik amortizatsiya me'yori (mazkur misolda 40 foiz)ni hisobga olgan holda aniqlangan yillik amortizatsiya ajratmasi summasi, oldingi yillarda jamg'arilgan amortizatsiya summasi bilan amortizatsiyalanadigan qiymat o'rtasidagi summadan kam bo'ladi va natijada asosiy vositadan foydalanish oxirida qoldiq qiymati (kutilayotgan tugatish qiymati chiqarib tashlanganda) nolga teng bo'lmaydi.

Yillar summasi usuli (kumulyativ usul). Yillar summasi usuliga (kumulyativ usulga) muvofiq, har yili amortizatsiya me'yori amortizatsiya muddati oxiriga qadar qoladigan amortizatsiyalanadigan qiymatga ulush sifatida aniqlanadi. Ulush amortizatsiya ajratmalari tugaguniga qadar qoladigan to'liq yillar sonini amortizatsiya muddatini tashkil qiladigan yillar tartib sonlari summasiga bo'lish orqali aniqlanadi.

Yillar summasi usulida (kumulyativ usulda) amortizatsiya ajratmalarining yillik summasi asosiy vositalarning amortizatsiyalanadigan qiymatidan va suratida asosiy vositalarni foydali ishlatish muddatining oxiriga qadar qoladigan yillar soni, maxrajida esa asosiy vositalarni foydali ishlatish muddati yillari soni summasining nisbatidan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Yillar summasi usuli (kumulyativ usuli) bo'yicha amortizatsiyani hisoblash tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Dastgohning boshlang'ich qiymati 135 000 000 so'm, foydalanish muddati oxiridagi qoldiq (tugatish) qiymati 15 000 000 so'm, foydali xizmat muddati 5 yilni tashkil etadi. Hisob siyosatida amortizatsiya yillar summasi usuli (kumulyativ usuli)ni qo'llash bilan hisoblanishi nazarda tutilgan.

Dastgohga amortizatsiya hisoblashda **,birinchi navbatda,** amortizatsiyalanadigan qiymat 120 000 000 so'm (135 000 000 so'm – 15 000 000 so'm)ni, **ikkinchi navbatda esa** foydalanish yillari summasini aniqlaymiz. Foydalanish yillari summasi 15 (kumulyativ son $1 + 2 + 3 + 4 + 5$)ni aniqlaymiz. **Uchinchi navbatda,** 120 000 000 so'mga teng bo'lgan amortizatsiyalanadigan qiymatni har bir kasr ($5/15$, $4/15$, $3/15$, $2/15$, $1/15$)ga ko'paytirish yo'li bilan yillik amortizatsiya summasi aniqlanadi. Mazkur asosiy vositadan foydalanishning **birinchi yilida** amortizatsiya $5/15$ yoki 33,3 % miqdorda hisoblanishi mumkin va u 40 000 000 so'mni ($120\,000\,000 \times 5/15$) tashkil etadi, **ikkinchi yili** esa $4/15$ miqdorda 32 000 000 so'mdan ($120\,000\,000 \times 4/15$) iborat summani, **uchinchi yili** esa $3/15$ miqdorda 24 000 000 so'mdan ($120\,000\,000 \times 3/15$) iborat summani tashkil etadi hamda keyingi yillar uchun Shu zaylda davom ettiriladi.

Dastgoh bo'yicha yillik amortizatsiya ajratmalari jadvali

Amortizatsiya ajratmalari yillari	Amortizatsiyalanadigan qiymat	Yillik amortizatsiya summasi	Jamg'arilgan amortizatsiya
1-yil	120 000 000	$(120\ 000\ 000 \times 5/15) = 40\ 000\ 000$	40 000 000
2-yil	120 000 000	$(120\ 000\ 000 \times 4/15) = 32\ 000\ 000$	72 000 000
3-yil	120 000 000	$(120\ 000\ 000 \times 3/15) = 24\ 000\ 000$	96 000 000
4-yil	120 000 000	$(120\ 000\ 000 \times 2/15) = 16\ 000\ 000$	112 000 000
5-yil	120 000 000	$(120\ 000\ 000 \times 1/15) = 8\ 000\ 000$	120 000 000

Dastgoh bo'yicha oylik amortizatsiya ajratmalari jadvali

Amortizatsiya ajratmalari davrlari	Amortizatsiyaning yillik summasi	Amortizatsiyaning oylik summasi
1-yil	40 000 000	3 333 333,3 (40 000 000 / 12)
2-yil	32 000 000	2 666 666,7 (32 000 000 / 12)
3-yil	24 000 000	2 000 000 (24 000 000 / 12)
4-yil	16 000 000	1 333 333,3 (16 000 000 / 12)
5-yil	8 000 000	666 666,7 (8 000 000 / 12)

Amortizatsiya hisoblashning u yoki bu usulini tanlash bilan asosiy vositalarning boshlang'ich (qayta tiklash) qiymati va jamg'arilgan amortizatsiya summasi o'rtasidagi farqni o'zida ifodalaydigan asosiy vositalarning qoldiq qiymati miqdorini tartibga solish mumkin. Shuning uchun korxonaga tegishli qaror qabul qilishda amortizatsiya hisoblashning u yoki bu usulini tanlashning ijobiy va salbiy oqibatlarini o'ylab ko'rishi lozim.

Yuqorida sanab o'tilgan usullarning har biri o'zining afzallik va kamchiliklariga ega. Amortizatsiyaning teng maromli usulining asosiy va yagona ustunligi qo'llashning oddiyliги hisoblanadi. Mazkur usulni qo'llashda amortizatsiya butun foydali xizmat muddati davomida doimiy bir summadan iborat, bundan modernizatsiya, rekonstruksiya va qayta baholash mustasno. Biroq mazkur usul korxonaga asosiy vositalar xarajatlarini tezkor ravishda hisobdan chiqarish imkoniyatini bermaydi. Shu bilan birga, bugungi pul ertangi puldan ko'proq turadigan bir vaqtda, amortizatsiya ajratmalari hisobiga xarajatlarni ko'paytirish yo'li bilan

aylanma mablag'larni tezroq to'ldirish imkoniyati yo'qoladi. Shubhasiz, amortizatsiyaning teng maromli usulini qo'llash asosiy vositalarning foydali xizmat muddatining oxirida boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatini to'liq qoplashga olib keladi, biroq korxonaga amortizatsiya siyosatidan maksimal ravishda samarali foydalanish imkoniyatini bermaydi.

Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli bilan amortizatsiya hisoblash aktivning foydali xizmat muddati oxirida jadal sur'atlarda kamayib borish bilan tavsiflanadigan ishlab chiqarish jarayonlariga nisbatan samarali hisoblanadi. Mazkur usulda qo'llaniladigan koeffitsiyent asosiy vositalarning foydali xizmatining boshlang'ich bosqichdagi qiymatini hisobdan chiqarishni jadallashtiradi. Amortizatsiyaning mazkur usulni foydali xizmat muddatining oxirigacha 5-sonli BHMSda nazarda tutilgan ko'rinishda qo'llash imkoniyati mavjud emas, chunki uslubning o'zi boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatini to'liq hisobdan chiqarish imkoniyatini bermaydi. Har qanday hollarda foydalanish muddatining oxirida qoldiq qiymati nolga teng emas, biroq ayrim hollarda unga yaqinlashishi mumkin.

Yillar summasi usuli (kumulyativ usuli) bo'yicha aktiv qiymatini hisobdan chiqarishda, foydali xizmat muddatining amortizatsiya me'yori ham jadallashtirilgan usul bo'lib va ishlab chiqarish faoliyatining oxirida jadal sur'atlar bilan kamayib boradigan ishlab chiqarish jarayonlariga nisbatan samarali hisoblanadi. Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli bilan taqqoslaganda, mazkur usul foydali xizmat muddatining oxirida aktivning qiymatini to'liq hisobdan chiqarish imkoniyatini beradi.

Bajarilgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda qiymatni hisobdan chiqarish (ishlab chiqarish usuli) kutilayotgan prognoz tez–Tez o'zgarib turishi bilan tavsiflanadigan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlariga nisbatan ko'proq samarali hisoblanadi. Foydalanish muddatini aniqlashda, vaqt kalendar davrlari bilan emas, balki mazkur aktiv yordami bilan ish bajarish va mahsulot (ish, xizmat)larni realizatsiya qilish kutilayotgan dastur bo'yicha belgilanadi.

Soliq solish maqsadida O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida nazarda tutilgan har yillik amortizatsiya me'yorlari xarajatlarga teng maromda hisobdan chiqariladigan asosiy vositalarning boshlang'ich (tiklash) qiymatiga nisbatan foizlarda belgilangan.

Mazkur hisobot davridagi soliq solinadigan bazaga kiritiladigan, biroq keyingi hisobot davrlaridagi soliq solinadigan foydadan chegiriladigan xarajatlar sifatidagi asosiy vositalarning buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonun hujjatlariga

(amortizatsiyani teng maromli (to‘g‘ri chiziqli) hisoblash, bajarilgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda amortizatsiyani hisoblash (ishlab chiqarish usuli), ikki baravar amortizatsiya me‘yori bilan qoldiqni kamaytirish, yillar summasi (kumulyativ usul) usullariga) muvofiq, hisoblangan amortizatsiya summasi bilan O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida belgilangan normalar bo‘yicha hisoblangan amortizatsiya summasi o‘rtasidagi ijobiy farq *balansdan tashqari 012-»Kelgusi davrlarda soliq solinadigan bazadan chiqariladigan xarajatlar» schyotida* aks ettiriladi. Mazkur schyot bo‘yicha analitik hisob soliq solinadigan bazadan chegiriladigan xarajatlar, ularning miqdori va ular chegiriladigan muddat to‘g‘risidagi axborotni ta‘minlashi shart.

Asosiy vositalarni xarid qilish lozim bo‘lgan jarayon hisoblanadi. Lekin ayrim korxonalarda yangi inventarlar sotib olish uchun mablag‘lar yetishmaydi. Shuning uchun ushbu korxonalar o‘zining faoliyati davomida oldin foydalanishda bo‘lgan asosiy vositalarni ishlatadi. Bunday asosiy vositalarning foydali xizmat muddatini qanday aniqlash kerakligi ko‘proq buxgalterlarni qiziqtiradi.

Foydalanishda bo‘lgan asosiy vositalarni xarid qilgan korxonalar ushbu asosiy vositalar bo‘yicha amortizatsiya me‘yorini mazkur asosiy vositalardan avvalgi mulkdorlar tomonidan foydalanilgan yillar (oylar) soniga kamaytirilgan foydalanish muddatini hisobga olgan holda belgilash huquqiga ega. Agar mazkur asosiy vositadan avvalgi mulkdorlarda amalda foydalanish muddati ushbu asosiy vositalarning O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida tasniflanishi bilan belgilanadigan foydalanish muddatiga teng yoki undan ortiq bo‘lsa, soliq to‘lovchi texnika xavfsizligi talablarini va boshqa omillarni hisobga olgan holda bu asosiy vositadan unumli foydalanish muddatini mustaqil ravishda, lekin uch yildan kam bo‘lmagan muddatga belgilashga haqlidir. Foydalanishda bo‘lgan asosiy vositalardan foydalanish muddatini aniqlash imkoniyati bo‘lmagan taqdirda, amortizatsiyani hisoblash yangi asosiy vositalarga bo‘lgani singari amalga oshiriladi. Boshqacha qilib aytganda, agar korxonalar oldin foydalanishda bo‘lgan binoni xarid qilsa, u holda binoning xizmat muddati uning oldingi mulkdorida foydalanilgan vaqtga kamaytirilishi mumkin.

O‘z navbatida, “Asosiy vositalarning oldingi mulkdorida foydalanilgan muddatini nima bilan tasdiqlash mumkin?” degan savol tug‘iladi. Asosiy vositalarning oldingi mulkdorida foydalanilgan muddatiga tegishli ma‘lumotlar “Asosiy vositalarni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi” (bino, inshootlardan tashqari) (AV-1 namunaviy shakl) va “Asosiy vositalarni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi”(bino, inshootlar uchun) (AV-1a namunaviy shakl)da mavjud. Ushbu ma‘lumotlar juda

muhim hisoblanadi, chunki ularsiz yangi mulkdor amortizatsiya hisoblay olmaydi. Bunday olib qaralganda, foydalanishning haqiqiy muddati to'g'risidagi ma'lumotlar axborot tavsifiga ega, ya'ni to'ldirish uchun majburiy hisoblanmaydi va sotuvchilar ko'p hollarda "Asosiy vositalarni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi" (bino, inshootlardan tashqari) (AV-1 namunaviy shakl) va "Asosiy vositalarni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi" (bino, inshootlar uchun) (AV-1a namunaviy shakl)ning mazkur bandini inkor etadilar. Shuning uchun keyingi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan murakkab holatlardan qochish uchun xaridor korxonaga mazkur bandining to'g'ri to'ldirilishiga qarab turishga majbur.

Agar korxonaga avtotransport vositasini xarid qilsa, u holda haqiqiy xizmat muddatini tasdiqlovchi hujjat transport vositasining pasporti hisoblanadi. Agar oldi-sotdi shartnomasining obyektiga ko'chmas mulk hisoblansa, u holda davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi guvohnoma lozim bo'lgan tasdiqlovchi bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Bunda Shuni esda tutish lozimki, korxonaga asosiy vositalarni sotib olishda asosiy vositalar to'g'risida sotuvchi tamonidan taqdim etilayotgan ma'lumotlarga alohida e'tibor qaratishi hamda uning oldingi mulkdorida xizmat muddatini aniq bilishi kerak.

Soliq solish va buxgalteriya hisobi maqsadida amortizatsiya hisoblash tartibi o'rtasidagi farqni quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Dastgohning boshlang'ich qiymati 135 000 000 so'mni, uning foydalanish muddati oxiridagi qoldiq (tugatish) qiymati 15 000 000 so'mni, O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga muvofiq, yillik amortizatsiya me'yori amortizatsiyalanadigan qiymatning 20 % ini tashkil etadi deb faraz qilamiz. Hisob siyosatida dastgohning foydali xizmat muddati 5 yilni tashkil etishi va amortizatsiya yillar summasi usuli (kumulyativ usuli)ni qo'llash bilan hisoblanishi nazarda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksida belgilangan amortizatsiya me'yorlarini qo'llagan holda dastgoh bo'yicha eskirish hisoblash quyidagicha amalga oshiriladi:

Birinchi navbatda, amortizatsiyalanadigan qiymat 120 000 000 so'm (135 000 000 so'm – 15 000 000 so'm)ni aniqlaymiz.

Ikkinchi navbatda, foydalanishning birinchi yilida amortizatsiya ajratmasining yillik summasi 24 000 000 so'm ($120\,000\,000\text{ so'm} \times 20 / 100$) dastgohning amortizatsiyalanadigan qiymatidan kelib chiqib, aniqlanadi va keyingi yillar uchun Shu zaylda davom ettiriladi.

**O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksida belgilangan me‘yorlarga muvofiq,
dastgoh bo‘yicha amortizatsiya ajratmalari jadvali**

Amortizatsiya ajratmalari yillari	Amortizatsiyalanadigan qiymat	Yillik amortizatsiya summasi	Jamg‘arilgan amortizatsiya
1-yil	120 000 000	$(120\,000\,000 \times 20 / 100) = 24\,000\,000$	24 000 000
2-yil	120 000 000	$(120\,000\,000 \times 20 / 100) = 24\,000\,000$	48 000 000
3-yil	120 000 000	$(120\,000\,000 \times 20 / 100) = 24\,000\,000$	72 000 000
4-yil	120 000 000	$(120\,000\,000 \times 20 / 100) = 24\,000\,000$	96 000 000
5-yil	120 000 000	$(120\,000\,000 \times 20 / 100) = 24\,000\,000$	120 000 000

Dastgohdan foydalanish davomida amortizatsiya ajratmalarining oylik summasi amortizatsiya ajratmasining yillik summasining 1/12 miqdorida har oyda 2 000 000 so‘m ($24\,000\,000 \text{ so‘m} / 12$) hisoblanadi.

Asosiy vositalarning jadallashtirilgan usuli yillar summasi usuli (kumulyativ usuli) bo‘yicha amortizatsiya hisoblanganda quyidagicha bo‘ladi.

Birinchi navbatda, amortizatsiyalanadigan qiymat 120 000 000 so‘m ($135\,000\,000 \text{ so‘m} - 15\,000\,000 \text{ so‘m}$)ni aniqlaymiz.

Ikkinchi navbatda, foydalanish yillari summasini aniqlaymiz. Foydalanish yillar summasi 15 (kumulyativ son $1 + 2 + 3 + 4 + 5$)ni tashkil etadi.

Uchinchi navbatda, 120 000 000 so‘mga teng bo‘lgan amortizatsiyalanadigan qiymatni har bir kasr ($5/15, 4/15, 3/15, 2/15, 1/15$)ga ko‘paytirish yo‘li bilan yillik amortizatsiya summasi aniqlanadi. Mazkur asosiy vositalardan foydalanishning *birinchi yilida* amortizatsiya $5/15$ yoki 33,3 % miqdorda hisoblanishi mumkin va u 40 000 000 so‘mni ($120\,000\,000 \times 5/15$) tashkil etadi, *ikkinchi yili* esa $4/15$ miqdorda 32 000 000 so‘mdan ($120\,000\,000 \times 4/15$) iborat summani, *uchinchi yili* esa $3/15$ miqdorda 24 000 000 so‘mdan ($120\,000\,000 \times 3/15$) iborat summani tashkil etadi hamda keyingi yillar uchun Shu zaylda davom ettiriladi.

**Yillar summasi usuli (kumulyativ usuli)ni qo‘llagan holda
dastgoh bo‘yicha amortizatsiya ajratmalari jadvali**

Amortizatsiya ajratmalari yillari	Amortizatsiyalanadigan qiymat	Yillik amortizatsiya summasi	Jamg‘arilgan amortizatsiya
1-yil	120 000 000	$(120\,000\,000 \times 5/15) = 40\,000\,000$	40 000 000

2-yil	120 000 000	$(120\,000\,000 \times 4/15) = 32\,000\,000$	72 000 000
3-yil	120 000 000	$(120\,000\,000 \times 3/15) = 24\,000\,000$	96 000 000
4-yil	120 000 000	$(120\,000\,000 \times 2/15) = 16\,000\,000$	112 000 000
5-yil	120 000 000	$(120\,000\,000 \times 1/15) = 8\,000\,000$	120 000 000

Dastgoh bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga muvofiq, va yillar summasi usulini qo'llagan holda hisoblangan amortizatsiya ajratmalarining soliq solinadigan foydaga ta'siri

Amortizatsiya ajratmalari yillari	Yillik amortizatsiya summasi		Farq (+,-)
	Soliq kodeksi bo'yicha	Yillar summasi usuli bo'yicha	
1-yil	24 000 000	40 000 000	16 000 000
2-yil	24 000 000	32 000 000	8 000 000
3-yil	24 000 000	24 000 000	-
4-yil	24 000 000	16 000 000	- 8 000 000
5-yil	24 000 000	8 000 000	- 16 000 000
Jami	12 000 000	12 000 000	-

*) Bunda:

“+” soliq solinadigan foydaga qayta **qo'shiladigan** summa;

“-“ soliq solinadigan foydadan chegiriladigan summa.

Dastgohdan foydalanishning *birinchi va ikkinchi yillarida* jadallashtirilgan usulda hisoblangan amortizatsiya summasi va O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga muvofiq, hisoblangan amortizatsiya summasi o'rtasidagi farq yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i bo'yicha soliq solinadigan foydani hisoblab chiqarishda chegirilmaydi, ya'ni “Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot” (2-sonli shakl)ning 240-satri- “Foyda solig'ini to'lagunga qadar foyda (zarar)”dagi buxgalteriya foydasiga qayta **qo'shiladi**.

Dastgohdan foydalanishning *uchinchi yilida* jadallashtirilgan usulida hisoblangan amortizatsiya summasi va O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga muvofiq, hisoblangan amortizatsiya summasi bir xil bo'ladi, ya'ni ular o'rtasida farq mavjud bo'lmaydi.

Dastgohdan foydalanishning *to'rtinchi va beshinchi yillarida* jadallashtirilgan usulda hisoblangan amortizatsiya summasi va O'zbekiston Respublikasi Soliq

kodeksiga muvofiq, hisoblangan amortizatsiya summasi o'rtasidagi farq yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i bo'yicha soliq solinadigan foydani hisoblab chiqarishda chegiriladi, ya'ni "Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot" (2-sonli shaklning 240-satri – "Foyda solig'ini to'langunga qadar foyda (zarar)"dagi buxgalteriya foydasidan chiqariladi.

Amortizatsiyani teng maromli (to'g'ri chiziqli) usulda va O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida belgilangan me'yorlar asosida amortizatsiya hisoblashda amortizatsiya ajratmalari doimiy xarajatlar sifatida, bajarilgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda amortizatsiyani hisoblash (ishlab chiqarish usuli), ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish, yillar summasi (kumulyativ usul) usullarida esa o'zgaruvchan xarajatlar deb tasniflanadi. Korxonada amortizatsiya ajratmalari zararlarga olib kelmasligi uchun amortizatsiya ajratmalarining u yoki bu usulini ishlab chiqarishga nisbatan yakka tartibda ko'rib chiqish kerak.

Asosiy vositalarni hisobot yili davomida buxgalteriya hisobiga qabul qilish hollarida amortizatsiyaning yillik summasi bo'lib mazkur asosiy vositalar buxgalteriya hisobiga qabul qilingan oydan keyingi oyni dastlabki sanasidan yillik moliyaviy hisobotlarning hisobot sanasigacha aniqlangan summa hisoblanadi.

Birinchi yil uchun asosiy vositalarning amortizatsiya ajratmalari yillik summalari hisob-kitobi tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Hisobot yilining 25-mart sanasida asosiy vositalar sifatida dastgoh buxgalteriya hisobiga qabul qilingan. Uning boshlang'ich qiymati 135 000 000 so'mni va foydalanish muddati oxiridagi qoldiq (tugatish) qiymati 15 000 000 so'mni, foydali xizmat muddati 5-yil yoki 60 oyni tashkil etadi. Dastgoh bo'yicha amortizatsiya hisoblashda teng maromli amortizatsiya hisoblash usuli qo'llaniladi.

Foydalanishning birinchi yilida amortizatsiya ajratmalarining yillik summasini aniqlashni quyidagicha amalga oshiramiz:

amortizatsiyalanadigan qiymat – 120 000 000 so'm (135 000 000 so'm – 15 000 000 so'm);

amortizatsiya ajratmalarining oylik summasi – 2 000 000 so'm = 120 000 000 so'm / 60;

amortizatsiya ajratmalarining yillik summasi – 16 000 000 so'm = 2 000 000 so'm x 8.

5-sonli BHMSning 41-bandiga muvofiq, mavsumiy tUSDagi ishlab chiqarish korxonalarida foydalaniladigan asosiy vositalar bo'yicha amortizatsiya ajratmalarining yillik summasi hisobot yilida korxonadan tomonidan asosiy vositalardan foydalanish davri

mobaynida teng maromda hisoblanadi.

Mavsumiy tusda foydalaniladigan asosiy vositalar bo'yicha amortizatsiya ajratmalarining yillik summalari hisob-kitobi tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Yilning 7-oyi davomida daryo transporti bilan yuk tashish ishlarini amalga oshirish maqsadida asosiy vositalar obyekt sifatida motorli qayiq xarid qilindi. Uning boshlang'ich qiymati 21 000 000 so'mni, foydali xizmat muddati 10 yilni tashkil etadi. Amortizatsiya ajratmalarining yillik me'yori 10 % (100 % / 10 yil)ni tashkil etadi. Birinchi navbatda, amortizatsiya ajratmalarining yillik summasi 2 100 000 so'm (21 000 000 so'm x 10 / 100)ni aniqlaymiz.

Ikkinchi navbatda, hisobot yilidagi 7-oy ishlar davomida teng maromda taqsimlanadigan amortizatsiyaning oylik summasini aniqlaymiz va u 300 000 so'm (2 100 000 so'm / 7)ga teng.

Asosiy vositalarning har xil turlariga (guruhlariga) nisbatan amortizatsiyani hisoblashning turli usullari qo'llaniladi. Bunda bir turdagi asosiy vositalar bo'yicha (markasi, turi va hokazolar bo'yicha) faqat bitta usul qo'llaniladi. Qo'llaniladigan amortizatsiyani hisoblash usuli korxonaning hisob siyosatida majburiy ravishda 1-sonli BHMSda belgilangan tartibda aks ettiriladi.

Agar asosiy vositalardan foydalanishdan kutilayotgan iqtisodiy foydada sezilarli darajada o'zgarish yuz beradigan bo'lsa, amortizatsiyani hisoblash usuli o'zgarayotgan tamoyilni aks ettirish uchun Shunday o'zgartirilishi kerakki, toki yuzaga kelgan vaziyat amortizatsiya usulining o'zgartirilishini oqlasin. Bunday o'zgartish hisob siyosatida aks ettirilishi lozim. Bunda moliyaviy hisobotga tushuntirish xatida mazkur o'zgartish sabablari va ularning iqtisodiy samarasi ochib berilishi kerak.

Foydali xizmat muddati – korxonada aktivdan foydalanadigan vaqt davri yoki korxonada ushbu aktivdan foydalanishdan olishni mo'ljallayotgan mahsulot (ishlar va xizmatlar) miqdori. Asosiy vositalarning foydali xizmat muddati asosiy vositalar holatini yaxshilaydigan va, Demak, xizmat muddatini uzaytiradigan ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olgan holda, shuningdek, bu muddatni qisqartiradigan texnologik o'zgarishlarni hisobga olib, korxonada tomonidan qaytadan ko'rib chiqilishi mumkin.

Asosiy vositalarning foydali xizmat muddati:

– kutilayotgan ishlab chiqarish quvvatiga muvofiq, mazkur asosiy vositalarning korxonada kutilayotgan foydali xizmat muddatidan;

– foydalanish rejimi (smena sonidan)ga bog'liq jismoniy eskirishi; tabiiy sharoit va agressiv ta'sir qiluvchi muhitdan, ta'mirlash o'tkazish tizimidan;

– me'yoriy-huquqiy hujjatlar va boshqa mazkur asosiy vositalarning xizmati

chegaralari (masalan, ijara muddati)dan kelib chiqib,amalga oshiriladi.

Qo‘shimcha qurish, qo‘shimcha tarzda asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish va texnik qayta qurollantirish natijasida asosiy vositalar ishlashining boshlang‘ich qabul qilingan me‘yoriy ko‘rsatkichlari holatini yaxshilaydigan hollarda, korxonada tomonidan ushbu asosiy vositalar bo‘yicha foydali xizmat muddati qaytadan ko‘rib chiqiladi.

Qo‘shimcha qurish, qo‘shimcha tarzda asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish va texnik qayta qurollantirish bo‘yicha ishlar tugatilganidan so‘ng foydalanishga kiritilgan asosiy vositalar uchun *foydali xizmat muddati bo‘lib*, ushbu ishlar tugatilganidan so‘ng mazkur asosiy vositalar foydalanishga kiritilgan paytdan boshlab korxonada tomonidan asosiy vositalardan foydalaniladigan vaqt davri yoki korxonada ushbu asosiy vositalarni qo‘llashdan olish kutayotgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) miqdori hisoblanadi.

Foydali xizmat muddati va qoldiq qiymatini aniqlashni quyidagi misolda ko‘rib o‘tamiz. Dastgohning qiymati –120 000 000 so‘m va foydali xizmat muddati– 5 yil. Foydalanishning 3-yilining-dekabr oyida qiymati 14 000 000 so‘m bo‘lgan modernizatsiya qilish amalga oshirilgan.

Texnik imkoniyatlaridan va fan–Texnika taraqqiyotidan kelib chiqib, foydali xizmat muddati 2 yilga ko‘payish tomoniga qayta ko‘rib chiqilgan. Bu holda, yillik amortizatsiya ajratmalari summasi 15 500 000 so‘m miqdorida, qoldiq qiymatining 62 000 000 so‘m ($120\,000\,000 - (120\,000\,000 \times 3/5) + 14\,000\,000$) miqdori va 4-yil bo‘lgan yangi foydali xizmat muddatidan kelib chiqib,aniqlanadi.

Asosiy vositalar bo‘yicha hisoblangan amortizatsiya summasi buxgalteriya hisobida tegishli summalarni alohida schyotlarda jamg‘arishi yo‘li bilan aks ettiriladi. 21-sonli BHMSGa muvofiq, asosiy vositalar bo‘yicha hisoblangan eskirish summasi quyidagi schyotlarda hisobga olinadi:

0211- “Yerni obodonlashtirishning eskirishi”;

0212- “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirishning eskirishi”;

0220 – “Bino, inshoot va o‘tkazuvchi moslamalarning eskirishi”;

0230 – “Mashinalar va uskunalarining eskirishi”;

0240- “Mebel va ofis jihozlarining eskirishi”;

0250 – “Kompyuter jihozlari va hisoblash texnikasining eskirishi”;

0260 – “Transport vositalarining eskirishi”;

0270 – “Ishchi hayvonlarning eskirishi”;

0280 – “Ko‘p yillik o‘simliklarning eskirishi”;

0290 – “Boshqa asosiy vositalarning eskirishi”;

0299 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarning eskirishi”.

0211-0290 schyotlarida mulkchilik huquqi korxonaga tegishli bo‘lgan asosiy vositalarning eskirishi hisobga olinadi. 0299 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarning eskirishi” schyotida moliyaviy ijaraga olingan asosiy vositalarning eskirishi xususiy asosiy vositalarga eskirish hisoblash tartibi kabi bir xil tartibda hisobga olinadi.

Asosiy vositalar bo‘yicha hisoblangan eskirishni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib o‘tamiz. Avtomobilning boshlang‘ich qiymati 30 000 000 so‘mni, foydalanish muddatining oxirida qoldiq qiymati 1 200 000 so‘mni, foydali xizmat muddati 5 yilni tashkil etadi. Korxonaning hisob siyosatida amortizatsiya to‘g‘ri chiziqli usul bilan hisoblanishi nazarda tutilgan. Yillik amortizatsiya me‘yori 20 % (100 % / 5)ni, yillik amortizatsiya ajratmalari summasi 5 760 000 so‘mni (28 800 000 so‘m x 20 / 100), amortizatsiya ajratmalarining oylik summasi 480 000 so‘m (5 760 000 so‘m / 12)ni tashkil etadi.

Avtomobil bo‘yicha hisoblangan amortizatsiyaning oylik summasi foydalanish maqsadlaridan kelib chiqib, buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– asosiy ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonida foydalanilganda:

Debet: 2010- “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti –480 000 so‘m;

Kredit: 0260 – “Transport vositalarining eskirishi” schyoti – 480 000 so‘m;

– yordamchi ishlab chiqarish uchastkasida foydalanilganda:

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti –480 000 so‘m;

Kredit : 0260 – “Transport vositalarining eskirishi” schyoti – 480 000 so‘m;

– xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklarda foydalanilganda:

Debet: 2710 – “Xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklar” schyoti –480 000 so‘m;

Kredit:0260 – “Transport vositalarining eskirishi” schyoti – 480 000 so‘m;

– mahsulotlarni realizatsiya qilish bo‘limida foydalanilganda:

Debet: 9410 – “Sotish xarajatlari» schyot–480 000 so‘m;

Kredit :0260 – “Transport vositalarining eskirishi” schyoti – 480 000 so‘m;

– ma‘muriy maqsadlarda foydalanilganda:

Debet: 9420 – “Ma‘muriy xarajatlar” schyoti –480 000 so‘m;

Kredit: 0260 – “Transport vositalarining eskirishi” schyoti – 480 000 so‘m;

– madaniy-oqartiruv va boshqa ijtimoiy maqsadlarda foydalanilganda:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 480 000 so‘m;

Kredit: 0260 – “Transport vositalarining eskirishi” schyoti – 480 000 so‘m.

7-§. Asosiy vositalarni ta‘mirlash

Har bir korxonada o‘z ixtiyorida asosiy vositalarni samarali va omilkorona boshqarish kerak. Asosiy vositalardan foydalanishda biz dastlabki xossalarni yo‘qotish singari tushunchaga to‘qnash kelamiz, uzoq muddat ishlatganda, bu hol ishlab chiqarish unumdorligi, samaradorligi va sifatining pasayishiga olib keladi. Boshqacha qilib aytganda, foydalanish jarayonida asbob-uskunalar eskiradi, uzilishlar bilan ishlashni boshlaydi yoki ayrim hollarda umuman ishdan chiqadi. Buning sababi ayrim detallari va uzellari ishdan chiqishi hisoblansa, u holda asosiy vositalarni almashtirishga zarurat yo‘q, ularni qayta ta‘mirlasa bo‘ladi.

Ishlab chiqarish unumdorligi, samaradorligi va sifatini kerakli darajada ushlab turish uchun asosiy vositalarni o‘z vaqtida ta‘mirlash va tegisxilicha ta‘mirlash barcha turlari bo‘yicha xarajatlarni to‘g‘ri hisobga olish lozim. Asosiy vositalarni ta‘mirlashlarni to‘g‘ri hisobga olish bevosita korxonaning ishlash salohiyatiga, ishlab chiqarilayotgan mahsulot, bajarilayotgan ish va ko‘rsatilayotgan xizmat sifatiga ta‘sir ko‘rsatadi. To‘g‘ri yuritiladigan buxgalteriya hisobi boshqarishning strategiya va taktikasini nazorat qilish, resurslardan maqbul tarzda foydalanish imkonini beradigan muhim axborotni taqdim etadi.

“Xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi **nizom**”ga muvofiq, asosiy vositalarni ishchi holatida saqlab turishga doir xarajatlar (texnik ko‘rikdan o‘tkazish va holatini yaxshilashga oid xarajatlar) hamda ishlab chiqarishdagi asosiy vositalarning barcha turdagi ta‘mirlanishini (joriy, o‘rtacha, kapital tarzda) o‘tkazish bilan bog‘liq xarajatlar mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar tarkibiga kiradi.

Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, qaraganda, iqtisodiyotni ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish tarmoqlarida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar va ko‘rsatilayotgan xizmatlarning ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish va ularning jahon bozorida raqobatbardoshligini oshirishda asosiy vositalarni ta‘mirlash xarajatlarini to‘g‘ri guruhlash va hisobga olishni to‘g‘ri tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy vositalar ta‘mirlanishi buxgalteriya hisobining vazifalari quyidagilardan iborat:

– bajarilgan ta‘mirlash ishlarining tannarxi hamda hajmini to‘g‘ri va o‘z vaqtida aniqlash;

– ta‘mirlash bilan bog‘liq xarajatlarning mahsulot yoki bajarilgan ish tannarxiga

to'g'ri o'tkazilishini ta'minlash;

– ta'mirlash ishlari uchun ajratilgan mablag'dan to'g'ri foydalanishi ustidan nazorat olib borish;

– ta'mirlash ishlarining o'z vaqtida va sifatli qilib olib borilishi ustidan nazorat olib borish va boshqalar.

Korxonada asosiy vositalarni ta'mirlashni pudrat yoki xo'jalik usulida amalga oshirishi mumkin.

Pudrat usulida korxonada asosiy vositalarni ta'mirlash ishlarini amalga oshirish maqsadida ta'mirlash yoki ta'mirlash-qurilish tashkiloti bilan pudrat shartnomasi tuzadi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga muvofiq, pudrat shartnomasi bo'yicha bir taraf (pudratchi) ikkinchi taraf (buyurtmachi)ning topshirig'iga binoan ma'lum bir ishni (muayyan obyektning ta'mirlashi, qurilishi yoki boshqa qurilish ishini) bajarish va uning natijasini buyurtmachiga shartnomada belgilangan muddatda topshirish majburiyatini oladi, buyurtmachi esa pudratchiga ishni bajarish uchun zarur sharoit yaratib berish, ish natijasini qabul qilib olish va buning uchun haq to'lash majburiyatini oladi. Bunda buyurtmachi va pudratchi tomonidan tuzilgan shartnomaning tomonlarning munosabatlari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 37-bobi- "Pudrat" bilan tartibga solinadi.

Xo'jalik usulida ta'mirlash o'z kuch va vositalari yordamida (asosiy vositalar obyektidan foydalanish joyidagi o'z ishchilari yoki ixtisoslashtirilgan ta'mirlash brigadasi, uchastkasi) bajariladi.

Ta'mirlash ishlari boshlangunga qadar asosiy vositalarning har bir obyektiga bo'yicha ularni ta'mirdan o'tkazishning zarurligini asoslash uchun asosiy vositalarning (yoki uning ayrim qismlari) texnik ko'rik natijalari bo'yicha nuqsonlar dalolatnomasi tuziladi, unda ta'mirlash obyektiga (yoki uning qismlariga)ning texnik holati, shuningdek, nosozliklar, nuqsonlarni bartaraf etish bo'yicha tavsiya qilinadigan tadbirlar hamda zarur ta'mirlash ishlari hajmi bo'yicha takliflar keltiriladi. Nuqsonlar dalolatnomasi korxonada rahbari tomonidan tasdiqlanadi, ta'mirlashni o'tkazishning pudrat usulida esa pudratchi ta'mirlash tashkiloti bilan kelishiladi. Nuqsonlar dalolatnomasi asosida smeta moliyaviy hisob-kitobi tuziladi, u ta'mirlash ishlarining rejali (me'yoriy) tannarxini belgilaydi. Smetada xarajatlar qurilish me'yorlari va qoidalariga muvofiq, aniq ishlar turi birligiga mehnat va materiallar talabgirliigi me'yorlari bo'yicha hisoblanadi.

Asosiy vositalarni ta'mirlash bo'yicha amalga oshirilgan ishlar natijasida asosiy vositalarni dastlab qabul qilingan faoliyatning me'yoriy ko'rsatkichlarining (foydali

ishlatish muddati, quvvati, qo'llash sifati va hokazo) o'zgarishiga (yaxshilanishiga va oshishiga) qarab asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari ikki turga bo'linadi. ***Birinchi turga*** asosiy vositalarning boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatini o'zgartiradigan ta'mirlash xarajatlari, ya'ni kapital qo'yilmalar kiradi. ***Ikkinchi turga*** asosiy vositalarning ishchi holatini saqlab turish uchun amalga oshiriladigan joriy ta'mirlash xarajatlari kiradi. Kelgusida olinadigan iqtisodiy foydani oshirmaydigan barcha xarajatlar ular amalga oshirilgan davrdagi xarajatlar sifatida tan olinishi lozim.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, asosiy vositalarni kapital (joriy, o'rtacha) ta'mirlash ishlari amalga oshirilayotgan bir vaqtda obyektini qo'shimcha qurish, qo'shimcha jihozlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiyalash va texnik jihatdan qayta jihozlash ishlari ham amalga oshirilishi mumkin, ular natijasida asosiy vosita foydalanishga topshirilganda, dastlab qabul qilingan me'yoriy ko'rsatkichlarning (unumli foydalanish muddati, quvvati, qo'llash sifati va hokazo) yaxshilanishiga (yuksalishiga) olib keladi. Biroq bunday ishlar bo'yicha xarajatlar hisobi kapital qo'yilmalar hisobi uchun belgilangan tartibda yuritiladi. Xarajatlarning o'zi asosiy vositalarning boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatini ko'paytirishga kiritiladi. Kapital (joriy, o'rtacha) ta'mirlash bilan bog'liq barcha xarajatlar joriy xarajatlarga kiradi. Shu sababli ushbu ishlarning hammasini buxgalteriya hisobida farqlash juda muhimdir.

Asosiy vositalarning boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatini o'zgartirishga olib keladigan ta'mirlash xarajatlarini, ya'ni asosiy vositalarni qo'shimcha qurish, qo'shimcha asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya, modernizatsiya qilish, texnik jihatdan qayta qurollantirish xarajatlari summasi ***asosiy vositalarning boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatini ko'paytiruvchi kapital qo'yilmalar*** sifatida buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi asosiy vositalarga o'tkaziladigan kapital qo'yilmalarda ko'rib o'tilgan.

Asosiy vositalarni ta'mirlashda qilinadigan xarajatlar moddiy boyliklarni chiqarish (sarflash), mehnat haqini hisoblash, ta'mirlash ishlari bo'yicha bajarilgan ishlar uchun mol yetkazib beruvchilarga majburiyatlarni va boshqa xarajatlar bo'yicha operatsiyalarni hisobga olishning tegishli boshlang'ich hisob hujjatlariga asosan aks ettiriladi.

Asosiy vositalarni ishchi holatida saqlab turish uchun amalga oshiriladigan ta'mirlash (joriy, o'rtacha va kapital) xarajatlarini hisobga olish. Asosiy vositalarni ishchi holatida saqlab turish, ya'ni ularning soz bo'lishi yoki ish qobiliyati tiklanishi ularni ta'mirlash (joriy, o'rtacha va kapital tarzda) vositasida amalga oshiriladi. Asosiy vositalar obyektini ayrim tarkibiy qismlarining konstruktiv xususiyatlari, shikastlanishlar

xususiyati va eskirish darajasiga bog‘liq ravishda, shuningdek, tiklash ishlarining sermehnatligiga qarab joriy, o‘rtacha va kapital ta‘mirlashga ajratiladi.

Joriy ta‘mirlash deganda, asosiy vositalarni ishchi holatida saqlab turish maqsadida amalga oshiriladigan ta‘mirlash tushuniladi. Joriy ta‘mirlash o‘z ichiga uzal va detallarni almashtirish yoki tiklash, -mayda shikastlanishlarni bartaraf etish, shuningdek, tartibga solish ishlarini oladi va asosiy vositalarga xizmat ko‘rsatuvchi ishchi (usta)lar yoki ta‘mirlash brigadasi ishlatish joyida, ko‘pincha joriy texnik ko‘rikdan o‘tkazish mobaynida amalga oshiradilar. Odatda, joriy ta‘mirlash 1 yildan kam bo‘lgan davriylikda, ya‘ni ishlab chiqarish (texnologik jarayonlar) xususiyatidan kelib chiqib, har bir ish kuni tugagandan keyin, har haftada yoki har oyda bir-marta o‘tkazilishi mumkin. Joriy ta‘mirlash grafigi korxonada tomonidan mustaqil ravishda texnologik jarayonlar xususiyatidan kelib chiqib, belgilanadi.

O‘rtacha ta‘mirlashda ta‘mirlanayotgan asosiy vositani qisman ajratish va detallarning qismlarini tiklash yoki almashtirish amalga oshiriladi, uzellarning texnik holati tekshiriladi, ba‘zan uning ayrim qismlari mukammal ta‘mirlanadi ham. O‘rtacha ta‘mirlashni ko‘chma yoki turg‘un ta‘mirlash xizmatlari amalga oshiradi. Asosan mazkur ta‘mirlash turi joriy va kapital ta‘mirlashlar oralig‘idagi 1 yildan ortiq davriylikda amalga oshiriladi.

Kapital ta‘mirlashda bazaviy va korpus detallari va uzellarini to‘liq ajratib yig‘ish va ta‘mirlash, barcha eskirgan detallar va uzellarni yangi, yanada zamonaviyroqlariga almashtirish yoki tiklash hamda zarurat bo‘lganda, obyektning yig‘ish, sozlash va sinab ko‘rish amalga oshiriladi. Binolar va inshootlar uchun kapital ta‘mirlash bo‘lib, eskirgan konstruksiyalar va detallarni obyektning foydalanish imkoniyatlarini yaxshilaydigan yanada mustahkam va tejamliylariga almashtirish yoki tiklash amalga oshirilishi hisoblanishi mumkin.

Asosiy vositalarni ta‘mirlash bo‘yicha haqiqatdagi xarajatlarni hisobga olish tartibi uning hajmiga, yil mobaynida ta‘mirlash ishlarini bir maromda o‘tkazish va ularni bajarish usuliga bog‘liqdir. Buxgalteriya hisobida asosiy vositalarni ta‘mirlash xarajatlarini hisobdan chiqarishni quyidagi usullar bilan amalga oshirish mumkin:

– xarajatlar yuzaga kelishiga qarab – mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxiga yoki davr xarajatlariga bir vaqtning o‘zida (bir marta);

– asosiy vositalarni ta‘mirlash uchun har oyda bir maromda ajratmalar qilish yo‘li bilan tashkil etilgan rezervlar hisobidan.

Usullardan birining tanlanganligi buxgalteriya hisobi maqsadida hisob siyosatida aks ettirilgan bo‘lishi kerak.

Asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlarini hisobdan chiqarishning *birinchi usuli* – *xarajatlar yuzaga kelishiga qarab – mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxiga yoki davr xarajatlariga bir vaqtning o'zida (bir marta) usuli* asosiy vositalar soni unchalik ko'p bo'lmagan, amalga oshiriladigan ta'mirlash ishlarining hajmi muhim bo'lmagan va qoida bo'yicha ta'mirlash xarajatlari ham katta bo'lmagan korxonalar uchun to'g'ri keladi. xarajatlarni amalga oshirilgan hisobot davrida hisobdan chiqarish mumkin. Chunki ular ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish yoki xizmat)larning qimmatlashishiga olib kelmaydi.

Asosiy vositalarni ishchi holatida tutib turish va undan foydalanishdan kelgusida olinadigan iqtisodiy foydaning belgilangan boshlang'ich summasini olish uchun amalga oshiriladigan xarajatlar ular daxldor bo'lgan hisobot davridagi xarajatlar tarkibiga kiritiladi. Ishlab chiqarishdagi asosiy vositalarni ishchi holatida saqlab turishga doir xarajatlar (texnik ko'rikdan o'tkazish va holatini yaxshilashga oid xarajatlar) hamda ishlab chiqarishdagi asosiy vositalarning barcha turdagi ta'mirlanishini (joriy, o'rtacha, kapital tarzda) o'tkazish xarajatlari mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladi, ma'muriy va ijtimoiy-madaniy vazifalarni amalga oshirish uchun mo'ljallangan asosiy vositalar bo'yicha esa davr xarajatlari tarkibiga kiritiladi.

21-sonli BHMSga muvofiq, asosiy vositalarni ishchi holatida tutib turish va undan foydalanishdan kelgusida olinadigan iqtisodiy foydaning belgilangan boshlang'ich summasini olish uchun amalga oshiriladigan xarajatlar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagi shaklda aks ettiriladi:

– asosiy vositalarni ta'mirlash ish joyida asosiy vositalarga xizmat ko'rsatuvchi korxonaning ishchi (usta)lari tomonidan amalga oshirilganda:

debet asosiy ishlab chiqarishni hisobga oluvchi schyotlar (2000) yoki umumishlab chiqarish xarajatlarini hisobga oluvchi schyotlar (2500) – ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan asosiy vositalar bo'yicha, ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligi tannarxiga xarajatlarni olib borish va kalkulyatsiyani hisoblash usulidan kelib chiqqan holda;

debet yordamchi ishlab chiqarishni hisobga oluvchi schyotlar (2300) – yordamchi ishlab chiqarish uchastkalarida foydalaniladigan asosiy vositalar bo'yicha;

debet xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklarni hisobga oluvchi schyotlar (2700) – xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklarning uchastkalarida foydalaniladigan asosiy vositalar bo'yicha;

debet davr xarajatlarini hisobga oluvchi schyotlar (9400) – ma'muriy va ijtimoiy-madaniy vazifalarni amalga oshirishda foydalaniladigan asosiy vositalar bo'yicha;

kredit materiallarni (1000), yordamchi ishlab chiqarishni (2300), mehnat haqi bo'yicha xodim bilan hisoblashishlarni (6700), maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarzni (6500) va boshqa tegishli majburiyatlarni hisobga oluvchi schyotlar;

– asosiy vositalarni ta'mirlash korxonaning yordamchi tarkibiy bo'linmasi tomonidan amalga oshirilganda:

➤ *korxonaning yordamchi tarkibiy bo'linmasi tomonidan asosiy vositalarni ta'mirlash ishlari bajarilganda:*

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti;

kredit materiallarni (1000), yordamchi ishlab chiqarishni (2300), mehnat haqi bo'yicha xodim bilan hisoblashishlarni (6700), maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarzni (6500) va boshqa tegishli majburiyatlarni hisobga oluvchi schyotlar;

➤ *asosiy vositalarni ta'mirlash bo'yicha xarajatlar mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxiga yoki davr xarajatlari tarkibiga kiritilganda:*

debet asosiy ishlab chiqarishni hisobga oluvchi schyotlar (2000) yoki umumishlab chiqarish xarajatlarini hisobga oluvchi schyotlar (2500) – ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan asosiy vositalar bo'yicha, ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligi tannarxiga xarajatlarni olib borish va kalkulyatsiyani hisoblash usulidan kelib chiqqan holda;

debet yordamchi ishlab chiqarishni hisobga oluvchi schyotlar (2300) – yordamchi ishlab chiqarish uchastkalarida foydalaniladigan asosiy vositalar bo'yicha;

debet xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklarni hisobga oluvchi schyotlar (2700) – xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklarning uchastkalarida foydalaniladigan asosiy vositalar bo'yicha;

debet davr xarajatlarini hisobga oluvchi schyotlar (9400) – ma'muriy va ijtimoiy-madaniy vazifalarni amalga oshirishda foydalaniladigan asosiy vositalar bo'yicha;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti;

– asosiy vositalarni ta'mirlash pudrat shartnomasiga muvofiq, pudratchi

tashkilot tomonidan amalga oshirilganda:

➤ *pudratchi tashkilotga bo'nak (avans) berilganda:*

Debet: 4330 – “Boshqa berilgan bo'naklar” schyoti;

kredit pul mablag'larini hisobga oluvchi schyotlar (5000, 5100, 5200, 5500);

➤ *pudratchi tashkilot tomonidan asosiy vositalarni ta'mirlash bo'yicha bajarilgan ishlar qiymati mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish tannarxiga yoki davr xarajatlari tarkibiga kiritilganda:*

debet asosiy ishlab chiqarishni hisobga oluvchi schyotlar (2000) yoki umumishlab chiqarish xarajatlarini hisobga oluvchi schyotlar (2500) – ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan asosiy vositalar bo'yicha, ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligi tannarxiga xarajatlarni olib borish va kalkulyatsiyani hisoblash usulidan kelib chiqqan holda;

debet yordamchi ishlab chiqarishni hisobga oluvchi schyotlar (2300) – yordamchi ishlab chiqarish uchastkalarida foydalaniladigan asosiy vositalar bo'yicha;

debet xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklarni hisobga oluvchi schyotlar (2700) – xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklarning uchastkalarida foydalaniladigan asosiy vositalar bo'yicha;

debet davr xarajatlarini hisobga oluvchi schyotlar (9400) – ma'muriy va ijtimoiy-madaniy vazifalarni amalga oshirishda foydalaniladigan asosiy vositalar bo'yicha;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar”, 6110 – “Ajratilgan bo'linmalarga to'lanadigan schyotlar”, 6120- “Shuba va xo'jalik jamiyatlariga to'lanadigan schyotlar”, 6990 – “Boshqa majburiyatlar” va boshqa tegishli majburiyatlarni hisobga oluvchi schyotlar;

➤ *pudratchi tashkilot tomonidan bajarilgan ishlar bo'yicha qoplashga qabul qilinadigan QQS summasiga:*

Debet: 4410 – “Byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha bo'nak to'lovlari (turlari bo'yicha)» schyoti;

Kredit: 6010- “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar”, 6110 – “Ajratilgan bo'linmalarga to'lanadigan schyotlar”, 6120 – “Shuba va xo'jalik jamiyatlariga to'lanadigan schyotlar”, 6990 – “Boshqa majburiyatlar” va boshqa tegishli majburiyatlarni hisobga oluvchi schyotlar;

➤ *pudratchi tashkilot tomonidan bajarilgan ishlar bo'yicha QQS summasi qoplashga qabul qilinganda:*

Debet: 6410 – “Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti;

Kredit: 4410 – “Byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘yicha bo‘nak to‘lovlari (turlari bo‘yicha)” schyoti;

➤ *pudratchi tashkilotga berilgan bo‘nak (avans) qoplashga qabul qilinganda:*

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar”, 6110 – “Ajratilgan bo‘linmalarga to‘lanadigan schyotlar”, 6120 – “Shuba va xo‘jalik jamiyatlariga to‘lanadigan schyotlar”, 6990 – “Boshqa majburiyatlar” va boshqa tegishli majburiyatlarni hisobga oluvchi schyotlar;

Kredit: 4330 – “Boshqa berilgan bo‘naklar” schyoti;

➤ *pudratchi tashkilotga qolgan qarz summasi to‘langanda:*

Debet: 6 010 ‘Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar», 6110 ‘Ajratilgan bo‘linmalarga to‘lanadigan schyotlar», 6120 – “Shuba va xo‘jalik jamiyatlariga to‘lanadigan schyotlar”, 6990 – “Boshqa majburiyatlar” va boshqa tegishli majburiyatlarni hisobga oluvchi schyotlar;

kredit pul mablag‘larini hisobga oluvchi schyotlar (5000, 5100, 5200, 5500).

Asosiy vositalar ta‘mirlash jarayonida ehtiyot qismlar va materiallar chiqishi, ulardan keyinchalik boshqa asosiy vositalarni ta‘mirlash yoki realizatsiya qilishda foydalanilishi mumkin. Tabiiyki, o‘z navbatida, quyidagi savol tug‘ilishi mumkin: **“Asosiy vositalarni ta‘mirlash xarajatlari summasini asosiy vositalarni ta‘mirlash jarayonida chiqqan ehtiyot qismlar va materiallar qiymatiga kamaytirish mumkinmi?”**

5-sonli BHMSda, 21-sonli BHMSda va O‘zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi to‘g‘risidagi boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlarida ta‘mirlash xarajatlarini ishlatilgan, bundan keyin foydalanish uchun yaroqli ehtiyot qismlar va materiallar qiymatiga kamaytirish mumkinligi qayd etilgan qoidalar mavjud emas. Asosiy vositalarni ta‘mirlash natijasida olingan, bundan keyin foydalanish uchun yaroqli bo‘lgan ehtiyot qismlar va materiallarni, “Asosiy vositalar qiymatini balansdan chiqarish tartibi to‘g‘risidagi nizom” ga muvofiq, asosiy vositalar tugatilishi chog‘ida olingan ehtiyot qismlar va materiallarga o‘xshatib baholash va hisobda aks ettirish mumkin. Asosiy vositalarni ta‘mirlash jarayonida chiqqan ehtiyot qismlar (uzellar, detallar) va materiallar (rangli va qimmatbaho metallar) qiymatini kirim qilish “Asosiy vositalar qiymatini balansdan chiqarish tartibi to‘g‘risidagi nizom” ga ko‘ra materiallarni hisobga oluvchi schyotlar (1000) debeti va 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti krediti bo‘yicha yozuv bilan, ya‘ni uning daromad qismida aks ettiriladi. Bizning fikrimizcha, xuddi shunga o‘xshab, asosiy vositalarni ta‘mirlash

jarayonida chiqqan ehtiyot qismlar (uzellar, detallar) va materiallar (rangli va qimmatbaho metallar) qiymatini ham korxonaning boshqa operatsion daromadlari tarkibida, ya'ni materiallarni hisobga oluvchi schyotlar (1000) debeti va 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti kreditida aks ettirish kerak.

Asosiy vositalar va boshqa mol-mulkning chiqib ketishi natijasida olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi ularning buxgalteriya hisobiga qabul qilinish sanasidagi joriy qiymatidan kelib chiqqan holda aniqlanadi. Bizning fikrimizcha Shuning uchun asosiy vositalarni ta'mirlash jarayonida chiqqan ehtiyot qismlar (uzellar, detallar) va materiallar (rangli va qimmatbaho metallar) ularning buxgalteriya hisobiga qabul qilingan sanadagi joriy qiymati bo'yicha kirim qilinishi lozim. Ularning yangi emasligini hisobga olib, joriy qiymati bo'yicha baholashni komissiyaning tavsiyalari, nosozliklar to'g'risidagi dalolatnomalarini hisobga olgan holda amalga oshirish kerak.

Asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlarini hisobdan chiqarishning *ikkinchi usuli* – *asosiy vositalarni ta'mirlash uchun har oyda bir maromda ajratmalar qilish yo'li bilan tashkil etilgan rezervlar hisobidan amalga oshirish usulidan*, asosan, iqtisodiyotning asosiy vositalarni ta'mirlash kattagina moliyaviy xarajatlarni (tarmoq miqyosida) va uzoq vaqtni talab etadigan yirik sanoat tarmoqlarida foydalaniladi.

Korxonalar asosiy vositalarni ta'mirlash ishlarini o'tkazish uchun mablag'lar rezervini tashkil qilish to'g'risida qarorni mustaqil ravishda qabul qilib, buni hisob siyosatida nazarda tutishi ham mumkin.

Asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari rezervini shakllantirish to'g'risida qaror qabul qilish uchun har bir oyda qilinadigan ajratmalarni aniqlashning to'g'riligini tasdiqlovchi hujjatlardan foydalaniladi. Bunday hujjatlarga, masalan, nosozlik (defekt) qaydnomalari (ta'mirlash ishlarini o'tkazish zarurligini asoslovchi); asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati yoki joriy (qayta tiklash) qiymati (qayta baholash o'tkazilgan hollarda); ta'mirlash o'tkazish smetasi; asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari rezerviga ajratmalarining yakuniy hisob-kitoblari kiradi.

Mazkur rezervlarga ajratmalar “Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar” elementi tarkibida aks ettiriladi va ko'zda tutilayotgan xarajatlar qiymati hamda asosiy vositalar har bir asosiy vositalarni kapital ta'mirlashlarning davriyligidan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

21-sonli BHMSga muvofiq, xarajatlar va to'lovlarni xarajatlarga bir maromda qo'shish maqsadida o'rnatilgan tartibda rezerv qilingan summalarning holati va harakati to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish kelgusi xarajatlar va to'lovlar rezervlarini hisobga oluvchi schyotlar (8900)da amalga oshiriladi. Shuning uchun

asosiy vositalarni ta'mirlash uchun har oyda bir maromda ajratmalar qilish yo'li bilan tashkil etilgan rezerv mablag'larining holati va harakati to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish 8910-“Kelgusi xarajatlar va to'lovlar rezervi” schyotida amalga oshiriladi.

Kapital ta'mirlash ishlarini amalga oshirish uchun rezervlar hisoblash bilan bog'liq operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Dastgohni kapital ta'mirlash bo'yicha xarajatlarni bir maromda taqsimlash maqsadida kapital ta'mirlash ishlari uchun rezerv shakllantirishga qaror qilindi. Dastgohni kapital ta'mirlash ishlarining Xarajat smetasi 60 000 000 so'mni tashkil etadi. Kapital ta'mirlash bo'yicha reverbga ajratmalarning har oylik summasi 5 000 000 so'mni (60 000 000 so'm / 12) tashkil etadi.

Dastgohdan foydalanish maqsadidan kelib chiqib, kapital ta'mirlash bo'yicha reverbga ajratmalarning har oylik summasi buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– xizmat ko'rsatish (asosiy ishlab chiqarish) jarayonida foydalanilganda:

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 5 000 000 so'm;

Kredit: 8910 – “Kelgusi xarajatlar va to'lovlar

rezervi” schyoti – 5 000 000 so'm;

– yordamchi ishlab chiqarish uchastkalarida foydalanilganda:

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 5 000 000 so'm;

Kredit: 8910 – “Kelgusi xarajatlar va to'lovlar

rezervi” schyoti – 5 000 000 so'm;

– xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklarda foydalanilganda:

Debet: 2710 – “Xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklar” schyoti – 5 000 000 so'm;

Kredit: 8910 – “Kelgusi xarajatlar va to'lovlar

rezervi” schyoti – 5 000 000 so'm.

Rezerv summalari hisobidan haqiqatda amalga oshirilgan xarajatlar va to'lovlar rezervni kamaytirishga olib borib, hisobdan chiqariladi.

Rezerv summalari hisobidan haqiqatda amalga oshirilgan xarajatlar va to'lovlarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Dastgohni kapital ta'mirlash bo'yicha oldingi misolni davom ettiramiz. Rezerv qilingan summaning barchasi kapital ta'mirlashga ishlatilgan. Kapital ta'mirlash bo'yicha xarajatlar quyidagilardan iborat: ehtiyot qism xarajatlari – 47 000 000 so'm, yordamchi materiallar – 3 000 000 so'm, ishchilarga ish haqi hisoblash xarajatlari – 10 000 000 so'm.

Rezerv summolari hisobidan haqiqatda amalga oshirilgan xarajatlar va to'lovlar kapital ta'mirlash kim tomonidan o'tkazilganligidan kelib chiqib, buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– kapital ta'mirlash korxonaning ishchilari tomonidan amalga oshirilganda:

Debet: 8910 – “Kelgusi xarajatlar va to'lovlar

ezervi” schyoti – 60 000 000 so'm;

Kredit: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 47 000 000 so'm;

Kredit: 1090 – “Boshqa materiallar” schyoti – 3 000 000 so'm;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo'yicha xodim

bilan hisoblashishlar” schyoti – 10 000 000 so'm;

– kapital ta'mirlash korxonaning tarkibiy bo'linmasi tomonidan amalga oshirilganda:

Debet: 8910 – “Kelgusi xarajatlar va to'lovlar

rezervi” schyoti – 60 000 000 so'm;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 60 000 000 so'm;

– kapital ta'mirlash pudratchi korxonadan tomonidan amalga oshirilganda:

Debet: 8910 – “Kelgusi xarajatlar va to'lovlar

rezervi” schyoti – 60 000 000 so'm;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to'lanadigan schyotlar” schyoti – 60 000 000 so'm;

– ajratilgan bo'linma tomonidan amalga oshirilganda:

Debet: 8910 – “Kelgusi xarajatlar va to'lovlar

rezervi” schyoti – 60 000 000 so'm;

Kredit: 6110 – “Ajratilgan bo'linmalarga to'lanadigan

schyotlar” schyoti – 60 000 000 so'm;

– shuba va xo'jalik jamiyatlari tomonidan amalga oshirilganda:

Debet: 8910 – “Kelgusi xarajatlar va to'lovlar

rezervi” schyoti – 60 000 000 so'm;

Kredit: 6120 – “Shuba va xo'jalik jamiyatlariga to'lanadigan

schyotlar” schyoti – 60 000 000 so'm.

Rezervga ajratmalar me'yori har bir hisobot yili oxirida qayta ko'rib chiqiladi va zarurat bo'lganda, yangi moliya yili uchun ajratmalar miqdori ko'paytirilishi yoki kamaytirilishi mumkin.

Agar kapital ta'mirlashga rezerv mablag'lari summasi ushbu asosiy vositalarni ta'mirlashga qilingan haqiqiy xarajatlar summasidan oshib ketsa, oshib ketgan summa

bo'yicha tuzatish (storno qilish) kiritilishi kerak. Biroq 21-sonli BHMSga muvofiq, agar kapital ta'mirlashga rezerv mablag'lari summasi ushbu asosiy vositalarni ta'mirlashga qilingan haqiqiy xarajatlar summasidan oshib ketsa, oshib ketgan summa, ya'ni kapital ta'mirlashga rezerv qilingan summalarning foydalanilmay qolgan qismi korxonada daromadlari tarkibiga kiritiladi va yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i bo'yicha soliq solinadigan foydani hisoblashda soliq solinadigan bazaga qo'shiladi.

Kapital ta'mirlashga rezerv qilingan summalarning foydalanilmay qolgan qismi korxonada daromadlari tarkibiga kiritilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Dastgohni kapital ta'mirlash uchun rezerv shakllantirilgan oldingi misoldan foydalanamiz. Kapital ta'mirlash bo'yicha xarajatlarning inventarizatsiyasidan keyin binoni kapital ta'mirlash uchun rezerv qilingan mablag'lar uni kapital ta'mirlashning haqiqiy xarajatlaridan 5 000 000 so'mga ortiqcha ekanligi aniqlangan.

Dastgohni kapital ta'mirlash bo'yicha rezerv qilingan summaning foydalanilmay qolgan qismi daromadlar tarkibiga kiritilishi buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 8910 – “Kelgusi xarajatlar va to'lovlar rezervi» schyoti – 5 000 000 so'm;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 5 000 000 so'm.

Agar haqiqiy xarajatlar rezerv summasidan oshib ketsa, u holda oshib ketgan summa ‘Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar» elementi tarkibida aks ettiriladi. Bunda mahsulot (ish, xizmat)larning tannarxining birdan sakrab ketishining oldini olish maqsadida haqiqiy xarajatlarning rezerv qilingan mablag'larda oshib ketgan summasini 3230 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyotiga olib borish va asosiy vositalarni kapital ta'mirlash amalga oshirilgan yil oxirigacha bir maromda xarajatlarni hisobga oluvchi schyotlarga taqsimlash tavsiya etiladi.

Haqiqiy xarajatlarning rezerv qilingan mablag'lardan oshib ketgan summasini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Dastgohni kapital ta'mirlash uchun rezerv shakllantirilgan oldingi misoldan foydalanamiz. Kapital ta'mirlash bo'yicha xarajatlarning inventarizatsiyasidan keyin dastgohni kapital ta'mirlash uchun rezerv qilingan mablag'lardan uni kapital ta'mirlashning haqiqiy xarajatlari 7 000 000 so'mga ortiqcha ekanligi aniqlangan va xarajatlarga 4 oy davomida bir maromda taqsimlangan. Kapital ta'mirlash bo'yicha ortiqcha xarajatlar quyidagilardan iborat: ehtiyot qism xarajatlari – 4 000 000 so'm,

yordamchi materiallar – 1 000 000 so‘m, ishchilarga ish haqi hisoblash xarajatlari – 2 000 000 so‘m.

Dastgohni kapital ta‘mirlash bo‘yicha haqiqiy xarajatlarining rezerv qilingan mablag‘lardan oshgan summasi kapital ta‘mirlash kim tomonidan o‘tkazilganligidan kelib chiqib, buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– kapital ta‘mirlash korxonaning ishchilari tomonidan amalga oshirilganda:

Debet: 3230 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 7 000 000 so‘m;

Kredit: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 4 000 000 so‘m;

Kredit: 1090 – “Boshqa materiallar” schyoti – 1 000 000 so‘m;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim bilan hisoblashlar” schyoti – 2 000 000 so‘m;

– kapital ta‘mirlash korxonaning tarkibiy bo‘linmasi tomonidan amalga oshirilganda:

Debet: 3230 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 7 000 000 so‘m;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 7 000 000 so‘m;

– kapital ta‘mirlash pudratchi korxonadan tomonidan amalga oshirilganda:

Debet: 3230 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 7 000 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 7 000 000 so‘m;

– ajratilgan bo‘linma tomonidan amalga oshirilganda:

Debet: 3230 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 7 000 000 so‘m;

Kredit: 6110 – “Ajratilgan bo‘linmalarga to‘lanadigan Schyotlar” schyoti – 7 000 000 sum;

– shuba va xo‘jalik jamiyatlari tomonidan amalga oshirilganda:

Debet: 3230 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 7 000 000 so‘m;

Kredit: 6120 – “Shuba va xo‘jalik jamiyatlariga to‘lanadigan Schyotlar” schyoti – 7 000 000 so‘m.

Dastgohni, foydalanish maqsadidan kelib chiqib, kapital ta‘mirlash bo‘yicha ortiqcha xarajatlar har oylik summasi – 1 750 000 so‘m (7 000 000 so‘m / 4) buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– xizmat ko‘rsatish (asosiy ishlab chiqarish) jarayonida foydalanilganda:

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 1 750 000 so‘m;

Kredit: 3230 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 1 750 000 so‘m;

– yordamchi ishlab chiqarish uchastkalarida foydalanilganda:

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 1 750 000 so‘m;

Kredit: 3230 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 1 750 000 so‘m;

– xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklarda foydalanilganda:

Debet: 2710 – “Xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklar” schyoti – 1 750 000 so‘m;

Kredit: 3230 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 1 750 000

so‘m.

Asosiy vositalar bo‘yicha ta‘mirlash ishlarini amalga oshirish uzoq muddat talab qiladigan va ko‘rsatilgan ishlarning salmoqli qismi keyingi hisobot yiliga o‘tadigan hollarda, hisobot yilida shakllantirilgan asosiy vositalarni ta‘mirlash rezervlarining qoldiq summasiga tuzatishlar kiritmaslik (storno qilmaslik) mumkin.

Rezervlar summasi davriy ravishda (yil oxiriga, albatta) smeta, hisob-kitoblar va hokazolarning ma‘lumotlari bo‘yicha tekshirib turiladi va kerak bo‘lgan hollarda tuzatishlar kiritiladi.

Pudrat usulida asosiy vositalarni ta‘mirlash bo‘yicha amalga oshirilgan ishlar pudratchi tashkilot tomonidan bajarilgan ishlar dalolatnomasi va schyot-faktura bilan rasmiylashtiriladi. Bajarilgan ishlar dalolatnomasi birxillashtirilgan (namunaviy) hujjat tarzida ham, erkin shaklda ham tuzilishi mumkin. Pudrat usuli bilan bajarilgan ta‘mirlash-qurilishi ishlari tugaganidan so‘ng pudratchi tashkilot tomonidan ‘Bajarilgan ishlar (qilingan xarajatlar) to‘g‘risidagi ma‘lumotnoma-schyot-faktura» rasmiylashtiriladi. Pudratchi tomonidan buyurtmachining materiallari ishlatilgan taqdirda yukxat (yoki qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi) asosida berilgan materiallar smeta me‘yorlarida hisobga olinishi kerak. Bunda ularning qiymati “pudratchining boshqa xarajatlari” hisoblangan holda bajarilgan ishlar hajmiga kiritiladi, bajarilgan ishlar yakunida esa ushbu materiallar qiymatining qaytarilishi ko‘rsatiladi.

Ishlar (qurilish, ta‘mirlash-qurilish, loyiha-qidiruv, ilmiy tadqiqot va boshqa ishlar) bajarish yoki xizmatlar (transportga doir, mol-mulkni ijaraga berish, aloqa xizmatlari va hokazo) ko‘rsatish bilan Shug‘ullanadigan korxonalar belgilangan shaklga muvofiq, schyot-faktura yozish chog‘ida ham ishlar (xizmatlar) ijrochisining, ham buyurtmachining barcha rekvizitlarini to‘ldirishi kerak.

Agar ishlar bajarayotgan korxonada buyurtmachiga imzo chekish uchun taqdim etilgan, bajarilgan ishlar (qilingan xarajatlar) qiymati to‘g‘risidagi ma‘lumotnoma-schyot-fakturada schyot-fakturaning belgilangan shaklida aks ettirilgan barcha majburiy rekvizitlar (ushbu hujjatni yozishga asos bo‘lgan shartnomaning ro‘yxat

raqami va sanasi, nomlanishlar, manzillar, STIR, XXTUT bo'yicha tarmoq kodi) mavjud bo'lsa, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS) stavkasi va summasi alohida ajratilgan, QQS to'lamaydiganlar bo'yicha "QQSsiz" belgisi qayd etilgan bo'lsa, bunday korxonalar qo'shimcha ravishda schyot-faktura yozmasligi kerak. Bunda "Bajarilgan ishlar (qilingan xarajatlar) qiymati to'g'risidagi ma'lumotnoma-schyot-faktura" schyot-faktura bo'lib hisoblanadi.

Asosiy vositalarni ta'mirlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilishdan qabul qilish, topshirishni rasmiylashtirish va hisobga olish Asosiy vositalarni ta'mirlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilishdan qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi (AV-3 namunaviy shakl) bilan rasmiylashtiriladi (AV-3 namunaviy shakl, 10-ilovaga qarang).

Dalolatnoma ikki bo'limdan iborat. Birinchisida asosiy vositalarni ta'mirlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilishga berish vaqtidagi ma'lumotlar, ikkinchisida esa asosiy vositalarni ta'mirlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish bilan bog'liq xarajatlar ko'rsatiladi.

Dalolatnoma asosiy vositalarni qabul qilish komissiyasi a'zolari yoki qabul qilishga mas'ul shaxs tomonidan imzolaniadi. Agar ta'mirlash boshqa korxonadan tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa, u holda dalolatnoma ushbu korxonaning vakili tomonidan imzolangan bo'lishi kerak. Agar ta'mirlash korxonaning tarkibiy bo'linmasi tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa, u holda dalolatnomaga ta'mirlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilishni amalga oshirgan tarkibiy bo'linmaning vakili o'zining imzosini qo'yishi va korxonada rahbari yoki u tomonidan vakolat berilgan shaxs tomonidan tasdiqlangan bo'lishi kerak. Dalolatnomaning bir nusxasi buxgalteriyaga topshiriladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, agar ta'mirlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish o'ziga korxonadan tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa, u holda dalolatnoma ikki nusxada tuziladi va birinchi nusxa korxonada qoladi, ikkinchi nusxa esa ta'mirlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilishni amalga oshirgan korxonaga beriladi. Ta'mirlash, rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish bo'yicha ma'lumotlar asosiy vositalarni hisobga olish kartochkasiga (AV-6 namunaviy shakl) kiritiladi.

Asosiy vositalarni ta'mirlashdan o'z vaqtida olinishi nazoratni tashkil etish maqsadida mazkur asosiy vositalar inventar kartochkasini kartotekada "Ta'mirlashdagi asosiy vositalar" guruhiga olib qo'yish tavsiya etiladi. Asosiy vositalar ta'mirlashdan kelib tushgandan keyin tegishli o'tkazishlar qilinadi.

8-§. Asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish

Asosiy vositalarning inventarizatsiyasi – inventar kartochkalari (inventar daftarlari) bo'yicha hisob ma'lumotlarining aktivlarning haqiqatda mavjudligiga mos kelishi, ularning texnik holati va baholanishi tekshiriladigan jarayonni o'z ichiga oladigan mol-mulk va majburiyatlarning umumiy inventarizatsiyasi bir qismini tashkil etadi. Shuni ta'kidlash lozimki, inventarizatsiya asosiy vositalarning saqlanishi (mavjudligi)ni, keyingi buxgalteriya nazoratini va hisob ma'lumotlarining ishonchliligini ta'minlashning qulay va unumli vositasi hisoblanadi.

Asosiy vositalarning haqiqatda mavjudligini aniqlash va ularning butligini nazorat qilish maqsadida korxonalar tomonidan vaqti-vaqti bilan, biroq ikki yilda kamida bir-marta asosiy vositalarning inventarizatsiyasi o'tkaziladi, kutubxona fondlari esa besh yilda bir-marta inventarizatsiya qilinadi. Barcha asosiy vositalar: xususiyarlari, vaqtinchalik egalik qilish va foydalanish huquqi berilganlari, ijaraga olinganlari, mas'ul saqlashda bo'lgan va qo'yilganlari inventarizatsiyadan o'tkaziladi.

Korxonaning mulkini, shu jumladan, asosiy vositalarning inventarizatsiyasini o'tkazish va uning natijalarini rasmiylashtirishning umumiy qoidalari va umumbelgilangan tartibi 19-sonli BHMS bilan belgilangan.

Korxonah rahbari asosiy vositalarning inventarizatsiyasini o'tkazish sanasi va uni o'tkazish tartibini tartibga solishni belgilash huquqiga ega. Bunda u hisobot yilida o'tkaziladigan inventarizatsiya soni, ularni o'tkazish sanasi, har birida tekshiriladigan mol-mulk ro'yxatini belgilaydi. Bularning barchasi korxonaning hisob siyosatining obyekti hisoblanadi. Biroq buxgalteriya hisobi bo'yicha qonunchilikda korxonalarning asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish majburiyatlari nazarda tutilgan.

Korxonah rahbari asosiy vositalarning to'g'ri hamda o'z vaqtida inventarizatsiyadan o'tkazilishi va ularning kutilmaganda inventarizatsiyadan o'tkazilishini ta'minlash uchun javobgardir. Ular asosiy vositalarning haqiqatda mavjudligini qisqa muddatlarda to'liq va aniq tekshirishni ta'minlaydigan sharoitlarni yaratib berishlari shart.

Bosh buxgalter tegishli bo'linmalar va xizmatlar rahbarlari bilan birgalikda inventarizatsiya o'tkazishning belgilangan qoidalarga rioya etilishini sinchiklab nazorat qilishga majbur.

Korxonalarda quyidagi hollarda asosiy vositalar inventarizatsiyasi o'tkazilishi shart:

– asosiy vositalar ijaraga berilganda, sotib olinganda, sotilganda va boshqa qonunchilikda nazarda tutilgan hollarda;

– yillik moliyaviy hisobotni tuzish oldidan, inventarizatsiya hisobot yilining 1--oktabridan kechiktirmay o‘tkaziladigan mol-mulkdan tashqari.

Korxonalarda quyidagi hollarda asosiy vositalar inventarizatsiyasi o‘tkaziladi:

– asosiy vositalar qayta baholanganda;

– moddiy javobgar shaxslar almashganda (ishlarni qabul qilish topshirish kunida);

– o‘g‘irlik yoki suiiste‘mol, shuningdek, asosiy vositalarni ishdan chiqarish faktlari aniqlanganda;

– tabiiy ofatlar, yong‘inlar, falokatlar yoki favqulodda holatlar yuzaga keltirgan boshqa favqulodda vaziyatlar yuz berganda;

– korxonaga tugatilganda (qayta tashkil etilganda), tugatish (ajratish) balansini tuzish oldidan va buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarni tartibga solish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Asosiy vositalarni qayta baholashni o‘tkazish bo‘yicha tayyorgarlik ko‘rish chora–tadbirlari kompleksida korxonaga rahbari tomonidan tasdiqlangan ro‘yxatga muvofiq, asosiy vositalarning mavjudligini tekshirish tavsiya etiladi. Shu bilan birga, asosiy vositalarning aniqlik kiritilgan baholarini inventarizatsiya o‘tkazish va ularni qayta baholash jarayonida farqlab olish lozim. Asosiy vositalarning baholariga aniqlik kiritish deganda, masalan, aktivlarning boshlang‘ich qiymati shakllanganda, hisobga olinmagan yoki ortiqcha qo‘shilgan xarajatlar aniqlanishi tushuniladi. Qayta baholashning maqsadi bo‘lib, asosiy vositalarning hozirgi vaqtga real qiymatini, ularning boshlang‘ich qiymatini bozor bahosini va qayta tiklash sharoitlarini hisobga olgan holda joriy (qayta tiklash) qiymatini keltirish yo‘li bilan aniqlash hisoblanadi.

Korxonaga rahbari o‘zining qarori bilan tanlash yo‘li bilan (qisman), reja asosida va rejadan tashqari (to‘liq va tanlash yo‘li bilan), joriy va yillik o‘tkaziladigan inventarizatsiyalarni belgilashi mumkin. Reja asosida o‘tkaziladigan inventarizatsiya reja-jadvaliga muvofiq, rejadan tashqari o‘tkaziladigan favqulodda holatlarda: o‘g‘irlik, yirik avariya va boshqa holatlar bo‘lganda amalga oshiriladi. Joriy inventarizatsiya hisobot yili davomida, yillik inventarizatsiya esa yillik moliyaviy hisobot tuzishdan oldin va asosiy vositalarni qayta baholashda o‘tkaziladi. Tanlash yo‘li bilan inventarizatsiya har xil sabablarga ko‘ra, shu jumladan, asosiy vositalarni qayta baholashda o‘tkaziladi.

Inventarizatsiya o‘tkazish uchun korxonada doimiy ishlaydigan inventarizatsiya komissiyasi tuziladi. Ishlar hajmi katta bo‘lganda, mol-mulk va moliyaviy majburiyatlar inventarizatsiyasini bir vaqtda o‘tkazish uchun ishchi inventarizatsiya

komissiyasi tuziladi. Ishlar hajmi kichik va korxonada reviziya komissiyasi mavjud bo'lganda, inventarizatsiya o'tkazishni unga yuklash mumkin.

Asosiy vositalarning inventarizatsiyasini o'tkazish to'g'risidagi qarorni, doimiy ishlaydigan va ishchi inventarizatsiya komissiyalarining shaxsiy tarkibini korxonah rahbari tasdiqlaydi. Komissiya tarkibi to'g'risidagi hujjat (buyruq, qaror, farmoyish) inventarizatsiyalarni o'tkazish to'g'risidagi buyruqlar bajarilishini nazorat qilish daftarida ro'yxatga olinadi (11- va 12-ildovaga qarang). Buyruqda asosiy vositalar foydalanishda bo'lgan joyida inventarizatsiyasini o'tkazish bo'yicha aniq vazifalar, qoidalar va muddatlarini belgilash; asosiy vositalarning haqiqatda mavjudligini, hisob ma'lumotlaridan farqini rasmiylashtirishga alohida e'tibor qaratgan holda hujjatlashtirishning qoidalarini batafsil aniqlab berish lozim.

Doimiy ishlaydigan inventarizatsiya komissiya tarkibiga korxonah rahbari yoki uning o'rinbosari (komissiya raisi), bosh buxgalter va boshqa mutaxassislar (muhandislar, iqtisodchilar, texniklar va boshqalar) kiritiladi. Shuningdek, komissiya tarkibiga korxonahning ichki audit vakillari kiritilishi mumkin. Ishchi inventarizatsiya komissiya tarkibiga inventarizatsiya o'tkazishni tayinlagan korxonah rahbari (komissiya raisi), mutaxassislar: tovarshunos, muhandis, texnolog, mexanik, ish yurituvchi, iqtisodchi, buxgalteriya xodimi va boshqalar kiritiladi. Inventarizatsiya o'tkazish chog'ida komissiyahning aqalli bitta a'zosi yo'q bo'lsa, bu hol inventarizatsiya natijalarini haqiqiy emas deb topish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Komissiya tarkibiga inventarizatsiya o'tkazilayotgan asosiy vositalarning narxlari va birlamchi hisobni yaxshi biladigan tajribali xodimlar kiritilishi kerak. Bir moddiy javobgar shaxslarda xuddi Shu xodimni ketma-ket ikki-marta ishchi inventarizatsiya komissiyahning raisi qilib tayinlash taqiqlanadi.

Doimiy ishlaydigan inventarizatsiya komissiyalari:

– asosiy vositalar saqlanishini ta'minlashga doir profilaktika ishlarini o'tkazadi, zarurat bo'lganda, o'z majlislarida asosiy vositalarning saqlanishi masalalari bo'yicha sex, bo'lim, shubalar rahbarlarining axborotlarini tinglaydi;

– inventarizatsiya o'tkazilishini tashkil etadi va ishchi inventarizatsiya komissiyalari a'zolariga yo'l-yo'riq beradi;

– inventarizatsiya to'g'ri o'tkazilganini nazorat tariqasida tekshiruvlarni amalga oshiradi, shuningdek, inventarizatsiya orasidagi davrda asosiy vositalarni tanlab, inventarizatsiya o'tkazadi;

– zarur hollarda (inventarizatsiya o'tkazish qoidalari jiddiy buzilganligi aniqlangan va boshqa hollarda) korxonah rahbarining topshirig'iga binoan takroriy

yalpi inventarizatsiyalarni o'tkazadi;

– asosiy vositalar kamomadi yoki ularning yo'qolishiga, shuningdek, boshqa buzilishlarga yo'l qo'ygan shaxslardan olingan tushuntirishlarni ko'rib chiqadi va aniqlangan kamomadlar hamda asosiy vositalarning buzilishidan ko'rilgan talofatlarni bir izga solish tartibi to'g'risida taklif beradilar.

Ishchi inventarizatsiya komissiyalari:

– saqlash va ishlab chiqarish joylarida asosiy vositalarning inventarizatsiyasini amalga oshiradi;

– korxonada buxgalteriyasi bilan birgalikda inventarizatsiya natijalarini aniqlashda ishtirok etadi, kamomad va yo'qotishlarni hisobga olish hamda ularni qoplash va hisobdan chiqarish bo'yicha takliflar ishlab chiqadi;

– asosiy vositalarni qabul qilish, saqlash va foydalanishga berishni tartibga solish, hisobga olishni yaxshilash va ular saqlanishini nazorat qilishni tartibga solish masalalari, shuningdek, ishlatilmaydigan asosiy vositalarni sotish bo'yicha takliflar kiritadi.

Ishchi inventarizatsiya komissiyalari quyidagi hollarda:

– korxonada rahbarining buyrug'iga muvofiq, inventarizatsiyani o'z vaqtida o'tkazish va uni o'tkazish tartibiga rioya qilish uchun;

– hisob-kitoblarda tekshirilayotgan asosiy vositalarning haqiqatdagi qoldiqlari to'g'risidagi ma'lumotlar ro'yxatga to'liq va aniq qayd etilishi uchun;

– asosiy vositalarning farqlovchi belgilari (turi, navi, rusumi, hajmi va h.k.) ro'yxatda to'g'ri ko'rsatilishi uchun;

– belgilangan tartibga muvofiq, inventarizatsiya materiallari to'g'ri va o'z vaqtida rasmiylashtirilishi uchun javobgar bo'ladi.

Inventarizatsiya komissiyalari a'zolari asosiy vositalar kamomadi yoki ortiqcha chiqqanini yashirish maqsadida asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatiga (13-ildovaga qarang) asosiy vositalarning haqiqatdagi qoldiqlari to'g'risida ataylab noto'g'ri ma'lumotlarni kiritganlik uchun belgilangan tartibga muvofiq, javobgarlikka tortiladilar. Asosiy vositalarning haqiqatdagi mavjudligini tekshirishni boshlashdan oldin inventarizatsiya komissiyasi inventarizatsiya paytidagi eng so'nggi kirim-chiqim hujjatlarini yoki asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobotlarni olishi kerak.

Inventarizatsiya komissiyasining raisi hisobotlarga ilova qilingan barcha hujjatlarga "inventarizatsiyagacha ...da (sana)" deb ko'rsatgan holda viza qo'yadi, bu esa buxgalteriyaga hisob ma'lumotlari bo'yicha inventarizatsiya boshlash paytida

asosiy vositalarni aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qilishi kerak. Moddiy javobgar shaxslar inventarizatsiya boshlanishiga qadar asosiy vositalarga doir barcha hujjatlar buxgalteriya yoki komissiyaga topshirilgani va ular javobgarligiga kelib tushgan barcha asosiy vositalar kirim qilingani, chiqib ketganlari esa hisobdan o'chirilgani to'g'risida tilxat beradilar.

Inventarizatsiyani o'tkazish oldidan ishchi inventarizatsiya komissiyalari a'zolariga buyruq, komissiya raislariga esa plombir topshiriladi (inventarizatsiya komissiyasi ishlaydigan butun ish vaqtida plombir komissiya raisida saqlanadi).

Asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazishni boshlashga qadar quyidagilarni tekshirish zarur:

- inventar kartochokalari, inventar daftarlari yoki ro'yxatlarining, shuningdek, analitik hisobning boshqa registrlarining mavjudligi va holati;
- texnik pasportlar yoki boshqa texnik hujjatlarning mavjudligi va holati;
- korxonadan ijaraga, saqlashga va vaqtincha foydalanishga topshirilgan yoki qabul qilingan asosiy vositalarga doir hujjatlarning mavjudligi. Hujjatlar yo'q bo'lsa, ularning olinishi yoki rasmiylashtirilishini ta'minlash zarur.

Inventarizatsiya komissiyasi asosiy vositalarning haqiqiy qoldig'i to'g'risidagi ma'lumotlarni asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlariga to'liq va aniq kiritilishini, inventarizatsiya materiallarini to'g'ri va o'z vaqtida rasmiylashtirilishini ta'minlaydi. Asosiy vositalarning haqiqatda mavjudligini tekshirish, albatta, moddiy javobgar shaxsning ishtiroki bilan amalga oshiriladi. Buxgalteriya hisobi registrlarida yoki texnik hujjatlarda tafovut yoki noaniqliklar aniqlanganda, tegishli to'g'rilashlar va aniqliklar kiritilishi kerak.

Asosiy vositalarning inventarizatsiyasini o'tkazish jarayonida komissiya majburiy tartibda asosiy vositalarni naturada ko'zdan kechiradi va asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlariga ularning to'liq nomi, vazifasi, inventar raqamlari va asosiy texnik yoki foydalanish ko'rsatkichlarini qayd etadi. Komissiya mulkka egalik qilish, davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lgan binolar, inshootlar va boshqa ko'chmas mulk obyektlari bo'yicha tegishli guvohnomalar mavjudligini tekshiradi. Shuningdek, komissiya korxonadan mulkdorligida bo'lgan yer uchastkalari, suv havzalari va boshqa tabiatdan foydalanish asosiy vositalariga mulk huquqini tasdiqlovchi hujjatlarning mavjudligini ham tekshiradi.

O'zining asosiy vositalarining inventarizatsiyasini o'tkazish bilan bir qatorda ijaraga olingan va mas'uliyatni saqlashda bo'lgan asosiy vositalar ham tekshiriladi. Ko'rsatilgan asosiy vositalar bo'yicha alohida asosiy vositalarni inventarizatsiyadan

o'tkazish ro'yxatlari tuziladi, unda ana shu asosiy vositalar mas'ul saqlash yoki ijaraga qabul qilinganligini tasdiqlaydigan hujjatlar ko'rsatib o'tiladi.

Inventarizatsiya o'tkazilayotganda, inventarizatsiya bo'yicha birlamchi hisob hujjatlarining namunaviy shakllari 19-sonli BHMSning talablariga muvofiq, qo'llanilishi kerak. Ish hayvonlari va mahsuldor mollar, parranda va asalari oilalari, ko'p yillik o'simliklar, ko'chatzorlar inventarizatsiyasi o'tkazilganda, qishloq xo'jaligi korxonalari uchun tasdiqlangan ro'yxat shakllari qo'llaniladi.

Asosiy vositalar asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlariga asosiy vositalarning asosiy vazifasiga muvofiq, nomlari bo'yicha qayd etiladi. Agar asosiy vositalar rekonstruksiya, modernizatsiya qilingan, kengaytirilgan, qayta jihozlangan yoki qisman tugatilgan va buning oqibatida uning asosiy vazifasi o'zgargan bo'lsa, u holda asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlariga yangi vazifasiga muvofiq, keladigan nom bilan kiritiladi.

Agar komissiya kapital tusda qilingan ishlar (qavat qurish, yangi xonalar qurish va hokazolar) yoki imorat va inshootlarni qisman tugatish (ayrim konstruktiv unsurlarni buzish) buxgalteriya hisobida aks ettirilmagan deb topsa, u holda tegishli hujjatlar bo'yicha asosiy vositalar boshlang'ich qiymatining ko'payish yoki kamayish summasini aniqlashi va asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlarida qilingan o'zgarishlar to'g'risidagi ma'lumotlarni keltirishi kerak.

Mashinalar, asbob-uskunalar, energetika qurilmalari va transport vositalarining inventarizatsiya natijalari asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlariga yakka tartibda inventar raqami, tayyorlagan (ishlab chiqarilgan) zavodi, ishlab chiqarilgan yili, ishlab chiqarish vazifasi, quvvatlari, yuk ko'tarish quvvati va boshqa ko'rsatkichlar ko'rsatilgan holda kiritiladi. Umumiy nomdagi va foydalanish maqsadi bir xildagi, bir xil qiymatdagi, korxonaning bir takibiy bo'linmasida foydalanishda bo'lgan, analitik hisobi inventar kartochkalarda yuritiladigan asosiy vositalar (xo'jalik va ishlab chiqarish inventarlari, maxsus asbob-uskunalar va qurilmalar, dastgohlar va hokazolar) asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlariga nomlari va soni bo'yicha qo'shiladi.

Asosiy vositalarning inventar obyektlariga berilgan raqamlar, qoidaga ko'ra, o'zgarماسligi kerak. Asosiy vositalar o'zlarining texnik-ishlab chiqarish vazifasiga ko'ra kiritilishi kerak bo'lgan asosiy vositalar guruhidan boshqa guruhga xato ravishda kiritilgan hollarda, shuningdek, noto'g'ri raqam qo'yilganligi aniqlangan hollarda raqamlar o'zgartirilishi mumkin.

Inventarizatsiya paytida korxonadan tashqarida bo'lgan asosiy vositalar (uzoq

reyslarda bo'lgan avtomashinalar, kapital ta'mirlashga yuborilgan mashina va uskunalar va hokazo) doimiy ishlaydigan yoki ishchi komissiya tomonidan ular korxonadan vaqtincha chiqib ketishi paytiga qadar inventarizatsiyadan o'tkazilishi kerak.

Foydalanishga yaroqsiz va qayta tiklab bo'lmaydigan asosiy vositalar asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlariga kiritilmaydi. Mazkur asosiy vositalarga inventarizatsiya komissiyasi alohida asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari tuzib, ularni foydalanishga topshirish vaqti va ushbu asosiy vositalarni yaroqsiz holga keltirgan sabablar (shikastlanish, to'liq eskirish va hokazolar) ko'rsatiladi. Bunday asosiy vositalarni hisobdan chiqarish umumiy belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Asosiy vositalarning haqiqatda mavjudligi to'g'risidagi ma'lumotlar ikki nusxadan kam bo'lmagan asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlariga yoki asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish dalolatnomalariga yoziladi. Ijaraga olingan va mas'ul saqlashda bo'lgan asosiy vositalar bo'yicha alohida asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari tuziladi, unda ana shu asosiy vositalar mas'ul saqlash yoki ijaraga qabul qilinganligini tasdiqlaydigan hujjatlar ko'rsatib o'tiladi.

Asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari hisoblash va boshqa texnika vositalardan foydalangan holda yoki qo'lda to'ldirilishi mumkin. Qo'lda tuziladigan asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari aniq va tushunarli, ravshan qilib, siyoh yoki sharikli ruchkada to'ldiriladi. Hech qanday o'chirish va tuzatib yozishlarga yo'l qo'yilmaydi.

Asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari to'g'ri chiziqli yozuvda foydalanish joyi, tasniflanuvchi guruhi, inventar raqamlari bo'yicha tarkibi, asosiy vositalarning asosiy texnik yoki foydalanish tavsifini ko'rsatgan holda ularning to'liq nomi (ularning foydalanish maqsadlariga muvofiq,) bo'yicha tuziladi.

Asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlarining barcha nusxalarida xatolarni tuzatish noto'g'ri yozuvlar ustiga chizish va chizilganlari ustiga to'g'ri yozuvlarni qo'yish yo'li bilan amalga oshiriladi. Tuzatishlar ta'kidlanishi va inventarizatsiya komissiyasining barcha a'zolari va moddiy javobgar shaxslar tomonidan imzolanishi kerak. Asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlarida to'ldirilmagan qatorlar qoldirilishiga yo'l qo'yilmaydi va oxirgi varaqlarda to'ldirilmagan qatorlar chizib qo'yiladi. Asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlarining oxirgi varag'ida baholar va yakunlarning

hisoblab chiqilganligi tekshirilganligi to'g'risida mazkur tekshirishlarni amalga oshirgan shaxslarning imzosi bilan belgi qo'yiladi.

Asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari inventarizatsiya komissiyasining barcha a'zolari va moddiy javobgar shaxslar tomonidan imzolanadi. Asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari oxirida moddiy javobgar shaxslar komissiya qiymatliklarni ularning ishtirokida tekshirganligi, komissiya a'zolariga nisbatan hech qanday da'volar yo'qligi va asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlarida sanalgan asosiy vositalar mas'ul saqlashga qabul qilinganini tasdiqlaydigan tilxatni imzolaydilar. Moddiy javobgar shaxslar o'zgargan hollarda asosiy vositalarning haqiqatda mavjudligini tekshirish paytida asosiy vositalarni qabul qilgan shaxs asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlariga ularni olganligi, topshirgan shaxslar esa ularni topshirganligi xususida imzo chekadilar.

Binolar, inshootlar, mashinalar, uskunalar, energetik qurilmalar va boshqa asosiy vositalarning tugallanmagan kapital ta'mirlarini inventarizatsiya qilish naturada ishlar holatini tekshirish yo'li bilan amalga oshiriladi. Tugallanmagan kapital ta'mirga, ya'ni ta'mirlanayotgan asosiy vositalarga Ta'mirlanishi tugallanmagan asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish dalolatnomasi (14-ilovaga qarang) tuziladi, unda ta'mirlanayotgan asosiy vositalarning nomi, ishlar nomi va bajarish foizi, bajarilgan ishlarning smetadagi va haqiqiy qiymatlari ko'rsatiladi.

Agar asosiy vositalarning inventarizatsiyasi bir necha kun mobaynida o'tkazilsa, asosiy vositalar saqlanayotgan xona inventarizatsiya komissiyasi ketayotganida muhrlanishi kerak. Inventarizatsiya komissiyalari ishida tanaffus bo'lganda (tushlik vaqti, tunda, boshqa sabablarga ko'ra), asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari inventarizatsiya o'tkazilayotgan yopiq xonadagi yashikda (javon, seyfa) saqlanishi shart.

Moddiy javobgar shaxslar inventarizatsiyadan keyin asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlarida xatolarni aniqlagan hollarda ular darhol (ombor, omborxonalar, shuba va hokazolar o'cxilguniga qadar) buni ishchi inventarizatsiya komissiyasiga ma'lum qilishlari shart. Moddiy javobgar shaxslarning kamomad yoki ortiqcha chiqishi asosiy vositalar nomidagi xato, o'tkazib yuborish, yanglishish va hokazolar tufayli yuz bergani xususidagi tushuntirishlari ombor, omborxonalar, shuba o'cxilguniga qadar qabul qilinadi. Inventarizatsiya komissiyasi ko'rsatilgan faktlarni tekshirishni amalga oshiradi va ular tasdiqlangan taqdirda aniqlangan xatolarni belgilangan tartibda tuzatadi.

Inventarizatsiya tugaganidan keyin inventarizatsiya to'g'ri o'tkazilganini nazorat tariqasida tekshirishlar o'tkazilishi mumkin. Ularni inventarizatsiya komissiyalari a'zolari va moddiy javobgar shaxslar ishtirokida, albatta, inventarizatsiya o'tkazilgan ombor, omborxonalar, tarkibiy bo'linma ombori va hokazolar o'xshash qadar o'tkazish kerak. Inventarizatsiyalar to'g'ri o'tkazilganini nazorat tariqasida tekshirish natijalari dalolatnoma bilan rasmiylashtiriladi va inventarizatsiya to'g'ri o'tkazilganligi nazorat tariqasida tekshirishlarni hisobga olish daftarida ro'yxatga olinadi.

Asosiy vositalarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari (15- ilovaga qarang) inventarizatsiyada hisob ma'lumotlaridan tafovutlar aniqlangan asosiy vositalar bo'yicha tuziladi. Asosiy vositalarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalarida inventarizatsiya natijalari, ya'ni buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bo'yicha ko'rsatkichlar va asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari ma'lumotlari o'rtasidagi tafovutlar aks ettiriladi.

Ortiqcha va kam chiqqan asosiy vositalarning qiymati asosiy vositalarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalarida ularning buxgalteriya hisobidagi bahosiga muvofiq, keltiriladi. Inventarizatsiya natijalarini rasmiylashtirish uchun yagona registrlar qo'llanishi mumkin, ularda asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari va asosiy vositalarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalarining ko'rsatkichlari birlashtiriladi. Korxonaga tegishli bo'lmagan, lekin buxgalteriya hisobida qayd etilgan (mas'uliyatli saqlanishda bo'lgan, ijaraga olingan) asosiy vositalarga alohida asosiy vositalarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari tuziladi. Asosiy vositalarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari hisoblash va boshqa texnika vositalaridan foydalanib, shuningdek, qo'lda tuzilishi mumkin. Ayni vaqtda komissiya bunda aybdor bo'lgan shaxslarni va u yoki bu asosiy vositalarni konstruktiv o'zgartirish hisob registrlarida aks ettirilmaganligining sabablarini aniqlashi shart.

Asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari va asosiy vositalarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari buxgalteriyaga topshiriladi va bu yerda ularning rasmiylashtirilishi va hisob-kitoblari tekshiriladi. Keyin markaziy inventarizatsiya komissiyasi asosiy vositalarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari ma'lumotlari bo'yicha hisob ma'lumotlaridan tafovutlar bo'yicha kerakli qarorlarni qabul qiladi va mazkur qarorlar korxonalar bo'yicha inventarizatsiya natijalari to'g'risidagi buyruq bilan tasdiqlanib qo'yiladi. Aniqlangan tafovutlar bo'yicha inventarizatsiya komissiyasi asosiy vositalarning kamomadi va boshqa yo'qotishlar faktlari ogohlantirish bo'yicha tadbirlar ishlab

chiqadi va ularni tasdiqlash uchun markaziy inventarizatsiya komissiyasiga taqdim etadi.

Inventarizatsiya vaqtida aniqlangan qiymatliklar haqiqatda mavjudligi bilan buxgalteriya hisobi ma'lumotlari o'rtasidagi tafovutlarni tartibga solish to'g'risidagi takliflar ko'rib chiqish uchun korxonah rahbariga taqdim etiladi. Qoplashga qabul qilish to'g'risidagi oxirgi qaror korxonah rahbari tomonidan qabul qilinadi.

Inventarizatsiya natijalari inventarizatsiya tugagan oydagi hisob va hisobotda, yillik inventarizatsiya esa yillik moliyaviy hisobotda aks ettirilishi kerak.

Hisobga qabul qilinmagan asosiy vositalar, shuningdek, hisob registrlarida ularni tavsiflaydigan ma'lumotlar bo'lmagan yoki noto'g'ri ma'lumotlar ko'rsatilgan asosiy vositalar aniqlangan taqdirda komissiya asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlariga ana shu asosiy vositalar bo'yicha yetishmaydigan yoki to'g'ri ma'lumotlar va texnik ko'rsatkichlarni kiritishi kerak, masalan: binolar bo'yicha – ularning vazifasi, ular qurilgan asosiy materiallar, hajmi (tashqi yoki ichki tomondan o'lchab),-maydoni (umumiy foydali-maydoni), qavatlar soni (yerto'la, yarim yerto'la va hokazolarsiz), qurilgan yili va hokazolar; kanallar bo'yicha – uzunligi, chuqurligi va eni (tubi va yuzasi bo'yicha), sun'iy inshootlar, tubi va yonlarini mahkamlash materiallari, ko'priklar bo'yicha – joylashgan yeri, materiallar turi va asosiy o'lchamlari; yo'llar bo'yicha – yo'l turi (tosh yo'l, profilli yo'l), uzunligi, qoplash materiallari va mashina qatnaydigan eni va hokazolar ko'rsatilishi kerak.

Inventarizatsiyada aniqlangan hisobga olinmagan asosiy vositalarni baholash joriy qiymat bo'yicha o'tkazilishi, eskirish esa asosiy vositalarning haqiqiy texnik holati bo'yicha belgilanishi, bunda baholash va eskirish to'g'risidagi ma'lumotlar tegishli dalolatnomalar bilan rasmiylashtirilishi kerak. Inventarizatsiya komissiyasi inventarizatsiyada aniqlangan hisobga olinmagan asosiy vositalar qachon va kimning farmoyishi bilan barpo etilganini, ularni barpo etish xarajatlari qayerga hisobdan chiqarilganini aniqlashi va buni bayonnomada aks ettirishi shart.

Inventarizatsiyada aniqlangan ortiqcha asosiy vositalarning qiymatini kirim qilish boshqa operatsion daromadlar sifatida 9390 –“Boshqa operatsion daromadlar” schyotida aks ettiriladi.

Inventarizatsiyada aniqlangan ortiqcha asosiy vositalarning qiymatini kirim qilish tartibini quyidagi misolda ko'rib o'tamiz. Korxonaning avtobuslarga texnik xizmat ko'rsatish sexidagi asosiy vositalarning inventarizatsiyasini o'tkazdi va inventarizatsiya natijasida ortiqcha (hisobga olinmagan)dastgohning mavjudligi aniqlandi. Dastgohning joriy qiymati – 25 000 000 so'm.

Inventarizatsiya natijasida aniqlangan dastgohning qirim qilinishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 0310 – “Mashina va asbob-uskunalar” schyoti – 25 000 000 so‘m;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyot – 25 000 000

so‘m.

Inventarizatsiya o‘tkazish jarayonida kamomadi fakti aniqlangan yetishmayotgan asosiy vositalar aybdor shaxslar aniqlangan kunga qadar 5910 – “Kamomad va qiymatliklarning buzilishidan yo‘qotishlar” schyotida aks ettiriladi. Inventarizatsiya natijasida aniqlangan asosiy vositalarning kamomadi va yo‘qotishlarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini 9-§ “Asosiy vositalarning chiqib ketishi”da ko‘rib o‘tamiz.

Asosiy vositalarning balans qiymati ularning haqiqiy (joriy) qiymatiga mos kelmasligi aniqlangan holatda oshirish yoki kamaytirish qayta baholash sifatida mazkur bobning 4-§ “Asosiy vositalarni qayta baholash” da nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi.

9-§. Asosiy vositalarning chiqib ketishi

9.1. Asosiy vositalarning chiqib ketishining umumiy masalalari

Asosiy vositalar zarur hollarda bir korxonaning ichida bir tarkibiy bo‘linmadan boshqa bir tarkibiy bo‘linmaga o‘tkaziladi, shuningdek, har xil sabablarga ko‘ra boshqa korxonalarga chiqib ketadi.

Asosiy vositalar korxonaning tarkibiy bo‘linmalari o‘rtasida o‘zaro biridan ikkinchisiga o‘tkazilishi asosiy vositalarning chiqib ketishi deb tan olinmaydi va buxgalteriya yozuvlari amalga oshirilmaydi, analitik hisob kartotekasida inventar kartočkasi asosiy vositalar joylashgan tarkibiy bo‘linmadan berilgan bo‘linmaga olib qo‘yiladi. Shuningdek, asosiy vositalarni berish bo‘yicha operatsiyalar chiqib ketish deb tan olinmaydigan hollarda quyidagilar kiradi:

- garovga berish;
- korxonaning shubalari, vakalotxonalarini, bo‘linmalari va boshqa ajratilgan (yoki ajratilmagan) tarkibiy bo‘linmalariga berish;
- mulkni ishonchli boshqarish shartnomasiga muvofiq, ishonchli boshqaruvchilarga berish;
- birgalikda amalga oshiriladigan faoliyat shartnomasiga ishtirokchining ulushi sifatida kiritish. Ushbu shartnomaga muvofiq, operatsiyalar birgalikda amalga oshiriladi va aktivlar birgalikda foydalaniladi;

- operativ ijara shartnomasi bo‘yicha berish;
- korxonada rahbariyatining tegishli ko‘rsatmasiga asosan bir tarkibiy bo‘linma tomonidan boshqa tarkibiy bo‘linmaga berish;
- aktivga egalik huquqini bermaslik bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Agar asosiy vositalar mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko‘rsatish jarayonida yoxud ma‘muriy va ijtimoiy-madaniy vazifalarni amalga oshirishda har doim foydalanilmasa, me‘yorlarda belgilangan foydalanish muddatidan oldin eskirsa, shuningdek, ularni ta‘mirlash yoki modernizatsiya qilish maqsadga muvofiq, bo‘lmasa va boshqa sabablarga ko‘ra korxonada ularni hisobdan chiqaradi.

5-sonli BHMSga muvofiq, chiqib ketayotgan asosiy vositalarning qiymati balansdan chiqariladi. Asosiy vositalarning qiymati korxonada balansidan quyidagilar natijasida chiqariladi:

- tugatilganda;
- sotilganda;
- ayirboshlanganda (almashtirilganda);
- tekinga berilganda;
- ustav kapitaliga ta‘sischining qo‘yilmasi (ulushi) sifatida berilganda;
- moliyaviy ijara (lizing) shartnomasi bo‘yicha berilganda. Asosiy vositalar operativ ijara shartnomasi bo‘yicha berilganda, asosiy vositalarni balansdan chiqarish amalga oshirilmaydi;
- kamomad yoki yo‘qotishlar aniqlanganda;
- ta‘sischi ta‘sischilar tarkibidan chiqqanda. “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 40- va 41 -moddalariga muvofiq, aksiyadorlik jamiyatlarida aksiyadorlar tomonidan o‘zlariga tegishli aksiyalar jamiyat tomonidan qaytarib sotib olinishi talab qilinganda, jamiyat tomonidan aksiyalarning qiymati asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilinishi tushuniladi;
- nodavlat notijorat tashkilot mulkini shakllantirishda mulkiy badal sifatida berilganda.

Agar bitta asosiy vositada turlicha foydali ishlatish muddatiga ega bo‘lgan bir nechta mustaqil inventar obyektlar mavjud bo‘lsa, tiklash chog‘ida har bir bunday inventar obyektini almashtirish mustaqil inventar obyektining chiqib ketishi va xarid qilinishi sifatida hisobga olinadi. Bunda asosiy vositani mustaqil inventar obyektini almashtirish natijasida mazkur mustaqil inventar obyektning chiqib ketishi (qiymatining balansdan chiqarilishi) buxgalteriya hisobida “Asosiy vositalar qiymatini

balansdan chiqarish tartibi to‘g‘risidagi nizom” ga muvofiq, aks ettiriladi. Asosiy vositaning yangi xarid qilingan mustaqil inventar obyektining boshlang‘ich qiymati shakllanishi va buxgalteriya hisobida aks ettirilishi 5-sonli BHMSga muvofiq, amalga oshiriladi.

Asosiy vositalar qisman tugatilgan holatda uning boshlang‘ich (tiklash) qiymati va jamlangan amortizatsiyasi tegishligicha asosiy vositalarning tugatilgan qismining boshlang‘ich (tiklash) qiymati va jamlangan amortizatsiyasi summasiga kamaytiriladi.

Asosiy vositalarning chiqib ketishidan moliyaviy natija (foyda yoki zarar) asosiy vositalarning chiqib ketishidan olingan daromaddan ularning qoldiq (balans) qiymatini, asosiy vositalarning chiqib ketishi bilan bog‘liq bo‘lgan bilvosita soliqlar va xarajatlarni chegirib tashlash orqali aniqlanadi. Asosiy vositalarning chiqib ketishidan moliyaviy natija (foyda yoki zarar) 9210 –“Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyotida aniqlanadi.

Asosiy vositalarning chiqib ketishidan moliyaviy natijani (foyda yoki zararni) aniqlashda oldingi qayta baholashlardan hosil bo‘lgan asosiy vosita qiymati oshishi summasining qoldig‘i, ya‘ni ushbu asosiy vositaning qayta baholashlar natijasida bahosining oshgan summasi bahosining pasaygan summasidan oshgan qismi asosiy vositalarning chiqib ketishini hisobga oluvchi schyotning kreditiga olib borilib, bir vaqtning o‘zida 8510 –“Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar” schyotini kamaytiradi.

Agar 8510 –“Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar” schyotida hisobga olingan asosiy vositalarni qayta baholash natijasi (qoldiq), ya‘ni ushbu asosiy vositani qayta baholashlar natijasida bahosining oshishi summasi bahosining pasayishi summasidan ortgan qismi, mulkni xususiylashtirish jarayonida hosil bo‘lgan gudvill (firma bahosi) summasining kamaytirilishiga (hisobdan chiqarilishiga) ishlatilgan bo‘lsa, asosiy vositalarni hisobga olish hujjatlari (reyestrlari)da xususiylashtirish natijasida hosil bo‘lgan gudvill (firma bahosi) qiymatini qoplash uchun yo‘naltirilgan qayta baholash (qoldiq) summasi to‘g‘risida belgi qo‘yiladi.

Bunda har bir asosiy vosita bo‘yicha gudvill (firma bahosi)ning qiymatini qoplash uchun yo‘naltirilgan qayta baholash (qoldiq) summasini aniqlash uchun har bir turdagi asosiy vositaning qayta baholash (qoldiq) summasi tegishli koeffitsiyentlarga ko‘paytiriladi. Ushbu koeffitsiyent asosiy fondlarni qayta baholash natijasida hosil bo‘lgan rezerv kapitalidan gudvill (firma bahosi) qiymatini qoplash uchun yo‘naltirilgan summasining gudvill (firma bahosi) qiymatini qoplashgacha

bo‘lgan qayta baholash natijasida hosil bo‘lgan rezerv kapitali summasiga nisbati sifatida aniqlanadi.

Shunday qilib, chiqib ketayotgan asosiy vositalarni oldin qayta baholash natijasida yuzaga kelgan rezerv kapitalidan gudvill (firma bahosi) qiymatini qoplash uchun yo‘naltirilgan hollarda, asosiy vositalarning chiqib ketishini hisobga oluvchi schyotning kreditiga ushbu turdagi asosiy vositani qayta baholash natijasida rezerv kapitalida turgan qayta baholashning qoldiq summasi gudvill (firma bahosi) qiymatini qoplash uchun yo‘naltirilgan summaga kamaytirilganidan qolgan qismi olib boriladi.

Yuqorida keltirilgan sabablarga ko‘ra, 5-sonli BHMS¹ kuchga kirguniga qadar chiqib ketgan asosiy vositalar bo‘yicha 8510 –“Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar” schyotida hisobga olingan chiqib ketgan asosiy vositalarning qayta baholash natijasi (qoldig‘i), ya‘ni ushbu asosiy vositalarni qayta baholashlar natijasida bahosi o‘sishi summasining bahosi pasayishi summasidan oshgan summasi 8520 –“Rezerv kapitali” schyotiga o‘tkaziladi.

Shuning uchun korxonalar 8510 –“Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar” schyotida hisobga olingan qayta baholash natijasi (qoldiq)ni, ya‘ni oldingi qiymat oshishi summasining oldingi qiymat pasayishi summasidan oshgan summasini ikki qismga: balansda hisobda bo‘lgan asosiy vositalarni qayta baholash natijasi (qoldiq)ga va 5-sonli BHMS kuchga kirguniga qadar chiqib ketgan asosiy vositalarni qayta baholash natijasi (qoldiq)ga bo‘lishi lozim.

Rasmiylashtirilgan va buxgalteriyaga taqdim etilgan asosiy vositalarni tugatish to‘g‘risidagi dalolatnomaga asoslangan holda inventar kartochkada asosiy vositalarning chiqib ketishi to‘g‘risida belgi qo‘yish amalga oshiriladi. Asosiy vositalarning chiqib ketishi to‘g‘risidagi tegishli yozuv ularning joylashgan joyida ocoxilgan hujjatda ham amalga oshiriladi. Chiqib ketayotgan asosiy vositalar bo‘yicha inventar kartochkalar korxonadan davlat arxiv ishlarini tashkil etish qoidalariga muvofiq, belgilangan muddat, biroq besh yildan kam bo‘lmagan muddat davomida saqlanadi.

Korxonadan asosiy vositalarni boshqa shaxslar mulk egaligiga berish asosiy vositalarni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi bilan rasmiylashtiriladi. Yuqorida aytib o‘tilgan dalolatnomaga asoslangan holda berilgan asosiy vositalarning inventar kartochkasida tegishli yozuvlar amalga oshiriladi. Berilgan asosiy vositalarning inventar kartochkasi asosiy vositalarni qabul qilish–Topshirish

¹ 5-sonli BHMS 2004 -yil 30 -yanvardan kuchga kirgan.

dalolatnomasiga ilova qilinadi. Chiqib ketayotgan asosiy vositalarning inventar kartochkasi olinganligi to'g'risidagi belgi qo'yish asosiy vositalar joylashgan joyida o'xirilgan hujjatda amalga oshiriladi.

9.2. Asosiy vositalarning tugatilishi natijasida balansdan chiqarilishi

Afsuski, hozirgi kunga qadar doimiy dvigatel yaratilgan emas. Shuning uchun ham yaqinda foyda keltirayotgan mashinalar ertami -kechmi ishdan chiqadi, eskiradi va o'z navbatida, ularni qayta tiklash samara bo'lmaydi. Ko'pgina hollarda asosiy vositalarning ishlash resurlari ko'p bo'ladi, lekin ular oldiga qo'yilgan vazifani yecha olmaydi. Bunday hollarda "nima qilish kerak?" degan savol tug'iladi. Tabiiyki, hisobdan chiqarish. Bunday holatlar faqatgina mashina va asbob-uskunalar bilan bo'lmaydi. Xo'jalik amaliyotida bino va inshootlarni tugatish hollari ham uchray turadi. Bu har xil sabablarga ko'ra bo'lishi mumkin. Masalan, korxonani rekonstruksiya yoki modernizatsiya qilganda yoki foydalanish xavfli bo'lib qolganda, binolar va inshootlar buzilishi mumkin.

Yuqoridagilardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, asosiy vositalarni qayta tiklash imkoni bo'lmasa yoki iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq, bo'lmasa tugatiladi. Asosiy vositalar quyidagi hollarda tugatilishi natijasida balansdan chiqarilishi mumkin:

- belgilangan xizmat muddati tugagandan keyin (eskirish to'liq hisoblanganda);
- jismoniy eskirishi, avariya, tabiiy ofatlar, foydalanishning me'yoriy shartlari buzilishi natijasida yaroqsiz holga kelganda;
- ma'naviy eskirganda. Ma'naviy eskirgan asosiy vositalar aynan Shu maqsadda, nisbatan unumdor va tejamkor asosiy vosita turlarini ishlab chiqarish natijasida qadrsizlangan asosiy vositalardir;
- tegishli davlat idoralarining qarori bilan chiqib ketishi;
- korxonalarda qurilish, kengaytirish, rekonstruksiya qilish va texnik qayta qurollanish natijasida hisobdan chiqarish.

Korxonalarda asosiy vositalarning tugatilishi natijasida hisobdan chiqarish to'g'risida qaror qabul qilish uchun korxonada rahbari (rahbar o'rinbosari) yoki bosh muhandis raisligida komissiya tuziladi. Komissiya tarkibiga korxonaning tegishli mutaxassislari, buxgalteriya xodimlari va moddiy javobgar shaxslar qo'shilishi shart. Komissiya korxonada rahbarining buyrug'i bilan tashkil etiladi. Komissiya ishida ishtirok etish uchun qonunchilikka muvofiq, alohida mulklarni ro'yxatga olish va nazorat qilish huquqi berilgan inspeksiyalarning vakillari taklif etilishi mumkin.

Asosiy vositalarning tugatilishi natijasida ularni hisobdan chiqarish to'g'risida

qaror qabul qilish uchun tuzilgan komissiya quyidagi huquqlarga ega:

- texnik hujjatlardan (pasport, bosqichma-bosqich rejalar va boshqa hujjatlar) va buxgalteriya hisobining ma'lumotlaridan foydalangan holda hisobdan chiqariladigan asosiy vositalarni bevosita ko'rib chiqish;

- ularni qayta tiklash imkoniyati yo'qligi yoki iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq, emasligini belgilaydi;

- asosiy vositalarni hisobdan chiqarish sabablarini (eskirishning to'liq hisoblanishi, jismoniy eskirishi, rekonstruksiya, foydalanish me'yoriy shartlarining buzilishi, tabiiy ofat, avariya va hokazolarni) belgilaydi;

- asosiy vositalarni hisobdan chiqarish muddatidan oldin foydalanishdan chiqib ketishiga aybdor bo'lgan shaxsni aniqlaydi va O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida belgilangan me'yorlar asosida javobgarlikka tortish bo'yicha takliflar kiritadi;

- tugatilayotgan asosiy vositaning alohida qismlarini, detallari, materiallari, rangli va qimmatbaho metallarining foydalanish mumkinligini aniqlaydi va ularni baholashni amalga oshiradi;

- tugatilayotgan asosiy vositalardan olingan yaroqli qismlari, detallari, materiallari, rangli va qimmatbaho metallarini olishni nazorat qiladi, ularning soni, og'irligini aniqlaydi va tegishli omborlarga topshirilishini nazorat qiladi.

Korxonalarining qurilishi, kengaytirilishi, rekonstruksiya qilinishi, zamonaviylashtirilishi va texnik qayta jihozlanishi munosabati bilan asosiy vositalar tugatiladigan hollarda, komissiya hisobdan chiqarish mo'ljallangan asosiy vositalarning yuqori korxonaga yoki korxonaga mol-mulkinga mulkdori tomonidan tasdiqlangan korxonalarining qurilishi, kengaytirilishi, rekonstruksiya qilinishi, zamonaviylashtirilishi va texnik qayta jihozlanishi rejasiga muvofiq, ligini tekshiradi. Agar bunday reja bo'lmagan taqdirda korxonani boshqarish organlarining qarori bo'lishi kerak. Bunda komissiya asosiy vositalarni tugatish dalolatnomasida tasdiqlangan reja yoki tegishli qarorning bandi va sanasiga asoslanganligini ko'rsatadi.

Komissiya tomonidan asosiy vositalarning tugatilishi natijasida hisobdan chiqarish to'g'risida qabul qilgan qarori "Asosiy vositalarni tugatish to'g'risidagi dalolatnoma" (AV-4 namunaviy shakl) bilan, shu jumladan, transport vositalari bo'yicha "Transport vositalarini tugatish to'g'risidagi dalolatnoma" (AV 4a-namunaviy shakl) bilan rasmiylashtiriladi (16- va 17-ilovalarga qarang).

"Asosiy vositalarni tugatish to'g'risidagi dalolatnoma" (AV-4 shakl) va "Transport vositalarini tugatish to'g'risidagi dalolatnoma" (AV-4a shakl) ikki nusxada

tuziladi, korxonada rahbari tomonidan tayinlangan komissiya a'zolari tomonidan imzolandi va korxonada rahbari tomonidan tasdiqlandi. Dalolatnomaning birinchi nusxasi buxgalteriyaga beriladi, ikkinchisi esa asosiy vositalarning saqlanishi uchun mas'ul bo'lgan shaxsda qoladi va u hisobdan chiqarish natijasida qolgan metall qoldiqlari va moddiy qiymatliklarni omborga topshirish va sotish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Transport vositalarini hisobdan chiqarishda buxgalteriyaga dalolatnoma bilan birgalikda uning O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining Yo'l harakati xavfsizligi Bosh boshqarmasi bo'limlaridan hisobdan chiqarilganligini tasdiqlovchi hujjat ham taqdim etiladi.

Asosiy vositalarni tugatish to'g'risidagi dalolatnomada tugatilayotgan asosiy vositalarni tavsiflovchi quyidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi:

Har bir hujjatga uning tartib raqami beriladi va u " - sonli dalolatnoma" qatorida ko'rsatilishi kerak.

"Korxonada" qatorida korxonaning to'liq nomi va KTUT bo'yicha kodi ko'rsatiladi.

"Tarkibiy bo'linma" ustunida asosiy vositalar chiqib ketayotgan tarkibiy bo'linmaning nomi yoki kod raqami keltiriladi. Agar undan korxonada faoliyatida umumiy holda foydalanilgan bo'lsa, mazkur ustun to'ldirilmaydi va chiziqcha qo'yiladi.

"Tuzish sanasi" ustunida ko'rsatiladigan tuzish sanasi asosiy vositalarning chiqib ketish sanasiga to'g'ri kelishi kerak. Chunki "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 14-moddasiga muvofiq, boshlang'ich hujjatlarni operatsiyalar amalga oshirilgan sanada tuzilishi lozim. Mazkur rekvizitlar hujjatning nomida yoki hujjatning o'zida ko'rsatilgan xo'jalik operatsiyalari amalga oshirilgan aniq sanani aniqlash imkoniyatini beradi. Sana arab raqamlari bilan quyidagicha rasmiylashtiriladi: ,birinchi navbatda, ikkita juft raqamlar bilan ifodalangan sana va oy, keyin to'rtta raqam bilan yil ko'rsatiladi. Xususan, 1 -may 2021-yil sanasi quyidagi shaklda yoziladi: 01.05.2021- y.

"Operatsiya turining kodi" ustuni va **"Asosiy vositani saqlashga mas'ul shaxsning kodi"** ustuni agar korxonada tegishli kodlash tizimidan foydalansagina to'ldiriladi. Mazkur ustunlarda tegishli ravishda asosiy vositalarning chiqib ketish operatsiyasining kodi va asosiy vositalarning saqlanishiga mas'ul shaxsning kodi ko'rsatiladi.

"Asosiy vositaning nomi" ustunida chiqib ketayotgan asosiy vositaning to'liq nomi keltiriladi.

“Boshlang‘ich (qayta tiklash) qiymati” ustunida:

– qayta baholanmagan chiqib ketayotgan asosiy vositalar bo‘yicha – buxgalteriya hisobiga qabul qilingan sanadagi boshlang‘ich qiymat;

– qayta baholangan chiqib ketayotgan asosiy vositalar bo‘yicha – oxirgi qayta baholash natijasiga asosan qayta tiklash qiymati ko‘rsatiladi.

“Jamg‘arilgan eskirish summasi” ustunida buxgalteriya hisobi ma‘lumotlari bo‘yicha foydalanish davridagi jamg‘arilgan eskirish summasi ko‘rsatiladi.

“Ishlab chiqarilgan (qurilgan) yili” ustunida ishlab chiqaruvchi yoki mulkdor tomonidan ishlab chiqarilgan yili ko‘rsatiladi. Binolar va inshootlar bo‘yicha esa qurilib ishga tushirilgan yili ko‘rsatiladi.

“Foydalanishga kiritilgan sana” ustunida asosiy vositalar foydalanishga kiritilgan sana ko‘rsatiladi.

“Inventar raqami” ustunida asosiy vositaning ishlab chiqaruvchi va qabul qilinganda berilgan inventar raqami ko‘rsatiladi.

Asosiy vositalarning qisqacha tavsifnomasi tarkibida asosiy vositalar bilan bog‘liq operatsiyalarni rasmiylashtiradigan komissiya tasdiqlagan hujjatning nomi va rekvizitlari (sana va raqami), uning korxonaga kelib tushgan sanasi, pasporti bo‘yicha asosiy vositalarning og‘irligi, tugatilish sababi va buzishda olinishi mumkin bo‘lgan yaroqli qismlar, detallar, materiallar, rangli va qimmatbaho metallarning mavjudligi ko‘rsatiladi.

“Komissiya xulosasi” qatorida komissiya xulosasi, shu jumladan, olingan yaroqli qismlar, detallar, materiallar, rangli va qimmatbaho metallarning kelgusida foydalanish imkoniyatlari; asosiy vositalarning chiqib ketishining maqsadga muvofiq, ligini asoslash va shu kabilar ko‘rsatiladi.

Ilova qilinadigan hujjatlar ro‘yxatiga tabiiy ofatlar, avariya natijasida shikastlanganligini tasdiqlovchi va asosiy vositalarning tugatilishi bilan bog‘liq boshqa hujjatlar qo‘shilishi mumkin. Transport vositalari tugatilayotgan vaqtda, ulardan tashqari, transport vositasining bajargan ish va ko‘rsatgan xizmat hajmi yoki bosib o‘tgan yo‘li ko‘rsatiladi.

Avariya yoki foydalanish me‘yoriy shartlarining buzilishi natijasida chiqib ketayotgan asosiy vositalarni balansdan hisobdan chiqarishda tugatish dalolatnomasiga avariya yoki foydalanish me‘yoriy shartlarining buzilishi haqidagi dalolatnoma nusxasi ilova qilinadi hamda avariyaning yuzaga kelishi yoki foydalanish me‘yoriy shartlarining buzilish sabablari tushuntiriladi va aybdor shaxslarga nisbatan qo‘llanilgan choralar ko‘rsatiladi. Tabiiy ofat natijasida chiqib ketayotgan asosiy

vositalarni balansdan hisobdan chiqarishda tugatish dalolatnomasiga maxsus hukumat komissiyasining xulosasi ilova qilinishi mumkin.

Tugatish haqidagi dalolatnoma tasdiqlanmaguncha asosiy vositalarni buzish va qismlarga ajratishga yo‘l qo‘yilmaydi. Tugatish jarayoni tugagandan keyin korxonaxona buxgalteriyasi tomonidan “Asosiy vositalarni tugatish bilan bog‘liq xarajatlar va ularni tugatishdan kelib tushgan moddiy boyliklar to‘g‘risida ma‘lumotnoma” tuziladi (18- ilovaga qarang).

Asosiy vositalarni buzish va qismlarga ajratish natijasida olingan va boshqa asosiy vositalarni ta‘mirlashga yaroqli bo‘lgan qismlar, detallar, materiallar, rangli va qimmatbaho metallar tegishli schyotlarga kirim qilinadi va ular asosiy vositalarni tugatish komissiyasi belgilagan foydalanish mumkin bo‘lgan baholarda hisobga olinadi. Yaroqsiz deb topilgan qismlar, detallar, materiallar, rangli va qimmatbaho metallar ikkilamchi xomashyo (metallolom, chiqindi, o‘tin va hokazo) sifatida kirim qilinadi va qonunchilikda belgilangan tartibda korxonaning xohishi bo‘yicha foydalaniladi.

Korxonalarda asosiy vositalarni buzish va bo‘laklarga ajratish natijasida olingan qismlar, detallar, materiallar, rangli va qimmatbaho metallarni hamda ikkilamchi xomashyolarni sotishdan olingan mablag‘lar tugatish bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlar chegirilgandan so‘ng ushbu korxonalarning ixtiyorida qoladi va agar qonunchilikda boshqa tartib ko‘zda tutilmagan bo‘lsa ular xohishi bo‘yicha foydalaniladi. Rekonstruksiya va modernizatsiya bo‘yicha ishlar amalga oshirilganda, asosiy vositalar qisman tugatilgan (masalan, bino va inshootlarning ayrim qismlarini tugatish, odatiy ish faoliyatiga ta‘sir qilmaydigan asosiy vositalarni buzish) holatlarda korxonaxona tomonidan bunday asosiy vositalarning qoldiq qiymati hisobdan chiqariladi. Bunda, birinchi navbatda, jamlangan amortizatsiyaning asosiy vositalarning ekspert bahosi bo‘yicha tugatilgan qiymatiga tegishli qismi summasi hisobdan chiqariladi.

Asosiy vositalarni tugatishning moliyaviy natijasi (foyda yoki zarari) hisobdan chiqarilayotgan asosiy vositaning boshlang‘ich (qayta tiklash) qiymati bilan jamg‘arilgan eskirish summasi o‘rtasidagi farq sifatida ushbu asosiy vositani tugatish xarajatlarini va yaroqli qismlar, detallar, materiallar rangli va qimmatbaho metallar qiymatini hisobga olgan holda, rezerv kapitalini hisobga oluvchi schyotlarda hisobga olingan asosiy vositaning qayta baholash natijasi (qoldig‘i), ya‘ni ushbu asosiy vosita asosiy vositaning oldingi qayta baholashlarda bahosining o‘sishi bahosining pasayishidan oshgan summasiga tuzatishlar kiritib aniqlanadi.

Asosiy vositalarning tugatilishi natijasida balansdan chiqarilishini misolda

ko'rib o'tamiz. Korxonada amalga oshirilayotgan rekonstruksiya natijasida tugatilishi nazarda tutilgan yordamchi omborxonasi binosining boshlang'ich qiymati 80 000 000 so'mga, jamg'arilgan eskirish summasi 70 000 000 so'mga, rezerv kapitalini hisobga oluvchi schyotlarda hisobga olingan yordamchi omborxonasi binosini qayta baholash natijalari (qoldiq) 4 000 000 so'mga teng. Yordamchi omborxonasi binosini buzish ishlarini korxonasi ishchilari amalga oshirdi va yordamchi omborxonasi binosini buzish bilan bog'liq xarajatlar quyidagilardan iborat: korxonaning transport bo'linmasi tomonidan ko'rsatilgan transport xizmati – 300 000 so'm; ishchilarga ish haqi hisoblash – 500 000 so'm va ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasi – 60 000 so'm. Buzish natijasida 5 000 000 so'mlik ehtiyot qismlar va 2 000 000 so'mlik boshqa materiallar olingan.

Yordamchi omborxonasi binosini tugatish natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– yordamchi omborxonasi binosining boshlang'ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 80 000 000 so'm;

Kredit: 0120 – “Binolar, inshootlar va uzatuvchi

moslamalar” schyoti – 80 000 000 so'm;

– yordamchi omborxonasi binosini bo'yicha jamg'arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0230 – “Bino, inshoot va uzatuvchi moslamalarning

eskirishi” schyoti – 70 000 000 so'm;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 70 000 000 so'm;

– yordamchi omborxonasi binosini tugatish bo'yicha xarajatlar summasiga:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

Ketishi” schyoti – 960 000 so'm;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 400 000 so'm;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo'yicha xodim

bilan hisoblashlar” schyoti – 500 000 so'm;

Kredit: 6520 – “Maqsadli davlat jamg'armalariga

to'lovlar” schyoti – 60 000 so'm;

– yordamchi omborxonasi binosini buzish natijasida olingan ehtiyot qismlar va boshqa materiallarning qiymati kirim qilinganda:

Debet: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 5 000 000 so‘m;

Debet: 1090 – “Boshqa materiallar” schyoti – 2 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 7 000 000 so‘m;

– yordamchi omborxonada binosining qayta baholash natijalari (qoldiq) summasiga:

Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 4 000 000 sum;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 4 000 000 so‘m;

– yordamchi omborxonada binosini tugatishdan foyda summasiga:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 40 000 000 so‘m;

Kredit: 9310 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishidan foyda” schyoti – 40 000 so‘m.

9.3. Asosiy vositalarning sotilishi natijasida balansdan chiqarilishi

Asosiy vositalarni sotishning moliyaviy natijasi (foyda yoki zarari) asosiy vositani sotishdan tushgan tushum bilan uning qoldiq (balans) qiymati o‘rtasidagi farq sifatida, qo‘shilgan qiymat solig‘i va sotish xarajatlarini hisobga olgan holda, rezerv kapitalini hisobga oluvchi schyotlarda hisobga olingan asosiy vositaning qayta baholash natijasi (qoldig‘i), ya‘ni ushbu asosiy vosita asosiy vositaning qayta baholash natijasida oldingi qiymatining oshirilishi oldingi qiymatining kamaytirilishidan oshgan summasiga tuzatishlar kiritib aniqlanadi.

Asosiy vositalarning sotilishi natijasida balansdan chiqarilishini misolda ko‘rib o‘tamiz. Dastgohni sotishdan tushgan tushum 70 000 000 so‘mni, boshlang‘ich qiymati 100 000 000 so‘mni, jamg‘arilgan eskirish summasi 40 000 000 so‘mni, qayta baholash natijalari (qoldiq) 3 000 000 so‘mni tashkil etadi. shartnoma shartiga muvofiq, dastgohni yetkazib berishni korxonada ishchilari amalga oshirdi. Dastgohni sotish bilan bog‘liq xarajatlar quyidagilardan iborat: transport bo‘limi tomonidan ko‘rsatilgan xizmat – 950 000 so‘m, yetkazib bergan ishchilarga ish haqi hisoblash – 500 000 so‘m.

Dastgohni sotilishi natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dastgohni sotishdan tushum summasi:

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan

olinadigan schyotlar” schyoti – 70 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 70 000 000 so‘m;

– dastgohning boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 100 000 000 so‘m;

Kredit: 0130 – “Mashina va asbob-uskunalar” schyoti – 100 000 000 so‘m;

– dastgoh bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0230 – “Mashina va asbob-uskunalarining eskirishi” schyoti – 40 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 40 000 000 so‘m;

– sotish bo‘yicha xarajatlar summasiga:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 1 450 000 so‘m;

Kredit :2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish» schyoti – 950 000 so‘m;

Kredit :6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim bilan hisoblashlar” schyoti – 500 000 so‘m;

– xaridordan pul mablag‘lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 70 000 000 so‘m;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyot – 70 000 000 so‘m;

– dastgohning qayta baholash natijalari (qoldiq) summasiga:

Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 3 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 3 000 000 so‘m;

– dastgohni sotishdan foyda summasiga:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 11 650 000 so‘m;

Kredit: 9310 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishidan foyda” schyoti – 11 650 000 so‘m.

9.4. Asosiy vositalarni ayirboshlash natijasida balansdan chiqarish

Asosiy vositalarni boshqa asosiy vositalarga ayirboshlash qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ayirboshlash yo‘li bilan olingan asosiy

vositalarning boshlang'ich qiymati berilgan asosiy vositalarning qoldiq qiymatiga teng summada aks ettiriladi.

Asosiy vositalarni ayirboshlash qo'shimcha to'lov yo'li bilan amalga oshirilgan hollarda, ayirboshlab olingan asosiy vosita obyektining boshlang'ich qiymati berilgan asosiy vositaning qoldiq qiymatini qo'shimcha to'lanadigan (olingan) pul mablag'lariga yoki uning ekvivalentlari summasiga oshirilgani (kamaytirilgani)ga teng bo'ladi.

Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda majburiyatlarni (to'lovni) pul ko'rinishida bo'lmagan mablag'lar bilan bajarish nazarda tutiladigan shartnomalar bo'yicha olingan asosiy vositalarning boshlang'ich qiymati deb, korxonadan o'tkazilgan yoki o'tkazilishi lozim bo'lgan boyliklarning qiymati tan olinadi. Korxonadan o'tkazilgan yoki o'tkaziladigan mavjud boyliklarning qiymatini korxonadan taqqoslash sharti bilan Shunga o'xshash mavjud boyliklar qiymatini belgilaydigan narxlardan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Korxonadan o'tkazilgan yoki o'tkaziladigan mavjud boyliklarning qiymatini belgilash imkoniyati bo'lmagan taqdirda, majburiyatlarni (to'lovni) pul ko'rinishida bo'lmagan mablag'lar bilan bajarish nazarda tutiladigan shartnomalar bo'yicha korxonadan olingan asosiy vositalarning qiymati Shunga o'xshash asosiy vositalarni taqqoslash sharti bilan sotib olinadigan qiymatdan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Asosiy vositani boshqa asosiy vositaga ayirboshlash uchun berayotgan korxonaning balansidan u balans qiymati bo'yicha hisobdan chiqariladi.

Asosiy vositalarni ayirboshlash natijasida balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib chiqamiz. Korxonaning o'zining transport vositasining o'rniga ayirboshlash yo'li bilan boshqa transport vositasini (yuk yuklaydigan avtokara) oldi. Transport vositasining boshlang'ich qiymati 120 000 000 so'mni, jamg'arilgan eskirish summasi 30 000 000 so'mni tashkil etadi. Rezerv kapitalini hisobga oluvchi schyotlarda hisobga olingan transport vositasini qayta baholash natijalari (qoldiq) 3 000 000 so'mga teng. Transport vositasining qoldiq qiymati 90 000 000 so'mga teng.

Ikkita holatni (transport vositalarini qo'shimcha pul mablag'lari yoki ularning ekvivalentlarini to'lash (olish) bilan ayirboshlanishidan kelib chiqib) ko'rib chiqamiz.

1-holat. Korxonadan transport vositalarini ayirboshlashni 50 000 000 so'm miqdorida qo'shimcha pul mablag'lari to'lash bilan amalga oshirgan.

Transport vositalarini ayirboshlash natijasida balansdan chiqarish korxonaning

buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– transport vositasining boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 120 000 000 so‘m;

Kredit: 0160 – “Transport vositalari” schyoti – 120 000 000 so‘m;

– transport vositasi bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0260 – “Transport vositalarining

eskirishi” schyoti – 30 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 30 000 000 so‘m;

– ayirboshlab olingan transport vositalari kirim qilinganda:

Debet: 0160- “Transport vositalari” schyoti – 140 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 90 000 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 50 000 000 so‘m;

– hisob-kitob schyotidan pul mablag‘lari bilan qo‘shimcha to‘lov bilan bog‘liq qarz summasini qoplanishi:

Debet: 6990 – “Boshqa majburiyatlar “ schyoti – 50 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 50 000 000 so‘m;

– transport vositasining qayta baholash natijalari (qoldiq) summasiga:

Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash

bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 3 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 3 000 000 so‘m;

– transport vositasini ayirboshlashdan foyda summasiga:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 3 000 000 so‘m;

Kredit :9310 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishidan foyda” schyoti – 3 000 000 so‘m.

2-holat. Korxonada transport vositalarini ayirboshlashni 20 000 000 so‘m miqdorda pul mablag‘lari olish bilan amalga oshirgan.

Transport vositalarini ayirboshlash natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– transport vositasining boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 120 000 000 so‘m;

Kredit: 0160 – “Transport vositalari” schyoti – 120 000 000 so‘m;
 – transport vositasi bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

*Debet: 0260 – “Transport vositalarining
 eskirishi” schyoti – 30 000 000 so‘m;*

*Kredit :9210 – “Asosiy vositalarning chiqib
 ketishi” schyoti – 30 000 000 so‘m;*

– ayirboshlab olingan transport vositalari kirim qilinganda:

Debet: 0160 – “Transport vositalari” schyoti – 70 000 000 so‘m;
Debet: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzlari” schyoti – 20 000 000 so‘m;
*Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib
 ketishi” schyoti – 90 000 000 so‘m;*

– hisob-kitob schyotiga pul mablag‘lari olish bilan bog‘liq qarz summasining kelib tushishi:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 20 000 000 so‘m;
Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzlari” schyoti – 20 000 000 so‘m;

– transport vositasining qayta baholash natijalari (qoldiq) summasiga:

*Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash
 bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 3 000 000 so‘m;*

*Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib
 ketishi” schyoti – 3 000 000 so‘m;*

– transport vositasini ayirboshlashdan foyda summasiga:

*Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib
 ketishi” schyoti – 3 000 000 so‘m;*
*Kredit: 9310 – “Asosiy vositalarning chiqib
 ketishidan foyda” schyoti – 3 000 000 so‘m.*

9.5. Asosiy vositalarni tekinga berish natijasida balansdan chiqarilishi.

Asosiy vositalarni tekinga berishdan moliyaviy natija (foyda yoki zarar) berilayotgan asosiy vositaning boshlang‘ich (qayta tiklash) qiymati bilan jamg‘arilgan eskirish summasi o‘rtasidagi farq sifatida qo‘shilgan qiymat solig‘ini hisobga olgan holda rezerv kapitalini hisobga oluvchi schyotlarda hisobga olingan asosiy vositaning qayta baholash natijasi (qoldiq)ga, ya‘ni ushbu asosiy vositaning qayta baholash natijasida oldingi qiymatining oshirilishi oldingi qiymatining kamaytirilishidan oshgan

summasiga tuzatishlar kiritib aniqlanadi.

Asosiy vositalarning tekinga berilishi natijasida balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib chiqamiz. Korxonada homiylik ishlarini amalga oshirish maqsadida bolalar uyiga avtomobilni bergan. Avtomobilning boshlang'ich qiymati 30 000 000 so'mga, jang'arilgan eskirish summasi 10 000 000 so'mga, qayta baholash natijalari (qoldiq) 2 000 000 so'mga teng. Avtomobilning chiqib ketishi bilan bog'liq xarajatlar amalga oshirilmagan.

Avtomobilning tekinga berilishi natijasida balansdan chiqarilishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– avtomobilning boshlang'ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 31 000 000 so'm;

Kredit :0160 – “Transport vositalari” schyoti – 31 000 000 so'm;

– avtomobil bo'yicha jang'arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0260 – “Transport vositalarining

eskirishi” schyoti – 10 000 000 so'm;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 10 000 000 so'm;

–avtomobilning qayta baholash natijalari (qoldiq) summasiga:

Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash

bo'yicha tuzatishlar” schyoti – 2 000 000 so'm;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 2 000 000 so'm;

– avtomobilni tekinga berishdan zarar summasiga:

Debet :9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 18 000 000 so'm

Kredit :9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti –18 000 000 so'm.

9.6. Asosiy vositalarning ustav kapitaliga ta'sisichining ulushi sifatida berilishi natijasida balansdan chiqarilishi

Asosiy vositalar boshqa korxonaning ustav kapitaliga ta'sisichining ulushi sifatida ta'sis hujjatlariga asosan beriladi. Asosiy vositalarni ustav kapitaliga ta'sisichining ulushi sifatida kiritayotgan korxonalarining balansidan balans qiymati bo'yicha hisobdan chiqariladi.

Shuningdek, korxonalar boshqa korxonaning ustav kapitaliga ta'sisining ulushi sifatida asosiy vositalarni qonunchilikda belgilangan tartibda balans qiymatidan farq qiladigan boshqa qiymatda kiritishi mumkin.

Asosiy vositalarni ustav kapitaliga ta'sisining ulushi sifatida berishdan moliyaviy natija (foyda yoki zarar), ta'sis hujjatlari yoki boshqa qonunchilikda belgilangan tartibga muvofiq, baholangan qiymat bilan berilayotgan asosiy vositaning qoldiq (balans) qiymati o'rtasidagi farq sifatida qo'shilgan qiymat solig'i va uni ustav kapitaliga ulush sifatida berish xarajatlarini hisobga olgan holda, rezerv kapitalini hisobga oluvchi schyotlarda hisobga olingan asosiy vositaning qayta baholash natijasi (qoldiq)ga, ya'ni ushbu asosiy vositaning qayta baholash natijasida oldingi qiymatining oshirilishi oldingi qiymatining kamaytirilishidan oshgan summasiga tuzatishlar kiritib aniqlanadi.

Ustav kapitaliga ta'sisining ulushi sifatida asosiy vositalar berilganda, balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib chiqamiz. Korxonada yangi tashkil etilgan mas'uliyati cheklangan jamiyatning ta'sischilari tarkibiga kiradi. Korxonaning MCHJ ustav kapitalidagi ulushi 80 000 000 so'mni tashkil etadi. Ta'sischilarning qaroriga muvofiq, korxonada ustav kapitaliga ta'sisining ulushi sifatida dastgohlar kiritadi.

Ikkita holatni (MCHJning ustav kapitalidagi ta'sisining ulushi sifatida berilgan dastgohlarning qiymatidan kelib chiqib) ko'rib chiqamiz.

1-holat. Korxonada ustav kapitaliga ta'sisining ulushi sifatida boshlang'ich qiymati 100 000 000 so'm, jamg'arilgan eskirish summasi 18 000 000 so'm, qayta baholash natijalari (qoldiq) summasi 1 000 000 so'mga teng bo'lgan dastgohlarni kiritadi.

Dastgohlarni ustav kapitaliga ta'sisining ulushi sifatida berilishi natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dastgohlarning ustav kapitaliga ta'sisining ulushi sifatida ta'sis shartnomasi yoki qonunchilikka muvofiq, boshqa hujjatlar bilan aniqlangan qiymatda berilishi:

Debet: 0690 – “Boshqa uzoq muddatli

investitsiyalar” schyoti – 80 000 000 so'm;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 80 000 000 so'm;

– dastgohlarning boshlang'ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 100 000 000 so'm.

Kredit: 0130 – “Mashina va asbob-uskunalar” schyoti – 100 000 000 so‘m;

– dastgohlar bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

*Debet: 0230 – “Mashina va asbob-uskunalarining
eskirishi” schyoti – 18 000 000 so‘m;*

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 18 000 000 so‘m;

– dastgohlarni qayta baholash natijalari (qoldiq) summasiga:

Debet :8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash

bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 1 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 1 000 000 so‘m;

– dastgohlarni ustav kapitaliga ta‘sischining ulushi sifatida berishdan zarar summasiga:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 1 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 1 000 000 so‘m.

2-holat. Korxonada ustav kapitaliga ta‘sischining ulushi sifatida boshlang‘ich qiymati 100 000 000 so‘m, jamg‘arilgan eskirish summasi – 25 000 000 so‘m, qayta baholash natijalari (qoldiq) summasi 1 000 000 so‘mga teng bo‘lgan dastgohlarni kiritadi.

Dastgohlarni ustav kapitaliga ta‘sischining ulushi sifatida berilishi natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dastgohlarning ustav kapitaliga ta‘sischining ulushi sifatida ta‘sis shartnomasi yoki qonunchilikka muvofiq, boshqa hujjatlar bilan aniqlangan qiymatda berilishi:

*Debet: 0690 – “Boshqa uzoq muddatli
investitsiyalar” schyoti – 80 000 000 so‘m;*

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 80 000 000 so‘m;

– dastgohlarni boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 100 000 000 so‘m.

Kredit: 0130 – “Mashina va asbob-uskunalar” schyoti – 100 000 000 so‘m;

– dastgohlar bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0230 – “Mashina va asbob-uskunalarining

eskirishi” schyoti – 25 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 25 000 000 so‘m;

– dastgohlarning qayta baholash natijalari (qoldiq) summasiga:

Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 1 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 1 000 000 so‘m;

– dastgohlarni ustav kapitaliga ta’rischining ulushi sifatida berishdan foyda summasiga:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 6 000 000 so‘m;

Kredit: 9310 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishidan foyda” schyoti – 6 000 000 so‘m.

9.7. Asosiy vositalarning kamomad yoki yo‘qotish natijasida balansdan chiqarilishi

Asosiy vositalarni kamomad yoki yo‘qotish natijasida hisobdan chiqarish buxgalteriya hisobida “Inventarizatsiya jarayonida aniqlangan mol-mulk kamomadi va ortiqchasining buxgalteriya hisobi tartibi to‘g‘risidagi nizom”ga muvofiq, aks ettiriladi.

Inventarizatsiya vaqtida asosiy vositalar kamomadi yoki yo‘qotilishi aniqlanganda, ular balansdan balans qiymati bo‘yicha hisobdan chiqariladi.

Aniq aybdor shaxslar aniqlangan hollarda inventarizatsiya natijasida aniqlangan asosiy vositalarning kamomadi summasi moddiy javobgar shaxs yoki aybdordan undiriladi. Ish beruvchining mulkiga yetkazilgan zarar hajmi, zarar uchun xodimning moddiy javobgarlik chegaralari va tartibini aniqlash O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi bilan tartibga solinadi.

Bir oylik o‘rtacha ish haqidan oshmaydigan yetkazilgan zarar summasini aybdor xodimdan undirish ish beruvchining farmoyishiga muvofiq, amalga oshiriladi. Farmoyish yetkazilgan zarar aniqlangan kundan boshlab bir oydan kechikmasdan chiqarilishi mumkin. Bunda zarar hajmi inventarizatsiya o‘tkazish davrida mazkur joyda amal qilayotgan bozor baholari bo‘yicha hisoblanadi.

Agar xodimdan undirilishi lozim bo‘lgan yetkazilgan zarar summasi uning o‘rtacha oylik ish haqidan yuqori yoki zarar aniqlangan kundan boshlab bir oylik muddat o‘tgan bo‘lsa, undirish sud orqali amalga oshiriladi.

Ish beruvchining mulki o'g'irlanganda, kam chiqqanda, qasddan yo'qotish yoki qasddan buzish natijasida hamda boshqa hollarda yetkazilgan zarar hajmi bozor qiymati bo'yicha hisoblanadi.

Inventarizatsiya jarayonida aniqlangan mol-mulkning bozor qiymatini aniqlash uchun quyidagilardan foydalanish mumkin:

– ishlab chiqaruvchi korxonalaridan va ularning rasmiy dilerlari, tovar xomashyo birjalari, ko'chmas mulk birjalaridan yozma shaklda olingan xuddi shunday mahsulotga doir narxlar to'g'risidagi ma'lumotlar;

– xarid qilish sanasida (tasdiqlovchi hujjat mavjud bo'lganida) erkin almashtiriladigan valutada asosiy vositalar birligining qiymati to'g'risida ma'lumotlar, bunda xorijiy valutar kurslarining O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan kamomad aniqlangan sanasi va asosiy vositalarning tegishli birligini xarid qilish sanasida belgilangan so'mga nisbati sifatida belgilanadigan hisob-kitob koeffitsiyenti qo'llanadi;

– tegishli davlat organlaridagi mavjud bo'lgan narxlar darajasi to'g'risidagi ma'lumotlar;

– inventarizatsiya o'tkazilayotgan davrda ommaviy axborot vositalari va maxsus adabiyotlarda chop etilgan narxlar darajasi to'g'risidagi ma'lumotlar;

– asosiy vositalar qiymati to'g'risidagi baholovchining hisoboti.

Asosiy vositalarning kamomad yoki yo'qotish natijasida balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib chiqamiz. Korxonada asosiy vositalar inventarizatsiyasini o'tkazdi va boshlang'ich qiymati 30 000 000 so'm, jamg'arilgan eskirish summasi 10 000 000 so'm, qayta baholash natijalari (qoldiq) summasi 1 000 000 so'mga teng bo'lgan avtomobilning kamomadi mavjudligini aniqladi.

Avtomobilni kamomadi natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– avtomobilning boshlang'ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

Ketishi” schyoti

– 30 000 000 so'm.

Kredit: 0160 – “Transport vositalari” schyoti

– 30 000 000 so'm;

– avtomobil bo'yicha jamg'arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0230 – “Transport vositalarining

Eskirishi” schyoti

– 10 000 000 so'm;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 10 000 000 so‘m;

– avtomobilning qayta baholash natijalari (qoldiq) summasiga:

*Debet :8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash
bo‘yicha tuzatishlar” schyoti* – 1 000 000 so‘m;

*Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib
ketishi” schyoti* – 1 000 000 so‘m;

– avtomobilni kamomadi natijasida chiqib ketishidan zarar summasiga:

*Debet: 5910 – “Kamomad va qiymatliklarning
buzilishidan yo‘qotishlar” schyoti* – 19 000 000 so‘m;

*Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib
ketishi” schyoti* – 19 000 000 so‘m.

Keyingi navbatda mazkur misolda uchta holatni (avtomobilning joriy qiymati va aybdor shaxslarning aniqlanishidan kelib chiqib) ko‘rib chiqamiz.

1-holat. Avtomobilning bozor qiymati 20 000 000 so‘m miqdorda belgilangan. Avtomobilning kamomadi summasi moddiy javobgar shaxsdan undiriladi. Moddiy zararni qoplash bo‘yicha xodimning qarzi 40 foizi moddiy javobgar shaxsning ish haqi summasidan ushlab qolingana. Qolgan qismi naqd pul mablag‘lari bilan qoplangana.

Avtomobilning kamomadi summasini moddiy javobgar shaxsdan undirish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– moddiy javobgar shaxsdan avtomobilning kamomadi summasi undirilganda:

*Debet: 4730 – “Moddiy zararni qoplash bo‘yicha
xodimlarning qarzi” schyoti* – 20 000 000 so‘m;

*Kredit: 5910 – “Kamomad va qiymatliklarning
buzilishidan yo‘qotishlar” schyoti* – 19 000 000 so‘m;

*Kredit: 9310 – “Asosiy vositalarning chiqib
ketishidan foydasi” schyoti* – 1 000 000 so‘m;

– xodimning moddiy zararni qoplash bo‘yicha qarzi moddiy javobgar shaxsning ish haqi summasidan ushlab qolinganda:

*Debet: 6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim
bilan hisoblashlar” schyoti* – 8 000 000 so‘m;

*Kredit: 4730 – “Moddiy zararni qoplash bo‘yicha
xodimlarning qarzi” schyoti* – 8 000 000 so‘m;

(8 000 000 so‘m = 20 000 000 so‘m x 40 / 100).

– moddiy zararni qoplash bo‘yicha qarzini moddiy javobgar shaxs tomonidan

naqd pul mablag‘lari bilan qoplanganda:

*Debit: 5010 – “Milliy valutadagi pul
mablag‘lari” schyoti – 12 000 000 so‘m;*

*Kredit: 4730 – “Moddiy zararni qoplash bo‘yicha
xodimlarning qarzi” schyoti – 12 000 000 so‘m;*

(12 000 000 so‘m = 20 000 000 so‘m – 8 000 000 so‘m).

2-holat. Avtomobilning bozor qiymati 18 500 000 so‘m miqdorda qilib belgilangan. Avtomobilning kamomadi summasi moddiy javobgar shaxsdan undiriladi. Moddiy zararni qoplash bo‘yicha xodimning qarzi 40 foizi moddiy javobgar shaxsning ish haqi summasidan ushlab qolingana. Qolgan qismi naqd pul mablag‘lari bilan qoplangana.

Avtomobilning kamomadi summasini moddiy javobgar shaxsdan undirish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– moddiy javobgar shaxsdan avtomobilning kamomadi summasi undirilganda:

*Debit: 4730 – “Moddiy zararni qoplash bo‘yicha
xodimlarning qarzi” schyoti – 18 500 000 so‘m;*

Debit: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 500 000 so‘m.

*Kredit: 5910 – “Kamomad va qiymatliklarning
buzilishidan yo‘qotishlar” schyoti – 19 000 000 so‘m;*

– xodimning moddiy zararni qoplash bo‘yicha qarzi moddiy javobgar shaxsning ish haqi summasidan ushlab qolinganda:

*Debit: 6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim
bilan hisoblashlar” schyoti – 7 400 000 so‘m;*

*Kredit: 4730 – “Moddiy zararni qoplash bo‘yicha
xodimlarning qarzi” schyoti – 7 400 000 so‘m;*

(7 400 000 so‘m = 18 500 000 so‘m x 40 / 100).

– moddiy zararni qoplash bo‘yicha qarzini moddiy javobgar shaxs tomonidan naqd pul mablag‘lari bilan qoplanganda:

*Debit: 5010 – “Milliy valutadagi pul
mablag‘lari” schyoti – 11 100 000 so‘m;*

*Kredit: 4730 – “Moddiy zararni qoplash bo‘yicha
xodimlarning qarzi” schyoti – 11 100 000 so‘m;*

(11 100 000 so‘m = 18 500 000 so‘m – 7 400 000 so‘m).

3-holat. Kamomadning aniq aybdorlari aniqlanmagan yoki moddiy javobgar shaxslardan undirish imkoniyati bo‘lmagan hollarda avtomobilning kamomadidan

zarar summasi korxonaning moliyaviy natijalariga olib boriladi va buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 19 000 000 so‘m.

*Kredit: 5910 – “Kamomad va qiymatliklarning
buzilishidan yo‘qotishlar” schyoti – 19 000 000 so‘m.*

9.8. Ta’sischi ta’sischilar tarkibidan chiqib ketganda, asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida asosiy vositalarning balansdan chiqarilishi

Yuridik shaxs ta’sischilari tarkibidan chiqayotgan ta’sischi bilan asosiy vositalarni berish ta’sischilar yig‘ilishi qaroriga asosan yoki ta’sis hujjatlariga muvofiq, amalga oshiriladi.

Yuridik shaxs ta’sischilari tarkibidan chiqayotgan ta’sischi bilan asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilinganda, korxonalarining balansidan asosiy vositalar balans qiymati bo‘yicha hisobdan chiqariladi.

Yuridik shaxs ta’sischilari tarkibidan chiqayotgan ta’sischi bilan asosiy vositalar orqali hisob-kitob qilinishi natijasida asosiy vositalarning chiqib ketishidan moliyaviy natija (foyda yoki zarar), chiqib ketayotgan ta’sischining ulushi bo‘yicha qarzni hisob-kitob qilish uchun berilayotgan asosiy vositaning berish qiymati bilan chiqib ketayotgan asosiy vositaning qoldiq (balans) qiymati o‘rtasidagi farq sifatida, qo‘shilgan qiymat solig‘ini hisobga olgan holda, rezerv kapitalini hisobga oluvchi schyotlarda hisobga olingan asosiy vositaning qayta baholash natijasi (qoldig‘i), ya’ni ushbu asosiy vositaning oldingi qiymatining oshirilishi oldingi qiymatining kamaytirilishidan oshgan summasiga tuzatishlar kiritib aniqlanadi.

Chiqib ketayotgan ta’sischining ulushi bo‘yicha qarzni hisob-kitob qilish uchun berilayotgan asosiy vositaning qiymati uning qarzidan ortiq bo‘lsa, farq chiqib ketayotgan ta’sischi tomonidan qoplanadi.

Chiqib ketayotgan ta’sischining ulushi bo‘yicha qarzi summasi uning qarzini hisob-kitob qilish uchun berilayotgan asosiy vositaning qiymatidan ortiq bo‘lgan hollarda, farq berayotgan korxonadan tomonidan qoplanadi.

Ta’sischi ta’sischilar tarkibidan chiqib ketganda, asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida asosiy vositalarning balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko‘rib chiqamiz. Aksiyador tomonidan

aksiyadorlik jamiyatiga 75 000 000 so‘m bo‘lgan oddiy aksiyalarni sotib olish uchun taqdim etilgan. Jamiyat aksiyadorlarining qaroriga muvofiq, aksiyador tomonidan taqdim etilgan oddiy aksiyalar, ya’ni sotib olingan xususiy aksiyalar qiymatini to‘lash asosiy vositalar bilan dastgohlar ko‘rinishida amalga oshiriladi. Asosiy vositalarni yetkazib berish bilan bog‘liq xarajatlar aksiyador tomonidan amalga oshirilgan.

Sotib olingan xususiy aksiyalar jamiyatning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 8610 – “Sotib olingan xususiy aksiyalar – oddiy” schyoti – 75 000 000 so‘m;

Kredit: 6620 – “Chiqib ketayotgan ta’sischilarga ulushlari bo‘yicha qarz” schyoti – 75 000 000 so‘m.

To‘rtta holatni (sotib olingan xususiy aksiyalar qiymatini to‘lash uchun berilayotgan asosiy vositalarning qiymatidan kelib chiqib) ko‘rib chiqamiz.

1-holat

Jamiyat qiymati oldin ustav kapitaliga ulush sifatida olingan mulk summasiga teng bo‘lgan 75 000 000 so‘mlik asosiy vositalarni beradi. Dastgohlar bo‘yicha quyidagi ma’lumotlar mavjud: boshlang‘ich qiymati 100 000 000 so‘m, jamg‘arilgan eskirish summasi 25 000 000 so‘m, qayta baholash natijalari (qoldiq) summasi 3 000 000 so‘mga teng.

Sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida dastgohlarni balansdan chiqarish jamiyatning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzini hisob-kitob qilish uchun asosiy vositalarni berilganda:

Debet: 6620 – “Chiqib ketayotgan ta’sischilarga ulushlari bo‘yicha qarz” schyoti – 75 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 75 000 000 so‘m.

– dastgohlarning boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 100 000 000 so‘m.

Kredit: 0130 – “Mashina va asbob-uskunalar” schyoti – 100 000 000 so‘m;

– dastgohlar bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0230 – “Mashina va asbob-uskunalarining Eskirishi” schyoti – 25 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 25 000 000 so‘m.

– dastgohlarning qayta baholash natijalari (qoldiq) summasiga:

Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 3 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 3 000 000 so‘m;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida dastgohlarni chiqib ketishidan foyda summasiga:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 3 000 000 so‘m;

Kredit: 9310– “Asosiy vositalarning chiqib ketishidan foyda” schyoti – 3 000 000 so‘m.

2-holat. Jamiyat qiymati oldin ustav kapitaliga ulush sifatida olingan mulk summasiga teng bo‘lgan 75 000 000 so‘mlik asosiy vositalarni beradi. Dastgohlar bo‘yicha quyidagi ma‘lumotlar mavjud: boshlang‘ich qiymati 100 000 000 so‘m, jamg‘arilgan eskirish summasi 20 000 000 so‘m, qayta baholash natijalari (qoldiq) summasi 3 000 000 so‘mga teng.

Sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida dastgohlarni balansdan chiqarish jamiyatning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzini hisob-kitob qilish uchun asosiy vositalarni berilganda:

Debet: 6620 – “Chiqib ketayotgan ta‘sischilarga ulushlari bo‘yicha qarz” schyoti – 75 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 75 000 000 so‘m.

– dastgohlarning boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 100 000 000 so‘m.

Kredit: 0130 “Mashina va asbob-uskunalar” schyoti – 100 000 000 so‘m;

– dastgohlar bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0230 – “Mashina va asbob-uskunalarining Eskirishi” schyoti – 20 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 20 000 000 so‘m.

– dastgohlarning qayta baholash natijalari (qoldiq) summasiga:

Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash

bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 3 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 3 000 000 so‘m;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilinish natijasida dastgohlarni chiqib ketishidan zarar summasiga:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 2 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 2 000 000 so‘m.

3-holat. Jamiyat qiymati oldin ustav kapitaliga ulush sifatida olingan mulk summasidan kam bo‘lgan 71 000 000 so‘mlik asosiy vositalarni beradi. KeliShu vga muvofiq, qo‘shimcha ravishda 4 000 000 so‘m pul mablag‘lari bilan qoplab berilishi kerak. Dastgohlar bo‘yicha quyidagi ma‘lumotlar mavjud: boshlang‘ich qiymati 100 000 000 so‘m, jamg‘arilgan eskirish summasi 29 000 000 so‘m, qayta baholash natijalari (qoldiq) summasi 3 000 000 so‘mga teng.

Sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida dastgohlarni balansdan chiqarish jamiyatning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzini hisob-kitob qilish uchun asosiy vositalar berilganda:

Debet: 6620 – “Chiqib ketayotgan ta‘sischilarga ulushlari

bo‘yicha qarz” schyoti – 71 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 71 000 000 so‘m.

– dastgohlarning boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 100 000 000 so‘m.

Kredit: 0130 “Mashina va asbob-uskunalar” schyoti – 100 000 000 so‘m;

– dastgohlar bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0230 – “Mashina va asbob-uskunalar

eskirishi” schyoti – 29 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 29 000 000 so‘m.

– dastgohlarni qayta baholash natijalari (qoldiq) summasiga:

Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash

bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 3 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 3 000 000 so‘m;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzi summasining unga berilayotgan dastgohlarning summasidan oshgan qismi hisob-kitob schyotidan pul mablag‘lari bilan qoplanganda:

Debet: 6620 – “Chiqib ketayotgan ta‘sischilarga ulushlari

bo‘yicha qarz” schyoti – 4 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti

– 4 000 000 so‘m;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida dastgohlarning chiqib ketishidan foyda summasiga:

Debet: 9210– “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 3 000 000 so‘m.

Kredit: 9310 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishidan foyda” schyoti – 3 000 000 so‘m.

4-holat. Jamiyat qiymati oldin ustav kapitaliga ulush sifatida olingan mulk summasidan ortiq bo‘lgan 82 000 000 so‘mlik asosiy vositalarni beradi. KeliShu vga muvofiq, aksiyador ortiqcha summa bo‘lgan 7 000 000 so‘mni pul mablag‘lari bilan qaytarishi kerak. Dastgohlar bo‘yicha quyidagi ma‘lumotlar mavjud: boshlang‘ich qiymati 100 000 000 so‘m, jamg‘arilgan eskirish summasi 18 000 000 so‘mga teng.

Sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida dastgohlarni balansdan chiqarish jamiyatning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzini hisob-kitob qilish uchun asosiy vositalarni berilganda:

Debet: 6620– “Chiqib ketayotgan ta‘sischilarga ulushlari

bo‘yicha qarz” schyoti – 75 000 000 so‘m;

Debet: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti

– 7 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 82 000 000 so‘m.

– dastgohlarning boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

Ketishi” schyoti – 100 000 000 so‘m.

Kredit: 0130 – ‘Mashina va asbob-uskunalar» schyoti – 100 000 000 so‘m;

– dastgohlar bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

*Debet: 0230 – ‘‘Mashina va asbob-uskunalarining
eskirishi’’ schyoti – 18 000 000 so‘m;*

Kredit: 9210– ‘‘Asosiy vositalarning chiqib ketishi’’ schyoti – 18 000 000 so‘m.

– aksiyadorning qarzi summasini qoplash uchun hisob-kitob schyotiga pul mablag‘lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – ‘‘Hisob-kitob schyoti’’ schyoti – 7 000 000 so‘m;

Kredit: 4890 – ‘‘Boshqa debitorlar qarzi’’ schyoti – 7 000 000 so‘m.

9.9. Asosiy podadan yaroqsizga chiqarilgan hayvonlarni buxgalteriya hisobining o‘ziga xos xususiyatlari.

5-sonli BHMS korxonaga mulk, xo‘jalik yuritish va tezkor boshqarish huquqlarida tegishli bo‘lgan asosiy vositalarni hisobga olish uslubiyatini belgilaydi hamda O‘zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobini me‘yoriy tartibga solish tizimining elementi hisoblanadi. Mazkur standartda buxgalteriya hisobida barcha tarmoqlarda asosiy vositalar to‘g‘risida axborotni shakllantirishning yagona uslubiy asoslari nazarda tutiladi. Bunda u iqtisodiyotning alohida tarmoqlarida asosiy vositalar buxgalteriya hisobining xususiyatlarini hisobga olmasligini qayd etish lozim. Iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida bir qator obyektlarning buxgalteriya hisobi o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Shuning uchun ham ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etadigan asosiy vositalar va buxgalteriya hisobi ham o‘z xususiyatlariga ega.

Ma‘lumki, qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish jarayoni boshqa tarmoqlarning ishlab chiqarish jarayonidan farq qiladi va o‘z navbatida mazkur tarmoqning asosiy vositalarning buxgalteriya hisobida o‘zining xususiyatlari mavjud.

Qishloq xo‘jaligi korxonalarida asosiy vositalarni hisobga olishning qishloq xo‘jaligi tarmog‘ida xo‘jalik faoliyatining o‘ziga xosligi bilan belgilanadigan xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

– asosiy vositalarning boshlang‘ich hisob hujjatlarida, sintetik va analitik hisobni tashkil etishda, schyotlar korrespondensiyasida, buxgalteriya registrlarida;

– asosiy vositalarning bir qator obyektlari bo‘yicha amortizatsiyani hisoblashda va hisobga olishda, pulda baholanadigan yer-maydonlarini hisobga olish, sug‘riladigan va lalmi yerlarning hisobida;

– lizing asosida sotib olingan asosiy vositalar va mahsuldor mollarni hisobga

olishda, konservatsiyadagi asosiy vositalarning hisobida, ayrim turdagi asosiy vositalarning chiqib ketishida;

– asosiy vositalarning alohida turlarini ta'mirlashning hisobida, asosiy vositalarning chiqib ketishida;

– asosiy podani o'z yosh chorva mollarini parvarishlash va chetdan katta yoshli hayvonlarni xarid qilish hisobiga shakllantirishni hisobga olishda;

– bog'lar, uzumzorlar, ko'p yillik dov-daraxtlar, ihota o'rmon-maydonlari, ko'chatlarning boshqa turlari va hokazolarni hisobga olishda;

– o'stirishdagi va boquvdagi, asosiy podadan yaroqsizga chiqarilgan va boshqa hayvonlarni hisobga olishda.

Ish kuchi sifatida foydalaniladigan otlar, ho'kizlar, tuyalar, eshaklar va boshqa ish hayvonlari (shu jumladan, aravada yuk tashishlarda foydalaniladigan hayvonlar), shuningdek, mahsulot beradigan mollar (nasl, sut, jun va hokazo) - sigirlar, qo'toslar, nasldor biyalar (ish kuchi hisoblanmaydi), sovliqlar va boshqa mollar buxgalteriya hisobida qishloq xo'jaligi korxonasining *asosiy podadagi hayvonlari* hisoblanadi. Asosiy podadagi hayvonlar asosiy vositalar tarkibida ishchi va mahsuldor hayvonlari sifatida hisobga olinadi.

Balans qiymatini e'tirof etish payti, baholash va ularga nisbatan qo'llaniladigan amortizatsiyani hisoblash usullarini aniqlash, shuningdek, hayvonlarning asosiy podadan ishchi va mahsuldor hayvonlar tarzida chiqib ketishidan balans qiymati o'zgarishlari va moliyaviy natijalarni belgilash hamda hisobga olish 5-sonli BHMSGa muvofiq, amalga oshiriladi.

Ularning keltirilishi, korxonada harakati va hisobdan chiqib ketishini aks ettirish 21-sonli BHMSGa muvofiq, amalga oshiriladi.

Asosiy vositalar buxgalteriya hisobi bo'yicha me'yoriy hujjatlarga muvofiq, ishchi hayvonlarga asosiy vositalar sifatida qonunchilikda nazarda tutilgan usullar bo'yicha eskirish hisoblanadi, mahsuldor hayvonlar bo'yicha eskirish hisoblanmaydi.

Korxonalarda hayvonlar asosiy podadan vaqti-vaqti bilan yaroqsizga chiqarilishi kerak. Buning sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin:

– belgilangan xizmat qilish muddatining (to'liq eskirish hisoblanishi) tugashi;

– jismoniy eskirish, tabiiy ofatlar, tuzatib bo'lmaydigan kasalliklar, foydalanishning me'yoriy shartlari buzilishi, jarohatli shikastlanishlar, illatlar, keksalik va hokazolar oqibatida yaroqsiz holatga kelish;

– ish qobiliyati, mahsuldorlik va o'zidan ko'payish qobiliyatining anchagina pasayishi;

– tegishli davlat organlarining qarorlariga ko‘ra chiqib ketish.

Asosiy podadan chiqarilgan hayvonlar:

– go‘sht, teri, shox, tuyoq, texnik yog‘ va hokazolar singari tegishli qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini olish uchun so‘yishga;

– boqishga qo‘ymasdan boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga sotish uchun (tekinga berish, ayirboshlash, ta‘sis ulushi sifatida ustav kapitaliga berish, ta‘sischining yuridik shaxsning ta‘sischilari tarkibidan chiqayotganida, asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilish uchun berish);

– bo‘rdoqiga boqishga beriladi.

Asosiy podadan chiqarilgan boqishga qo‘ymasdan boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga sotish (tekinga (hadya shartnomasi bo‘yicha) berish, ayirboshlash (qonunchilikda belgilangan tartibda), ta‘sis ulushi sifatida ustav kapitaliga berish, ta‘sischining yuridik shaxsning ta‘sischilari tarkibidan chiqayotganida asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilish uchun berish) asosiy vositalarga o‘xshash tarzda “Asosiy vositalarni balansdan chiqarish tartibi to‘g‘risidagi nizom” da nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi.

Hayvonlarni asosiy podadan hayvonlarni yaroqsizga chiqarish to‘g‘risida qaror qabul qilish uchun rahbar (rahbar o‘rinbosari) raisligida komissiya tuziladi. Komissiya tarkibiga tegishli mutaxassislar, buxgalteriya xodimlari va zimmasiga asosiy podadagi hayvonlarni saqlash uchun javobgarlik yuklangan shaxslar kiritilishi kerak. Komissiya korxonah rahbarining buyrug‘i bilan tuziladi.

Asosiy podadan hayvonlarni yaroqsizga chiqarish to‘g‘risida qaror qabul qilish uchun tuzilgan komissiya quyidagi vakolatlariga ega:

– bunda zarur hujjatlar (pasport va boshqa hujjatlar), shuningdek, buxgalteriya hisobi ma‘lumotlaridan foydalanib, asosiy podadan yaroqsizga chiqariladigan hayvonlarni bevosita ko‘rikdan o‘tkazadi;

– ularni bundan keyin ushlab turishning mumkin emasligi yoki iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq, emasligini belgilaydi;

– hayvonni asosiy podadan yaroqsizga chiqarish sabablarini aniqlaydi (to‘liq eskirishni hisoblash, jismoniy eskirish, tabiiy ofatlar, tuzatib bo‘lmaydigan kasalliklar, foydalanish normal sharoitlari buzilganligi, jarohatli shikastlanishlar, illatlar, keksalik va hokazo);

– hayvonni asosiy podadan foydalanishdan vaqtidan ilgari yaroqsizga chiqarishda aybdor bo‘lgan shaxslarni aniqlaydi, ushbu shaxslarni O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida belgilangan javobgarlikka tortish to‘g‘risida

takliflar kiritadi;

– asosiy podadan yaroqsizga chiqarilgan hayvonlardan bundan keyin foydalanish yoki chetga sotish mumkinligini belgilaydi va ularni baholaydi;

– asosiy podadan yaroqsizga chiqarilgan hayvondan olingan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari: go‘sht, teri, shox, tuyoq, texnik yog‘ va hokazolarni olib qo‘yish ustidan nazoratni amalga oshiradi, ularning miqdori, vaznini belgilaydi va tegishli omborga topshirilishini nazorat qiladi.

Komissiya tomonidan qabul qilingan hayvonlarni asosiy podadan yaroqsizga chiqarish to‘g‘risidagi qaror natijalari “Hayvonlarni asosiy podadan yaroqsizga chiqarish dalolatnomasi” (QX-106 shakl) (19-ilovaga qarang) bilan rasmiylashtirish tavsiya etiladi. Asosiy podadagi yirik hayvonlar (sigirlar, nasldor buqalar, biyalar, ayg‘irlar va hokazo) uchun “Hayvonlarni asosiy podadan yaroqsizga chiqarish dalolatnomasi” (QX-106 shakl) asosiy podadan yaroqsizga chiqarilayotgan har bir yirik hayvon uchun alohida, asosiy podadan yaroqsizga chiqarilayotgan-mayda hayvonlar (megajinlar, sovliqlar va hokazo) uchun esa turlar (guruhlar) bo‘yicha, unda asosiy podadan yaroqsizga chiqarilgan barcha hayvonlar alohida sanaladi, rasmiylashtirish mumkin.

“Hayvonlarni asosiy podadan yaroqsizga chiqarish dalolatnomasi” (QX-106 shakl)da quyidagilar ko‘rsatiladi:

Har bir hujjatga uning tartib raqami beriladi va u “__- sonli dalolatnoma” qatorida ko‘rsatilishi kerak.

“Tuzish sanasi” ustunida ko‘rsatiladigan tuzish sanasi hayvonlarni asosiy podadan yaroqsizga chiqarish sanasiga to‘g‘ri kelishi kerak. Chunki “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 14-moddasiga muvofiq, boshlang‘ich hujjatlarni operatsiyalar amalga oshirilgan sanada tuzilishi lozim.

“Korxonona” qatorida uning to‘liq nomi va KTUT bo‘yicha kodi ko‘rsatiladi.

“Ferma (joy, sex)” ustunida hayvonlarni asosiy podadan yaroqsizga chiqarish amalga oshirilayotgan tarkibiy bo‘linmaning ya‘ni ferma (joy, sex) nomi keltiriladi. Agar korxonada tarkibiy bo‘linma bo‘lmasa, mazkur ustun to‘ldirilmaydi va chiziqcha qo‘yiladi.

“Inventar raqami, laqabi, nasli” ustunida asosiy podadan yaroqsizga chiqarilayotgan hayvonning kiritilgan inventar raqami, laqabi va uning nasli ko‘rsatiladi.

“Boshlang‘ich (qayta tiklash) qiymati” ustunida asosiy podadan yaroqsizga chiqarilayotgan hayvonning boshlang‘ich (qayta baholanganlar uchun – qayta tiklash)

qiymati ko'rsatiladi. Mazkur ustunda mahsuldor hayvonlar bo'yicha balans qiymati ko'rsatiladi.

“Jamg'arilgan eskirin summasi” ustunida buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bo'yicha foydalanish davridagi ishchi hayvonlar bo'yicha jamg'arilgan eskirish summasi ko'rsatiladi. Mazkur ustun mahsuldor hayvonlar bo'yicha to'ldirilmaydi va chiziqcha qo'yiladi.

Obyektning **qisqacha tavsifnoma** tarkibida hayvonlarni asosiy podadan yaroqsizga chiqarish bilan bog'liq operatsiyalarni rasmiylashtiradigan komissiya tasdiqlagan hujjatning nomi va rekvizitlari (sana va raqami), yaroqsizga chiqarilayotgan hayvonning yoshi, jinsi, semizlik darajasi, tirik vaznini (kg) yaroqsizga chiqarish sababi (kasallik tashxisi), keyinchalik foydalanish mumkinligi va boshqa ko'rsatkichlar ko'rsatiladi.

Ilova qilinadigan hujjatlar ro'yxatiga shikastlanganligi, tabiiy ofatlar, avariya natijasida tasdiqlovchi va hayvonlarni asosiy podadan yaroqsizga chiqarish bilan bog'liq boshqa hujjatlar qo'shilishi mumkin.

“Hayvonlarni asosiy podadan yaroqsizga chiqarish dalolatnomasi” (QX-106 shakl) ikki nusxada tuziladi, korxonra rahbari tomonidan tayinlangan komissiya a'zolari tomonidan imzolanadi va korxonra rahbari tomonidan tasdiqlanadi. Uning birinchi nusxasi buxgalteriyaga beriladi, ikkinchi nusxasi asosiy podada hayvonlar saqlanishi uchun javobgar shaxsda qoladi, u hayvonni bo'rdoqiga boqishga o'tkazish, chetga sotish yoki yaroqsizga chiqarish natijasida olingan teri, shox, tuyoq, texnik yog' va hokazolarni omborga topshirish uchun asos hisoblanadi.

Foydalanish me'yoriy shartlarining buzilishi natijasida ishchi hayvonlar asosiy podadan yaroqsizga chiqib ketayotganda “Hayvonlarni asosiy podadan yaroqsizga chiqarish dalolatnomasi” (QX-106 shakl)ga foydalanish me'yoriy shartlarining buzilishi haqidagi dalolatnoma nusxasi ilova qilinadi, hamda foydalanish me'yoriy shartlarining buzilish sabablari tushuntiriladi va aybdor shaxslarga nisbatan qo'llanilgan choralar ko'rsatiladi.

Tabiiy ofat natijasida hayvonlar asosiy podadan yaroqsizga chiqib ketayotganda, yaroqsizga chiqarish dalolatnomasiga maxsus hukumat komissiyasining xulosasi ilova qilinishi mumkin.

Hayvonlarni asosiy podadan yaroqsizga chiqarishdan moliyaviy natijani (foyda yoki zararni) aniqlashda oldingi qayta baholashlardan hosil bo'lgan asosiy poda hayvonlari qiymati oshishi summasining qoldig'i, ya'ni ushbu asosiy poda hayvonining qayta baholashlar natijasida bahosining oshgan summasi bahosining

pasaygan summasidan oshgan qismi asosiy vositalarning chiqib ketishini hisobga oluvchi schyotning kreditiga olib borilib, bir vaqtning o'zida 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar” schyotini kamaytiradi.

Uzoq muddatli aktivlar tarkibidan tovar-moddiy zaxiralar tarkibiga o'tkazilgan aktivlarning tannarxi ushbu uzoq muddatli aktivlarning balans (qoldiq) qiymati bo'yicha belgilanadi. Asosiy poda hayvonlari asosiy vositalar sifatida tan olinganligi sababli ular boquvga o'tkazilganda, tovar-moddiy zaxiralarning tarkibiy qismi bo'lmish o'stirishdagi va boquvdagi hayvonlar tarkibiga balans (qoldiq) qiymati bo'yicha qabul qilinadi.

Asosiy podadan yaroqsizga chiqarilgan va boquvga qo'yilgan hayvonlarni buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirishning xususiyatlarini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Korxonaning chorvaxilik bilan Shug'ullanuvchi yordamchi xo'jaligi asosiy podadan hayvonlarni yaroqsizga chiqarishni amalga oshirgan. Asosiy podadan hayvonlarni yaroqsizga chiqarish natijasida asosiy podada mahsuldor va ishchi hayvonlar sifatida hisobga olinadigan ma'lum bir hayvonlarni saqlab turish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq, emasligi sababli ular boquvga o'tkazildi.

Asosiy podadan hayvonlarni yaroqsizga chiqarish natijasida mahsuldor hayvonlar sifatida hisobga olinadigan 10 ta sigirni saqlab turish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq, emasligi sababli boqishga o'tkazildi. Hisob ma'lumotlariga muvofiq, har bir sigirning balans qiymati 7 500 000 so'mni tashkil etadi. Mahsuldor hayvon sifatida ularga eskirish hisoblanmaydi. Rezerv kapitalini hisobga oluvchi schyotlarda hisobga olingan sigirlarni qayta baholash natijalari (qoldiq) 1 500 000 so'mga teng.

Sigirlarning boquvga o'tkazilishi bilan bog'liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– sigirlarning balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti

– 75 000 000 so'm;

Kredit: 0170 – “Ishchi va mahsuldor hayvonlar” schyoti – 75 000 000 so'm;

– sigirlarni boquvdagi hayvonlar guruhiga o'tkazilganda:

Debet: 1120 – “Boquvdagi hayvonlar” schyoti

– 75 000 000 so'm;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti

– 75 000 000 so'm;

– rezerv kapitalini hisobga oluvchi schyotlarda hisobga olinadigan sigirlarning qayta baholash natijalari (qoldiq) summasiga:

Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash
bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 1 500 000 sum;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib
Ketishi” schyoti – 1 500 000 sum;

– sigirlarni o‘tkazishdan foyda summasiga:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib
Ketishi” schyoti – 1 500 000 so‘m;

Kredit: 9310 – “Asosiy vositalarning chiqib
ketishidan foyda” schyoti – 1 500 000 so‘m.

Yaroqsizga chiqarilgandan keyin to‘g‘ri so‘yilgan hayvonlar uchun berilgan “Hayvonlar va parrandalarning chiqib ketishining dalolatnomasi” (QX-54 shakl) tuziladi va so‘yish yakunlangach, hayvonlarni asosiy podadan yaroqsizga chiqarishdan moliyaviy natijani aniqlash maqsadida hayvonlarni asosiy podadan yaroqsizga chiqarish bilan bog‘liq xarajatlar va ularning chiqib ketishidan mahsulotlar kelib tushishi to‘g‘risida ma’lumotnoma tuzishni tavsiya qilamiz.

Yaroqsizga chiqarilgandan keyin to‘g‘ri so‘yilgan hayvonlarni buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirishning xususiyatlarini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonaning chorvaxilik bilan Shug‘ullanuvchi yordamchi xo‘jaligi asosiy podadan hayvonlarni yaroqsizga chiqarishni amalga oshirgan. Asosiy podadan hayvonlarni yaroqsizga chiqarish natijasida asosiy podada mahsuldor va ishchi hayvonlar sifatida hisobga olinadigan ma’lum bir hayvonlarni saqlab turish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq, emasligi sababli ular so‘yishga berib yuborildi.

Asosiy podadan hayvonlarni yaroqsizga chiqarish natijasida ishchi hayvonlar sifatida hisobga olinadigan ikkita buqani saqlab turish iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq, emasligi sababli so‘yishga berib yuborildi. Har bir buqalarning boshlang‘ich qiymati 7 375 000 so‘mni tashkil etadi. So‘yish sanasiga ular bo‘yicha hisoblangan eskirish 4 425 000 so‘mni tashkil etgan. Buqalarni qayta baholash natijalari (qoldiq) 150 000 so‘mga teng. So‘yish natijasida qiymati 14 950 000 so‘m (650 kg x 23 000 so‘m) bo‘lgan 650 kg go‘sht, va summasi 140 000 so‘m (2 x 70 000 so‘m) bo‘lgan teri olingan. Buqalarni so‘yish korxonaning ishchilari tomonidan amalga oshirilgan. Buqalarni so‘yish xarajatlari quyidagilardan iborat: ishchilarga ish haqi hisoblash – 700 000 so‘m va ishchilarning ish haqi fondidan 25 foiz miqdorda yagona ijtimoiy to‘lovga – 175 000 so‘m. Bundan tashqari so‘yishda summasi 125 000 so‘m bo‘lgan yordamchi materiallar (arqon, doka va hokazolar) ishlatilgan.

Buqalarni so‘yilishi natijasida balansdan chiqarish “4-avtobus saroyi” AJning

buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– buqalarning boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

*Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib
ketishi” schyoti*

– 14 750 000 so‘m;

Kredit: 0170 – “Ishchi va mahsuldor hayvonlar” schyoti – 14 750 000 so‘m;

– buqalar bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0270 – “Ishchi hayvonlarning eskirishi” schyoti – 8 850 000

so‘m;

*Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib
ketishi” schyoti*

– 8 850 000 sum;

– buqalarni so‘yishdan olingan go‘shetni ombordagi tayyor mahsulotlar sifatida
kirim qilish:

Debet: 2810 – “Ombordagi tayyor mahsulotlar” schyoti – 14 950 000 so‘m;

*Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib
ketishi” schyoti*

– 14 950 000 so‘m;

– buqalarni so‘yishdan olingan terini keyinchalik qayta ishlanadigan material
sifatida kirim qilish:

Debet: 1090 – “Boshqa materiallar” schyoti – 140 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 140 000 so‘m;

– buqalarni so‘yish bo‘yicha xarajatlar summasiga:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 900 000 sum;

Kredit: 1090 – “Boshqa materiallar” schyoti – 125 000 sum;

*Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim
bilan hisoblashlar” schyoti*

– 700 000 so‘m;

*Kredit: 6520 – “Maqsadli davlat jamg‘armalariga
to‘lovlar” schyoti*

– 175 000 so‘m.

– rezerv kapitalini hisobga oluvchi schyotlarda hisobga olinadigan buqalarning
qayta baholash natijalari (qoldiq) summasiga:

Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash

bo‘yicha tuzatishlar” schyoti

– 150 000 sum;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 150 000 sum.

– buqalarni so‘yishdan foyda summasiga:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 8 300 000 so‘m;

*Kredit: 9310 – “Asosiy vositalarning chiqib
ketishidan foyda” schyoti*

– 8 300 000 so‘m.

Asosiy podadan yaroqsizga chiqarilgan va soʻyishga berilgan hayvonlardan olingan terilar va goʻshtlarni keyinchalik ishlab chiqarish jarayonida ishlatish yoki chiqib ketishi qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

10-§. Ijara (lizing) operatsiyalari hisobi

10.1. Ijara (lizing) operatsiyalari hisobini tashkil etishning huquqiy asoslari

Ijara koʻpgina davlatlarning korxonalari (kompaniyalari) investitsion siyosatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ijara operatsiyalarining koʻpligi va keng yoyilganligi mamlakatning iqtisodiyoti rivojlanganligini koʻrsatuvchi oʻziga xos koʻrsatkich hisoblanadi.

Ijra faoliyati oʻzida ishlab chiqarishni kreditlash va investitsion faoliyat oʻrtasidagi oʻziga xos bir shaklni namoyon etadi. Ijara toʻlovlari, odatda, ijaraga beruvchiga qoʻyilgan kapitalga belgilangan oʻrtacha meʼyordan kam boʻlmagan foyda olish imkoniyatini taʼminlaydi, ijarachi uchun esa bir vaqtning oʻzida yirik miqdorda pul mablagʻlarining chiqib ketishini amalga oshirmagan holda qimmat bahoda turuvchi mulklardan foydalanish va ijaraga olingan mulkdan foydalanish natijasida foyda olingandan keyin ijara toʻlovlarini toʻlash imkoniyatlari yuzaga keladi.

Ijara, asosan, aylanma mablagʻlar yetishmasligi yuzaga kelgan korxonalar uchun foydali hisoblanadi. Bunda ular oʻzlarining asosiy vositalarini yangilay olmaydi, fan–Texnika taraqqiyoti natijalarini joriy qila olmaydi va oʻz navbatida ularni kreditlovchi tashkilotlarga qaram qib qoʻyadigan kreditlar olishga majbur. Ijara sharoitida asosiy vositalarni olish korxonalariga ularni qarz mablagʻlari hisobiga olganga qaraganda koʻproq mablagʻlarni iqtisod qilish imkoniyatlarini beradi.

Respublikamizda ijara munosabatlarini huquqiy tartibga solish uchta asosiy hujjat: Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi, Oʻzbekiston Respublikasining ‘Ijara toʻgʻrisida» gi va ‘Lizing toʻgʻrisida”gi qonunlari bilan amalga oshiriladi. Ijara munosabatlari va ijara obyektlarini soliqqa tortishni tartibga solish Oʻzbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga muvofiq, amalga oshiriladi.

Oʻzbekiston Respublikasida ijara operatsiyalarining buxgalteriya hisobiga tegishli masalalarni tartibga solish uchun ijara operatsiyalari va ijara boʻyicha kelishuvlarning buxgalteriya hisobi va subyektlarning moliyaviy hisobotlarida aks

ettirishni tartibga soluvchi meyoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilingan va hozirgi kunda ham ularni yaratish bo'yicha ishlar davom etayapti.

Shunday qilib, ijara operatsiyalarini buxgalteriya hisobida aks ettirish bo'yicha me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqishning boshlang'ich bosqich O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 6-maydagi 194-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Lizing operatsiyalarini buxgalteriya hisobi va hisobotida aks ettirish tartibi"ning qabul qilinishi hisoblanadi.

Ijara operatsiyalarini buxgalteriya hisobida aks ettirish bo'yicha me'yoriy hujjatlarni ishlab chiqishning asosiy bosqichi bo'lib O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti (6-sonli BHMS) – "Ijara hisobi" (*O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1998-yil 16--oktabrda 503-son bilan ro'yxatga olingan*)ning ishlab chiqilishi va tasdiqlanishi hisoblanadi. Mazkur standart bilan ijara va lizing operatsiyalarining buxgalteriya hisobini yuritishning yagona uslubiy asoslari aniqlab berilgan edi.

2002-yil 13-dekabrda O'zbekiston Respublikasining "Lizing to'g'risida"gi qonuniga o'zgartirishlar kiritilishi va 2004-yil 1-yanvardan boshlab mulkchilik shaklidan qat'i nazar O'zbekiston Respublikasidagi barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar (sug'urta tashkilotlari, banklar va kredit uyushmalari bundan mustasno) moliyaviy xo'jalik faoliyatini buxgalteriya hisobining yangi schyotlar rejasiga o'tganligi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 26-apreldagi 199-sonli "Lizing xizmatlarini yanada rivojlantirish chora–Tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilingan edi. Mazkur qarorga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga manfaatdor vazirliklar va idoralar bilan birgalikda Buxgalteriya hisobida lizing operatsiyalarini aks ettirish tartibini ishlab chiqish va belgilangan tartibda tasdiqlash to'g'risida topshiriq bo'lgan edi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining yuqorida aytib o'tilgan qaroriga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti (6-sonli BHMS) – "Ijara hisobi" (*O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2004-yil 2-iyunda 1374-son bilan ro'yxatga olingan*) qabul qilindi. Bundan tashqari "Buxgalteriya hisobida lizing operatsiyalarini aks ettirish tartibi to'g'risidagi nizom" (*O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2004-yil 2--iyunda 1373-son bilan ro'yxatga olingan*) ham ishlab chiqilgan va qabul qilingan.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining yangi tahririda ijara moliyaviy ijara va operativ ijaraga bo'lingan. Shu munosabat bilan ijara munosabatlarini buxgalteriya hisobi atamalarini ijara munosabatlarini soliqqa tortishda qo'llaniladigan atamalar

bilan muvofiqlashtirish maqsadida “Ijara hisobi” 6-sonli BHMS va “Buxgalteriya hisobida ijara operatsiyalarini aks ettirish tartibi to‘g‘risidagi nizom” qabul qilindi:

6-sonli BHMS va “Buxgalteriya hisobida ijara operatsiyalarini aks ettirish tartibi to‘g‘risidagi nizom” quyidagi obyektlar va operatsiyalarga qo‘llanilmaydi:

– tabiat resurslari, shu jumladan, neft, tabiiy gaz va boshqa qayta tiklanmaydigan resurslarning qidiruv va foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan ijara keliShu vlari;

– intellektual mulk obyektlari bo‘yicha litsenziya kelishuvlari.

Tabiat resurslari, shu jumladan, neft, tabiiy gaz va boshqa qayta tiklanmaydigan resurslarning qidiruv va foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan ijara kelishuvlari O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tartibga solinadi.

Intellektual mulk obyektlari bo‘yicha litsenziya keliShu vlari. Intellektual mulk obyektlari bo‘yicha litsenziya keliShu vlari bo‘yicha operatsiyalarning buxgalteriya hisobi 7-sonli BHMSga muvofiq, amalga oshiriladi.

Ijara tushunchasiga tarif bersak. *Ijara* kelishuvga binoan bir tomon (ijaraga beruvchi) boshqa tomonga (ijaraga oluvchiga) haq evaziga vaqtinchalik egalik qilish va foydalanish yoki kelishilgan muddat davomida mulkdan foydalanish huquqini berishdir.

Ijara shartnoma (xo‘jalik shartnoma)larini tuzish, bajarish, o‘zgartirish va bekor qilish, korxonalarining huquq va majburiyatlari, hamda mahalliy davlat hokimiyati va davlat boshqaruv idoralarining shartnoma munosabatlari sohasidagi vakolatlarining qonuniy asoslari O‘zbekiston Respublikasining “Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida” gi qonunida belgilab o‘tilgan.

Yerni va boshqa tabiiy resurslarni ijaraga olish shartnomasiga tabiiy obyektдан mo‘ljallangan maqsadga muvofiq, holda oqilona foydalanish yuzasidan ijarachining majburiyatlari ko‘zda tutilgan qoidalar ham kiritiladi.

Ijara shartnomasida ijaraga beruvchining noishlab chiqarish sohasiga taalluqli mol-mulk obyektlari va ularning qiymati alohida ajratib ko‘rsatiladi, tomonlarning ushbu obyektlarga nisbatan majburiyatlari (ularni asrash va saqlab turish) ham aytib o‘tiladi.

Ijara shartnomasiga boshqa shartlar ham kiritilishi mumkin.

Ijara subyektlari quyidagilar hisoblanadi:

– *ijaraga beruvchi* – mulkning egasi yoki qonunchilikka muvofiq, yoki mulkdor tomonidan mulkni ijaraga berish uchun vakolatlangan shaxslar;

– *ijaraga oluvchi (ijarachi)* – ijara shartnomasi asosida mulkni ijaraga oluvchi yuridik va jismoniy shaxslar.

Buxgalteriya hisobi maqsadida ijara quyidagi turlarga bo‘linadi:

- moliyaviy ijara (lizingni qamrab olgan holda);
- operativ ijara.

Moliyaviy ijara – mulkni (moliyaviy ijara obyektini) shartnomaga binoan o‘n ikki oydan ortiq muddatga egalik qilish va foydalanish huquqini berishda yuzaga keladigan ijaraviy munosabatlar. Bunda moliyaviy ijara shartnomasi quyidagi shartlardan biriga javob berishi kerak:

- moliyaviy ijara shartnomasining muddati tugagach, moliyaviy ijara obyektini ijaraga oluvchining mulki bo‘lib o‘tishi;

- moliyaviy ijara shartnomasining muddati moliyaviy ijara obyektini xizmat muddatining 80 foizidan ortiq bo‘lsa yoki moliyaviy ijara obyektining moliyaviy ijara shartnomasi tugaganidan keyingi qoldiq qiymati uning boshlang‘ich qiymatining 20 foizdan kamrog‘ini tashkil qilishi;

- moliyaviy ijara shartnomasining muddati tugagach, ijaraga oluvchi moliyaviy ijara obyektini ushbu huquq sotilish kunidagi bozor qiymatidan ancha past narxda sotib olish huquqiga ega bo‘lishi va bunda ijara muddatining boshida ushbu huquqning sotilishiga asoslangan ishonchning mavjud bo‘lishi;

- moliyaviy ijara shartnomasi amal qiladigan davr uchun ijara to‘lovlarining diskontlangan joriy qiymati, moliyaviy ijara obyektini ijaraga berish paytidagi joriy qiymatining 90 foizidan ortiq bo‘lishi.

Operativ ijara – moliyaviy ijara shartnomasi hisoblanmaydigan mulkiy ijara shartnomasiga binoan mulkni vaqtinchalik egalik qilish va foydalanishga foydalanishga berish.

“Lizing to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunida lizing tushunchasiga tarif berilgan. **Lizing** moliyaviy ijaraning alohida turi bo‘lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing oluvchining) topshirig‘iga binoan uchinchi tarafdan (sotuvchidan) lizing shartnomasida shartlasxilgan mol-mulkni (lizing obyektini) mulk qilib oladi va uni lizing oluvchiga Shu shartnomada belgilangan shartlarda haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun o‘n ikki oydan ortiq muddatga beradi. Bunda lizing shartnomasi quyidagi talablardan biriga javob berishi kerak:

- lizing shartnomasining muddati tugagach, lizing obyektini lizing oluvchining mulki bo‘lib o‘tisa;

- lizing shartnomasining muddati lizing obyektini xizmat muddatining 80 foizidan ortiq bo‘lsa yoki lizing obyektining lizing shartnomasi tugaganidan keyingi qoldiq

qiymati uning boshlang'ich qiymatining 20 foizidan kam bo'lsa;

– lizing shartnomasining muddati tugagach, lizing oluvchi lizing obyektini uning bozor qiymatidan past narxda evazini to'lab sotib olish huquqiga ega bo'lsa, bunda ana shu huquqni amalga oshirish kunidagi lizing objekti qiymati asos bo'ladi;

– lizing shartnomasi davri uchun lizing to'lovlarining joriy diskontlangan (hisobga olingan) qiymati lizing obyektining lizingga topshirish paytidagi joriy qiymatining to'qson foizidan ortiq bo'lsa.

“Lizing to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonuni lizing bo'yicha tomonlarning uch taraflama munosabatlarini belgilab beradi va lizing subyektlari quyidagilar hisoblanadi:

Birinchi tomon *lizingga beruvchi* – lizing shartnomasi bo'yicha lizingga oluvchiga kelgusida berish maqsadida lizing obyektini mulk qilib sotib oluvchi shaxs. Ular safiga lizing munosabatlarini amalga oshirish jarayonida mulkni o'z mulkcxiligiga jalb qilingan yoki o'zining xususiy pul mablag'lariga xarid qiladigan va ularni lizingga oluvchiga lizing objekti sifatida aniq bir haq evaziga ma'lum bir muddatga va lizing obyektiga mulkchilik huquqini lizingga oluvchiga o'tish yoki o'tmaslik sharti bilan ma'lum shartlar asosida vaqtinchalik egalik qilish va foydalanishga taqdim etadigan yuridik va jismoniy shaxslar kirishi mumkin. Mulkgasi sifatida quyidagi shaxslar chiqishi mumkin:

– ustav (nizom)da mazkur xizmat turlari nazarda tutilgan bank muassasasi yoki uning filiallari, shuningdek, mulkni ishchi holatda saqlash, ta'mirlash va unga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq barcha xizmatlar majmuasini o'ziga oladigan bankning ixtisoslashtirilgan sho'ba korxonalari;

– yuqorida aytib o'tilgan qonunga muvofiq, tijorat tashkiloti sifatida ko'rsatib o'tilgan, o'zining ta'sis hujjatlariga binoan lizingga beruvchi vazifasini bajaruvchi, lizing operatsiyalarini amalga oshirish uchun maxsus tashkil etilgan moliyaviy lizing kompaniyasi;

– mulkni lizingga berish asosiy faoliyat turi hisoblanmaydigan, biroq ustavida mazkur faoliyat turi bilan shug'ullanish taqiqlab qo'yilmagan har qanday firma yoki korxon.

Ikkinchi tomon – *lizingga oluvchi* egalik qilish va foydalanish uchun lizing shartnomasi bo'yicha lizing obyektini olayotgan shaxs hisoblanadi. Ular safiga lizing shartnomasiga muvofiq, lizing obyektini aniq bir haq evaziga ma'lum bir muddatga va lizing shartnomasiga muvofiq, ma'lum shartlar asosida vaqtinchalik egalik qilish va foydalanishga qabul qilishga majbur bo'lgan har qanday tashkil-huquqiy shakldagi

yuridik shaxslar yoki jismoniy shaxslar kirishi mumkin.

Lizing munosabatlarining uchinchi ishtirokchisi bo'lib sotuvchi hisoblanadi. **Sotuvchi** lizingga beruvchiga lizing obyektini sotayotgan shaxsdir. Ular safiga lizingga oluvchi bilan tuzilgan oldi-sotdi shartnomasiga muvofiq, lizing objekti bo'lib hisoblanadigan, u tomonidan ishlab chiqariladigan (sotib olinadigan) mulkni lizingga beruvchiga belgilangan muddatda sotadigan yuridik shaxs: mulkni ishlab chiqaruvchi, savdo-vositachi tashkilot, shuningdek, jismoniy shaxslar kirishi mumkin.

Lizing objekti lizingga oluvchining krediti (qarzi) hisobidan olinayotgan hollarda, aniq bir lizing obyektiga nisbatan lizingga beruvchining kreditori va lizingga oluvchi sifatida bir shaxs ishtirok etishiga yo'l qo'yilmaydi.

Yuqorida sanab o'tilgan lizing subyektlari o'rtasida odatda lizing munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradigan quyidagi shakldagi munosabatlar yuzaga keladi. Mulkning aniq bir turiga ehtiyoji bo'lgan bo'lg'usi lizingga oluvchi qaysi turdagi asbob-uskunalar o'ziga talab etilishini aniq biladi. Lizingga oluvchining manfaati bo'yicha u lozim bo'lgan texnik talablarga to'liq mos kelishi, uni ishlab chiqarishga ketadigan xarajatlar esa minimal darajada bo'lishi kerak. Shuning uchun ham foydalanuvchi ishlab chiqaruvchi firmani o'zi tanlashi va u bilan oldi-sotdi shartnomasining barcha shartlarini kelishib olishi katta ahamiyatga ega. Oluvchi mazkur shartnomaning predmeti, bahosi, yetkazib berish muddati va joyi to'g'risida kelishib oladi. Mazkur mulkni xarid qilish uchun o'zining xususiy mablag'lari va qarz mablag'larini olish imkoniyati yo'qligi natijasida, lozim bo'lgan mablag'lari mavjud bo'lgan bo'lg'usi lizingga beruvchiga bitimda ishtirok etishini so'rab murojaat qiladi. Lizingga beruvchi bo'lg'usi foydalanuvchidan tayyor oldi-sotdi shartnomasining loyahasini oladi va faqat agar u lizing shartnomasi bo'lgan hollardagina imzolaydi. Lizingga beruvchi xarid qilinayotgan asbob-uskunaning mulkdoriga aylanadi, tegishli huquq va majburiyatlarni xarid qiladi. Biroq ish mohiyatiga ko'ra lizingga beruvchining roli kerakli bo'lgan asbob-uskunalarni xarid qilishni moliyalashtirish va ularni oldin kelishilgan shartlar asosida lizingga oluvchiga foydalanishga berish bilan chegaralanadi.

Ijara (lizing) obyektlari sifatida iste'mol qilinmaydigan har qanday buyumlar, shu jumladan, korxonalar, mulkiy komplekslar, alohida binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari hamda boshqa ko'char va ko'chmas mulklar (muomaladan chiqarilgan yoki muomalada bo'lishi cheklangan mol-mulklar bundan mustasno) bo'lishi mumkin.

Moliyaviy ijara (lizing) to'g'risidagi yuqorida sanab o'tilgan huquqiy me'yoriy

hujjatlarni tahlil qiladigan bo'lsak moliyaviy ijarani buxgalteriya hisobi nuqtayi nazaridan kelib chiqib, berilgan ta'rifi, uning obyektlari va subyektlari bir-biriga mos keladi.

Ikkilamchi ijara (ikkilamchi lizing) – ijarachi (lizingga oluvchi) ijaraga (lizingga) beruvchining roziligi bilan, ijaraga (lizingga) beruvchining oldida ijara (lizing) shartnomasi yuzasidan javobgarlikni saqlagan holda ijaraga olingan mulkni (lizing obyekti) boshqa shaxsga ikkilamchi ijara (ikkilamchi lizing)ga topshiradigan shartnoma munosabati. O'zbekiston Respublikasi qonunlarida va ijara shartnomasida o'zga shartlar ko'zda tutilmagan bo'lsa, ijarachi ijaraga olingan mol-mulkni, yer va boshqa tabiiy resurslardan tashqari, ijaraga beruvchining ruxsati bilan ikkilamchi ijaraga topshirishga haqlidir. Bunda ijaraga oluvchi shartnomaga muvofiq, ijaraga beruvchi oldida javobgar bo'lib qolaveradi.

Ijaraning (lizingning) boshlanish muddati ijara shartnomasining shartlariga muvofiq, ijarachi ijaraga olingan ijara obyektiga egalik qilish va foydalanish yoki foydalanish huquqini amalga oshirishni boshlagan sana hisoblanadi. Bu – ijaraning (lizingni)ning dastlabki (boshlang'ich) tan olish sanasi (ya'ni ijarani (lizingni) amalga oshirish natijasida tegishli aktiv va majburiyatlarning tan olinishi). ***Ijara (lizing) muddati*** bo'lib bekor qilinmaydigan ijara (lizing) keliShu vi amal qiladigan davr, shuningdek, har qanday keyingi davrlar hisoblanadi va bu davrlar mobaynida ijarachi (lizingga oluvchi) ijara (lizing) shartnomasi tuzilganda, aytib o'tilgandek, mazkur kelishuvni uzaytirishi mumkin.

Moliyaviy ijara muddatining boshlanish paytida ijarachi (lizingga oluvchi) va ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi) ijara (lizing) to'lovlarini to'lash jadvalini (tartibini) kelishib oladi va unda ijaraga (lizingga) beruvchining foizli daromadi, moliyaviy ijara obyektining qiymatini qoplash bo'yicha majburiyatlar va ularning moliyaviy ijara muddati davomida taqsimlanishi ko'rsatiladi.

Qonunchilikda ijaraning ayrim turlari uchun, shuningdek, mol-mulkning ayrim turlarini ijaraga olish uchun eng ko'p (oxirgi) muddatlar belgilab qo'yilishi mumkin. Bunday hollarda basharti ijara muddati shartnomada belgilangan bo'lmasa va qonunchilikda belgilangan oxirgi muddat tugagunicha taraflardan hech qaysisi shartnomadan voz kechmasa, oxirgi muddat o'tishi bilan shartnoma bekor bo'ladi. Qonunda belgilangan oxirgi muddatdan ortiq muddatga tuzilgan bunday mulk ijarasi shartnomasi oxirgi muddatga teng muddatga tuzilgan hisoblanadi.

Ijara (lizing) to'lovi – tuzilgan ijara (lizing) shartnomasi asosida ijarachi (lizingga oluvchi) tomonidan ijaraga (lizingga) beruvchiga to'lab beradigan summa.

Moliyaviy ijarada, ijara (lizing) to'lovlari ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi)ga moliyaviy ijara obyektini qiymatining ijarachi (lizingga oluvchi) tomonidan qoplanishidan hamda ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi)ning foizli daromadidan iborat bo'ladi.

Ijara haqi ijara shartnomasida ijaraga beruvchi va ijarachining o'zaro kelishuviga binoan belgilanadi. Yer va tabiiy resurslar uchun ijara haqi O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida ko'rsatilgan tartibda va doirada belgilanadi.

Ijara haqi ijaraga olingan barcha mol-mulk uchun yaxlit holda yoki uning har bir tarkibiy qismi uchun alohida-alohida holda quyidagi ko'rinishlarda belgilanadi:

– vaqti-vaqti bilan yoki bir yo'la to'lanadigan qat'i summada belgilangan to'lovlar tariqasida;

– ijaraga olingan mol-mulkdan foydalanish natijasida olingan mahsulot, mevalar yoki daromadlarning belgilangan ulushi tariqasida;

– ijaraga oluvchi tomonidan ko'rsatiladigan ma'lum xizmatlar tariqasida;

– ijaraga oluvchi tomonidan ijaraga beruvchiga shartnomada kelishilgan ashyoni mulk qilib yoki ijaraga topshirish tariqasida;

– ijaraga olingan mol-mulknii yaxshilash bo'yicha shartnomada kelishilgan xarajatlarni ijaraga oluvchi zimmasiga yuklash tariqasida.

Ijara haqi miqdori tomonlarning kelishuviga muvofiq, shartnomada ko'zda tutilgan muddatlarda o'zgartirilishi mumkin. Ijara haqining miqdori tomonlardan birining talabiga va O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan hollarda muddatidan oldin qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

Ijara (lizing) obyektlarining joriy qiymati – ijara (lizing) obyektining muayyan bir sanadagi bozor baholari bo'yicha qiymati yoki mazkur ijara (lizing) obyektini sotib olish uchun yoki ushbu bitimni amalga oshirishni xohlovchi bir-biriga bog'liq bo'lmagan xabardor tomonlar o'rtasidagi majburiyatni bajarish uchun yetarli bo'lgan summa.

Ijaraga (lizingga) beruvchining foizli daromadi – ijara (lizing) to'lovlari bilan qoplanadigan lizing obyektini qiymati o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadigan, ijara (lizing) to'lovlarning qismidir.

Ijaraga (lizingga) beruvchining foizli daromadi moliyaviy ijara shartnomasi muddati davomida davrlar bo'yicha taqsimlangan bo'lishi va moliyaviy ijara shartnomasining har bir davrda qoplanmagan majburiyatlar qoldig'iga doimiy daromadlarni o'rnatish maqsadida ijara (lizing) to'lovlarini to'lash jadvali (tartibi)da aks ettirilishi kerak.

Ijara (lizing) to'lovlarini to'lash jadvali (tartibi)ni tuzishni quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Moliyaviy ijara obyektini ijara muddati tugagandan keyin ijarachining mulkcxiligiga o'tadigan moliyaviy ijara. 2021 yilning 15-fevralida ijaraga beruvchi va ijarachi o'rtasida quyidagi shartlar bo'yicha moliyaviy ijara shartnomasi tuzilgan:

1. Moliyaviy ijara obyektini dastgoh hisoblanadi.

2. Ijaraga beruvchi moliyaviy ijara obyektini 30 000 000 so'mga teng bozor qiymati bo'yicha 2021-yilning 25-fevralida oldindan 100 foizlik avans to'lovini amalga oshirish bilan sotib olgan.

3. Ijara muddati – ijarachi tomonidan moliyaviy ijara obyektini qabul qilib olgan sanadan boshlab 3 yil (2021-yil 5-mart).

4. Ijara (lizing) to'lovlari har kvartalda (jami o'n ikki to'lov) amalga oshiriladi. Bunda ular teng ulushlarda amalga oshiriladi, foizlar esa tegishli o'tgan davrda asosiy qarzni ijara (lizing) to'lovlari o'rtasida qolgan qismidan kelib chiqib, hisoblanadi.

5. Har bir davrda asosiy qarz summasi bo'yicha majburiyatning qoldiqqa hisoblanadigan moliyaviy ijara shartnomasida nazarda tutilgan foiz stavkasi (ijaraga (lizingga) beruvchining daromadi stavkasi) yillik 28 %ga teng.

6. 2021-yilning 18-fevralida ijarachi qarzni asosiy summasining bir qismini qoplash hisobiga moliyaviy ijara obyektining 15 % qiymatiga teng bo'lgan avans to'lovini amalga oshiradi.

7. Moliyaviy ijara muddati tugagandan keyin va barcha ijara (lizing) to'lovlari to'langandan keyin moliyaviy ijara obyektini ijarachining mulkcxiligiga o'tadi.

8. Moliyaviy ijara obyektining nazarda tutilgan foydali ishlatilish muddati – 5 yil.

Shartnoma shartlariga muvofiq, ijara (lizing) to'lovlari jadvali quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi.

Ijara (lizing) to'lovlari jadvali

Ijaraga beruvchi _____ Manzil: Toshkent shahri, Furqat ko'chasi		Ijarachi _____ Manzil: Toshkent shahri, T. To'la ko'chasi	
Obyektning qiymati	30 000 000	Davr uchun foiz stavkasi	7,5 %
Oldindan to'lov (avans)	15 %	Davrning davomiyligi (oy)	3
Hisob birligi	so'm	Jami to'lovlar	12
Protsentlar stavkasi	30	Ijara to'lovlari summasi (so'm)	30 541 920
Moliyaviy ijara muddati (oylar)	36	Moliyaviy ijara bo'yicha jami foizlar (so'm)	14 041 920
Obyektning qoplanmagan	25 500 000	Diskont stavkasi	0,12928

qiymati, soʻm.			
Toʻlovlar soni (bir yilda)	4	Ijara toʻlovi	3 295 160

Toʻlovlar (davr)	Moliyaviy ijara obyektini olish	Foizlarni qoplash	Asosiy qarzni qoplash	Ijara toʻlovlari	Moliyaviy ijara boʻyicha asosiy qarz
18.02.2014 – avans toʻlovi			4 500 000	- 4 500 000	
05.03.2014	30 000 000				25 500 000,0
0					25 500 000,0
1		1 912 500,0	1 382 660,0	3 295 160	24 117 340,0
2		1 808 800,5	1 486 359,5	3 295 160	22 630 980,5
3		1 697 323,5	1 597 836,5	3 295 160	21 033 144,0
4		1 577 485,8	1 717 674,2	3 295 160	19 315 469,8
5		1 448 660,2	1 846 499,8	3 295 160	17 468 970,0
6		1 310 172,3	1 984 987,7	3 295 160	15 483 982,3
7		1 161 298,7	2 133 861,3	3 295 160	13 350 121,0
8		1 001 259,1	2 293 900,9	3 295 160	11 056 220,1
9		829 216,5	2 465 943,5	3 295 160	8 590 276,6
10		644 270,7	2 650 889,3	3 295 160	5 939 387,3
11		445 454,0	2 849 706,0	3 295 160	3 089 681,3
12		205 478,7	3 089 681,3	3 295 160	0,0
Jami:		14 041 920,0	25 500 000,0	30 541 920	

Kafolatlangan qoldiq qiymat ijara (lizing) shartnomasining boshlanishida aniqlangan ijara (lizing) obyektini qiymatining bir qismi boʻlib, ijarachi (lizingga oluvchi) tomonidan yoki unga bogʻliq uchinchi taraf tomonidan kafolatlanadi (majburiyat sifatida berkitiladi).

Kafolatlanmagan qoldiq qiymat ijara (lizing) obyektini qiymatining bir qismi boʻlib (ijara (lizing) shartnomasining boshlanishida aniqlangan), uning sotilishini ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi) kafolatlamaydi yoki u ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi) bilan bogʻliq taraf tomonidagina kafolatlanadi.

Minimal ijara (lizing) toʻlovlari – ijarachi (lizingga oluvchi) tomonidan ijara muddati davomida toʻlanadigan ijara (lizing) toʻlovlari va ijara (lizing) obyektining kafolatlangan qoldiq qiymati summasi.

Agar ijarachi (lizingga oluvchi) ijara (lizing) obyektini uni sotib olish sanasidagi

joriy qiymatidan past narxda sotib olmoqchi bo'lgan hollarda, minimal ijara (lizing) to'lovlari barcha ijara (lizing) muddati davomidagi ijara (lizing) to'lovlari va ijara (lizing) shartnomasida ko'zda tutilgan ijara (lizing) obyektni sotib olish summasidan tashkil topadi.

Diskontlash kelajakda aniq bir vaqtda olinishi kutilayotgan pul mablag'larining joriy ekvivalentini aniqlashdir. *Diskont stavkasi* turli xil vaqtdagi davrlarga tegishli bo'lgan pul mablag'lari summasini bir paytga keltirish uchun foydalanadigan stavka hisoblanadi.

Minimal ijara (lizing) to'lovlarining diskontlangan qiymati ijara (lizing) shartnomasida ko'zda tutilgan foiz stavkasi yoki qarz kapitalining o'sib boruvchi foiz stavkasiga teng diskont stavkasi bo'yicha tuzatilgan ijara (lizing) muddatining boshlanishidagi minimal ijara (lizing) to'lovlarining joriy qiymati.

Minimal ijara (lizing) to'lovlarining diskontlangan qiymatini hisoblashda diskontlaydigan omil bo'lib moliyaviy ijara shartnomasida ko'zda tutilgan foiz stavkasi hisoblanadi, agar uni aniqlash imkoniyati bo'lsa, aks holda ijarachining (lizingga oluvchining) qarz kapitali bo'yicha o'sib boruvchi foiz stavkasidan foydalaniladi.

Ijara (lizing) shartnomasida ko'zda tutilgan foiz stavkasi ijara (lizing) muddatining boshlanishida ijara (lizing) obyektining joriy qiymati bilan minimal ijara (lizing) to'lovlari va kafolatlanmagan qoldiq qiymati summasi yig'indisining diskontlangan qiymatining teng bo'lishini ta'minlaydigan diskont stavkasidir.

Qarz kapitalining o'sib boruvchi foiz stavkasi xuddi Shunday ijara (lizing) shartnomasi uchun ijarachi (lizingga oluvchi) to'lashi lozim bo'lgan foiz stavkasi yoki (agar ushbu ko'rsatkichni aniqlash imkoni bo'lmasa) ijarachi (lizingga oluvchi) ijara (lizing) muddati boshlanishida mol-mulkni (xuddi Shunday muddatga va shunga o'xshash ta'minot bilan) sotib olish uchun zarur bo'lgan mablag'larni qarzga olishda qabul qiladigan stavka yoki agar ularni aniqlash imkoniyati bo'lmasa, ijara (lizing) muddatining boshlanishidagi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy qayta moliyalashtirish stavkasi.

Diskontlash va diskontlangan qiymatning mohiyatini ochib berish maqsadida, birinchi navbatda, pulning vaqt bo'yicha qiymatini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq, bo'ladi.

Pulning vaqt bo'yicha qiymatining mazmuni pul ma'lum bir vaqtlar oraliqlarida har xil qiymatga ega ekanligida, ya'ni pulning vaqt bo'yicha qiymatining ma'nosini quyidagi ibora orqali ifodalash mumkin: "bugungi bir so'm ertangi bir so'mdan

qimmatroq turadi”. Agar bugun bir so‘mni investitsiya qilib kiritadigan bo‘lsak, u holda biz ertaga bir so‘mdan ko‘proq olishmiz mumkinligi fakti buning sababi bo‘lib hisoblanadi. Ya’ni bugun mavjud bo‘lgan pul summasining bir kundan (odatda-yil yoki oy) keyingi kelgusidagi qiymati uning bugungi kundagi nominal qiymati va odatda foizlarda ifodalangan undan keladigan daromad summasiga teng bo‘ladi. Masalan, qo‘limizda mavjud bo‘lgan 100 so‘mlik banknota o‘zining qiymati bo‘yicha bir yildan keyin 100 so‘m va unga qo‘shilgan yana bir nechta so‘m daromadga teng bo‘ladi. Mazkur bir nechta so‘mning miqdori foiz stavkasi bilan aniqlanadi.

Pulning qiymatini aniqlashda amaliyotda mutaxassislar ikki xil: oddiy va murakkab foizlardan foydalanadilar.

Oddiy foiz doimiy asosiy summaga ko‘paytiriladigan foiz stavkasidir.

Murakkab foiz o‘zgarib turadigan asosiy summaga ko‘paytiriladigan foiz stavkasidir.

Murakkab foizlarni hisoblash bir davr tugagandan keyin foiz to‘lovlari va asosiy summa **qo‘shiladigan** hamda olingan natijalar keyingi davrda foizni hisoblash uchun baza sifatida foydalaniladigan hollarda yuzaga keladi. Bunday jarayonlardan bir davrdan ikkinchisiga o‘tishlar mavjud bo‘lgan barcha davrlar davomida foydalaniladi.

Masalan, agar Siz yilda bir-marta to‘lash sharti bilan yillik 10 % asosida bankkga 1 000 so‘m investitsiya qiladigan bo‘lsangiz, u holda birinchi yilning oxirida Siz 1 100 so‘mga ega bo‘lasiz va bu quyidagi shaklda hisoblanadi:

$$1\ 000 + 10\%(1\ 000) = 1\ 000 \times (1 + 10\%) = 1\ 000 \times (1,10) = 1\ 100$$

Birinchi-yil uchun olingan foiz 100(1100-1000=100) so‘mga teng bo‘ladi.

Ikkinchi yilning oxirida Siz 1210 so‘mga ega bo‘lasiz va bu quyidagi shaklda hisoblanadi:

$$1100 + 10\%(1100) = 1100 \times (1 + 10\%) = 1100 \times (1,10) = 1210\ \text{so‘m}$$

Ikkinchi-yil uchun mazkur ifodani ikki-yil uchun boshlang‘ich investitsiya summasidan foizlarni hisoblashni ko‘rsatadigan boshqacha usulda ham tuzish mumkin:

$$1000 \times (1,10) \times (1,10) = 1000 \times (1,10)^2 = 1210\ \text{so‘m}$$

Ikkinchi yil uchun olingan foiz 110, (1210-1100=110) so‘mga teng bo‘ladi.

Agar siz pulingizni bankda saqlashni davom ettiradigan bo‘lsangiz, u holda keyingi yilda jamharilgan summa quyidagi shaklda ko‘payadi:

$$1000 \times (1,10) \times (1,10) \times (1,10) = 1000 \times (1,10)^3 = 1331\ \text{so‘m}$$

Uchinchi-yil uchun olingan foiz 121 (1331 – 1210 = 121) so‘mga teng bo‘ladi.

Yoki kelgusi qiymatni aniqlashning umumiy ko‘rinishi quyidagi formula bilan aniqlanadi.

$$S = P (1 + i)^n \quad (1),$$

bu yerda: S – kelgusi qiymat; R – joriy qiymat; i – foiz stavkasi; n – vaqtning davrlari soni.

Pulning bugungi qiymati kelgusidagi pudagi qiymati sifatida ifodalanishi mumkinligiga o‘xshash tarzda pulning kelgusidagi qiymatining bugungi kundaga joriy (hozirgi kundagi, diskontlangan, haqiqiy yoki o‘tkazilgan) qiymatida ham ifodalanishi mumkin.

Masalan, agar Siz uch yildan keyin 1 000 so‘mga ega bo‘lishni xohlasangiz, u holda 10 foizlik yillik murakkab foizlar hisoblanadigan bankning jamg‘arma schyotiga bugungi kunda qancha pul qo‘yish kerakligini hisoblab chiqish mumkin bo‘ladi. Buning uchun formula (1)dan foydalanamiz va R – joriy qiymatni chiqaramiz:

$$R = S / (1 + i)^n = S x (1 / (1 + i)^n) \quad (2).$$

Formula (2)dan kelib chiqib, quyidagiga ega bo‘lamiz:

$$R = 1000 x (1 / (1 + 0,1)^3) = 1000 x (1 / 1,331) = 751,3 \text{ so‘m}.$$

Shunday qilib, uch yildan keyin 1 000 so‘mga ega bo‘lish uchun 10 foizlik yillik murakkab foizlar hisoblanganda, biz bugungi kunda 751,3 so‘m qo‘yishimiz kerak bo‘ladi. Tegishli ravishda 751,3 so‘m biz uch yildan keyin olishni kutayotgan 1 000 so‘mning diskontlangan (bugungi) qiymati bo‘lib hisoblanadi. Diskontlangan qiymatni aniqlash jarayonini diskontlash deb nomlash mumkin.

Yuqorida aytib o‘tilganiday moliyaviy ijara (lizing)da ijarachi (lizingga oluvchi) ijara (lizing) to‘lovlari to‘lashning jadvali (tartibi)ga muvofiq, ijara (lizing) to‘lovlarini moliyaviy ijara (lizing) muddati davomida bir maromda to‘lab borishi kerak. Odatda, moliyaviy ijara (lizing)ning muddati bir yildan ko‘p bo‘lganligi sababli tegishli ravishda ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi) moliyaviy ijara (lizing) muddati boshlanishida ijara (lizing) to‘lovlarining diskontlangan qiymatini formula (2)dan foydalanib, aniqlab oladi.

Korxonalarda tuziladigan boshlang‘ich hujjatlarning majburiy rekvizitlari, ularni tuzish, qabul qilish, saqlash va buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi, shuningdek, hujjatlar aylanmasini amalga oshirish tartibi “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 14-moddasiga va “Buxgalteriya hisobida hujjatlar va hujjatlar aylanuvi to‘g‘risidagi nizom”ga muvofiq, tartibga solinadi.

Boshlang‘ich hujjatlar qonunchilikda belgilangan namunaviy shakllarda yoki qonunchilikda nazarda tutilgan talablarga rioya qilgan holda korxonalar tomonidan

ishlab chiqiladigan va tasdiqlanadigan blankalarda tuziladi.

Moliyaviy ijara obyektlarining kelib tushishi va ichki harakatining boshlang'ich hisobini amalga oshirishda asosiy vositalarni boshlang'ich hisobga olish jarayonida qo'llaniladigan boshlang'ich hujjatlardan va korxonada tomonidan mustaqil ravishda qo'shimcha ravishda ishlab chiqilgan hujjatlardan foydalanish mumkin. Moliyaviy ijara obyektlarining kelib tushishi va ichki harakatining boshlang'ich hisobini amalga oshirishda asosiy vositalarni hisobga olishning boshlang'ich hujjatlarining shakllari va ularni to'ldirish tartibidan foydalanish tavsiya etiladi.

Mazkur paragrafda ijara obyektlarini ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi) va ijarachi (lizingga oluvchi)ning buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi moliyaviy ijara va operativ ijara kesimida ko'rib chiqilgan. Moliyaviy ijarani buxgalteriya hisobida aks ettirish ko'rilganda, **“moliyaviy ijara”** tushunchasi o'z ichiga **“lizing”** tushunchasini ham qamrab oladi.

10.2. Ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi)da moliyaviy ijara bo'yicha operatsiyalar hisobi

Ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi) tomonidan amalga oshirilgan va moliyaviy ijara shartnomasiga muvofiq, ijarachi (lizingga oluvchi) tomonidan qoplanadigan moliyaviy ijara obyektni yetkazib berish va belgilangan maqsadda foydalanish uchun uni yaroqli holga keltirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar moliyaviy ijara obyektining qiymatiga qo'shiladi. Bunda, agar moliyaviy ijara shartnomasiga muvofiq, yuqoridagi xarajatlar ijarachi (lizingga oluvchi) tomonidan qoplanmaydigan bo'lsa, ular yuzaga kelgan paytdagi tegishli hisobot davri xarajatlari sifatida tan olinadi.

Yangi xarid qilinayotgan moliyaviy ijara obyektlarining boshlang'ich qiymati shakllanishi va ularni xarid qilish hamda u bilan bog'liq xarajatlarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Ijaraga beruvchi yangi dastgohni moliyaviy ijara obyekti sifatida berish bo'yicha moliyaviy ijara shartnomasini tuzdi. U dastgohni 15 000 000 so'mga xarid qildi. Dastgohni ijarachiga yetkazib berish va uni belgilangan maqsadi bo'yicha foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish bilan bog'liq xarajatlar quyidagilardan iborat: transport tashkiloti tomonidan ko'rsatilgan transport xizmati – 100 000 so'm, ishchilarga ish haqi hisoblash – 30 000 so'm va ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasi – 3 600 so'm.

Moliyaviy ijara shartnomasiga muvofiq, dastgohni yetkazib berish va uni

belgilangan maqsadi bo'yicha foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish bilan bog'liq xarajatlar ijarachi tomonidan qoplanganda, dastgohni keyinchalik uni moliyaviy ijaraga berish maqsadida xarid qilish ijaraga beruvchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dastgohni sotib olish summasiga:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 15 000 000 so‘m;

Kredit: 6010 “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 15 000 000 so‘m;

– dastgohni xarid qilish bilan bevosita bog'liq ya'ni shartnomaga muvofiq, ijarachi tomonidan qoplanadigan dastgohni yetkazib berish xarajatlar:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 100 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 100 000 so‘m;

– shartnoma bo'yicha ijarachi tomonidan qoplanadigan dastgohni belgilangan maqsadi bo'yicha foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish bilan bog'liq xarajatlar:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 30 000 so‘m;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo'yicha xodim bilan hisoblashishlar” schyoti – 30 000 so‘m;

Kredit: 6520 – “Maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar” schyoti – 3 600 so‘m;

– dastgohni yetkazib beruvchi va transport tashkiloti oldidagi qarzlarni to'langanda:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 15 000 000 so‘m;

Debet: 6990 “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 100 000 so‘m;

Kredit: 5110 “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 15 100 000 so‘m.

Bunda dastgohning moliyaviy ijara obyekti sifatida qiymati **15 133 600** so'mni (15 000 000 + 100 000 + 30 000 + 3 600) tashkil etadi.

Moliyaviy ijara shartnomasiga muvofiq, dastgohni yetkazib berish va uni belgilangan maqsadi bo'yicha foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish bilan bog'liq xarajatlar ijarachi tomonidan qoplanmaganda, dastgohni keyinchalik uni moliyaviy ijaraga berish maqsadida xarid qilish ijaraga beruvchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dastgohni sotib olish summasiga:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid

qilish” schyoti – 15 000 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 15 000 000 so‘m.

– moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha ijarachi tomonidan qoplanmaydigan dastgohni ijarachiga yetkazib berish va uni belgilangan maqsadi bo‘yicha foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish bilan bog‘liq xarajatlar summasiga:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 133 600 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 100 000 so‘m;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim bilan hisoblashishlar” schyoti – 30 000 so‘m;

Kredit: 6520 – “Maqsadli davlat jamg‘armalariga to‘lovlar” schyoti – 3 600 so‘m.

– dastgohni yetkazib beruvchi transport tashkiloti oldidagi qarzlarni to‘langanda:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 15 000 000

so‘m;

Debet: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 100 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 15 100 000 so‘m.

Bunda dastgohning moliyaviy ijara obyekti sifatida qiymati **15 000 000** so‘mni tashkil etadi.

Moliyaviy ijara shartnomasining sharti bo‘yicha moliyaviy ijara obyekti sotuvchi tomonidan ijaraga beruvchini (lizingga beruvchini) chetlab bevosita ijaraga oluvchiga (lizingga oluvchiga) yetkazib berilgan hollarda, ijaraga beruvchining (lizingga beruvchining) buxgalteriya hisobida moliyaviy ijara obyektining kirimi va chiqimi to‘g‘risidagi yozuvlar moliyaviy ijara obyektining harakatini tasdiqlovchi birlamchi hujjatlar asosida amalga oshiriladi.

Agar moliyaviy ijara shartnomasining sharti bo‘yicha ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi) tomonidan moliyaviy ijara obyekti sotib olingan bo‘lsa, lekin ijaraga oluvchi (lizingga oluvchi) ma‘lum sabablarga ko‘ra uni qabul qilishdan bosh tortsa, mazkur moliyaviy ijara obyekti undan foydalangunga yoki chiqib ketgunga qadar kapital qo‘yilmalarni hisobga oluvchi schyotlarda (0800) hisobga olinadi.

Ijaraga (lizingga) beruvchining buxgalteriya hisobida moliyaviy ijara aktiv (debitorlik qarzi) sifatida moliyaviy ijara muddati boshlanishidagi moliyaviy ijara obyektining joriy qiymati yoki minimal ijara (lizing) to‘lovlarining diskontlangan qiymati bo‘yicha, agar u past bo‘lsa, tan olinishi lozim.

Agar minimal ijara (lizing) to'lovlarining diskontlangan qiymati moliyaviy ijara obyektining joriy qiymatidan past bo'lsa, unda moliyaviy ijara ijaraga beruvchining (lizingga beruvchining) buxgalteriya hisobida aktiv (debitorlik qarzi) sifatida minimal ijara (lizing) to'lovlarining diskontlangan qiymati bo'yicha tan olinishi lozim.

Agar minimal ijara (lizing) to'lovlarining diskontlangan qiymati moliyaviy ijara obyektining joriy qiymatidan yuqori bo'lsa, unda moliyaviy ijara ijaraga beruvchining (lizingga beruvchining) buxgalteriya hisobida aktiv (debitorlik qarzi) sifatida moliyaviy ijara obyektining joriy qiymati bo'yicha tan olinishi lozim.

21-sonli BHMSga muvofiq, moliyaviy ijara operatsiyalari to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish ijaraga beruvchining buxgalteriya hisobida quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

– **0920** – *“Moliyaviy ijara bo'yicha olinadigan to'lovlar”* schyotida moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha berilgan asosiy vositalar bo'yicha ijarachidan olinadigan uzoq muddatli debitorlik qarzlari hisobga olinadi. Mazkur schyot bo'yicha analitik hisob har bir ijara shartnomasi bo'yicha yuritiladi;

– **4820** – *“Moliyaviy ijara bo'yicha olinadigan to'lovlar - joriy qismi”* schyotida moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha berilgan asosiy vositalar bo'yicha ijarachidan olinadigan uzoq muddatli debitorlik qarzlarning mazkur hisobot davrida kelib tushishi lozim bo'lgan joriy qismi hisobga olinadi. Mazkur schyot bo'yicha analitik hisob har bir ijara shartnomasi bo'yicha yuritiladi;

– **9550** – *“Moliyaviy ijaradan daromadlar”* schyotida asosiy faoliyati mol-mulkni ijaraga berish bo'lib hisoblanmagan korxonalarda moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha berilgan asosiy vositalar bo'yicha hisoblangan daromadlar hisobga olinadi;

– **010** – *“Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha berilgan asosiy vositalar”* schyotida moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha ijaraga berilgan asosiy vositalarning mavjudligi va harakati to'g'risidagi axborotlar hisobga olinadi.

010 – *“Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha berilgan asosiy vositalar”* schyotidan moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha berilgan asosiy vositalar ijara muddatining tugashida egasiga qaytarilganda yoki boshqa sabablarga ko'ra qaytarib olingan yoki shartnoma muddati tugagandan keyin ijarachi sotib olgan vaqtdan boshlab hisobdan chiqariladi.

010 – *“Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha berilgan asosiy vositalar”* schyoti bo'yicha analitik hisob har bir moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha berilgan asosiy vositalar bo'yicha alohida asosiy vositalarning hisob inventar kartochkalari bo'yicha yuritiladi.

Moliyaviy ijara obyektlari berilayotganda, ijaraga beruvchining (lizingga beruvchining) buxgalteriya hisobida aktiv (debitorlik qarzi) sifatida tan olinadigan qiymat bilan moliyaviy ijara obyektining boshlang'ich (agar berilayotgan obyekt oldin foydalanilmagan bo'lsa) yoki qoldiq (agar obyekt berilgunga qadar foydalanishda bo'lgan bo'lsa) qiymati o'rtasidagi farq 8510 "Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar" schyotida hisobga olinadigan moliyaviy ijara obyektlarining qayta baholash natijalarini, ya'ni ushbu moliyaviy ijara obyektini bahosining oldingi o'sishi summasining, ijara obyektini bahosining oldingi pasayishi summasidan ortgan summasini hisobga olgan holda tuzatishlar qilingandan so'ng, kechiktirilgan daromad (xarajat) sifatida aks ettiriladi va ijara (lizing) to'lovining hisoblanishiga qarab bir maromda (oyma-oy) asosiy faoliyatning boshqa daromadlariga (boshqa operatsion xarajatlarga) olib boriladi.

Quyida moliyaviy ijara obyektlarining berishning buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini obyektlarni yangiligi yoki foydalanishdaligidan kelib chiqib, ko'rib chiqamiz.

Yangi xarid qilingan moliyaviy ijara obyektlarini ijarachiga (lizingga oluvchiga) berishni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Oldingi misolni davom ettiramiz. Korxonada dastgohning balans qiymati – 15 133 600 so'm. Ijara muddati – 4 yil.

Moliyaviy ijara obyektini sifatida berilayotgan dastgohning qiymatidan kelib chiqib, ikkita holatni ko'rib chiqamiz.

1-holat. Dastgohni 15 200 000 so'm qiymatda bergan.

Ijarachiga dastgohni berish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dastgoh buxgalteriya hisobida debitorlik qarzi sifatida tan olingan qiymat bo'yicha berilganda:

Debet: 0920 – "Moliyaviy ijara bo'yicha olinadigan to'lovlar" schyoti – 15 200 000 so'm

Kredit: 9220 – "Boshqa aktivlarning chiqib ketishi" schyoti – 15 200 000 so'm;

– dastgohning balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – "Boshqa aktivlarning chiqib ketishi" schyoti – 15 133 600 so'm;

Kredit: 0820 – "Asosiy vositalarni xarid qilish" schyoti – 15 133 600 so'm;

– dastgohni moliyaviy ijaraga berish natijasida paydo bo'lgan kechiktirilgan daromad summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 66 400 so‘m;

Kredit: 7230 – “Boshqa uzoq muddatli kechiktirilgan

daromadlar” schyoti – 66 400 so‘m;

(66 400 so‘m = 15 200 000 so‘m – 15 133 600 so‘m).

– ijara (lizing) to‘lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, dastgohning berilishi natijasida paydo bo‘lgan uzoq muddatli kechiktirilgan daromadlarning joriy qismi o‘tkazilganda:

Debet: 7230 – “Boshqa uzoq muddatli kechiktirilgan

daromadlar” schyoti – 16 600 so‘m;

Kredit: 6230 – “Boshqa kechiktirilgan daromadlar” schyoti – 16 600 so‘m;

(15 000 so‘m = 66 400 so‘m / 4).

– ijara (lizing) to‘lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, dastgohning berilishi natijasida paydo bo‘lgan kechiktirilgan daromadlarning joriy qismi summasini boshqa operatsion daromadlarga bir maromda (har oyda) olib borilganda:

Debet: 6230 – “Boshqa kechiktirilgan daromadlar” schyoti – 1 383,3 so‘m;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 1 383,3 so‘m;

(1 383,3 so‘m = 16 600 so‘m / 12).

– moliyaviy ijara obyektida berilayotgan dastgohning balansdan tashqari schyotda hisobga olish:

debet balansdan tashqari 010 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha

berilgan asosiy vositalar” schyoti – 15 200 000 so‘m.

2-holat. Dastgohni 15 100 000 so‘m qiymatda bergan.

Ijarachiga dastgohni berish ijaraga beruvchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dastgohni buxgalteriya hisobida debitorlik qarzi sifatida tan olingan qiymat bo‘yicha berilganda:

Debet: 0920 – “Moliyaviy ijara bo‘yicha olinadigan

to‘lovlar” schyoti – 15 100 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 15 100 000 so‘m;

– dastgohning balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 15 133 600 so‘m;

Kredit: 0820 “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 15 133 600 so‘m;

– dastgohni moliyaviy ijaraga berish natijasida paydo bo‘lgan kechiktirilgan xarajat summasiga:

Debet: 0990 – “Boshqa uzoq muddatli kechiktirilgan

xarajatlar” schyoti – 33 600 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 33 600 so‘m;

(-33 600 so‘m = 15 100 000 so‘m -15 133 600 so‘m);

– ijara (lizing) to‘lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, dastgohning berilishi natijasida paydo bo‘lgan uzoq muddatli kechiktirilgan xarajatlarning joriy qismi o‘tkazilganda:

Debet: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 8 400 so‘m;

Kredit: 0990– “Boshqa uzoq muddatli kechiktirilgan

xarajatlar” schyoti – 8 400 so‘m;

(8 400 so‘m = 33 600 so‘m / 4).

– ijara (lizing) to‘lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, dastgohning berilishi natijasida paydo bo‘lgan kechiktirilgan xarajatlarning joriy qismi summasi boshqa operatsion xarajatlarga bir maromda (har oyda) olib borilganda:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 700 so‘m;

Kredit: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar» schyoti – 700 so‘m;

(700 so‘m = 8 400 so‘m / 12 oy).

– moliyaviy ijara obyektini sifatida berilayotgan dastgohni balansdan tashqari schyotda hisobga olish:

debet balansdan tashqari 010 – “oliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha

berilgan asosiy vositalar” schyoti – 15 100 000 so‘m.

Foydalanishda bo‘lgan moliyaviy ijara obyektlarini (berilayotgan obyektidan oldin foydalanilgan) ijarachiga (lizingga oluvchiga) berishni buxgalteriya hisobida aks ettrish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Oldingi misolni davom ettiramiz. Ijaraga beruvchi moliyaviy ijara obyektini berish bo‘yicha moliyaviy ijara shartnomasini tuzdi. Moliyaviy ijara obyektini berish bo‘lib asosiy vositalar tarkibida bo‘lgan dastgoh hisoblanadi. Dastgohning boshlang‘ich qiymati – 25 000 000 so‘m, jamg‘arilgan eskirish summasi – 2 500 000 so‘m, qayta baholash qoldig‘i – 250 000 so‘m. Dastgohni yetkazib berish va uni belgilangan maqsadi bo‘yicha foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish bilan bog‘liq xarajatlar ijarachi tomonidan amalga oshirilgan. Ijara muddati 5 yilni tashkil etadi.

Moliyaviy ijara obyektini sifatida berilayotgan dastgohning qiymatidan kelib chiqib, ikkita holatni ko‘rib chiqamiz.

1-holat. Dastgohning diskontlab aniqlangan qiymatiga asosan moliyaviy ijara shartnomasiga muvofiq, ijarachiga dastgohni 24 000 000 so‘m qiymatda bergan.

Ijarachiga dastgohni berish ijaraga beruvchining buxgalteriya hisobida

quyidagicha aks ettiriladi:

– dastgohni buxgalteriya hisobida debitorlik qarzi sifatida tan olingan qiymat bo'yicha berilganda:

Debet: 0920 – “Moliyaviy ijara bo'yicha olinadigan to'lovlar” schyoti – 24 000 000 so'm

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 24 000 000 so'm;

– dastgohning boshlang'ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib – 25 000 000 so'm;

Kredit: 0130 – “Mashina va asbob-uskunalar” schyoti – 25 000 000 so'm;

– dastgohning jamlangan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0230 “Mashina va asbob-uskunalarining eskirishi” schyoti – 2 500 000 so'm;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 2 500 000 so'm.

– dastgohni qayta baholash natijalari (qoldig'i) summasiga:

Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar” schyoti – 250 000 so'm;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 250 000 so'm.

– dastgohni moliyaviy ijaraga berish natijasida paydo bo'lgan kechiktirilgan daromad summasiga:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 1 750 000 so'm;

Kredit: 7230 – “Boshqa uzoq muddatli kechiktirilgan daromadlar” schyoti – 1 750 000 so'm;

(22 250 000 so'm = 25 000 000 – 2 500 000 - 250 000);

(1 750 000 so'm = 24 000 000 – 22 250 000).

–ijara (lizing) to'lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, dastgohning berilishi natijasida paydo bo'lgan uzoq muddatli kechiktirilgan daromadlarning joriy qismi o'tkazilganda:

Kredit: 7230 – “Boshqa uzoq muddatli kechiktirilgan daromadlar” schyoti – 350 000 so'm;

Kredit: 6230 – “Boshqa kechiktirilgan daromadlar” schyoti – 350 000 so'm;
(350 000 so'm = 1 750 000 so'm / 5 yil).

– ijara (lizing) to‘lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, dastgohning berilishi natijasida paydo bo‘lgan kechiktirilgan daromadlarning joriy qismi summasi boshqa operatsion daromatlarga bir maromda (har oyda) olib borilganda:

Debet: 6230 –“Boshqa kechiktirilgan daromadlar” schyoti – 24 167 so‘m;

Kredit: 9390 –“Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 24 167

so‘m;

(29 167 so‘m = 350 000 so‘m / 12 oy).

– moliyaviy ijara obykti sifatida berilayotgan dastgohni balansdan tashqari schyotda hisobga olish:

debet balansdan tashqari 010 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha

berilgan asosiy vositalar” schyoti – 24 000 000 so‘m.

2-holat. Dastgohning diskontlab aniqlangan qiymatiga asosan ijaraga beruvchi moliyaviy ijara shartnomasiga muvofiq, ijarachiga dastgohni 22 100 000 so‘m qiymatda bergan.

Ijarachiga dastgohni berish ijaraga beruvchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

- dastgohni buxgalteriya hisobida debitorlik qarzi sifatida tan olingan qiymat bo‘yicha berilganda:

Debet: 0920 –“Moliyaviy ijara bo‘yicha olinadigan

to‘lovlar” schyoti – 22 100 000 so‘m

Kredit: 9210 –“Asosiy vositalarning chiqib

Ketishi” schyoti – 22 100 000 so‘m;

- dastgohning boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 ‘Asosiy vositalarning chiqib

ketishi» schyoti – 25 000 000 so‘m;

Kredit: 0130 –“Mashina va asbob-uskunalar” schyoti – 25 000 000 so‘m;

– moliyaviy ijaraga berilgan dastgohning jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0230 –“Mashina va asbob-uskunalarining

Eskirishi” schyoti – 2 500 000 so‘m;

Kredit: 9210 –“Asosiy vositalarning chiqib

Ketishi” schyoti – 2 500 000 so‘m;

– dastgohni qayta baholash natijalari (qoldig‘i) summasiga:

Debet: 8510 –“Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash

bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 250 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

Ketishi” schyoti – 250 000 so‘m;

- dastgohni moliyaviy ijaraga berish natijasida paydo bo‘lgan kechiktirilgan

Xarajat summasiga:

Debet: 0990 – “Boshqa uzoq muddatli»kechiktirilgan

Xarajatlar” schyoti – 150 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

Ketishi” schyoti – 150 000 so‘m;

(22 250 000 so‘m = 25 000 000 so‘m – 2 500 000 so‘m - 250 000 so‘m);

(-150 000 so‘m = 22 100 000 so‘m - 22 250 000 so‘m);

– ijara (lizing) to‘lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, dastgohning berilishi natijasida paydo bo‘lgan uzoq muddatli kechiktirilgan xarajatlarning joriy qismi o‘tkazilganda:

Debet: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 30 000 so‘m;

Kredit: 0990 – “Boshqa uzoq muddatli»kechiktirilgan

Xarajatlar” schyoti – 30 000 so‘m;

(30 000 so‘m = 150 000 so‘m / 5 yil);

– ijara (lizing) to‘lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, dastgohning berilishi natijasida paydo bo‘lgan kechiktirilgan xarajatlarning joriy qismi summasini boshqa operatsion xarajatlarga bir maromda (har oyda) olib borilganda:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 2 500 so‘m;

Kredit: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 2 500 so‘m;

(2 500 so‘m = 30 000 so‘m / 12 oylar).

– moliyaviy ijara obyektini berish paytida ijaraga (lizingga) beruvchining foizli daromadi buxgalteriya hisobida aks ettirilmaydi. Bunda ijaraga (lizingga) beruvchining foizli daromadi va ijarachining (lizingga oluvchining) moliyaviy ijara foizi bo‘yicha xarajatlari, pulni to‘lash vaqti va kelib tushishidan qat’i nazar, tegishli hisobot davrlarida ijara (lizing) to‘lovlari jadvali (tartibi)ga muvofiq, hisoblanadi.

debet balansdan tashqari 010 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha

berilgan asosiy vositalar” schyoti – 22 100 000 so‘m.

Moliyaviy ijara obyektini berish paytida ijaraga (lizingga) beruvchining foizli daromadi buxgalteriya hisobida aks ettirilmaydi. Bunda ijaraga (lizingga) beruvchining foizli daromadi va ijarachining (lizingga oluvchining) moliyaviy ijara foizi bo‘yicha xarajatlari, pulni to‘lash vaqti va kelib tushishidan qat’i nazar, tegishli hisobot davrlarida ijara (lizing) to‘lovlari jadvali (tartibi)ga muvofiq, hisoblanadi.

Ijaraga (lizingga) beruvchining foizli daromadi moliyaviy ijara shartnomasi muddati davomida davrlar bo‘yicha taqsimlangan bo‘lishi va moliyaviy ijara

shartnomasining har bir davrida qoplanmagan majburiyatlar qoldig'iga doimiy foiz stavkasini o'rnatish maqsadida ijara (lizing) to'lovlarini to'lash jadvali (tartibi)da aks ettirilishi kerak.

Ijara (lizing) to'lovlarini to'lash jadvali (tartibi)ga muvofiq, joriy hisobot davriga tegishli bo'lgan ijaraga (lizingga) beruvchining foizli daromadi buxgalteriya hisobida aks ettrish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Oldingi misolni davom ettiramiz. Ijaraga beruvchi o'zining dastgohini 24 000 000 so'm qiymatda moliyaviy ijaraga berdi va ijaraga beruvchining foizli daromadi summasi 2 400 000 so'mni tashkil etadi. Ijara muddati 5 yilga teng. Ijarachidan avans sifatida ijara to'lovining 250 000 so'mi, shu jumladan, 30 000 so'mi foizli daromad summasiga kelib tushdi.

Faoliyat turidan kelib chiqib, ikkita holatni ko'rib chiqamiz.

1-holat. Asosiy faoliyat bo'lib mulkni moliyaviy ijaraga berish hisoblanadi.

Ijara (lizing) to'lovlarining kelib tushishi bilan bog'liq operatsiyalar ijaraga beruvchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– joriy hisobot oyiga tegishli bo'lgan ijaraga beruvchining hisoblangan foizli daromadi summasi:

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 40 000 so'm;

Kredit: 9030 – “Ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatishdan daromadlar” schyoti – 40 000 so'm;

(40 000 so'm = 2 400 000 / (5 x 12));

– ijara (lizing) to'lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, to'lov muddati yetib kelmagan ijara (lizing) to'lovlari bo'yicha ijarachidan bo'nak kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 250 000 so'm;

Kredit: 6390 – “Boshqa olingan bo'naklar” schyoti – 250 000 so'm;

– ijara (lizing) to'lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, moliyaviy ijara bo'yicha olinadigan uzoq muddatli to'lovlarning joriy qismi o'tkazilganda:

Debet: 4810 – “Moliyaviy ijara bo'yicha olinadigan to'lovlar – joriy qismi” schyoti – 4 800 000 so'm;

Kredit: 0920 – “Moliyaviy ijara bo'yicha olinadigan to'lovlar” schyoti – 4 800 000 so'm;

(4 800 000 so'm = 24 000 000 so'm / 5 yil).

– ijara (lizing) to'lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, to'lov muddati yetib kelganda ijarachidan oldin olingan bo'naklar qoplashga (hisoblashishga) olib

borilganda:

Debet: 6390 – “Boshqa olingan bo‘naklar” – 250 000 so‘m;

*Kredit: 4810 – “Moliyaviy ijara bo‘yicha olinadigan to‘lovlar
– joriy qismi” schyoti – 220 000 so‘m;*

*Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 30 000 so‘m;*

– moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha ijarachidan hisobot oyi uchun pul mablag‘larini qolgan qismi kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 190 000 so‘m;

*Kredit: 4810 – “Moliyaviy ijara bo‘yicha olinadigan to‘lovlar
– joriy qismi” schyoti – 180 000 so‘m;*

*Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 10 000 so‘m.*

2-holat. Asosiy faoliyat mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish hisoblanib, mulkni moliyaviy ijara berish qo‘shimcha faoliyati hisoblanadi.

Ijara (lizing) to‘lovlarining kelib tushishi bilan bog‘liq operatsiyalar ijara beruvchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– joriy hisobot oyiga tegishli bo‘lgan ijara beruvchining hisoblangan foizli daromadi summasi:

Debet: 4830 – “Olinadigan foizlar” schyoti – 40 000 so‘m;

Kredit: 9550 – “Moliyaviy ijaradan daromadlar” schyoti – 40 000 so‘m

(40 000 so‘m = 2 400 000 / (5 x 12)).

– ijara (lizing) to‘lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, to‘lov muddati yetib kelmagan ijara (lizing) to‘lovlari bo‘yicha ijarachidan bo‘nak kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 250 000 so‘m;

Kredit: 6390 – “Boshqa olingan bo‘naklar” – 250 000 so‘m.

– ijara (lizing) to‘lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, moliyaviy ijara bo‘yicha olinadigan uzoq muddatli to‘lovlarning joriy qismi o‘tkazilganda:

Debet: 4810 – “Moliyaviy ijara bo‘yicha olinadigan to‘lovlar

– joriy qismi” schyoti – 4 800 000 so‘m;

Kredit: 0920 – “Moliyaviy ijara bo‘yicha olinadigan

to‘lovlar” schyoti – 4 800 000 so‘m

(4 800 000 so‘m = 24 000 000 so‘m / 5 yil).

–ijara (lizing) to‘lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, to‘lov muddati yetib kelganda ijarachidan oldin olingan bo‘naklar qoplashga (hisoblashishga) olib borilganda:

Debet: 6390 “Boshqa olingan bo‘naklar” – 250 000 so‘m;

Kredit: 4810 “Moliyaviy ijara bo‘yicha olinadigan to‘lovlar

– joriy qismi” schyoti – 220 000 so‘m;

Kredit: 4830 “Olinadigan foizlar” schyoti – 30 000 so‘m;

– moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha ijarachidan hisobot oyi uchun pul mablag‘larini qolgan qismi kelib tushganda:

Debet: 5110 “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 190 000 so‘m;

Kredit: 4810 – “Moliyaviy ijara bo‘yicha olinadigan to‘lovlar

– joriy qismi” schyoti – 180 000 so‘m;

Kredit: 4830 – “Olinadigan foizlar” schyoti – 10 000 so‘m.

Ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi) tomonidan moliyaviy ijara shartnomasi tugatilganda moliyaviy ijara obyektini kirim qilish moliyaviy ijara shartnomasiga muvofiq, moliyaviy ijarani tugatish kunidagi qarzdorlik (debitor qarzdorlik) summasi bo‘yicha amalga oshiriladi.

Moliyaviy ijara shartnomasi muddati tugashi munosabati bilan ijarachi tomonidan moliyaviy ijara obyektining qaytarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirilish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Ijaraga beruvchi bir necha-yil oldin dastgohni 24 000 000 so‘m qiymatda moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha bergan edi va joriy hisobot davrida ijara muddati tugadi. Dastgoh qaytarilganda, qoplanmagan qiymati 10 000 000 so‘mni, ijarachi tomonidan amalga oshirilgan dastgohni modernizatsiya qilish bo‘yicha xarajatlarni qoplash uchun tan olingan summasi 5 000 000 so‘mni tashkil etadi. Dastgohni qaytarish bilan bog‘liq xarajatlar quyidagilardan iborat: inventar va xo‘jalik jihozlari tarkibida hisobga olinadigan buyumlar – 200 000 so‘m, tashkilotning transport bo‘linmasi tomonidan ko‘rsatilgan transport xizmatlari – 250 000 so‘m, ishchilarga ish haqi hisoblash – 80 000 so‘m va ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasi – 9 600 so‘m.

Moliyaviy ijara shartnomasi muddati tugagandan keyin ijarachi tomonidan dastgohning qaytarilishi ijaraga beruvchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– moliyaviy ijara shartnomasiga muvofiq, dastgohning qoplanmagan qiymati summasiga:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 10 000 000 so‘m;

*Kredit: 4810 – “Moliyaviy ijara bo‘yicha olinadigan to‘lovlar
– joriy qismi” schyoti – 10 000 000 so‘m;*

– ijarachi tomonidan amalga oshirilgan dastgohni modernizatsiya qilish bo‘yicha xarajatlarni qoplash uchun tan olingan summasi:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 5 000 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 5 000 000 so‘m;

– dastgohni qaytarish bilan bog‘liq xarajatlar:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 539 600 so‘m;

Kredit: 1080 – “Inventar va xo‘jalik jihozlari” schyoti – 200 000 so‘m;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 250 000 so‘m;

*Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim
bilan hisoblashlar” schyoti – 80 000 so‘m;*

*Kredit: 6520 – “Maqsadli davlat jamg‘armalariga
to‘lovlar” schyoti – 9 600 so‘m;*

– ijarachi tomonidan amalga oshirilgan dastgohni yaxshilash bo‘yicha xarajatlarni qoplash uchun pul mablag‘lari o‘tkazilganda:

Debet: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 5 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 5 000 000 so‘m;

– moliyaviy ijara obyektini sifatida berilgan dastgohning qiymati balansdan tashqari schyotdan hisobdan chiqarilishi:

*kredit balansdan tashqari 010 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha
berilgan asosiy vositalar” schyoti – 24 000 000 so‘m.*

Moliyaviy ijara shartnomasi muddati tugashidan oldin ijarachi tomonidan moliyaviy ijara obyektining qaytarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirilish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonv bir necha-yil oldin dastgohni 40 000 000 so‘m qiymatda moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha bergan edi va bir qator sabablarga ko‘ra joriy hisobot davrida ijara muddati tugashidan oldin ijarachi dastgohni qaytardi. Dastgoh qaytarilganda qoplanmagan qiymati 20 000 000 so‘mga, undan joriy qismi 8 000 000 so‘mga, ijarachi tomonidan amalga oshirilgan dastgohni yaxshilash bo‘yicha xarajatlarni qoplash uchun tan olingan summasi 4 000 000 so‘mga teng.

Moliyaviy ijara obyektini moliyaviy ijaraga berish natijasida paydo bo‘lgan kechiktirilgan daromad yoki kechiktirilgan Xarajat summasini qolgan qismidan kelib chiqib, ikkita holatni ko‘rib chiqamiz.

1-holat. Dastgohni moliyaviy ijaraga berish natijasida paydo bo‘lgan

kechiktirilgan daromad summasi 1 000 000 so‘mni, undan joriy qismi 200 000 so‘mni tashkil etadi.

Dastgohning ijarachi tomonidan muddatidan oldin qaytarilishi ijaraga beruvchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– moliyaviy ijara shartnomasiga muvofiq, dastgohning qoplanmagan qiymati summasiga:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 20 000 000 so‘m;

*Kredit: 4810 – “Moliyaviy ijara bo‘yicha olinadigan
– joriy qismi” schyoti – 8 000 000 so‘m;*

*Kredit: 0920 – “Moliyaviy ijara bo‘yicha olinadigan
to‘lovlar” schyoti – 12 000 000 so‘m;*

– ijarachi tomonidan amalga oshirilgan dastgohni modernizatsiya qilish bo‘yicha xarajatlarni qoplash uchun tan olingan summasi:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 4 000 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 4 000 000 so‘m;

– moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha dastgohning berilishi natijasida vujudga kelgan kechiktirilgan daromadlarning qolgan summalarini moliyaviy natijalarga o‘tkazish:

Debet: 6230 – “Boshqa kechiktirilgan daromadlar” schyoti – 200 000 so‘m;

*Debet: 7230 – “Boshqa uzoq muddatli kechiktirilgan
daromadlar” schyoti – 800 000 so‘m;*

Kredit: 9390 «Boshqa operatsion daromadlar» schyoti – 1 000 000 so‘m.

– ijarachi tomonidan amalga oshirilgan dastgohni modernizatsiya qilish bo‘yicha xarajatlarini qoplash uchun pul mablag‘lari o‘tkazilganda:

Debet: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 4 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 4 000 000 so‘m.

– moliyaviy ijara obyektida berilgan dastgohning qiymati balansdan tashqari schyotdan hisobdan chiqarilishi:

*kredit balansdan tashqari 010 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha
berilgan asosiy vositalar” schyoti – 40 000 000 so‘m.*

2-holat. Dastgohni moliyaviy ijaraga berish natijasida paydo bo‘lgan kechiktirilgan xarajat summasi 900 000 so‘mni, undan joriy qismi 300 000 so‘mni tashkil etadi.

Dastgohning ijarachi tomonidan muddatidan oldin qaytarilishi ijaraga beruvchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– moliyaviy ijara shartnomasiga muvofiq, dastgohning qoplanmagan qiymati summasiga:

Debet: 0820 “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti 20 000 000 so‘m;

Kredit: 4810 “Moliyaviy ijara bo‘yicha olinadigan

– joriy qismi” schyoti – 8 000 000 so‘m;

Kredit: 0920 – “Moliyaviy ijara bo‘yicha olinadigan

to‘lovlar” schyoti – 12 000 000 so‘m;

– ijarachi tomonidan amalga oshirilgan dastgohni modernizatsiya qilish bo‘yicha xarajatlarni qoplash uchun tan olingan summasi:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 4 000 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 4 000 000 so‘m;

– moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha dastgohning berilishi natijasida vujudga kelgan kechiktirilgan xarajatlarning qolgan summalarini moliyaviy natijalarga o‘tkazish:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 900 000 so‘m;

Kredit: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 300 000 so‘m;

Kredit: 0990 – “Boshqa uzoq muddatli kechiktirilgan

xarajatlar” schyoti – 600 000 so‘m;

– ijarachi tomonidan amalga oshirilgan dastgohni modernizatsiya qilish bo‘yicha xarajatlarini qoplash uchun pul mablag‘lari o‘tkazilganda:

Debet: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 4 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 4 000 000 so‘m;

– moliyaviy ijara obyektini sifatida berilgan dastgohning qiymati balansdan tashqari schyotdan hisobdan chiqarilishi:

kredit balansdan tashqari 010 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha

berilgan asosiy vositalar” schyoti – 40 000 000 so‘m.

10.3. Ijarachi (lizingga oluvchi)da moliyaviy ijara bo‘yicha operatsiyalar hisobi

Moliyaviy ijarada moliyaviy ijara obyektiga egalik qilish va foydalanish huquqi bilan bog‘liq barcha risklar ijarachiga (lizingga oluvchiga) o‘tkaziladi. Bunda, lizing bo‘yicha ijaraga olingan mol-mulkning tasodifan nobud bo‘lishi yoki tasodifan buzilishi xavfi, agar lizing shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa, lizing oluvchiga bu mol-mulkni topshirish paytida o‘tadi. Ijarachining (lizingga

oluvchining) buxgalteriya hisobida moliyaviy ijara aktiv va majburiyat sifatida moliyaviy ijara muddati boshlanishidagi moliyaviy ijara obyektining joriy qiymati yoki minimal ijara (lizing) to'lovlarining diskontlangan qiymati bo'yicha, agar u past bo'lsa, tan olinishi lozim.

Agar minimal ijara (lizing) to'lovlarining diskontlangan qiymati moliyaviy ijara obyektining joriy qiymatidan past bo'lsa, unda moliyaviy ijara ijaraga oluvchining (lizingga oluvchining) buxgalteriya hisobida aktiv va majburiyat sifatida minimal ijara (lizing) to'lovlarining diskontlangan qiymati bo'yicha tan olinishi lozim.

Agar minimal ijara (lizing) to'lovlarining diskontlangan qiymati moliyaviy ijara obyektining joriy qiymatidan yuqori bo'lsa, unda moliyaviy ijara ijaraga oluvchining (lizingga oluvchining) buxgalteriya hisobida aktiv va majburiyat sifatida moliyaviy ijara obyektining joriy qiymati bo'yicha tan olinishi lozim.

Ijarachi (lizingga oluvchi) tomonidan amalga oshirilgan moliyaviy ijara obyektini sotib olish, yetkazib berish yoki belgilangan maqsadda foydalanish uchun yaroqli holga keltirish bilan bog'liq xarajatlar moliyaviy ijara obyektining qiymatiga qo'shiladi.

21-sonli BHMSga muvofiq, moliyaviy ijara operatsiyalari to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish ijarachining buxgalteriya hisobida quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

– **0112** – *“Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirish”* schyotida moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha ijaraga olingan asosiy vositalarni obodonlashtirish, qo'shimcha qurish, qo'shimcha asbob-uskunalar bilan ta'minlash, rekonstruksiya, modernizatsiya qilish, texnik qayta qurollantirish va shu kabilar bilan bog'liq kapital xarajatlar hisobga olinadi;

– **0212** – *“Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirishning eskirishi”* schyotida asosiy vositalar tarkibiga olingan moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha ijaraga olingan asosiy vositalarni obodonlashtirish, qo'shimcha qurish, qo'shimcha asbob-uskunalar bilan ta'minlash, rekonstruksiya, modernizatsiya qilish, texnik qayta qurollantirish va shu kabilar bilan bog'liq kapital xarajatlar bo'yicha hisoblangan eskirish summasi jamg'arilishi hisobga olinadi;

– **0299** – *“Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarning eskirishi”* schyotida moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalar bo'yicha hisoblangan eskirish summasi jamg'arilishi hisobga olinadi;

– **0310** – *“Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni*

hisobga oluvchi” schyotida moliyaviy ijara shartnomasi asosida olingan asosiy vositalar hisobga olinadi;

– 0860 – “*Moliyaviy ijara shartnomasi bo’yicha olingan asosiy vositalarga kapital qo’yilmalar*” schyotida moliyaviy ijara shartnomasi bo’yicha ijaraga olingan asosiy vositalarni obodonlashtirish, qo’shimcha qurish, qo’shimcha asbob-uskunalar bilan ta’minlash, rekonstruksiya, modernizatsiya qilish, texnik qayta qurollantirish va shu kabilar bilan bog’liq kapital qo’yilmalar hisobga olinadi;

– 6950 – “*Uzoq muddatli majburiyatlar – joriy qismi*” schyotida moliyaviy ijara shartnomasi bo’yicha olingan asosiy vositalar bo’yicha ijaraga beruvchi oldidagi uzoq muddatli majburiyatlarning mazkur hisobot davrida to’lanishi lozim bo’lgan joriy qismi hisobga olinadi;

– 7910 – “*To’lanadigan moliyaviy ijara*” schyotida moliyaviy ijara shartnomasi bo’yicha olingan asosiy vositalar asosida ijaraga beruvchi oldidagi uzoq muddatli majburiyatlar hisobga olinadi.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo’yicha moliyaviy ijara obyektlarini olish bilan bog’liq operatsiyalarning ijarachining buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko’rib chiqamiz. Ijarachi moliyaviy ijara shartnomasi bo’yicha ijaraga beruvchidan dastgohni oldi. Dastgohning qiymati – 14 000 000 so‘m. Moliyaviy ijara shartnomasi shartiga muvofiq, ijarachi tomonidan amalga oshirilgan dastgohni olib kelish, o‘rnatish va ishga tushirish bilan bog’liq xarajatlar quyidagilardan iborat: yordamchi materiallar (sement, qum) – 25 000 so‘m, tashkilotning transport bo‘linmasi tomonidan ko‘rsatilgan transport xizmatlari – 75 000 so‘m, ishchilarga ish haqi hisoblash – 50 000 so‘m va ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasi – 6 000 so‘m.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo’yicha dastgohni olib kelish bilan bog’liq operatsiyalar ijarachining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dastgohni buxgalteriya hisobida aktiv va majburiyat sifatida tan olinadigan qiymati bo’yicha kirim qilish:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 14 000 000 so‘m;

Kredit: 7910 – “To’lanadigan moliyaviy ijara” schyoti – 14 000 000 so‘m;

– dastgohni belgilangan maqsadi bo’yicha foydalanish uchun yaroqli holatga keltirish bilan bog’liq bo’lgan xarajatlar:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 156 000 so‘m;

Kredit: 1050 – “Qurilish materiallari” schyoti – 25 000 so‘m;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 75 000 so‘m;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim bilan hisoblashlar schyoti – 50 000 so‘m;

Kredit: 6520 – “Maqsadli davlat jamg‘armalariga to‘lovlar” schyoti – 6 000 so‘m;

– dastgohni boshlang‘ich qiymat bo‘yicha foydalanishga topshirish (ularning asosiy vositalar tarkibiga o‘tkazilishi):

Debet: 0310 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalar” schyoti – 14 156 000 so‘m;

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 14 156 000 so‘m;

Moliyaviy ijarada har bir hisobot davri uchun moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalardan foydalanish bilan bog‘liq moliyaviy ijara obyektiga bo‘yicha amortizatsiya ajratmasi va ularni ishlashga yaroqli holatda saqlab turish (joriy, o‘rta va kapital ta‘mirlash) xarajatlari kabi xarajatlar yuzaga keladi.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalar bo‘yicha amortizatsiyani hisoblash 5-sonli BHMSda nazarda tutilgan usullar va tartiblarga muvofiq, amalga oshiriladi.

Ijarachi (lizingga oluvchi) moliyaviy ijara shartnomasi muddati tugagandan keyin moliyaviy ijara obyektiga mulkiy egalik qilish huquqini olishiga ishonchi bo‘lmasa, u holda u quyidagilardan qaysi biri qisqaligidan kelib chiqib: moliyaviy ijara shartnomasi muddati davomida yoki moliyaviy ijara obyektining xizmat qilish muddati davomida to‘liq amortizatsiya qilishi mumkin.

Ijarachining (lizingga oluvchining) aniq bir davrdagi moliyaviy ijara obyektiga bo‘yicha amortizatsiya ajratmasi va moliyaviy xarajatlari (moliyaviy ijara bo‘yicha foizlari) summasi mazkur davrda to‘lanishi lozim bo‘lgan ijara (lizing) to‘lovlari summasiga teng bo‘lmasligi mumkin.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalardan foydalanish bilan bog‘liq xarajatlarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Ijarachi tomonidan olingan dastgoh bo‘yicha oldingi misolni davom ettiramiz. Dastgohning boshlang‘ich qiymati – 14 156 000 so‘m, moliyaviy ijaraning muddati 5 yil, foydali xizmat muddati 6 yil va eskirish to‘g‘ri chiziqli usulida hisoblanadi. Dastgohni joriy ta‘mirlash amalga oshiriladi va u bilan bog‘liq xarajatlar quyidagilardan iborat: yoqilg‘i-moylash materiallari – 10 000 so‘m, ehtiyot qismlar – 15 000 so‘m, ishchilarga ish haqi hisoblash – 20 000 so‘m va ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasi – 2 400 so‘m.

Mazkur misolda dastgoh bo'yicha eskirish to'g'ri chiziqli usulida, moliyaviy ijara muddatidan kelib chiqib, ya'ni 5 yildan kelib chiqib, hisoblanadi. Chunki moliyaviy ijaraning muddati dastgohning foydali xizmat muddatiga nisbatan qisqaroq.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohdan foydalanish bilan bog'liq xarajatlar ijarachining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohga har oyda eskirish hisoblanganda:

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 235 933 so‘m;

Kredit: 0299 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarning eskirishi” – 235 933 so‘m;

(2 831 200 so‘m = 14 156 000 so‘m / 5 yil);

(235 933 so‘m = 2 831 200 so‘m / 12 oy).

– moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni joriy ta'mirlash bo'yicha xarajatlar:

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 45 000 so‘m;

Kredit: 1030 – “Yoqilg'i” schyoti – 10 000 so‘m;

Kredit: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 15 000 so‘m;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo'yicha xodim bilan hisoblashishlar” schyoti – 20 000 so‘m;

– dastgohni joriy ta'mirlash amalga oshirish bilan band ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasi:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 2 400 so‘m;

Kredit: 6520 – “Maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar” schyoti – 2 400 so‘m.

Moliyaviy ijara bo'yicha foizlar moliyaviy ijara shartnomasi muddati davomida davrlar bo'yicha taqsimlangan bo'lishi va har bir davrda qoplanmagan majburiyatlar qoldig'iga doimiy foiz stavkasini belgilash maqsadida ijara (lizing) to'lovlarini to'lash jadvali (tartibi)da aks ettirilishi kerak.

Moliyaviy ijara obyektini olish paytida moliyaviy ijara foizi bo'yicha xarajatlar buxgalteriya hisobida aks ettirilmaydi. Bunda moliyaviy ijara foizi bo'yicha xarajatlar, pulni to'lash vaqti va kelib tushishidan qat'i nazar, tegishli hisobot davrlarida ijara (lizing) to'lovlarini to'lash jadvali (tartibi)ga muvofiq, hisoblanadi.

Moliyaviy ijara bo'yicha foizlarni hisoblash va ijara (lizing) to'lovlarini ijaraga (lizingga) beruvchiga to'lash bilan bog'liq operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Ijarachi tomonidan olingan

dastgoh bo'yicha oldingi misolni davom ettiramiz. Ijara (lizing) to'lovlari har oyda teng ulushlarda amalga oshiriladi. Moliyaviy ijara shartnomasida ko'zda tutilgan foiz stavkasi yillik 15 foizga teng. Moliyaviy ijara shartnomasiga muvofiq, to'lov muddati yetib kelmagan ijara (lizing) to'lovlari bo'yicha ijaraga beruvchiga bo'nak to'lash ijara (lizing) to'lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, har oylik ijara (lizing) to'lovlarning 40 foizi miqdorida amalga oshiriladi va oxirgi hisob-kitob joriy oyning 30 sanasida qilinadi.

Moliyaviy ijara bo'yicha foizlarni hisoblash va ijaraga beruvchiga ijara (lizing) to'lovlarini to'lash bo'yicha operatsiyalar ijarachining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– ijara (lizing) to'lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, to'lov muddati yetib kelmagan ijara (lizing) to'lovlari bo'yicha ijaraga beruvchiga bo'nak to'langanda:

Debet: 4330 – “Boshqa berilgan bo'naklar” schyoti – 163 333 so'm;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 163 333 so'm;

(408 333 so'm = 233 333 so'm + 175 000 so'm);

(163 333 so'm = 408 333 so'm x 40 / 100).

– ijara (lizing) to'lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, moliyaviy ijara bo'yicha uzoq muddatli majburiyatlarning joriy qismi o'tkazilganda:

Debet: 7910 – “To'lanadigan moliyaviy ijara” schyoti – 2 800 000 so'm;

*Kredit: 6950 – “Uzoq muddatli majburiyatlar
joriy qismi”* – 2 800 000 so'm;

(2 800 000 so'm = 14 000 000 so'm / 5 yil).

– moliyaviy ijara bo'yicha hisoblangan foizlar:

Debet: 9610 – “Foizlar ko'rinishidagi xarajatlar” schyoti – 175 000 so'm;

Kredit: 6920 – “Hisoblangan foizlar” schyoti – 175 000 so'm;

(2 100 000 so'm = 14 000 000 so'm x 15 / 100);

(175 000 so'm = 2 100 000 so'm / 12 oy).

– ijara (lizing) to'lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, to'lov muddati yetib kelganda, ijaraga beruvchiga oldin to'langan bo'naklar qoplashga (hisoblashga) olib borilganda:

Debet: 6920 – “Hisoblangan foizlar” schyoti – 70 000 so'm;

*Debet: 6950 – “Uzoq muddatli majburiyatlar
– joriy qismi”* – 93 333 so'm;

Kredit: 4330 – “Boshqa berilgan bo'naklar” schyoti – 163 333 so'm.

(70 000 so'm = 175 000 so'm x 40 / 100);

$(93\ 333\ \text{so}^{\prime}\text{m} = 233\ 333\ \text{so}^{\prime}\text{m} \times 40 / 100)$.

– ijara (lizing) to‘lovlari jadvaliga (tartibiga) muvofiq, to‘lov muddati yetib kelganda, ijaraga beruvchiga ijara (lizing) to‘lovlarining joriy qismini to‘lash bo‘yicha oxirgi hisob-kitob qilinganda:

Debet: 6920 – “Hisoblangan foizlar” schyoti – 105 000 so‘m;

Debet: 6950 – “Uzoq muddatli majburiyatlar
– joriy qismi” – 140 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 245 000 so‘m;

$(105\ 000\ \text{so}^{\prime}\text{m} = 175\ 000\ \text{so}^{\prime}\text{m} - 70\ 000\ \text{so}^{\prime}\text{m})$;

$(140\ 000\ \text{so}^{\prime}\text{m} = 233\ 333\ \text{so}^{\prime}\text{m} - 93\ 333\ \text{so}^{\prime}\text{m})$;

$(245\ 000\ \text{so}^{\prime}\text{m} = 105\ 000\ \text{so}^{\prime}\text{m} + 140\ 000\ \text{so}^{\prime}\text{m})$.

“Ijara to‘g‘risida’gi O‘zbekiston Respublikasi qonuniga muvofiq, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa, ijarachi mustaqil ravishda ijaraga olingan mol-mulkning tarkibiga ularning qiymatini oshiradigan o‘zgartirishlar kiritish, rekonstruksiya qilish, kengaytirish, texnik jihatdan qayta qurollantirishni amalga oshirish huquqiga ega.

Ijarachining (lizingga oluvchining) moliyaviy ijara obyektini yaxshilash (obodonlashtirish, qo‘shimcha qurish, qo‘shimcha asbob-uskunalar bilan ta‘minlash, rekonstruksiya, modernizatsiya qilish, texnik qayta qurollantirish va kabilar) xarajatlari moliyaviy ijara obyektini qiymatini ko‘paytiruvchi kapital qo‘yilmalar sifatida aks ettiriladi.

21-sonli BHMSga muvofiq, moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarga doir kapital tushadigan tugallangan ishlar bo‘yicha xarajatlar 0860 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarga kapital qo‘yilmalar” schyotining kreditidan 0112– “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirish” schyotining debetiga hisobdan chiqariladi. Amalga oshirilgan xarajatlar summasiga ijarachi tomonidan alohida inventar obyektiga alohida inventar kartochkasi ochiladi.

Moliyaviy ijara shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa, ijarachi korxonaga ijaraga beruvchining ruxsatidan qat‘i nazar, ijaraga olingan mol-mulkni ajratib bo‘lmaydigan tarzda yaxshilash qiymatini olishga haqli.

Agar moliyaviy ijara obyektini, ijaraga (lizingga) beruvchining ruxsati bilan yaxshilangan bo‘lsa, shartnomaning amal qilish muddati tugagandan so‘ng yoki shartnoma bekor qilingach, agar moliyaviy ijara shartnomasida o‘zgacha shartlar ko‘zda tutilmagan bo‘lsa, ijarachi (lizingga oluvchi) ana shu maqsad yo‘lida sarflagan

barcha xarajatlarning qoplanishini talab qilish huquqiga ega.

Ijaraga (lizingga) beruvchining ruqsatisiz amalga oshirilgan moliyaviy ijara obyektini yaxshilashga sarflangan mablag'lar (qo'yilmalar) va ularni moliyaviy ijara obyektiga zarar yetkazmagan holda ajratib olish imkoniyati bo'lmasa, moliyaviy ijara shartnomasining amal qilish muddati tugagach yoki shartnoma bekor qilingach, agar moliyaviy ijara shartnomasida o'zgacha shartlar ko'zda tutilmagan bo'lsa, ular ijaraga (lizingga) beruvchiga tekinga o'tadi, biroq agar ularni moliyaviy ijara obyektiga zarar yetkazmagan holda ajratib olish mumkin bo'lsa va ijaraga (lizingga) beruvchi ularning qiymatini to'lashga rozi bo'lmasa, bunday hollarda ijarachi (lizingga oluvchi) ularni ajratib olishi mumkin.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni yaxshilash (obodonlashtirish, qo'shimcha qurish, qo'shimcha asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya, modernizatsiya qilish, texnik jihatdan qayta qurollantirish va shu kabilar) xarajatlari summasi moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarning qiymatini ko'paytiruvchi kapital qo'yilmalar sifatida buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Ijarachi tomonidan olingan dastgoh bo'yicha oldingi misolni davom ettiramiz. Dastgohni 2 000 000 so'mlik modernizatsiya qilish amalga oshirilgan. Dastgohni modernizatsiya qilish bilan bog'liq xarajatlar quyidagilardan iborat: ehtiyot qismlar – 1 950 000 so'm, ishchilarga ish haqi hisoblash – 20 000 so'm va ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasi – 2 400 so'm va boshqa xarajatlar – 30 000 so'm. Moliyaviy ijaraning muddatidan 4-yil qolgan va moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarga eskirish to'g'ri chiziqli usulida hisoblanadi.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni modernizatsiya qilish bilan bog'liq operatsiyalar ijarachining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dastgohni modernizatsiya qilish amalga oshirilganda:

Debet: 0860 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy

vositalarga kapital qo'yilmalar” schyoti – 2 000 000 so'm;

Kredit: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 1 950 000 so'm;

Kredit: 1090 – “Boshqa materiallar” schyoti – 30 000 so'm;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo'yicha xodim

bilan hisoblashlar” schyoti – 20 000 so'm;

– dastgohni modernizatsiya qilish jarayonida band ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasi:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 2 400 so‘m;

*Kredit: 6520– “Maqsadli davlat jamg‘armalariga
to‘lovlar” schyoti – 2 400 so‘m;*

– dastgohni modernizatsiya qilish bo‘yicha kapital qo‘yilmalar asosiy vositalar tarkibiga o‘tkazilganda:

*Debet: 0112 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy
vositalarni obodonlashtirish” schyoti – 2 000 000 so‘m;*

*Kredit: 0860 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy
vositalarga kapital qo‘yilmalar” schyoti – 2 000 000 so‘m;*

– moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan dastgohni modernizatsiya qilish bo‘yicha eskirish hisoblanganda:

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 41 667 so‘m;

*Kredit: 0212 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy
vositalarni obodonlashtirishning eskirishi” schyoti – 41 667 so‘m;*

(500 000 so‘m = 2 000 000 so‘m / 4 yil);

(41 667 so‘m = 500 000 so‘m / 12 oy).

Moliyaviy ijara obyektini qayta baholash ijarachi (lizingga oluvchi)ga tegishli boshqa xususiy asosiy vositalari kabi amalga oshiriladi.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarni va moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarning obodonlashtirilishini qayta baholash buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarning va moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirishning baholari o‘sishi summasiga:

*Debet: 0310 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalar”
schyoti – moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalar obyektlari
boshlang‘ich (qayta tiklash) qiymatining o‘sishi summasiga;*

*Debet: 0112 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarni
obodonlashtirish” schyoti – moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy
vositalarni obodonlashtirishning boshlang‘ich (qayta tiklash) qiymatining o‘sishi
summasiga;*

*Kredit: 0299 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy
vositalarning eskirishi” schyoti – moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy
vositalarning jamlangan eskirishi bahosining o‘sishi summasiga;*

Kredit: 0212 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarni

obodonlashtirishning eskirishi” schyoti – moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirishning jamlangan eskirishi bahosining o'sishi summasiga;

Kredit: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar” schyoti – moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarning va moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirishning boshlang'ich (qayta tiklash) qiymati bahosining o'sishi va jamlangan eskirishlar bahosining o'sishi summolari o'rtasidagi farq summasiga;

– moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarning va moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirishning baholari pasayishi summasiga;

Debet: 0299 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarning eskirishi” schyoti – moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarning jamlangan eskirishi bahosining pasayishi summasiga;

Debet: 0212 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirishning eskirishi” schyoti – moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirishning jamlangan eskirishi bahosining pasayishi summasiga;

Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar” schyoti – ilgari qayta baholash natijasida moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalar obyektlarining va moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirishning baholari o'sishi summasiga yoki ushbu obyektlarning ilgarigi baholari o'sishi summasining ilgarigi baholari pasayishi summasidan oshgan qismi doirasidagi summaga;

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalar obyektlarining va moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirishning baholari pasayishi summasining ushbu obyektlarni ilgari qayta baholash natijasida baholari o'sishi summasidan oshgan qismiga yoki ushbu obyektlarning ilgarigi baholari o'sishi summasining ilgarigi baholari pasayishi summasidan oshgan summasiga (ya'ni ushbu obyektlar bo'yicha bahosining pasayishi summasining 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar” schyotida hisobga olingan qoldiq summasidan ortgan qismiga);

Kredit: 0310 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalar” schyoti – moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalar obyektlari

boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatining pasayishi summasiga;

Kredit: 0112 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirish” schyoti – moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirishning boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatining pasayishi summasiga.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalar va moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarning obodonlashtirilishini qayta baholashni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Oldingi misolni davom ettiramiz va ijarachi tomonidan moliyaviy ijaraning uchinchi yili boshida amalga oshirilgan dastgohni qayta baholashni ko'rib chiqamiz. Oldingi qayta baholash moliyaviy ijara obyektining qiymatini 5 foizga oshirish bilan amalga oshirilgan. 1-yanvar holatiga buxgalteriya hisobida quyidagi ma'lumotlar mavjud:

1. Dastgohning boshlang'ich qiymati – **14 857 500 so'm**

(14 857 500 so'm = 14 150 000 so'm x 1,05).

2. Dastgoh bo'yicha jamlangan eskirish summasi uchinchi yilning 1-yanvar holatiga – **5 943 000 so'm**

(5 943 000 so'm = 2 971 500 so'm + 2 971 500 so'm);

bu yerda:

– birinchi-yil uchun jamlangan eskirish – 2 830 000 so'm;

(2 830 000 so'm = 14 150 000 so'm / 5 yil);

– qayta baholashni hisobga olgan holda birinchi-yil uchun jamlangan eskirish 2 971 500 so'm;

(2 971 500 so'm = 2 830 000 so'm x 1,05);

– ikkinchi-yil uchun jamlangan eskirish – 2 974 125 so'm

(2 971 500 so'm = 14 857 500 so'm / 5 yil).

3. Dastgohning qayta baholash natijalari (qoldiq) summasi – **566 000 so'm;**

(566 000 so'm = 707 500 so'm - 141 500 so'm);

(707 500 so'm = 14 857 500 so'm - 14 150 000 so'm);

(141 500 so'm = 2 971 500 so'm - 2 830 000 so'm).

4. Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni modernizatsiya qilishning boshlang'ich qiymati 2 000 000 so'mga teng.

Qayta baholash natijalari (bahoning o'sishi yoki pasayishi)dan kelib chiqib, uchta holatni ko'rib chiqamiz.

1- holat. Moliyaviy ijaraning uchinchi yili boshida moliyaviy ijara shartnomasi

bo'yicha olingan dastgohni va moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohning obodonlashtirilishini (modernizatsiya qilish) 1.10 koeffitsiyent bilan qayta baholash amalga oshirildi.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohining va moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohini obodonlashtirilishini (modernizatsiya qilish) qayta baholash (bahoning o'sishi) ijarachining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 0310 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalar” schyoti – 1 485 750 so‘m;

Debet: 0112 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirish” schyoti – 200 000 so‘m;

Kredit: 0299 “Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarning eskirishi” – 594 300 so‘m;

Kredit: 0212 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirishning eskirishi” schyoti – 50 000 so‘m;

Kredit: 8510 “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar” schyoti – 1 091 400

so‘m

$(1\,485\,750\text{ so‘m} = 14\,857\,500 \times 10 / 100);$

$(200\,000\text{ so‘m} = 2\,000\,000 \times 10 / 100);$

$(594\,300\text{ so‘m} = 5\,943\,000 \times 10 / 100);$

$(50\,000\text{ so‘m} = 500\,000 \times 10 / 100);$

$(1\,091\,400\text{ so‘m} = 1\,485\,750\text{ so‘m} + 200\,000\text{ so‘m} - 594\,300\text{ so‘m} - 50\,000\text{ so‘m}).$

Mazkur holatda qayta baholash amalga oshirilgandan keyin dastgohning va moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni obodonlashtirilishini (modernizatsiya qilish) qayta baholash natijalari (qoldiq) summasi **1 657 400 so‘m** (566 000 so‘m + 1 091 400 so‘m)ni tashkil etadi.

2-holat. Moliyaviy ijaraning uchinchi yili boshida moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni va moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohning obodonlashtirilishini (modernizatsiya qilish) 0,97 koeffitsiyent bilan qayta baholash amalga oshirildi.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni va moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohning obodonlashtirilishini (modernizatsiya qilish) qayta baholash (bahoning pasayishi) ijarachining buxgalteriya hisobida

quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 0299 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarning eskirishi” – 178 290 so‘m;

Debet: 0212 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirishning eskirishi” schyoti – 15 000 so‘m;

Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 312 435 so‘m;

Kredit: 0310 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalar” schyoti – 445 725 so‘m;

Kredit: 0112 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirish” schyoti – 60 000 so‘m;

$(178\,290\text{ so‘m} = 5\,943\,000 \times 3 / 100);$

$(15\,000\text{ so‘m} = 500\,000 \times 3 / 100);$

$(- 312\,435\text{ so‘m} = 178\,290\text{ so‘m} + 15\,000\text{ so‘m} - 445\,725\text{ so‘m} - 60\,000\text{ so‘m});$

$(445\,725\text{ so‘m} = 14\,857\,500 \times 3 / 100);$

$(60\,000\text{ so‘m} = 2\,000\,000 \times 3 / 100).$

Mazkur holatda qayta baholash amalga oshirilgandan keyin dastgohni va moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan dastgohning obodonlashtirilishini (modernizatsiya qilish) qayta baholash natijalari (qoldiq) summasi 253 565 so‘m (566 000 so‘m - 312 435 so‘m)ni tashkil etadi.

3-holat. Moliyaviy ijaraning uchinchi yili boshida moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan dastgohni va moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan dastgohning obodonlashtirilishini (modernizatsiya qilish) 0,92 koeffitsiyent bilan qayta baholash amalga oshirildi.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan dastgohning va moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan dastgohni obodonlashtirilishini (modernizatsiya qilish) qayta baholash (bahoning pasayishi) ijarachining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 0299 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarning eskirishi” – 475 440 so‘m;

Debet: 0212 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirishning eskirishi” schyoti – 40 000 so‘m;

Kredit: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 566 000 so‘m;

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar» schyoti – 267 160 so‘m;

Kredit: 0310 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalar» schyoti – 1 189 650 so‘m;

Kredit: 0112 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirish” schyoti – 160 000 so‘m;

$(475\,440\text{ so‘m} = 5\,943\,000 \times 8 / 100);$

$(40\,000\text{ so‘m} = 500\,000 \times 8 / 100);$

$(-833\,160\text{ so‘m} = 475\,440\text{ so‘m} + 40\,000\text{ so‘m} - 1\,188\,600\text{ so‘m} - 160\,000\text{ so‘m})$

$(-267\,160\text{ so‘m} = 566\,000\text{ so‘m} - 833\,160\text{ so‘m});$

$(1\,188\,600\text{ so‘m} = 14\,857\,500 \times 8 / 100);$

$(160\,000\text{ so‘m} = 2\,000\,000 \times 8 / 100).$

Mazkur holatda qayta baholash (bahoning pasayishi) natijasida dastgohni va moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan dastgohning obodonlashtirilishi (modernizatsiya qilish) bahosining pasayishi natijalari (qoldiq) summasi oldingi qayta baholash natijalari (qoldiq) summasidan **267 160 so‘mga** ni ortiq summani tashkil etadi va davr xarajatlari sifatida tan olinib, 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyotida aks ettiriladi.

Agar moliyaviy ijara shartnomasida moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalar moliyaviy ijara muddati tugagandan keyin yoki ijarachi (lizingga oluvchi) tomonidan shartnomada kelishilgan sotib olish narxi hammasi to‘langan holda u tugashidan oldin ijarachi (lizingga oluvchi)ning mulkcxiligiga o‘tishi nazarda tutilgan bo‘lsa, ijara obyektiga mulkchilik huquqi ijarachi (lizingga oluvchi)ga o‘tadi va u buxgalteriya hisobida ijarachining mulki sifatida hisobga olinadi.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarning ijarachi (lizingga oluvchi)ning mulkcxiligiga o‘tishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Oldingi misolni davom ettiramiz va faraz qilamiz ijarachi tomonidan moliyaviy ijaraning uchinchi yili 5-yanvarida dastgohni sotib olish narxi to‘landi. Moliyaviy ijaraning uchinchi yilining 5-yanvar holatiga buxgalteriya hisobida quyidagi ma’lumotlar mavjud:

1. Dastgohning boshlang‘ich qiymati – **16 343 250 so‘m**

$(14\,857\,500\text{ so‘m} + 1\,485\,750\text{ so‘m}).$

2. Dastgoh bo‘yicha jamlangan eskirish summasi – **6 537 300 so‘m**

$(5\,943\,000\text{ so‘m} + 594\,300\text{ so‘m}).$

3. Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan dastgohini modernizatsiya qilishning boshlang‘ich qiymati **2 200 000 so‘mga** ($2\,000\,000\text{ so‘m} + 200\,000\text{ so‘m}$)

va uning jamlangan eskirish summasi 550 000 so‘mga (500 000 so‘m + 50 000 so‘m) teng.

4. Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha asosiy qarzning qoplanmagan qoldiq summasi quyidagicha: 2 800 000 so‘m – joriy qismi, 5 600 000 so‘m – uzoq muddatli qismi.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan dastgohning ijarachining mulkiga o‘tishi uning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan dastgohni obodonlashtirish (modernizatsiya qilish) qiymatini qo‘shgan holda moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan dastgohning o‘z asosiy vositalari tarkibiga o‘tkazilishi:

Debet: 0130 – “Mashina va asbob-uskunalar” schyoti – 18 543 250 so‘m;

Kredit: 0310 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalar” schyoti – 16 343 250 so‘m;

Kredit: 0112 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirish” schyoti – 2 200 000 so‘m;

– moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan dastgohni va moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan dastgohni obodonlashtirish (modernizatsiya qilish)ni o‘z asosiy vositalari tarkibiga o‘tkazilganda, ular bo‘yicha jamlangan eskirish summalarini o‘tkazish (ko‘chirish):

Debet: 0299 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarning eskirishi” schyoti – 6 537 300 so‘m;

Debet: 0212 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalarni obodonlashtirishning eskirishi” schyoti – 550 000 so‘m;

Kredit: 0230 – “Mashina va asbob-uskunalarining eskirishi” schyoti – 7 087 300 so‘m;

– moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha asosiy qarzning qoplanmagan qoldiq summasi to‘langanda:

Debet: 6950 – “Uzoq muddatli majburiyatlar joriy qismi” – 2 800 000 so‘m;

Debet: 7910 – “To‘lanadigan moliyaviy ijara” schyoti – 5 600 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 8 400 000 so‘m.

Moliyaviy ijara shartnomasi tugatilganda, ijarachi (lizingga oluvchi) tomonidan moliyaviy ijara obyektini qaytarish munosabati bilan balansdan chiqarish, moliyaviy ijara shartnomasiga muvofiq, moliyaviy ijara to‘xtatilgan sanadagi moliyaviy ijara obyektining qoplanmagan qiymati summasi bo‘yicha amalga oshiriladi.

Moliyaviy ijara obyektining chiqib ketishidan moliyaviy natija (foyda yoki zarar) moliyaviy ijara obyektining qoldiq (balans) qiymati bilan ijara (lizing) to'lovlari jadvali (tartibi) bo'yicha qolgan qarz o'rtasidagi farq sifatida moliyaviy ijara obyektining chiqib ketishi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar summasini hisobga olgan holda aniqlanadi.

Moliyaviy ijara obyektining chiqib ketishidan moliyaviy natija (foyda yoki zarar)ni aniqlaganda, oldingi qayta baholashlardagi moliyaviy ijara obyektini qiymatining ko'paygan qoldiq summasi, ya'ni oldingi baholashlardagi qiymatining ko'payish summasining oldingi baholashlardagi qiymatining kamayish summasidan ortgan qismi moliyaviy ijara obyektining chiqib ketishidan ko'rilgan daromad tarkibiga qo'shiladi va bir vaqtning o'zida 8510 –“Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar” schyoti bo'yicha rezerv kapitalini kamaytiradi.

Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy vositalarni ijaraga (lizingga) beruvchiga qaytarishni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Oldingi misollarning shartlarini davom ettiramiz va faraz qilamiz: moliyaviy ijaraning uchinchi yili 8-yanvarida ijarachi dastgohni ijaraga beruvchiga qaytarib berdi. Moliyaviy ijaraning uchinchi yili 8-yanvar holatiga buxgalteriya hisobida quyidagi ma'lumotlar mavjud:

1. Dastgohining boshlang'ich qiymati – **16 343 250 so'm**

(14 857 500 so'm + 1 485 750 so'm).

2. Dastgoh bo'yicha jamlangan eskirish summasi– **6 537 300 so'm**

(5 943 000 so'm + 594 300 so'm).

3. Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni modernizatsiya qilishning boshlang'ich qiymati 2 200 000 so'mga (2 000 000 so'm + 200 000 so'm) va uning jamlangan eskirish summasi 550 000 so'mga (500 000 so'm + 50 000 so'm) teng.

4. Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha asosiy qarzning qoplanmagan qoldiq summasi quyidagicha: 2 800 000 so'm – joriy qismi, 5 600 000 so'm – uzoq muddatli qismi.

5. Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni qayta baholash natijalari (qoldiq) summasi – **1 457 450 so'm** ((707 500 so'm + 1 485 750 so'm) – (141 500 so'm + 594 300 so'm)).

6. Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan silliqlovchi dastgohni obodonlashtirish (modernizatsiya qilish)ni qayta baholash natijalari (qoldiq) summasi **150 000 so'm** (200 000 so'm – 50 000 so'm).

Ijaraga beruvchi tomonidan moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni obodonlashtirish (modernizatsiya qilish)ning 2 000 000 so'mlik qiymati qoplanadi va moliyaviy ijara shartnomasiga muvofiq, qaytarish bo'yicha xarajatlar ijarachi tomonidan amalga oshiriladi. Qaytarish bo'yicha Xarajat tashkilotning transport bo'linmasi tomonidan ko'rsatilgan transport xizmatlari 70 000 so'mdan iborat.

Ijaraga beruvchiga moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni qaytarish ijarachining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni va moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni obodonlashtirish (modernizatsiya qilish)ning boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatiga:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 18 543 250 so'm;

Kredit: 0310 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha

olingan asosiy vositalar” schyoti – 16 343 250 so'm;

Kredit: 0112 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy

vositalarni obodonlashtirish” schyoti – 2 200 000 so'm;

– moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohning va moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni obodonlashtirish (modernizatsiya qilish)ning jamlangan eskirishi summasiga:

Debet: 0299 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan

asosiy vositalarning eskirishi “ – 6 537 300 so'm;

Debet: 0212 – “Moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan asosiy

vositalarni obodonlashtirishning eskirishi” schyoti – 550 000 so'm;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 7 087 300

so'm;

– moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni obodonlashtirish (modernizatsiya qilish) qiymatining ijaraga beruvchi tomonidan qoplanadigan summasiga:

Debet: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 2 000 000 so'm;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 2 000 000 so'm;

– moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni qaytarish bo'yicha xarajatlar summasiga:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 70 000 so'm;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 70 000 so'm;

– moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni va moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni obodonlashtirish (modernizatsiya qilish)ni qayta baholash natijalari (qoldiq) summasiga:

Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash

bo'yicha tuzatishlar” schyoti – 1 607 450 so'm;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 1 607 450 so'm

$(1\ 607\ 450\ \text{so'm} = 1\ 457\ 450\ \text{so'm} + 150\ 000\ \text{so'm});$

–ijara (lizing) to'lovlari jadvaliga muvofiq, asosiy qarzning qoplanmagan qoldiq summasiga:

Debet: 6 950 – “Uzoq muddatli majburiyatlar

- joriy qismi” – 2 800 000 so'm;

Debet: 7910 – “To'lanadigan moliyaviy ijara” schyoti – 5 600 000 so'm;

Kredit: 9210- “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 8 400 000 so'm;

– moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni qaytarish natijasida olingan foyda summasiga:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishi” schyoti – 481 500 so'm;

Kredit: 9310 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishidan foyda” schyoti – 481 500 so'm;

– moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni obodonlashtirish (modernizatsiya qilish) bo'yicha xarajatlarni qolash uchun ijaraga beruvchidan pul mablag'lari kelib tushishi:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 2 000 000 so'm;

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 2 000 000 so'm.

Agar dastgohni modernizatsiya qilishda ishlatilgan ehtiyot qismlar va yordamchi materiallarni dastgohga zarar yetkazmasdan undan ajratib bo'lmasa va ijaraga beruvchi tomonidan moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni obodonlashtirish (modernizatsiya qilish) qiymati qoplanmasa, yuqoridagi qo'shimcha ravishda ijarachining buxgalteriya hisobida quyidagicha yozuv amalga oshiriladi:

– moliyaviy ijara shartnomasi bo'yicha olingan dastgohni qaytarish natijasida ko'rilgan zarar summasiga:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 1 518 500 so'm;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 1 518 500 so'm.

10.4. Operativ ijara bo'yicha operatsiyalar hisobi

Operativ ijarada ijara obyektiga egalik qilish bilan bog'liq bo'lgan barcha risklar ijarachiga o'tmaydi va Shuning uchun operativ ijara shartnomasi bo'yicha olingan ijara obyektlari ijaraga beruvchining balansida hisobga olinishi lozim. Operativ ijara obyekti ijaraga beruvchida asosiy vositalar tarkibida hisobga olinadi.

Operativ ijarada ijaraga beruvchining operativ ijara obyektlarini saqlab turish bilan bog'liq xarajatlari (amortizatsiya ajratmalari, sug'urtalash, kapital va joriy ta'mirlash, operativ ijara obyektlari bilan bog'liq soliqlar va boshqa xarajatlar) ushbu xarajatlar yuzaga kelgan hisobot davrining joriy xarajatlari sifatida tan olinadi.

Operativ ijara bo'yicha hisoblangan va ijaraga beruvchi tomonidan olinadigan ijara tuShu mlari daromad sifatida ular hisoblangan hisobot davrida tan olinadi.

Operativ ijarada ijara obyektiga egalik qilish bilan bog'liq bo'lgan barcha risklar ijarachiga o'tmaydi va Shuning uchun operativ ijara shartnomasi bo'yicha olingan ijara obyektlari ijarachining balansida hisobga olinmasligi lozim.

Operativ ijarada ijarachi tomonidan hisoblangan va to'lanadigan ijara to'lovlari, ular foydalanish maqsadiga qarab mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxiga va (yoki)davr xarajatlari (sotish xarajatlari, ma'muriy xarajatlar, boshqa operatsion xarajatlar)ga olib boriladi.

Operativ ijara shartnomasida ijara obyekti, ijara muddati tugashi yoki tugamasidan, agar shartnomada shartlasxilgan sotib olish narxining barchasi ijarachi tomonidan to'langanda, ijarachining mulkiga o'tishi ko'zda tutilishi mumkin.

Agar shartnomada ijara obyektini sotib olish ko'zda tutilmagan bo'lsa, u tomonlarning qo'shimcha kelishuvi bilan belgilanishi mumkin, unda ijara obyektidan foydalanish uchun oldin to'langan to'lovlar sotib olish bahosida hisobga olinishi haqida kelishish huquqiga ega.

Ijara muddatining tugashi yoki uning tugaguniga qadar shartnomada ko'zda tutilgan sotib olish narxi ijarachi tomonidan to'liq kiritilgan holda va ijara obyektiga egalik qilish huquqi unga o'tganda, u buxgalteriya hisobida ijarachining mulki sifatida hisobga olinishi shart.

Ijarachining operativ ijara obyektini yaxshilash (obodonlashtirish, qo'shimcha qurish, qo'shimcha asbob-uskunalar o'rnatish, rekonstruksiya, modernizatsiya qilish, texnik qayta qurollantirish va hokazo) xarajatlari operativ ijara obyekti qiymatini ko'paytiruvchi kapital qo'yilmalar sifatida aks ettiriladi.

Agar operativ ijara obyekti ijaraga beruvchining ruxsati bilan yaxshilangan bo'lsa, operativ ijara shartnomasining amal qilish muddati tugagandan so'ng yoki

operativ ijara shartnomasi bekor qilingach, agar operativ ijara shartnomasida o'zgacha shartlar ko'zda tutilmagan bo'lsa, ijarachi ana shu maqsad yo'lida sarflagan barcha xarajatlarining qoplanishini talab qilish huquqiga ega.

Ijaraga beruvchining ruxsatisiz amalga oshirilgan operativ ijara obyektini yaxshilashga sarflangan xarajatlar (qo'yilmalar) va ularni operativ ijara obyektiga zarar yetkazmagan holda ajratib olish imkoni bo'lmasa, operativ ijara shartnomasining amal qilish muddati tugagach yoki shartnoma bekor qilingach, agar operativ ijara shartnomasida o'zgacha shartlar ko'zda tutilmagan bo'lsa, ular ijaraga beruvchiga tekinga o'tadi, biroq agar ularni operativ ijara obyektiga zarar yetkazmagan holda ajratib olish mumkin bo'lsa va ijaraga beruvchi ularning qiymatini qoplashga rozi bo'lmasa, bunday hollarda ijarachi ularni ajratib olishi mumkin.

21-sonli BHMSGa muvofiq, operativ ijara operatsiyalari to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

– **3110** – *“Oldindan to‘langan operativ ijara haqi”* schyotida ijarachi tomonidan mazkur hisobot davrida to‘langan, ammo kelgusi hisobot davriga tegishli operativ ijara haqi hisobga olinadi. Mazkur schyot bo‘yicha analitik hisob har bir operativ ijara shartnomasi bo‘yicha alohida yuritiladi;

– **482**– *“Operativ ijara bo‘yicha olinadigan to‘lovlar”* schyotida asosiy faoliyati mol-mulkni ijaraga berish bo‘lib hisoblanmagan ijaraga beruvchi korxonalarda operativ ijara bo‘yicha ijarachidan olinadigan ijara to‘lovlari hisobga olinadi. Mazkur schyot bo‘yicha analitik hisob har bir operativ ijara shartnomasi bo‘yicha alohida yuritiladi;

– **6910** – *“To‘lanadigan operativ ijara”* schyotida ijarachining operativ ijara bo‘yicha ijaraga beruvchi oldidagi majburiyati hisobga olinadi. Mazkur schyot bo‘yicha analitik hisob har bir operativ ijara shartnomasi bo‘yicha alohida yuritiladi;

– **9350** – *“Operativ ijaradan daromadlar”* schyotida asosiy faoliyati mol-mulkni ijaraga berish bo‘lib hisoblanmagan ijaraga beruvchi korxonalarda operativ ijara shartnomasi bo‘yicha berilgan asosiy vositalar bo‘yicha hisoblangan daromadlar hisobga olinadi;

– **001** – *“Operativ ijara olingan asosiy vositalar”* schyotida ijaraga oluvchi korxonadan operativ ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalar shartnomada ko‘rsatilgan bahoda hisobga olinadi. Mazkur balansdan tashqari schyot bo‘yicha analitik hisob ijaraga beruvchilar bo‘yicha va har bir ijaraga olingan asosiy vositalar obyektlari (ijaraga beruvchining inventar raqamlari) bo‘yicha yuritiladi.

21-sonli BHMSGa muvofiq, operativ ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy

vositalarga doir kapital tUSDagi tugallangan ishlar bo'yicha xarajatlar 0890 –“Boshqa kapital qo'yilmalar“ schyotining kreditidan 9220 –"Boshqa aktivlarning chiqib ketishi" schyotining debeti bilan bog'langan holda hisobdan chiqariladi. Agar ijaraga beruvchi tomonidan xarajatlar qoplab berilsa, u holda xarajatlar 9220 –“Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti kreditidan 4890 –“Boshqa debitorlar qarzi” schyotining debeti bilan bog'langan holda hisobdan chiqariladi. Agar ijaraga beruvchi tomonidan xarajatlar qoplab berilmasa, u holda xarajatlar 9220 –“Boshqa aktivlarni chiqib ketishi” schyoti kreditidan 9430 –“Boshqa operatsion xarajatlar” schyotining debeti bilan bog'langan holda hisobdan chiqariladi.

Operativ ijara bilan bog'liq operatsiyalarni ijaraga beruvchi va ijarachining buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Ijaraga beruvchi maxsus transport vositasini operativ ijara shartnomasi bo'yicha ijarachiga berdi. Maxsus transport vositasining boshlang'ich qiymati – 55 000 000 so'm, foydali xizmat muddati – 10 yil va eskirish to'g'ri chiziqli usulida hisoblanadi. Operativ ijara shartnomasiga muvofiq, ijara to'lovi ijaraga beruvchi tomonidan oyiga 1 000 000 so'm miqdorida belgilangan. shartnomada maxsus transport vositasining qiymati 55 000 000 so'm etib ko'rsatilgan. Operativ ijara shartnomasiga muvofiq, ijaraning birinchi oyining boshida ijarachi tomonidan oylik ijara to'lovi summasining 40 foizi miqdorida oldindan to'lov (bo'nak) amalga oshiriladi. Operativ ijara davomida ijarachi tomonidan maxsus transport vositasini 7 000 000 so'mlik modernizatsiya qilish ishlari amalga oshirilgan. Maxsus transport vositasini modernizatsiya qilish bilan bog'liq xarajatlar quyidagilardan iborat: ehtiyot qismlar – 6 650 000 so'm, yordamchi materiallar – 150 000 so'm, ishchilarga ish haqi hisoblash– 200 000 so'm va ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasi– 24 000 so'm. Maxsus transport vositasini modernizatsiya qilish bilan bog'liq xarajatlar summasining 5 000 000 so'mi ijaraga beruvchi tomonidan qoplanadi.

Operativ ijara bilan bog'liq operatsiyalar ijaraga beruvchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– operativ ijara shartnomasi bo'yicha berilgan maxsus transport vositasiga eskirish hisoblanganda:

Debet: 9430 –“Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 458 334 so'm;

Kredit: 0260 –“Transport vositalarining eskirishi” schyoti – 458 334 so'm

(458 334 so'm = 55 000 000 so'm / 10-yil / 12 oy);

– operativ ijara shartnomasiga muvofiq, to'lov muddati yetib kelmagan ijara to'lovlari bo'yicha bo'nak kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 400 000 so‘m;

Kredit: 6390 – “Boshqa olingan bo‘naklar” schyoti – 400 000 so‘m;

– ijaraga beruvchining asosiy faoliyati mulkni operativ ijaraga berish hisoblanganda, operativ ijara shartnomasiga muvofiq, joriy davrga tegishli bo‘lgan ijara to‘lovlari hisoblanganda:

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan

olinadigan schyotlar” schyoti – 1 000 000 so‘m;

Kredit: 9030 – “Ishlar bajarish va xizmatlar

ko‘rsatishdan daromadlar” schyoti – 1 000 000 so‘m;

– ijaraga beruvchining asosiy faoliyati bo‘lib mulkni operativ ijaraga berish hisoblanganda operativ ijara shartnomasiga muvofiq, to‘lov muddati yetib kelganda, ijarachidan oldin olingan bo‘naklar qoplashga (hisoblashga) olib borilganda:

Debet: 6 390 – “Boshqa olingan bo‘naklar” schyoti – 400 000 so‘m;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan

olinadigan schyotlar” schyoti – 400 000 so‘m;

– ijaraga beruvchining asosiy faoliyati mulkni operativ ijaraga berish hisoblanganda, operativ ijara shartnomasiga muvofiq, to‘lov muddati yetib kelganda ijara to‘lovlarning qolgan summasi kelib tushishi:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 600 000 so‘m;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan

olinadigan schyotlar” schyoti – 600 000 so‘m;

– ijaraga beruvchining asosiy faoliyati bo‘lib mulkni operativ ijaraga berish hisoblanmaganda, operativ ijara shartnomasiga muvofiq, joriy davrga tegishli bo‘lgan ijara to‘lovlari hisoblanganda:

Debet: 4820 – “Operativ ijara bo‘yicha olinadigan

to‘lovlar” schyoti – 1 000 000 so‘m;

Kredit: 9350 – “Operativ ijaradan daromadlar” schyoti

– 1 000 000

so‘m;

– ijaraga beruvchining asosiy faoliyati mulkni operativ ijaraga berish hisoblanmaganda, operativ ijara shartnomasiga muvofiq, to‘lov muddati yetib kelganda, ijarachidan oldin olingan bo‘naklar qoplashga (hisoblashga) olib borilganda:

Debet: 6 390 – “Boshqa olingan bo‘naklar” schyoti – 400 000 so‘m;

Kredit: 4820 – “Operativ ijara bo‘yicha olinadigan

to‘lovlar” schyoti – 400 000 so‘m;

– ijaraga beruvchining asosiy faoliyati mulkni operativ ijaraga berish hisoblanmaganda, operativ ijara shartnomasiga muvofiq, to‘lov muddati yetib kelganda, ijara to‘lovlarining qolgan summasini kelib tushishi:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 600 000 so‘m;

Kredit: 4820 – “Operativ ijara bo‘yicha olinadigan to‘lovlar” schyoti – 600 000 so‘m;

– ijarachi tomonidan amalga oshirilgan maxsus transport vositasini modernizatsiya qilish bo‘yicha xarajatlarning qoplash uchun tan olinishi:

Debet: 0160- “Transport vositalari” schyoti – 5 000 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 5 000 000 so‘m;

– ijarachi tomonidan amalga oshirilgan maxsus transport vositasini modernizatsiya qilish bo‘yicha xarajatlarni qoplash uchun pul mablag‘lari o‘tkazilganda:

Debet: 6 990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 5 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 5 000 000 so‘m.

Operativ ijaraning birinchi oyidagi operativ ijara bilan bog‘liq operatsiyalar va operativ ijarani ikkinchi oyining boshida amalga oshirilgan modernizatsiya qilish bo‘yicha ishlarni ijarachining buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini ko‘rib chiqamiz.

Operativ ijara bilan bog‘liq operatsiyalar ijarachining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– operativ ijara shartnomasi bo‘yicha maxsus transport vositasini olish:

debet balansdan tashqari 001 – “Operativ ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalar” schyoti – 55 000 000 so‘m;

– operativ ijara shartnomasiga muvofiq, to‘lov muddati yetib kelmagan ijara to‘lovlari bo‘yicha ijaraga beruvchiga bo‘nak to‘langanda:

Debet: 4330 – “Boshqa berilgan bo‘naklar” schyoti – 400 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 400 000 so‘m;

– ijara to‘lovlari hisoblanganda:

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 1 000 000 so‘m;

Kredit: 6910 – “To‘lanadigan operativ ijara” schyoti – 1 000 000 so‘m;

– operativ ijara shartnomasiga muvofiq, to‘lov muddati yetib kelganda, ijaraga beruvchiga oldin to‘langan bo‘naklarni qoplashga (hisoblashga) olib borilganda:

Debet: 6 910 – “To‘lanadigan operativ ijara” schyoti – 400 000 so‘m;

Kredit: 4330 – “Boshqa berilgan bo‘naklar” schyoti – 400 000 so‘m;

– operativ ijara shartnomasiga muvofiq to‘lov muddati yetib kelganda, ijaraga beruvchiga ijara to‘lovlarning qolgan qismi to‘langanda:

Debet: 6 910 – “To‘lanadigan operativ ijara” schyoti – 600 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 600 000 so‘m;

– operativ ijara shartnomasi bo‘yicha olingan maxsus transport vositasini modernizatsiya qilish amalga oshirilganda:

Debet: 0890 – “Boshqa kapital qo‘yilmalar” schyoti – 7 000 000 so‘m;

Kredit: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 6 650 000 so‘m;

Kredit: 1090 – “Boshqa materiallar” schyoti – 150 000 so‘m;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim bilan hisoblashlar” schyoti – 200 000 so‘m;

– operativ ijara shartnomasi bo‘yicha olingan maxsus transport vositasini modernizatsiya qilish bilan band ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasi:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 24 000 so‘m;

Kredit: 6520 – “Maqsadli davlat jamg‘armalariga to‘lovlar” schyoti – 24 000 so‘m;

– operativ ijara shartnomasi bo‘yicha olingan maxsus transport vositasini qaytarilganda kapital qo‘yilmalar (modernizatsiya qilish bo‘yicha xarajatlar)ni hisobdan chiqarish:

Debet: 9220 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 7 000 000 so‘m;

Debet: 0890 – “Boshqa kapital qo‘yilmalar” schyoti – 7 000 000 so‘m;

– operativ ijara shartnomasi bo‘yicha olingan maxsus transport vositasini modernizatsiya qilish bo‘yicha kapital qo‘yilmalar qiymatining ijaraga beruvchi tomonidan qoplanadigan summasiga:

Debet: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 7 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 7 000 000 so‘m;

– operativ ijara shartnomasi bo‘yicha olingan maxsus transport vositasini modernizatsiya qilish bo‘yicha kapital qo‘yilmalar qiymatini qoplash uchun ijaraga beruvchidan pul mablag‘lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 7 000 000 so‘m;

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 7 000 000 so‘m;

– operativ ijara shartnomasi bo‘yicha olingan maxsus transport vositasini qaytarish:

kredit balansdan tashqari 001 – “Operativ ijara shartnomasi bo‘yicha olingan asosiy vositalar” schyoti – 55 000 000 so‘m.

10.5. Keyingi ijara sharti bilan mol-mulkni sotish bo‘yicha operatsiyalar hisobi

Ijaraga beruvchi ijara obyektini bo‘lg‘usi foydalanuvchidan keyinchalik uni xuddi Shu shaxsga ijaraga berish uchun sotib olgan hollarda, ijarachi va sotuvchi bir shaxs bo‘lishiga yo‘l qo‘yiladi.

Keyingi ijara sharti bilan mol-mulkni sotishga doir bitim xuddi Shu sotuvchiga mulkni ijaraga (moliyaviy ijara yoki operativ ijara bo‘lishi mumkin) keyin qaytarish bilan uni sotishni o‘z ichiga oladi. Ijara (lizing) to‘lovlari va sotish narxlari, odatda, o‘zaro bog‘liqdir, chunki ular haqida o‘zaro kelishib oladilar va ular uchun ijara obyektining joriy qiymatini taqdim etish zarurati yo‘q.

Ijaraga beruvchiga (lizingga beruvchiga) mulkni sotish sotuvchining buxgalteriya hisobida 21-sonli BHMSga muvofiq, amalga oshiriladi.

Bunda asosiy vositalarni (agar ular sotishgacha foydalanishda bo‘lgan bo‘lsa) ijaraga beruvchiga (lizingga beruvchiga) sotish sotuvchining buxgalteriya hisobida “Asosiy vositalarni balansdan chiqarish tartibi to‘g‘risidagi nizam”ga muvofiq amalga oshiriladi.

Ijaraning hisobi ijarachi va ijaraga beruvchida yuqorida ko‘rib o‘tilgan tartibda yuritiladi.

Keyingi ijara sharti bilan mol-mulkni sotishni hisobga olish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonada (ijarachi)ning rahbariyati dastgohni yangilashga qaror qildi va mulkni moliyaviy ijara shartnomasiga berishni amalga oshiruvchi ijaraga beruvchi bilan dastgohni moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha olishga kelishdi.

Moliyaviy ijara obyektini sotuvchining faoliyat turidan kelib chiqib, ikkita holatni ko‘rib chiqamiz.

1-holat. Ijarachi dastgoh ishlab chiqaradi. Tashkilotda aylanma mablag‘lar yetishmaydi va u ijaraga beruvchi bilan keyin moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha qaytarib olish sharti bilan o‘zi ishlab chiqargan dastgohni sotish to‘g‘risida kelishdi. Dastgohning tannarxi 20 000 000 so‘mga teng. Ijarachi va ijaraga beruvchi dastgohning qiymatini 25 000 000 so‘m deb kelishishdi. Ijarachi qo‘shilgan qiymat solig‘i to‘lovchisi bo‘lib hisoblanadi. Hisoblangan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasi

3 750 000 soʻmni tashkil etadi. Sotish boʻyicha xarajatlar amalga oshirilmagan.

Dastgohni ijaraga beruvchiga sotish boʻyicha operatsiyalar ijarachining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dastgohni realizatsiya qilish (sotish) qiymati summasiga:

*Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 25 000 000 soʻm;*

*Kredit: 9010 – “Tayyor mahsulotlarni sotishdan
Daromadlar” schyoti – 25 000 000 soʻm;*

– hisoblangan qoʻshilgan qiymat soligʻi summasiga:

*Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 3 750 000 soʻm;*

*Kredit: 6410 – “Byudjetga toʻlovlar boʻyicha
qarz (turlari boʻyicha)” – 3 750 000 soʻm;*

– dastgohning balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

*Debet: 9110 – “Sotilgan tayyor mahsulotlarning
tannarxi” schyoti – 20 000 000 soʻm;*

Kredit: 2810 – “Ombordagi tayyor mahsulotlar” schyoti – 20 000 000 soʻm;

– tayyor mahsulotlarni sotishdan daromadlar schyotining yopilishi:

*Debet: 9010 – “Tayyor mahsulotlarni sotishdan
Daromadlar” schyoti – 25 000 000 soʻm;*

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 25 000 000 soʻm;

– sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi schyotining yopilishi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 20 000 000 soʻm;

*Kredit: 9110 – “Sotilgan tayyor mahsulotlarning
tannarxi” schyoti – 20 000 000 soʻm.*

Har bir hisobot davri oxirida 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyotining debeti va krediti boʻyicha aylanmalari yigʻiladi hamda hisobot davrining yakuniy moliyaviy natijasini ifodalovchi ushbu schyot boʻyicha umumiy qoldiq hisoblab chiqariladi.

Hisobot davri yakuni boʻyicha yillik moliyaviy hisobot tuzishda 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti 8710 – “Hisobot davridagi taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)” schyoti bilan bogʻlangan holda yopiladi.

Ushbu holatda moliyaviy natija, yaʼni dastgohni sotishdan olingan foyda 1 000 000 soʻmni tashkil etadi va u buxgalteriya hisobida quyidagi yozuv bilan aks ettiriladi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 5 000 000 so‘m;

Kredit: 8710 – “Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi

(qoplanmagan zarari)” schyoti – 5 000 000 so‘m.

Ijaraning keyingi hisobi ijarachi va ijaraga beruvchida yuqorida ijara hisobi bo‘yicha ko‘rib o‘tilgan misol va holatlarga o‘xshash tartibda yuritiladi.

2-holat. Ijarachi elektrodvigatel ishlab chiqaruvchi hisoblanadi. Jamiyatda aylanma mablag‘lariga yetishmovcxilik mavjud va o‘z navbatida, ijaraga beruvchi bilan keyin moliyaviy ijara shartnomasi bo‘yicha qaytarib olish sharti bilan foydalanishda bo‘lgan dastgohni sotish hamda olingan pul mablag‘lariga yangi dastgoh xarid qilish to‘g‘risida kelishdi. Dastgohning boshlang‘ich qiymati 25 000 000 so‘mga, jamg‘arilgan eskirish summasi 2 500 000 so‘mga, qayta baholash qoldig‘i esa 250 000 so‘mga teng. Ijarachi va ijaraga beruvchi dastgohning qiymatini 22 000 000 so‘m deb kelishishdi. Ijarachi qo‘shilgan qiymat solig‘i to‘lovchisi hisoblanmaydi. Sotish bo‘yicha xarajatlar amalga oshirilmagan.

Dastgohni ijaraga beruvchiga sotish bo‘yicha operatsiyalar ijarachining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dastgohni realizatsiya qilish (sotish) qiymati summasiga:

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan

olinadigan schyotlar” schyoti – 24 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketish” schyoti – 24 000 000 so‘m;

– dastgohning boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 25 000 000

so‘m;

Kredit: 0130 – “Mashina va asbob-uskunalar” schyoti – 25 000 000 so‘m;

– dastgohning jamlangan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0230 – “Mashina va asbob-uskunalarining

eskirishi” schyoti – 2 500 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 2 500 000 so‘m;

– dastgohni qayta baholash natijalari (qoldig‘i) summasiga:

Debet: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash

bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – 250 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 250 000 so‘m;

– dastgohni sotishdan ko‘rilgan foyda:

Debet: 9210 – “Asosiy vositalarning chiqib ketishi” schyoti – 1 850 000 so‘m;

Kredit: 9310 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishidan foyda” schyoti – 1 850 000 so‘m;

– asosiy vositalarning chiqib ketishidan foyda schyotining yopilishi:

Debet: 9310 – “Asosiy vositalarning chiqib

ketishidan foyda” schyoti – 1 850 000 so‘m;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 1 850 000 so‘m.

Ushbu holatda moliyaviy natija, ya'ni dastgohni sotishdan olingan foyda 1 850 000 so‘mni tashkil etadi va u buxgalteriya hisobida quyidagi yozuv bilan aks ettiriladi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 1 850 000 so‘m;

Kredit: 8710 – “Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi

(qoplanmagan zarari)” schyoti – 1 850 000 so‘m.

Ijaraning keyingi hisobi ijarachida va ijaraga beruvchida yuqorida ijara hisobi bo‘yicha ko‘rib o‘tilgan misol va holatlarga o‘xshash tartibda yuritiladi.

Ilovalar

1-ilova
AV-1 namunaviy shakl

TASDIQLAYMAN

Oluvchi: _____
korxonaning nomi

Manzil: _____

H/r: _____

Bank: _____

MFO: _____ STIR: _____

XXTUT _____

TASDIQLAYMAN

Topshiruvchi: _____
korxonaning nomi

Manzil: _____

H/r: _____

Bank: _____

MFO: _____ STIR: _____

XXTUT _____

Asosiy vositalarni (bino, inshootlardan tashqari) qabul qilish–Topshirishning _____ - sonli dalolatnomasi

Qabul qilish–Topshirish vaqtida joylashgan joyi _____ “ _____ ” _____ 20 ____-yildan

Ishlab chiqargan korxonona _____

1. Berish sanasida asosiy vositalarning holati to‘g‘risida ma‘lumotlar

Asosiy vositaning nomi	Sana			Foydalanish-ning haqiqiy muddati	Qoldiq qiymati, so‘m	Xarid qilish qiymati (Shartnoma qiymati)
	Ishlab chiqarilgan (yil)	Foydalanishga berilgan (birinchi-marta)	Oxirgi kapital ta‘mirlash			

2. Buxgalteriya hisobiga qabul qilish sanasidagi asosiy vositalar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar

Boshlang‘ich qiymatga olib boriladigan xarajatlar qiymati			Boshlang‘ich qiymat, so‘m

3. Asosiy vositalarning qisqacha individual tavsifi

Asosiy vositalar, qurilmalar, jihozlar		Qimmatbaho materiallar (metallar, toshlar va hokazolar) mavjudligi				
Nomi	Miqdori	Qimmat baholi toshlar nomi	Nomenklatura raqami	O‘lchov birligi	Miqdori	Og‘irligi

Qabul qilish–Topshirish bo‘yicha komissiya
 “___” _____ 20__-yildagi sinov natijasi
 Asosiy vositalar texnik shartlarga

mos keladi
mos kelmaydi

Qo‘shimcha ishlov talab etiladi
 talab etilmaydi

(nima mos kelmasligi ko‘rsatilsin)

(nima talab etilishi ko‘rsatilsin)

Komissiya xulosasi: Asosiy vositalar texnik tavsif ma’lumotlari talablariga mos keladi, ishchi holatda va foydalanishga yaroqli

Ilova. Texnik hujjatlar

Komissiya raisi	_____	_____	_____
	lavozim	imzo	F.I.Sh.
Komissiya a’zolari	_____	_____	_____
	lavozim	imzo	F.I.Sh.
	_____	_____	_____
	lavozim	imzo	F.I.Sh.

Asosiy vositalar
 Topshirdi _____
 _____ lavozim _____ imzo _____ F.I.Sh.
 ‘___’ _____ 20__-y.

Qabul qildi _____
 _____ lavozim _____ imzo _____ F.I.Sh.
 “___” _____ 20__-y.

“___” _____ 20__-yildagi _____-sonli ishonchnoma bo‘yicha:
 berilgan _____

(kim tomonidan, kimga (F.I.Sh.))

Asosiy vositalarni mas’ul saqlashga qabul qildi

_____ lavozim _____ imzo _____ F.I.Sh.
 “___” _____ 20__-y.

Buxgalteriya belgisi:
 Asosiy vositalarni hisobga olish inventar kartochkasi (daftari)da
 chiqib ketish belgilab qo‘yildi

Asosiy vositalarni hisobga olish kartochkasi ocxilganli yoki inventar
 daftarga yozuv to‘g‘risida buxgalteriya belgisi

№	Tuzish sanasi

Bosh buxgalter _____
 _____ imzo _____ F.I.Sh.

Bosh buxgalter _____
 _____ imzo _____ F.I.Sh.

TASDIQLAYMAN

Oluvchi: _____
korxonaning nomi

Manzil: _____

H/r: _____

Bank: _____

MFO: _____ STIR: _____

XXTUT _____

TASDIQLAYMAN

Topshiruvchi: _____
korxonaning nomi

Manzil: _____

H/r: _____

Bank: _____

MFO: _____ STIR: _____

XXTUT _____

Asosiy vositalarni (bino, inshootlar uchun) qabul qilish–Topshirishning _____ - sonli dalolatnomasi

Qabul qilish–Topshirish vaqtida joylashgan joyi _____ “_____” _____ 20 ____-yildan

Ishlab chiqargan korxon _____

1. Berish sanasida asosiy vositalarning holati to'g'risida ma'lumotlar

2. Buxgalteriya hisobiga qabul qilish sanasidagi asosiy vositalar to'g'risidagi ma'lumotlar

Sana					Foydalanish-ning haqiqiy muddati (yil, oylar)	Hisoblangan eskirish summasi, so'm	Qoldiq qiymati, so'm	Xarid qilish qiymati (Shartnoma qiymati), so'm	Qarz mablag'lar bo'yicha foizlarning kapitalizatsiya qilinadigan summasi	Boshlang'ich qiymat, so'm	Foydali xizmat muddati
Qurilish boshlangan	Qurilish tugagan	Foydalanishga berilgan	Oxirgi rekonstruksiya, modernizatsiya, qo'shimcha qurish	Oxirgi kapital ta'mirlash							

3. Asosiy vositalarning qisqacha individual tavsifi

Qimmatbaho materiallar (metallar, toshlar va hokazolar) mavjudligi				
Qimmat baholi toshlar nomi	Nomenklatura raqami	O'Ichov birligi	Miqdori	Og'irligi

Asosiy vositalarni tavsiflovchi konstruktiv unsurlarning va boshqa belgilarning nomi	Sifat va miqdoriy tavsifi				Izoh
	Asosiy qismning	Qo'shimcha qurilgan binolar va shu kabilar			
Umumiy-maydoni, m ²					
Qavatlar soni					
Umumiy qurilish hajmi, m ³					
Shu jumladan: yer osti qismi, m ³					
Qurilgan, qurilgan-qo'shimcha qurilgan va qo'shimcha qurilgan binolar-maydoni, m ²					
Shu jumladan: materiallar					

Qabul qilish–Topshirish bo‘yicha komissiya

“ ___ ” _____ 20 __ - yildagi sinov natijasi
Asosiy vositalar texnik shartlarga

mos keladi
mos kelmaydi

Qo‘shimcha ishlov

talab etiladi
talab etilmaydi

(nima mos kelmasligi ko‘rsatilsin)

(nima talab etilishi ko‘rsatilsin)

Komissiya xulosasi: Asosiy vositalar texnik tavsif ma’lumotlari talablariga mos keladi, ishchi holatda va foydalanishga yaroqli

Ilova. Texnik hujjatlar

Komissiya raisi

Komissiya a’zolari

Asosiy vositalar
Topshirdi

Qabul qildi

“ ___ ” _____ 20 __ -y.

“ ___ ” _____ 200 __y.

“ ___ ” _____ 20 __-yildagi _____-sonli ishonchnoma bo‘yicha:
berilgan _____

(kim tomonidan, kimga (F.I.Sh.))

Asosiy vositalarni mas’ul saqlashga qabul qildi

“ ___ ” _____ 20 __-y. _____

Buxgalteriya belgisi:

Asosiy vositalarni hisobga olish inventar kartochkasi (daftari)da
chiqib ketish belgilab qo‘yildi

Asosiy vositalarni hisobga olish kartochkasi oxirilganligi yoki inventar
daftarga yozuv to‘g‘risida buxgalteriya belgisi

№	Tuzish sanasi

Bosh buxgalter

Bosh buxgalter

Asosiy vositalarni hisobga olishning _____-sonli inventar kartochkasi

Tuzish sanasi	Kirim qilish hujjati	
	Sanasi	Raqami

Korxonalar _____ Tarkibiy bo'linmalar _____ asosiy vositalarning joylashgan joyi _____

asosiy vositalarning to'liq nomi va foydalanish maqsadi _____ ishlab chiqargan korxonaning nomi _____ modeli, tipi, markasi _____

Boshlang'ich qiymat, so'm	Foydali xizmat muddati	Jamg'arilgan eskirish, so'm	Qoldiq qiymat, so'm	Asbob-uskuna
1	2	3	4	5

Raqami			Ishlab chiqarish, qurish yili	Qimmat baholi materiallar (metallar, toshlar va hokazolar) mavjudligi				Chiqib ketgan (berilgan)				
Inventar	Zavod	Pasport		Qimmat baholi materiallar nomi	Nomenklatura	O'lchov birligi		Miqdori (og'irligi)	Hujjat bo'yicha		Chiqib ketish (o'tkazish) sababi	
						Nomi	Kodi		Sanasi	Raqami	Nomi	Kodi
6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	18	19

AV-6 shaklning orqa tomoni

Asosiy vositalarni qo'shimcha qurish, qo'shimcha asbob-uskunalar bilan jihozlash, rekonstruksiya, modernizatsiya qilish (buxgalteriya yozuvi)			Asosiy vositalarni ta'mirlash (buxgalteriya yozuvi)		
Sana	Raqami	Xarajat summasi, so'm	Sana	Raqami	Xarajat summasi, so'm
1	2	3	4	5	6

Asosiy vositalarning qisqacha individual tavsifi

Asosiy vositalarni tavsiflovchi konstruktiv unsurlarning va boshqa belgilarning nomi	Materiallar, hajmi va boshqa ma'lumotlar				
	Asosiy qism	Asosiy qismga tegishli muhim qo'shimcha qurilishlar, qurilmalar va jihozlar nomi			
1	2	3	4	5	6

Kartochkani to'ldirdi

_____ lavozim

_____ imzo

_____ F.I.Sh.

“ ” _____-y.

4-ilova
AV-6a namunaviy shakl

**Asosiy vositalar guruhlarini hisob olishning
INVENTAR KARTOCHKASI**

Hujjat raqami	Tuzish sanasi

Korxonalar

_____ (nomi) bo‘linma

_____ (nomi) javobgar shaxs

_____ (F.I.Sh)

№	Asosiy vositalar nomi	Inventar raqami	Ishlab chiqarish (qurish) sanasi	Korxonaga kelib tushgan		Buxgalteriya hisobiga qabul qilingan sanadagi boshlang‘ich qiymat, so‘m	Foydali xizmat muddati	Hisoblangan amortizatsiya (eskirish) summasi, so‘m	Qoldiq qiymati, so‘m.	Qayta baholash			Chiqib ketgan (berilgan)	
				Hujjat, sanasi, raqami	Buxgalteriya hisobiga qabul qilingan sana					Sanasi	Qayta hisoblash (qayta baholash) koeffitsiyenti	Qayta tiklash qiymati, so‘m.	Hujjat, sanasi, raqami	Chiqib ketish sababi
1	2	3	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16

AV-6a shaklning orqa tomoni

№	Asosiy vositalar nomi	Inventar raqami	Ishlab chiqarish (qurish) sanasi	Korxonaga kelib tushgan		Buxgalteriya hisobiga qabul qilingan sanadagi boshlang‘ich qiymat, so‘m.	Foydali xizmat muddati	Hisoblangan amortizatsiya (eskirish) summasi, so‘m.	Qoldiq qiymati, so‘m.	Qayta baholash			Chiqib ketgan (berilgan)	
				Hujjat, sanasi, raqami	Buxgalteriya hisobiga qabul qilingan sana					Sanasi	Qayta hisoblash (qayta baholash) koeffitsiyenti	Qayta tiklash qiymati, so‘m	Hujjat, sanasi, raqami	Chiqib ketish sababi
1	2	3	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Inventar kartochkani yuritishga mas'ul shaxs

lavozim

imzo

F.I.Sh.

5-ilova

AV-6b namunaviy shakl.

Korxonona

(korxonaning nomi)

Tarkibiy

bo'linma

(tarkibiy bo'linmaning nomi)

**Asosiy vositalarni hisob olishning
INVENTAR DAFTARI**

“ ___ ” _____ 20__ yildan “ ___ ” _____ 20__ -yilgacha bo'lgan davr uchun

Inventar daftarni yuritishga mas'ul shaxs

lavozim

imzo

F.I.SH.

Moddiy javobgar shaxs

AV-6b namunaviy shaklning 2-varag'i

№	Asosiy vositalarning nomi	Inventar raqami	Kelib tushgan				Boshlang'ich qiymat, so'm	Foydali xizmat muddati	Hisoblangan amortizatsiya (eskirish) summasi, so'm
			Hujjati, sanasi, raqami	Buxgalteriya hisobiga qabul qilingan sana	Tarkibiy bo'linma	Javobgar shaxs			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

mazkur namunada AV-6b- shakl bo'yicha daftarning barcha juft sonli varaqlari bosmadan chiqarilishi kerak

AV-6b namunaviy shaklning 3-varag'i

Qoldiq	Qayta baholash	Ichki harakat, chiqib ketishi (hisobdan chiqarish)
--------	----------------	--

qiymati, so'm	Sanasi	Qayta hisoblash (qayta baholash) koeffitsiyenti	Qayta tiklash qiymati, so'm	Hujjati, sanasi, raqami	Tarkibiy bo'linma	Javobgar shaxs	Chiqib ketish (hisobdan chiqarish) sababi
11	12	13	14	15	16	17	18

mazkur namunada AV-6b namunaviy shakl bo'yicha daftarning barcha toq sonli varaqlari bosmadan chiqarilishi kerak.

Oluvchi korxonalar _____ (nomi)

Dalolatnomani _____ tuzish _____ uchun _____ asos

(buyruq, farmoyish, shartnoma (uning turini ko'rsatish bilan))

“Asbob-uskunalar qabul qilish (kelib tushishi) to'g'risidagi” dalolatnoma

Buxgalteriya hisobiga qabul qilish sanasi ‘ ___ » _____ 20 __ -y.

Hujjat raqami	Tuzish sanasi

TASDIQLAYMAN

Rahbar _____
(lavozim) _____ (imzo) _____ (familiyasi, ismi, sharifi)

“ ___ ” _____ 20 __ y.

Yetkazib beruvchi _____ korxonalar _____ (sotuvchi)

Ishlab _____ (nomi) chiqaruvchi _____ korxonalar

Yuk _____ jo'natuvchi _____ korxonalar _____ (taShu _____ vchi _____ korxonalar)

Asbob-uskunalar qabul qilish (joylashgan) joyi _____ (nomi)

Yetkazib berish uslubi _____ -son _____ Transport yuk xati

seriyasi	
raqami	
sanasi	

(transport vositasining turi)

Plombalarning mavjudligi _____

1. Asbob-uskunalar qabul qilish vaqti to'g'risidagi ma'lumotlar

Sana, vaqt, soat, minut						
Asbob-uskunalar (yuk) jo'natilgan		Asbob-uskunalar (yuk) kelib tushishi		Asbob-uskunalar (yuk) qabul qilish (kelib tushishi)		
Jo'natuvchi stantsiyasidan	Jo'natuvchi omboridan	qabul qilish joyi		Boshlanishi	To'xtatilishi	Qaytadan boshlanishi
Punktning nomi				Tugashi		

1	2	3	4	5	6	7

2. Kelib tushgan asbob-uskunalar to'g'risida ma'lumotlar

Asbob-uskunalar			O'rash turi	O'lchov birligi	Asbob-uskunalarini yetkazib beruvchi korxonalar hujjatlari bo'yicha						Haqiqatda qabul qilingan			Izoh
Nomi	Zavod (nomenklatura) raqami	Tipi, markasi, belgisi			Joy soni, dona	Yuk og'irligi		Qiymati, so'm.		Yuk xati bo'yicha muhim belgilar	Joy soni, dona	Yuk og'irligi	Aniqlangan nosozliklar	
						Jo'natuv-chiniki	Yo'lda (portda va hokazo)	Bir birligi uchun	Jami					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15

Asbob-uskunani ko'rishda aniqlangan: 1. O'rash shikastlanmagan shikastlangan (shikastlangani ko'rsatilsin) 2. Asbob-uskuna komplekt/ komlekt emas holda yetkazilgan (komlektligi ko'rsatilsin) komplekt komplekt emas (komlekt emasligi ko'rsatisin)

Izoh. O'rnatishda, sozlashda va sinashda aniqlangan nosozliklar "Asbob uskunalarda aniqlangan nosozliklar to'g'risidagi" dalolatnoma bilan rasmiylashtiriladi (AV-16 shakl)

Komissiya xulosasi:

Ilova qilinadigan hujjatlar ro'yxati:

Asbob-uskunalarining soni, sifati va komplektligi bo'yicha qabul qilish qoidalari bilan komissiyaning barcha a'zolari tanishdi:

(lavozim)	(imzo)	(F.I.Sh)	(vakolat to'g'risidagi berilgan hujjatning raqami va sanasi hamda hujjatni bergan korxonaning nomi)
(lavozim)	(imzo)	(F.I.Sh)	(vakolat to'g'risidagi berilgan hujjatning raqami va sanasi hamda hujjatni bergan korxonaning nomi)
(lavozim)	(imzo)	(F.I.Sh)	(vakolat to'g'risidagi berilgan hujjatning raqami va sanasi hamda hujjatni bergan korxonaning nomi)

Qabul qildi

(lavozim)

(imzo)

(F.I.Sh.)

"__" 20__ - y. __-sonli ishonchnoma bo'yicha berilgan

(kim tomonidan, kimga (famiyasi, ismi, sharifi))

Asosiy vositalarni mas'ul saqlashga qalul qildi

(lavozim)

(imzo)

(F.I.Sh.)

Asosiy vositalarni hisobining inventar kartochkasi o'xirilganligi to'g'risida buxgalteriya belgisi

Bosh buxgalter

Hujjatning raqami

Tuzish sanasi

(imzo)

(F.I.Sh.)

Buyurtmachi korxonasi _____ Dalolatnomani tuzish uchun asos _____
(nomi va tarkibiy bo'linma nomi) (hujjatning nomi (raqami va sanasini ko'rsatish bilan))

“Asbob -uskunalarni o'rnatishga qabul qilish to'g'risidagi” dalolatnoma

Hujjat raqami	Tuzish sanasi	Topshirish sanasi		
		O'rnatishga	Foydalanishga	Shartnoma bo'yicha haqiqatda

Dalolatnomani tuzish joyi _____ Ishlab chiqaruvchi _____
(nomi) (nomi)

Yetkazib beruvchi _____ O'rnatuvchi _____
(nomi) (nomi)

I. Quyida sanab o'tilgan asbob-uskunalar o'rnatish uchun berildi _____
(bino, inshoot, sexning nomi)

Nomi	Asbob-uskunalar raqami			Tipi, markasi	Buyurtmachining omboriga kelib tushish		Miqdori, dona	Qiyamati, so'm.		Izoh
	Zavod (nomenklatura)	Pasport (o'ram)	Texnik sxemada joylashishi bo'yicha		Sanasi	Qabul qilish dalolatnomasining raqami		Bir birligi	Jami	

AV-15 namunaviy shaklning orqa tomoni

Asbob uskunalarini o'rnatishga qabul qilishda aniqlandi:

loyiha ixtisosiga yoki chizmaga _____ mos keladi (agar mos kelmasa, nimasi mos kelmasligi ko'rsatilsin) _____
mos kelmaydi

asbob-uskunalar _____ komplekt holda berilgan (qabul qilish amalga oshirilgan komplekt tarkibi va texnik hujjatlar va qanday komplekt bo'lganligi ko'rsatilsin)
_____ komplekt bo'lmagan

Asbob-uskunalar ko'rishda nosozliklar _____ aniqlanmagan (agar aniqlangan bo'lsa, ularni batafsil sanab berilsin) _____
_____ aniqlangan

Izoh: O'rnatishda, sozlashda va sinashda aniqlangan nosozliklar “Asbob -uskunalarda aniqlangan nosozliklar to'g'risidagi” dalolatnoma bilan rasmiylashtiriladi (AV-16 shakl)

O'rnatishga yaroqliyigi to'g'risida xulosa: _____

Topshirdi

Qabul qildi

Buyurtmachi korxonaning vakili

O'rnatuvchi korxonaning vakili

(lavoziim) (imzo) (F.I.Sh) (lavoziim) (imzo) (F.I.Sh)

Ko'rsatilan asbob-uskunalar mas'ul saqlashga qabul qilindi
Moddiy javobgar shaxs

(lavoziim)

(imzo)

(F.I.Sh.)

“ _____ ” _____ 20__-y.

Buyurtmachi korxonasi _____
(korxonaning nomi)

_____ (tarkibiy bo'linma)

“Asbob-uskunalarda aniqlangan nosozliklar to‘g‘risidagi” dalolatnoma

Hujjatning raqami	Tuzish sanasi

o‘rnatishga qabul qilingan dalolatnoma

raqami	
sanasi	

Dalolatnomani tuzilgan joyi _____
(manzil, bino, inshoot, sex)

Ishlab chiqaruvchi korxonasi _____
(nomi)

Yetkazib beruvchi korxonasi _____
(nomi)

Yuk jo‘natuvchi korxonasi _____
(nomi)

Tashuvchi korxonasi _____
(nomi)

O‘rnatuvchi korxonasi _____
(nomi)

1. Quyidagi asbob-uskunalarni _____ jarayonida nosozliklar aniqlandi:
(qabul qilish, o‘rnatish, sozlash, sinash)

Asbob-uskunalarining				Sana		Aniqlangan nosozliklar
Nomi	Pasport yoki o‘ramning raqami	Tipi, markasi	Loyihachi korxonasi	Asbob-uskunalarni ishlab chiqarish	Asbob-uskunalarining kelib tushishi	
1	2	3	4	5	6	7

AV-16 namunaviy shaklning orqa tomoni

Asbob-uskunalarining				Sana		Aniqlangan nosozliklar
Nomi	Pasport yoki o‘ramning raqami	Tipi, markasi	Loyihachi korxonasi	Asbob-uskunalarni ishlab chiqarish	Asbob-uskunalarining kelib tushishi	
1	2	3	4	5	6	7

Aniqlangan nosozliklarni bartaraf qilish uchun lozim: _____

(aniqlangan nosozliklarni bartaraf etish bo‘yicha tadbirlar yoki ishlar, bajaruvchi va bajarish muddatlari batafsil ko‘rsatiladi)

Buyurtmachi korxonaning vakili

O‘rnatuvchi korxonaning vakili

_____ (lavozim)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

_____ (lavozim)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

“ _____ ” _____ 20__-y.

Ishlab chiqaruvchining vakili

_____ (lavozim)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

“ _____ ” _____ 20__-y.

Asosiy vositalar ichki harakatining
_____ -sonli yuk xati

“ _____ ” _____ 20 __ -y.

Korxonaning nomi _____

Topshiruvchi _____

Oluvchi _____

№	Asosiy vositalarning		Soni, dona	Qiymat, so‘m	
	Nomi	Inventar raqami		Bir birlik	Jami
Hujjat bo‘yicha jami					

Izoh (asosiy vositalar texnik holatining qisqacha tavsifi) _____

Topshirdi: _____
lavoziim imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Qabul qildi: _____
lavoziim imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Asosiy vositalarni hisobga olish inventar kartochkasida (daftarida) ko‘chirib o‘tkazish belgilab qo‘yilgan.

Bosh buxgalter _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

**Ta'mirlangan rekonstruksiya va modernizatsiya qilingan
asosiy vositalarni qabul qilish –Topshirishning
_____ - sonli dalolatnomasi**

“_____” _____ 20__ -yildan

Tarkibiy bo‘linma	Asosiy vositalarni ta'mirlash, rekonstruksiya, modernizatsiya, qo'shimcha asbob-uskunalar bilan jihozlash amalga oshirilgandagi ma'lumotlar					
	Oldin			Keyin		
	Boshlang'ich (balans) qiymati	Jamg'arilgan amortizatsiya summasi, so'm	Qoldiq qiymati	Boshlang'ich (balans) qiymati	Jamg'arilgan amortizatsiya summasi, so'm	Qoldiq qiymati
1	2	3	4	5	6	7

Bajaruvchi - korxonalar (tarkibiy bo‘linma) _____ da
“_____” _____ 20__ -yildan _____ - sonli shartnoma (buyurtma) bo‘yicha

ta'mirlash (rekonstruksiya, modernizatsiya)da bo‘lgan
Ta'mirlash (rekonstruksiya, modernizatsiya) bo‘yicha
nazarda tutilgan ishlar bajarilgan

Sana _____ dan _____ Sana _____ gacha
to‘liq _____
to‘liq emas

(nima bajarilmagani aniq ko‘rsatilsin)

Ta'mirlash (rekonstruksiya, modernizatsiya) tugagandan keyin asosiy vositalar sinovdan o‘tdi va foydalanishga topshirilgan.

Rekonstruksiya, modernizatsiya natijasida asosiy vositalarning o‘zgargan tavsiflari

Topshirdi:	_____	_____	_____
	lavozim	imzo	(familiyasi, ismi, sharifi)
Qabul qildi:	_____	_____	_____
	lavozim	imzo	(familiyasi, ismi, sharifi)

“_____” _____ 20__ -y.

bo‘yicha

(korxonaning nomi)

20__ -y. “_____” _____ dagi

_____ -sonli **BUYRUQ** (qaror, farmoyish)

_____ da inventarizatsiya o‘tkazish uchun quyidagi tarkibdagi inventarizatsiya komissiyasi (doimiy harakatdagi, ishchi) tayinlanadi:

1. Rais _____
(lavozimi, F.I.Sh.)

2. Komissiya a‘zolari _____
(lavozimi, F.I.Sh.)

Inventarizatsiyadan o‘tkazish kerak _____
(mol-mulk va moliyaviy majburiyatlar)

Inventarizatsiyadan o‘tkazishga kirixilsin _____ va tugatilsin _____
(sana) (sana)

Inventarizatsiyadan o‘tkazishga sabab _____
(nazorat tekshiruvi, qayta baholash va h.k.)

Inventarizatsiya bo‘yicha ma‘lumotlarni _____ gacha buxgalteriyaga topshirilsin
(sana)

Rahbar _____
(imzo) (sana)

(korxonaning nomi)

Inventarizatsiya o'tkazish haqidagi buyruqlarning bajarilishi ustidan nazorat kitobi Boshlandi 20__ y. __ __ Tugatildi 20__ y. __ __

T/r	Inventarizatsiya o'tkaziladigan korxonada, ombor, sex, uchastka va h.k. nomi	Moddiy javobgar shaxslarning familiyasi	Buyruq		Inventarizatsiya komissiyasi tarkibi (rais va komissiya a'zolarining familiyasi)	Buyruqni olganligi haqida tilxat	Inventarlana-digan mulk nomi	Inventarizatsiyaning boshlanishi (sana)		Inventarizatsiyaning tugallanishi (sana)		Inventarizatsiya natijalari to'g'risida baho						Tasdiqlan-gan sana	Kamomad bo'yicha chora ko'rilgan sana		Belgi
			Sana	Raqami				Buyruq ko'ra	Haqiqatda	Buyruq ko'ra	Haqiqatda	Boshlang'ich natija			Yakuniy natija				Kamomadning qoplanishi	Ishning tergov idoralariga oshirilishi	
												Sana	Summa		Sana	Summa					
								Kamomad	Ortiqcha			Kamomad	Ortiqcha								
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22

___ - sonli Asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish RO'YXATI

<p>Korxonada _____</p> <p>Tarkibiy bo'linma _____</p> <p>Inventarizatsiyani o'tkazish uchun asos: buyruq, qaror, farmoyish (keraksizlarini o'chiring) _____</p> <p>Asosiy vositalar _____</p> <p>Joylashgan joyi _____</p>	<p>STIR- _____</p> <table border="1" style="width: 100%;"> <tr> <td style="width: 80%;"></td> <td style="width: 20%; text-align: center;">Kodlar</td> </tr> <tr> <td>INV-1-sonli shakl BHUT bo'yicha</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Sana (yil, kun, oy)</td> <td></td> </tr> <tr> <td>KTUT bo'yicha</td> <td></td> </tr> <tr> <td>XXTUT bo'yicha</td> <td></td> </tr> <tr> <td>KTUT bo'yicha</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Inventarizatsiya boshlangan sana</td> <td></td> </tr> <tr> <td>Inventarizatsiya tugatilgan sana</td> <td></td> </tr> </table>		Kodlar	INV-1-sonli shakl BHUT bo'yicha		Sana (yil, kun, oy)		KTUT bo'yicha		XXTUT bo'yicha		KTUT bo'yicha		Inventarizatsiya boshlangan sana		Inventarizatsiya tugatilgan sana	
	Kodlar																
INV-1-sonli shakl BHUT bo'yicha																	
Sana (yil, kun, oy)																	
KTUT bo'yicha																	
XXTUT bo'yicha																	
KTUT bo'yicha																	
Inventarizatsiya boshlangan sana																	
Inventarizatsiya tugatilgan sana																	

TILXAT

Inventarizatsiyani o'tkazishning boshlanishiga asosiy vositalarga tegishli bo'lgan barcha chiqim va kirim hujjatlari buxgalteriyaga topshirildi va mening (bizning) javobgarligimga (javobgarligimizga) kelib tushgan hamma asosiy vositalar kirim qilingan, chiqib ketganlari Xarajatga chiqim qilingan.

Asosiy vositalarning saqlanishiga javobgar shaxs (shaxslar):

_____ (lavozimi)	_____ (imzosi)	_____ (F.I.Sh.)
_____ (lavozimi)	_____ (imzosi)	_____ (F.I.Sh.)

T/r	Asosiy vositalarning nomi va qisqa tavsifi	Ishlab chiqarilgan (qurilgan) yili	Raqami			Haqiqiy borligi		Buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bo'yicha	
			Inventar	Zavod	Pasporti bo'yicha	Soni	Qiymati, so'm	Soni	Qiymati, so'm
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Jami:									

Ro'yxat bo'yicha jami: tartib raqamlar soni

(so'z bilan)

Birliklarning haqiqatda umumiy soni

(so'z bilan)

Haqiqatda, so'm

summaga

(so'z bilan)

Komissiya raisi:

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

Komissiya a'zolari:

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

Ushbu inventarizatsiya ro'yxatida ___ dan ___ gacha raqamlangan barcha boyliklar mening (bizning) ishtirokimda (ishtirokimizda) komissiya tomonidan haqiqatda tekshirib chiqildi va ro'yxatga kiritildi. Bu borada inventarizatsiya komissiyasiga da'voyim (da'voyimiz) yo'q. Ro'yxatda sanab o'tilgan boyliklar mening (bizning) javobgarligimda (javobgarligimizda) saqlanmoqda.

Moddiy javobgar shaxs (shaxslar):

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

Ushbu ro'yxatda keltirilgan ma'lumotlar va hisob-kitoblarni tekshirdi:

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

**___ - sonli Ta'mirlanishi tugallanmagan asosiy vositalarni inventarizatsiyadan o'tkazish
DALOLATNOMASI**

Korxonalar _____

Tarkibiy bo'linmalar _____

Inventarizatsiyani o'tkazish uchun asos: buyruq,
qaror, farmoyish (keraksizlari o'chirilsin)

STIR- _____	Kodlar
INV-10-sonli shakl BHUT bo'yicha	
Sana (yil, kun, oy)-	
KTUT bo'yicha	
XXTUT bo'yicha	
KTUT bo'yicha	
Inventarizatsiya boshlangan sana	
Inventarizatsiya tugatilgan sana	
Buxgalteriya hisobi schyoti raqami	

T/r	Ta'mirlanayotgan asosiy vositalar nomi va turi	Raqami		Buyurtmach i		Ta'mirlashning smeta bo'yicha qiymati, so'm	Texnik tayyorlik foizi	Qiymati		Natijalar	
		Inventar	Buyurtma	Nomi	Ko d			Smeta	Haqiqiy	Iqtisod qilingan (-), so'm	Ortiqcha sarf (+), so'm
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Komissiya raisi

_____ (lavozimi)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

Komissiya a'zolari

_____ (lavozimi)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

_____ (lavozimi)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

_____ (lavozimi)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

_____ - sonli Asosiy vositalarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish
QAYDNOMASI

Korxonalar _____
 Korxonaning tarkibiy birligi _____
 Inventarizatsiyani o'tkazish uchun asos: buyruq, qaror, farmoyish
 (keraksizlari o'chiriladi)

STIR- _____	Kodlar
INV-10-sonli shakl BHUT bo'yicha	
Sana (yil, kun, oy)	
KTUT bo'yicha	
XXTUT bo'yicha	
KTUT bo'yicha	
Inventarizatsiya boshlangan sana	
Inventarizatsiya tugatilgan sana	
Buxgalteriya hisobi schyoti raqami	

T/r	Asosiy vositalarning nomi va qisqa tavsifnomasi	Ishlab chiqarilgan (qurilgan) yili	Raqami			Inventarizatsiya natijalari			
			Inventar	Zavod	Pasport bo'yicha	Ortiqcha		Kamomad	
						Soni	Summasi, so'm	Soni	Summasi, so'm
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Buxgalter _____
 (imzosi)

_____ (F.I.Sh.)

Solishtirish natijalari bilan tanishtirildi:

Moddiy javobgar shaxs _____
 (imzosi) (F.I.Sh.)

“Tasdiqlayman”

rahbarning F.I.Sh. imzo
20__yil “__” _____.

Asosiy vositalarni tugatish to‘g‘risidagi ____-sonli dalolatnoma

Korxonona _____

Tarkibiy bo‘linma	Tuzish sanasi	Operatsiya turining kodi	Asosiy vositani saqlashga mas‘ul shaxsning kodi

Asosiy vositaning nomi	Tur	Kod	Boshlang‘ich (qayta tiklash) qiymati	Jamg‘arilgan eskirish summasi	Ishlab chiqilgan (qurilgan) yili	Foydalanishga kiritilgan sana	Raqami	
							Inventar	Tayyorlovchi
1	2	3	4	5	6	7	8	9

20__y “__” _____ dagi - ____ sonli buyruq bilan tayinlangan komissiya

_____ ko‘rib chiqdi.

asosiy vositaning nomi

_____ ni, uning agregatlari, qismlari va mexanizmlarini

asosiy vositaning nomi

ko‘rib chiqish natijasida va hujjatlari (pasporti, formulyari) bilan tanishib chiqib, komissiya aniqladi:

1. 20__-y. “__” _____ korxonaga kelib tushgan. 2. Pasport bo‘yicha asosiy vositalarning og‘irligi _____

3. Yaroqli qismlar, detallar, materiallar, rangli va qimmatbaho metallar va shu kabilarning mavjudligi to‘g‘risida ma’lumot.

Raqami			Nomi	O‘lchov birligi	Soni	Bahosi	Summasi	
Tartib bo‘yicha	Katalog bo‘yicha	Nomenklatura						
1	2	3	4	5	6	7	8	
Jami								

4. Hisobdan chiqarish sababi _____

5. Texnik holati _____

Komissiya xulosasi: _____

Ilova qilinadigan hujjatlar ro‘yxati _____

Komissiya raisi

Komissiya a‘zolari

M.O‘.

_____ lavozimi

_____ imzo

_____ imzolovchining F.I.Sh.

_____ lavozimi

_____ imzo

_____ imzolovchining F.I.Sh.

_____ lavozimi

_____ imzo

_____ imzolovchining F.I.Sh.

_____ lavozimi

_____ imzo

_____ imzolovchining F.I.Sh.

17-ilova
AV-4a namunaviy shakl

“Tasdiqlayman”

rahbarning F.I.Sh. _____ imzo
20 __yil “ ____ ” _____.

Transport vositalarini tugatish to‘g‘risidagi _____ -sonli dalolatnoma

Korxonaga _____

Tarkibiy bo‘linma		Tuzish sanasi		Operatsiya turining kodi		Transport vositasini saqlashga mas‘ul shaxsning kodi			
Transport vositasining nomi	Modeli, turi	Kod	Boshlang‘ich (qayta tiklash) qiymati	Jang‘arilgan eskirish summasi	Ishlab chiqilgan yili	Foydalanihga kiritilgan sana	Raqami		Bajarilgan ish hajmi yoki bosgan yo‘li
							Inven-Tar	Tayyorlovchi	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

20 __y ‘ __ » _____ dagi - _____ sonli buyruq bilan tayinlangan komissiya
_____ modeli _____ turi _____ dvigatel raqami _____
(markasi)

davlat belgisi raqami _____ transport vositasini ko‘rib chiqdi.
_____ ni, uning agregatlari, qismlari va mexanizmlarini
(markali)

ko‘rib chiqish natijasida va hujjatlari (pasporti, formulyari) bilan tanishib chiqib, komissiya aniqladi:

1. 20 __-y. “ ____ ” _____ korxonaga kelib tushgan 2. Pasport bo‘yicha asosiy vositalarning og‘irligi _____

3. Yaroqli qismlar, detallar, materiallar, rangli va qimmatbaho metallar va shu kabilarning mavjudligi to‘g‘risida ma‘lumot.

Raqami			Nomi	O‘lchov birligi	Soni	Bahosi	Summasi
Tartib bo‘yicha	Katalog bo‘yicha	Nomenklatura					
Jami							

4. Hisobdan chiqarish sababi _____

5. Texnik holati _____

6. _____ dan hisobdan

(davlat yo‘l harakati xavfsizligi xizmati idorasi)

chiqarilganligi to‘g‘risidagi ma‘lumot _____

Komissiya xulosasi: _____

Ilova qilinadigan hujjatlar ro‘yxati _____

Komissiya raisi

Komissiya a‘zolari _____ lavozimi _____ imzo _____ imzolovchining F.I.Sh. _____

_____ lavozimi _____ imzo _____ imzolovchining F.I.Sh. _____

M.O‘. _____ lavozimi _____ imzo _____ imzolovchining F.I.Sh. _____

_____ lavozimi _____ imzo _____ imzolovchining F.I.Sh. _____

**Asosiy vositalarni tugatish bilan bog'liq xarajatlar va ularni tugatishdan kelib tushgan moddiy boyliklar to'g'risida
MA'LUMOTNOMA**

Tugatish xarajatlari				Tugatishdan foydalanish mumkin bo'lgan baho bo'yicha kelib tushdi					
Ish turi	Hujjat raqami	Xarajat moddasi	Summasi	Hujjat raqami	Qiymatliklar nomi	Kod (nomenklatura raqami)	Soni	Baho -si	Summasi
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Jami				Jami					

Tugatish natijasi _____

Asosiy vositalarni hisobga olish kartochkasida (kitobida) chiqib ketish belgilab qo'yildi.

Bosh buxgalter (buxgalter) _____

imzo

imzolovchining F.I.SH.

20 ___-yil "___" _____

19-ilova

QX-106-sonli namunaviy shakl

"Tasdiqlayman"

rahbar F.I.Sh.

imzo

"___" _____ 20 ___ - y.

Hayvonlarni asosiy podadan yaroqsizga chiqarishning _____ – sonli dalolatnomasi

Tuzish sanasi "___" _____ 20 ___ - y.

Korxonalar _____

Ferma (joy, sex) _____

20 ___-yil "___" _____ da ___ - sonli buyruq bilan tayinlangan komissiya

_____ ko'rib chiqdi

hayvonlarning turi va guruhi

Hayvonlar biriktirilgan _____

famiyasi, ismi, sharifi

Inventar raqami, laqabi, nasli	Yoshi	Jinsi	Semizligi	Boshlang'ich (qayta tiklash) qiymati	Jamg'arilgan eskirish summasi	Tirik vazni, kg		Chiqarish sababi va keyingi ishlatilish maqsadi
						Hisob ma'lumotlari bo'yicha	Haqiqatda	
Jami								

Ilova qilinadigan hujjatlar ro'yxati _____

Komissiya raisi

lavozim

imzo

(famiyasi, ismi, sharifi)

Komissiya a'zolari:

lavozim

imzo

(famiyasi, ismi, sharifi)

4-bob. Nomoddiy aktivlar hisobi

1-§. Aktivni nomoddiy aktiv sifatida tan olish

Nomoddiy aktivlar korxonalar aktivlarining ajralmas tarkibiy qismidir. *Nomoddiy aktivlar* korxonalar tomonidan uzoq muddat mobaynida ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish yoki tovarlarni sotish jarayonida foydalanish maqsadida yoxud ma'muriy va boshqa funksiyalarni amalga oshirish uchun ushlab turiladigan, moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan identifikatsiyalanadigan mol-mulk obyektlari hisoblanadi.

Nomoddiy aktivlarni hisobga olishning asosiy qoidalari bo'lib: tan olish paytini belgilash, balans qiymati, foydali xizmat muddatini baholash, amortizatsiya hisoblash usullarini belgilash, balans qiymatidagi boshqa o'zgarishlarni baholash va hisobga olish hamda ularning chiqib ketishidan moliyaviy natijalarni aniqlash, shuningdek, ular bo'yicha axborotlarni moliyaviy hisobotda yoritib berish tartibi hisoblanadi.

Nomoddiy aktivlarning ta'rifi aktivdan xo'jalik faoliyatida foydalanilishni va u moddiy qiymatga ega bo'lmashini talab qiladi. Agar moddiy mohiyatga ega bo'lmagan (pul mablag'lari ko'rinishida bo'lmagan) aktivlar yuridik huquqlar, jumladan, mulk huquqi bilan o'zaro munosabatda bo'lishi mumkin bo'lgan va ulardan uzoq muddat davomida foydalanilgan taqdirda nomoddiy aktivlar ta'rifiga javob beradi.

Aktivlarni buxgalteriya hisobiga nomoddiy aktivlar sifatida qabul qilishda bir vaqtning o'zida quyidagi shartlar bajarilishi kerak:

- moddiy-ashyoviy tuzilishga (shaklga) ega bo'lmashligi;
- aktivlardan mahsulot ishlab chiqarishda, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko'rsatishda yoxud korxonaning ma'muriy va boshqa funksiyalari uchun uzoq muddat, ya'ni davomiyligi 12 oydan yuqori foydali xizmat muddati yoki agar u 12 oydan oshadigan bo'lsa, oddiy operatsion davr mobaynida foydalanish. Bunda aktivning qiymati bir birlik (komplekt) uchun O'zbekiston Respublikasida belgilangan (Xarid qilish paytida) eng kam ish haqi miqdorining kamida ellik baravarini tashkil qiladi. Korxonalar rahbari nomoddiy aktivlar tarkibida hisobga olish maqsadida hisobot davri uchun aktivlar qiymatining kamroq chegarasini belgilashga haqli;
- korxonalar ushbu aktivni keyinchalik qayta sotishni mo'ljallamaydi;
- ishonchlilik, ya'ni korxonada aktiv va unga bo'lgan mutlaq huquqning mavjudligini tasdiqlovchi tegishli ravishda rasmiylashtirilgan hujjatlarning (patentlar,

guvohnomalar, boshqa muhofaza qiluvchi hujjatlar, patent, tovar belgisidan voz kechish (sotib olish) shartnomasining) mavjudligi;

- identifikatsiya qilish imkoniyati.

Nomoddiy aktiv agar u quyidagi mezonlardan biriga muvofiq kelsa:

identifikatsiya qilinuvchi bo‘lib hisoblanadi.

- ajraladigan bo‘lsa, ya’ni uni korxonadan ajratib bo‘lsa hamda sotish, berib yuborish, ijaraga berish, alohida yoki ular bilan bog‘liq aktiv, kontrakt yoki majburiyat bilan birga ayirboshlash (gudvilldan tashqari) mumkin bo‘lsa.

Agar EHM uchun dasturlar va ma’lumotlar bazasi tegishli asosiy vositaning (Shu jumladan, o‘rnatilmagan) tarkibiy qismi hisoblansa, u moddiy aktiv ahamiyatiga ega bo‘lgan asosiy vosita bilan birga qaraladi. Agar EHM uchun dasturlar va ma’lumotlar bazasi tegishli asosiy vositaning tarkibiy qismi hisoblanmasa va mutlaq huquq korxonaga tegishli bo‘lsa, u nomoddiy aktiv hisoblanadi;

- ushbu huquqlar beriladigan yoki korxonadan yoxud boshqa huquq va majburiyatlardan ajraladigan bo‘lishidan qat’i nazar, shartnomaviy va boshqa yuridik huquqlardan paydo bo‘ladi.

Korxonada nomoddiy aktiv bilan bog‘liq kelgusidagi iqtisodiy naf olish ehtimoli faqatgina quyidagi hollarda mavjud bo‘ladi:

- aktivning korxonaning kelgusidagi iqtisodiy nafni (daromadini) ko‘paytirishga qodirligi, shuningdek, korxonaning aktivdan ushbu maqsadda foydalanish maqsadi isbotlanganda;

- korxonada kutilayotgan kelgusidagi iqtisodiy nafni olishi uchun yetarlicha resurslar mavjud bo‘lganda yoki ularning hammabopligini isbotlash mumkin bo‘lganda.

Nomoddiy aktivlarning buxgalteriya hisobi birligi inventar obyekti hisoblanadi. Nomoddiy aktivlarning inventar obyekti bitta patent, guvohnomadan, huquqdan voz kechish shartnomasidan va shu kabilardan kelib chiqadigan jami huquqlar hisoblanadi. Bir inventar obyekti boshqasidan ajratilishining (identifikatsiya qilinishining) asosiy belgisi, ular tomonidan mahsulot ishlab chiqarish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko‘rsatishda mustaqil vazifalarning bajarilishi yoxud korxonaning ma’muriy va boshqa funksiyalari uchun ishlatilishi hisoblanadi.

Ikki yoki bir nechta korxonada mulkida bo‘lgan nomoddiy aktivlar obyekti har bir korxonada tomonidan umumiy mulkdagi uning ulushiga teng miqdorda nomoddiy aktivlar tarkibida aks ettiriladi.

Nomoddiy aktivlarga yuqorida keltirilgan shartlarning barchasiga javob beruvchi

quyidagi obyektlar kiritilishi mumkin:

- patent egasining ixtiro, sanoat namunalari va foydali modellarga bo‘lgan mutlaq huquqi;
- muallif yoki boshqa huquq egasining EHM uchun dasturlar va ma’lumotlar bazalariga bo‘lgan mutlaq huquqi;
- muallif yoki boshqa huquq egasining integral mikrosxemalarning topologiyalariga bo‘lgan mutlaq huquqi;
- huquq egasining tovar belgisi va xizmat ko‘rsatish belgisiga bo‘lgan mutlaq huquqi, shuningdek, tovar ishlab chiqarilgan joy nomidan foydalanish huquqi;
- huquq egasining seleksiya yutuqlariga bo‘lgan mutlaq huquqi;
- gudvill;
- tabiiy resurslardan foydalanish huquqi, ya’ni yerosti boyliklari, atrof-muhitdagi boshqa resurslar, atrof-muhit to‘g‘risidagi geologik va boshqa ma’lumotlar va shu kabilardan foydalanish huquqi;
- yer uchastkasidan foydalanish huquqi;
- boshqa nomoddiy aktivlar (mahsulot ishlab chiqarish, ishlar bajarish va xizmatlar ko‘rsatish, iqtisodiy va boshqa imtiyozlardan foydalanish huquqi va shu kabililar).

Mutlaq huquq deganda, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda faqatgina huquq egasi tomonidan yoki uning roziligi bilan uchinchi shaxsga berilishi mumkin bo‘lgan mulkiy huquq tushuniladi.

Nomoddiy aktivlar tarkibiga korxonada xodimlarining intellektual va ishchanlik sifati, ularning malakasi va mehnatga qobiliyati kiritilmaydi, chunki ular o‘zlarining egalaridan ajralmas hisoblanadi va ularsiz foydalanish mumkin emas.

Eng ko‘p tarqalgan nomoddiy aktivlar, litsenziyalar, patentlar, mualliflik huquqlari, dasturiy ta’minoti, mijozlarning ro‘yxati, kvotalar, nou-xaular, franshizalar, savdo markalari va gudvillar hisoblanadi.

Nomoddiy aktivlarning quyida tavsifi keltirilgan:

Patent – huquqiy tan olingan va ro‘yxatdan o‘tkazilgan mutloq huquq. Patent huquqi uning egasiga patentga taalluqli bo‘lgan buyum, jarayon yoki faoliyatdan foydalanish, ishlab chiqarish, sotish va nazorat qilish huquqini beradi.

Nou-xau xo‘jalik faoliyati davomida daromad keltiruvchi yangi texnologiyadir. Nou-xau tijorat, texnik, boshqaruv moliya kabi tavsifdagi texnik bilim va boshqa bilimlarga aytiladi.

Sanoat dizaynini ro‘yxatdan o‘tkazish ishlab chiqarilgan buyumning shakli,

namunasi yoki bezaklariga nisbatan berilgan patentga o'xshashdir. Sanoat dizaynini ro'yxatdan o'tkazishda tashqi ko'rinish himoya vositasining vazifasini bajarsa, patent xizmat ko'rsatishni himoya qila oladi. Masalan, kompaniya terminalining yangi dizayni dizaynni ro'yxatdan o'tkazish bilan himoyalanaadi. Kompyuter esa patent bilan himoyalanaadi.

Mualliflik huquqi mualliflarga adabiyot, musiqa, tasviriy san'at va boshqa yaratilgan asarlar uchun qonun yo'li bilan berilgan himoya shakli. Mualliflik huquqi egalariiga beriladigan huquqlar – o'z ishlarini chop ettirish, qayta bosish va ko'paytirish, sotish va nusxalarini taqsimlash hamda o'z asarlarini ijro etish va yozdirish huquqlarini beradi.

Savdo markasi va sanoat namunalari kompaniyalar tomonidan mahsulot yoki xizmat uchun berilgan nomlar yoki identifikatsiyani aniqlovchi boshqa ramzlar ular egalik qilishni asosli ravishda olib borish uchun ro'yxatdan o'tkazilishi mumkin. Ro'yxatdan o'tkazilgan savdo markalari va sanoat namunalari uchun noaniq davrlarga muddatni uzaytirish yo'li bilan yangilanishi mumkin. Bu holda nomlar, ramzlar yoki mahsulot identifikatsiyasini belgilovchi boshqa ramzlar yuridik hisoblanadi.

Franshizlar ma'lum bir formula, texnologiya yoki tashqi ko'rinishini qo'llash bo'yicha o'tkazilgan xos huquq. Franshizalar, odatda, hukumat organlari tomonidan davlat mulkidan foydalanish huquqiga egalik qilish yoki kommunal xizmat ko'rsatish uchun va korxonalar tomonidan konkret bir ishlar va konkret xizmatlardan foydalanish huquqi bilan egalik qilish uchun taqdim qilinadi. Franshiza to'g'risidagi har bir kontrakt franshizaning amalda bo'lish davrini „Shuningdek, frankchayzor (foydalanish huquqiga imkon beruvchi subyekt)ning hamda franchayzer (bu imtiyozni oluvchi subyekt)ning huquq va majburiyatlari konkret belgilab beriladi.

2-§. Nomoddiy aktivlarning kelib tushishi va baholanishi

Mulkka egalik, xo'jalik yurituv yoki tezkor boshqaruv huquqi asosida korxonaga tegishli bo'lgan nomoddiy aktivlarning qiymati korxonaga balansiga kiritilishi lozim.

Nomoddiy aktivlar aktiv sifatida tan olinganda, ular **boshlang'ich qiymat** bo'yicha baholanadi. Bunda **boshlang'ich qiymat bo'lib** nomoddiy aktivlarni yaratish (ishlab chiqish) yoki sotib olish bo'yicha haqiqatda amalga oshirilgan xarajatlar qiymati (pul mablag'lari yoki ularning ekvivalentlari summasi yoxud boshqa to'lovlarning joriy qiymati), shu jumladan, to'langan va qoplanmaydigan soliqlar (yig'imlar), shuningdek, aktivni undan maqsadga muvofiq, foydalanish uchun ishga yaroqli holatga keltirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar qiymati

tushuniladi.

Amaliyotda nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati ularning kelib tushish manbayidan kelib chiqib, aniqlanadi. Nomoddiy aktivlar korxonlarga kelib tushish manbai bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- ishlab chiqish tugaganidan so'ng yaratilgan obyektning qabul qilish–Topshirish;
- oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha obyektning xarid qilish;
- ustav kapitaliga ta'sischilarning (ishtirokchilarning) hissasi ko'rinishida kelib tushish;
- tekinga kelib tushish (hadya shartnomasi bo'yicha);
- davlat subsidiyalari hisobiga olish;
- ayirboshlash;
- ortiqcha (hisobga olinmagan) nomoddiy aktivlar obyektlarini aniqlash va boshqa asoslarga ko'ra.

21-sonli BHMSga muvofiq, mulkiy huquqi korxonaga tegishli nomoddiy aktivlarning mavjudligi va harakati to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

- 0410 – “Patentlar, litsenziyalar va nou-xau”;
- 0420 – “Savdo markalari, tovar belgilari va sanoat namunalari”;
- 0430 – “Dasturiy ta'minot”;
- 0440 – “Yer va tabiat resurslaridan foydalanish huquqi”;
- 0460 – “Franchayz”;
- 0470 – “Mualliflik huquqlari”;
- 0480 – “Gudvill”;
- 0490 – “Boshqa nomoddiy aktivlar”.

Barcha turdagi nomoddiy aktivlarning dastlabki bahosi boshlang'ich qiymat bo'lishi kerak va ular buxgalteriya hisobiga ushbu qiymat bo'yicha qabul qilinadi.

2.1. Haq evaziga xarid qilingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati

Haq evaziga xarid qilingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati quyidagi xarajatlardan tashkil topadi:

- huquqdan voz kechish (xarid qilish) shartnomasiga muvofiq, huquq egasiga (sotuvchiga) to'langan summalar;
- huquq egasining mutlaq huquqidan voz kechishi (xarid qilish) munosabati bilan amalga oshirilgan ro'yxatdan o'tkazish yig'implari, davlat bojlari, patent bojlari va

boshqa shunga o'xshash to'lovlar;

- bojxona bojlari va yig'implari;

- nomoddiy aktivlarni xarid qilish munosabati bilan to'lanadigan soliqlar va yig'implar summolari (agar ular qoplanmasa);

- nomoddiy aktivlarni xarid qilish bilan bog'liq axborot va maslahat xizmatlari uchun to'langan summalar;

- nomoddiy aktivlar vositachilar orqali xarid qilinganda, ularga to'lanadigan haqlar;

- nomoddiy aktivlarni yetkazib berish (yaratish) riskini sug'urtalash bo'yicha xarajatlar;

- aktivdan maqsadga ko'ra foydalanish uchun uni yaroqli holatga keltirish bilan bevosita bog'liq boshqa xarajatlar.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, kreditdan foydalanganlik uchun foizlarni to'lashga doir xarajatlar qarzga olingan kapital hisobidan butkul yoki qisman sotib olingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymatiga kiritilmaydi.

Shuningdek, xarid qilingan nomoddiy aktivlarga haq to'lash bilan bog'liq xarajatlar (akkreditiv ochish bo'yicha xarajatlar, o'tkazmalar uchun bankning vositachilik haqi, nomoddiy aktivlarni Chet el valutasiga xarid qilishda valuta konvertatsiyasi bo'yicha vositachilik haqi va bankning boshqa xizmatlari), xarid qilish bo'yicha shartnomalarni tayyorlash va ro'yxatdan o'tkazish bilan bog'liq xarajatlar hamda aktivlarni xarid qilish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan boshqa xarajatlar nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymatiga kiritilmaydi, balki ular sodir bo'lgan hisobot davrida xarajatlar sifatida tan olinishi kerak.

Agar shartnoma shartlarida to'lovni kechiktirish yoki bo'lib-bo'lib to'lash nazarda tutilgan bo'lsa, sotib olingan nomoddiy aktivlarga haq to'lash chog'ida haqiqiy xarajatlar buxgalteriya hisobiga dastlab tan olingan kreditorlik qarzi summasi bo'yicha qabul qilinadi. Bunda xarid qilish qiymati va to'lovning umumiy summasi o'rtasida yuzaga keladigan farq kechiktirib yoki bo'lib-bo'lib to'lash davri davomida joriy to'lovning kechiktirib yoki bo'lib-bo'lib to'lash bo'yicha to'lovlarning umumiy summasidagi solishtirma og'irligiga bog'liq holda moliyaviy xarajatlar (foizlar bo'yicha xarajatlar)ga kiradi.

Haq evaziga xarid qilingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati shakllanishi va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib o'tamiz. 2021-yil-aprelda korxonada dasturiy ta'minot sotib oldi. shartnomaga muvofiq, dasturiy ta'minotning bahosi – 17 000 000 so'm, shu jumladan, QQS – 2 217 391

so‘m. shartnoma sharti bo‘yicha korxonada 2021-yil 7-aprelda dastgohining 60 foizi qiymati miqdorida avans (bo‘nak) to‘lovini amalga oshirdi. Dasturiy ta‘minotni sotib olishda korxonada mazkur dasturiy ta‘minotni texnik va boshqa ko‘rsatkichlarini baholab beradigan injiniring kompaniyasining xizmatlaridan foydalangan va shartnomaga muvofiq, uning xizmat haqi 900 000 so‘mni tashkil etgan. Dasturiy ta‘minotni ishchi holatga keltirish bilan bevosita bog‘liq boshqa xarajatlar quyidagilardan iborat: dasturiy ta‘minotni ishga tushirish jarayonida qatnashgan ishchilarning mehnat haqi xarajatlari – 150 000 so‘m va ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasi – 18 000 so‘m. 2021-yil 16-aprelda dasturiy ta‘minot foydalanishga topshirilgan. Shuningdek, korxonada 2021-yil 12-aprelda sotib olingan dasturiy ta‘minot bo‘yicha yuzaga kelgan kreditorlik qarzining qolgan qismini to‘lash maqsadida bankdan ikki-yil muddatga, 15 % yillik stavka bo‘yicha, foizlari har oyda to‘lab boriladigan kredit olgan.

Dasturiy ta‘minotning boshlang‘ich qiymatini shakllanish tartibini ko‘rib chiqamiz. Dasturiy ta‘minotning boshlang‘ich qiymati **15 850 609 so‘mga** teng.

$$17\,000\,000 - 2\,217\,391 + 900\,000 + 150\,000 + 18\,000.$$

Qo‘shilgan qiymat solig‘i va aksiz soliqlari qoplanadigan soliqlar hisoblanadi, ya‘ni soliq to‘lovchi tomonidan mazkur soliqlar to‘lanayotgan vaqtda qoplashga olish hisobga olinadi, hamda, nomoddiy aktivlar sotib olinganda, (yaratilgan) yuqorida sanab o‘tilgan soliqlar ularning boshlang‘ich qiymatiga qo‘shilmaydi.

Mazkur holatda 2021-yil 30-aprelda korxonada kredit bo‘yicha foizlar hisoblashni quyidagicha amalga oshiradi:

$$(10\,200\,000 \text{ so‘m} = 17\,000\,000 \times 60 / 100);$$

$$6\,800\,000 \text{ so‘m} = 17\,000\,000 - 10\,200\,000;$$

$$\mathbf{53\,095 \text{ so‘m}} = (6\,800\,000 \times 15 / 100) \times (19 \text{ kun} / 365 \text{ kun}).$$

Dasturiy ta‘minotni xarid qilish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 7-aprel holatiga:

–dasturiy ta‘minotni yetkazib beruvchilarga shartnoma bo‘yicha amalga oshirilgan bo‘nak (avans) to‘lovlari summasiga:

Debet: 4320 – “Uzoq muddatli aktivlar uchun mol yetkazib beruvchilarga va pudratchilarga berilgan bo‘naklar” schyoti – 10 200 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 10 200 000 so‘m

$$(10\,200\,000 \text{ so‘m} = 17\,000\,000 \text{ so‘m} \times 60 / 100).$$

2021-yil 9-aprel holatiga:

– shartnoma bo'yicha xarid qilingan dasturiy ta'minotning qiymati:

Debet: 0830 – “Nomoddiy aktivlarni xarid qilish” schyoti – 14 782 609 so'm;

Debet: 4410 – “Byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha bo'nak to'lovlari (turlari bo'yicha)” schyoti – 2 217 391 so'm;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti – 17 000 000 so'm;

– dasturiy ta'minotni yetkazib beruvchilarga oldin o'tkazib berilgan bo'nak (avans)ni qoplashga qabul qilish:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti – 10 200 000 so'm;

Kredit: 4320 – “Uzoq muddatli aktivlar uchun mol yetkazib beruvchilarga va pudratchilarga berilgan bo'naklar” schyoti – 10 200 000 so'm;

– dasturiy ta'minotning texnik va boshqa ko'rsatkichlarini baholash bo'yicha bajarilgan ishlarning summasi:

Debet: 0830 – “Nomoddiy aktivlarni xarid qilish” schyoti – 900 000 so'm;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti – 900 000 so'm;

2021-yil 12-aprel holatiga:

– olingan kredit summasiga:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 6 800 000 so'm;

Kredit: 7810 – “Uzoq muddatli bank kreditlari” schyoti – 6 800 000 so'm;

– dasturiy ta'minotni yetkazib beruvchilar oldidagi qarzni to'lash:

Debet: 6010 “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti – 6 800 000 so'm;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 6 800 000 so'm;

2021-yil 16-aprel holatiga:

– dasturiy ta'minotni ishga tushirish jarayonida ishtirok etgan ishchilarning mehnat haqi xarajatlari:

Debet: 0830 – “Nomoddiy aktivlarni xarid qilish” schyoti – 168 000 so'm;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo'yicha xodim bilan Hisoblashishlar” schyoti – 150 000 so'm;

kredit schyota 6520 – “Maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar” schoti – 18 000 so'm;

– xarid qilingan dasturiy ta'minotni foydalanishga topshirilganda:

Debet: 0130 – “Mashina va asbob uskunalari” – 15 850 609 so‘m;

Kredit: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 15 850 609 so‘m;

2021-yil 3--aprel holatiga:

– kredit bo‘yicha hisoblangan foizlar summasiga:

Debet: 9610 – “Foizlar ko‘rinishidagi xarajatlar” schyoti – 53 095 so‘m;

Kredit: 6920 – “Hisoblangan foizlar” schyoti – 53 095 so‘m.

To‘lovlar muddatidan ilgari amalga oshirilishi natijasida beriladigan pul chegirmalari bilan haq evaziga xarid qilingan nomoddiy aktivlarning boshlang‘ich qiymati shakllanishi va ushbu operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonada 2021-yil 2-aprelda dasturiy ta‘minotlarini xarid qilish to‘g‘risida shartnoma imzoladi. xarid qilinayotgan dasturiy ta‘minotlarning shartnomada ko‘rsatilgan umumiy summasi 70 000 000 so‘mni tashkil etadi. shartnoma shartlariga muvofiq, dasturiy ta‘minotlarga bo‘lgan egalik huquqi xaridorga uni qabul qilib olish paytida o‘tadi va korxonada umumiy xarid qiymatining 15 foizi miqdorida oldindan to‘lovni amalga oshirishi kerak. Qarzning qolgan qismi esa dasturiy ta‘minotlari qabul qilingan sanadan boshlab 90 kun davomida to‘lab beriladi. Bunda shartnomaga asosan xaridor ushbu qarzdorlikni avtomobillari qabul qilingan sanadan boshlab 15 kun ichida to‘lab bersa, qarzdorlikning qolgan summasiga nisbatan 5 foizlik chegirmadan foydalanishi mumkin. Korxonada 2021-yil 5-aprelda shartnomada ko‘rsatilgan miqdorda oldindan to‘lovni amalga oshirdi. 2021-yil 16-aprelda umumiy shartnomaviy narxda dasturiy ta‘minotlar qabul qilib olindi va foydalanishga topshirilgan. 2021-yil 23-aprelda qarzdorlikning qolgan qismini to‘ladi va berilgan chegirmadan foydalandi.

To‘lovlar muddatidan ilgari amalga oshirilishi natijasida beriladigan pul chegirmalari bilan dasturiy ta‘minotlarni xarid qilish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 5-aprel holatiga:

– dasturiy ta‘minotlarni yetkazib beruvchilarga shartnoma bo‘yicha amalga oshirilgan bo‘nak (avans) to‘lovlari summasiga:

Debet: 4320 – “Uzoq muddatli aktivlar uchun mol yetkazib beruvchilarga va pudratchilarga berilgan bo‘naklar” schyoti – 10 500 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 10 500 000 so‘m;

(10 500 000 so‘m = 70 000 000 so‘m x 15/100);

2017-yil 16-aprel holatiga:

– shartnoma bo‘yicha xarid qilingan dasturiy ta‘minotlarning qiymati:

Debet: 0430 – “Dasturiy ta’minot” schoti – 500 000 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 500 000 000 so‘m;

– dasturiy ta’minotlarni yetkazib beruvchilarga oldin o‘tkazib berilgan bo‘nak (avans)ni qoplashga qabul qilish:

Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 10 500 000 so‘m;

Kredit: 4320 – “Uzoq muddatli aktivlar uchun mol yetkazib beruvchilarga va pudratchilarga berilgan bo‘naklar” schyoti – 10 500 000 so‘m;

2021-yil 2-aprel holatiga:

– xarid qilingan dasturiy ta’minotlar bo‘yicha qarzdorlikning qolgan summasini to‘lab berish:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 59 500 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 56 525 000 so‘m;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 2 975 000 so‘m;

(59 500 000 so‘m = 70 000 000 – 10 500 000);

(56 525 000 so‘m = 59 500 000 – 2 975 000);

(2 975 000 so‘m = 59 500 000 so‘m x 5/100).

To‘lovlar muddati kechiktirish yoki bo‘lib-bo‘lib to‘lash nazarda tutilgan holda haq evaziga xarid qilingan nomoddiy aktivlarning boshlang‘ich qiymati shakllanishi va ushbu operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonada 2021-yil 25-martda 5 ta dasturiy ta’minot xarid qilish to‘g‘risida shartnoma imzoladi. shartnomada dasturiy ta’minotning bittasining narxi, agar to‘lov o‘z vaqtida amalga oshirilsa, 40 000 000 so‘m deb belgilangan. Biroq, dasturiy ta’minotlar uchun to‘lov jami 2-yil davomida to‘lanishi sharti bilan xarid qilinayotganligi va pul mablag‘lari har chorak oxirida teng ulushlarda kiritilishi kelishilganligi bois, sotuvchi bitta dasturiy ta’minotni 44 000 000 so‘m bahosida sotishga rozi. shartnoma shartlariga ko‘ra, birinchi to‘lov dasturiy ta’minotlar yetkazib berilgan kunda amalga oshirilishi kerak. 2021-yil 1-aprelda dasturiy ta’minotlarning hammasi sotuvchi tomonidan jo‘natildi va Shu kuniyoq birinchi to‘lov amalga oshirildi. shartnomaga ko‘ra, dasturiy ta’minotlarga bo‘lgan egalik qilish huquqi ular topshirilgan paytda xaridorga o‘tadi.

2021-yil 1-aprel holatiga:

– shartnoma bo‘yicha xarid qilingan dasturiy ta’minotlarning qiymati:

Debet: 0430 – “Dasturiy ta’minot” – 200 000 000 so‘m;

*Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 100 000 000 so‘m;*

*Kredit: 7010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 100 000 000 so‘m;*

(200 000 000 so‘m = 5 ta x 20 000 000 so‘m);

– shartnoma bo‘yicha xarid qilingan dasturiy ta’minotlar bo‘yicha birinchi to‘lovning amalga oshirilishi:

*Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 27 500 000 so‘m;*

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 27 500 000 so‘m;

(220 000 000 so‘m = 5 ta x 44 000 000 so‘m);

(27 500 000 so‘m = 220 000 000 so‘m / 8-marta).

Nomoddiy aktivlar uchun to‘lov muddatini uzaytirish sharti bilan xarid qilish kuni va ular bo‘yicha birinchi to‘lovni amalga oshirish kuni bir-biriga mos kelishi tufayli to‘lov muddatini kechiktirmasdan yoki bo‘lib-bo‘lib to‘lash shartisiz sotiladigan nomoddiy aktivlarning qiymati va xarid qilinadigan nomoddiy aktivlar bo‘yicha to‘lovlarning umumiy summasi o‘rtasidagi farq moliyaviy xarajatlar (foizlar bo‘yicha xarajatlar) sifatida tan olinmaydi, to‘lanadigan summa esa mol yetkazib beruchi oldidagi asosiy qarzning kamayishiga o‘tkaziladi.

Yuqorida aytilganidek, to‘lov muddatini kechiktirish yoki bo‘lib-bo‘lib to‘lash sharti nazarda tutilmasdan sotiladigan nomoddiy aktivlarning qiymati va xarid qilinadigan nomoddiy aktivlar bo‘yicha to‘lovlarning umumiy summasi o‘rtasidagi farq (**22 000 000 so‘m** = 220 000 000 so‘m – 200 000 000 so‘m) to‘lov muddati uzaytirilgan yoki bo‘lib-bo‘lib to‘lash amalga oshiriladigan **to‘lovlarning umumiy summasidagi joriy to‘lovlarning ulushli salmog‘iga bog‘liq holda** to‘lov muddati kechiktirilgan yoki bo‘lib-bo‘lib amalga oshiriladigan to‘lov davri davomidagi moliyaviy xarajatlar (foizlar bo‘yicha xarajatlar) sifatida tan olinadi. Bunda, **joriy to‘lovning to‘lovlar umumiy summasidagi ulushli salmog‘i** quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\text{Joriy to‘lovning ulushli salmog‘i} = \frac{\text{To‘lovlarni amalga oshirish sanasidan boshlab amalga oshirilgan jami to‘lovlar summasi}}{\text{Shartnomada ko‘zda tutilgan umumiy to‘lovlar summasi}}$$

Har bir to‘lov amalga oshirilganda, foizlar bo‘yicha xarajatlar summasi

(nomoddiy aktivlarni xarid qilish sanasida paydo bo'lgan majburiyat yuzaga kelgan kunda amalga oshirilgan birinchi to'lovdan tashqari) quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

Foizlar bo'yicha xarajatlar summasi = Joriy to'lovning ulushli salmog'i x bo'lib-bo'lib to'lashdagi umumiy farq summasi – oldingi davrlarda hisoblangan foizlar bo'yicha xarajatlarning jamg'arilgan summasi.

2021-yil 30-iyun holatiga:

– **shartnoma** bo'yicha xarid qilingan dasturiy ta'minotlari bo'yicha navbatdagi to'lovning amalga oshirilishi:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to'lanadigan schyotlar” schyoti – 22 000 000 so'm;

Debet: 9610 – “Foizlar ko'rinishidagi

xarajatlar” schyoti – 5 500 000 so'm;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 27 500 000 so'm;

Bunda foizlar bo'yicha xarajatlar hisobi quyidagi ko'rinishga ega:

Joriy to'lovlarning ulushli salmog'i – 25 % (55 000 000 / 220 000 000);

Foizlar bo'yicha xarajatlar – 5 500 000 so'm (22 000 000 x 25/100).

2021-yil 30-sentyabr:

– **shartnoma** bo'yicha xarid qilingan dasturiy ta'minotlari bo'yicha navbatdagi to'lovning amalga oshirilishi:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to'lanadigan schyotlar” schyoti – 24 750 000 so'm;

Debet: 9610 – “Foizlar ko'rinishidagi

xarajatlar” schyoti – 2 750 000 so'm;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 27 500 000 so'm.

Bunda foizlar bo'yicha xarajatlar hisobi quyidagi ko'rinishga ega:

Joriy to'lovlarning ulushli salmog'i – 37,5 % (11 400 000 / 30 400 000).

Foizlar bo'yicha xarajatlar – 2 750 000 so'm ((22 000 000 x 37,5/100) – 5 600 000 so'm).

2.2. Korxonada yaratilgan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati

Korxonaning o'zi tomonidan yaratilgan (ishlab chiqilgan) nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga haqiqiy xarajatlar summasi sifatida aniqlanadi. Ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga xarajatlar tarkibi 11-sonli BHMSga muvofiq, belgilanadi.

Ilmiy tadqiqot ishlari – yangi ilmiy yoki texnik bilimlar va g‘oyalarni olish maqsadida o‘tkaziladigan original (o‘ziga xos) va rejali izlanishlar.

Tajriba-konstruktorlik ishlari – yangi yoki jiddiy tarzda yaxshilangan materiallar, mexanizmlar, mahsulotlar, texnologiyalar, tizimlar yoki xizmatlarni ishlab chiqarish yoki tijorat maqsadlarida foydalanishdan oldin rejalashtirish yoki loyihalashtirish uchun ilmiy tadqiqot ishlari natijalari yoki boshqa bilimlarni qo‘llash.

Ilmiy tadqiqot faoliyatiga quyidagilar kiradi:

- yangi bilimlar olishga qaratilgan faoliyat;
- ilmiy tadqiqotlar natijalarini yoki boshqa bilimlarni qo‘llanish yo‘llarini izlash;
- Muqobil texnologiyalar yoki mahsulotlarni izlash;
- yangi yoki yaxshilangan mahsulot yoki muqobil texnologiyani ishlab chiqish;
- va boshqalar.

Tajriba-konstruktorlik faoliyatiga quyidagilar kiradi:

- muqobil texnologiyalar yoki mahsulotlarni baholash;
- tajriba namunalari va modellarini loyihalashtirish, konstruksiyalash va sinab ko‘rish;

– yangi texnologiyalarni qo‘llab asboblar, qisqich moslamalari, quyilma qoliqlar va matritsalarini ishlab chiqish;

– miqyoslari bo‘yicha tijorat ishlab chiqarishi maqsadlariga mo‘ljallanmagan eksperimental qurilmalarni loyihalashtirish, konstruksiyalash va sinab ko‘rish;

- va hokazolar.

Ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari xarajatlariga ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik faoliyati bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan yoki asosli ravishda faoliyatning ushbu turlariga kiritilishi mumkin bo‘lgan barcha xarajatlar qo‘shiladi.

Ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalariga quyidagi xarajatlar qo‘shiladi:

– ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari bilan band bo‘lgan xodimlarga ish haqi va boshqa to‘lovlar bo‘yicha xarajatlar;

– ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarida foydalaniladigan materiallar va xizmatlar qiymati;

– ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarida foydalaniladigan asosiy vositalarning eskirishi;

– ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan ustama xarajatlar;

- ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarida foydalanilish

darajadan kelib chiqib, hisoblanadigan patentlar va litsenziyalar amortizatsiyasi ko‘rinishidagi boshqa xarajatlar.

Ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari xarajatlariga realizatsiya xarajatlari kiritilmaydi.

Ilmiy tadqiqot ishlanmalari bo‘yicha xarajatlar shu xarajatlar amalga oshirilgan hisobot davrida xarajat sifatida tan olinadi va keyingi davrlarda aktiv sifatida tan olinmasligi lozim.

Tajriba-konstruktorlik ishlanmalari xarajatlari quyidagi mezonlarga javob berganda, aktiv sifatida tan olinadi:

- mahsulot yoki jarayon aniq belgilangan, mahsulot yoki jarayonga tegishli xarajatlar esa alohida aniqlanishi va ishonchli tarzda o‘lchanishi mumkin;

- mahsulot yoki jarayonni texnikaviy amalga oshirishni namoyish qilish mumkin bo‘ladi;

- korxonada mahsulot yoki texnologiyani ishlab chiqarish, sotish yoki undan foydalanishni mo‘ljallaydi;

- mahsulot yoki texnologiya uchun bozorning mavjudligi yoki uni sotish o‘rniga subyekt ichida foydalanilgan taqdirda uning subyektga foyda keltirishi namoyish qilinishi mumkin bo‘ladi;

- mahsulot yoki texnologiya loyihasi nihoyasiga yetkazish va bozorga chiqarish yoki qo‘llanish uchun yetarli resurslarning yoki ularning ochiqligini namoyish qilish imkoniyatining mavjudligi.

Aktiv sifatida tan olingan tajriba-konstruktorlik ishlarining xarajatlari quyidagilar chiqarib tashlangandan keyin tegishli kelgusi daromadlar hisobidan qoplanadigan miqdordan oshmasligi kerak:

- tajriba-konstruktorlik ishlariga keyingi xarajatlar;

- tegishli ishlab chiqarish xarajatlari;

- mahsulotni realizatsiya qilishda bevosita amalga oshirilgan ma‘muriy xarajatlar va realizatsiya xarajatlari.

Loyihaning tajriba-konstruktorlik ishlanmalari bo‘yicha xarajatlari aktiv tushunchasiga javob berishi mumkin, lekin bu xarajatlar korxonadan ana shu xarajatlar natijasida kelgusida iqtisodiy naf olishini aniqlash uchun yetarli bo‘lmaganligi sababli aktiv sifatida tan olish mezonlariga mos kelmasligi mumkin. Bunday hollarda tajriba-konstruktorlik ishlanmalari bo‘yicha xarajatlar shu xarajatlar amalga oshirilgan hisobot davrida xarajat sifatida tan olinadi va keyingi davrlarda aktiv sifatida tan olinmaydi.

Nomoddiy aktivlarni ishlab chiqish davrida ularni ishlab chiqish uchun olingan kredit bo'yicha hisoblangan foizlar ishlab chiqilgan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymatiga kiritiladi. Korxonada nomoddiy aktivlarni ishlab chiqish (yaratish) bilan bog'liq xarajatlarni to'lash uchun moliya-kredit tashkilotlaridan maqsadli kredit olgan hollarda, tegishli ravishda mazkur maqsadli kreditlar bo'yicha hisoblangan foizlar nomoddiy aktivlarning qiymatiga olib borilishi kerak.

Nomoddiy aktivlarni ishlab chiqish bilan bog'liq xarajatlarni to'lash uchun banklar va boshqa moliya-kredit tashkilotlaridan olingan kreditlar bo'yicha foizlar hisobi 24-sonli BHMSga muvofiq, amalga oshiriladi.

Nomoddiy aktivlarni ishlab chiqish tugagan, ya'ni u foydalanishga berilgan hollarda, foizlarni kapitalizatsiya qilish to'xtatiladi, nomoddiy aktivlarni foydalanishga berilgandan keyin hisoblangan foiz xarajatlari esa korxonaning moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlariga olib boriladi va 9610 – “Foizlar ko'rinishidagi xarajatlar” schyotida hisobga olinadi.

2.3. Chet el valutasida xarid qilingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati

Chet el valutasida xarid qilingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati, ularning xarid qilinganligini tasdiqlovchi boshlang'ich hisob hujjatlarida (tovarning kuzatuv hujjatlari yoki bojxona yuk deklaratsiyasida) ko'rsatilgan qiymatidan kelib chiqib, ularni buxgalteriya hisobiga qabul qilish sanasidagi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki kursi bo'yicha qayta hisoblab, shuningdek, nomoddiy aktivlarni xarid qilish bilan bog'liq xarajatlarni hisobga olgan holda aniqlanadi.

Chet el valutasida xarid qilingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati shakllantirish tartibi 22-sonli BHMSda nazarda tutilgan. Ushbu me'yoriy hujjatga muvofiq, nomoddiy aktivlarning qiymati va buxgalteriya hisobida aks ettirilishi ularning xarid qilinganligini tasdiqlovchi boshlang'ich hisob hujjatlarida (tovarning kuzatuv hujjatlari yoki bojxona yuk deklaratsiyasida) ko'rsatilgan qiymatidan kelib chiqib, ularni buxgalteriya hisobiga qabul qilish sanasidagi Markaziy bank kursi bo'yicha qayta hisoblab o'tkazish yo'li bilan, to'langan va qoplanmaydigan soliqlar (yig'imlar), yetkazib berish, o'rnatish, ulash, foydalanishga tushirish va aktivdan mo'ljal bo'yicha foydalanish uchun uni ishchi holatga keltirish bilan bevosita bog'liq boshqa har qanday xarajatlarni qo'shib aniqlanishi va aks ettirilishi kerak.

Import bo'yicha xarid qilingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati

shakllanishi tartibini va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. 2021-yil 25-martda korxonada xorojlik mol yetkazib beruvchi bilan umumiy qiymati 20 000 yevro bo'lgan dasturiy ta'minotlarni xarid qilish bo'yicha shartnoma tuzdi. Yetkazib berish shartnomasiga muvofiq, xaridor mol yetkazib beruvchining bankidagi akkreditiv schyotiga dasturiy ta'minotlar qiymatining 50 %ini oldindan o'tkazib berishi kerak. 2021-yil 2-aprelda korxonada mol yetkazib beruvchining bankida akkreditiv schyotini ochgan va shartnomada ko'rsatilgan summani o'tkazgan. Akkreditiv schyotini ochish sanasidagi Markaziy bankning bir yevroning so'mga nisbatan belgilangan kursi 12 320 so'mni tashkil etgan. Akkreditiv schyotini ochish bilan bog'liq xarajatlar o'tkazilgan valuta summasidan 0,2 %ni, akkreditiv o'tkazma bo'yicha bankning komissiyasi o'tkazma summasidan 1,2 %ni, shartnomani tayyorlash uchun huquqshunoslik firmasiga to'langan summa 150 yevroni, shartnomani ro'yxatga olish va yopish bilan bog'liq xarajatlar esa shartnoma summasidan 0,05 %ni tashkil etgan. Bundan tashqari milliy valuta yevroga almashtirilganda almashtirilgan xorijiy valuta summasidan 0,2 % miqdorda vositachilik haqi to'langan. Bojxona yuk deklaratsiyasi 2021-yil 14-aprelda taqdim etilgan. Bojxona qonunchiligiga muvofiq, bojxona to'lovlari quyidagilardan iborat: bojxona boji 10 %, qo'shilgan qiymat solig'i – 15 % va bojxona yig'imi – 0,2 %. Bojxona yuk deklaratsiyasini to'ldirish sanasidagi Markaziy bankning bir yevroning so'mga nisbatan belgilangan kursi – 12 390 so'm. 2021-yil 21-iyunda dasturiy ta'minotlar foydalanishga berilgan.

Dasturiy ta'minotlarning boshlang'ich qiymati shakllanish tartibini ko'rib chiqamiz.

Birinchi navbatda, dasturiy ta'minotlarning shartnoma qiymatini Bojxona yuk deklaratsiyasini to'ldirish sanasidagi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yevroning so'mga nisbatan belgilangan kursiga ko'paytirish yo'li bilan aniqlaymiz: **247 800 000 so'm** (20 000 yevro x 12 390 so'm).

Ikkinchi navbatda dasturiy ta'minotlarning shartnoma qiymatidan kelib chiqib, bojxona to'lovlari aniqlaymiz. Bojxona to'lovlari:

– bojxona boji – **24 780 000 so'm** (247 800 000 x 10 /100);

– qo'shilgan qiymat solig'i – **40 887 000 so'm** ((247 800 000 + 24 780 000) x 15 /100);

– bojxona yig'imlari – **495 600 so'm** (247 800 000 x 0,2 /100).

Boshlang'ich qiymatga qo'shiladigan bojxona to'lovlari **25 275 600 so'm** (24 780 000 + 495 600)dan iborat.

Uchinchi navbatda xarid qilingan dasturiy ta'minotlarning haqini to'lash bilan bog'liq xarajatlarni summasini va ularning ekvivalentini aniqlaymiz.

Akkreditiv schyotini ochish bilan bog'liq xarajatlar quyidagilardan iborat:

$$10\ 000\ \text{yevro} = 20\ 000\ \text{yevro} \times 50/100;$$

$$20\ \text{yevro} = 10\ 000\ \text{yevro} \times 0,2/100;$$

$$246\ 400\ \text{so'm} = 20\ \text{yevro} \times 12\ 320\ \text{so'm}.$$

Akkreditiv o'tkazma bo'yicha bankning komissiyasi xarajatlari quyidagilardan iborat:

$$10\ 000\ \text{yevro} = 20\ 000\ \text{yevro} \times 50/100;$$

$$120\ \text{yevro} = 10\ 000\ \text{yevro} \times 1,2/100;$$

$$1\ 478\ 400\ \text{so'm} = 120\ \text{yevro} \times 12\ 320\ \text{so'm}.$$

Shartnomani tayyorlash uchun to'lov to'lash bilan bog'liq xarajatlar quyidagidan iborat:

$$1\ 848\ 000\ \text{so'm} = 150\ \text{yevro} \times 12\ 320\ \text{so'm}.$$

Shartnomani ro'yxatga olish va yopish bo'yicha xarajatlar quyidagidan iborat:

$$10\ \text{yevro} = 20\ 000\ \text{yevro} \times 0,05/100;$$

$$123\ 200\ \text{so'm} = 100\ \text{yevro} \times 12\ 320\ \text{so'm}.$$

Chet el valutasini almashtirish xarajatlari quyidagidan iborat:

$$100\ \text{yevro} = 20\ 000\ \text{yevro} \times 0,5/100;$$

$$1\ 232\ 000\ \text{so'm} = 100\ \text{yevro} \times 12\ 320\ \text{so'm}.$$

Boshlang'ich qiymatga qo'shilmaydigan xarid qilingan dasturiy ta'minotlarning haqini to'lash bilan bog'liq xarajatlarning umumiy summasi **4 928 000 so'mdan** (246 400 + 1 478 400 + 1 848 000 + 123 200 + 1 232 000) iborat.

Nomoddiy aktivlar tarkibiga kiradigan dasturiy ta'minotlarning boshlang'ich qiymati **322 635 600 so'm** (247 800 000 + 25 275 600 + 49 560 000)ni tashkil etadi.

Dasturiy ta'minotlarni xarid qilish bilan bog'liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 4-aprel holatiga:

– mol yetkazib beruvchining bankida akkreditiv schyot ochish:

Debet: 5510 – “Akkreditivlar” schyoti – 123 200 000 so'm;

Kredit: 5210 – “Mamlakat ichidagi valuta schyotlari” schyoti – 123 200 000 so'm

(123 200 000 so'm = 10 000 yevro x 12 320 so'm);

– xarid qilingan dasturiy ta'minotlarning haqini to'lash bilan bog'liq xarajatlar summasiga:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 4 928 000 sum;

Kredit: 5210 – “Mamlakat ichidagi valuta schyotlari” schyoti – 4 928 000 so‘m.

2021-yil 14-aprel holatiga:

– dasturiy ta‘minotlarning shartnoma qiymatini summasiga:

Debet: 0820 – “Asosiy vositalarni xarid qilish” schyoti – 247 800 000 so‘m;

*Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 247 800 000 so‘m;*

– dastgohlar bo‘yicha bojxona to‘lovlari:

Debet: 0830 – “Nomoddiy aktivlarni xarid qilish” schyoti – 25 275 600 so‘m;

*Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha
qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti – 25 275 600 so‘m;*

– dasturiy ta‘minotlar bo‘yicha hisoblangan qo‘shilgan qiymat solig‘i:

*Debet: 4410 – “Byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘yicha
bo‘nak to‘lovlari (turlari bo‘yicha)” schyoti – 40 887 000 so‘m;*

*Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyotida “Byudjetga
qo‘shilgan qiymat bo‘yicha qarz” schyoti – 40 887 000 so‘m;*

– byudjetga bojxona to‘lovlari bo‘yicha qarz qoplanganda:

*Debet: 6410 – “Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha
qarz (turlari bo‘yicha) schyoti – 25 275 600 so‘m;*

*Debet: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyotida “Byudjetga
qo‘shilgan qiymat bo‘yicha qarz” schyoti – 40 887 000 so‘m;*

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 66 162 600 so‘m;

– akkreditiv schyotda turgan valuta mablag‘larini qayta baholanganda:

Debet: 5510 – “Akkreditivlar” schyoti – 700 000 so‘m;

*Kredit: 9540 – “Valutalar kursi farqidan
daromadlar” schyoti – 700 000 so‘m*

(123 900 000 so‘m = 10 000 yevro x 12 390 so‘m);

(700 000 so‘m = 123 900 000 so‘m – 123 200 000 so‘m);

– akkreditiv schyotidagi valuta mablag‘lari qoplashga qabul qilinganda:

*Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 123 900 000 so‘m;*

Kredit: 5510 – “Akkreditivlar” schyoti – 123 900 000 so‘m

– olingan dasturiy ta‘minotlar bo‘yicha mol yetkazib beruvchilar oldidagi qarzdorlik qoplanganda:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 123 900 000 so‘m;

Kredit: 5210 – “Mamlakat ichidagi valuta
schyotlari” schyoti – 123 900 000 so‘m

(123 900 000 so‘m = 247 800 000 – 123 900 000).

2021-yil 21-aprel holatiga:

– dasturiy ta‘minotlarni foydalanishga topshirilganda:

Debet: 0430 – “Dasturiy ta‘minot” schyoti – 322 635 600 so‘m;

Kredit: 0830 – “Nomoddiy aktivlarni xarid qilish” schyoti – 322 635 600 so‘m.

2.4. Korxonaga ustav kapitaliga ta‘sischilar qo‘yilmalari (ulushi) sifatida olingan nomoddiy aktivlarning boshlang‘ich qiymati

Korxonaga ustav kapitaliga ulush hisobiga olingan nomoddiy aktivlarning boshlang‘ich qiymati, agar O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida boshqa tartib nazarda tutilmagan bo‘lsa, korxonaga ta‘sischilari (ishtirokchilari) tomonidan kelishilgan ularning puldagi bahosi asosida tan olinadi.

Korxonaga ustav kapitaliga ta‘sischilar qo‘yilmalari (ulushi) sifatida olingan nomoddiy aktivlarning boshlang‘ich qiymati shakllanishi va ushbu operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonaga aksiyadorlik jamiyati shaklida ta‘sischilar tomonidan ta‘sis etilgan. Jamiyatning ustav kapitali – 6 000 000 000 so‘m va u 1 200 000 dona aksiyaga ajratilgan bo‘lib, aksiyaning nominal qiymati – 5 000 so‘m. Jamiyat ta‘sis etilganda aksiyalar nominal qiymat bo‘yicha joylashtirilishi hamda 60 foizi pul mablag‘lari va 40 foizi nomoddiy aktivlar bilan to‘lanishi ta‘sis hujjatlarida aytib o‘tilgan. Nomoddiy aktivlar sifatida quyidagilar kiritilgan: ishlab chiqarish jarayonida ishlatiladigan patent – 500 000 000 so‘m, tovar belgisi 90 000 000 so‘m, dasturiy ta‘minot – 1 750 000 000 so‘m, mualliflik huquqi – 60 000 000 so‘m.

Aksiyalar qiymatini to‘lovi sifatida ta‘sischilardan kelib tushgan nomoddiy aktivlarni kirim qilish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– ta‘sis hujjatlariga muvofiq, jamiyatning ustav kapitali summasiga:

Debet: 4610 – “Ustav kapitaliga ta‘sischilarning

ulushlari bo‘yicha qarzi” schyoti – 6 000 000 000 so‘m;

Kredit: 8310 «Oddiy aksiyalar» schyoti

– 6 000 000 000 so‘m;

– aksiyalar qiymatini to‘lash bo‘yicha ta‘sischilardan nomoddiy aktivlar kelib tushishi:

<i>Debet: 0830 – “Nomoddiy aktivlarni xarid qilish” schyoti</i>	<i>– 2 400 000 000 so‘m;</i>
<i>Kredit: 4610 – “Ustav kapitaliga ta’ sischilarning ulushlari bo‘yicha qarzi” schyoti</i>	<i>– 2 400 000 000 so‘m;</i>
<i>– asosiy vositalar foydalanishga berilganda:</i>	
<i>Debet: 0410 – “Patentlar, litsenziyalar va nou-xau” schyoti</i>	<i>– 500 000 000 so‘m;</i>
<i>Debet: 0420 – “Savdo markalari, tovar belgilari va sanoat namunalari” schyoti</i>	<i>– 90 000 000 so‘m;</i>
<i>Debet: 0430 – “Dasturiy ta’minot” schyoti</i>	<i>– 1 750 000 000 so‘m;</i>
<i>Debet: 0450 – “Mualliflik huquqi” schyoti</i>	<i>– 60 000 000 so‘m;</i>
<i>Kredit: 0830 – “Nomoddiy aktivlarni xarid qilish” schyoti</i>	<i>– 2 400 000 000 so‘m.</i>

2.5. Ilgari boshqa korxonaning ustav kapitaliga kiritilgan ta’ sis ulushining qaytarilishidan kelib tushgan nomoddiy aktivlarning boshlang‘ich qiymati

Korxonada ta’ sischilar tarkibidan chiqqanida yoki tugatilayotgan korxonaning mulki ta’ sischilar o‘rtasida taqsimlanganda, kelib tushgan nomoddiy aktivlarning boshlang‘ich qiymati bo‘lib nomoddiy aktivlarning qabul qilingan qabul qilish– Topshirish hujjatlarida nomoddiy aktivlarni xarid qilish bilan bog‘liq xarajatlarni hisobga olgan holda ko‘rsatilgan qiymat tan olinadi.

Olinayotgan nomoddiy aktivlarning qiymati boshqa korxonaning ustav kapitalidagi ulushi bo‘yicha qarz summasidan yuqori bo‘lgan hollarda, farq ta’ sischilar tarkibidan chiqib ketayotgan ta’ sischi tomonidan qoplanadi.

Boshqa korxonaning ustav kapitalidagi ulushi bo‘yicha qarz summasi olinayotgan nomoddiy aktivlarning qiymati yuqori bo‘lgan hollarda, farq berayotgan korxonada tomonidan qoplanadi.

Ilgari boshqa korxonaning ustav kapitaliga kiritilgan ta’ sis ulushining qaytarilishidan kelib tushgan nomoddiy aktivlarning boshlang‘ich qiymati shakllanishi va uni buxgalteriya hisobida aks ettrish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonaning boshqa korxonaning ustav kapitalidagi ulushi 20 %ni, ya’ni 80 000 000 so‘mni tashkil etadi. Korxonada iqtisodiy tahlillarga asoslangan holda ta’ sischilar tarkibidan chiqishi haqida qaror qabul qildi. Boshqa ta’ sischilar ustav kapitalidagi korxonada ulushini sotib olishdan bosh tortgani sababli, unga ulushni

qaytarib berishga qaror qilindi. Sof aktivlari qiymati ta'sischi tarkibidan chiqish sanasidagi haqiqiy qiymati 2 000 000 000 so'mga teng. Ta'sischi qaroriga muvofiq, ta'sis ulushining qaytarilishi sifatida dasturiy ta'minotni qabul qildi va qolgan qismini pul mablag'lari ko'rinishida oldi. Ustav kapitaliga kiritgan ulushi summasidan kam bo'lgan qiymati 90 000 000 so'mlik dasturiy ta'minotni oladi va qo'shimcha 10 000 000 so'm pul mablag'lari oladi.

Ilgari boshqa korxonaning ustav kapitaliga kiritilgan ta'sis ulushining qaytarilishidan kelib tushgan nomoddiy aktivlar bilan bog'liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– ta'sischi korxonani ta'sischi tarkibidan chiqishi to'g'risidagi qaror qabul qilishi sanasiga - sof aktivlarning haqiqiy qiymati ulushi summasiga:

Debet: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 100 000 000 so'm;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 100 000 000 so'm;

– uzoq muddatli investitsiyalar sifatida hisobga olingan ustav kapitalidagi ulushning balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 80 000 000 so'm;

Kredit: 0690 – “Boshqa uzoq muddatli investitsiyalar” schyoti – 80 000 000

sum;

– ta'sischi tarkibidan chiqib ketishdan olingan foyda summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi» schyoti – 20 000 000 so'm;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 20 000 000 so'm;

– ilgari ustav kapitaliga kiritgan ulush bo'yicha qarz summasidan past bo'lgan qiymat bo'yicha avtomobil kelib tushganda: – 90 000 000 so'm;

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 90 000 000 so'm;

– ta'sischi tarkibidan chiqayotganda olingan dasturiy ta'minotning qiymati ilgari ustav kapitaliga kiritgan ulushi summasidan past bo'lganligi hisobiga yuzaga kelgan qarz summasini qoplash uchun hisob-kitob schyotiga pul mablag'lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 10 000 000 so'm;

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 10 000 000 so'm.

Agar ustav kapitaliga kiritgan ulushi summasidan yuqori bo'lgan qiymati 124 000 000 so'mlik dasturiy ta'minotni qabul qilsa va 24 000 000 so'mni pul mablag'lari bilan qaytarsa yuqoridagi qo'shimcha ravishda buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– ilgari ustav kapitaliga kiritgan ulush bo'yicha qarz summasidan yuqori bo'lgan

qiymat bo'yicha dasturiy ta'minot kelib tushganda:

Debet: 0430 – “Dasturiy ta'minot” schyoti – 124 000 000 so'm;

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 100 000 000 so'm;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 24 000 000 so'm;

– ta'rischilar tarkibidan chiqayotganda, olingan dasturiy ta'minotning qiymati ilgari ustav kapitaliga kiritgan ulushi summasidan yuqori bo'lganligi hisobiga yuzaga kelgan qarz summasining hisob-kitob schyotidan pul mablag'lari bilan qoplanishi:

Debet: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 24 000 000 so'm;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 24 000 000 so'm.

2.6. Tekinga olingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati

Korxonadan tomonidan boshqa shaxslardan tekinga (hadya shartnomasi bo'yicha) va davlat subsidiyasi hisobiga olingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati nomoddiy aktivlarni xarid qilish bilan bog'liq xarajatlarni hisobga olgan holda, agar joriy qiymat ushbu turdagi nomoddiy aktivlar uchun *faol bozorni* hisobga olgan holda belgilangan bo'lsa, ishonchli hisoblangan *joriy qiymat* bo'yicha aniqlanadi. Ushbu turdagi nomoddiy aktivlar uchun faol bozor mavjud bo'lmagan taqdirda, ularning boshlang'ich qiymati nominal qiymat bo'yicha yoki agar nomoddiy aktivni foydalanishga yaroqli holatga keltirish bilan bog'liq haqiqiy xarajatlar mavjud bo'lsa, ularning summasi bo'yicha aniqlanadi. *Joriy qiymat deganda*, ma'lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlari bo'yicha nomoddiy aktivlarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, bir-biridan mustaqil taraflar o'rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun yetarli bo'lgan summa tushuniladi. *Faol bozor deganda*, oldi-sotdi obyektlari bir turda (bir xil) bo'lgan va har qanday vaqtda bitimni amalga oshirishni xohlovchi manfaatdor sotuvchi va xaridorlarni topish mumkin bo'lgan, shuningdek, narxlar haqidagi ma'lumotlar oshkor (hammabop) bo'lgan bozor tushuniladi.

Nomoddiy aktivlar tekinga (hadya shartnomasi bo'yicha) olinganda ularning daromadlari bozor qiymati bo'yicha belgilanadi. Nomoddiy aktivlarning bozor qiymati hujjatlar bilan yoki baholovchi tashkilotning baholash to'g'risidagi hisoboti bilan tasdiqlanadi. Hujjatlar bilan tasdiqlash deb quyidagilar e'tirof etiladi:

– yetkazib berish yoki topshirish hujjatlari;

– yetkazib beruvchilarning narxlarga oid ma'lumotlari (prays-varaqlar);

- ommaviy axborot vositalaridan olingan ma'lumotlar;
- birja ma'lumotlari;
- davlat statistikasi organlarining ma'lumotlari.

Tekinga (hadya shartnomasi bo'yicha) olingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati shakllanishi va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib chiqamiz. Korxonadan 2021-yil 11-iyulda dasturiy ta'minotni tekinga olish to'g'risidagi shartnoma imzolandi. Dasturiy ta'minot 2021-yil 25-iyulda korxonadan kiritilgan. Ommaviy axborot vositalarida chop etilgan ma'lumotlarga qaraganda, kiritilgan sanasida dasturiy ta'minotning bozor bahosi 160 000 000 so'mni tashkil qilgan.

Tekinga (hadya shartnomasi bo'yicha) olingan dasturiy ta'minotning kiritilishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 0430 – "Dasturiy ta'minot" schyoti – 160 000 000 so'm;
Kredit: 8530 – "Tekinga olingan mulk" schyoti – 160 000 000 so'm.

2.7. Majburiyatlari umumiy summada ifodalangan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati

Majburiyatlari umumiy summada ifodalangan mustaqil obyektlarga ega nomoddiy aktivlar bo'yicha boshlang'ich qiymat mazkur summani alohida obyektning joriy qiymatiga mutanosib (proporsional) ravishda taqsimlagan holda aniqlanadi.

Bu yerda, agar korxonadan bitta kelishilgan qiymatga buxgalteriya hisobida alohida obyekt sifatida identifikatsiya qilinadigan bir nechta guruh nomoddiy aktivlarni xarid qilsa, u holda bitta umumiy summaga xarid qilingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati, ya'ni har biri nomoddiy aktivlarning kiritilishi lozim bo'lgan qiymati har bir nomoddiy aktivlarning bozor (joriy) qiymatining xarid qilingan nomoddiy aktivlarning umumiy bozor qiymatidagi ulushidan kelib chiqib, aniqlanishi nazarda tutilgan.

Bitta umumiy summaga xarid qilingan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati shakllanishi va ushbu operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib chiqamiz. 2021-yilning 20-iyulda korxonadan umumiy qiymati 450 000 000 so'm bo'lgan mulk majmuasini xarid qilish bo'yicha shartnoma imzolandi. Mulkiy majmuasi quyidagilardan iborat: ishlab chiqarish jarayoni foydalaniladigan patent, sanoat namunasi, dasturiy ta'minot va mualliflik huquqi. xarid bo'yicha barcha summa 2021-yilning 25-iyulda to'langan. Ro'yxatdan o'tkazish,

davlat bojini to'lash, brokerlik mukofoti bilan bog'liq xarajatlar, shuningdek, aktivni ishchi holatiga keltirish bilan bevosita bog'liq xarajatlar 50 000 000 so'mni tashkil qilgan, shu jumladan, xarid qilingan mulkni baholash xarajatlari ham. Nomoddiy aktivlarning bozor bahosini aniqlashni amalga oshirgan baholovchi tashkilotning xulosasiga muvofiq, har bir nomoddiy aktiv quyidagicha baholangan:

Patent – 280 000 000 so'm;

Sanoat namunasi – 190 000 000 so'm;

Dasturiy ta'minot – 30 000 000 so'm;

Mualliflik huquqi – 20 000 000 so'm.

Baholovchi tashkilotning xulosasidan kelib chiqib, har bir nomoddiy aktivning bozor qiymatini xarid qilingan nomoddiy aktivlarning umumiy bozor qiymatidagi ulushini qiyinchiliksiz aniqlash mumkin va bu quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

Nomoddiy aktivlar	Bozor qiymati (so'm)	Ulushi (%)	Hisoblash
Patent	280 000 000	53,8	$280\,000\,000 / 520\,000\,000 \times 100$
Sanoat namunasi	190 000 000	36,5	$190\,000\,000 / 520\,000\,000 \times 100$
Dasturiy ta'minot	30 000 000	5,8	$30\,000\,000 / 520\,000\,000 \times 100$
Mualliflik huquqi	20 000 000	3,8	$20\,000\,000 / 520\,000\,000 \times 100$
Jami:	520 000 000		

Yuqorida aytib o'tilgan mulk majmuasini xarid qilish va uni ishchi holatiga keltirish bilan bog'liq xarajatlar summasi 500 000 000 so'm (450 000 000 + 50 000 000)ni tashkil etganligi tufayli, xarid qilingan nomoddiy aktivlarning har birining boshlang'ich qiymati quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

Nomoddiy aktivlar	Boshlang'ich qiymat	Ulushi (%)	Hisoblash
Patent	269 000 000	53,8	$500\,000\,000 \times 53,8 / 100$
Sanoat namunasi	182 500 000	36,5	$500\,000\,000 \times 36,5 / 100$
Dasturiy ta'minot	29 000 000	5,8	$500\,000\,000 \times 5,8 / 100$
Mualliflik huquqi	19 500 000	3,8	$500\,000\,000 \times 3,8 / 100$
Jami:	500 000 000		

Mulk majmuasini xarid qilish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– nomoddiy aktivlarni xarid qilishning umumiy summasiga:

Debet: 0830 – “Nomoddiy aktivlarni xarid qilish” schyoti – 450 000 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 450 000 000 so‘m;

– xarid qilingan nomoddiy aktivlar bo‘yicha qarzlari qoplanganda:

Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 450 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 450 000 000 so‘m;

– nomoddiy aktivlarni xarid qilish va ularni ishchi holatiga keltirish bilan bog‘liq xarajatlar summasiga:

Debet: 0830 – “Nomoddiy aktivlarni xarid qilish” schyoti – 50 000 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 50 000 000 sum;

– xarid qilingan nomoddiy aktivlarni kirim qilish (foydalanishga berish):

Debet: 0410 – “Patentlar, litsenziyalar va nou-xau” – 269 000 000 so‘m;

Debet: 0420 – “Savdo markalari, tovar belgilari va sanoat namunalari” – 182 500 000 so‘m;

Debet: 0430 – “Dasturiy ta‘minot” schyoti – 29 000 000 so‘m;

Debet: 0470 – “Mualliflik huquqi” schyoti – 19 500 000 so‘m;

Kredit: 0830– ‘Nomoddiy aktivlarni xarid qilish» schyoti – 500 000 000 so‘m.

Mol yetkazib beruvchilardan kelib tushgan nomoddiy aktivlarni qabul qilishda aniqlangan kamomad va yo‘qotishlar, shuningdek, ularning shartnomada nazarda tutilgandan yuqori kamomadi yoki buzilishi 4860 ‘Da‘volar bo‘yicha olinadigan schyotlar” schyotining debetida hisobga olinadi. Yo‘qotishlarning aybdorlariga da‘vo taqdim etiladi va agar ular da‘voni qanotlantirmasalar xo‘jalik sudiga da‘vo arizasi bilan murojaat qilinadi. Sud tomonidan yuqoridagi yo‘qotishlar summasini aybdorlardan undirish rad etilgan hollarda, bunday operatsiyalar buxgalteriya hisobida 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyotining debeti va 4860 – “Da‘volar bo‘yicha olinadigan schyotlar” schyotining kredit bo‘yicha yozuv bilan aks ettiriladi.

Nomoddiy aktivlarning buxgalteriya hisobiga qabul qilingan boshlang‘ich qiymati O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida va 7-sonli BHMSda belgilangan holatlardan tashqari hollarda o‘zgartirilmaydi. Buxgalteriya hisobiga qabul qilingan nomoddiy aktivlarning boshlang‘ich qiymatini o‘zgartirishga tegishli nomoddiy aktivlar modernizatsiya qilingan, qisman tugatilgan va ular qayta baholangan

holatlarda ruxsat etilishi mumkin.

Nomoddiy aktiv dastlab tan olingandan soʻng moliyaviy hisobotda jamgʻarilgan amortizatsiya ayrilgan holda boshlangʻich qiymat (qoldiq qiymat) boʻyicha yoki qayta baholangan qiymat (mumkin boʻlgan muqobil usul) boʻyicha aks ettiriladi.

Nomoddiy aktivni dastlab tan olingandan soʻng moliyaviy hisobotda aks ettirishda qoʻllanadigan usul majburiy tartibda korxonaning hisob siyosatida koʻrsatilishi kerak.

3-§. Xarajatni aks ettirish

Nomoddiy aktivlarga oʻtkaziladigan kapital qoʻyilmalar nomoddiy aktivlardan foydalanishdan kelgusida iqtisodiy foyda olishni oshirish shartlarida ularning boshlangʻich qiymatini oshiradi. Kelgusida olinadigan iqtisodiy foydani oshirmaydigan boshqa barcha xarajatlar ular amalga oshirilgan davrdagi davr xarajatlari sifatida tan olinishi lozim.

Nomoddiy aktivlarning boshlangʻich qiymati dastlab moʻljallangan kelgusidagi iqtisodiy nafni oshirishga imkon beradigan, ushbu nomoddiy aktivlarni takomillashtirish va ularning imkoniyatlari va foydali xizmat muddatini oshirish bilan bogʻliq boʻlgan xarajatlar summasiga oshiriladi.

Korxonaning aktivning foydali xizmat muddati davomida mavjud boʻladigan kutilishi mumkin boʻlgan iqtisodiy sharoitlar haqidagi rahbariyatning maʼqul boʻlgan bahosini ifodalovchi asoslangan va tasdiqlangan taxminidan foydalangan holda kelgusidagi iqtisodiy naf olish ehtimolini baholaydi.

Nomoddiy aktivni xarid qilish yoki barpo etishga taalluqli boʻlgan, nomoddiy aktiv taʼrifini qanoatlantirmaydigan yoki qonunchilikda koʻrsatilgan shartlarga javob bermaydigan xarajatlar yuzaga kelgan hisobot davrida xarajat sifatida aks ettirilishi lozim.

Nomoddiy aktivlarga taalluqli boʻlgan, dastlab davr xarajatlari sifatida aks ettirilgan xarajatlar keyingi davrlarda aktiv sifatida aks ettirilmasligi kerak.

Nomoddiy aktivlarni foydalanish uchun yaroqli holatda tutib turish va undan foydalanishdan kelgusidagi iqtisodiy nafning dastlab belgilangan miqdorini olish uchun amalga oshirilgan xarajatlar hisobot davri xarajatlari tarkibiga kiritiladi.

Nomoddiy aktivlar bilan bogʻliq keyingi xarajatlar amalga oshirilgan hisobot davrining xarajatlari sifatida tan olinishi lozim, agar:

- bu xarajatlar aktivlarga bevosita aloqador kelgusidagi iqtisodiy nafni koʻpaytirish imkonini berish isboti mavjud boʻlmasa;

- bu xarajatlar oʻlchanishi va ushbu aktivga yuqori darajada kiritilishi mumkin

bo'lmasa.

Ushbu shartlarga rioya etilgan holda nomoddiy aktiv bilan bog'liq keyingi xarajatlar uning balans qiymatiga kiritilmaydi.

4-§. Nomoddiy aktivlarni qayta baholash

Nomoddiy aktivlarni qayta baholash nomoddiy aktivlarning balans (qayta tiklash) qiymatini joriy bozor narxlari darajasiga muvofiq, lashtirish maqsadida ularni vaqti-vaqti bilan aniqlashtirishdir.

Qayta baholash paytida nomoddiy aktivlarning to'liq tiklash qiymati aniqlanadi. Nomoddiy aktivlarning to'liq tiklash qiymati deganda, nomoddiy aktivlarni xuddi shunday yangi nomoddiy aktivlarga qayta baholash sanasida mavjud bo'lgan bozor narxlari va tariflari bo'yicha to'liq almashtirish shartida qilinishi lozim bo'lgan xarajatlarning to'liq qiymati tushuniladi.

Korxonada qayta baholashni joriy qiymatni faol bozor ma'lumotlari asosida aniq belgilash mumkin bo'lgan shartlarda, qayta baholash sanasidagi joriy qiymatni tasdiqlovchi hujjatlar asosida amalga oshirishi mumkin.

Qayta baholashni balans (qayta tiklash) qiymati balans hisobotini tuzish sanasidagi bozor qiymatidan farq qilmasligi uchun muntazam ravishda amalga oshirish lozim. Bunda davriylik bir xil bo'lishi lozim.

Nomoddiy aktivlarni qayta baholashni o'tkazish maqsadida korxonada qayta baholanishi kerak bo'lgan nomoddiy aktivlarning ro'yxatini tuzadi. Ro'yxatda nomoddiy aktivlar to'g'risida quyidagi ma'lumotlarni ko'rsatib o'tish tavsiya etiladi: aniq nomi; xarid qilish, yaratish sanasi; nomoddiy aktivlarni buxgalteriya hisobiga qabul qilish sanasi.

Korxonada qayta baholashni mustaqil ravishda yoki qonunchilikka muvofiq, baholash faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga ega bo'lgan ekspert mutaxassislarni jalb etgan holda amalga oshiradi.

Nomoddiy aktivni qayta baholashda ushbu qayta baholanayotgan aktiv taalluqli bo'lgan bir turdagi nomoddiy aktivlarning barcha guruhi qayta baholanishi kerak, bunday aktivlar uchun faol bozor mavjud bo'lmagan holatlar bundan mustasno.

Qayta baholash natijasida nomoddiy aktivlar buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotda joriy (qayta tiklash) qiymati bo'yicha aks ettiriladi.

Nomoddiy aktivning joriy qiymatini nomoddiy aktivning ushbu turi bo'yicha faol bozor narxlari asosida belgilash mumkin.

Agar ilgari qayta baholangan nomoddiy aktivning joriy qiymatini faol bozor ma'lumotlari asosida aniqlash mumkin bo'lmasa, nomoddiy aktivning balans qiymati

jamlangan amortizatsiya chegirilgan holda faol bozor ma'lumotlari asosida uning oxirgi qayta baholangan sanadagi qayta tiklash qiymati bo'lishi lozim.

Nomoddiy aktivlarni qayta baholashda joriy qiymatni hujjatlar asosida tasdiqlash uchun korxonaning ixtiyoriga ko'ra quyidagilardan foydalanilishi mumkin:

- tayyorlovchi firmalar va ularning rasmiy dilerlari hamda vakolatxonalaridan yozma shaklda olingan xuddi shunday nomoddiy aktivga doir narxlar to'g'risidagi ma'lumotlar;

- qayta baholashni o'tkazish sanasiga va nomoddiy aktivlarni xarid qilish sanasiga Markaziy bank kurslarining nisbati sifatida aniqlanadigan hisob-kitob koeffitsiyentini qo'llagan holda xarid qilish sanasi bo'yicha EKVda nomoddiy aktivlarning qiymati to'g'risidagi ma'lumotlar (tasdiqlovchi hujjatlar mavjud bo'lganda);

- qayta baholashni o'tkazish davrida ommaviy axborot vositalari, maxsus adabiyotlar va shu kabilarda e'lon qilingan narxlar darajasi to'g'risidagi ma'lumotlar;

- tegishli nomoddiy aktivning qiymati to'g'risida baholovchining hisoboti.

Nomoddiy aktivlarning boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatini qayta baholashda ularning qayta baholash sanasidagi jamg'arilgan amortizatsiyasi nomoddiy aktivlarning boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatini o'zgartirishning tegishli indekslariga tuzatiladi hamda keyinchalik amortizatsiyani hisoblash qayta baholangan (qayta tiklash) qiymatidan amalga oshiriladi. Qayta baholash indeksi nomoddiy aktivning joriy qiymatini uning boshlang'ich qiymatiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Qayta baholash natijasida nomoddiy aktivlarning bahosi o'sishi summasi rezerv kapitali tarkibiga 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar” schyotiga olib boriladi.

Qayta baholash natijasida nomoddiy aktivlar bahosining pasayish summasi avvalgi hisobot davrlarida o'tkazilgan ushbu obyekt bahosining pasayish summasi chegarasida 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar” schyoti bo'yicha rezerv kapitalini kamaytirishga olib boriladi.

Nomoddiy aktiv bo'yicha avvalgi qayta baholash (qo'shimcha baholash) summasidan oshgan narxining arzonlashgan (kamaygan) summasi xarajat sifatida tan olinadi va 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyotida aks ettiriladi.

Nomoddiy aktivlarning qayta baholash natijalari nomoddiy aktivlarni qayta baholash amalga oshirilgan joriy davrda moliyaviy hisobotda aks ettiriladi.

Nomoddiy aktivlarni qayta baholash natijasi buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– nomoddiy aktivalarni qo‘shimcha baholash summasiga:

debet nomoddiy aktivlarni hisobga oluvchi schyotlar (0400) – nomoddiy aktivlarning boshlang‘ich (qayta tiklash) qiymatini qo‘shimcha baholash summasiga;

krédit nomoddiy aktivlar amortizatsiyasini hisobga oluvchi schyotlari (0500) – nomoddiy aktivlarning jamlangan amortizatsiyasini qo‘shimcha baholash summasiga;

Krédit: 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar” schyoti – nomoddiy aktivning boshlang‘ich (qayta tiklash) qiymatini qo‘shimcha baholash va jamlangan amortizatsiyasi summolari o‘rtasidagi farq summasiga;

– nomoddiy aktivlarni arzonlashtirish summasiga:

debet nomoddiy aktivlar amortizatsiyasini hisobga oluvchi schyotlari (0500) – nomoddiy aktivlar jamlangan amortizatsiyasini arzonlashtirish summasiga;

Debet: 8510 ‘Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar» schyoti - ilgari qayta baholangan nomoddiy aktivlarning qo‘shimcha baholash summasi yoki avvalgi qo‘shimcha baholashlar summalarining nomoddiy aktivlar ushbu nomoddiy aktivlarni avvalgi arzonlashtirishlar summasidan oshadigan summasi doirasida arzonlashtirish summasiga;

Debet: 9430 ‘Boshqa operatsion xarajatlar» schyoti - ushbu nomoddiy aktivlarni arzonlashtirishning ilgari qayta baholangan nomoddiy aktivlar mazkur nomoddiy aktivlarni qo‘shimcha baholash summasidan yoki avvalgi qo‘shimcha baholashlar summalarining nomoddiy aktivlar ushbu nomoddiy aktivlarni avvalgi arzonlashtirishlar summasidan oshadigan summasiga (ya‘ni arzonlashtirish summasining, ya‘ni mazkur nomoddiy aktivlar bo‘yicha 8510 ‘Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar» schyotida hisobga olinadigan qoldiq summasidan oshishiga);

krédit nomoddiy aktivlarni hisobga oluvchi schyotlar (0700) – nomoddiy aktivlarning boshlang‘ich (qayta tiklash) qiymatining arzonlashtirish summasiga.

5-§. Nomoddiy aktivlarga amortizatsiya hisoblash

“Xarajatlar tarkibi to‘g‘risida”gi **nizomga** muvofiq, nomoddiy aktivlarga amortizatsiya hisoblash bilan bog‘liq xarajatlar mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar tarkibiga kiradi.

Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, qaraganda iqtisodiyotni ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish tarmoqlarida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar va ko‘rsatilayotgan xizmatlarni ishlab chiqarish tannarxini pasaytirish va ularni jahon bozorida raqobatbardoshligini oshirishda nomoddiy aktivlarga amortizatsiya ajratmalarini

hisoblashda amortizatsiya usulini to‘g‘ri tanlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma‘lumki, nomoddiy aktivlarning qiymati amortizatsiya hisoblash yo‘li bilan qoplanadi. *Amortizatsiya* foydali xizmat muddati mobaynida nomoddiy aktivning amortizatsiyalanadigan qiymatini uning vazifasidan kelib chiqqan holda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga yoki davr xarajatlariga tizimli taqsimlash va kiritish hisoblanadi. Amortizatsiyalanadigan qiymat kutilayotgan (baholangan) tugatish qiymatini chegirgan holda aktivning boshlang‘ich (qayta tiklash) qiymati summasi hisoblanadi. Amortizatsiyalanadigan qiymat foydali xizmat muddati mobaynida korxonalar xarajatlariga amortizatsiya ajratmalari ko‘rinishida tizimli taqsimlanadi.

Tugatish qiymati deganda, nomoddiy aktivning chiqib ketishi bo‘yicha kutilayotgan xarajatlarni chegirgan holda uning foydali xizmat muddati oxirida aktivni tugatish chog‘ida olinishi kutilayotgan, aktivning taxmin qilinayotgan (baholangan) summasi tushuniladi. Tugatish qiymati nomoddiy aktivlarning xizmat muddati oxirida tugatish bo‘yicha kutilayotgan xarajatlarga kamaytirilgan bo‘lishi kerak.

Nomoddiy aktivlarning amortizatsiyalanadigan qiymatini hisoblashda ularning tugatish qiymati hisobga olinadi. Tugatish qiymati muhim bo‘lmagan taqdirda, u amortizatsiyalanadigan qiymatni hisoblab chiqarishda hisobga olinmasligi mumkin. Agar tugatish qiymati ahamiyatga ega bo‘lsa, u nomoddiy aktivlar xarid qilingan sanada yoki ularni qayta baholash sanasida aniqlanadi.

Nomoddiy aktivning tugatish qiymati quyidagi hollarda nolga teng deb hisoblanadi:

- kutilayotgan foydali xizmat muddati oxirida uchinchi taraf bilan uni sotib olish haqidagi bitim mavjud bo‘lmasa;

- nomoddiy aktivning tugatish qiymati faol bozordagi dalillar bilan ishonchli aniqlanishi mumkin emasligi munosabati bilan ushbu nomoddiy aktiv uchun faol bozor mavjud bo‘lmasa hamda nomoddiy aktivning kutilayotgan foydali xizmat muddati oxirida bunday bozorning mavjud bo‘lish ehtimoli bo‘lmasa.

Amortizatsiya foydali xizmat muddati mobaynida aktivning amortizatsiyalanadigan qiymatini nomoddiy aktivlarning vazifasidan kelib chiqqan holda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga yoki davr xarajatlariga muntazam taqsimlash va o‘tkazish ko‘rinishida eskirishning qiymat ifodasi sifatida aniqlanadi.

Shuni ta‘kidlash kerakki, nomoddiy aktivlar bo‘yicha amortizatsiya ajratmalarini hisoblash mazkur nomoddiy aktivlar qabul qilingan oydan keyingi oyning dastlabki sanasidan boshlanadi hamda mazkur nomoddiy aktivlarning amortizatsiyalanadigan qiymati to‘liq qoplangunga qadar yoxud bu nomoddiy aktivlarni balansdan hisobdan

chiqarilguncha amalga oshiriladi. O‘z navbatida, agar nomoddiy aktivlar bo‘yicha amortizatsiya ajratmalarini hisoblash mazkur nomoddiy aktivlarni qabul qilingan oydan keyingi oying dastlabki sanasidan boshlanadigan bo‘lsa, u holda mazkur nomoddiy aktivlar bo‘yicha amortizatsiya ajratmalarini hisoblash ushbu nomoddiy aktivlarning amortizatsiyalanadigan qiymati to‘liq qoplangan yoki bu nomoddiy aktivlar balansdan hisobdan chiqarilgan oydan keyingi oying dastlabki sanasida to‘xtatiladi.

Nomoddiy aktivning foydali xizmat muddati davomida amortizatsiya ajratmalarini hisoblash to‘xtatilmaydi, nomoddiy aktivdan foydalanishda bevosita va bilvosita cheklovlar (masalan: asosiy vositalar va boshqa aktivlarni konservatsiyalash, rekonstruksiya, modernizatsiya qilish) mavjud bo‘lgan holatlar bundan mustasno.

Nomoddiy aktivlar bo‘yicha amortizatsiya ajratmalarini hisoblash hisobot davridagi korxonada faoliyati natijalaridan qat’i nazar amalga oshiriladi va u tegishli bo‘lgan hisobot davrining buxgalteriya hisobida aks ettiriladi.

Nomoddiy aktivlar bo‘yicha amortizatsiya hisoblash usullari. Nomoddiy aktivlar bo‘yicha amortizatsiya quyidagi usullardan birini qo‘llash orqali hisoblanishi mumkin:

- amortizatsiyani teng maromli (to‘g‘ri chiziqli) hisoblash;
- bajarilgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda amortizatsiyani hisoblash (ishlab chiqarish usuli).
- ikki baravar amortizatsiya me‘yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli;
- yillar summasi usuli (kumulyativ usul).

Nomoddiy aktivlardan intensiv foydalanilganda, shuningdek, ilmiy–Texnikaviy jarayonning katta ta’sirida nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi ikki baravar amortizatsiya me‘yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli va yillar yig‘indisi usuli (kumulyativ usul)da hisoblanadigan jadallashtirilgan amortizatsiya yo‘li bilan ifodalanadi.

Hisobot yili davomida nomoddiy aktivlar bo‘yicha amortizatsiya ajratmalari qo‘llaniladigan hisoblash usulidan qat’i nazar (amortizatsiyani hisoblashning ishlab chiqarish usulidan tashqari), yillik summaning 1/12 miqdorida har oyda hisoblanadi.

Amortizatsiyani teng maromli (to‘g‘ri chiziqli) hisoblash usuli. Amortizatsiyani teng maromli (to‘g‘ri chiziqli) hisoblash usulining mohiyati shundaki, bunda amortizatsiya teng maromda, nomoddiy aktivlarni foydali ishlatish muddati mobaynida ularning amortizatsiyalanadigan qiymatidan kelib chiqqan holda teng ulushlarda hisoblanadi. Mazkur usulga muvofiq, nomoddiy aktivlarning

amortizatsiyalanadigan qiymati uning xizmat muddati davomida tegishli xarajatlarga teng maromda hisobdan chiqariladi (taqsimlanadi). Usul amortizatsiya me'yori foydali xizmat muddatining davom etishi muddatiga bog'liqligiga asoslangan. Har bir davr uchun amortizatsiya ajratmalari summasi amortizatsiyalanadigan qiymatni nomoddiy aktivlardan foydalanilgan hisobot davrlari soniga bo'lish yo'li bilan hisoblanadi.

Amortizatsiyani teng maromli (to'g'ri chiziqli) hisoblash usulida amortizatsiya ajratmalarining yillik summasi nomoddiy aktivlarning amortizatsiyalanadigan qiymati va foydali ishlatish muddatidan kelib chiqib, belgilanadi.

Teng maromli (to'g'ri chiziqli) hisoblash usuli bo'yicha amortizatsiya hisoblash tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Dasturiy ta'minotning boshlang'ich qiymati 255 000 000 so'mni, foydalanish muddati oxiridagi qoldiq (tugatish) qiymati 5 000 000 so'm, foydali xizmat muddati 5 yilni tashkil etadi. Hisob siyosatida amortizatsiya teng maromli usulni qo'llash bilan hisoblanishi nazarda tutilgan.

Dasturiy ta'minotga amortizatsiya hisoblashda *,birinchi navbatda,* amortizatsiyaning yillik me'yori 20 % (100 % / 5)ni, *ikkinchi navbatda* esa amortizatsiyalanadigan qiymat 250 000 000 so'm (255 000 000 so'm - 5 000 000 so'm)ni aniqlaymiz. Foydalanishning *birinchi yilida* amortizatsiya ajratmasining yillik summasi dasturiy ta'minotni amortizatsiyalanadigan qiymatidan kelib chiqib, 50 000 000 so'm (250 000 000 so'm x 20 / 100) qilib aniqlanadi va keyingi yillar uchun Shu zaylda davom ettiriladi.

Dasturiy ta'minot bo'yicha yillik amortizatsiya ajratmalari jadvali

Amortizatsiya ajratmalari yillari	Amortizatsiyalanadigan qiymat	Yillik amortizatsiya summasi	Jamg'arilgan amortizatsiya
1-yil	250 000 000	$(250\,000\,000 \times 20 / 100) = 50\,000\,000$	50 000 000
2-yil	250 000 000	$(250\,000\,000 \times 20 / 100) = 50\,000\,000$	100 000 000
3-yil	250 000 000	$(250\,000\,000 \times 20 / 100) = 50\,000\,000$	150 000 000
4-yil	250 000 000	$(250\,000\,000 \times 20 / 100) = 50\,000\,000$	200 000 000
5-yil	250 000 000	$(250\,000\,000 \times 20 / 100) = 50\,000\,000$	250 000 000

Dasturiy ta'minotdan foydalanish davomida amortizatsiya ajratmalarining oylik summasi amortizatsiya ajratmasining yillik summasining 1/12 miqdorida har oyda 4 166 667 so'm (50 000 000 so'm / 12) hisoblanadi.

Bajarilgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda amortizatsiyani hisoblash (ishlab chiqarish usuli). Amortizatsiyani hisoblashning ishlab chiqarish usuli har bir muayyan yildagi nomoddiy aktivlarning mahsulotlarini hisobga olishga asoslangan. Mazkur usul bo'yicha har yillik amortizatsiya hajmini hisob-kitob qilish uchun butun foydali ishlatish muddatidagi umumiy baholangan mahsulotlar yig'indisini va mazkur muayyan yildagi mahsulotlarni aniqlash lozim. Mahsulot sifatida ishlab chiqariladigan mahsulot birliklari soni, ishlangan soatlar soni va boshqalar olinishi mumkin.

Amortizatsiyani hisoblashning ishlab chiqarish usulida yillik amortizatsiya ajratmalari summasi hisobot davridagi mahsulot (ishlar, xizmatlar) hajmining natural ko'rsatkichi va nomoddiy aktivlarning amortizatsiyalanadigan qiymati hamda nomoddiy aktivlarni butun foydali ishlatish muddatidagi nazarda tutilayotgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) hajmiga nisbatan mutanosibligidan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Bajarilgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda, ya'ni ishlab chiqarish usulini qo'llash bilan amortizatsiyani hisoblash tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Korxonada sanoat namunasini 800 000 birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun xarid qildi. Uning boshlang'ich qiymati 63 000 000 so'mni, foydalanish muddati oxiridagi qoldiq (tugatish) qiymati 3 000 000 so'mni tashkil etadi. Hisobot davrida 10 000 birlik mahsulot ishlab chiqarilishi kerak. Hisob siyosatida amortizatsiya ishlab chiqarish usulini qo'llash bilan hisoblanishi nazarda tutilgan.

Sanoat namunasiga amortizatsiya hisoblashda ***birinchi navbatda***, amortizatsiyalanadigan qiymatni 60 000 000 so'm (63 000 000 so'm – 3 000 000 so'm)ni, ***ikkinchi navbatda esa*** ishlab chiqarilgan mahsulotning bir birligiga to'g'ri keladigan amortizatsiya summasi 75 so'm (60 000 000 so'm / 800 000 birlik)ni aniqlaymiz. Ishlab chiqarish usulini qo'llash bilan hisobot davrida sanoat namunasi bo'yicha amortizatsiya hisoblanganda, amortizatsiya ajratmasi summasi 750 000 so'm (10 000 birlik x 75 so'm)ga teng bo'ladi.

Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli. Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli amortizatsiyani hisoblash davrida amortizatsiyalanadigan aktiv qiymatining kamayishini anglatadi. Mazkur usulga ko'ra teng maromli (to'g'ri chiziqli) hisoblash usulidan ikki baravar amortizatsiya me'yori mazkur hisobot davridagi asosiy vositaning tegishli qoldiq qiymatiga ko'paytiriladi. Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli bo'yicha amortizatsiyani hisoblashda faraz qilinayotgan tugatish qiymati boshlang'ich (tiklash) qiymatidan chegirilmaydi.

Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usulida yillik

amortizatsiya ajratmalari summasi hisobot yili boshidagi nomoddiy aktivlarning qoldiq qiymatidan va mazkur nomoddiy aktivlarni foydali ishlatish muddatiga bog'liq holda hisoblangan amortizatsiyaning ikki baravar me'yoridan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usulida nomoddiy aktivlar bo'yicha amortizatsiya ajratmalarini hisoblash ushbu nomoddiy aktivlarning balans (qoldiq) qiymati ularning tugatish qiymatiga teng bo'lgan vaqtdan boshlab tugatiladi.

Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usulini qo'llash bilan amortizatsiyani hisoblash tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Dasturiy ta'minotning boshlang'ich qiymati 255 000 000 so'mni, foydalanish muddati oxiridagi qoldiq (tugatish) qiymati 15 000 000 so'mi, foydali xizmat muddati 5 yilni tashkil etadi. Hisob siyosatida amortizatsiya ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usulini qo'llash bilan hisoblanishi nazarda tutilgan. Bunda to'g'ri chiziqli usulda amortizatsiya me'yori har bir-yil uchun 20 % (100 %/5)ni tashkil etadi. Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usulida amortizatsiya me'yori 40 % (2 x 20 %)ga teng bo'ladi. Ushbu qat'iy belgilangan 40 % stavka hisobot yili boshidagi balans qiymatiga nisbatan foydalaniladi.

Dasturiy ta'minotga amortizatsiya hisoblash tartibini ko'rib chiqamiz. Bunda, ***foydalanishning birinchi yilida*** amortizatsiya ajratmasining yillik summasi dasturiy ta'minotni buxgalteriya hisobiga qabul qilingandan shakllangan boshlang'ich qiymatidan kelib chiqib, 102 000 000 so'm ($255\,000\,000\text{ so'm} \times 40 / 100$) qilib aniqlanadi. ***Foydalanishning ikkinchi yilida*** amortizatsiya 40 foiz miqdorda-yil boshidagi qoldiq qiymatidan, ya'ni nomoddiy aktivlarning boshlang'ich qiymati va birinchi-yil uchun hisoblangan amortizatsiya summasi o'rtasidagi farqdan hisoblanadi va 61 200 000 so'm ($(255\,000\,000\text{ so'm} - 102\,000\,000\text{ so'm}) \times 40 / 100$)ni tashkil etadi. ***Foydalanishning uchinchi yilida*** amortizatsiya 40 foiz miqdorda ikkinchi-yil oxirida hosil bo'lgan qoldiq qiymat va ikkinchi-yil uchun hisoblangan amortizatsiya summasi o'rtasidagi farqdan hisoblanadi va 36 720 000 so'm ($(153\,000\,000\text{ so'm} - 61\,200\,000\text{ so'm}) \times 40 / 100$)ni tashkil etadi hamda keyingi yillar uchun Shu zaylda davom ettiriladi.

Dasturiy ta'minot bo'yicha yillik amortizatsiya ajratmalari jadvali

(ming so'mda)

Amortizatsiya ajratmalari davrlari	Boshlang'ich (qayta tiklash) qiymati	Yil boshiga balans qiymati	Amortizatsiyaning yillik summasi	Jamg'arilgan amortizatsiya	Yil oxiriga balans qiymati
1-yil	255 000	-	$255\,000 \times 40\% = 102\,000$	102 000	153 000
2-yil	255 000	153 000	$153\,000 \times 40\% = 61\,200$	163 200	91 800
3-yil	255 000	91 800	$91\,800 \times 40\% = 36\,720$	199 920	55 080
4-yil	255 000	55 080	$55\,080 \times 40\% = 22\,032$	221 952	33 048
5-yil	255 000	33 048	$(33\,048 \times 40\% = 13\,219,2$ "nazorat maqsadida") $240\,000 - 221\,952 = 18\,048$	240 000	15 000

Dasturiy ta'minot bo'yicha oylik amortizatsiya ajratmalari jadvali

Amortizatsiya ajratmalari davrlari	Amortizatsiyaning yillik summasi	Amortizatsiyaning oylik summasi
1-yil	102 000 000	8 500 000 (102 000 000 / 12)
2-yil	61 200 000	5 100 000 (61 200 000 / 12)
3-yil	36 720 000	3 060 000 (36 720 000 / 12)
4-yil	22 032 000	1 836 000 (22 032 000 / 12)
5-yil	18 048 000	1 504 000 (18 048 000 / 12)

Mazkur usulda amortizatsiya hisoblash amalga oshirilganda, nomoddiy aktivdan foydalanishning oxirgi yilida amortizatsiyaning yillik summasini hisoblamaslik, balki qoldiq qiymatidan kutilayotgan tugatish qiymatini chiqarib tashlangandan keyingi summani 12 oy davomida teng maromda to'liq hisobdan chiqarish maqsadga muvofiq. Chunki nomoddiy aktivdan foydalanishning oxirgi yilida-yil boshiga qoldiq qiymatidan yillik amortizatsiya me'yori (mazkur misolda 40 foiz)ni hisobga olgan holda aniqlangan yillik amortizatsiya ajratmasi summasi, oldingi yillarda jamg'arilgan amortizatsiya summasi bilan amortizatsiyalanadigan qiymat o'rtasidagi summadan kam bo'ladi va natijada nomoddiy aktivni foydalanish oxirida qoldiq qiymati (kutilayotgan tugatish qiymati chiqarib tashlanganda) nolga teng bo'lmaydi.

Yillar summasi usuli (kumulyativ usul). Yillar summasi usuliga (kumulyativ usulga) muvofiq, har yili amortizatsiya me'yori amortizatsiya muddati oxiriga qadar qoladigan amortizatsiyalanadigan qiymatga ulush sifatida aniqlanadi. Ulush amortizatsiya ajratmalari tugaguniga qadar qoladigan to'liq yillar sonini amortizatsiya

muddatini tashkil qiladigan yillar tartib sonlari summasiga bo‘lish orqali aniqlanadi.

Yillar summasi usulida (kumulyativ usulda) amortizatsiya ajratmalarining yillik summasi nomoddiy aktivlarning amortizatsiyalanadigan qiymatidan va suratida nomoddiy aktivlarni foydali ishlatish muddatining oxiriga qadar qoladigan yillar soni, maxrajida esa nomoddiy aktivlarni foydali ishlatish muddati yillari soni summasining nisbatidan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Yillar summasi usuli (kumulyativ usuli) bo‘yicha amortizatsiyani hisoblash tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Dasturiy ta‘minotning boshlang‘ich qiymati 135 000 000 so‘m, foydalanish muddati oxiridagi qoldiq (tugatish) qiymati 15 000 000 so‘m, foydali xizmat muddati 5 yilni tashkil etadi. Hisob siyosatida amortizatsiya yillar summasi usuli (kumulyativ usuli)ni qo‘llash bilan hisoblanishi nazarda tutilgan.

Dasturiy ta‘minotga amortizatsiya hisoblashda *,birinchi navbatda,* amortizatsiyalanadigan qiymat 120 000 000 so‘m (135 000 000 so‘m - 15 000 000 so‘m)ni, *ikkinchi navbatda esa* foydalanish yillari summasini aniqlaymiz. Foydalanish yillari summasi 15 (kumulyativ son $1 + 2 + 3 + 4 + 5$)ni aniqlaymiz. *Uchinchi navbatda* 120 000 000 so‘mga teng bo‘lgan amortizatsiyalanadigan qiymatni har bir kasr ($5/15, 4/15, 3/15, 2/15, 1/15$)ga ko‘paytirish yo‘li bilan yillik amortizatsiya summasi aniqlanadi. Mazkur nomoddiy aktivdan foydalanishning *birinchi yilida* amortizatsiya $5/15$ yoki 33,3 % miqdorda hisoblanishi mumkin va u 40 000 000 so‘mni ($120\,000\,000 \times 5/15$) tashkil etadi, *ikkinchi yili* esa $4/15$ miqdorda 32 000 000 so‘mdan ($120\,000\,000 \times 4/15$) iborat summani, *uchinchi yili* esa $3/15$ miqdorda 24 000 000 so‘mdan ($120\,000\,000 \times 3/15$) iborat summani tashkil etadi hamda keyingi yillar uchun Shu zaylda davom ettiriladi.

Dasturiy ta‘minot bo‘yicha yillik amortizatsiya ajratmalari jadvali

Amortizatsiya ajratmalari yillari	Amortizatsiyalanadigan qiymat	Yillik amortizatsiya summasi	Jamg‘arilgan amortizatsiya
1-yil	120 000 000	$(120\,000\,000 \times 5/15) = 40\,000\,000$	40 000 000
2-yil	120 000 000	$(120\,000\,000 \times 4/15) = 32\,000\,000$	72 000 000
3-yil	120 000 000	$(120\,000\,000 \times 3/15) = 24\,000\,000$	96 000 000
4-yil	120 000 000	$(120\,000\,000 \times 2/15) = 16\,000\,000$	112 000 000
5-yil	120 000 000	$(120\,000\,000 \times 1/15) = 8\,000\,000$	120 000 000

Dasturiy ta'minot bo'yicha oylik amortizatsiya ajratmalari jadvali

Amortizatsiya ajratmalari davrlari	Amortizatsiyaning yillik summasi	Amortizatsiyaning oylik summasi
1-yil	40 000 000	3 333 333,3 (40 000 000 / 12)
2-yil	32 000 000	2 666 666,7 (32 000 000 / 12)
3-yil	24 000 000	2 000 000 (24 000 000 / 12)
4-yil	16 000 000	1 333 333,3 (16 000 000 / 12)
5-yil	8 000 000	666 666,7 (8 000 000 / 12)

Amortizatsiya hisoblashning u yoki bu usulini tanlash bilan nomoddiy aktivlarning boshlang'ich (qayta tiklash) qiymati va jamg'arilgan amortizatsiya summasi o'rtasidagi farqni o'zida ifodalaydigan nomoddiy aktivlarning qoldiq qiymati miqdorini tartibga solish mumkin. Shuning uchun korxonaga tegishli qaror qabul qilishda amortizatsiya hisoblashning u yoki bu usulini tanlashning ijobiy va salbiy oqibatlarini o'ylab ko'rishi lozim.

Yuqorida sanab o'tilgan usullarning har biri o'zining afzallik va kamchiliklariga ega. Amortizatsiyaning teng maromli usulining asosiy va yagona ustunligi bo'lib qo'llashning oddiyligi hisoblanadi. Mazkur usulni qo'llashda amortizatsiya butun foydali xizmat muddati davomida doimiy bir summadan iborat, bundan modernizatsiya va qayta baholash mustasno. Biroq mazkur usul korxonaga nomoddiy aktivlar xarajatlarini tezkor ravishda hisobdan chiqarish imkoniyatini bermaydi. Shu bilan birga, bugungi pul ertangi puldan ko'proq turadigan bir vaqtda, amortizatsiya ajratmalari hisobiga xarajatlarni ko'paytirish yo'li bilan aylanma mablag'larni tezroq to'ldirish imkoniyati yo'qoladi. Shubhasiz, amortizatsiyaning teng maromli usulini qo'llash nomoddiy aktivlarning foydali xizmat muddatini oxirida boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatini to'liq qoplashga olib keladi, biroq korxonaga amortizatsiya siyosatidan maksimal ravishda samarali foydalanish imkoniyatini bermaydi.

Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli bilan amortizatsiya hisoblash aktivning foydali xizmat muddatini oxirida jadal sur'atlarda kamayib borish bilan tavsiflanadigan ishlab chiqarish jarayonlariga nisbatan samarali hisoblanadi. Mazkur usulda qo'llaniladigan koeffitsiyent nomoddiy aktivlarni foydali xizmatining boshlang'ich bosqichdagi qiymatini hisobdan chiqarishni jadallashtiradi. Amortizatsiyaning mazkur usulini foydali xizmat muddatining oxirigacha 7-sonli BHMSda nazarda tutilgan ko'rinishda qo'llash imkoniyati mavjud emas, chunki

uslubning o'zi boshlang'ich (qayta tiklash) qiymatini to'liq hisobdan chiqarish imkoniyatini bermaydi. Har qanday hollarda foydalanish muddatining oxirida qoldiq qiymati nolga teng emas, biroq ayrim hollarda unga yaqinlashishi mumkin.

Yillar summasi usuli (kumulyativ usuli) bo'yicha aktivning qiymatini hisobdan chiqarishda foydali xizmat muddatining amortizatsiya me'yori ham jadallashtirilgan usul bo'lib, ishlab chiqarish faoliyatining oxirida jadal sur'atlar bilan kamayib boradigan ishlab chiqarish jarayonlariga nisbatan samarali hisoblanadi. Ikki baravar amortizatsiya me'yori bilan qoldiqni kamaytirish usuli bilan taqqoslaganda, mazkur usul foydali xizmat muddatining oxirida aktivning qiymatini to'liq hisobdan chiqarish imkoniyatini beradi.

Bajarilgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda qiymatni hisobdan chiqarish (ishlab chiqarish usuli) kutilayotgan prognoz tez-tez o'zgarib turishi bilan tavsiflanadigan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlariga nisbatan ko'proq samarali hisoblanadi. Foydalanish muddatini aniqlashda vaqt kalendar davrlari bilan emas, balki mazkur aktiv yordamida ish bajarish va mahsulot (ish, xizmat)larni realizatsiya qilish kutilayotgan dastur bo'yicha belgilanadi.

Soliq solish maqsadida nomoddiy aktivlarga amortizatsiya hisoblash O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksida nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi.

Nomoddiy aktivlarni hisobot yili davomida buxgalteriya hisobiga qabul qilish hollarida amortizatsiyaning yillik summasi bo'lib mazkur nomoddiy aktivlar buxgalteriya hisobiga qabul qilingan oydan keyingi oying dastlabki sanasidan yillik moliyaviy hisobotlarning hisobot sanasigacha aniqlangan summa hisoblanadi.

Birinchi yil uchun nomoddiy aktivlarning amortizatsiya ajratmalarining yillik summalarining hisob-kitobi tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Hisobot yilining 25-mart sanasida nomoddiy aktivlar sifatida dasturiy ta'minot buxgalteriya hisobiga qabul qilingan. Uning boshlang'ich qiymati 135 000 000 so'mni va foydalanish muddati oxiridagi qoldiq (tugatish) qiymati 15 000 000 so'mni, foydali xizmat muddati 5-yil yoki 60 oyni tashkil etadi. Dasturiy ta'minot bo'yicha amortizatsiya hisoblashda teng maromli amortizatsiya hisoblash usulini qo'llaydi.

Foydalanishning birinchi yilida amortizatsiya ajratmalarining yillik summasini aniqlashni quyidagicha amalga oshiramiz:

amortizatsiyalanadigan qiymat – 120 000 000 so'm (135 000 000 so'm – 15 000 000 so'm);

amortizatsiya ajratmalarining oylik summasi – 2 000 000 so'm = 120 000 000 so'm / 60;

amortizatsiya ajratmalarining yillik summasi – 16 000 000 so‘m = 2 000 000 so‘m x 8.

Mavsumiy tUSDagi ishlab chiqarish korxonalarida foydalaniladigan nomoddiy aktivlar bo‘yicha amortizatsiya ajratmalarining yillik summasi hisobot yilida korxonadan tomonidan nomoddiy aktivlardan foydalanish davri mobaynida bir maromda hisobot yilida hisoblanadi.

Mavsumiy tUSDa foydalaniladigan nomoddiy aktivlar bo‘yicha amortizatsiya ajratmalarining yillik summolari hisob-kitobi tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Yilning 7-oyi davomida daryodan baliq ovlash huquqini beradigan litsenziyani nomoddiy aktivlar obyekti sifatida xarid qildi. Uning boshlang‘ich qiymati 21 000 000 so‘mni, foydali xizmat muddati 10 yilni tashkil etadi. Amortizatsiya ajratmalarining yillik me‘yori 10 % (100 % / 10 yil)ni tashkil etadi.

,birinchi navbatda, amortizatsiya ajratmalarining yillik summasi 2 100 000 so‘m (21 000 000 so‘m x 10 / 100)ni aniqlaymiz.

Ikkinchi navbatda hisobot yilidagi 7-oy ishlar davomida teng maromda taqsimlanadigan amortizatsiyaning oylik summasini aniqlaymiz va u 300 000 so‘m (2 100 000 so‘m / 3)ga teng.

Nomoddiy aktivlarning har xil turlariga (guruhlariga) nisbatan amortizatsiyani hisoblashning turli usullari qo‘llaniladi. Bunda bir turdagi nomoddiy aktivlar bo‘yicha (guruhi, turi va boshqalar bo‘yicha) faqat bitta usul qo‘llaniladi. Qo‘llaniladigan amortizatsiyani hisoblash usuli va nomoddiy aktivning foydali xizmat muddatini qayta ko‘rib chiqish mumkinligi korxonaning hisob siyosatida majburiy ravishda 1-sonli BHMSda belgilangan tartibda aks ettiriladi.

Agar nomoddiy aktivlardan foydalanishdan kutilayotgan iqtisodiy nafda sezilarli darajada o‘zgarish yuz bersa, amortizatsiya hisoblash usuli, agar yuzaga kelgan holatlar amortizatsiya usulining o‘zgartirilishini oqlasa, o‘zgarayotgan tendentsiyani aks ettiradigan tarzda o‘zgartirilishi mumkin. Bunday o‘zgarish hisob siyosatida aks ettirilishi lozim. Bunda moliyaviy hisobotga tushuntirish xatida mazkur o‘zgarish sabablari va ularning iqtisodiy samarasi ochib berilishi zarur.

Foydali xizmat muddati — korxonadan tomonidan aktivdan foydalanish ko‘zda tutilgan davr yoki korxonadan ushbu aktivdan foydalanishdan olishni mo‘ljallayotgan mahsulot (ishlar va xizmatlar) miqdori. Agar nomoddiy aktivlarni yaxshilaydigan va mos ravishda, xizmat muddatini uzaytiradigan yoki bu muddatni qisqartiradigan amalga oshirilgan xarajatlarni hisobga olgan holda kelgusi davrda aktivning foydali xizmat muddatining o‘zgarishi yoki kelgusidagi iqtisodiy foydani olish shartlarining

o'zgarishi kutilayotgan bo'lsa, nomoddiy aktivning foydali xizmat muddati har bir hisobot yili oxirida qayta ko'rib chiqilishi mumkin, shuningdek, agar prognozlar dastlabki baholardan sezilarli darajada farq qilsa, joriy va kelgusi davrlar uchun amortizatsiya summasini ko'paytirish yoki kamaytirish kerak.

Nomoddiy aktivning amortizatsiyasi o'zgartirilgan oydan keyingi oydan boshlab yangi amortizatsiya hisoblash usuli va foydali xizmat muddatidan kelib chiqqan holda hisoblanadi.

Nomoddiy aktivning foydali xizmat muddatini aniqlashda quyidagi omillarni e'tiborga olish lozim:

- nomoddiy aktivning kutilayotgan foydali xizmat muddati;
- ishlab chiqarishni o'zgartirish va yaxshilash natijasida yoki mazkur aktiv tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotga (ishlarga, xizmatlarga) nisbatan bozor talablarining o'zgarishi natijasida texnik eskirishi;
- aktivdan foydalanishdagi yuridik va boshqa cheklovlar (masalan, foydali xizmat muddatining tugashi bilan bog'liq bo'lgan cheklovlar).

Nomoddiy aktivlarning foydali xizmat muddati korxonadan nomoddiy aktiv buxgalteriya hisobiga qabul qilinish chog'ida belgilanadi.

Nomoddiy aktivlarning foydali xizmat muddatini belgilash quyidagilardan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi:

- patent, guvohnomaning amal qilish muddati va O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq, nomoddiy aktivlardan foydalanish muddati bo'yicha boshqa cheklovlar;
- korxonadan iqtisodiy naf (daromad) olishi mumkin bo'lgan davrda ushbu obyektidan foydalanish ko'zda tutilayotgan muddat.

Nomoddiy aktivlarning alohida guruhlari uchun foydali xizmat muddati ushbu nomoddiy aktivdan foydalanish natijasida olinishi kutilayotgan mahsulotlar miqdori yoki ishlar hajmining boshqa natural ko'rsatkichidan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Foydali xizmat muddatini belgilash mumkin bo'lmagan nomoddiy aktivlar bo'yicha amortizatsiya ajratmalari me'yori besh-yil hisobida belgilanadi.

Nomoddiy aktivlarning foydali xizmat muddati, agar O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida boshqa tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, nomoddiy aktiv foydalanishga tayyor bo'lgan paytdan boshlab korxonaning faoliyat ko'rsatish muddatidan oshmasligi lozim.

Foydali xizmat muddati va qoldiq qiymatini aniqlashni quyidagi misolda ko'rib o'tamiz. Dasturiy ta'minotning qiymati – 12 000 000 so'm va foydali xizmat muddati

5 yil. Foydalanishning 3-yilining-dekabr oyida qiymati – 5 000 000 so‘m bo‘lgan modernizatsiya qilish amalga oshirilgan.

Texnik imkoniyatlaridan va fan–Texnika taraqqiyotidan kelib chiqib, foydali xizmat muddati 2 yilga ko‘payish tomoniga qayta ko‘rib chiqilgan. Bu holda yillik amortizatsiya ajratmalari summasi 2 450 000 so‘m miqdorda, qoldiq qiymatining 9 800 000 so‘m ($12\,000\,000 - (12\,000\,000 \times 3/5) + 5\,000\,000$) miqdori va 4-yil bo‘lgan yangi foydali xizmat muddatidan kelib chiqib, aniqlanadi.

Nomoddiy aktivlar bo‘yicha hisoblangan amortizatsiya summasi buxgalteriya hisobida tegishli summalarni alohida schyotlarda jamg‘arishi yo‘li bilan aks ettiriladi. 21-sonli BHMSga muvofiq, mulkchilik huquqi korxonaga tegishli bo‘lgan nomoddiy aktivlar obyektlari bo‘yicha jamlangan amortizatsiya to‘g‘risidagi ma‘lumotlar quyidagi schyotlarda umumlashtiriladi:

0510 – “*Patentlar, litsenziyalar va nou-xauning amortizatsiyasi*”;

0520 – “*Savdo markalari, tovar belgilari va sanoat namunalari*ning amortizatsiyasi”;

0530 – “*Dasturiy ta‘minotning amortizatsiyasi*”;

0540 – “*Er va tabiat resurslaridan foydalanish huquqlarining amortizatsiyasi*”;

0560 – “*Franchayzing amortizatsiyasi*”;

0570 – “*Mualliflik huquqlarining amortizatsiyasi*”;

0590 – “*Boshqa nomoddiy aktivlarning amortizatsiyasi*”.

Nomoddiy aktivlar bo‘yicha hisoblangan eskirishni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib o‘tamiz. Dasturiy ta‘minotning boshlang‘ich qiymati 30 000 000 so‘mni, foydalanish muddatining oxirida qoldiq qiymati 1 200 000 so‘mni, foydali xizmat muddati 5 yilni tashkil etadi. Korxonaning hisob siyosatida amortizatsiya to‘g‘ri chiziqli usul bilan hisoblanishi nazarda tutilgan. Yillik amortizatsiya me‘yori 20 % ($100\% / 5$)ni, yillik amortizatsiya ajratmalari summasi 5 760 000 so‘mni ($28\,800\,000\text{ so‘m} \times 20 / 100$), amortizatsiya ajratmalarining oylik summasi 480 000 so‘m ($5\,760\,000\text{ sum} / 12$)ni tashkil etadi.

Dasturiy ta‘minot bo‘yicha hisoblangan amortizatsiyaning oylik summasi foydalanish maqsadlaridan kelib chiqib, buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– asosiy ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonida foydalanilganda:

Debet: 2010 – “*Asosiy ishlab chiqarish*” schyoti – 480 000 so‘m;

Kredit: 0530 – “*Dasturiy ta‘minotning amortizatsiyasi*” schyoti – 480 000 so‘m;

– yordamchi ishlab chiqarish uchastkasida foydalanilganda:

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 480 000 so‘m;

Kredit: 0530 – “Dasturiy ta‘minotning amortizatsiyasi” schyoti – 480 000 so‘m;
– xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklarda foydalanilganda:

Debet: 2710 – “Xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklar” schyoti – 480 000 so‘m;

Kredit: 0530 – “Dasturiy ta‘minotning amortizatsiyasi” schyoti – 480 000 so‘m;
– mahsulotlarni realizatsiya qilish bo‘limida foydalanilganda:

Debet: 9410 – “Sotish xarajatlar” schyoti – 480 000 so‘m;

Kredit: 0530 – “Dasturiy ta‘minotning amortizatsiyasi” schyoti – 480 000 so‘m;
– ma‘muriy maqsadlarda foydalanilganda:

Debet: 9420 – “Ma‘muriy xarajatlar” schyoti – 480 000 so‘m;

Kredit: 0530 – “Dasturiy ta‘minotning amortizatsiyasi” schyoti – 480 000 so‘m;
– madaniy-oqartiruv va boshqa ijtimoiy maqsadlarda foydalanilganda:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 480 000 so‘m;

Kredit: 0530 – “Dasturiy ta‘minotning amortizatsiyasi” schyoti – 480 000 so‘m.

6-§. Nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o‘tkazish

Nomoddiy aktivlarning inventarizatsiyasi boshlang‘ich hujjatlar va hisob registrlari bo‘yicha hisob ma‘lumotlarining aktivlarni haqiqatda mavjudligiga mos kelishi, ularning texnik holati va baholanishini tekshirish jarayonini o‘z ichiga oladigan mol-mulk va majburiyatlar umumiy inventarizatsiyasining bir qismini tashkil etadi. Shuni ta‘kidlash lozimki, inventarizatsiya nomoddiy aktivlarning mavjudligi, keyingi buxgalteriya nazorati va hisob ma‘lumotlari ishonchliligini ta‘minlashning qulay va unumli vositasi hisoblanadi.

Korxonalarining nomoddiy aktivlardan foydalanishga doir huquqlarini tasdiqlaydigan hujjatlarning haqiqatda mavjudligi, balansda nomoddiy aktivlarning to‘g‘ri va o‘z vaqtida aks ettirilganligini aniqlash va ularning saqlanishini nazorat qilish maqsadida korxonalar tomonidan vaqti-vaqti bilan, biroq ikki yilda kamida bir-marta nomoddiy aktivlar inventarizatsiyadan o‘tkaziladi.

Korxonaning mulkini, shu jumladan, nomoddiy aktivlarning inventarizatsiyasini o‘tkazish va uning natijalarini rasmiylashtirishning umumiy qoidalari va umumbelgilangan tartibi 19-sonli BHMS bilan belgilangan.

Korxonah rahbari nomoddiy aktivlarning inventarizatsiyasini o‘tkazish sanasini va uni o‘tkazish tartibini tartibga solishni belgilash huquqiga ega. Bunda u hisobot yilida o‘tkaziladigan inventarizatsiya soni, ularni o‘tkazish sanasi, har birida tekshiriladigan

nomoddiy aktiv ro'yxatini belgilaydi. Bularning barchasi korxonaning hisob siyosati obyekti hisoblanadi. Biroq buxgalteriya hisobi bo'yicha qonunchilikda korxonalarining nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish majburiyatlari nazarda tutilgan.

Korxonalar rahbari nomoddiy aktivlarning to'g'ri hamda o'z vaqtida inventarizatsiyadan o'tkazilishi va ularning kutilmaganda inventarizatsiyadan o'tkazilishini ta'minlash uchun javobgardir. Ular nomoddiy aktivlarning haqiqatda mavjudligini qisqa muddatlarda to'liq va aniq tekshirishni ta'minlaydigan sharoitlarni yaratib berishlari shart.

Bosh buxgalter tegishli bo'linmalar va xizmatlar rahbarlari bilan birgalikda inventarizatsiya o'tkazishning belgilangan qoidalariga rioya etilishini sinchiklab nazorat qilishga majbur.

Korxonalarda quyidagi hollarda nomoddiy aktivlar inventarizatsiyasi o'tkazilishi shart:

- nomoddiy aktivlardan foydalanish huquqi berilganda, sotib olinganda, sotilganda va boshqa qonunchilikda nazarda tutilgan hollarda;

- yillik moliyaviy hisobotni tuzish oldidan, inventarizatsiya hisobot yilining 1--oktabridan kechiktirmay o'tkaziladigan mol-mulkdan tashqari.

Korxonalarda quyidagi hollarda nomoddiy aktivlar inventarizatsiyasi o'tkaziladi:

- nomoddiy aktivlar qayta baholanganda;

- moddiy javobgar shaxslar almashganda (ishlarni qabul qilish - topshirish kunida);

- o'g'irlik yoki suiiste'mol, shuningdek, nomoddiy aktivlarni ishdan chiqarish faktlari aniqlanganda;

- tabiiy ofatlar, yong'inlar, falokatlar yoki favqulodda holatlar yuzaga keltirgan boshqa favqulodda vaziyatlar yuz berganda;

- korxonalar tugatilganda (qayta tashkil etilganda) tugatish (ajratish) balansini tuzish oldidan va buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarni tartibga solish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Nomoddiy aktivlarni qayta baholashni o'tkazish bo'yicha tayyorgarlik ko'rish chora-Tadbirlari kompleksida korxonalar rahbari tomonidan tasdiqlangan ro'yxatga muvofiq, nomoddiy aktivlarning mavjudligini tekshirish tavsiya etiladi. Shu bilan birga, nomoddiy aktivlarning aniqlik kiritilgan baholarini inventarizatsiya o'tkazish va ularni qayta baholash jarayonida farqlab olish lozim. Nomoddiy aktivlarning baholariga aniqlik kiritish deganda, masalan, aktivlarning boshlang'ich qiymati shakllanganda, hisobga olinmagan yoki ortiqcha qo'shilgan xarajatlar aniqlanishi

tushuniladi. Qayta baholashning maqsadi bo‘lib nomoddiy aktivlarning hozirgi vaqtga real qiymatini ularning boshlang‘ich qiymatining bozor bahosini va qayta tiklash sharoitlarini hisobga olgan holda joriy (qayta tiklash) qiymatini keltirish yo‘li aniqlash hisoblanadi.

Korxonada rahbari o‘zining qarori bilan tanlash yo‘li bilan (qisman), reja asosida va rejadan tashqari (to‘liq va tanlash yo‘li bilan), joriy va yillik o‘tkaziladigan inventarizatsiyalarni belgilashi mumkin. Reja asosida o‘tkaziladigan inventarizatsiya reja-jadvaliga muvofiq, rejadan tashqari o‘tkaziladigan favqulodda holatlarda: o‘g‘irlik, yirik avariya va boshqa holatlar bo‘lganda amalga oshiriladi. Joriy inventarizatsiya hisobot yili davomida, yillik inventarizatsiya esa yillik moliyaviy hisobot tuzishdan oldin va nomoddiy aktivlarni qayta baholashda o‘tkaziladi. Tanlash yo‘li bilan inventarizatsiya har xil sabablarga ko‘ra, shu jumladan nomoddiy aktivlarni qayta baholashda o‘tkaziladi.

Inventarizatsiya o‘tkazish uchun korxonada doimiy ishlaydigan inventarizatsiya komissiyasi tuziladi. Ishlar hajmi katta bo‘lganda, mol-mulk va moliyaviy majburiyatlar inventarizatsiyasini bir vaqtda o‘tkazish uchun ishchi inventarizatsiya komissiyasi tuziladi. Ishlar hajmi kichik va korxonada reviziya komissiyasi mavjud bo‘lganda, inventarizatsiya o‘tkazishni unga yuklash mumkin.

Nomoddiy aktivlarning inventarizatsiyasini o‘tkazish to‘g‘risidagi qarorni, doimiy ishlaydigan va ishchi inventarizatsiya komissiyalarining shaxsiy tarkibini korxonada rahbari tasdiqlaydi. Komissiya tarkibi to‘g‘risidagi hujjat (buyruq, qaror, farmoyish) inventarizatsiyalarni o‘tkazish to‘g‘risidagi buyruqlar bajarilishini nazorat qilish daftarida ro‘yxatga olinadi (1- va 2-ildavga qarant). Buyruqda nomoddiy aktivlar inventarizatsiyasini o‘tkazish bo‘yicha aniq vazifalar, qoidalar va muddatlarini belgilash; nomoddiy aktivlarning haqiqatda mavjudligini, hisob ma‘lumotlaridan farqini rasmiylashtirishga alohida e‘tibor qaratgan holda hujjatlashtirishning qoidalarini batafsil aniqlab berish lozim.

Doimiy ishlaydigan inventarizatsiya komissiya tarkibiga korxonada rahbari yoki uning o‘rinbosari (komissiya raisi), bosh buxgalter va boshqa mutaxassislar (muhandislar, iqtisodchilar, texniklar va boshqalar) kiritiladi. Shuningdek, komissiya tarkibiga korxonaning ichki audit vakillari kiritilishi mumkin. Ishchi inventarizatsiya komissiya tarkibiga inventarizatsiya o‘tkazishni tayinlagan korxonada rahbari (komissiya raisi), mutaxassislar: tovarshunos, muhandis, texnolog, mexanik, ish yurituvchi, iqtisodchi, buxgalteriya xodimi va boshqalar kiritiladi. Inventarizatsiya o‘tkazish chog‘ida komissiyaning aqalli bitta a‘zosi yo‘q bo‘lsa, bu hol inventarizatsiya

natijalarini haqiqiy emas, deb topish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Inventarizatsiya komissiyalari a'zolari nomoddiy aktivlar kamomadi yoki ortiqcha chiqqanini yashirish maqsadida nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatiga (3-ilovaga qarang) nomoddiy aktivlarning haqiqatdagi qoldiqlari to'g'risida ataylab noto'g'ri ma'lumotlarni kiritganlik uchun belgilangan tartibga muvofiq, javobgarlikka tortiladilar. Nomoddiy aktivlarning haqiqatdagi mavjudligini tekshirishni boshlashdan oldin inventarizatsiya komissiyasi inventarizatsiya paytidagi eng so'nggi kirim-chiqim hujjatlarini yoki nomoddiy aktivlar harakati to'g'risidagi hisobotlarni olishi kerak.

Inventarizatsiya komissiyasining raisi hisobotlarga ilova qilingan barcha hujjatlarga "inventarizatsiyagacha ...da (sana)" deb ko'rsatgan holda viza qo'yadi, bu esa buxgalteriyaga hisob ma'lumotlari bo'yicha inventarizatsiya boshlash paytida nomoddiy aktivlarni aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qilishi kerak. Moddiy javobgar shaxslar inventarizatsiya boshlanishiga qadar nomoddiy aktivlarga doir barcha hujjatlar buxgalteriya yoki komissiyaga topshirilgani va ular javobgarligiga kelib tushgan barcha nomoddiy aktivlar kirim qilingani, chiqib ketganlari esa hisobdan o'chirilgani to'g'risida tilxat beradilar.

Inventarizatsiyani o'tkazish oldidan ishchi inventarizatsiya komissiyalari a'zolariga buyruq, komissiya raislariga esa plombir topshiriladi (inventarizatsiya komissiyasi ishlaydigan butun ish vaqtida plombir komissiya raisida saqlanadi).

Nomoddiy aktivlar inventarizatsiya qilinganda, quyidagilar tekshirilishi zarur: tashkilotning ulardan foydalanishga doir huquqlarini tasdiqlaydigan hujjatlarning mavjudligi; nomoddiy aktivlar balansda to'g'ri va o'z vaqtida aks ettirilganligi.

Inventarizatsiya komissiyasi nomoddiy aktivlarning haqiqiy qoldig'i to'g'risidagi ma'lumotlarni nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlariga to'liq va aniq kiritilishini, inventarizatsiya materiallarini to'g'ri va o'z vaqtida rasmiylashtirilishini ta'minlaydi. Nomoddiy aktivlarning haqiqatda mavjudligini tekshirish, albatta, moddiy javobgar shaxsning ishtiroki bilan amalga oshiriladi. Buxgalteriya hisobi registrlarida yoki texnik hujjatlarda tafovut yoki noaniqliklar aniqlanganda, tegishli to'g'rilashlar va aniqliklar kiritilishi kerak.

Nomoddiy aktivlarning haqiqatda mavjudligi to'g'risidagi ma'lumotlar ikki nusxadan kam bo'lmagan nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlariga yoki nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish dalolatnomalariga yoziladi.

Nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari hisoblash va

boshqa texnika vositalardan foydalangan holda yoki qo'lda to'ldirilishi mumkin. Qo'lda tuziladigan nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari aniq va tushunarli ravshan qilib, siyohda yoki sharikli ruchkada to'ldiriladi. Hech qanday o'chirish va tuzatib yozishlarga yo'l qo'yilmaydi.

Nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari to'g'ri chiziqli yozuvda foydalanish joyi, tasniflanuvchi guruhi, inventar raqamlari bo'yicha tarkibi, nomoddiy aktivlarning asosiy texnik yoki foydalanish tavsifini ko'rsatgan holda ularning to'liq nomi (ularning foydalanish maqsadlariga muvofiq,) bo'yicha tuziladi.

Nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlarining barcha nusxalarida xatolarni tuzatish noto'g'ri yozuvlar ustiga chizish va chizilganlari ustiga to'g'ri yozuvlarni qo'yish yo'li bilan amalga oshiriladi. Tuzatishlar ta'kidlanishi va inventarizatsiya komissiyasining barcha a'zolari va moddiy javobgar shaxslar tomonidan imzolanishi kerak. Nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlarida to'ldirilmagan qatorlar qoldirilishiga yo'l qo'yilmaydi va oxirgi varaqlarda to'ldirilmagan qatorlar chizib qo'yiladi. Nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlarining oxirgi varag'ida baholar va yakunlarning hisoblab chiqilganligi tekshirilganligi to'g'risida mazkur tekshirishlarni amalga oshirgan shaxslarning imzosi bilan belgi qo'yiladi.

Nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari inventarizatsiya komissiyasining barcha a'zolari va moddiy javobgar shaxslar tomonidan imzolanadi. Nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari oxirida moddiy javobgar shaxslar komissiya baholarni ularning ishtirokida tekshirganligi, komissiya a'zolariga nisbatan hech qanday da'volar yo'qligi va nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlarida sanalgan nomoddiy aktivlar mas'ul saqlashga qabul qilinganini tasdiqlaydigan tilxatni imzolaydilar. Moddiy javobgar shaxslar o'zgargan hollarda nomoddiy aktivlarning haqiqatda mavjudligini tekshirish paytida nomoddiy aktivlarni qabul qilgan shaxs nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlariga ularni olganligi, topshirgan shaxslar esa ularni topshirganligi xususida imzo chekadilar.

Agar nomoddiy aktivlarning inventarizatsiyasi bir necha kun mobaynida o'tkazilsa, nomoddiy aktivlar saqlanayotgan xona inventarizatsiya komissiyasi ketayotganida muhrlanishi kerak. Inventarizatsiya komissiyalari ishida tanaffus bo'lganda (tushlik vaqti, tunda, boshqa sabablarga ko'ra), nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari inventarizatsiya o'tkazilayotgan yopiq xonadagi yashikda (javon, seyfa) saqlanishi shart.

Moddiy javobgar shaxslar inventarizatsiyadan keyin nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlarida xatolarni aniqlagan hollarda ular darhol buni ishchi inventarizatsiya komissiyasiga ma'lum qilishlari shart. Inventarizatsiya komissiyasi ko'rsatilgan faktlarni tekshirishni amalga oshiradi va ular tasdiqlangan taqdirda aniqlangan xatolarni belgilangan tartibda tuzatadi.

Nomoddiy aktivlarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari (4- ilovaga qarang) inventarizatsiyada hisob ma'lumotlaridan tafovutlar aniqlangan nomoddiy aktivlar bo'yicha tuziladi. Nomoddiy aktivlarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalarida inventarizatsiya natijalari, ya'ni buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bo'yicha ko'rsatkichlar va nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari ma'lumotlari o'rtasidagi tafovutlar aks ettiriladi.

Ortiqcha va kam chiqqan nomoddiy aktivlarning qiymati nomoddiy aktivlarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalarida ularning buxgalteriya hisobidagi bahosiga muvofiq, keltiriladi. Inventarizatsiya natijalarini rasmiylashtirish uchun yagona registrlar qo'llanishi mumkin, ularda nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari va nomoddiy aktivlarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalarining ko'rsatkichlari birlashtiriladi. Nomoddiy aktivlarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari hisoblash va boshqa texnika vositalaridan foydalanib, shuningdek, qo'lda tuzilishi mumkin. Ayni vaqtda komissiya bunda aybdor bo'lgan shaxslarni va u yoki bu asosiy vositalarni konstruktiv o'zgartirish hisob registrlarida aks ettirilmaganligining sabablarini aniqlashi shart.

Nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari va nomoddiy aktivlarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari buxgalteriyaga topshiriladi va bu yerda ularning rasmiylashtirilishi va hisob-kitoblari tekshiriladi. Keyin markaziy inventarizatsiya komissiya nomoddiy aktivlarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari ma'lumotlari bo'yicha hisob ma'lumotlaridan tafovutlar bo'yicha kerakli qarorlarni qabul qiladi va mazkur qarorlar korxonaga bo'yicha inventarizatsiya natijalari to'g'risidagi buyruq bilan tasdiqlanib qo'yiladi. Aniqlangan tafovutlar bo'yicha inventarizatsiya komissiyasi nomoddiy aktivlarning kamomadi va boshqa yo'qotishlar faktlari ogohlantirish bo'yicha tadbirlar ishlab chiqadi va ularni tasdiqlash uchun markaziy inventarizatsiya komissiyaga taqdim etadi.

Inventarizatsiya davrida aniqlangan qiymatliklar haqiqatda mavjudligi bilan buxgalteriya hisobi ma'lumotlari o'rtasidagi tafovutlarni tartibga solish to'g'risidagi

takliflar ko‘rib chiqish uchun korxonaga rahbariga taqdim etiladi. Qoplashga qabul qilish to‘g‘risidagi oxirgi qaror korxonaga rahbari tomonidan qabul qilinadi.

Inventarizatsiya natijalari inventarizatsiya tugagan oydagi hisob va hisobotda, yillik inventarizatsiya esa yillik moliyaviy hisobotda aks ettirilishi kerak.

Hisobga qabul qilinmagan nomoddiy aktivlar, shuningdek, hisob registrlarida ularni tavsiflaydigan ma‘lumotlar bo‘lmagan yoki noto‘g‘ri ma‘lumotlar ko‘rsatilgan nomoddiy aktivlar aniqlangan taqdirda komissiya nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o‘tkazish ro‘yxatlariga ana shu nomoddiy aktivlar bo‘yicha yetishmaydigan yoki to‘g‘ri ma‘lumotlar va texnik ko‘rsatkichlarni kiritishi kerak.

Inventarizatsiyada aniqlangan hisobga olinmagan nomoddiy aktivlarni baholash joriy qiymat bo‘yicha o‘tkazilishi, amortizatsiya esa nomoddiy aktivlarning haqiqiy holati bo‘yicha belgilanishi, bunda baholash va amortizatsiya to‘g‘risidagi ma‘lumotlar tegishli dalolatnomalar bilan rasmiylashtirilishi kerak. Inventarizatsiya komissiyasi inventarizatsiyada aniqlangan hisobga olinmagan nomoddiy aktivlar qachon va kimning farmoyishi bilan yaratilganini, ularni yaratish (ishlab chiqish) xarajatlari qayerga hisobdan chiqarilganini aniqlashi va buni bayonnomada aks ettirishi shart.

Inventarizatsiyada aniqlangan ortiqcha nomoddiy aktivlar qiymatini kirim qilish boshqa operatsion daromadlar sifatida 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyotida aks ettiriladi.

Inventarizatsiyada aniqlangan ortiqcha nomoddiy aktivlarning qiymatini kirim qilish tartibini quyidagi misolda ko‘rib o‘tamiz. Korxonaga nomoddiy aktivlarning inventarizatsiyasini o‘tkazdi va inventarizatsiya natijasida ortiqcha (hisobga olinmagan) sanoat namunasining mavjudligi aniqlandi. Sanoat namunasining joriy qiymati – 25 000 000 so‘m.

Inventarizatsiya natijasida aniqlangan sanoat namunasining kirim qilinishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 0420 – “Savdo markalari, tovar belgilari va sanoat namunalari” schyoti – 25 000 000 so‘m;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 25 000 000 so‘m.

Inventarizatsiya o‘tkazish jarayonida kamomadi fakti aniqlangan yetishmayotgan nomoddiy aktivlarni aybdor shaxslar aniqlangan kunga qadar 5910 “Kamomad va qiymatliklarning buzilishidan yo‘qotishlar” schyotida aks ettiriladi. Inventarizatsiya natijasida aniqlangan nomoddiy aktivning kamomadi va yo‘qotishlarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini 9-§ “Nomoddiy aktivni chiqib ketishi”da ko‘rib o‘tamiz.

7-§. Nomoddiy aktivlardan foydalanish huquqini berish bilan bog‘liq operatsiyalar hisobi

Nomoddiy aktivlardan foydalanish huquqini berish bilan bog‘liq operatsiyalar huquq egasi va foydalanuvchi o‘rtasida tuzilgan, korxonaga nomoddiy aktivlardan foydalanish huquqini beradigan (masalan, huquq egasi tomonidan korxonaga tovar belgisidan muayyan muddat mobaynida, ma‘lum hududda foydalanish huquqi, mahsulotlar ishlab chiqarish avtomatlashtirilgan boshqaruvning texnologik dasturidan foydalanish huquqi, sanoat namunalaridan foydalanish huquqi va boshqa huquqlarning berilishi) litsenziya shartnomalari (mutlaq, nomutlaq, ochiq litsenziya), mualliflik (fan, adabiyot va san‘at asarlaridan foydalanish mutlaq, nomutlaq huquqini berish to‘g‘risidagi) shartnomalari, tijorat konsessiya shartnomalari va qonun hujjatlarida belgilangan tartibga muvofiq, tuzilgan boshqa shunga o‘xshash shartnomalar asosida buxgalteriya hisobida aks ettiriladi.

Huquqqa ega korxonadan tomonidan nomoddiy aktivlarga bo‘lgan mutlaq huquq saqlab qolgan holda, boshqa foydalanuvchi korxonaga foydalanishga berilgan nomoddiy aktivlar balansdan hisobdan chiqarilmaydi, balki huquqqa ega korxonaning buxgalteriya hisobida 7-sonli BHMS qoidalariga muvofiq, bahoda aks ettiriladi.

Foydalanishga berilgan nomoddiy aktivlar bo‘yicha amortizatsiyani hisoblash huquqqa ega korxonadan tomonidan amalga oshiriladi.

Foydalanishga olingan nomoddiy aktivlar foydalanuvchi korxonadan tomonidan shartnomaga kiritilgan bahoda balansdan tashqari schyotda hisobga olinadi.

Bunda taqdim etilgan nomoddiy aktivlar obyektlaridan foydalanish huquqi uchun shartnomada belgilangan tartib va muddatda hisoblab chiqariladigan va to‘lanadigan mualliflik haqini qo‘shgan holda, davriy to‘lovlar ko‘rinishida amalga oshiriladigan to‘lovlar foydalanuvchi korxonadan tomonidan hisobot davri xarajatlariga kiritiladi, taqdim etilgan nomoddiy aktivlar obyektlaridan foydalanish huquqi uchun mualliflik haqini qo‘shgan holda, qat‘i bir-martalik to‘lov ko‘rinishida amalga oshiriladigan to‘lovlar esa foydalanuvchi korxonadan tomonidan kelgusi davr xarajatlari sifatida buxgalteriya hisobida aks ettiriladi va shartnomaning amal qilish muddati mobaynida tegishli hisobot davri xarajatlariga (maqsadiga ko‘ra) hisobdan chiqariladi.

Korxonalar tomonidan vaqtinchalik foydalanish uchun olingan nomoddiy aktivlarning mavjudligi va harakati to‘g‘risidagi axborotlarni umumlashtirish 016-“Foydalanish huquqi bo‘yicha olingan nomoddiy aktivlar” balansdan tashqari

schyotida amalga oshiriladi.

Huquq egasi va foydalanuvchi o'rtasida tuzilgan litsenziya shartnomasi, mualliflik shartnomasi va boshqa shu kabi korxonaga nomoddiy aktivlardan foydalanish huquqini beruvchi va qonunchilikda belgilangan tartibda tuzilgan shartnomalar (masalan, huquq egasi tomonidan korxonaga tovar belgisidan aniq muddat mobaynida, aniq hududda foydalanish huquqi, mahsulot ishlab chiqarishni avtomatlashtirilgan boshqaruvining texnologik dasturidan foydalanish huquqi, sanoat namunasidan foydalanish huquqi va shu kabi huquqlarni berish) asosida nomoddiy aktivlardan foydalanish huquqini olish bilan bog'liq operatsiyalar 016 – “Foydalanish huquqi bo'yicha olingan nomoddiy aktivlar” balansdan tashqari schyotining debetida aks ettiriladi.

Foydalanish huquqi bo'yicha olingan nomoddiy aktivlar 016 – “Foydalanish huquqi bo'yicha olingan nomoddiy aktivlar” balansdan tashqari schyotida shartnomada belgilangan bahoda hisobga olinadi. Foydalanish huquqi bo'yicha olingan nomoddiy aktivlar qaytarilganda, 016 – “Foydalanish huquqi bo'yicha olingan nomoddiy aktivlar” balansdan tashqari schyoti kreditlanadi.

016 – “Foydalanish huquqi bo'yicha olingan nomoddiy aktivlar» balansdan tashqari schyoti bo'yicha analitik hisob huquq egasi va foydalanish huquqi bo'yicha olingan har bir nomoddiy aktivlar obykti bo'yicha yuritiladi.

8-§. Gudvill hisobining xususiyatlari

Korxonaning bozor qiymati korxonaga tomonidan kelgusida olinish ehtimoli mavjud bo'lgan iqtisodiy naf bozori bahosini aks ettiradi. Korxonaning bozor qiymati bilan identifikatsiya qilinadigan aktivlarning balans qiymati o'rtasidagi farq istalgan paytda o'z ichiga korxonaning qiymatiga ta'sir etuvchi bir qator omillarni olishi mumkin. Biroq bunday farq ushbu paytda korxonaga nazorat qilayotgan aniq aktivlarning qiymatini ifodalamaydi.

Korxonaning o'zi yaratgan gudvill aktiv sifatida aks ettirilmasligi kerak, chunki u korxonani sotib olish paytida xarid qilish narxi bilan mazkur korxonani tashkil qiluvchi aktivlarning haqiqiy narxi o'rtasidagi farq sifatida yuzaga keladi.

Xarid qilingan gudvillning miqdori hisob-kitob qilish yo'li bilan, xarid qilinayotgan korxonaning haqiqiy qiymati bilan uni xarid qilish sanasidagi korxonaga sof aktivlarining bozor qiymati (barcha majburiyatlar summasi ayrilgan holda aktivlarning bozor qiymati) o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

Gudvill summasiga kelgusidagi iqtisodiy nafni kutib, xaridor tomonidan to'lanadigan narxga qo'shimcha sifatida qarash va alohida inventar obyektini sifatida hisobga olish lozim.

Manfiy gudvill summasini stabil xaridorlar mavjudligi omili, sifat reputatsiyasi, marketing va sotish qobiliyati, ish yuzasidan aloqalar, boshqarish tajribasi, xodimlar malaka darajasi va shu kabilar bo'lmagan taqdirda, xaridorga taqdim etiladigan narxdan chegirma sifatida ko'rish va muddati kechiktirilgan daromadlar (kelgusi davr daromadlari) sifatida hisobga olish lozim.

Gudvill bo'yicha amortizatsiya ajratmalari uning foydali xizmat muddati mobaynida boshlang'ich qiymatini kamaytirish yo'li bilan buxgalteriya hisobida aks ettiriladi.

Gudvill summasini hisobdan chiqarish davri korxonaga kelgusidagi iqtisodiy nafni kutib olinmagan davrning eng yaxshi bahosini aks ettirishi kerak. Gudvillning foydali xizmat muddati dastlab tan olingan paytdan boshlab yigirma yildan oshmasligi kerak (lekin korxonaning faoliyat ko'rsatish muddatidan oshib ketmasligi lozim).

Gudvill bo'yicha amortizatsiya ajratmalari mazkur BHMSning 7-paragrafida nazarda tutilgan tartibda va usullarni qo'llagan holda amalga oshiriladi.

Moliyaviy hisobotda gudvillning qiymati tegishli hisobot davrida amalga oshirilgan hisobdan chiqarishlarni chegirgan holda aks ettiriladi.

Manfiy gudvill summasi sotib olingan amortizatsiyalanadigan alohida aktivlarning o'rtacha tortilgan foydali xizmat muddati mobaynida tizimli ravishda korxonaning moliyaviy natijalarga asosiy faoliyatdan boshqa daromadlar sifatida kiritiladi.

9-§. Nomoddiy aktivlarning chiqib ketishi

9.1. Nomoddiy aktivlar chiqib ketishining umumiy masalalari

Nomoddiy aktivlar zarur hollarda bir korxonaning ichida bir tarkibiy bo'linmadan boshqa bir tarkibiy bo'linmaga o'tkazilishi mumkin, shuningdek, har xil sabablarga ko'ra boshqa korxonalarga chiqib ketishi mumkin.

Nomoddiy aktivlar korxonaning tarkibiy bo'linmalari o'rtasida o'zaro biridan ikkinchisiga o'tkazilishi nomoddiy aktivlarning chiqib ketishi deb tan olinmaydi va buxgalteriya yozuvlari amalga oshirilmaydi, analitik hisob kartotekasida inventar kartochkasi nomoddiy aktivlar foydalaniladigan tarkibiy bo'linmadan berilgan bo'linmaga olib qo'yiladi. Shuningdek, nomoddiy aktivlarni berish bo'yicha operatsiyalar chiqib ketishi deb tan olinmaydigan holatlarga quyidagilar kiradi:

- garovga berish;
- korxonaning shubalari, vakolatxonalari, bo‘linmalari va boshqa ajratilgan (yoki ajratilmagan) tarkibiy bo‘linmalariga berish;
- mulkni ishonchli boshqarish shartnomasiga muvofiq, ishonchli boshqaruvchilarga berish;
- birgalikda amalga oshiriladigan faoliyat shartnomasiga ishtirokchining ulushi sifatida kiritish. Ushbu shartnomaga muvofiq, operatsiyalar birgalikda amalga oshiriladi va aktivlar birgalikda foydalaniladi;
- korxonra rahbariyatining tegishli ko‘rsatmasiga asosan bir tarkibiy bo‘linma tomonidan boshqa tarkibiy bo‘linmaga berish;
- foydalanish huquqini berish bilan bog‘liq operatsiyalar natijasida;
- aktivga egalik huquqini bermaslik bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Agar nomoddiy aktivlar mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko‘rsatish jarayonida yoxud ma‘muriy va ijtimoiy-madaniy vazifalarni amalga oshirishda har doim foydalanilmasa, me‘yorlarda belgilangan foydalanish muddatidan oldin eskirsa, shuningdek, ularni modernizatsiya qilish maqsadga muvofiq, bo‘lmasa va boshqa sabablarga ko‘ra korxonra ularni hisobdan chiqaradi.

7-sonli BHMSga muvofiq, chiqib ketayotgan nomoddiy aktivlarning qiymati balansdan hisobdan chiqariladi. Nomoddiy aktivlar quyidagilar natijasida balansdan chiqariladi:

- tugatilishi;
- sotilishi;
- ayirboshlash;
- tekinga berilishi;
- ustav kapitaliga ta‘sischining ulushi ko‘rinishida berilishi;
- ta‘sischi ta‘sischilar tarkibidan chiqqanda. “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 40 va 41-moddalariga muvofiq, aksiyadorlik jamiyatlarida aksiyadorlar tomonidan o‘zlariga tegishli aksiyalar jamiyat tomonidan qaytarib sotib olinishi talab qilinganda, jamiyat tomonidan aksiyalarning qiymati nomoddiyf aktivlar bilan hisob-kitob qilinishi tushuniladi;
- kamomad faktini aniqlash va shu kabilar.

Nomoddiy aktivlarning chiqib ketishidan moliyaviy natija (foyda yoki zarar) nomoddiy aktivlarning chiqib ketishidan olingan daromaddan ularning qoldiq (balans) qiymatini, nomoddiy aktivlarning chiqib ketishi bilan bog‘liq bo‘lgan bilvosita soliqlar

va xarajatlarni chegirib tashlash orqali aniqlanadi. Nomoddiy aktivlarning chiqib ketishidan moliyaviy natija (foyda yoki zarar) 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyotida aniqlanadi.

Nomoddiy aktivlar chiqib ketishidan moliyaviy natijani (foyda yoki zararni) aniqlashda oldingi qayta baholashlardan hosil bo‘lgan nomoddiy aktivlarning bahosi o‘sishi summasining qoldig‘i, ya’ni nomoddiy aktivlar ushbu obyektining avvalgi bahosi o‘sishi summalarining bu obyektini avvalgi bahosining pasayishi summasidan oshishi boshqa aktivlar chiqib ketishini hisobga oluvchi schyotlar kreditiga kiritilib, bir vaqtning o‘zida 8510– “Uzoq muddatli aktivlar qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar” schyoti bo‘yicha rezerv kapital kamaytiriladi.

Yuqorida ko‘rsatilgan sabablar bo‘yicha chiqib ketgan nomoddiy aktivlar bo‘yicha, 7-sonli BHMS ¹ kuchga kiritilguniga qadar, 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar” schyotida hisobga olingan, chiqib ketgan nomoddiy aktivlarni qayta baholash natijalari (saldo), ya’ni ushbu nomoddiy aktivlarning avvalgi bahosi o‘sishi summalarining ularning avvalgi bahosining pasayishi summasidan oshishi 8520 – “Rezerv kapital” schyotiga ko‘chiriladi.

Shu munosabat bilan tashkilotlar 8510 – “Uzoq muddatli aktivlarni qayta baholash bo‘yicha tuzatishlar” schyotida hisobga olinadigan qayta baholash natijalari (saldo)ni, ya’ni avvalgi bahosi o‘sishlari summalarining avvalgi bahosi pasayishlari summasidan oshishini quyidagi ikki qismga bo‘lishi kerak: balansda qayd etilgan nomoddiy aktivlar bo‘yicha va 7-sonli BHMS kuchga kiritilguniga qadar chiqib ketgan nomoddiy aktivlar bo‘yicha qayta baholash natijalari (saldo).

9.2. Nomoddiy aktivlarning tugatilishi natijasida balansdan chiqarilishi

Nomoddiy aktivlar quyidagi hollarda ularni tugatish munosabati bilan balansdan chiqarilishi mumkin:

– belgilangan foydali xizmat muddati tugaganidan (amortizatsiya ajratmalari to‘liq hisoblanganidan) keyin;

– tegishli vakolatli davlat organlarining qarorlariga muvofiq, ;

– ma’naviy eskirgan nomoddiy aktivlar. Ma’naviy eskirgan nomoddiy aktivlar bo‘lib xuddi Shunday maqsaddagi nomoddiy aktivlarning yanada unumdor va tejankor turlarini ishlab chiqish (yaratish) natijasida qadrsizlanadigan nomoddiy aktivlar hisoblanadi;

¹ 7-son BHMS 2005 yil 7 iyuldan kuchga kirgan.

– bundan keyin foydalanishga yaroqsiz ahvolga kelib qolgan nomoddiy aktivlar.

Tashkilotlarda nomoddiy aktivlarni tugatish munosabati bilan ularni hisobdan chiqarish to‘g‘risida qaror qabul qilish uchun rahbar tomonidan tayinlanadigan shaxs raisligida komissiya tuziladi. Komissiya tarkibiga tegishli mutaxassislar, buxgalteriya xodimlari va tashkilotning moddiy javobgar shaxslari kiritilishi kerak. Komissiya tashkilot rahbarining buyrug‘i bilan tuziladi.

Nomoddiy aktivlarni tugatish munosabati bilan ularni hisobdan chiqarish to‘g‘risida qaror qabul qilish uchun tuziladigan komissiya quyidagi vakolatlarga ega bo‘ladi:

– hisobdan chiqariladigan nomoddiy aktivlarning holatini o‘rganishni amalga oshirib, bunda mutlaq huquqlarni tasdiqlaydigan zarur hujjatlar (patent, pasport va boshqa hujjatlar), shuningdek, buxgalteriya hisobi ma’lumotlaridan foydalanadi;

– ularni qayta tiklashning mumkin emasligi yoki iqtisodiy maqsadga nomuvofiq, ligini belgilaydi;

– nomoddiy aktivlarni hisobdan chiqarish sabablarini belgilaydi (amortizatsiya ajratmalarini to‘liq hisoblash, foydalanishning normal sharoitlari buzilishi, tabiiy ofatlar va hokazo);

– nomoddiy aktivlarning foydalanishdan muddatdan avval chiqib ketishida aybdor bo‘lgan shaxslarni aniqlaydi.

Nomoddiy aktivlarni tugatish munosabati bilan ularni hisobdan chiqarish to‘g‘risida komissiya qabul qilgan qarorning natijalari nomoddiy aktivlarni tutagish dalolatnomasi (NM-4-sonli shakl) bilan rasmiylashtiriladi (1-ilovaga qarang).

Tugatilayotgan nomoddiy aktivlarni yo‘q qilish uchun asos bo‘lib hisoblanadigan nomoddiy aktivlarni tugatish dalolatnomasi (NM-4-son shakl) ikki nusxada tuziladi, tashkilot rahbari tayinlangan komissiya a‘zolari tomonidan imzolanadi va tashkilot rahbari tomonidan tasdiqlanadi. Birinchi nusxa buxgalteriyaga beriladi, ikkinchisi nomoddiy aktivlar obyektlarining saqlanishi uchun mas’ul shaxsda qoladi.

Nomoddiy aktivlarni tugatish to‘g‘risidagi dalolatnomada tugatilayotgan nomoddiy aktivlarni tavsiflovchi quyidagi ma’lumotlar ko‘rsatiladi:

Har bir hujjatga uning tartib raqami beriladi va u “__- sonli dalolatnoma” qatorida ko‘rsatilishi kerak.

“**Korxon**a” qatorida korxonaning to‘liq nomi va KTUT bo‘yicha kodi ko‘rsatiladi.

“**Tarkibiy bo‘linma**” ustunida nomoddiy aktivlar chiqib ketayotgan tarkibiy bo‘linmaning nomi yoki kod raqami keltiriladi. Agar undan korxon

umumiy holda foydalanilgan bo'lsa, mazkur ustun to'ldirilmaydi va chiziqcha qo'yiladi.

“Tuzish sanasi” ustunida ko'rsatiladigan tuzish sanasi nomoddiy aktivlarning chiqib ketish sanasiga to'g'ri kelishi kerak. Chunki “Buxgalteriya hisobi to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 14-moddasiga muvofiq, boshlang'ich hujjatlar operatsiyalar amalga oshirilgan sanada tuzilishi lozim. Mazkur rekvizitlar hujjatning nomida yoki hujjatning o'zida ko'rsatilgan xo'jalik operatsiyalari amalga oshirilgan aniq sanani aniqlash imkoniyatini beradi. Sana arab raqamlari bilan quyidagicha rasmiylashtiriladi: birinchi navbatda, ikkita juft raqamlar bilan ifodalangan sana va oy, keyin to'rtta raqam bilan-yil ko'rsatiladi. Xususan, 1-may 2021-yil sanasi quyidagi shaklda yoziladi: 01.05.2021 y.

“Operatsiya turining kodi” ustuni va **“Nomoddiy aktivni saqlashga mas'ul shaxsning kodi”** ustuni korxonaga tegishli kodlash tizimidan foydalansagina to'ldiriladi. Mazkur ustunlarda tegishli ravishda nomoddiy aktivlarning chiqib ketish operatsiyasining kodi va nomoddiy aktivlarning saqlanishiga mas'ul shaxsning kodi ko'rsatiladi.

“Nomoddiy aktivning nomi” ustunida chiqib ketayotgan nomoddiy aktivning to'liq nomi keltiriladi.

“Boshlang'ich (qayta tiklash) qiymati” ustunida:

– qayta baholanmagan chiqib ketayotgan nomoddiy aktivlar bo'yicha – buxgalteriya hisobiga qabul qilingan sanadagi boshlang'ich qiymat;

– qayta baholangan chiqib ketayotgan nomoddiy aktivlar bo'yicha – oxirgi qayta baholash natijasiga asosan qayta tiklash qiymat ko'rsatiladi.

“Jang'arilgan eskirish summasi” ustunida buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bo'yicha foydalanish davridagi jang'arilgan amortizatsiya summasi ko'rsatiladi.

“Inventar raqami” ustunida nomoddiy aktivning ishlab chiqaruvchi va qabul qilinganda berilgan inventar raqami ko'rsatiladi.

“Ishlab chiqarilgan (tayyorlangan) yili” ustunida ishlab chiqaruvchi yoki mulkdor tomonidan ishlab chiqarilgan (yaratilgan) yili ko'rsatiladi.

“Foydalanishga kiritilgan sana” ustunida nomoddiy aktivlar foydalanishga kiritilgan sana ko'rsatiladi.

Nomoddiy aktivlarning qisqacha tavsifnomasida nomoddiy aktivlar bilan bog'liq operatsiyalarni rasmiylashtiradigan komissiyani tasdiqlagan hujjatning nomi va rekvizitlari (sana va raqami), uning korxonaga kelib tushgan sanasi, tugatilish sababi ko'rsatiladi.

“**Komissiya xulosasi**” qatorida komissiya xulosasi, nomoddiy aktivlar chiqib ketishining maqsadga muvofiq, ligini asoslash va shu kabilar ko‘rsatiladi.

Ilova qilinadigan hujjatlar ro‘yxatiga tabiiy ofatlar, avariya natijasida shikastlanganligini tasdiqlovchi va nomoddiy aktivlarning tugatilishi bilan bog‘liq boshqa hujjatlar qo‘shilishi mumkin.

Falokatlar yoki normal foydalanish sharoitlarini buzish oqibatida chiqib ketgan nomoddiy aktivlarni balansdan chiqarayotganda, tugatish dalolatnomasiga falokat yoki normal foydalanish sharoitlari buzilganligi to‘g‘risidagi dalolatnomaning ko‘chirma nusxasi ilova qilinadi, shuningdek, falokatga yoki normal foydalanish sharoitlari buzilishiga olib kelgan sabablar izohlanadi va aybdor shaxslarga nisbatan ko‘rilgan choralar ko‘rsatiladi. Tabiiy ofatlar oqibatida chiqib ketgan nomoddiy aktivlarni balansdan chiqarayotganda, tugatish dalolatnomasiga maxsus hukumat komissiyasining xulosasi ilova qilinishi mumkin.

Tugatish dalolatnomalarini tasdiqlashga qadar nomoddiy aktivlarni yo‘q qilishga yo‘l qo‘yilmaydi. Tugatish jarayoni yakunlangach, tashkilot buxgalteriyasi tomonidan nomoddiy aktivlarni tugatish natijalari to‘g‘risida ma‘lumotnoma tuziladi (2-ilovaga qarang).

Nomoddiy aktivlarni tugatishdan moliyaviy natija (foyda yoki zarar) hisobdan chiqarilayotgan nomoddiy aktivlar qoldiq (balans) qiymati va ularni tugatish bo‘yicha xarajatlarning rezerv kapitalni hisobga oluvchi schyotlarida hisobga olinadigan nomoddiy aktivlarni qayta baholash natijalari (saldo)ga, ya‘ni nomoddiy aktivlar ushbu obyektining avvalgi bahosini o‘sislari summalarining uning avvalgi bahosi pasayishlari summasidan oshishiga tuzatilgan summasi sifatida belgilanadi.

Nomoddiy aktivlarning tugatilishi natijasida balansdan chiqarilishini misolda ko‘rib o‘tamiz. Korxonada amalga oshirilayotgan rekonstruksiya naktijasida tugatilishi nazarda tutilgan dastgohdagi dasturiy ta‘minotning boshlang‘ich qiymati 80 000 000 so‘mga, jamg‘arilgan eskirish summasi 70 000 000 so‘mga teng.

Dasturiy ta‘minotni tugatishi natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dasturiy ta‘minotning boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220– “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 80 000 000 so‘m.

Kredit: 0430– “Dasturiy ta‘minot” schyoti – 80 000 000 so‘m;

– dasturiy ta‘minot bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0530 – “Dasturiy ta‘minotning eskirishi” schyoti – 70 000 000 so‘m;

Kredit: 9220– “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” *schyoti* – 70 000 000 so‘m;
 – dasturiy ta‘minotni tugatilishidan zarar summasiga:
Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” *schyoti* – 10 000 000 so‘m;
Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” *schyoti* – 10 000 000 so‘m.

9.3. Nomoddiy aktivlarning sotilishi natijasida balansdan chiqarilishi

Nomoddiy aktivlarni sotishning moliyaviy natijasi (foyda yoki zarari) nomoddiy aktivni sotishdan tushgan tuShu m bilan uning qoldiq (balans) qiymati o‘rtasidagi farq sifatida, qo‘shilgan qiymat solig‘i va sotish xarajatlarini hisobga olgan holda, rezerv kapitalini hisobga oluvchi schyotlarda hisobga olingan nomoddiy aktivning qayta baholash natijasi (qoldig‘i), ya‘ni ushbu nomoddiy aktiv nomoddiy aktivning qayta baholash natijasida oldingi qiymatining oshirilishi oldingi qiymatining kamaytirilishidan oshgan summasiga tuzatishlar kiritib aniqlanadi.

Nomoddiy aktivlarning sotilishi natijasida balansdan chiqarilishini misolda ko‘rib o‘tamiz. Dasturiy ta‘minotni sotishdan tushgan tuShu m 70 000 000 so‘mni, boshlang‘ich qiymati 100 000 000 so‘mni, jamg‘arilgan eskirish summasi 40 000 000 so‘mni tashkil etadi.

Dasturiy ta‘minotni sotilishi natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dasturiy ta‘minotni sotishdan tuShu m summasi:

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
 olinadigan schyotlar” *schyoti* – 70 000 000 so‘m;

Kredit: 9220– “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” *schyoti* – 70 000 000 so‘m;

– dasturiy ta‘minotning boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “ Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” *schyoti* – 100 000 000
 so‘m.

Kredit: 0430– “Dasturiy ta‘minot” *schyoti* – 100 000 000 so‘m;

– dasturiy ta‘minot bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0530– “Dasturiy ta‘minotning eskirishi” *schyoti* – 40 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” *schyoti* – 40 000 000 so‘m;

– Xaridordan pul mablag‘lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” *schyoti* –70 000 000 so‘m;

Kredit: 4010– “Xaridorlar va buyurtmachilardan
 olinadigan schyotlar” *schyoti* – 70 000 000 so‘m;

– dasturiy ta‘minotni sotishdan foyda summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 10 000 000 so‘m.

Kredit: 9320 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishidan foyda” schyoti

–10 000 000 so‘m.

9.4. Nomoddiy aktivlarni ayirboshlash natijasida balansdan chiqarish

Nomoddiy aktivlarni boshqa nomoddiy aktivlarga ayirboshlash qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda xuddi shunday nomoddiy aktivga ayirboshlash yo‘li bilan olingan nomoddiy aktivning boshlang‘ich qiymati berilgan nomoddiy aktivning qoldiq qiymatiga teng summada aks ettiriladi.

Nomoddiy aktiv qo‘shimcha to‘lov bilan ayirboshlangan holatlarda xuddi shunday nomoddiy aktivga almashtirish yo‘li bilan xarid qilingan nomoddiy aktivning boshlang‘ich qiymati berilgan nomoddiy aktivning ayirboshlanish chog‘ida o‘tkazilgan (olingan) pul mablag‘lari yoki ularning ekvivalentlari summasiga oshirilgan (kamaytirilgan) qoldiq qiymatiga teng.

Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda xuddi shunday bo‘lmagan nomoddiy aktivga ayirboshlash yo‘li bilan olingan nomoddiy aktivning boshlang‘ich qiymati berilgan nomoddiy aktivning joriy qiymatiga teng.

Nomoddiy aktiv qo‘shimcha to‘lov bilan ayirboshlangan holatlarda xuddi shunday bo‘lmagan nomoddiy aktivga almashtirish yo‘li bilan xarid qilingan nomoddiy aktivning boshlang‘ich qiymati berilgan nomoddiy aktivning ayirboshlanish chog‘ida o‘tkazilgan (olingan) pul mablag‘lari yoki ularning ekvivalentlari summasiga oshirilgan (kamaytirilgan) joriy qiymatiga teng.

Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda majburiyatlarni (to‘lovni) pul ko‘rinishida bo‘lmagan mablag‘lar bilan bajarish nazarda tutiladigan shartnomalar bo‘yicha olingan nomoddiy aktivlarning boshlang‘ich qiymati deb korxonadan tomonidan berilgan yoki berilishi lozim bo‘lgan qimmatliklarning joriy qiymati tan olinadi. Korxonadan tomonidan berilgan yoki beriladigan mavjud qimmatliklarning joriy qiymati korxonaning taqqoslash sharti bilan shunga o‘xshash mavjud qimmatliklar joriy qiymatini belgilaydigan narxlardan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Korxonadan tomonidan berilgan yoki beriladigan mavjud qimmatliklarning joriy qiymatini belgilash imkoniyati mavjud bo‘lmagan hollarda, majburiyatlarni (to‘lovni) pul ko‘rinishida bo‘lmagan mablag‘lar bilan bajarish nazarda tutiladigan shartnomalar bo‘yicha korxonadan tomonidan olingan nomoddiy aktivlarning qiymati Shunga o‘xshash nomoddiy aktivlarning taqqoslash sharti bilan sotib olinadigan joriy qiymatidan kelib

chiqqan holda belgilanadi.

Nomoddiy aktivni boshqa nomoddiy aktivga ayirboshlash uchun berayotgan korxonaning balansidan u balans qiymati bo'yicha hisobdan chiqariladi.

Nomoddiy aktivlarni ayirboshlash natijasida balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib chiqamiz. Korxonada o'zining dasturiy ta'minotining o'rniga ayirboshlash yo'li bilan boshqa dasturiy ta'minotni oldi. Dasturiy ta'minotning boshlang'ich qiymati 120 000 000 so'mni, jamg'arilgan eskirish summasi 30 000 000 so'mni tashkil etadi. Transport vositasining qoldiq qiymati 90 000 000 so'mga teng.

Ikkita holatni (dasturiy ta'minotni qo'shimcha pul mablag'lari yoki ularning ekvivalentlarini to'lash (olish) bilan ayirboshlanishidan kelib chiqib) ko'rib chiqamiz.

1-holat. Korxonada dasturiy ta'minotni ayirboshlashni 50 000 000 so'm miqdorda qo'shimcha pul mablag'lari to'lash bilan amalga oshirgan.

Dasturiy ta'minotni ayirboshlash natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dasturiy ta'minotning boshlang'ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 120 000 000 so'm.

Kredit: 0430 – “Dasturiy ta'minot” schyoti – 120 000 000 so'm;

– dasturiy ta'minot bo'yicha jamg'arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0530 – “Dasturiy ta'minotning eskirishi” schyoti – 30 000 000 so'm;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 30 000 000 so'm;

– ayirboshlab olingan dasturiy ta'minotni kirim qilinganda:

Debet: 0430 – “Dasturiy ta'minot” schyoti – 140 000 000 so'm;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 90 000 000 so'm;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 50 000 000 so'm;

– hisob-kitob schyotidan pul mablag'lari bilan qo'shimcha to'lov bilan bog'liq qarz summasining qoplanishi:

Debet: 6 990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 50 000 000 so'm;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 50 000 000 so'm.

2-holat. Korxonada dasturiy ta'minotni ayirboshlashni 20 000 000 so'm miqdorida qo'shimcha pul mablag'lari olish bilan amalga oshirgan.

Dasturiy ta'minotni ayirboshlash natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dasturiy ta'minotning boshlang'ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 120 000 000 so'm.

Kredit: 0430 – “Dasturiy ta’minot” schyoti – 120 000 000 so‘m;

– dasturiy ta’minot bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0530 – “Dasturiy ta’minotning eskirishi” schyoti – 30 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 30 000 000 so‘m;

– ayirboshlab olingan dasturiy ta’minotni kirim qilinganda:

Debet: 0430 – “Dasturiy ta’minot” schyoti – 70 000 000 so‘m;

Debet: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzlari” schyoti – 20 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 90 000 000 so‘m;

– hisob-kitob schyotiga pul mablag‘lari olish bilan bog‘liq qarz summasining

kelib tuShu shi:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 20 000 000 so‘m;

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzlari” schyoti – 20 000 000 so‘m.

9.5. Nomoddiy aktivlarni tekinga berish natijasida balansdan chiqarilishi

Nomoddiy aktivlarni tekinga berishdan moliyaviy natija (foyda yoki zarar) berilayotgan nomoddiy aktivning boshlang‘ich (qayta tiklash) qiymati bilan jamg‘arilgan eskirish summasi o‘rtasidagi farq sifatida qo‘shilgan qiymat solig‘ini hisobga olgan holda rezerv kapitalini hisobga oluvchi schyotlarda hisobga olingan nomoddiy aktivning qayta baholash natijasi (qoldiq)ga, ya’ni ushbu asosiy vositaning qayta baholash natijasida oldingi qiymatining oshirilishi oldingi qiymatining kamaytirilishidan oshgan summasiga tuzatishlar kiritib aniqlanadi.

Nomoddiy aktivlarning tekinga berilishi natijasida balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonada homiylik ishlarini amalga oshirish maqsadida bolalar uyiga dasturiy ta’minotni bergan. Dasturiy ta’minotning boshlang‘ich qiymati 30 000 000 so‘mga, jamg‘arilgan amortizatsiya summasi 10 000 000 so‘mga teng.

Dasturiy ta’minotning tekinga berilishi natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dasturiy ta’minotning boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 30 000 000 so‘m.

Kredit: 0430 – “Dasturiy ta’minot” schyoti – 30 000 000 so‘m;

– dasturiy ta’minot bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0530 – “Dasturiy ta’minotning eskirishi” schyoti – 10 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 10 000 000 so‘m;

– dasturiy ta’minotni tekinga berishdan zarar summasiga:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 20 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 20 000 000 so‘m.

9.6. Nomoddiy aktivlarning ustav kapitaliga ta’sischining ulushi sifatida berilishi natijasida balansdan chiqarilishi

Nomoddiy aktivlar boshqa korxonaning ustav kapitaliga ta’sischining ulushi sifatida ta’sis hujjatlariga asosan beriladi. Nomoddiy aktivlar ustav kapitaliga ta’sischining ulushi sifatida kiritayotgan korxonalarining balansidan balans qiymati bo‘yicha hisobdan chiqariladi.

Shuningdek, korxonalar boshqa korxonaning ustav kapitaliga ta’sischining ulushi sifatida nomoddiy aktivlarni qonunchilikda belgilangan tartibda balans qiymatidan farq qiladigan boshqa qiymatda kiritishi mumkin.

Nomoddiy aktivlarni ustav kapitaliga ta’sischining ulushi sifatida berishdan moliyaviy natija (foyda yoki zarar), ta’sis hujjatlari yoki boshqa qonunchilikda belgilangan tartibga muvofiq, baholangan qiymat bilan berilayotgan nomoddiy aktivning qoldiq (balans) qiymati o‘rtasidagi farq sifatida qo‘shilgan qiymat solig‘i va uni ustav kapitaliga ulush sifatida berish xarajatlarini hisobga olgan holda, rezerv kapitalini hisobga oluvchi schyotlarda hisobga olingan nomoddiy aktivning qayta baholash natijasi (qoldiq)ga, ya’ni ushbu nomoddiy aktivning qayta baholash natijasida oldingi qiymatining oshirilishi oldingi qiymatining kamaytirilishidan oshgan summasiga tuzatishlar kiritib aniqlanadi.

Ustav kapitaliga ta’sischining ulushi sifatida nomoddiy aktivlar berilganda, balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonada yangi tashkil etilgan mas’uliyati cheklangan jamiyatining ta’sischilari tarkibiga kiradi. Korxonaning MCHJning ustav kapitalidagi ulushi 80 000 000 so‘mni tashkil etadi. Ta’sischilarning qaroriga muvofiq, korxonada ustav kapitaliga ta’sischining ulushi sifatida dasturiy ta’minot kiritadi.

Ikkita holatni MCHJning ustav kapitalidagi ta’sischining ulushi sifatida berilgan dasturiy ta’minotning qiymatidan kelib chiqib) ko‘rib chiqamiz.

1-holat. Korxonada ustav kapitaliga ta’sischining ulushi sifatida boshlang‘ich qiymati 100 000 000 so‘m, jamg‘arilgan eskirish summasi 18 000 000 so‘mga teng bo‘lgan dasturiy ta’minotni kiritadi.

Dasturiy ta’minotni ustav kapitaliga ta’sischining ulushi sifatida berilishi natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks

ettiriladi:

– dasturiy ta’minotni ustav kapitaliga ta’rischining ulushi sifatida ta’ris shartnomasi yoki qonunchilikka muvofiq, boshqa hujjatlar bilan aniqlangan qiymatda berilishi:

Debet: 0690 “Boshqa uzoq muddatli

Investitsiyalar” schyoti – 80 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 “Boshqa aktivlarning chiqib ketish” schyoti – 80 000 000 so‘m;

– dasturiy ta’minotning boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 100 000 000 so‘m.

Kredit: 0430 “Dasturiy ta’minot” schyoti – 100 000 000 so‘m;

– dasturiy ta’minot bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0530 “Dasturiy ta’minotning eskirishi” schyoti – 18 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 18 000 000 so‘m;

– dasturiy ta’minotni ustav kapitaliga ta’rischining ulushi sifatida berishdan zarar summasiga:

Debet: 9430 “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 2 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 2 000 000 so‘m.

2-holat. Korxonada ustav kapitaliga ta’rischining ulushi sifatida boshlang‘ich qiymati 100 000 000 so‘m, jamg‘arilgan eskirish summasi 25 000 000 so‘mga teng bo‘lgan dasturiy ta’minotni kiritadi.

Dasturiy ta’minotni ustav kapitaliga ta’rischining ulushi sifatida berilishi natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dasturiy ta’minotning ustav kapitaliga ta’rischining ulushi sifatida ta’ris shartnomasi yoki qonunchilikka muvofiq, boshqa hujjatlar bilan aniqlangan qiymatda berilishi:

Debet: 0690 – “Boshqa uzoq muddatli

Investitsiyalar” schyoti – 80 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 80 000 000 so‘m;

– dasturiy ta’minotning boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 100 000 000 so‘m.

Kredit: 0430 – “Dasturiy ta’minot” schyoti – 100 000 000 so‘m;

– dasturiy ta’minot bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0530 – “Dasturiy ta’minotning eskirishi” schyoti – 25 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 25 000 000 so‘m;

– dasturiy ta’minotni ustav kapitaliga ta’rischining ulushi sifatida berishdan foyda summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 5 000 000 so‘m.

Kredit: 9320 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishidan foyda” schyoti – 5 000 000 so‘m.

9.7. Nomoddiy aktivlarning kamomad yoki yo‘qotish natijasida balansdan chiqarilishi

Nomoddiy aktivlarning kamomad yoki yo‘qotish natijasida hisobdan chiqarish buxgalteriya hisobida “Inventarizatsiya jarayonida aniqlangan mol-mulk kamomadi va ortiqchasining buxgalteriya hisobi tartibi to‘g‘risidagi nizom”ga muvofiq, aks ettiriladi.

Inventarizatsiya vaqtida nomoddiy aktivlar kamomadi yoki yo‘qotilishi aniqlanganda, ular balansdan balans qiymati bo‘yicha hisobdan chiqariladi.

Aniq aybdor shaxslar aniqlangan hollarda inventarizatsiya natijasida aniqlangan nomoddiy aktivlarning kamomadi summasi moddiy javobgar shaxs yoki aybdordan undiriladi. Ish beruvchining mulkiga yetkazilgan zarar hajmi, zarar uchun xodimning moddiy javobgarlik chegaralari va tartibini aniqlash O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi bilan tartibga solinadi.

Bir oylik o‘rtacha ish haqidan oshmaydigan yetkazilgan zarar summasini aybdor xodimdan undirish ish beruvchining farmoyishiga muvofiq, amalga oshiriladi. Farmoyish yetkazilgan zarar aniqlangan kundan boshlab bir oydan kechikmasdan chiqarilishi mumkin. Bunda zarar hajmi inventarizatsiya o‘tkazish davrida mazkur joyda amal qilayotgan bozor baholari bo‘yicha hisoblanadi.

Agar xodimdan undirilishi lozim bo‘lgan yetkazilgan zarar summasi uning o‘rtacha oylik ish haqidan yuqori yoki zarar aniqlangan kundan boshlab bir oylik muddat o‘tgan bo‘lsa, undirish sud orqali amalga oshiriladi.

Ish beruvchining mulki o‘g‘irlanganda, kam chiqqanda, qasddan yo‘qotish yoki qasddan buzish natijasida hamda boshqa hollarda yetkazilgan zarar hajmi bozor qiymati bo‘yicha hisoblanadi.

Inventarizatsiya jarayonida aniqlangan nomoddiy aktivlarning bozor qiymatini aniqlash uchun quyidagilardan foydalanish mumkin:

– tayyorlovchi firmalar va ularning rasmiy dilerlari hamda vakolatxonalaridan yozma shaklda olingan xuddi shunday nomoddiy aktivga doir narxlar to‘g‘risidagi

ma'lumotlar;

– qayta baholashni o'tkazish sanasiga va nomoddiy aktivlarni xarid qilish sanasiga Markaziy bank kurslarining nisbati sifatida aniqlanadigan hisob-kitob koeffitsiyentini qo'llagan holda xarid qilish sanasi bo'yicha EKVda nomoddiy aktivlarning qiymati to'g'risidagi ma'lumotlar (tasdiqlovchi hujjatlar mavjud bo'lganda);

– qayta baholashni o'tkazish davrida ommaviy axborot vositalari va maxsus adabiyotlar va shu kabilarda e'lon qilingan narxlar darajasi to'g'risidagi ma'lumotlar;

– tegishli nomoddiy aktivning qiymati to'g'risida baholovchining hisoboti.

Nomoddiy aktivlarning kamomadi yoki yo'qotilishi aniqlanganda, balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib chiqamiz. Korxonada nomoddiy aktivlarning inventarizatsiyasini o'tkazdi va boshlang'ich qiymati 30 000 000 so'm, jamg'arilgan eskirish summasi 10 000 000 so'mga teng bo'lgan dasturiy ta'minotning kamomadi mavjudligini aniqladi.

Dasturiy ta'minotni kamomadi natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– dasturiy ta'minotning boshlang'ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 30 000 000 so'm.

Kredit: 0430 – “Dasturiy ta'mino” schyoti – 30 000 000 so'm;

– dasturiy ta'minot bo'yicha jamg'arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0530 – “Dasturiy ta'minotning eskirishi” schyoti – 10 000 000 so'm;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 10 000 000 so'm;

– dasturiy ta'minotni kamomadi natijasida chiqib ketishidan zarar summasiga:

Debet: 5910 – “Kamomad va qiymatliklarning

buzilishidan yo'qotishlar” schyoti – 20 000 000 so'm;

Kredit: 9210 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 20 000 000 so'm.

Nomoddiy aktivlarning kamomadi summasini moddiy javobgar shaxsdan undirish bilan bog'liq operatsiyalar asosiy vositalarnikiga o'xshash tarzda amalga oshiriladi.

9.8. Ta'sischi ta'sisчилari tarkibidan chiqib ketganda asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida nomoddiy aktivlarning balansdan chiqarilishi

Yuridik shaxs ta'sisчилari tarkibidan chiqayotgan ta'sisчiga nomoddiy aktivlarni berish ta'sisчилar yig'ilishi qaroriga asosan yoki ta'sis hujjatlariga muvofiq,

amalg oshiriladi.

Yuridik shaxs ta'rischilari tarkibidan chiqayotgan ta'rischi bilan nomoddiy aktivlar bilan hisob-kitob qilinganda, korxonalarining balansidan nomoddiy aktivlar balans qiymati bo'yicha hisobdan chiqariladi.

Yuridik shaxs ta'rischilari tarkibidan chiqayotgan ta'rischi bilan nomoddiy aktivlar orqali hisob-kitob qilinishi natijasida nomoddiy aktivlarning chiqib ketishidan moliyaviy natija (foyda yoki zarar), chiqib ketayotgan ta'rischining ulushi bo'yicha qarzni hisob-kitob qilish uchun berilayotgan nomoddiy aktivning berish qiymati bilan chiqib ketayotgan nomoddiy aktivning qoldiq (balans) qiymati o'rtasidagi farq sifatida, qo'shilgan qiymat solig'ini hisobga olgan holda, rezerv kapitalini hisobga oluvchi schyotlarda hisobga olingan nomoddiy aktivning qayta baholash natijasi (qoldig'i), ya'ni ushbu nomoddiy aktivning oldingi qiymatining oshirilishi oldingi qiymatining kamaytirilishidan oshgan summasiga tuzatishlar kiritib aniqlanadi.

Chiqib ketayotgan ta'rischining ulushi bo'yicha qarzni hisob-kitob qilish uchun berilayotgan nomoddiy aktivning qiymati uning qarzidan ortiq bo'lsa, farq chiqib ketayotgan ta'rischi tomonidan qoplanadi.

Chiqib ketayotgan ta'rischining ulushi bo'yicha qarzining summasi uning qarzini hisob-kitob qilish uchun berilayotgan nomoddiy aktivning qiymatidan ortiq bo'lgan hollarda, farq berayotgan korxonadan tomonidan qoplanadi.

Ta'rischi ta'rischilari tarkibidan chiqib ketganda, asosiy vositalar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida nomoddiy aktivlarning balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib chiqamiz. Aksiyador tomonidan aksiyadorlik jamiyatiga 75 000 000 so'm bo'lgan oddiy aksiyalarni sotib olish uchun taqdim etilgan. Jamiyat aksiyadorlarining qaroriga muvofiq, aksiyador tomonidan taqdim etilgan oddiy aksiyalar, ya'ni sotib olingan xususiy aksiyalar qiymatini to'lash nomoddiy aktivlar bilan dasturiy ta'minot ko'rinishida amalga oshiriladi.

Sotib olingan xususiy aksiyalar jamiyatning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 8610 – "Sotib olingan xususiy

aksiyalar – oddiy" schyoti – 75 000 000 so'm;

Kredit: 6620 – "Chiqib ketayotgan ta'rischilarga ulushlari

bo'yicha qarz" schyoti – 75 000 000 so'm.

To'rtta holatni (sotib olingan xususiy aksiyalar qiymatini to'lash uchun berilayotgan nomoddiy aktivlarning qiymatidan kelib chiqib) ko'rib chiqamiz.

1-holat. Jamiyat qiymati oldin ustav kapitaliga ulush sifatida olingan mulk summasiga teng bo'lgan 75 000 000 so'mlik nomoddiy aktivlarni beradi. Dasturiy ta'minot bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud: boshlang'ich qiymati 100 000 000 so'm, jamg'arilgan eskirish summasi 28 000 000 so'mga teng.

Sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati nomoddiy aktivlar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida dasturiy ta'minotni balansdan chiqarish jamiyatning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo'yicha qarzini hisob-kitob qilish uchun nomoddiy aktivlarni berilganda:

Debet: 6620 – “Chiqib ketayotgan ta'sischilarga ulushlari

bo'yicha qarz” schyoti – 75 000 000 so'm;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 75 000 000 so'm;

– dasturiy ta'minotning boshlang'ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 100 000 000 so'm.

Kredit: 0430 – “Dasturiy ta'minot” schyoti – 100 000 000 so'm;

– dasturiy ta'minot bo'yicha jamg'arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0530 – “Dasturiy ta'minotning eskirishi” schyoti – 28 000 000 so'm;

Kredit: 9210 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 28 000 000 so'm;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati nomoddiy aktivlar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida dasturiy ta'minotni chiqib ketishidan foyda summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 3 000 000 so'm;

Kredit: 9320 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishidan foyda” schyoti – 3 000 000 so'm.

2-holat. Jamiyat qiymati oldin ustav kapitaliga ulush sifatida olingan mulk summasiga teng bo'lgan 75 000 000 so'mlik nomoddiy aktivlarni beradi. Dasturiy ta'minot bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud: boshlang'ich qiymati 100 000 000 so'm, jamg'arilgan eskirish summasi – 23 000 000 so'mga teng.

Sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati nomoddiy aktivlar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida dasturiy ta'minotni balansdan chiqarish jamiyatning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo'yicha qarzini hisob-kitob qilish uchun nomoddiy aktivlarni berilganda:

Debet: 6620 – “Chiqib ketayotgan ta'sischilarga ulushlari

bo'yicha qarz” schyoti – 75 000 000 so'm;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 75 000 000 so‘m;

– dasturiy ta‘minotning boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 100 000 000 so‘m.

Kredit: 0430 – “Dasturiy ta‘minot” schyoti – 100 000 000 so‘m;

– dasturiy ta‘minot bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0530 – “Dasturiy ta‘minotning eskirishi» schyoti – 23 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi» schyoti – 23 000 000 so‘m;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati nomoddiy aktivlar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida dasturiy ta‘minotning chiqib ketishidan foyda summasiga:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 2 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 2 000 000 so‘m.

3-holat. Jamiyat qiymati oldin ustav kapitaliga ulush sifatida olingan mulk summasidan kam bo‘lgan 71 000 000 so‘mlik nomoddiy aktivlarni beradi. KeliShu vga muvofiq, qo‘shimcha ravishda 4 000 000 so‘m pul mablag‘lari bilan qoplab berilishi kerak. Dasturiy ta‘minot bo‘yicha quyidagi ma‘lumotlar mavjud: boshlang‘ich qiymati 100 000 000 so‘m, jamg‘arilgan eskirish summasi 32 000 000 so‘mga teng.

Sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati nomoddiy aktivlar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida dasturiy ta‘minotni balansdan chiqarish jamiyatning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzini hisob-kitob qilish uchun nomoddiy aktivlarni berilganda:

Debet: 6620 – “Chiqib ketayotgan ta‘sischilarga ulushlari

bo‘yicha qarz” schyoti – 71 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 71 000 000 so‘m;

– dasturiy ta‘minotning boshlang‘ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 ‘ Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 100 000 000 so‘m.

Kredit: 0430 – “Dasturiy ta‘minot” schyoti – 100 000 000 so‘m;

– dasturiy ta‘minot bo‘yicha jamg‘arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0530 – “Dasturiy ta‘minotning eskirishi” schyoti – 32 000 000 so‘m;

Kredit: 9210 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketish” schyoti – 32 000 000 so‘m;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzini summasining unga berilayotgan dasturiy ta‘minotni summasidan oshgan qismini hisob-kitob schyotidan pul mablag‘lari bilan qoplanganda:

Debet: 6 620 – “Chiqib ketayotgan ta‘sischilarga ulushlari

bo'yicha qarz" schyoti – 4 000 000 so'm;

Kredit: 5110 – "Hisob-kitob schyoti" schyoti – 4 000 000 so'm;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati nomoddiy aktivlar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida dasturiy ta'minotni chiqib ketishidan foyda summasiga:

Debet: 9220 – "Boshqa aktivlarning chiqib ketishi" schyoti – 3 000 000 so'm;

Kredit: 9320 – "Boshqa aktivlarning chiqib ketishidan foyda" schyoti – 3 000 000 so'm.

4-holat. Jamiyat qiymati oldin ustav kapitaliga ulush sifatida olingan mulk summasidan ortiq bo'lgan 82 000 000 so'mlik nomoddiy aktivlarni beradi. Kelishuvga muvofiq, aksiyador ortiqcha summa bo'lgan 7 000 000 so'mni pul mablag'lari bilan qaytarishi kerak. Dasturiy ta'minot bo'yicha quyidagi ma'lumotlar mavjud: boshlang'ich qiymati 100 000 000 so'm, jamg'arilgan eskirish summasi – 18 000 000 so'mga teng.

Sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati nomoddiy aktivlar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida dasturiy ta'minotni balansdan chiqarish jamiyatning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo'yicha qarzini hisob-kitob qilish uchun nomoddiy aktivlarni berilganda:

Debet: 6620 – "Chiqib ketayotgan ta'sischi'larga ulushlari

bo'yicha qarz" schyoti – 75 000 000 so'm;

Debet: 4890 – "Boshqa debitorlar qarzi" schyoti – 7 000 000 so'm;

Kredit: 9220 – "Boshqa aktivlarning chiqib ketishi" schyoti – 82 000 000 so'm;

– dasturiy ta'minotning boshlang'ich qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – "Boshqa aktivlarning chiqib ketishi" schyoti – 100 000 000 so'm.

Kredit: 0430 – "Dasturiy ta'minot" schyoti – 100 000 000 so'm;

– dasturiy ta'minot bo'yicha jamg'arilgan eskirishi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 0530 – "Dasturiy ta'minotning eskirishi" schyoti – 18 000 000 so'm;

Kredit: 9210 – "Boshqa aktivlarning chiqib ketishi" schyoti – 18 000 000 so'm;

– aksiyadorning qarzi summasini qoplash uchun hisob-kitob schyotiga pul mablag'lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – "Hisob-kitob schyoti" schyoti – 7 000 000 so'm;

Kredit: 4890 – "Boshqa debitorlar qarzi" schyoti – 7 000 000 so'm.

ILOVALAR*1-ilova*

bo'yicha

(korxonaning nomi)

20____ y. '____» _____ dagi

_____**-sonli BUYRUQ** (qaror, farmoyish)

_____ da inventarizatsiya o'tkazish uchun quyidagi tarkibdagi inventarizatsiya komissiyasi (doimiy harakatdagi, ishchi) tayinlanadi:

1. Rais _____
(lavozimi, F.I.Sh.)

2. Komissiya a'zolari _____
(lavozimi, F.I.Sh.)

Inventarizatsiyadan o'tkazish kerak _____
(mol-mulk va moliyaviy majburiyatlar)

Inventarizatsiyadan o'tkazishga kirixilsin _____ va tugatilsin _____
(sana) (sana)

Inventarizatsiyadan o'tkazishga sabab _____
(nazorat tekshiruvi, qayta baholash va h.k.)

Inventarizatsiya bo'yicha ma'lumotlarni _____ gacha buxgalteriyaga topshirilsin
(sana)

Rahbar _____
(imzo) (sana)

(korxonaning nomi)

Inventarizatsiya o'tkazish haqidagi buyruqlarning bajarilishi ustidan nazorat kitobi. Boshlandi 20__-y.____ Tugatildi 20__-y.____

T/r	Inventarizatsiya o'tkaziladigan korxonaning ombor, sex, uchastka va boshqa nomi	Moddiy javobgar shaxslarning familiyasi	Buyruq		Inventarizatsiya komissiyasi tarkibi (rais va komissiya a'zolarining familiyasi)	Buyruqni olganligi haqida tilxat	Inventarizatsiya mulk nomi	Inventarizatsiya boshlanishi (sana)		Inventarizatsiya tugallanishi (sana)		Inventarizatsiya natijalari to'g'risida baho						Tasdiqlangan sana	Kamomad bo'yicha chora ko'rilgan sana		Belgi
			sana	raqami				buyruq ko'ra	haqiqatda	buyruq ko'ra	haqiqatda	Boshlang'ich natija			Yakuniy natija				kamomadning qoplanishi	ishning tergov idoralariga oshirilishi	
												sana	summa		sana	summa					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22

**____ - sonli Nomoddiy aktivlarni inventarizatsiyadan o'tkazish
RO'YXATI**

Korxonaning nomi	_____	STIR-_____
Tarkibiy bo'linma	_____	Kodlar
Inventarizatsiyani o'tkazish uchun asos: buyruq, qaror, farmoyish (keraksizlarini o'chiring)	_____	INV-1-sonli shakl BHUT bo'yicha
Nomoddiy aktivlar	_____	Sana (yil, kun, oy)
Joylashgan joyi	_____	KTUT bo'yicha
		XXTUT bo'yicha
		KTUT bo'yicha
		Inventarizatsiya boshlangan sana
		Inventarizatsiya tugatilgan sana

TILXAT

Inventarizatsiyani o'tkazishning boshlanishiga nomoddiy aktivlarga tegishli bo'lgan barcha chiqim va kirim hujjatlari buxgalteriyaga topshirildi va mening (bizning) javobgarligimga (javobgarligimizga) kelib tushgan hamma nomoddiy aktivlar kirim qilingan, chiqib ketganlari Xarajatga chiqim qilingan.

Nomoddiy aktivlarning saqlanishiga javobgar shaxs (shaxslar):

_____	_____	_____
(lavozimi)	(imzosi)	(F.I.Sh.)
_____	_____	_____
(lavozimi)	(imzosi)	(F.I.Sh.)

T/r	Nomoddiy aktivlarning nomi va qisqa tavsifi	Ishlab chiqarilgan (yaratilgan) yili	Raqami			Haqiqiy borligi		Buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bo'yicha	
			inventar		Pasporti bo'yicha	soni	qiymati, so'm	soni	qiymati, so'm
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Jami:									

Ro'yxat bo'yicha jami: tartib raqamlar soni

_____ (so'z bilan)

Birliklarning haqiqatda umumiy soni

_____ (so'z bilan)

Haqiqatda, so'm

summaga

_____ (so'z bilan)

Komissiya raisi:

_____ (lavozimi)

_____ (imzosi)

_____ (F.I.Sh.)

Komissiya a'zolari:

_____ (lavozimi)

_____ (imzosi)

_____ (F.I.Sh.)

_____ (lavozimi)

_____ (imzosi)

_____ (F.I.Sh.)

_____ (lavozimi)

_____ (imzosi)

_____ (F.I.Sh.)

Ushbu inventarizatsiya ro'yxatida ___ dan ___ gacha raqamlangan barcha qimmatliklar mening (bizning) ishtirokimda (ishtirokimizda) komissiya tomonidan haqiqatda tekshirib chiqildi va ro'yxatga kiritildi. Bu borada inventarizatsiya komissiyasiga da'voyim (da'voyimiz) yo'q. Ro'yxatda sanab o'tilgan qimmatliklar mening (bizning) javobgarligimda (javobgarligimizda) saqlanmoqda.

Moddiy javobgar shaxs (shaxslar):

_____ (lavozimi)

_____ (imzosi)

_____ (F.I.Sh.)

_____ (lavozimi)

_____ (imzosi)

_____ (F.I.Sh.)

Ushbu ro'yxatda keltirilgan ma'lumotlar va hisob-kitoblarni tekshirdi:

_____ (lavozimi)

_____ (imzosi)

_____ (F.I.Sh.)

**_____ - sonli Nomoddiy aktivlarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish
QAYDNOMASI**

Korxonalar _____
 Korxonaning tarkibiy birligi _____
 Inventarizatsiyani o'tkazish uchun asos: buyruq, qaror, farmoyish
 (keraksizlari o'chiriladi)

STIR- _____	Kodlar
INV-10-sonli shakl BHUT bo'yicha	
Sana (yil, kun, oy)	
KTUT bo'yicha	
XXTUT bo'yicha	
KTUT bo'yicha	
Inventarizatsiya boshlangan sana	
Inventarizatsiya tugatilgan sana	
Buxgalteriya hisobi schyoti raqami	

T/r	Nomoddiy aktivlarning nomi va qisqa tavsifnomasi	Ishlab chiqarilgan (yaratilgan) yili	Raqami			Inventarizatsiya natijalari			
			inventar		pasport bo'yicha	ortiqcha		kamomad	
						soni	summasi, so'm	soni	summasi, so'm
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Buxgalter _____

(imzosi)

(F.I.Sh.)

Solishtirish natijalari bilan tanishtirildi:

Moddiy javobgar shaxs _____

(imzosi)

(F.I.Sh.)

“Tasdiqlayman”

rahbarning F.I.Sh. imzo
20__-yil “____” _____.

Nomoddiy aktivlarni tugatish to‘g‘risidagi _____-sonli dalolatnoma

Korxonalar _____

Tarkibiy bo‘linma	Tuzish sanasi	Operatsiya turining kodi	Nomoddiy aktivni saqlashga mas‘ul shaxsning kodi

Nomoddiy aktivning nomi	Tur	Kod	Boshlang‘ich (qayta tiklash) qiymati	Jamg‘arilgan eskirish summasi	Inventar raqami
1	2	3	4	5	6

20__y “____” _____dagi - _____sonli buyruq bilan tayinlangan komissiya
_____ko‘rib chiqdi.

_____nomoddiy aktivning nomi

Ko‘rib chiqish natijasida komissiya aniqladi:

1. 20__-y. “____” _____da ishlab chiqarilgan (tayyorlangan).
2. 20__-y. “____” _____da korxonaga kelib tushgan.
3. 20__-y. “____” _____da foydalanishga kiritilgan.
4. Hisobdan chiqarish sababi _____
5. Texnik holati _____

Komissiya xulosasi: _____

Ilova qilinadigan hujjatlar ro‘yxati _____

Komissiya raisi

Komissiya a‘zolari

M.O‘.

lavozimi

imzo

imzolovchining F.I.Sh.

lavozimi

imzo

imzolovchining F.I.Sh.

lavozimi

imzo

imzolovchining F.I.Sh.

lavozimi

imzo

imzolovchining F.I.Sh.

6-ilova

**Nomoddiy aktivlarni tugatish natijalari to‘g‘risida
MA‘LUMOTNOMA**

Tugatish xarajatlari			
Ish turi	Hujjat raqami	Xarajat moddasi	Summasi
1	2	3	4

Jami:

Tugatish natijasi _____

Nomoddiy aktivlarni hisobga olish kartochkasida (kitobida) chiqib ketish belgilab qo‘yildi.

Bosh buxgalter (buxgalter)

imzo

imzolovchining F.I.Sh.

20__-yil “____” _____

5-bob. INVESTITSİYALAR HISOBI

1-§. Investitsiyalar hisobini tashkil etishning huquqiy asoslari

Bozor munosabatlariga o'tish bo'yicha O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohot teran va keng miqyosda davlat mulkini xususiylashtirish jarayoniga, aksiyadorlik jamiyatlari, xususiy korxonalar, qo'shma korxonalar va kabilarni tashkil etishga asoslangan. Bu jarayonlar quyidagi infratuzilmalar bilan chambarchas bog'langan: tijorat banklari, investitsiya va sug'urta fondlari, birjalar, moliya-sanoat guruhlari, lizing kompaniyalari, maslahat va auditorlik firmalari va h. k.

Kapital bozorini rivojlantirish maqsadida O'zbekistonda fond birjalari mavjudligini alohida e'tirof etish kerak. Qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish tegishli normativ huquqiy bazaga asoslangan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar imkoniyati boricha o'z mablag'laridan samarali foydalanishga, ya'ni ko'proq daromad olishga harakat qiladilar. Ushbu usullardan bittasi vaqtincha, ortiqcha mablag'larini boshqa korxonalarining faoliyatiga qo'yish va kelishilgan holda ushbu mablag'lardan olingan daromadga sherik bo'lishdir. Buni amaliyotda investitsiya deyiladi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida har bir korxonadan investitsion faollikni, investitsiya jarayonlarining faol ishtirokchisi bo'lishni taqozo qiladi. Korxonalarining investitsion jarayonlarda qatnashuvi ularning boshqa yuridik va jismoniy shaxslar, qolaversa, xorijiy kompaniyalar bilan aloqasini mustahkamlashga xizmat qiladi. Korxonalarining investitsion faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'yishda, avvalo, uzoq muddatli investitsiyalarining hisobiga muhim e'tibor qaratish lozim. Uzoq muddatli investitsiyalar hisobining yuritilish tartibini ochib berishda, bizning fikrimizcha, Respublikamizda amalda bo'lgan uzoq muddatli investitsiyalar obyektlari hisobiga doir uslubiyatga e'tibor qaratsak, maqsadga muvofiqdir.

Bunda, avvalo, investitsiya va uzoq muddatli investitsiyalar haqidagi tushunchalar to'g'risida fikr yuritsak.

Investitsiya lotincha "invest" so'zidan olingan bo'lib, "sarmoya solish" degan ma'noni anglatadi. Investitsiya so'zining mohiyatini ochib berishda uning lug'aviy ma'nosidan ko'ra, iqtisodiy ma'nosiga ko'proq e'tibor qaratish lozim.

"Investitsiya" tushunchasining mazmuni O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonunida "iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga solinadigan moddiy va nomoddiy ne'matlar va ularga bo'lgan huquqlar"

sifatida ta'riflanadi.

Investitsiya tushunchasini yanada aniqroq tushuntirib berish uchun uniig tasnifini keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir. M.Meskon, M.Albert, F.Xedourilarning fikricha, investitsiyalar shartli ravishda uch turga bo'linadi deb hisoblashadi:

- moliyaviy investitsiyalar;
- moddiy investitsiyalar;
- aqliy (intellektual) investitsiyalar.

Ularning fikricha, moliyaviy investitsiyalar tarkibiga mahalliy va xorijiy mamlakatlarning pul birliklari, banklardagi omonatlar, depozit sertifikatlar, aksiyalar, obligatsiyalar, veksellar va boshqa qimmatli qog'ozlar hamda ularga tenglashtirilgan boyliklar kiradi.

Moddiy investitsiyalar tarkibiga asosiy fondlar, ya'ni binolar, asbob-uskunalar. inshootlar, kommunikatsiyalar va boshqa turdagi ishlab chiqarish fondlarining aktiv va passiv qismlari kiradi.

Aqliy (intellektual) investitsiyalar miqdori juda rang-barangdir, ya'ni ular mulkiy huquqlar shaklidagi investitsiyalar, aqliy mehnatga oid shakldagi investitsiyalar va tabiiy resurslardan foydalanish shaklidagi investitsiyalardan iborat.

Yana ushbu asarda aytilishicha, "Investitsiya deb, har bir investorning ixtiyoridagi moliyaviy, moddiy va aqliy boyliklarini birlamchi iqtisodiy samara olish maqsadida biror-bir investitsion obyektga sarflashiga aytiladi".

Moliyaviy investitsiyalarni buxgalteriya hisobi va ular to'g'risidagi axbortlarni moliyaviy hisobotlarda ochib berish respublikamizda "Xarajatlar tarkibi to'g'risida"gi nizom, 12-sonli BHMS va 8-sonli BHMS quyidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi.

Mazkur me'yoriy-huquqiy hujjatlar moliyaviy investitsiyalarni buxgalteriya hisobi uslubiyotining u yoki bu faoliyat turiga bog'liq bo'lmagan holda tartibga soladi. Yuqorida sanab o'tilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlarda mulklarni moliyaviy investitsiyalar tarkibiga kiritish mezonlari, tan olish paytini belgilash, tasniflash, balans qiymatini baholash tartibi belgilab berilgan. Shuningdek, moliyaviy investitsiyalar qiymatini qayta baholash, ularning chiqib ketishidan moliyaviy natijalarni aniqlash va ular bo'yicha axborotlarini moliyaviy hisoblarda ochib berish qoidalari batafsil ko'rib o'tilgan.

Korxonalar moliyaviy investitsiyalarni 12-sonli BHMSda bayon qilingan tartibga muvofiq, yuritadi va ular quyidagi masalalarni o'z ichiga oladi:

- moliyaviy investitsiyalarni toifalariga (qisqa muddatli va uzoq muddatli) qarab

tasnif qilish;

- moliyaviy investitsiyalar qiymatini aniqlash va ularni moliyaviy hisobotlarda aks ettirish;

- moliyaviy investitsiyalarni bir toifadan ikkinchi toifaga o'tkazish;

- moliyaviy investitsiyalar qiymatining to'xtovsiz kamayib borishi.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, 12-sonli BHMSning ta'sir etish doirasi quyidagilar natijasida paydo bo'ladigan daromadlarga nisbatan qo'llanilmaydi:

- foizlar, royalti, dividendlar shaklida investitsiya bo'yicha olingan daromadlarni tan olish asoslari;

- moliyaviy ijara (lizing) shartnomalari bo'yicha olinadigan daromadlar;

- shuba jamiyatlarga investitsiyalar;

- qo'shma faoliyatga investitsiyalar;

- gudvill, patentlar, savdo markalari va shunga o'xshash boshqa nomoddiy aktivlar.

Yuqorida sanab o'tilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlardan tashqari moliyaviy investitsiyalarning buxgalteriya hisobi ayrim masalalari quyidagi respublikamizda boshqa buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarni tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan ham tartibga solinadi.

Amaliyotda moliyaviy investitsiyalar bo'yicha operatsiyalarning buxgalteriya hisobida, odatda, sodir etiladigan xatolar quyidagilar hisoblanadi:

- moliyaviy investitsiyalar amalda sodir etilganligini tasdiqlovchi hujjatlar mavjud emasligi yoki ular belgilangan talablarga rioya qilmagan holda rasmiylashtirilganligi;

- hujjatlarning asl nusxalari yoki amaldagi qonunchilikka muvofiq, tasdiqlangan nusxalari mavjud emasligi;

- sotib olishda yoki hisobdan chiqarilishda qimmatli qog'ozlarning qiymati noto'g'ri baholanishi;

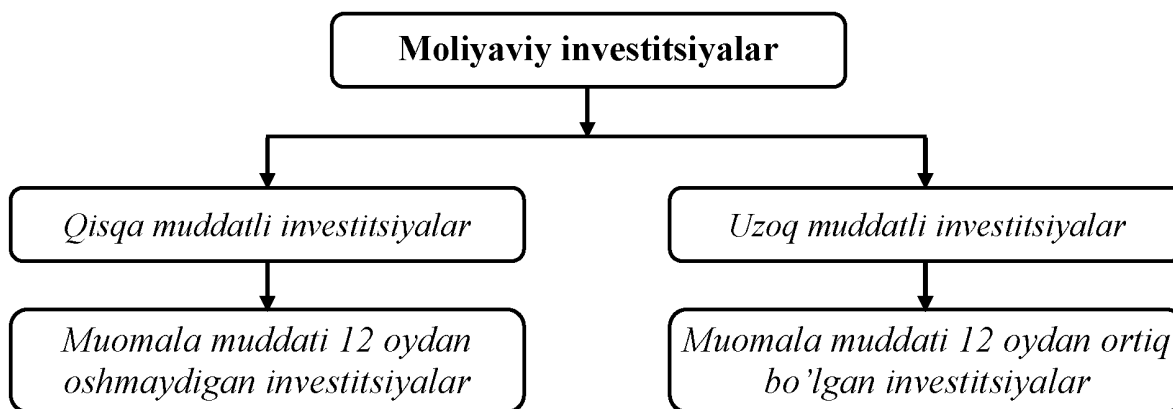
- qimmatli qog'ozlarning sotib olingan va nominal qiymati orasidagi farq noto'g'ri aks etilishi;

- moliyaviy investitsiyalar bo'yicha inventarizatsiya noto'g'ri o'tkazilganligi yoki umuman o'tkazilmaganligi;

- moliyaviy investitsiyalar hisobdan chiqarilishi munosabati bilan moliyaviy natijalar noto'g'ri hisoblanishi;

- qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshirilgan operatsiyalar bo'yicha soliliqlar noto'g'ri hisoblanishi va o'z vaqtida byudjetga to'lanmaganligi.

Moliyaviy investitsiyalar – korxonada tasarrufidagi daromad olishga (foiz, royalti, dividend va ijara haqi shaklida) mo'ljallangan, investitsiya qilingan kapital qiymatining ortishi yoki investitsiya qiluvchi kompaniya boshqa naf olish uchun foydalanadigan aktivlar.

4.1.-rasm. Moliyaviy investitsiyalarning turkumlanishi

Moliyaviy hisobotlarida joriy aktivlar bilan uzoq muddatli aktivlar o'rtasidagi tafovutni ko'rsatuvchi korxonalar qisqa muddatli (joriy) moliyaviy investitsiyalarni egalik qilish muddati bir yilgacha bo'lgan aylanma mablag' sifatida ko'rsatishi, uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalarni esa egalik qilish muddati bir yildan oshadigan uzoq muddatli aktivlar sifatida ko'rsatishi lozim.

Qisqa muddatli (joriy) investitsiyalar – muomala muddati 12 oydan oshmaydigan oson realizatsiya qilinadigan investitsiyalar.

Uzoq muddatli investitsiyalar – qisqa muddatli (joriy) investitsiyadan tashqari barcha investitsiyalar.

Ko'chmas mulkka investitsiya – investitsiya qiluvchi subyektning yoki investitsiya qiluvchi subyekt guruhiga kiruvchi boshqa subyektning ishlab chiqarish faoliyati davomida foydalanilmaydigan yer uchastkalariga yoki imoratlarga investitsiyalar.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standarti (25-sonli MHXS(IAS)) “Investitsiyalar hisobi” ga ko'ra investitsiya turlari quyidagicha deb ko'rsatilgan:

- qisqa muddatli investitsiyalar;
- uzoq muddatli investitsiyalar;
- investitsion ko'chmas mulk.

Investitsion portfel tarkibiga kiruvchi elementlar turli xildagi investitsiyalar hisoblanadi. Investitsiyaning har bir turi o'ziga xos xususiyatlarga ega, investitsiyalarni to'liqligicha tavsiflash uchun ularni tasniflab olish kerak:

- moddiylikiga ko‘ra: moddiy, nomoddiy;
- yo‘naltirilgan qo‘yilmalarning qaytarilishiga ko‘ra: qisqa muddatli, o‘rta muddatli va uzoq muddatli;
- risk darajasiga ko‘ra: yuqori riskli, o‘rta riskli va past riskli;
- talab qilingan investitsion resurslar hajmiga ko‘ra: qimmatbaho, o‘rta qiymatli va arzon;
- maqsadli foydalanilishiga ko‘ra: chayqovcxilik va to‘g‘ridan to‘g‘ri katnashish.

Yuqorida ko‘rib o‘tilgan tasnif investitsiyalarning barcha turlari uchun umumiy hisoblanadi. Shu boisdan korxonalar investitsion portfelini boshqarish maqsadlari turli xil bo‘lishi mumkin.

Jahonning turli mamlakatlarida qisqa muddatli investitsiyalar tarkibiga turli xildagi kimmatli qog‘ozlar kiritiladi. Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlarida ular ixtisoslashtirilmagan, balki oson sotilishi va bir yildan ortiq bo‘lmagan davr ichida sotilishi kabi tushunchalar keltirib o‘tilgan.

Qisqa muddatli investitsiyalardan farqli o‘laroq, uzoq muddatli investitsiyalar deyilganda qo‘shimcha foyda olish yoki kompaniyaga ta‘sir o‘tkazish maqsadida bir yildan ortiq muddatga mablag‘larni joylashtirish tushuniladi. Uzoq muddatli investitsiyalarga quyidagilar kiradi:

- qimmatli qog‘ozlarga investitsiyalar;
- moddiy oborotdan tashqari aktivlarga investitsiyalar (keyinchalik foydalanish va qiymatining oshishi maqsadida oborotdan tashqari turgan aktivlar uchun);
- shuba korxonalariga investitsiyalar;
- maxsus fondlarga investitsiyalar.

Korxonalar tomonidan moliyaviy investitsiyalarning hisobini tegishli ravishda tashkil etish va ularning harakatini nazorat qilish uchun zarur bo‘ladigan ichki nizom, yo‘riqnoma, boshqa tashkiliy–Taqsimlovchi hujjatlarni ishlab chiqishlari mumkin. Yuqoridagi hujjatlar bilan:

- moliyaviy investitsiyalarni qabul qilish, topshirish va harakati bo‘yicha o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan boshlang‘ich hujjatlarning, aylanma qaydnomalar va boshqa jadvallar shakllari va ularni rasmiylashtirish (tuzish) tartibini, shuningdek, hujjat aylanishining qoidalarini;
- moliyaviy investitsiyalarni xarid qilish, saqlash va chiqarishga, shuningdek, ularning buxgalteriya hisobini yuritish va ular bo‘yicha hisobot tuzishni amalga oshirishga ishonch bildirilgan bo‘linmalarining mas‘ul shaxslari ro‘yxatini;

– saqlanishini ta'minlash nazoratini amalga oshirish tartibini, hisobning to'g'ri yuritilishini, ularning mavjudligi va harakati to'g'risidagi hisobotlarning ishonchligini va hokazolarni tasdiqlashi mumkin.

2-§. Investitsiyalarni shakllantirish tamoyillari

Korxonalar investitsiya operatsiyalarini amalga oshirayotganda, investitsiya portfelini shakllantiradi. Agar gap epizodik qo'yilmalar haqida ketsa, ya'ni korxonalar emitentlarning qimmatli qog'ozlaridan bir turini sotib olsa, hali investitsiya portfeli haqida gapirish asossizdir. Qimmatli qog'ozlar va boshqa investitsiya obyektlariga qo'yilmalar o'nlab pozitsiyalarni tashkil etib, katta summalarda hisob-kitob qilinishi va ko'pgina korxonalar kontragentlarini qamrab olishi mumkin. Bunday vaziyatda aktivlar va shu aktivlarga jalb qilingan resurslarni professional darajada boshqarish muammosi yuzaga keladi va bunda investitsiya portfeli haqida gap yuritish mumkin bo'ladi.

Investitsiya portfelining tuzilmasi investorlarning qiziqishini, alohida qimmatli qog'ozlar bo'yicha risklik darajasi uyg'unligini ko'rsatadi. Bu portfelni:

- bir butun boshqarish obyekti sifatida ko'rish;
- portfel oldida turgan masalalarni aniqlash;
- bu masalalarni hal qilish uchun strategiya va taktikani ishlab chiqish va amalga oshirish imkonini beradi.

Investitsiya portfeli deganda, fond bozorining shakllangan jahon tajribasida boshqaruvning yaxlit obyekti sifatida faoliyat yurituvchi shaxsga tegishli qimmatli qog'ozlarning qandaydir jamlanmasi tushuniladi. Bu esa portfelni shakllantirishda va uning tarkibi hamda tuzilishini keyinchalik o'zgartira borib, menedjer-boshqaruvchi risk/daromad nisbati bilan yangi sarmoyalash sifatini shakllantiradi.

Portfel nazariyasi jihatdan bir turdagi qimmatli qog'ozlardan tashkil topishi, shuningdek, bir xil qimmatli qog'ozlarning boshqalarining o'rnini bosishi yo'li bilan o'z tuzilishini o'zgartirishi mumkin. Lekin har bir qimmatli qog'oz alohida yuqoridagi kabi natijaga erisha olmaydi.

Portfelning mohiyati investitsiya sharoitlarini qimmatli qog'ozlar jamlanmasiga alohida olingan qimmatli qog'ozlar holatiga ko'ra erishib bo'lmaydigan va faqatgina ularning kombinatsiyasi davrida imkoniyati bor investitsiyalash xususiyatini berish bilan yaxshilashdir.

Shunday qilib, portfelni shakllantirish jarayonida ma'lum xususiyatlar bilan yangi investitsiyalash sifatiga erisiladi. Qimmatli qog'ozlar portfeli muhim vosita bo'lib, uning yordamida riskning eng kam holatida investitsiyalar uchun daromadning

talab etilayotgan barqarorligi ta'minlanadi.

Investitsiya portfelini real investitsiya loyihalari bilan taqqoslaganda, uning qator ijobiy xususiyatlarini ko'rish mumkin. Bular orasida uning o'ta yuqori likvidligi va yengil boshqarilishi ajralib turadi. Shu bilan bir qatorda, risk darajasining o'ta yuqoriligi, (bu tavakkal faqatgina daromadga emas, balki barcha investitsiyalashtirilayotgan kapitalga taalluqlidir), daromadning o'ta past darajasi, kezi kelganda daromadlikka real ta'sir ko'rsatish imkoniyatlarining yo'qligi (sarmoyani fond bozorining boshqa sohalariga qayta investitsiyalash imkoniyatidan tashqari) bu portfel inflyatsiya himoyasining pastligi, shuningdek, belgilab o'tilgandek alohida fond aktivlarini tanlash imkoniyatlarining haddan tashqari chegaralanganligi uning kamchiliklarini tashkil etadi.

Yuqorida bayon etilganidek, ko'pxilik institutsional bo'lmagan investorlar uchun qimmatli qog'ozlar portfelini shakllantirishni faqatgina ularda real investitsiyalashning yetarli samarali loyihalari mavjud bo'lmaganida yoki mazkur davrning investitsiya muhiti ko'zlangan real investitsion dasturlarini samarali tarzda qo'llashga yordam bermaganda amalga oshiriladi. Institutsion investorlarga kelsak, ularning ko'pxiligi uchun qimmatli qog'ozlarning samarali va balanslashtirilgan portfelining shakllanishi muhim vazifa hisoblanadi.

Korxonalar investitsiya portfelining vazifalari:

- korxonalar daromadlarini barqarorlashtirish;
- geografik diversifikatsiyani ta'minlash. Qimmatli qog'ozlar ko'p hollarda investitsiya obyekti sifatida boshqa hududlar bilan bog'langan bo'ladi, bu esa korxonalar daromadlarini yanada samaraliroq diversifikatsiyalash imkonini beradi;
- likvidlikni saqlab turishga yordam berish, chunki qimmatli qog'ozlar kerakli pul mablag'larini olish maqsadida sotilishi yoki korxonalar tomonidan qo'shimcha qarz olishda garov sifatida foydalanilishi mumkin.
- bozor foiz stavkalarining o'zgarishi natijasida yuz berishi mumkin bo'lgan yo'qotishlardan korxonani sug'urta qilish;
- korxonalar aktivlari portfelining egiluvchanligini ta'minlash;
- korxonada saqlanayotgan yuqori sifatga ega bo'lgan qimmatli qog'ozlar evaziga korxonalar balansining moliyaviy ko'rsatkichlarini yaxshilashdan iborat.

Investitsiya obyektining ma'lum sifatini bilgan holda portfelga turli yo'nalishdagi qimmatli qog'ozlarni kiritish mumkin, bu esa yanada yuqori foyda olinishini ta'minlaydi. Shuning uchun ham qimmatli qog'ozlar bozori tahlilini qimmatli qog'ozlarning investitsion xususiyatlari bo'yicha segmentatsiyasidan

boshlash kerak.

Mavjud tartibga binoan yo'riqnomalar va qonunchilik hujjatlari bilan boshqarib turiladigan investitsiya qimmatli qog'ozlari portfel investitsiyalashtirish obyektlari hisoblanadi. Ularga sanoat kompaniyalari, banklar, aksiyadorlik jamiyatlarining aksiyalari, obligatsiyalari, davlat qimmatli qog'ozlari, hosila qimmatli qog'ozlari (fyucherslar, opsionlar), O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki yo'riqnomalari hamda qonunchilik hujjatlari bilan boshqarib boriladigan pul bozorining qimmatli qog'ozlari kiradi. Bular depozit sertifikatlari, cheklar, veksellardir.

Aksiyalarning portfel tarkibiga kiritilishi investorga qo'yilgan mablag'larning kurs bo'yicha bahoning o'zgarishi hisobiga, shuningdek, dividendlar to'lovi hisobiga tezlik bilan ko'payishini ta'minlaydi. Oddiy aksiyalar ikkilamchi bozorda birja o'yini obyekti hisoblanadilar va o'zaro agressiv hamda himoya aksiyalariga bo'linadi.

Yuqori tavakkal bosqichi bilan birja chayqovcxiligi obyekti hisoblangan agressiv aksiyalar-yangi, yosh korxonalar, shuningdek, xavf-xatarli siyosat yurituvchi kompaniyalar aksiyalaridir. Ularning bahosi bir necha barobar ortishi mumkin. Buning xususiyati shundaki, agar ularga qo'yilgan mablag'lar tavakkali o'zini oqlasa, bu aksiyalarning kelajagiga ishonish mumkin, yoki agar bu investitsiyalar ko'zlangan foydani olib kelmasa, unday holda ular muvaffaqiyatsiz hisoblanadi. Aksiyalarning bunday turi investorlarni, avvalo, qisqa davr orasida yuqori daromad olish imkoniyati bilan jalb etadi. Mazkur aksiyalar turining kiritilishi himoya aksiyalari yoki shu sinfga taalluqli boshqa qimmatli qog'ozlar bilan neytrallashtiriladi, bu esa portfelning umumiy tavakkali qisqarishiga olib keladi.

Obligatsiyalar himoya qimmatli qog'ozlar sifatida investorning ma'lum foizlarini olishini ta'minlovchi vosita sifatida portfelga kiritiladi. Veksellar investor uchun ikki tomonlama qiziqish uyg'otadi. Birinchidan, investor vekselni sotib olish barobarida mazkur veksel garovi ostida pul kreditini olishi mumkin. Ikkinchidan, sotib olingan veksel birja o'yinlari obyekti bo'lishi mumkin.

Past likvidli qimmatli qog'ozlar fond bozori uchun asosiy muammo bo'lganligi bois investorlarda sotib olingan qimmatli qog'ozlarni zararsiz sotib yuborishiga erishish imkoniyatlariga ishonch yo'q. Muomaladagi qimmatli qog'ozlar miqdorining yetarli emasligi, sifatining pastligi va narxining balandligi tufayli diversifikatsiya usullarining qo'llanilishi yanada murakkablashadi. Diversifikatsiya vositalari qatoriga opsion va fyucherslarni kiritish mumkin, bular qimmatli qog'ozlar bo'yicha risklarni sug'urtalash usuli hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlarning investitsiya sifatlarini hisobga olgan holda turli

investitsiya portfellarini shakllantirish mumkin. Ularning har birida portfel egasi uchun maqbul bo'lgan mavjud risk bilan ma'lum vaqt mobaynida kutilayotgan daromadlar o'rtasida balans bo'ladi. Mana shu omillar nisbati qimmatli qog'ozlar turini aniqlash imkonini beradi.

Shunday qilib, investitsiya portfeli shakli portfel tarkibiga kiruvchi investitsiya obyektlarining turlari va uning oldida turgan masalalarning umumlashgan tavsifidir. Bunda daromad qanday yo'sinda, qaysi manbalar ko'magida olinganligi, ya'ni kurs qiymatining oshishi hisobiga yoki joriy to'lovlar – dividendlar, foizlar hisobiga olinganligi portfel shakllarini tasniflashda muhim belgi hisoblanadi. Investitsiya portfelining quyidagi shakllarini ko'rsatib o'tish mumkin:

- o'sish portfeli;
- daromad portfeli;
- risk kapitali portfeli;
- balanslashtirilgan portfel;
- ixtisoslashtirilgan portfel.

O'sish portfeli bozor narxi tez o'suvchi qimmatli qog'ozlar va boshqa investitsiya obyektlariga ixtisoslashgan bo'lib, asosiy maqsadi investorlarning kapitalini ko'paytirishdan iborat bo'ladi. Shuning uchun portfel egalariga investitsiya obyektlari bilan bog'liq foizlar va boshqa joriy daromadlar kam miqdorda to'lanishi yoki umuman to'lanmasligi mumkin.

Daromad portfeli investitsiya portfelining foiz va dividendlar to'lovlaridan iborat yuqori joriy foyda olishga yo'naltirilganidir. Bunda dividendlar, foizlar investitsiya obyektlarining bozor narxlariga nisbatan yuqori daromad keltirishi va o'rtacha bozor narxlari nisbatan sekinroq o'sishiga e'tibor qaratiladi. Bunday turdagi portfelning xususiyatli tomoni Shundaki, uni yaratishdan maqsad konservativ investorlarga mos keladigan hajmi eng kam riskka to'g'ri keladigan foydaning belgilangan darajasini olishdir. Shuning uchun ham o'zida barqaror to'lanadigan foizlar va kurs qiymatining nisbati yuqori bo'lgan fond bozorining ishonchli vositalari portfel investitsiyalash obyektlari hisoblanadi.

Risk kapitali portfeli, asosan, o'z faoliyatini tezroq kengaytirish strategiyasini tanlagan yosh kompaniyalarning kapitaliga qo'ygan ulushi va qimmatli qog'ozlari, yoki noaniq bozor qiymati va taqdiriga ega bo'lgan riskli obyektlardan tashkil topadi. Bu spekuliyativ xususiyatga ega bo'lgan portfel bo'lib, uning maqsadi bozor qiymati aniq bo'lmagan ativlarni sotib olish orqali juda yuqori daromad olishdir. Agar kutilgan natijalar amalga oshmasa ya'ni kompaniyalar inqirozga uchrasa, bunday

portfelga qo‘yilgan qo‘yilmalar zarar keltiradi.

Balanslashtirilgan portfel qisman bozor bahosi tez o‘sovchi investitsiya obyektlaridan qisman yuqori daromad keltiruvchi qimmatli qog‘ozlardan va boshqa obyektlardan tashkil topadi. Bunda yuqori riskli investitsiya obyektlari ham bo‘lishi mumkin. Kapitalni ko‘paytirish va yuqori daromad olish maqsadi, o‘z navbatida, bunday portfeldagi risklarni balanslashtirishga olib keladi.

Ixtisoslashtirilgan portfelida qimmatli qog‘ozlar yoki boshqa investitsiya obyektlari umumiy kriteriyalar bo‘yicha birlashtirilgan bo‘lmaydi, balki xususiy kriteriyalar bo‘yicha birlashtirilgan bo‘ladi. Masalan, quyidagi variantlar bo‘lishi mumkin (qimmatli qog‘ozlar misolida):

- mustahkam kapital va daromad portfeli;
- qisqa muddatli fondlar portfeli, ya’ni qisqa muddatli qimmatli qog‘ozlardan tashkil topgan portfel;
- qat’i daromad keltiruvchi obligatsiyalardan tashkil etilgan o‘rta yoki uzoq muddatli fondlar portfeli;
- regional yoki tarmoq portfeli. Bu portfeldagi qimmatli qog‘ozlar bitta yoki bir nechta o‘zaro bog‘liq tarmoqlarda faoliyat olib borayotgan emitentlar yoxud bitta hududda joylashgan emitentlarniki bo‘ladi;
- chet el qimmatli qog‘ozlar portfeli.

Bundan tashqari investitsiya portfellarini obyekt turlariga qarab ham ajratish mumkin:

- faqat qimmatli qog‘ozlar portfeli;
- aralash turdagi portfellar: qimmatli qog‘ozlar va kolleksiyalar portfeli: qimmatli qog‘ozlar, qimmatbaho metallar va kolleksiyalar portfeli va boshqalar.

Investitsiya portfelining shakli doimiy bir xil bo‘lmaydi, bozor holati va korxonalar maqsadlarining o‘zgarishiga qarab o‘zgarib turadi. Investor o‘z strategiyasidan kelib chiqqan holda investitsiya portfelini shakllantiradi. Konservativ investor o‘z mablag‘ini inflyatsiyadan himoya qilish maqsadida yuqori ishonchli, lekin kam daromadli bo‘lgan davlat qimmatli qog‘ozlari va barqaror emitentlarning qimmatli qog‘ozlarini sotib oladi. Agressiv investorning maqsadi esa spekulyativ xususiyatga ega bo‘ladi. Shuning uchun u venchurli kompaniyalarning va uncha katta bo‘lmagan emitentlarning qimmatli qog‘ozlarini sotib oladi. Ushbu qimmatli qog‘ozlar yuqori riskli bo‘lsa-da, juda jozibador hisoblanadi va yuqori daromad olish imkonini beradi.

O‘zbekiston Respublikasi korxonalari investitsiya operatsiyalarining obyekti va investitsiya portfelining tarkibi aksiyalar, obligatsiyalar, xazina majburiyatlari, depozit

sertifikatlari, veksellar, hosila qimmatli qog'ozlari va boshqa aktivlardan iborat bo'ladi.

Barcha investitsiya jarayonlari investor tomonidan investitsiyalarga tegishli qaror qabul qilishdan iborat bo'lib, ularning beshta bosqichdan iborat bo'lgan investitsiya hajmlari va muddatlari aniqlanadi.

- investitsiyalash siyosatini tanlash;
- bozor tahlili;
- portfelni shakllantirish;
- portfelni qayta ko'rib chiqish;
- portfelning samaradorligini baholash.

Birinchi bosqich – investitsiyalash siyosatini tanlash (investment policy) investor maqsadi va investitsiyalash tirilayotgan mablag'lar hajmini aniqlashdan iborat. Ratsional investitsiya strategiyalari uchun tavakkal va daromadlilik o'rtasida to'g'ridan to'g'ri aloqa mavjudligi tufayli "katta pul qilish" maqsadini tanlash kerak emas. Bu o'rinda katta foyda olishga intilish katta yo'qotishlarga olib kelishi mumkinligini anglab yetmoq lozim. Investitsiyalash maqsadlari daromadlilik va riskni hisobga olgan holda ta'riflanishi zarur. Investitsiyalash jarayonining bu bosqichi asosiy portfelga kiritilishi kerak bo'lgan moliyaviy vositalarning tanlovi bilan yakunlanadi.

Investitsiya jarayonining qimmatli qog'ozlar tahlili sifatida ma'lum bo'lgan **ikkinchi bosqichi** (security analysis) qimmatli qog'ozlarning ayrim turlarini yuqorida ko'rsatilgan asosiy kategoriyalar doirasida o'rganib chiqishni o'z ichiga oladi. Bunday tadqiqotning maqsadlaridan biri ayni chog'da noto'g'ri baholangan qimmatli qog'ozlarni aniqlashdan iboratdir. Qimmatli qog'ozlarning tahlili yuzasidan ko'plab yondashuvlar mavjud. Lekin bunday yondashuvlarning katta qismi ikki asosiy yo'nalishga tegishlidir. Birinchi yo'nalish texnik tahlil (technical analysis), ikkinchisi esa-fundamental tahlil (fundamental analysis) deb nomlanadi.

Texnik tahlil o'zining oddiy shakliga ko'ra aniq korxonalar aksiyalari kursi o'sishini oldindan belgilash maqsadida aksiyalar kursi konyunkturasini o'rganishni o'z ichiga oladi. Dastlab takrorlanuvchi yo'nalishlar yoki kurslar dinamikasidagi turkumlarni aniqlash maqsadida o'tgan davrdagi kurslar tadqiq etiladi. Keyinchalik esa ilgari kuzatilgan bir xil joriy yo'nalishlarni aniqlash uchun aksiyalarning keyingi davr kurslari tahlil qilinadi. Mavjud yo'nalishlarning avvalgisi bilan bunday qiyoslanishi narxlar trendlarining vaqti-vaqti bilan takrorlanib turishi bilan bog'liq ehtimoldan kelib chiqadi. Shunday qilib, tahlilchi joriy yo'nalishlarni aniqlab olib, ko'rilayotgan

aksiyalarning kelgusidagi kurslari dinamikasining istiqbolini aniqlab berishga umid qiladi.

Fundamental tahlil istalgan moliyaviy aktivning ‘sof» (yoki ichki) qiymati aktiv egasi kelgusida olishni umid qilayotgan naqd pul barcha oqimning keltirilgan qiymatiga tengligidan kelib chiqadi. Bunga muvofiq, tahlilchi tushish vaqtini va Shu naqd pul oqimi hajmini aniqlashga harakat qiladi, keyin esa diskontlashning tegishli stavkasidan foydalangan tarzda ularning keltirilgan narxini hisoblaydi.

Investitsiya jarayonining *uchinchi bosqichi* portfelni shakllantirishdir (portfolio construction), mablag‘ qo‘ymoq uchun aniq aktivlarni, shuningdek, investitsiyalashtirilayotgan kapitalni aktivlar orasida taqsimlash proporsiyasini aniqlashni o‘z ichiga oladi. Bunda investor selektivlik, operatsiya vaqtini tanlash va diversifikatsiya muammosiga duch keladi. Selektivlik (selectivity), “mikroistiqbolni belgilash” deb nomlanib, u qimmatli qog‘ozlarning tahliliga tegishlidir hamda ayrim turdagi qimmatli qog‘ozlar narxlarining o‘shishini oldindan belgilash bilan bog‘liqdir. Operatsiyalar muddatini tanlash (timing) yoki makroistiqbolni belgilash, aksiyalar narxlarining aniqlangan daromadlari (obligatsiyalar) bilan fond vositalari uchun belgilangan baholarni qiyoslash bo‘yicha o‘zgarib borishini avvaldan aniqlashni o‘z ichiga oladi. Diversifikatsiya (diversification) tavakkalni belgilangan cheklashlarda kamaytirgan tarzda investitsiya portfelini shakllantirishni o‘z ichiga oladi.

Investitsiya jarayonining *to‘rtinchi bosqichi* portfelni qayta ko‘rib chiqish bo‘lib, u avvalgi uchta bosqichning vaqti-vaqtida takrorlanishi bilan bog‘liqdir. Ya‘ni oradan biroz vaqt o‘tib investitsiyalash maqsadlari o‘zgarishi mumkin, natijada joriy portfel o‘z samaradorligini yo‘qotadi. Bu o‘rinda investorga yangi portfelni shakllantirishi, unga mavjud qimmatli qog‘ozlarning bir qismini hamda ayrim yangilarini sotib olib kiritishi kerak bo‘ladi. Qimmatli qog‘ozlar kursining vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi ham bunga asos bo‘lishi mumkin. Portfelni qayta ko‘rib chiqish xususidagi qaror boshqa omillardan tashqari transaktsion tutilishlar miqdori (tutib qolishlar) va qayta ko‘rib chiqilgan portfel daromadliligining kutilayotgan o‘shishi bilan bog‘liqdir.

Investitsiya jarayonining *beshinchi bosqichi* portfel samaradorligini baholash bo‘lib, u vaqti-vaqti bilan olingan daromadni hamda sarmoyador to‘qnash kelgan tavakkal ko‘rsatgichlarini baholashni o‘z ichiga oladi. Bunday hollarda daromadlilik va tavakkalning o‘ziga mos bo‘lgan ko‘rsatkichlaridan hamda qiyoslash uchun tegishli standartlardan foydalanish kerak.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi davlatlarida, shuningdek, O‘zbekistonda ham

qimmatli qog'ozlarni tahlil qilishda ko'pincha fundamental tahlil unsurlaridan foydalaniladi. Uni o'tkazish maqsadi ham investorning maqsadi singari xilma-xil bo'ladi. Bu investor uchun kelajakda o'z mablag'larini saqlab qolish va ko'paytirish uchun xizmat qiladi. Korxonalar faoliyatini moliyaviy tahlil qilishning turli xil yo'llari mavjud. Agar bunday tahlil yaxshi natijalar beradigan bo'lsa, birinchi qarashda yashirinib yotgan, "suv ostidagi toshlar"ni aniqlash imkonini beradigan chuqurlashtirilgan, nihoyatda batafsil bo'lgan usul vositasida tadqiqotni davom ettirish mumkin bo'ladi.

Korxonalar tomonidan har hisobot davrda tayyorlanadigan va tegishli idoralarga taqdim etiladigan moliyaviy hisobot hujjatlari tadqiqot o'tkazish uchun olinadigan materiallar bo'lib xizmat qilishi mumkin, bular:

- "Buxgalteriya balansi" (1-sonli shakl);
- "Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot" (2-sonli shakl);
- "Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot" (4-sonli shakl);
- "Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot" (5-sonli shakl);
- izohlar, hisob-kitoblar, tushuntirishlar va statistik hisobot shakllari.

Shunday qilib, texnik va fundamental tahlil bozorlarning paydo bo'lish omili, aytish mumkinki, ularning normal faoliyat yuritishlari uchun sharoit sifatida ko'rinadi. Agar rivojlangan bozor bo'lmasa, texnik va fundamental tahlilni tatbiq etishning sharoitlari ham bo'lmas edi. Bu faktga, ya'ni respublikada keyingi davrga qadar bozorning texnik va fundamental tahlili usullarini amalda ishlab chiqish va qo'llashga yetarli e'tibor berilmadi.

Korxonalar investitsion qaror qabul qilgandan so'ng o'z maqsadlaridan kelib chiqqan holda investitsiyalarni shakllantirishni boshlaydi.

3-§. Investitsiyalar bilan bog'liq operatsiyalar hisobi

Moliyaviy investitsiyalarni xarid qilish chog'ida ular xarid qiymati bo'yicha baholanadi va bu qiymatga brokerlar xizmati uchun to'langan haq, bank xizmati uchun to'lovlar, bojlar va boshqa xarajatlar kiritiladi.

Agar investitsiya aksiyalarni emissiya qilish yoki boshqa qimmatli qog'ozlar chiqarish yo'li bilan to'laligicha yoki qisman olinayotgan bo'lsa, u holda xarid qiymati chiqarilgan qimmatli qogozlarning joriy qiymatiga teng bo'ladi, ya'ni qimmatli qogozlarning nominal qiymatiga teng bo'lmaydi. Agar investitsiya boshqa aktivga almashtirib to'la yoki qisman olingan bo'lsa, u holda investitsiya qiymati topshirilgan aktivning joriy qiymatiga qarab aniqlanadi.

Moliyaviy investitsiyalarni olingan paytgacha bo'lgan davr uchun foizlar ulushi, hisoblangan dividendlarni o'z ichiga olgan xarid qiymati bo'yicha xarid qilish Xaridor tomonidan sotuvchiga to'langan foizlar miqdorini chiqarib tashlab, xarid qiymati bo'yicha hisobga olinadi.

Investitsiyalarning xarid qiymati bilan qarzga berilgan qimmatli qogozlarni to'lash qiymati o'rtasidagi tafovut (diskont yoki xarid qilish chog'ida mukofot tarzida berilgan mablag') investor tomonidan investitsiyalar bo'yicha doimiy daromad bo'lishi uchun xarid qilingan paytdan boshlab qarz to'langan paytgacha hisobdan o'chiriladi.

Uzoq muddatli aktivlar sifatida tasnif etilgan investitsiyalar buxgalteriya balansida:

- xarid qiymati bo'yicha;
- qayta baholashni hisobga olgan qiymat bo'yicha;
- xarid qiymati va bozor qiymatining umumiy investitsiyalar usuli bo'yicha aniqlangan eng kam bahosi bo'yicha hisobga olinadi.

Uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalarni qayta baholash uchun qayta baholashning amalga oshirish davriyligini, shu jumladan, uzoq muddatli investitsiyalar toifalarini aniqlash zarur.

Balans qiymatining vaqtincha pasayishini istisno etgan holda investitsiyalar qiymati kamaygan taqdirda barcha uzoq. muddatli investitsiyalarning balans qiymati kamaytiriladi. Bunday kamaytirish har bir moliyaviy qo'yilma bo'yicha aniqlanadi va tayyorlanadi.

Uzoq muddatli investitsiyalar xarid qiymati bo'yicha hisobga olinadi. Uzoq muddatli investitsiyalarning qiymati muqarrar kamayib borgan taqdirda bu investitsiyalarning balans qiymati har bir investitsiya bo'yicha alohida kamaytirilishi lozim. Bunday hollarda xatarning turlari, investitsiya qilinayotgan subyektda investorning ulushi e'tiborga olinadi.

Uzoq muddatli investitsiyalar balans qiymatining vaqtincha pasayishi hisobda aks ettirilmaydi.

Uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalarni qayta baholash natijasida paydo bo'lgan qo'shimcha baholash miqdori xususiy kapitalga qayta baholashdan kelgan daromad sifatida qo'shiladi. Moliyaviy investitsiyalar qiymati kamaygan taqdirda kamaytirish xususiy kapitalda aks ettirilgan o'sha investitsiyalarni baholash qiymati hisobidan amalga oshiriladi. Agar moliyaviy investitsiyalar qiymatini kamaytirish miqdori qayta baholashdan olingan daromad miqdoridan ko'p bo'lsa, bu tafovut xarajat sifatida hisobga olinishi lozim. Qiymati pasaytirilgan investitsiyalarni

qo‘shimcha baholash miqdori shu investitsiyalardan kelgan zarar qoplangandan so‘ng xususiy kapital ko‘payishiga kiritiladi.

Qisqa muddatli (joriy) aktivlar sifatida tasnif qilingan investitsiyalar buxgalteriya balansida:

– bozor qiymati;

–xarid qiymati va bozor qiymati kabi ikki qiymatning eng kami bo‘yicha hisobga olinishi kerak.

Agar qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar xarid va bozor qiymatlaridan eng kam baholanish bo‘yicha hisobga olinadigan bo‘lsa, balansdagi qiymati, umuman, barcha investitsiyalar qiymati asosida yoki investitsiyalar turlari bo‘yicha yoxud alohida investitsiyalar asosida aniqlanadi.

Qisqa muddatli investitsiyalar bozor qiymatining o‘zgarishidan keladigan daromad yoki zarar Shu daromad yoki zarar sodir bo‘lgan hisobot davrida tan olinadi.

12-sonli BHMSga, asosan, amaliyotda qimmatli qog‘ozlar bir necha ko‘rinishdagi qiymatga ega bo‘lishi mumkin: bozor qiymati (kurs bo‘yicha); nominal qiymat; emissiya qiymati; balans qiymati (haqiqiy tannarx); bekor qilinish qiymati; garov qiymati; iste‘mol qiymati.

Bozor (kurs bo‘yicha) qiymati – qimmatli qog‘ozning pul ifodasidagi yoki tegishli ekvivalentlardagi (foizda nominalga nisbatan) qiymati. Bu qiymat bo‘yicha qimmatli qog‘oz ma‘lum bir belgilangan vaqt oraligida ochiq bozorda sotib oluvchi to‘lashga rozi bo‘lgan, sotuvchi esa shu narxga sotishga rozi bo‘lgan narxni bildiradi, bunda sotib oluvchi ham, sotuvchi ham mazkur bitimning ahamiyatli tomonlari bo‘yicha yetarli ma‘lumotga ega bo‘ladilar.

Nominal qiymat – qimmatli qog‘oz blankida ko‘rsatilgan qiymat va qimmatli qog‘ozlarning bozordagi aylanuviga ahamiyatli hech qanday ta‘sir ko‘rsatmaydi. Bu qiymat faqat ma‘lumot sifatida kapital ulushi yeki qarzni miqdorini ko‘rsatadi.

Emissiya qiymati bo‘yicha qimmatli qog‘oz birlamchi bozorda sotiladi. Nominal va emission qiymatlar orasidagi farq qimmatli qog‘ozlarni tarqatuvchi diler firmalarining xizmatlari bilan bog‘liq. Dilerlar qimmatli qog‘ozlarni emitentdan nominal qiymati bo‘yicha sotib oladilar va investorlar orasida emission qiymat bo‘yicha sotadilar.

Balans qiymati qimmatli qog‘ozni xarid qilishda sarf qilingan haqiqiy xarajatlar qiymati. Bu qiymat moliyaviy hisobot hujjatlari asosida aniqlanadi.

Bekor qilish (likvidatsiya) qiymati – bitta qimmatli qog‘ozga to‘g‘ri keladigan real (mavjud) mulkning haqiqiy sotuv narxidagi qismining qiymati.

Garov qiymati –qimmatli qog‘ozlarning qarz va kreditlar olinganda, garov sifatida hisobga olinadigan qiymati. Garov qiymati deb, asosan qimmatli qog‘oz garovga berilishi mumkin bo‘lgan kreditning maksimal summasiga aytiladi.

Iste‘mol qiymati –kurs qiymatining ortishi natijasida keltirilgan foyda.

Qimmatli qog‘oz (aksiya va obligatsiya)larga qilingan investitsiyalarning hisob usullarini ko‘rib chiqamiz. Qimmatli qog‘ozlarga qilingan investitsiyalarning buxgalteriya hisobini bir nechta o‘zaro bog‘liq bo‘lgan yo‘nalishlarga bo‘lib chiqish mumkin:

- xarid qilish qiymatini shakllantirish;
- jalb qilingan moliyaviy qo‘yilmalarni baholash uslubini aniqlash;
- hisob qiymatini shakllantirish;
- qayta baholash masalalari;
- balansdan chiqarish uslubi va ular bilan bo‘lgan muomalalarning moliyaviy natijalarini shakllantirish.

Qimmatli qog‘ozlarni xarid qilish qiymatini shakllantirish katta ahamiyatta ega bo‘ladi, chunki xarid qilish qiymatiga kiritiladigan xarajatlar tarkibiga nisbatan ularning hisob qiymati ham va nihoyat moliyaviy natija ham aniqlanadi. Bunday xarajatlar faqat qimmatli qog‘ozlarni xarid qilish bilan bog‘liq muomalalar bo‘yicha xarajatlarni o‘z ichiga olishi kerak. Bu xarajatlarning asosiy qismi sotuvchiga to‘lanadigan qimmatli qog‘ozning qiymati hisoblanadi. Bularga mazkur muomalani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan, ya‘ni qimmatli qog‘ozlarni xarid qilish bilan bog‘liq bo‘lgan muomalalarni amalga oshirish bo‘yicha xarajatlarni kiritish kerak. Mavjud bo‘lgan me‘yoriy asos qimmatli qog‘ozlarni xarid qilish qiymatiga ta‘sir ko‘rsatadigan xarajatlar tarkibini yetarli darajada aniq belgilab beradi. Investor bunday xarajatlarni aniqlab, xaridining haqiqiy qiymatini baholash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Keyingi bosqich qimmatli qog‘ozlarning nominal qiymatini haqiqiy xarajatlar bilan taqqoslashdan iborat. Qimmatli qog‘ozlarni buxgalteriya hisobining hisobvaraqlariga kirim qilishda savol tug‘iladi: qimmatli qog‘ozlarni hisobga qanday bahoda qabul qilish kerak? Bu yerda qimmatli qog‘ozlarni hisobda ifodalashning xalqaro standartlarini o‘z ichiga olgan xalqaro amaliyotni ham, milliy qonunchilikni ham ko‘rib chiqish zarur. Natijada qimmatli qog‘ozlarni hisobda ifodalashga imkoniyat yaratadigan yagona uslubiy asosni yaratmoq darkor. Investorlarning bozordagi faoliyati va maqsadlari bo‘yicha farq qiladigan turli ko‘rinishdagi qimmatli qog‘ozlarni hisobda aks ettirish uslubiyotining birlashuvi investitsion portfelni tahlil qilishga yagona xva foydalanuvchilarni o‘z vaqtida va obyektiv ma‘lumot bilan

ta'minlash imkoniyatini yaratadi.

Investor qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarni 21-sonli BHMSga asosan ifodalaydi va qimmatli qog'ozlarning qiymatini avvalambor sotib olish qiymatida va sotish davrigacha ularning narxini nominal narxgacha yetkazadi. Shuningdek, schyotlardagi qimmatli qog'ozlar qiymatining o'zgarish mezonlarini aniqlab olish zarur bo'ladi.

Ammo 12-sonli BHMSda asosiy mezonlardan biri ehtiyotkorlik tamoyili bo'lib, u qimmatli qog'ozlarning mavjud baholardan "eng kami" va "haqiqiy bozor qiymati" bo'yicha hisobga olish zaruratini keltirib chiqaradi.

12-sonli BHMS dan kelib chiqqan masala qimmatli qog'ozlarni kamida ikkita bahoda hisobda aks ettirish zaruratidan iborat: aksiyalar uchun – bu xarid qilishning haqiqiy qiymati va joriy bozor bahosi. Aksiyalar uchun haqiqiy xarid bahosi nominal bahoga nisbatan muhimroq ko'rsatkich hisoblanadi, chunki aksiya, odatda, muddatsiz qimmatli qog'oz bo'ladi va uning nominal qiymati faqat oldindan avanslangan kapital miqdoridir. Ta'kidlash joizki, aksiyalarning bozor qiymati ularning emissiyasidan keyingi emitentning nizom kapitali bilan juda ham bog'liq emas.

Obligatsiyalar uchun esa bu nominal qiymat va joriy bozor bahosi. Obligatsiyalarning muomalada bo'lishi ularning nominal qiymati bilan bog'liq, negaki ularning qoplanish muddati yaqinlashgani sari (boshqa shart-sharoitlar o'zgarmagan holda, masalan, emitentning barqarorligi va hokazo) uning bozor qiymati nominalga yaqinlashib boradi. Aksiya va obligatsiyalar uchun ikki baho bo'lishining muhimligi tahlil qilish va boshqarish masalalari bilan bog'liq – ular orasidagi farq ma'lum vaqt mobaynida amalga oshirilmagan daromad miqdorining mohiyatidan iborat. Shunday qilib, tadqiqot natijasida qimmatli qog'ozlar qiymatini uch xil bahoda ifodalash asoslangan: haqiqiy, nominal va bozor qiymatlarida.

Xalqaro amaliyot qimmatli qog'ozlar hisobi uchun ikki xil bahoning qo'llanilishini belgilab beradi: eng pastki haqiqiy tannarx yoki bozor qiymati bo'yicha.

Eng past qiymat bo'yicha baholash usuli hisobotda xarid qilishning haqiqiy qiymati yoki joriy bozor narxlarining qay biri kichik bo'lsa, ana shu nisi orqali aks ettirishni ko'zda tutadi. Mazkur baholash usuli ham xarid qilingan qarzli qimmatli qog'ozlarning nominal qiymatini aniqlashga imkon bermaydi va aksiyalarning investorga tegishli bo'lgan qismida emitent-kompaniyaning xususiy kapitali miqdorini aniqlab bera olmaydi.

Qimmatli qog'ozlarning har birini xarid qiymati bo'yicha baholash usuli qo'llaniladi va ularni xarid qilish mobaynida yuzaga kelgan haqiqiy tannarxini

nominal bahoga keltirib hisobdan chiqarish tushuniladi.

Mulkchilikning turli shaklidagi korxonalarda qimmatli qog'ozlarning buxgalteriya hisobi bo'yicha muomalalar yagona (umumiy) tamoyillar asosida amalga oshirilishi lozim. Qimmatli qog'ozlarga yo'naltirilgan moliyaviy investitsiyalarning hisobi qimmatli qog'ozlarning qoplanish muddati, ularning turi (iqtisodiy mazmuni), hisob-kitob shakllari, qimmatli qog'ozlarni sotib olish uchun manba va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi.

21-sonli BHMSga muvofiq, boshqa korxonalarining qimmatli qog'ozlariga, mamlakat hududida va xorijda tuzilgan Shuba va qaram xo'jalik jamiyatlari va boshqa korxonalarining ustav kapitallariga qilingan uzoq muddatli investitsiyalar (qo'yilmalar)ning mavjudligi va harakati to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

- 0610 – *“Qimmatli qog'ozlar”*;
- 0620 – *“Shuba xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar”*;
- 0630 – *“Qaram xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar”*;
- 0640 – *“Chet el kapitali mavjud bo'lgan korxonalariga investitsiyalar”*;
- 0690 – *“Boshqa uzoq muddatli investitsiyalar”*.

–0610 – *“Qimmatli qog'ozlar”* schyotida davlat foizli obligatsiyalari va mahalliy qarzarlar, aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarga qilingan uzoq muddatli investitsiya (quyilma)larning mavjudligi va harakati hisobga olinadi.

– 0620 – *“Shuba xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar”*, 0630 – *“Qaram xo'jalik jamiyatlariga investitsiyalar”*, 0640 – *“Chet el kapitali mavjud bo'lgan korxonalariga investitsiyalar”* schyotlarida tegishli chet el kapitali mavjud bo'lgan Shuba va qaram xo'jalik jamiyatlariga qilingan uzoq muddatli investitsiyalarning mavjudligi va harakati hisobga olinadi.

– 0690 – *“Boshqa uzoq muddatli investitsiyalar”* schyotida kelajakda moliyaviy naf olish maqsadida davlat korxonalari yoki boshqa xayriya, ekologiya jamiyatlariga qilingan uzoq muddatli investitsiyalar hisobga olinadi.

Aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar xarid qilish qiymatida 0610 – *“Qimmatli qog'ozlar”* schyotining debetida ushbu qo'yilmalar hisobiga berilgan qiymatliklar hisobga olinadigan schyotlar bilan bog'langan holda hisobga olinadi.

Korxonadan tomonidan uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalar uchun mablag'lar o'tkazilsa, lekin hisobot davrida korxonaga ularga egalik huquqini beruvchi tegishli hujjatlar (aksiyalar, obligatsiyalar, boshqa korxonalariga o'tkazilgan qo'yilmalar

summasiga guvohnomalar va hokazolar) olinmasa, bular 0610 – “Qimmatli qog‘ozlar” schyotida alohida ko‘rsatiladi. Agar, korxonalar tomonidan xarid qilingan aksiyalar, obligatsiyalar va shu kabi qimmatli qog‘ozlar to‘liq qiymati nominal qiymatidan yuqori bo‘lsa, u holda har safar ularga to‘g‘ri keladigan daromad hisoblanganda, xarid qilish va nominal qiymatlar orasidagi farqi quyidagicha buxgalteriya yozuvlari orqali hisobdan chiqariladi:

Debet: 9690 – “Moliyaviy faoliyat bo‘yicha boshqa xarajatlar”,

Kredit: 0610 – “Qimmatli qog‘ozlar”.

Agar, korxonalar tomonidan xarid qilingan aksiyalar, obligatsiyalar obligatsiyalar va boshqa shunga o‘xshash qimmatli qog‘ozlarning xarid qiymati ularning nominal qiymatidan past bo‘lsa, u holda har safar ularga daromad hisoblanganda xarid qilish va nominal qiymatlar orasidagi farqning bir qismi qayta hisoblanadi (to‘ldiriladi) va quyidagicha buxgalteriya yozuvlari amalga oshiriladi:

Debet: 0610 – “Qimmatli qog‘ozlar”,

Kredit: 9590 – “Moliyaviy faoliyat bo‘yicha boshqa daromadlar”.

Yuqorida ko‘rsatilgan har ikkala holatda ham qimmatli qog‘ozlarni qoplash muddati kelganda, 0610 – “Qimmatli qog‘ozlar” schyotida hisobga olingan baho nominal qiymatga to‘g‘ri kelishi lozim.

0610 – “Qimmatli qog‘ozlar”, 0620 – “Shuba xo‘jalik jamiyatlariga investitsiyalar”, 0630 – “Qaram xo‘jalik jamiyatlariga investitsiyalar”, 0640 – “Chet el kapitali mavjud bo‘lgan korxonalariga investitsiyalar”, 0690 – “Boshqa uzoq muddatli investitsiyalar” schyotlar bo‘yicha analitik hisob uzoq muddatli investitsiyalarning turlari va ushbu investitsiyalar amalga oshirilgan obyektlar (qimmatli qog‘ozlarni sotuvchi-korxonalar, korxonalar ishtirokchisi hisoblangan shuba va qaram xo‘jalik jamiyatlari va shu kabilar) bo‘yicha yuritiladi. Bunda analitik hisobning tashkil qilinishi O‘zbekiston Respublikasi hududi va xorijdagi obyektlarga qilingan uzoq muddatli investitsiyalar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni olish imkoniyatini ta’minlashi lozim.

21-sonli BHMSga muvofiq, korxonaning boshqa korxonalar qimmatli qog‘ozlariga qilingan qisqa muddatli (bir-yil muddatdan ko‘p bo‘lmagan) investitsiyalari (qo‘yilmalar)davlat qarzlarning foizli obligatsiyalari, boshqa korxonalariga berilgan qarzlarning va boshqalarning naqdligi va harakati to‘g‘risidagi axborotlarni umumlashtirish quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

– 5810 – “Qimmatli qog‘ozlar”;

– 5820 – “Berilgan qisqa muddatli qarzlarning”;

– 5890 – “*Boshqa joriy investitsiyalar*”.

– 5810 – “*Qimmatli qog‘ozlar*” schyotida aksiyalar, davlat qarzlarning foizli obligatsiyalari va boshqa qimmatli qog‘ozlariga qo‘yilgan qisqa muddatli investitsiyalarning mavjudligi va harakati hisobga olinadi. Aksiyalar, obligatsiya va boshqa qimmatli qog‘ozlar 5810 – “*Qimmatli qog‘ozlar*” schyotiga sotib olish qiymatida kirim qilinadi.

Korxonada aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog‘ozlarning sotib olinishi 5810 – “*Qimmatli qog‘ozlar*” schyotining debetida va pul mablag‘larini hisobga oluvchi schyotlar va agar qimmatli qog‘ozlar uchun to‘lov moddiy yoki boshqa qiymatliklar (pul mablag‘laridan tashqari) orqali amalga oshirilsa, moddiy va boshqa qiymatliklarning sotilishini hisobga oluvchi schyotlarning kreditida hisobga olinadi.

Agar sotib olingan obligatsiya va boshqa qimmatli qog‘ozlarning sotib olish bahosi ularning nominal qiymatidan farq qilsa, u holda sotib olish va nominal qiymati o‘rtasidagi farq Shunday hisobdan chiqarilishi yoki qo‘shimcha hisoblanishi kerakki, 5810 ‘*Qimmatli qog‘ozlar*» schyotida hisobga olingan qimmatli qog‘ozlarning bahosi ularni qoplash davrida nominal qiymatiga muvofiq, bo‘lishi lozim. Sotib olish va nominal qiymati o‘rtasidagi farq qoplanadigan vaqtgacha bo‘lgan davrda quyidagicha aks ettiriladi:

– qo‘shimcha hisoblashda:

Debet: 5810 – “Qimmatli qog‘ozlar” schyoti;

Kredit: 9590 – “Moliyaviy faoliyatning boshqa daromadlari”;

– hisobdan chiqarishda

Debet: 9690 – “Moliyaviy faoliyat bo‘yicha boshqa xarajatlar” schyoti;

Kredit: 5810 – “Qimmatli qog‘ozlar” schyoti.

5810 – |”*Qimmatli qog‘ozlar*» schyotida hisobga olingan obligatsiya va boshqa qimmatli qog‘ozlarning qoplanishi pul mablag‘larini hisobga oluvchi schyotlarning debeti va 5810 – “*Qimmatli qog‘ozlar*” schyotining kreditida aks ettiriladi.

– 5820 – “*Berilgan qisqa muddatli qarzarlar*” schyotida korxonaning boshqa korxonalarga qisqa muddatga bergan pulli va boshqa qarzlarning harakati hisobga olinadi.

Berilgan qarzarlar 5820 ‘*Berilgan qisqa muddatli qarzarlar*» schyotining debetida pul mablag‘larini hisobga oluvchi schyotlar bilan bog‘langan holda aks ettiriladi. Qarzlarning qaytarilishi pul mablag‘larini hisobga oluvchi schyotlarning debeti va 5820 – “*Berilgan qisqa muddatli qarzarlar*” schyotining kreditida aks ettiriladi.

– 5890 – “*Boshqa joriy investitsiyalar*” schyotida korxonalarining bank va

boshqa omonatlarga soʻmdagi va chet el valutasidagi qoʻyilmalarining harakati hisobga olinadi.

Omonatlarga pul mablagʻlarining oʻtkazilishi korxonalarda 5890 – “Boshqa joriy investitsiyalar” schyotining debetida pul mablagʻlarini hisobga oluvchi schyotlar bilan bogʻlangan holda aks ettiriladi. Hisobda bank tomonidan omonatlar summasi qaytarilganda, korxonada teskari yozuv amalga oshiriladi.

5810 – “Qimmatli qogʻozlar”, 5820 – “Berilgan qisqa muddatli qarzlarni”, 5890 – “Boshqa joriy investitsiyalar” schyotlar boʻyicha analitik hisob qisqa muddatli investitsiyalarning turlari va ushbu qoʻyilmalar amalga oshirilgan obyektlar (qimmatli qogʻozlarni sotuvchi-korxonalar, omonatlar va hokazolar) boʻyicha yuritiladi. Bu holda analitik hisobni amalga oshirish mamlakat hududi va undan tashqaridagi obyektlarga qilingan qisqa muddatli moliyaviy qoʻyilmalar toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni olish imkoniyatini taʼminlashi kerak.

Moliyaviy investitsiyalar boʻyicha quyidagi koʻrinishdagi daromadlar va xarajatlar mavjud:

- uzoq muddatli va joriy investitsiyalar boʻyicha foizlar, royalti, dividendlar;

- qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalarni sotishdan keladigan daromadlar va zararlar;

- bozor qiymati boʻyicha hisobga olingan qisqa muddatli (joriy) moliyaviy investitsiyalar boʻyicha amalga oshmagan daromadlar va zararlar;

- xarid qiymati va bozor qiymati kabi ikki qiymatning eng kami boʻyicha baholangan qisqa muddatli moliyaviy investitsiya berish uchun talab qilinadigan, bozor qiymatining kamaytirilishi va bunday kamaytirishni qaytadan tiklash.

Qimmatli qogʻozlar boʻyicha foizlar (dividendlar) hisoblanganda 4830 – “Olinadigan foizlar” yoki 4840 – “Olinadigan dividendlar” schyotining debeti va 9530 – “Foizlar koʻrinishidagi daromadlar” yoki 9520 – “Dividendlar koʻrinishidagi daromadlar” schyotlarining krediti boʻyicha yozuvlar amalga oshiriladi.

Moliyaviy investitsiyalar boʻyicha daromadlar hisoblanganda (olinadigan daromad miqdorida) buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

- moliyaviy investitsiyalar boʻyicha olinadigan foizlar summasiga:

Debet: 4830 – “Olinadigan foizlar”;

Kredit: 9530 – “Foizlar koʻrinishidagi daromadlar”;

- moliyaviy investitsiyalar boʻyicha olinadigan dividendlar summasiga:

Debet: 4840 – “Olinadigan dividendlar”;

Kredit: 9520 – “Dividendlar koʻrinishidagi daromadlar”.

Uzoq muddatli investitsiyalar muomalasining mantiqiy yakuni ularning sotilishi yoki qoplanishi(so'ndirilishi)dir. Bu yerda qimmatli qog'ozning egasi yana bir bor ularni sotish bilan bog'liq xarajatlarni aniqlash muammosiga duch keladi. Bundan tashqari, qimmatli qog'ozlar bozori ularning doimiy muomalasini nazarda tutadi. Demak, investor bir emitentning bir xil qog'ozlarini har xil vaqt oralig'ida xarid qilishi mumkin, bu o'z navbatida, bir xil qog'ozni har xil bozor qiymatiga ega bo'lishiga olib keladi, shuningdek, uning haqiqiy qiymatiga ta'sir etuvchi xarajatlar turlicha bo'ladi. Demak, "Qimmatli qog'ozlarni sotishda balansdan qaysi qiymatda chiqarish kerak" degan savol tug'iladi?

Moliyaviy investitsiyalarni sotish chog'ida sotishdan tushgan mablag' bilan balans qiymati o'rtasidagi tafovut xarajatlar (broker yoki diler xizmati haqi) chiqarib tashlangandan so'ng daromad yoki xarajat sifatida e'tirof etiladi.

Agar qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar balansda xarid qiymati yoki bozor qiymatidan iborat ikki qiymatning eng kami bo'yicha hisobga olingan bo'lsa, ularni sotish chog'ida daromad yoki zarar sotish narxi bilan xarid narxi o'rtasida tafovut sifatida aniqlanadi.

Agar investitsiya ilgari qayta baholangan yoki bozor qiymati bo'yicha hisobga olingan, balans qiymati esa qo'shimcha baholash qiymatini hisobga olgan holda ko'paytirilgan bo'lsa, korxonaga hisob siyosatini tasdiqlashi yoki qo'shimcha baholashdan keladigan miqdorni, daromadni kreditlashi yoxud uni taqsimlanmagan foyda hisobiga o'tkazishi lozim.

Uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalarning qisqa muddatli (joriy) investitsiyalarga o'tkazish ikki qiymatdan eng kami bo'yicha: xarid qiymati bilan balans qiymatining eng kami bo'yicha, agar qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar ikki qiymatning eng kami bo'yicha hisobga olinadigan bo'lsa: xarid qiymati bilan bozor qiymatining eng kami bo'yicha amalga oshiriladi.

Uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalar ilgari qayta baholangan bo'lsa, ularni qisqa muddatli (joriy) investitsiyalar toifasiga o'tkazish chog'ida va bu qisqa muddatli (joriy) moliyaviy investitsiyalar bozor qiymati bo'yicha hisobga olingan bo'lsa, qayta baholash qiymati balans qiymatidan chiqarib tashlanishi kerak.

Agar qisqa muddatli investitsiyalar bozor qiymatidagi o'zgarish daromadga kiritiladigan bo'lsa, qo'shimcha baholashning qolgan har qanday miqdori daromadga o'tkazilishi kerak.

Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalarni uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalar toifasiga o'tkazish xarid qilish qiymati va bozor qiymatidan eng kami

bo'yicha yoki agar investitsiya ilgari Shu qiymat bo'yicha hisobga olingan bo'lsa, bozor qiymati bo'yicha amalga oshiriladi.

Uzoq muddatli investitsiyalarning balansdan chiqarilishi (so'ndirilishi, sotib olinishi va sotilishi) ularning balans qiymati 9220 –“Boshqa aktivlarni hisobdan chiqishi” schyotining debetida va uzoq muddatli investitsiyalarni hisobga oluvchi schyotlar (0600)ning kreditida aks ettiriladi.

Moliyaviy investitsiyalar balansdan chiqarilganda (so'ndirilganda, sotib olinganda va sotilganda), ularning qiymati pul mablag'lari yoki tovar-moddiy boyliklar (asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, tovar-moddiy zaxiralar va boshqa aktivlar) bilan qoplanishi mumkin.

Olinayotgan tovar-moddiy boyliklar (asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, tovar-moddiy zaxiralar va boshqa aktivlar)ning qiymati summasidan yuqori bo'lgan hollarda, farq moliyaviy investitsiya egasi (ta'sischi) tomonidan qoplanadi.

Moliyaviy investitsiya (boshqa korxonaning ustav kapitalidagi ulushi bo'yicha qarz) summasi olinayotgan tovar-moddiy boyliklar (asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, tovar-moddiy zaxiralar va boshqa aktivlar)ning qiymati yuqori bo'lgan hollarda, farq berayotgan korxonadan tomonidan qoplanadi.

4-§. Korporativ obligatsiyalar bilan bog'liq operatsiyalar hisobi

“Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 3-moddasiga muvofiq, qimmatli qog'ozlar deb, ularni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydigan, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish imkoniyatini nazarda tutadigan hujjatlar tan olinadi. Qimmatli qog'ozlarning qiymati O'zbekiston Respublikasi milliy valutasida ifodalanadi. Emissiyaviy qimmatli qog'ozlarni chiqarish va joylashtirish ularni ngemissiyasi deb nomlanadi.

Obligatsiya deb, obligatsiyani saqlovchining obligatsiyaning nominal qiymatini yoki boshqa mulkiy ekvivalentini obligatsiyani chiqargan shaxsdan obligatsiyada nazarda tutilgan muddatda olishga, obligatsiyaning nominal qiymatidan qayd etilgan foizni olishga bo'lgan huquqi yoxud boshqa mulkiy huquqlarini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog'oz tushuniladi. Obligatsiyalar korporativ, infratuzilma va boshqa obligatsiyalarga bo'linadi. *Korporativ obligatsiyalar* aksiyadorlik jamiyatlari va o'zining tashkiliy-huquqiy shaklidan qat'i nazar tijorat banklari tomonidan

chiqariladigan obligatsiyalar hisoblanadi. *Infratuzilma obligatsiyalari* ishlab chiqarish infratuzilmasi va boshqa infratuzilmani barpo etish va (yoki) rekonstruksiya qilishni moliyalashtirish uchun pul mablag'larini jalb etish maqsadida xo'jalik jamiyatlari va davlat korxonalari tomonidan chiqariladigan obligatsiyalar hisoblanadi.

Korporativ obligatsiyalar quyidagi shartlarga rioya etgan holda:

- emitentning bunday obligatsiyalar chiqarish to'g'risida qaror qabul qilingan sanadagi, auditorlik tashkiloti xulosasi bilan tasdiqlangan o'z kapitali miqdori doirasida;

- keyingi uch yilda rentabellik, to'lovga qobiliyatlilik, moliyaviy barqarorlik va likvidlilikning auditorlik tashkiloti xulosalari bilan tasdiqlangan ijobiy ko'rsatkichlariga ega bo'lgan, shuningdek, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mustaqil reyting bahosini olgan emitentlar tomonidan;

- investorlarga tegishli mablag'larning emitentlar tomonidan to'lanishi bo'yicha to'lov agentlari vazifasini bajaruvchi tijorat banklari ishtirokida chiqariladi.

Infratuzilma obligatsiyalari quyidagi shartlarga rioya etgan holda:

- emitentning bunday obligatsiyalar chiqarish to'g'risida qaror qabul qilingan sanadagi, auditorlik tashkiloti xulosasi bilan tasdiqlangan o'z kapitali va chiqarilish bo'yicha qo'shimcha ta'minot miqdori doirasida;

- infratuzilma obligatsiyalarini joylashtirishdan olingan mablag'lardan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining yoki O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorida nazarda tutilgan loyihani moliyalashtirish uchun foydalanilsa;

- infratuzilma obligatsiyalari bo'yicha emitentning majburiyatlari ular to'liq muomaladan chiqarilguniga qadar belgilangan tartibda sug'urtalangan bo'lsa, chiqariladi.

Obligatsiyalar ularning egalariga aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etish huquqini bermaydi.

Infratuzilma obligatsiyalarini joylashtirishdan tushgan mablag'lar alohida bank hisobvarag'ida jamlanadi va emitentning ulardan maqsadli foydalanilishini nazorat qiluvchi kuzatuv kengashi yoki yuqori boshqaruv organi qaroriga ko'ra sarflanadi.

Korporativ va infratuzilma obligatsiyalar naqdsiz shaklda chiqariladi. Naqdsiz shakldagi obligatsiyalar muomalaga depozitariyning hisobga olish registrlaridagi yozuvlar tarzida chiqariladi.

Korporativ obligatsiyalar bilan bog'liq operatsiyalarning buxgalteriya hisobida aks ettirish jamiyat-emitent va investor nuqtayi nazaridan amalga oshiriladi.

4.1. Korporativ obligatsiyalar bilan bog‘liq operatsiyalarning jamiyat-emitentidagi hisobi

Obligatsiyalarni chiqaruvchi (sotuvchi) emitent-jamiyat obligatsiyalarning emissiyasi va joylashtirish bilan bog‘liq operatsiyalarni quyidagi schyotlardan foydalanib aks ettiradi:

– 0960 – *“Diskont (chegirma)lar bo‘yicha uzoq muddatli kechiktirilgan xarajatlar»* schyoti obligatsiyalarni qoplanish davri davomida xarajatlarga taqsimlanadigan obligatsiyalarni nominal qiymatidan past narxda sotishdagi diskont (chegirmalar) bo‘yicha;

– 3220 – *“Diskont (chegirma)lar bo‘yicha kechiktirilgan xarajatlar”* schyoti obligatsiyalarni qoplanish davri davomida xarajatlarga taqsimlanadigan obligatsiyalarni nominal qiymatidan past narxda sotishdagi diskont (chegirmalar) bo‘yicha;

– 6220 – *“Mukofot (ustama)lar ko‘rinishidagi kechiktirilgan daromadlar”* schyoti obligatsiyalarni qoplanish davri davomida daromadlarga taqsimlanadigan obligatsiyalarni nominal qiymatidan yuqori narxda sotishdagi mukofot (ustama)lar bo‘yicha;

– 6830 – *“To‘lanadigan obligatsiyalar”* yoki 7830 – *“To‘lanadigan obligatsiyalar”* schyotlari – olingan summaga;

– 9530 – *“Foizlar ko‘rinishidagi daromadlar”* (9590 – *“Moliyaviy faoliyatning boshqa daromadlari”*);

– 9610 *‘Foizlar ko‘rinishidagi xarajatlar».*

“Xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi nizom”ning 3.5.-bandiga muvofiq, o‘zining qimmatli qog‘ozlarini chiqarish va joylashtirish bilan bog‘liq xarajatlar, xususan qimmatli qog‘ozlar emissiya risolasini tayyorlash, varaqlar (blanklar)ni tayyorlash va xarid qilish, qimmatli qog‘ozlarni ro‘yxatdan o‘tkazish va shunga o‘xshash boshqa xarajatlar moliyaviy faoliyat bo‘yicha xarajatlar tarkibiga qo‘shiladi.

“Xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi nizom”ning 2.3.12.-bandiga muvofiq, depozitariy xizmatlariga haq to‘lash boshqa operatsion xarajatlar tarkibiga qo‘shiladi.

Obligatsiyalarni chiqarish bilan bog‘liq operatsiyalar quyidagi buxgalteriya yozuvlari bilan aks ettiriladi:

Debet: 9630 – “Qimmatli qog‘ozlarni chiqarish va tarqatish bo‘yicha xarajatlar” schyoti;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti yoki boshqa majburiyatlarni hisobga oluvchi schyotlar;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti.

Obligatsiyalarni nominal bo‘yicha sotish, qarz bo‘yicha foizlar hisoblash va obligatsiyalarni qoplash emitentda quyidagi buxgalteriya yozuvlari bilan aks ettiriladi:

– obligatsiyalarni nominal narxi bo‘yicha sotilganda, kelib tushgan pul mablag‘lari summasiga aks ettiriladi:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti;

Kredit: 6830 – “To‘lanadigan obligatsiyalar” schyoti;

– qarz bo‘yicha foizlar hisoblanadi va to‘lanadi (obligatsion qarz shartlari bo‘yicha hisob-kitobda):

Debet: 9610 – “Foizlar ko‘rinishidagi xarajatlar” schyoti;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti;

– obligatsiyalarni qoplanishi:

Debet: 6 830 – “To‘lanadigan obligatsiyalar” schyoti;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti.

“Xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi nizom”ga muvofiq, korxonadan chiqarilgan obligatsiyalar va boshqa qarz qimmatli qog‘ozlari bo‘yicha foizlar tarzidagi xarajatlar moliyaviy faoliyat bo‘yicha xarajatlar tarkibiga qo‘shiladi.

Obligatsiyalarni nominal bo‘yicha sotish, qarz bo‘yicha foizlar hisoblash va obligatsiyalarni qoplash emitentning buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib o‘tamiz. Korxonadan har birining nominal qiymati 100 000 so‘m bo‘lgan 1000 dona obligatsiyani joylashtiradi. Obligatsiyalar nominal qiymati bo‘yicha 12 oy muddatga, obligatsiya qiymati va yillik 20 %dan kelib chiqqan to‘lovlar bir vaqda qoplanishi sharti bilan to‘liq joylashtirilgan.

Obligatsiyalarni joylashtirish va ularning qiymati foizlar bilan birga qoplanishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– obligatsiyalar nominal bo‘yicha joylashtirilganda, kelib tushgan pul mablag‘lari summasiga:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 100 000 000 so‘m;

Kredit: 6830 – “To‘lanadigan obligatsiyalar” schyoti – 100 000 000 so‘m;

– qarz bo‘yicha foizlar hisoblanadi va to‘lanadi (obligatsion qarz shartlari bo‘yicha hisob-kitobda):

Debet: 9610 – “Foizlar ko‘rinishidagi

Xarajatlar” schyoti – 20 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 20 000 000 so‘m;

– obligatsiyalarning qoplanishi:

Debet: 6830 – “To‘lanadigan obligatsiyalar” schyoti – 100 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 100 000 000 so‘m.

Obligatsiyalarni mukofot bilan sotish (obligatsiyalarning sotish narxi uning nominal qiymatidan yuqori) emitent tomonidan quyidagi yozuvlar bilan aks ettiriladi:

– obligatsiyalar nominaldan yuqori narxi bo‘yicha sotilganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – kelib tushgan pul mablag‘lari summasiga;

Kredit: 6830 – “To‘lanadigan obligatsiyalar” schyoti – obligatsiyaning nominal summasining joriy qismiga;

Kredit: 7830 “To‘lanadigan obligatsiyalar” schyoti – obligatsiyaning nominal summasining uzoq muddatli qismiga;

Kredit: 6220 “Mukofot (ustama)lar ko‘rinishidagi kechiktirilgan daromadlar” schyoti – mukofot (ustama)lar summasining joriy qismiga;

Kredit: 7220 – “Mukofot (ustama)lar ko‘rinishidagi uzoq muddatli kechiktirilgan daromadlar»” schyoti – mukofot (ustama)lar summasining uzoq muddatli qismiga;

– uzoq muddatli kechiktirilgan daromadlarning bir qismi joriyga o‘tkazilishi:

Debet: 7220 – “Mukofot (ustama)lar ko‘rinishidagi uzoq muddatli kechiktirilgan daromadlar” schyoti;

Kredit: 6220 – “Mukofot (ustama)lar ko‘rinishidagi kechiktirilgan daromadlar” schyoti;

– joriy kechiktirilgan daromadlarning bir qismi hisobdan chiqarilganda (daromad hisoblanganda):

Debet: 6220 ‘Mukofot (ustama)lar ko‘rinishidagi kechiktirilgan daromadlar» schyoti – mukofot (ustama)lar summasiga;

Kredit: 9530 – “Foizlar ko‘rinishidagi daromadlar” schyoti.

Obligatsiyalarni mukofot bilan sotish (obligatsiyalarning sotish narxi uning nominal qiymatidan yuqori) emitentning buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib o‘tamiz. Korxonada har birining nominal qiymati 100 000 so‘m bo‘lgan 1000 dona obligatsiyani 12 oy muddatga joylashtiradi. Obligatsiyalar 112 000 so‘m narxi bo‘yicha to‘liq joylashtirilgan. Obligatsiya qarzining sharti bo‘yicha obligatsiya qiymati va yillik 20 % (nominal qiymatdan)dan kelib chiqqan to‘lovlar bir vaqtda qoplanishi nazarda tutilgan.

Obligatsiyalarni nominaldan yuqori narxlar bo‘yicha joylashtirish va ularning

qiymati foizlar bilan birga qoplanishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– obligatsiyalarni nominaldan yuqori narx bo‘yicha joylashtirilganda kelib tushgan pul mablag‘lari summasiga:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 112 000 000 so‘m;

Kredit: 6830 – “To‘lanadigan obligatsiyalar” schyoti – 100 000 000 so‘m;

*Kredit: 6220 – “Mukofot (ustama)lar ko‘rinishidagi
kechiktirilgan daromadlar” schyoti – 12 000 000*

so‘m;

– har oyda joriy kechiktirilgan daromadlarning bir qismini hisobdan chiqarilganda (daromad hisoblanganda):

*Debet: 6 220 – “Mukofot (ustama)lar ko‘rinishidagi kechiktirilgan
Daromadlar” schyoti – 1 000 000 so‘m;*

*Kredit: 9530 – “Foizlar ko‘rinishidagi
Daromadlar” schyoti – 1 000 000 so‘m;*

(1 000 000 so‘m = 10 000 000 so‘m / 12 oy);

– qarz bo‘yicha foizlar hisoblanadi va to‘lanadi (obligatsion qarz shartlari bo‘yicha hisob-kitobda):

*Debet: 9610 – “Foizlar ko‘rinishidagi
Xarajatlar” schyoti – 20 000 000 so‘m;*

Kredit: 5110 “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 20 000 000 so‘m;

– obligatsiyalarni qoplanishi:

Debet: 6 830 – “To‘lanadigan obligatsiyalar” schyoti – 100 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 100 000 000 so‘m.

Obligatsiyalarni diskont bilan sotish (obligatsiyalarning sotish narxi uning nominal qiymatidan past) emitent tomonidan quyidagi yozuvlar bilan aks ettiriladi:

– obligatsiyalarni nominaldan past narxi bo‘yicha sotilganda:

Debet: 5110 “Hisob-kitob schyoti” schyoti – kelib tushgan pul mablag‘lari summasiga;

Debet: 0960 – “Diskont (chegirma)lar bo‘yicha uzoq muddatli kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – diskont (chegirma)lar summasining uzoq muddatli qismiga;

Debet: 3220 – “Diskont (chegirma)lar bo‘yicha kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – diskont (chegirma)lar summasining joriy qismiga;

Kredit: 6830 – “To‘lanadigan obligatsiyalar” schyoti – obligatsiyaning nominal summasining joriy qismiga;

Kredit: 7830 – ‘To‘lanadigan obligatsiyalar’ schyoti – obligatsiyaning nominal summasining uzoq muddatli qismiga;

– uzoq muddatli kechiktirilgan xarajatlarning bir qismi joriyga o‘tkazilishi:

Debet: 3220 – ‘Diskont (chegirma)lar bo‘yicha kechiktirilgan xarajatlar’ schyoti;

Kredit: 0960 – ‘Diskont (chegirma)lar bo‘yicha uzoq muddatli kechiktirilgan xarajatlar’ schyoti;

– joriy kechiktirilgan xarajatlarning bir qismini hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9610 – ‘Foizlar ko‘rinishidagi xarajatlar’ schyoti;

Kredit: 3220 – ‘Diskont (chegirma)lar bo‘yicha kechiktirilgan xarajatlar’ schyoti.

Obligatsiyalarni mukofot bilan sotish (obligatsiyalarning sotish narxi uning nominal qiymatidan yuqori) emitentning buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib o‘tamiz. Korxonada har birining nominal qiymati 100 000 so‘m bo‘lgan 1000 dona obligatsiyani 12 oy muddatga joylashtiradi. Obligatsiyalar 94 000 so‘m narxi bo‘yicha to‘liq joylashtirilgan. Obligatsiya qarzining sharti bo‘yicha obligatsiya qiymati va yillik 20 % (nominal qiymatdan)dan kelib chiqqan to‘lovlar bir vaqda qoplanishi nazarda tutilgan.

Obligatsiyalarni nominaldan past narxlar bo‘yicha joylashtirish va ularning qiymati foizlar bilan birga qoplanishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– obligatsiyalar nominaldan yuqori narx bo‘yicha joylashtirilganda, kelib tushgan pul mablag‘lari summasiga:

Debet: 5110 – ‘Hisob-kitob schyoti’ schyoti – 94 000 000 so‘m;

Debet: 3220 – ‘Diskont (chegirma)lar bo‘yicha kechiktirilgan xarajatlar’ schyoti – 6 000 000 so‘m;

Kredit: 6830 – ‘To‘lanadigan obligatsiyalar’ schyoti – 100 000 000 so‘m;

– har oyda joriy kechiktirilgan daromadlarning bir qismini hisobdan chiqarilganda (daromad hisoblanganda):

Debet: 9610 – ‘Foizlar ko‘rinishidagi xarajatlar’ schyoti – 500 000 so‘m;

Kredit: 3220 – ‘Diskont (chegirma)lar bo‘yicha kechiktirilgan xarajatlar’ schyoti – 500 000 so‘m

(500 000 so‘m = 6 000 000 so‘m / 12 oy);

– qarz bo‘yicha foizlar hisoblanadi va to‘lanadi (obligatsion qarz shartlari

bo'yicha hisob-kitobda):

Debet: 9610 – “Foizlar ko‘rinishidagi

Xarajatlar” schyoti – 20 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 20 000 000 so‘m;

– obligatsiyalarning qoplanishi:

Debet: 6830 – “To‘lanadigan obligatsiyalar” schyoti – 100 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 100 000 000 so‘m.

“Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 32-moddasiga muvofiq, boshqa mablag‘lar mavjud bo‘lmagan taqdirda, aksiyadorlik jamiyatining korporativ obligatsiyalarini muomaladan chiqarish aksiyadorlik jamiyatining rezerv fondi hisobidan amalga oshirilishi mumkin.

4.2. Korporativ obligatsiyalar bilan bog‘liq operatsiyalarning investordagi hisobi

Obligatsiyalarni xarid qilish xaridorda moliyaviy investitsiyalar sifatida ko‘riladi. Ular brokerlar xizmati uchun to‘langan haq, bank xizmati uchun to‘lovlar, bojlar va boshqa xarajatlar qo‘shiladigan xarid qiymati bo‘yicha baholanadi.

Agar obligatsiya to‘liq yoki qisman ularning emissiyasini amalga oshirish yo‘li bilan xarid qilinayotgan bo‘lsa, u holda xarid qiymati chiqarilgan qimmatli qog‘ozlarning joriy qiymatiga teng bo‘ladi, ya’ni ularning nominal qiymatiga teng bo‘lmaydi.

Agar obligatsiya to‘liq yoki qisman ularni boshqa aktivga ayirboshlash yo‘li bilan xarid qilinayotgan bo‘lsa, u holda uning xarid qiymati berilgan aktivning joriy qiymatiga qarab aniqlanadi.

Xarid qilgungacha bo‘lgan davr uchun foizlar ulushini o‘z ichiga olgan xarid qiymati bo‘yicha obligatsiyalarni xarid qilish sotuvchiga to‘langan foizlar miqdorini chiqarib tashlab, xarid qiymati bo‘yicha hisobga olinadi.

Obligatsiyalarni sotib olishdan maqsad ularning nominal qiymatiga qarab foiz olish, shuningdek, qaytarilgandan so‘ng obligatsiyalarning nominal qiymatini olishdir. Shu boisdan obligatsiyaning haqiqiy qiymati bilan nominal qiymati orasidagi farq Shunday amortizatsiyalanishi kerakki, qaytarilish vaqtida haqiqiy qiymati obligatsiyaning nominal qiymatiga teng bo‘lsin. Bunda ikki variant mavjud:

– obligatsiyaning nominal qiymatidan ortiq summaga sotib olinishi. Bunday

hollarda obligatsiyalar bo'yicha foizlar sotib olingan vaqtda olingan daromad hisobidan ularning qiymatlari orasidagi farqini qisman hisobdan chiqarish yo'li bilan haqiqiy qiymati nominal qiymatiga yetkazib qo'yiladi;

– obligatsiyaning nominal qiymatidan kam summaga sotib olinishi. Bunday hollarda obligatsiyadan foydalanish muddati ichida undan olinadigan foiz daromadini ko'paytirish yo'li bilan obligatsiyani qaytarish muddatigacha uning sotib olish narxi nominal qiymatiga yetkazib qo'yiladi.

Obligatsiyalarning haqiqiy sotib olish qiymati bilan nominal qiymati orasidagi farqi ularning muomalada bo'lish muddati ichida bir tekisda – xo'jalik faoliyatining natijasiga o'tkazib boriladi. Bunda ikki variant mavjud:

– obligatsiya nominal qiymatidan ortiq summaga sotib olinishi. Bunday hollarda obligatsiyaning haqiqiy qiymati har oyda qiymatlar orasidagi farqini zararga o'tkazish yo'li bilan nominal qiymatiga yetkazib qo'yiladi;

– obligatsiyaning nominal qiymatidan kam summaga sotib olinishi. Bunday hollarda obligatsiyani qaytarish muddati ichida farqini bir qismini har oyda hisoblab, firmaning foydasiga o'tkazish yo'li bilan nominal qiymatiga yetkazib qo'yiladi.

Uzoq muddatli obligatsiyalar bo'yicha foiz hisoblash mumkin emas, chunki moddiylashtirilmagan foyda hosil bo'ladi. Ehtiyotkorlik prinsipiga binoan moliyaviy natijalarni aks ettirishda uzoq muddatli obligatsiyalar muomalalari bo'yicha sodir bo'lgan zararlarni foyda yoki zararlar schyotiga o'tkazish mumkin.

Uzoq muddatli obligatsiyalarni sotib olish xarajatlari ularning nominal qiymatidan ortiq bo'lsa, uzoq muddatli obligatsiyalar muomalalari bo'yicha zararlar obligatsiyalarni muomalada bo'lish muddati ichida har oyda teng qismda korxonaning zarariga o'tkazib boriladi. Lekin bunday muomalalarning foydasi yo'q, shuning uchun ham ularga yo'l qo'ymaslik kerak.

Uzoq muddatli obligatsiyalar ko'pincha qirqib olinadigan talonlari bilan chiqarilib, obligatsiyalarning muomalada bo'lgan davri ichida vaqti-vaqti bilan ular bo'yicha foizlar to'lanadi. Bunday hollarda obligatsiyalarni sotib olish qiymati bilan nominal qiymati orasidaga farqi har gal korxonaga daromad hisoblaganda, hisobdan chiqarib boriladi. Agar obligatsiyalarni sotib olish qiymati ularning nominal qiymatidan ortiq bo'lsa, har gal foiz hisoblanganda, obligatsiyalarning nominal qiymatidan ortiq summaning bir qismiga haqiqiy daromad kamaytirib boriladi.

Agar qisqa muddatli obligatsiyalar xarid va bozor qiymatlaridan eng kam baholanish bo'yicha hisobga olinadigan bo'lsa, balans qiymati umuman barcha investitsiyalar qiymati asosida yoki investitsiyalar turlari bo'yicha yoxud alohida

investitsiyalar asosida aniqlanadi.

Qisqa muddatli obligatsiyalar bozor qiymatining o'zgarishidan keladigan daromad yoki zarar Shu daromad yoki zarar sodir bo'lgan hisobot davrida tan olinadi.

Agar qisqa muddatli obligatsiyalar bozor qiymati bo'yicha hisobga olinsa, u holda investitsiyalarning balans qiymatining kamayishi yoki ko'payishini quyidagicha aks ettiradi:

- daromad yoki xarajat sifatida;

- xususiy kapital tarkibida qayta baholashdan daromad sifatida. Moliyaviy investitsiyalar qiymati kamaygan taqdirda kamaytirish xususiy kapitalda aks ettirilgan o'sha investitsiyalarning bahosi o'sishi summasi hisobidan amalga oshiriladi. Agar moliyaviy investitsiyalar qiymatini kamaytirish miqdori qayta baholashdan olingan daromad miqdoridan ko'p bo'lsa, bu tafovut xarajat sifatida hisobga olinishi lozim. Qiymati pasaytirilgan investitsiyalarning bahosi o'sishi miqdori shu investitsiyalardan kelgan zarar qoplangandan so'ng xususiy kapitalning ko'payishiga kiritiladi.

Obligatsiyalarni sotib oluvchi obligatsiyalarni xarid qilishni quyidagi schyotlardan foydalanib, aks ettiradi:

- 0610 – “Qimmatli qog'ozlar”, 5800 – “Qisqa muddatli investitsiyalar”;

- 6210 – “Diskont (chegirma)lar ko'rinishidagi kechiktirilgan daromadlar” qoplanish davri davomida daromadlarga taqsimlanadigan xarid qilingan obligatsiyalar bo'yicha diskont (chegirma)lar bo'yicha;

- 9530 – “Foizlar ko'rinishidagi daromadlar” (9590 – “Moliyaviy faoliyatning boshqa daromadlari”);

- 9610 – “Foizlar ko'rinishidagi xarajatlilar”.

Obligatsiyalarni diskont (chegirma) bilan (nominal qiymatidan past narxda) xarid qilish buxgalteriya hisobida quyidagi yozuvlar bilan aks ettiriladi:

- obligatsiyalarni diskont (chegirma) bilan (nominal qiymatidan past narxda) xarid qilinganda:

Debet: 0610 – “Qimmatli qog'ozlar” schyoti yoki 5810 – “Qimmatli qog'ozlar” schyoti – obligatsiyalarning nominal qiymatiga;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – diskont (chegirma)ni hisobga olgan holda to'lov summasi;

Kredit: 6210 – “Diskont (chegirma)lar ko'rinishidagi kechiktirilgan daromadlar” schyoti – diskont (chegirma) summasining joriy qismi;

Kredit: 7210 – “Diskont (chegirma)lar ko'rinishidagi uzoq muddatli kechiktirilgan daromadlar” schyoti – diskont (chegirma) summasining uzoq muddatli

qismi;

– uzoq muddatli kechiktirilgan diskont (chegirma)lar joriyga o‘tkazilishi:

Debet: 7210 – “Diskont (chegirma)lar ko‘rinishidagi uzoq muddatli kechiktirilgan daromadlar” schyoti;

Kredit: 6210 – “Diskont (chegirma)lar ko‘rinishidagi kechiktirilgan daromadlar” schyoti;

– diskont (chegirma) bilan (nominal qiymatidan past narxda) xarid qilingan obligatsiyalarni qoplanishi davri davomida diskont (chegirma) hisobdan chiqarilganda (daromadlar hisoblanganda):

Debet: 6210 – “Diskont (chegirma)lar ko‘rinishidagi kechiktirilgan daromadlar” schyoti;

Kredit: 9530 – “Foizlar ko‘rinishidagi daromadlar” schyoti.

Obligatsiyalarni diskont (chegirma) bilan (nominal qiymatidan past narxda) xarid qilish investorning buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib o‘tamiz. Korxonaga har birining nominal qiymati 100 000 so‘m bo‘lgan 100 dona obligatsiyani 94 000 so‘mga xarid qildi. Obligatsiyalarni qoplash muddati - 12 oy. Obligatsiya qarzining sharti bo‘yicha obligatsiya qiymati va yillik 20 % (nominal qiymatdan)dan kelib chiqqan to‘lovlar bir vaqda qoplanishi nazarda tutilgan.

Obligatsiyalarni diskont (chegirma) bilan (nominal qiymatidan past narxda) xarid qilish va ularni qiymati foizlar bilan birga qoplanishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– obligatsiyalarni diskont (chegirma) bilan (nominal qiymatidan past narxda) xarid qilinganda:

Debet: 5810 – “Qimmatli qog‘ozlar” schyoti – 10 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 9 400 000 so‘m;

Kredit: 6210 – “Diskont (chegirma)lar ko‘rinishidagi kechiktirilgan daromadlar” schyoti – 600 000 so‘m;

– diskont (chegirma) bilan (nominal qiymatidan past narxda) xarid qilingan obligatsiyalarni qoplanishi davri davomida diskont (chegirma) hisobdan chiqarilganda (daromadlar hisoblanganda):

Debet: 6 210 – “Diskont (chegirma)lar ko‘rinishidagi kechiktirilgan daromadlar” schyoti – 50 000 so‘m;

Kredit: 9530 – “Foizlar ko‘rinishidagi daromadlar” schyoti – 50 000 so‘m;
(50 000 so‘m = 600 000 so‘m / 12 oy);

– obligatsiya qiymati va foiz bo‘yicha qarz qoplanganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 12 000 000 so‘m;

Kredit: 5810 – “Qimmatli qog‘ozlar” schyoti – 10 000 000 so‘m;

*Kredit: 9530 – “Foizlar ko‘rinishidagi
daromadlar” schyoti – 2 000 000 so‘m;*

(2 000 000 so‘m = 10 000 000 so‘m x 20 / 100);

(12 000 000 so‘m = 10 000 000 so‘m + 2 000 000 so‘m).

Obligatsiyalarni mukofot (ustama) bilan (nominal qiymatidan yuqori narxda) xarid qilish buxgalteriya hisobida quyidagi yozuvlar bilan aks ettiriladi:

– obligatsiyalarni mukofot (ustama) bilan (nominal qiymatidan yuqori narxda) xarid qilinganda:

Debet: 0610 – “Qimmatli qog‘ozlar” schyoti yoki 5810 – “Qimmatli qog‘ozlar” schyoti – obligatsiyalarning nominal qiymatiga;

Debet: 0990 – “Boshqa uzoq muddatli keschiktirilgan xarajatlar” schyoti – mukofot (ustama)lar summasining uzoq muddatli qismi;

Debet: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – mukofot (ustama)lar summasining joriy qismi;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – mukofot (ustama)ni hisobga olgan holda to‘lov summasi;

– uzoq muddatli kesiktirilgan xarajatlarning bir qismi joriyga o‘tkazilishi:

Debet: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti;

Kredit: 0990 – “Boshqa uzoq muddatli keschiktirilgan xarajatlar” schyoti;

– mukofot (ustama) bilan (nominal qiymatidan yuqori narxda) xarid qilingan obligatsiyalarni qoplanishi davri davomida mukofot (ustama) hisobdan chiqarilganda (qo‘shimcha to‘lov hisobdan chiqarilganda):

Debet: 9610 – “Foizlar ko‘rinishidagi xarajatlar” schyoti;

Kredit: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti.

Obligatsiyalarni mukofot (ustama) bilan (nominal qiymatidan yuqori narxda) xarid qilish investorning buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib o‘tamiz. Korxonada har birining nominal qiymati 100 000 so‘m bo‘lgan 100 dona obligatsiyani 112 000 so‘mga xarid qildi. Obligatsiyalarni qoplash muddati - 12 oy. Obligatsiya qarzining sharti bo‘yicha obligatsiya qiymati va yillik 20 % (nominal qiymatdan)dan kelib chiqqan to‘lovlar bir vaqda qoplanishi nazarda tutilgan.

Obligatsiyalarni mukofot (ustama) bilan (nominal qiymatidan yuqori narxda) xarid qilish va ularning qiymati foizlar bilan birga qoplanishi

korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– obligatsiyalar mukofot (ustama) bilan (nominal qiymatidan yuqori narxda) xarid qilinganda:

Debet: 5810 – “Qimmatli qog‘ozlar” schyoti – 10 000 000 so‘m;

Debet: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 1 200 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 11 200 000 so‘m;

– mukofot (ustama) bilan (nominal qiymatidan yuqori narxda) xarid qilingan obligatsiyalarni qoplanishi davri davomida mukofot (ustama) hisobdan chiqarilganda (qo‘shimcha to‘lov hisobdan chiqarilganda):

Debet: 9610 – “Foizlar ko‘rinishidagi xarajatlar” schyoti – 100 000 so‘m;

*Kredit: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 100 000 so‘m
(100 000 so‘m = 1 200 000 so‘m / 12 oy);*

– obligatsiya qiymati va foiz bo‘yicha qarz qoplanganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 12 000 000 so‘m;

Kredit: 5810 – “Qimmatli qog‘ozlar” schyoti – 10 000 000 so‘m;

Kredit: 9530 – “Foizlar ko‘rinishidagi daromadlar” schyoti – 2 000 000 so‘m

(2 000 000 so‘m = 10 000 000 so‘m x 20 / 100);

(12 000 000 so‘m = 10 000 000 so‘m + 2 000 000 so‘m).

5-§. Investitsiyalarni inventarizatsiyadan o‘tkazish

Investitsiyalar, shu jumladan, qimmatli qog‘ozlarni inventarizatsiyadan o‘tkazish 19-sonli BHMS da nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi. Investitsiyalar inventarizatsiyadan o‘tkazilganda, qimmatli qog‘ozlarga doir haqiqatdagi xarajatlar va boshqa korxonalarining ustav kapitallari, shuningdek, boshqa korxonalariga berilgan qarzlarni tekshiriladi.

Qimmatli qog‘ozlarning haqiqatda mavjudligi tekshirilganda, quyidagilar aniqlanadi:

– qimmatli qog‘ozlar to‘g‘ri rasmiylashtirilgani;

– qimmatli qog‘ozlar butligi (haqiqatda mavjudligini buxgalteriya hisobi ma’lumotlari bilan taqqoslash orqali);

– qimmatli qog‘ozlar bo‘yicha olingan daromadlarning buxgalteriya hisobida o‘z

vaqtida va to‘liq aks ettirilishi.

Korxonada qimmatli qog‘ozlar saqlanganida, ularni inventarizatsiyadan o‘tkazish kassadagi pul mablag‘larining inventarizatsiyasi bilan bir vaqtda o‘tkaziladi.

Qimmatli qog‘ozlarni inventarlash alohida emitentlar bo‘yicha o‘tkazilib, dalolatnomada nomi, seriyasi, raqami, nominal va haqiqiy qiymati, uzish muddatlari va umumiy summasi ko‘rsatiladi.

Har bir qimmatli qog‘oz rekvizitlari korxonada ro‘yxatlari (rejestrlari, daftarlari) ma’lumotlari bilan taqqoslanadi.

Maxsus tashkilotlarga (depozitariy bank – qimmatli qog‘ozlarni saqlaydigan maxsus joy va h.k.) saqlash uchun topshirilgan qimmatli qog‘ozlarni inventarlash korxonada buxgalteriya hisobining tegishli schyotlarida qayd etilgan summalar qoldiqlarini ushbu maxsus tashkilotlar ko‘chirmalari ma’lumotlari bilan solishtirishdan iborat bo‘ladi.

Boshqa tashkilotlarning ustav kapitallariga moliyaviy qo‘yilmalar, shuningdek, boshqa korxonalariga berilgan qarzlarni inventarlash paytida hujjatlar bilan tasdiqlanishi kerak.

Qimmatli qog‘ozlarning inventarizatsiyasi natijalari inventarizatsiya komissiyasi tomonidan “Qimmatli qog‘ozlarning inventarizatsiya dalolatnomasi” bilan rasmiylashtiriladi (ilovaga qarang). “Qimmatli qog‘ozlarning inventarizatsiya dalolatnomasi” ikki nusxada to‘ldirilib, birinchi nusxasi buxgalteriyaga, ikkinchisi esa qat’i hisobdagi blankalarni moddiy javobgarlikka olayotgan shaxsda qoladi.

Inventarizatsiya jarayonida aniqlangan moliyaviy investitsiyalarning kamomadi va ortiqchasini buxgalteriya hisobida aks ettirish “Inventarizatsiya jarayonida aniqlangan mol-mulk kamomadi va ortiqchasining buxgalteriya hisobi tartibi to‘g‘risidagi nizam”ga muvofiq, amalga oshiriladi.

Inventarizatsiyada aniqlangan hisobga olinmagan moliyaviy investitsiyalarni baholash joriy qiymat bo‘yicha o‘tkazilishi kerak. Inventarizatsiyada aniqlangan ortiqcha moliyaviy investitsiyalarning qiymatini kirim qilish boshqa operatsion daromadlar sifatida 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyotida aks ettiriladi.

Inventarizatsiyada aniqlangan ortiqcha moliyaviy investitsiyalarning qiymatini kirim qilish tartibini quyidagi misolda ko‘rib o‘tamiz. Korxonada kassadagi qimmatli qog‘ozlarning inventarizatsiyasini o‘tkazdi va inventarizatsiya natijasida ortiqcha (hisobga olinmagan) qimmatli qog‘ozlarning mavjudligi aniqlandi. Qimmatli qog‘ozlarning joriy qiymati – 20 000 000 so‘m.

Inventarizatsiya natijasida aniqlangan qimmatli qog‘ozlarning kirim qilinishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 0610 – “Qimmatli qog‘ozlar” schyoti – 20 000 000 so‘m;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadla” schyoti – 20 000 000 so‘m.

Inventarizatsiya o‘tkazish jarayonida kamomadi fakti aniqlangan yetishmayotgan moliyaviy investitsiyalar aybdor shaxslar aniqlangan kunga qadar 5910 – “Kamomad va qiymatliklarning buzilishidan yo‘qotishlar” schyotida aks ettiriladi.

Moliyaviy investitsiyalarni kamomad yoki yo‘qotish natijasida hisobdan chiqarish buxgalteriya hisobida “Inventarizatsiya jarayonida aniqlangan mol-mulk kamomadi va ortiqchasining buxgalteriya hisobi tartibi to‘g‘risidagi nizom”ga muvofiq, aks ettiriladi.

Inventarizatsiya vaqtida moliyaviy investitsiyalar kamomadi yoki yo‘qotilishi aniqlanganda, ular balansdan balans qiymati bo‘yicha hisobdan chiqariladi.

Aniq aybdor shaxslar aniqlangan hollarda inventarizatsiya natijasida aniqlangan moliyaviy investitsiyalarning kamomadi summasi moddiy javobgar shaxs yoki aybdordan undiriladi. Ish beruvchining mulkiga yetkazilgan zarar hajmi, zarar uchun xodimning moddiy javobgarlik chegaralari va tartibini aniqlash O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi bilan tartibga solinadi.

Bir oylik o‘rtacha ish haqidan oshmaydigan yetkazilgan zarar summasini aybdor xodimdan undirish ish beruvchining farmoyishiga muvofiq, amalga oshiriladi. Farmoyish yetkazilgan zarar aniqlangan kundan boshlab bir oydan kechikmasdan chiqarilishi mumkin. Bunda zarar hajmi inventarizatsiya o‘tkazish davrida mazkur joyda amal qilayotgan bozor baholari bo‘yicha hisoblanadi.

Agar xodimdan undirilishi lozim bo‘lgan yetkazilgan zarar summasi uning o‘rtacha oylik ish haqidan yuqori yoki zarar aniqlangan kundan boshlab bir oylik muddat o‘tgan bo‘lsa, undirish sud orqali amalga oshiriladi.

Ish beruvchining mulki o‘g‘irlanganda, kam chiqqanda, qasddan yo‘qotish yoki qasddan buzish natijasida hamda boshqa hollarda yetkazilgan zarar hajmi bozor qiymati bo‘yicha hisoblanadi.

Inventarizatsiya jarayonida aniqlangan mol-mulkning bozor qiymatini aniqlash uchun quyidagilardan foydalanish mumkin:

- xarid qilish sanasida (tasdiqlovchi hujjat mavjud bo‘lganida) erkin almashtiriladigan valutada moliyaviy investitsiyalar birligining qiymati to‘g‘risida ma’lumotlar, bunda xorijiy valutar kurslarining O‘zbekiston Respublikasi Markaziy

banki tomonidan kamomad aniqlangan sanasi va moliyaviy investitsiyalarning tegishli birligini xarid qilish sanasida belgilangan so‘mga nisbati sifatida belgilanadigan hisob-kitob koeffitsiyenti qo‘llanadi;

– tegishli davlat organlaridagi mavjud bo‘lgan narxlar darajasi to‘g‘risidagi ma’lumotlar;

– inventarizatsiya o‘tkazilayotgan davrda ommaviy axborot vositalari va maxsus adabiyotlarda chop etilgan narxlar darajasi to‘g‘risidagi ma’lumotlar;

– moliyaviy investitsiyalar qiymati to‘g‘risidagi baholovchining hisoboti.

Moliyaviy investitsiyalarning kamomadi yoki yo‘qotilishi aniqlanganda, balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonada moliyaviy investitsiyalar o‘tkazdi va balans qiymati – 25 000 000 so‘m, qimmatli qog‘ozning kamomadi mavjudligini aniqladi.

Qimmatli qog‘ozning kamomadi natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 5910 – “Kamomad va qiymatliklarning

buzilishidan yo‘qotishlar” schyoti – 30 000 000 so‘m;

Kredit: 0610”Qimmatli qog‘ozlar” schyoti – 30 000 000 so‘m.

Qimmatli qog‘ozning kamomadi summasi moddiy javobgar shaxsdan undirish asosiy vositalarga o‘xshash tarzda amalga oshiriladi.

Korxonaning iqtisodiy samaradorligini oshirish nafaqat ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish, xizmat)lar sifatini va miqdorini oshirish va ularni yuqori narxlarda sotish, balki mavjud ishlab chiqarish resurslardan eng avvalo moliyaviy investitsiyalaridan samarali foydalanish orqali ham erishish mumkin. Buning uchun esa korxonada moliyaviy investitsiyalarni optimal ravishda kiritishni to‘liq nazorat qilib borishi kerak.

ILOVA

**____-sonli QIMMATLI QOG‘OZLARNING
INVENTARIZATSIYA DALOLATNOMASI**

Tashkilot _____

Tashkilotning tarkibiy birligi _____

Inventarizatsiyani o‘tkazish uchun asos: buyruq, qaror, farmoyish
(keraksizlari o‘chirilsin)

STIR	_____
	Kod
INV-16-sonli shakl BHUT bo‘yicha	_____

Sana (yil, kun, oy)	_____
KTUT bo‘yicha	_____
XXTUT bo‘yicha	_____

KTUT bo‘yicha	_____
Inventarizatsiya boshlangan sana	_____
Inventarizatsiya tugatilgan sana	_____
Buxgalteriya hisobi schyoti raqami	_____

TILXAT

Inventarizatsiya o‘tkazish boshlanishiga qimmatli qog‘ozlarga tegishli hamma chiqim va kirim hujjatlari buxgalteriyaga topshirildi va mening (bizning) javobgarligimga (javobgarligimizga) kelib tushgan qimmatli qog‘og‘lar kirim qilingan, chiqib ketganlari chiqim qilingan.

Moddiy javobgar shaxs (shaxslar) _____

(lavozimi)

(imzo)

(F.I.Sh.)

T.r	Qimmatli qog‘ozlar		O‘lchov birligi		Haqiqatda mavjudligi				
	nomi	Kodi	nomi	O‘BTK bo‘yicha kodi	raqami	seriyasi	nominal qiymati, so‘m.	soni	summa, so‘m
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Jami:									

Jadvalning davomi

Buxgalteriya hisobi ma‘lumotlari bo‘yicha hisobda turibdi					Inventarizatsiya natijalari							
raqami	seriyasi	nominal qiymati, so‘m.	soni	summa, so‘m.	ortiqcha				kamomad			
					raqami	seriyasi	soni	summa, so‘m.	raqami	seriyasi	soni	summa, so‘m.
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
x	x	x					x	x			x	x

Ro'yxat bo'yicha jami: tartib raqamlar soni

_____ (so'z bilan)

Haqiqatdagi birliklarning umumiy soni

_____ (so'z bilan)

summaga, so'm., haqiqatda

_____ (so'z bilan)

Komissiya raisi:

_____ (lavozimi)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

Komissiya a'zolari:

_____ (lavozimi)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

_____ (lavozimi)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

_____ (lavozimi)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

Ushbu inventarizatsiya ro'yxatida ___ dan ___ gacha raqamlangan barcha qimmatliklar mening (bizning) ishtirokimda (ishtirokimizda) komissiya tomonidan haqiqatda tekshirib chiqildi va ro'yxatga kiritildi. Bu borada inventarizatsiya komissiyasiga da'voyim (da'voyimiz) yo'q. Ro'yxatda sanab o'tilgan qimmatliklar mening (bizning) javobgarligimda (javobgarligimizda) saqlanmoqda.

Moddiy javobgar shaxs (shaxslar)

_____ (lavozimi)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

_____ (lavozimi)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

Ushbu ro'yxatda keltirilgan ma'lumotlar va hisob-kitoblarni tekshirdi:

_____ (lavozimi)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

Ortiqchalik yoki kamomad sabablarini tushuntirish

Moddiy javobgar shaxs:

_____ (lavozimi)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

_____ (lavozimi)

_____ (imzo)

_____ (F.I.Sh.)

Tashkilot rahbarining qarori

_____ (lavozimi)

_____ (imzo)

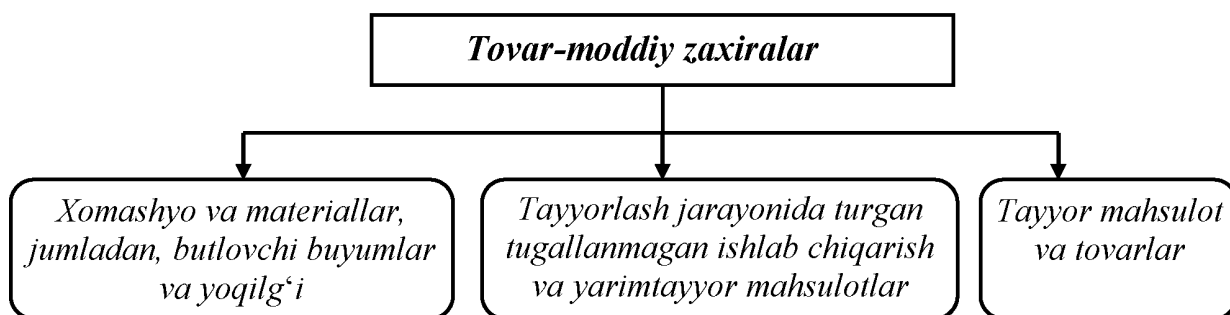
_____ (F.I.Sh.)

6-bob. TOVAR-MODDIY ZAXIRALAR HISOBI

1-§. Tovar-moddiy zaxiralar tasnifi va hisobining uslubiy asoslari

Korxonalar darajasida tovar-moddiy zaxiralar yirik miqdordagi moliyaviy resurslar qo'yilmasini talab etuvchi obyektlar jumlasiga kiradi va shuning uchun ular korxonalarining ishlab chiqarish yoki marketing siyosatini belgilab beradigan muhim omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Biroq korxonalarining ko'pchiligi, odatda, ularga yetarli darajada e'tibor bermaydi va doimo mavjud bo'lishi lozim bo'lgan zaxiralar bo'lgan ehtiyojga baho bermaydi. Buning natijasida ular tovar-moddiy zaxiralarga ko'zlangan darajadan ortiqcha mablag'lar sarflashlariga duch keladi. Barcha turdagi zaxiralarga (xomashyodan tayyor mahsulotgacha) sarflanadigan kapital qo'yilmalarning optimal darajasini aniqlash va saqlab turish maqsadida ayrim korxonalar tovar-moddiy zaxiralarning optimal darajasini belgilab oladi. Ushbu ko'rsatkich belgilanganda, uning doimo saqlanib turilishini ta'minlash talab etiladi, chunki bu ishlab chiqarish ehtiyojlari va iste'molchi talabini qondirishda juda zarur hisoblanadi. Boshqa tomondan, zaxiralarning haddan tashqari hajmini saqlab turishdan qochish lozim, chunki zaxiralarga boshqa maqsadlarda ishlatib, qo'shimcha daromad olish mumkin bo'lgan mablag'lar sarflanishi mumkin.

Tovar-moddiy zaxiralar doimo moddiy–Texnik ta'minot tizimining xavfsizligini ta'minlaydigan, uning moslanuvchan tarzda amal qilishiga olib keladigan omillardan biri hisoblanadi va o'ziga xos "sug'urta" rolini bajaradi. Korxonalar amaliyotida tovar-moddiy zaxiralarning uch turi amal qiladi (6.1-rasm).

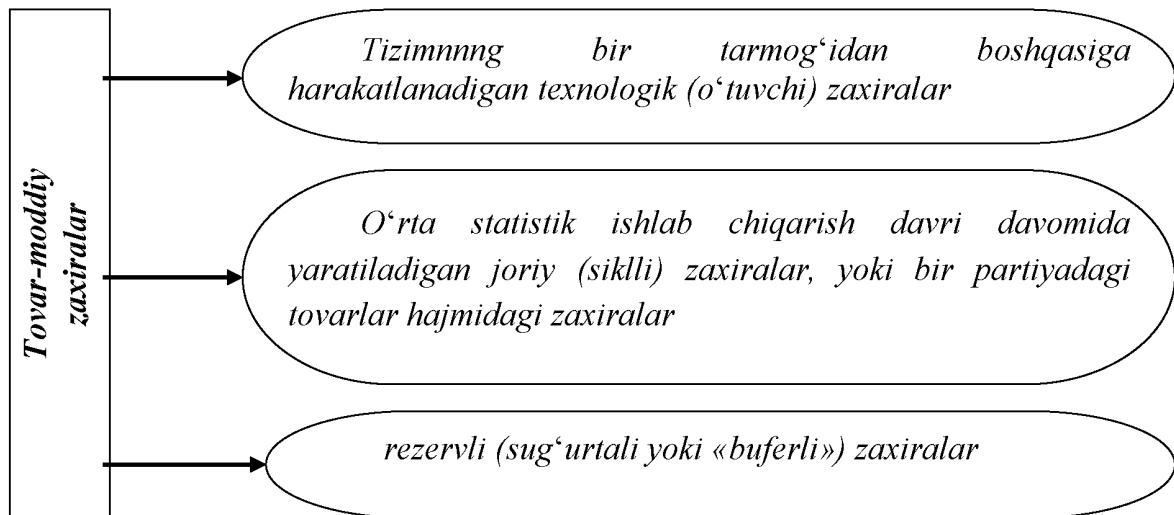

6.1-rasm. Tovar-moddiy zaxiralar turlari

Maqsadli yo'nilishiga qarab tovar-moddiy zaxiralar quyidagi kategoriyalarga bo'linadi (6.2-rasm):

Texnologik, ya'ni o'tuvchi zaxiralarning zarurati Shundan iboratki, moddiy–Texnika ta'minoti tizimida, xohlagan vaqtda ushbu tizimning bir qismidan boshqasiga harakatlanadigan ma'lum darajadagi zaxiralarning, odatda, mavjud bo'lishidir. Moddiy

– texnik ta’minotning Shunday holatlari bo‘ladiki, unda zaxiralarning bir bo‘g‘indan boshqasiga harakatlanishi ko‘p vaqtni talab etishi mumkin va bunday paytda o‘tuvchi zaxiralarning hajmlari katta bo‘ladi. Buyurtmalarning uzoq muddatlarda sotilishi vaqtida (masalan, tovarni ishlab chiqarish va uning omborga tayyor mahsulot ko‘rinishida kelib tushishi o‘rtasidagi katta vaqt safrlansa) texnologik zaxiralarning umumiy miqdori nisbatan yuqori bo‘ladi. Xuddi shu singari tovarning ombordan chiqish payti bilan uning buyurtmachi tomonidan olinishi payti o‘rtasidagi katta darajadagi vaqt oralig‘ida ham o‘tuvchi zaxiralarning katta miqdori to‘planib qolishi mumkin bo‘ladi. Misol uchun, biror-bir tovarga nisbatan talabning o‘rtacha darajasi haftada 200 ta buyumga teng bo‘lsa va uni buyurtmachiga yetkazish muddati ikki haftaga teng bo‘lgan paytda, ushbu tovarning o‘tuvchi zaxiralarning umumiy hajmi o‘rtacha 400 ta buyumni tashkil etadi.

6.2-rasm. Maqsadli yo‘nalishiga qarab TMZlarning kategoriyalari

Tovar-moddiy zaxiralarni joriy (sikllilar)ga bo‘lishning asosiy sababi, ko‘pxilik tadbirkorlik subyektlarida o‘ziga xos xususiyatning mavjud bo‘lishi hisoblanadi. Ushbu xususiyat Shundan iboratki, odatda tovar-moddiy zaxiralar ma’lum vaqt mobaynida zarur bo‘ladigan hajmlarga nisbatan ortiq miqdorlarda buyurtma qilinadi. Bunga, albatta qator sabablar bo‘lishi mumkin, jumladan: buyurtma qilingan tovarlarning to‘liq hajmlarda olinishining kechiqishi, bu buyurtmachilar (ayniqsa, vositachilarni)ni ma’lum vaqtda u yoki bu tovarlarni omborda saqlashga majbur qiladi; tovarlarni partiyalar tariqasida sotib olayotgan buyurtmachilarga sotish paytida beriladigan chegirmalar; minimal hajmdagi partiyalar bilan savdo qilish buyurtmachiga tovarlarni kichik miqdorlarda yuborish noqulay bo‘lishga olib keladi va shu kabilar. Bunda

tovar-moddiy zaxiralar hajmiga nisbatan ma'lum cheklovlar mavjud bo'ladi. Cheklovchi omillardan biri bo'lib ularni saqlash xarajatlari hisoblanadi. Shuning uchun bir tomondan, tovar-moddiy zaxiralarni buyurtma qilish, boshqa tomondan, ularni saqlash xarajatlarining qulaylik va kamchiliklari o'rtasidagi tenglikka erishish zarurati paydo bo'ladi. Ushbu tenglik buyurtma qilingan tovarlar partiyalarining optimal hajmini tanlash yoki buyurtma miqdorining iqtisodiy (optimal)darajasini aniqlash orqali erisiladi.

Rezervli (sug'urtali yoki buferli) moddiy zaxiralarni ba'zan 'talabning tasodifiy tebranishlarini kompensatsiya qilishga mo'ljallangan zarur zaxiralar» deb atashadi (zaxiralarning ushbu kategoriyasiga, shuningdek, u yoki bu mahsulotga bo'lgan talab yoki taklifning kutilayotgan o'zgarishi holatlarida, misol uchun, mehnat bo'yicha kelishmovcxiliklar, narxlarning ko'tarilishi yoki kechiktirilgan talab sababli tashkil etiladigan chayqovchi (spekulyativ) zaxiralar ham kiradi).

Shunday qilib, korxonalarda tovar-moddiy zaxiralarni yaratish uchun ko'plab sabablar mavjud, biroq ularning barchasi uchun umumiy bo'lib, ishlab chiqarish faoliyati korxonaning iqtisodiy xavfsizlik va manfaatga intilishi hisoblanadi. Bunda ta'kidlash joizki, zaxiralarni yaratish qiymati va sotish shartlarining noaniqligi, korxonalar rahbarlari ko'z o'ngida 'xavfsizlik»ning qimmatbaho rezervli tarmog'ining ahamiyatligi o'sishiga ko'maklashmaydi, chunki ular ishlab chiqarish samaradorligining o'sishiga obyektiv ravishda to'sqinlik qilishadi.

Zaxiralarni yaratishning kuchli rag'batlaridan biri ularning salbiy darajasi (defitsit) qiymati hisoblanadi. Zaxiralarning yetishmovcxiligi (defitsiti) mavjud bo'lganda, uch xildagi chiqimlar (Xarajatlar) paydo bo'lishi mumkin. Quyida ular salbiy ta'sirining o'sishiga qarab sanab o'tilgan:

- buyurtmani bajarmaslik bilan bog'liq xarajatlar (buyurtma qilingan tovarning yuborilishini kechiktirish) – mavjud tovar-moddiy zaxiralar hisobidan bajarish mumkin bo'lmagan buyurtmaning tovarlari harakatlanishi va yuborilishiga qilingan qo'shimcha xarajatlar;

- sotuvni yo'qotish bilan bog'liq xarajatlar – doimiy buyurtmachi ushbu xarid bo'yicha qandaydir boshqa korxonaga murojaat qilgan hollarda (bunday xarajatlar savdo bitimining amalga oshirilmaligi uchun yo'qotilgan savdo tuShu mi ko'rsatkichlarida o'lchanadi);

- buyurtmachini yo'qotish bilan bog'liq xarajatlar – zaxiralarning mavjud emasligi nafaqat u yoki bu savdo bitimining yo'qotilishi, balki buyurmachining doimo boshqa ta'minot manbalarini izlashni boshlagan hollarda (bunday xarajatlar, korxonalar

bilan buyurtmachi o'rtasida tuziladigan barcha potensial bitimlarni amalga oshirishdan olinishi mumkin bo'lgan umumiy savdo tuShu mi ko'rsatkichlarida o'lchanadi).

Dastlabki ikki xildagi xarajatlar, odatda, korxonaning alternativ (muqobil) variantdagi qarorni qabul qilishi natijasidagi vaqtinchalik xarajatlar» deb nomlanadigan xarajatlar jumlasiga olib boriladi. xarajatlarning uchinchi xilini esa hisoblash qiyinroq, chunki istiqboldagi buyurtmachilar turlicha va mos holatda xarajatlari ham turlicha bo'ladi. Biroq korxonalar uchun Shu narsa muhimki, ushbu xildagi xarajatlarning bahosi iloji boricha haqiqatda ro'y berishi mumkin bo'lgan xarajatlar summasiga yaqinroq darajada bo'lsa.

Ta'kidlash joizki, zaxiralar yetishmovcxiligining qiymati yo'qotilgan savdo bitimlari yoki amalga oshirilmagan buyurtmalarning oddiy bahosidan ancha yuqori turadi. Uning ichiga, mahsulotni tayyorlashga ketadigan vaqtning yo'qotilishi ham, ishchi vaqtining yo'qotilishi ham, murakkab texnologik jarayonlar almashishi o'rtasida ishlab chiqarishdagi qimmatbaho uzilish (tanaffus) sababli vaqtning yo'qotilishi ham kirib ketadi.

Natijada tovar-moddiy zaxiralarning ishlab chiqarish samaradorligini oshirishi, xarajatlarning tejalishi va ularning ratsional ishlatilishi ustidan o'rnatiladigan amaliy nazoratni ta'minlashdagi ahamiyati va o'rni to'g'risidagi bildirilgan fikrlar, ularni haqqoniy identifikatsiyalash, baholash va hisobga olish zaruratiga undaydi. Natijada qabul qilinadigan boshqaruv qarorlari haqqoniy ma'lumotlarga tayanib, ular, odatda, korxonaning buxgalteriya hisobi tizimi faoliyati natijasi hisoblanadi.

Tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- operatsiyalarni to'g'ri va o'z vaqtida hujjatli rasmiylashtirish va tovar-moddiy zaxiralarning tayyorlanishi, kelib tushishi va chiqarilishi bo'yicha haqqoniy ma'lumotlar bilan ta'minlash;

- zaxiralarning tannarxini shakllantirish;

- zaxiralarning saqlash (foydalanish) joylarida va ular harakatining barcha bosqichlarida butligi ustidan nazorat va h.k.;

- mahsulotlar ishlab chiqarish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatilishining uzluksizligini ta'minlaydigan korxonada tomonidan o'rnatilgan zaxiralar me'yorlarining bajarilishi ustidan nazorat;

- kerak bo'lmagan va ortiqcha zaxiralarni kelgusida sotish yoki ularni xo'jalik aylanmasiga jalb etishning boshqa imkoniyatlarini izlash maqsadida ularni o'z vaqtida aniqlash;

– zaxiralarning samarali ishlatilishi tahlilini o‘tkazish.

Tovar-moddiy zaxiralarni buxgalteriya hisobiga olishda qo‘yiladigan talablar:

– korxonada bo‘linmalarida tovar-moddiy zaxiralar harakatining ombor hisobi va tezkor hisobi ma‘lumotlarining buxgalteriya hisobi schyotlari ma‘lumotlariga muvofiq, ligi;

– tovar-moddiy zaxiralar miqdori va bahosining buxgalteriya hisobi tezkorligi;

– moliyaviy hisobotda aks ettirilgan tovar-moddiy zaxiralar bo‘yicha ma‘lumotlarning haqqoniyligi;

– tovar-moddiy zaxiralarning harakatlanish jarayoni (kelib tushishi, joylashtirilishi va chiqib ketishi) va Shuningdek, haqiqatda mavjudligini to‘laqonli va uzluksiz tartibda to‘la aks ettirish;

– tovar-moddiy zaxiralar bo‘yicha (aylanmalari va qoldiqlari bo‘yicha) sintetik hisob ma‘lumotlarining analitik hisob ma‘lumotlariga muvofiq, ligi;

– zaxiralar hisobining tezkorligi (o‘z vaqtidaligi).

Bunda korxonalarda tovar-moddiy zaxiralarning butligi ustidan samarali ichki nazorat o‘rnatishning zarur shartlari quyidagilar hisoblanadi:

– kerakli darajada jihozlangan omborlar va saqlash xonalari (кладовые) yoki maxsus mo‘ljallangan-maydonchalarning (ochiq holda saqlanadigan zaxiralar uchun) mavjudligi;

– ombor seksiyalari bo‘yicha va ularning ichida alohida guruhlar va tur-nav-o‘lchov bo‘yicha zaxiralarni shunday tartibda joylashtirishki, bunda ularni tezkorlik bilan qabul qilish, chiqarish va mavjudligini tekshirish (har bir turdagi zaxiralarni saqlash joylarida zaxirada turganlar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar ko‘rsatilgan yorliq (ярлык)larni biriktirish zarur) imkoniyati ta‘minlangan bo‘lishi kerak;

– zaxiralar saqlanadigan joylarni tarozilar, o‘lchov asboblari va o‘lchov taralar bilan to‘la ta‘minlash;

– oldindan kelishilgan grafiklar bo‘yicha korxonada omborlaridan uning sexlari (bo‘linmalari)ga materiallarni markazlashtirilgan tartibda yetkazishni, qurilish korxonalarida esa mol yetkazib beruvchilar, asosiy omborlar va butlovchi uchastkalardan bevosita qurilish obyektlariga butlovchi qaydnomalar orqali yetkazishni qo‘llash;

– ortiqcha oraliq omborlar va saqlash xonalarini qisqartirish;

– materiallarni bichishning markazlashtirilgan uchastkalarini zarur va maqsad muvofiq, bo‘lgan joylarda tashkil etish;

– markaziy (asosiy) omborlar, alohida hisob birliklari hisoblanadigan omborlar

(saqlash xonalari) ro'yxatini belgilash;

– zaxiralar sarfining me'yorlash tartibini o'rnatish (me'yorlarni ishlab chiqish va tasdiqlash, korxonalar bo'linmalariga materiallarni chiqarishda me'yorlarning bajarilishi);

– zaxiralarga hisob baholarini shakllantirish tartibi va ularni qayta ko'rib chiqish tartibini belgilash;

– zaxiralarning qabul qilinishi va chiqarilishiga mas'ul (omborlar, saqlash xonalari mudirlari, ekspeditorlar va boshqalar), ushbu operatsiyalarning to'g'ri va o'z vaqtida rasmiylashtirilishi, shuningdek, ularga ishonib topshirilgan zaxiralarning butligi uchun mas'ul shaxslar ro'yxatini belgilash;

– yuqorida keltirilgan shaxslar bilan belgilangan tartibda moddiy javobgarlik to'g'risidagi yozma shartnomalarni tuzish; moddiy javobgar shaxslarni ishdan bo'shatishda va boshqa joyga o'tkazilishida korxonalar bosh buxgalteri bilan kelishilgan holda qaror qabul qilish;

– zaxiralarni qabul qilish va omborlardan chiqarish hujjatlarini imzolash, va Shuningdek, korxonalar omborlari va boshqa saqlash joylaridan zaxiralarni chiqarib ketish ruxsatnoma (o'tkazish varaqasi)sini berish huquqiga ega bo'lgan mansabdor shaxslar ro'yxatini belgilash;

– korxonalar rahbari tomonidan bosh buxgalter bilan kelishilgan holda tasdiqlangan birlamchi hujjatlarni imzolash huquqiga ega shaxslar ro'yxatining mavjudligi (ro'yxatda shaxslarning mansabi, familiyasi, ismi, otasining ismi va vakolati darajasi (ushbu mansabdor shaxs tomonidan qaror qabul qilinadigan operatsiyalarning turlari va ko'rinishlari) ko'rsatiladi).

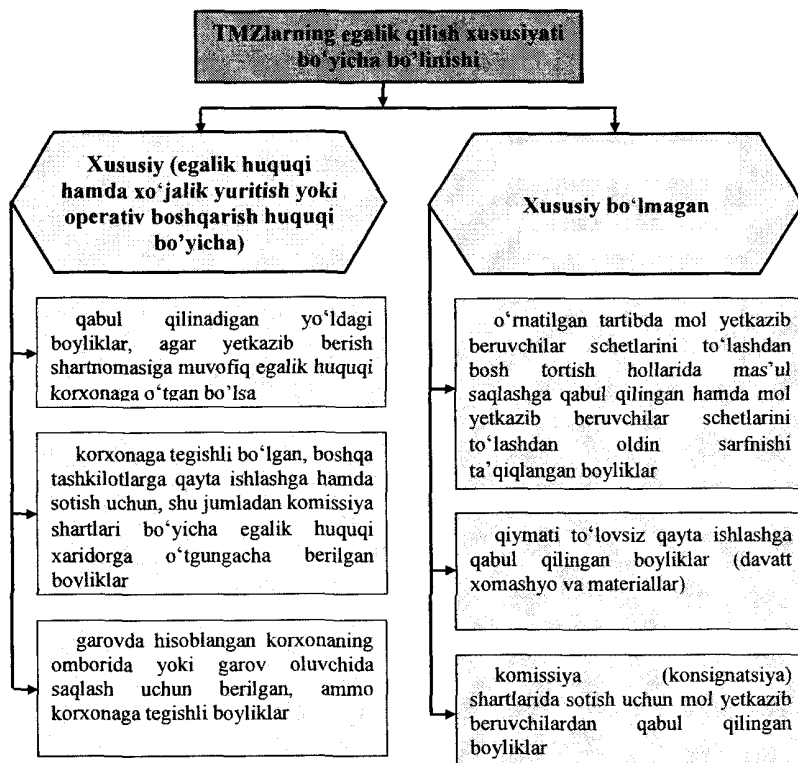
Tovar-moddiy zaxiralar hisobini to'g'ri va to'laqonli tashkil etish maqsadida ularning ilmiy asoslangan tasnifi va baholanishi muhim ahamiyatga ega.

Egalik qilish xususiyatiga muvofiq, moddiy-ishlab chiqarish zaxiralari korxonaga egalik huquqi hamda xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi bo'yicha tegishli (xususiy) va unga ushbu huquqlar bo'yicha tegishli bo'lmagan (xususiy bo'lmagan) boyliklarga bo'linadi (6.3-rasmga qarang).

Korxonalariga tegishli bo'lgan tovar-moddiy zaxiralarga u tomondan tayyorlangan, xarid qilingan yoki boshqa shaklda olingan qiymatliklar kiritilib, ular omborda yoki ishlab chiqarish jarayonida joylashgan bo'ladi.

Korxonaga egalik huquqi va boshqa shunga o'xshash huquq bo'yicha tegishli bo'lmagan, biroq shartnoma shartlari bo'yicha uning ixtiyoridagi tovar-moddiy

zaxiralar kiritilib, ular alohida turlari bo'yicha balansdan tashqari schyotda hisobga olinadi.

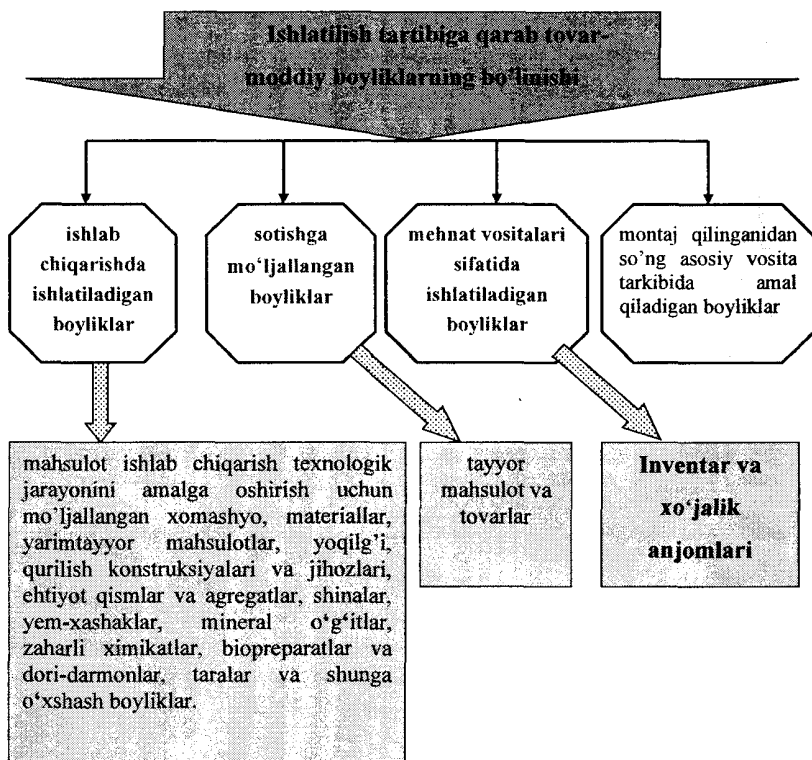
6.3-rasm. Egalik qilish xususiyati bo'yicha tovar-moddiy zaxiralarni tasniflash

Ishlatilish tartibiga muvofiq, tovar-moddiy boyliklar quyidagicha bo'linadi (6.4-rasmga qarang).

Mahsulotlar ishlab chiqarish, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatish jarayonida bajariladigan roliga qarab materiallar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- xomashyo va asosiy materiallar;
- yordamchi materiallar;
- yoqilg'i;
- ehtiyot qismlar;
- tara va tara materiallari;
- sotib olingan tayyor mahsulotlar;

- qaytariladigan ishlab chiqarish chiqindilari;
- boshqa materiallar.

6.4-rasm. Tovar-moddiy zaxiralarni ishlatilish tartibiga qarab tasniflash

Xomashyo va asosiy materiallar ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning moddiy (buyumli) asosini tashkil etadi yoki uni tayyorlashning zarur qismi hisoblanadi. Xomashyo deganda qishloq xo'jaligi va qazib oluvchi sanoat mahsulotlari (ko'mir, ruda, don va shu kabilar), material deyilganda, asosan, qayta ishlash sanoat mahsulotlari (gazlama, shakar, un va boshqalar) tushuniladi.

Yordamchi materiallar xo'jalik ehtiyojlari, texnologik maqsadlar, ishlab chiqarish jarayoniga ko'maklashish uchun iste'mol qilinadi. Yordamchi materiallar mahsulotga alohida iste'mol xususiyatlarini berish maqsadida xomashyo va asosiy materiallarga ta'sir etish uchun ishlatiladi.

Yoqilg'i transport vositalarini ishlatishda, ishlab chiqarishning texnologik

ehtiyojlari uchun hamda energiya ishlab chiqarish va binolarni isitish uchun mo'ljallangan. Yoqilg'i bir necha turlardan iborat: neft mahsulotlari (neft, dizel yoqilg'isi, benzin), qattiq yoqilg'i (ko'mir, o'tin) va gzsimon yoqilg'i.

Ehtiyot qismlar mashinalar, asbob-uskunalar va transport vosilarining yemirilgan va eskirgan qismlarini ta'mirlash va almashtirish uchun xizmat qiladi.

Tara va tara materiallari – turli materiallar va mahsulotlarni o'rash, tashish, saqlash uchun qo'llaniladigan predmetlar (qoplar, qutilar, bochkalar va hokazo) hamda taralarni tayyorlash va ta'mirlash uchun mo'ljallangan materiallar va detallar (qutilarni yig'ish detallari, bochka qisqichlari, temir aylanmalari va hokazo).

Sotib olingan yarimtayyor mahsulotlar – ushbu korxonada ishlab chiqarish jarayonida ishlatiladigan chetki (boshqa) korxonalar mahsuloti bo'lib, keyinchalik qayta ishlov va yig'ish bo'yicha xarajatlarni talab etadi va ishlab chiqarilayotgan mahsulotning moddiy asosini tashkil etadi. Sotib olingan yarimtayyor mahsulotlarga kompyuter platalari, qurilish konstruksiyalari misol bo'la olishi mumkin.

Ishlab chiqarishning qaytariladigan chiqindilari mahsulot ishlab chiqarish jarayonida hosil bo'lgan va birlamchi xomashyo va materiallar xususiyatlarini to'la yoki qisman yo'qotgan xomashyo va materiallar qoldig'idir (yog'och va temir qirindilari va shu kabilar).

Boshqa materiallar – tuzatilmaydigan yaroqsiz mahsulot hamda ushbu korxonada materiallar, yoqilg'i yoki ehtiyot qismlar tarkibida ishlatilishi mumkin bo'lmagan asosiy vositalarning, inventar va xo'jalik anjomlarining chiqib ketishidan olingan moddiy boyliklardir (metallolom, utillangan xomashyo, yemirilgan shinalar va shu kabilar).

Tovar-moddiy zaxiralarning eng ko'p tarqalgan xillari xomashyo, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, qayta sotish uchun mo'ljallangan tovarlar zaxirasi, tayyor mahsulotning tarkibiy qismlari, quyilma va sochma buyumlar (neft, moy, un) va shu kabilar hisoblanadi. Mashina va asbob-uskunalar, ularni sotib olib ishlatadigan korxonalar uchun asosiy vositalar sifatida namoyon bo'lsa, ularni ishlab chiqaradigan korxonalar uchun, ular sotilgunga qadar tovar-moddiy zaxiralar sifatida hisobga olinadi.

Odatda, tovar-moddiy zaxiralarning quyidagi xillari farqlanadi (korxonalarda tovar-moddiy zaxiralarning konkret xilma-xillik to'plami ularning faoliyat xususiyatlariga bog'liq bo'ladi):

Tovar zaxiralari – keyinchalik qayta sotish uchun mo'ljallangan, korxonada tomonidan sotib olingan tovarlar. Bunda korxonada, odatda, tovarlarning tabiiy shakliga

sezilarli darajada o'zgartirishlar kiritmaydi, chunki mol yetkazib beruvchidan sotib olinganda, ular oldindan tayyor mahsulot hisoblanadi. Biroq sotib oluvchi korxonalar qator hollarda bunday tovarlarni komplektlash, ularni biror bir tizimga birlashtirish bilan shug'ullanadi (masalan, bir necha asbob-uskunalar bitta ishlab chiqarish liniyasiga birlashtirilib, keyinchalik ular xaridorga yaxlit holda yetkazib beriladi). Savdo–Tayyorlov korxonalari, komplektatsiyalashga ixtisoslashtirilgan korxonalar va shu kabilarda tovar zaxiralari tovar-moddiy zaxiralarning asosiy qismini tashkil etadi.

Ishlab chiqarish zaxiralari korxonada keyinchalik qayta ishlashga yo'naltirilgan sotib olingan yoki mustaqil ravishda tayyorlangan buyumlardir. Ular quyidagi xillarga bo'linadilar:

Xomashyo korxonaning mulki hisoblangan va keyinchalik qayta ishlash uchun mo'ljallangan, sotib olingan yoki boshqacha usul bilan olingan (misol uchun qazib olingan) tovarlardir.

Tugallanmagan ishlab chiqarish tayyor mahsulotga aylantirilishi ularning keyinchalik qayta ishlanishini talab etadigan tovarlardir. Ularning qiymati ma'lum vaqt paytigacha avval amalga oshirilgan xomashyo, ishchi kuchi xarajatlari va tugallanmagan ishlab chiqarish birligiga taqsimlangan ustama xarajatlarining (konkret mahsulot birligini tayyorlash bilan bevosita bog'liq bo'lmagan, butun ishlab chiqarish jarayonini ta'minlash uchun amalga oshirilgan xarajatlar, masalan, isitish, elektr energiyasi, suv ta'minoti va shu kabi xarajatlar) summasi sifatida aniqlanadi.

Tayyor mahsulot – sotish uchun mo'ljallangan va qayta ishlanishi tugatilgan buyumlar. Ularning qiymati to'g'ri xarajatlar va ustama xarajatlarning yig'indisi sifatida aniqlanadi.

Yordamchi materiallar – qiymati sotib olish paytida umumiy xarajatlar yoki sotish xarajatlari sifatida aks ettiriladigan tez sarflanuvchi materiallardir (idora anjomlari, o'rash materiallari va hokazo).

Ishlab chiqarish zaxiralarning yuqorida keltirilgan tasnifi sintetik va analitik hisobni tashkil etish hamda ishlab chiqarish-foydalanish (ekspluatatsiya) faoliyatida xomashyo va materiallarning qoldig'i, kelib tushishi va sarflanishi to'g'risida statistik hisobotni tuzish uchun ishlatiladi.

Yuqorida sanab o'tilgan har bir guruhlar ichida tovar-moddiy zaxiralar xillar, navlar, markalar, tur-o'lchamlarga bo'linadi. Har bir materialning nomi, navi, o'lchamiga qisqa raqamli belgi beriladi (nomenklatura raqami) va u nomenklatura-narxlagich deb nomlanuvchi maxsus reyestrda yoziladi. Nomenklatura-narxlagichda, shuningdek, materiallarning qat'i hisob narxi va o'lchov birligi ham ko'rsatiladi.

Hisobda EHMLardan foydalanish sharoitida nomenklatura-narxlagichning tarkibini sezilarli darajada kengaytirish mumkin: unga zaxiralarning me'yorlari, sintetik schyotlar guruhi va alohida schyotlar raqamlari va ba'zi bir boshqa doimiy ko'rsatkichlarni kiritish orqali.

Tovar-moddiy zaxiralarni buxgalteriya hisobi va ular to'g'risidagi axborotlarni moliyaviy hisobotlarda ochib berish respublikamizda "Xarajatlar tarkibi to'g'risidagi nizom" va 4-sonli BHMS bilan tartibga solinadi.

Mazkur me'yoriy-huquqiy hujjatlar tovar-moddiy zaxiralar buxgalteriya hisobi uslubiyotini u yoki bu faoliyat turiga bog'liq bo'lmagan holda tartibga soladi. Yuqorida sanab o'tilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlarda mulklarni tovar-moddiy zaxiralar tarkibiga kiritish mezonlari, tan olish paytini belgilash, tasniflash, balans qiymatini baholash; tovar-moddiy zaxiralar tannarxiga kiritiladigan xarajatlarni aniqlash, kelgusida xarajatlarni, shu jumladan, tovar-moddiy zaxiralar qiymatini Xarajat sifatida tan olish tartibi belgilab berilgan. Shuningdek, tovar-moddiy zaxiralar qiymatini sotish (baholash)ning sof qiymatiga qadar kamaytirish, ularning chiqib ketishidan moliyaviy natijalarni aniqlash va ular bo'yicha axborotlarini moliyaviy hisoblarda ochib berish qoidalari batafsil ko'rib o'tilgan.

Yuqorida sanab o'tilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlardan tashqari tovar-moddiy zaxiralarni alohida xo'jalik operatsiyalari va faoliyat turlarida hisobga olishda va tovar-moddiy zaxiralarni hisobotlarda aks ettirish uchun O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi, "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni va boshqa buxgalteriya hisobini tartibga soluvchi idoraviy me'yoriy-huquqiy hujjatlardan ham foydalanish maqsadga muvofiq, bo'ladi.

Korxonalar tomonidan tovar-moddiy zaxiralarning hisobini tegishli ravishda tashkil etish va ularning harakatini nazorat qilish uchun zarur bo'ladigan ichki nizom, yo'riqnoma, boshqa tashkiliy-Taqsimlovchi hujjatlar ishlab chiqilishi mumkin. Yuqoridagi hujjatlar bilan:

- tovar-moddiy zaxiralarni qabul qilish, topshirish va harakati bo'yicha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan boshlang'ich hujjatlarning shakllari va ularni rasmiylashtirish (tuzish) tartibini, shuningdek, hujjat aylanishining qoidalari;

- tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish, olish va chiqarishga ishonch bildirilgan bo'linmalarining mas'ul shaxslari ro'yxatini;

- saqlanishini ta'minlash nazoratini amalga oshirish tartibini, hisobning to'g'ri yuritilishini, ularning mavjudligi va harakati to'g'risidagi hisobotlarning ishonchligi va hokazolarni tasdiqlashi mumkin.

2-§. Tovar-moddiy zaxiralarni tan olish

Tovar-moddiy zaxiralar faoliyat yuritish jarayonida keyinchalik sotish maqsadida saqlab turiladigan va ishlab chiqarish jarayonida bo'lgan, shuningdek, mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish jarayonida yoxud ma'muriy va ijtimoiy-madaniy vazifalarni amalga oshirish uchun foydalaniladigan moddiy aktivlar hisoblanadi.

Tovar-moddiy zaxiralar korxonalarda quyidagi ko'rinishda bo'lishi mumkin:

— mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish, ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish, ma'muriy ehtiyojlar va boshqa maqsadlar uchun mo'ljallangan xomashyo va materiallar, xarid qilinadigan yarimtayyor mahsulotlar va butlovchi buyumlar, yoqilg'i, tara va tarabop materiallar, ehtiyot qismlar, inventar va xo'jalik jihozlari, boshqa materiallar zaxiralari;

— boquvdagi va yaylovdagi yosh hayvonlar, katta yoshdagi hayvonlar, parrandalar, asalari oilalari, sotish uchun asosiy podadan yaroqsizga chiqarilgan katta yoshdagi chorva mollari, sotish uchun chetdan qabul qilingan chorva mollari;

— mexanizm qismlari, qurilmalar, buyumlarga tugallanmagan ishlov berilishi va ularning yig'ilishi hamda tugallanmagan texnologik jarayonlar ko'rinishida tugallanmagan ishlab chiqarish. Xizmatlar ko'rsatuvchi va ishlar bajaruvchi tashkilotlarda tugallanmagan ishlab chiqarishning qiymati sifatida qabul qilish— Topshirish hujjatlari rasmiylashtirilmagan va tashkilot tomonidan tegishli daromad sifatida tan olinmagan tugallanmagan xizmatlar (ishlar) bo'yicha xarajatlardan tashkil topadi;

— korxonada tayyorlangan tayyor mahsulot (realizatsiya qilish uchun mo'ljallangan va shartnomada yoki qonun hujjatlarida belgilangan hollarda boshqa hujjatlarning talablarida nazarda tutilgan texnik va sifat tavsiflariga muvofiq, keladigan ishlov berilishi (butlanishi) tugallangan aktiv);

— boshqa yuridik yoki jismoniy shaxslardan xarid qilingan (olingan) va tashkilotning odatiy faoliyati davomida qo'shimcha ishlov berishsiz sotish yoki qayta sotish uchun mo'ljallangan tovarlar. Bunda uzoq muddatli aktivlar obyektlari (binolar, inshootlar, transport vositalari, mulkiy (mutlaq) huquqlar va hokazo) ham keyinchalik sotish yoki qayta sotish maqsadida xarid qilingan hollarda tovar bo'lib hisoblanishi mumkin.

Tovar-moddiy zaxiralarni aktiv sifatida tan olishning quyidagi *mezonlari mavjud*:

— korxonaga kelgusida aktiv bilan bog'liq iqtisodiy nafning kelib tushishiga

ishonch mavjudligi;

- aktivning qiymati ishonchli baholanishi mumkinligi;
- ularga bo‘lgan mulkiy huquqining korxonaga o‘tganligi.

Tovar-moddiy zaxiralarning *birinchi shartga* mosligini aniqlashda korxonada dastlabki tan olish paytida mavjud bo‘lgan faktlarga asoslanib, bo‘lajak iqtisodiy nafning olinishi ehtimolligi darajasini baholashi lozim bo‘ladi. Buning ma‘nosi shundaki, korxonada olingan aktivga egalik qilish, undan foydalanish va boshqarishga bog‘liq bo‘lgan barcha bo‘lajak daromadlar (ular, odatda, tovar-moddiy zaxiralarning chiqib ketishi, shuningdek, sotilishidan tushadigan daromadlar shaklida namoyon bo‘ladi) o‘ziga tegishli bo‘lishiga ishonch hosil qilishi lozim va mazkur obyektga egalik qilishga bog‘liq barcha tavakkalchilikni (jumladan mulkning tasodifan ishdan chiqishi yoki buzilishi xavfi, shuningdek, uni saqlash, qayta ishlash va hisobdan chiqarishga bog‘liq ko‘zda tutilgan xarajatlarni) o‘z zimmasiga oladi. Iqtisodiy naf olish ehtimolligining mavjudligi korxonada aktiv bilan bog‘liq bo‘lgan, iqtisodiy moddiy boyliklarga ega bo‘lishi va shunga muvofiq, tegishli tavakkalchilikni o‘z zimmasiga olishi xususida oydinlik kiritilishini taqozo etadi. Odatda iqtisodiy manfaatlar va tavakkalchiliklar korxonaga to‘liq o‘tgandagina bunday aniqlik paydo bo‘ladi. Bungacha esa aktivni xarid qilish operatsiyasi deyarli talofatlarsiz (jarimalarsiz) bekor qilishini mumkin, shuning uchun aktiv tan olinmaydi.

Tovar-moddiy zaxiralarni tan olishning yuqorida keltirilgan *ikkinchi sharti* buxgalteriya hisobi amaliyotida, odatda, oson qoniqtiriladi, chunki aktivni xarid qilish operatsiyasi natijasida uning qiymati aniqlanadi. Masalan, tovar-moddiy zaxiralar boshqa shaxslardan sotib olinayotganda ularning qiymatini baholashning asosiy ishonchli ko‘rsatkichi tovar-moddiy zaxiralarning tomonlarni qoniqtiradigan va oldisotdi shartnomasida ko‘rsatilgan bahosi hisoblanadi; tovar-moddiy zaxiralar korxonaga tekin kelib tushganda, baholashning asosini tegishli o‘tkazish hujjatlarida ko‘rsatilgan tovar-moddiy zaxiralar qiymati yoki ular kelib tushgan paytdagi bozor qiymati tashkil qiladi. Bunda agar aktiv korxonaning o‘z kuchi bilan mustaqil yaratilgan bo‘lsa, uning qiymatini materiallar, ishchi kuchini sotib olish bo‘yicha tashqi tomonlar bilan olib borilgan operatsiyalar hamda tovar-moddiy zaxiralarni yaratish (ishlab chiqarish) jarayonidagi boshqa xarajatlar asosida ishonchli baholash mumkin.

Tovar-moddiy zaxiralarni tan olishning *uchinchi sharti* shundan kelib chiqadiki, ma‘lum muddatga (masalan, moliyaviy hisobotni tuzish sanasigacha) bo‘lgan davrda korxonada ixtiyorida bo‘lgan barcha zaxiralar, ular qayerda joylashgan bo‘lishidan qat‘iy

nazar, tovar-moddiy zaxiralarga olib boriladi. Ya'ni buyumni korxonaning tovar-moddiy zaxiralariга o'tkazishning hal qiluvchi mezonini uning mazkur buyumga bo'lgan mulkiy huquqi hisoblanadi. Shuning bilan birga, korxonaga tegishli hududda boshqa jismoniy va yuridik shaxslarning mulki bo'lgan buyumlar bo'lishi mumkin. Konsignatsiya shartnomasi asosida kelib tushgan tovarlar yoki tovar-moddiy zaxiralarni sotish haqida hisob-kitob hujjatlari rasmiylashtirilib, ammo o'z vaqtida Xaridor tomonidan olib chiqib ketilmagan tovarlar bunga misol bo'la oladi. Bular korxonaning tovar-moddiy zaxiralariга kirmaydi.

Sotib olingan va hali yo'lda bo'lgan tovarlar, agar ularga bo'lgan mulkiy huquq korxonaga berilgan bo'lsa, uning tovar-moddiy zaxirasi hisoblanadi. Mulkiy huquqning berilishi sanasi, odatda, tovarlarni sotib olish shartnomasida belgilanadi. Chunonchi, FOB (*FOB (free on board) destination*), manzilga yetkazib berish shartlariga ko'ra, yetkazib beruvchi sotib olingan tovarni korxonaga tomonidan ko'rsatilgan manzilga yetkazib bergandan keyin mulkiy huquq amal qiladi. Bu paytgacha yo'lda bo'lgan tovar korxonaning tovar-moddiy zaxiralariга tegishli bulmaydi. FOB (*FOB shipping point*) jo'natish shartlari bo'yicha tovar korxonaga tomonidan sotib olinganda, ta'minotchi tovarni yetkazib beruvchiga topshirgan paytdan e'tiboran mulkiy huquq Xaridorga o'tadi, ushbu paytdan boshlab yo'ldagi tovar uni xarid qilgan korxonaga tegishli tovar-moddiy zaxiralariining bir qismi hisoblanadi.

Korxonaning tovar-moddiy zaxiralariга, shuningdek, savdo agenti tomonidan konsignatsiya keliShu vlar doirasida berilgan tovarlar ham kiradi. Bunday keliShu vlarda ko'zda tutilishicha, tovar egasi uni savdo agentiga topshiradi, savdo agentining vazifasi esa ushbu tovarni sotishdan iborat. Agent tovarni sotib olmaydi, ammo o'z zimmasiga uni saqlash bo'yicha majburiyatni oladi. Tovarni sotgandan so'ng agent uning oldingi egasiga savdo tuShu mini o'tkazib beradi. Agent xarajatlarini qoplash, shuningdek, unga komission mukofot berish tartibi konsignatsiya shartnomasida ko'rsatiladi. Agent ixtiyorida sotuvda bo'lgan tovarlar agentning emas, balki ularni bergan korxonaning tovar-moddiy zaxiralariга kiradi.

Tovar-moddiy zaxiralarga bo'lgan mulk huquqi, ular bilan bog'liq tavakkalchilik va mukofotlarning o'tish payti mahsulot yetkazib berish (oldi-sotdi) shartlari kelishil adigan mahsulot yetkazib berish (oldi-sotdi) shartnomasi asosida belgilanadi.

Korxonaning tovar-moddiy zaxiralariга ta'minotchi tomonidan yuklab jo'natilgan, mulkiy huquq Xaridorga o'tmagan, ammo qabul qilish paytida Xaridor tomonidan yaroqsiz deb topilgan va qaytarilishi lozim bo'lgan tovarlar kiritilmaydi.

Tovar-moddiy zaxiralar buxgalteriya hisobining birligi zaxiralar to'g'risida to'liq va ishonchli ma'lumotlarni shakllantirish hamda ularning mavjudligi va harakati ustidan lozim darajada nazoratni ta'minlash maqsadida korxonada tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi. Tovar-moddiy zaxiralarning xususiyatlari, ularni xarid qilish va ulardan foydalanish tartibidan kelib chiqib, tovar-moddiy zaxiralarning birligi nomenklatura raqami, partiya, bir turdagi guruh va hokazo olinishi mumkin.

Boshqa korxonalarlardan olingan tovar-moddiy zaxiralar ham, korxonada ishlab chiqarilgan tovar-moddiy zaxiralar ham, me'yoriy hujjatlarda boshqacha shartlar ko'zda tutilmagan bo'lsa, korxonaning tegishli omborxonasiga qabul qilinishi kerak.

Ta'minotchi tomonidan yuklab jo'natilgan va yo'lda bo'lgan, mulkiy huquqi esa Xaridor tomonidan tovar-moddiy zaxira qabul qilingan paytda Xaridorga o'tgan tovar-moddiy zaxiralar uchun to'langan bo'nak miqdori buxgalteriya hisobidagi hisob-kitoblar schyotida debitorlik qarzi sifatida qayd etiladi.

Ta'minotchi tomonidan yuklab jo'natilgan va yo'lda bo'lgan, mulkiy huquqi esa tovar-moddiy zaxira qabul qilingan paytda Xaridorga o'tgan tovar-moddiy zaxiralarni buxgalteriya hisobidagi aks ettirishni quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. 2021-yil 10-aprelda mol yetkazib beruvchi bilan 1 000 dona ehtiyot qismlarni har donasini 25 000 so'mdan sotib olish to'g'risida shartnoma tuzdi. shartnomaga muvofiq, 2021-yil 12-aprelda shartnomada ko'rsatilgan umumiy summaning 30 foizini bo'nak sifatida to'lab berdi. shartnoma FOB manzilga yetkazib berish sharti bilan tuzilgan va unda ehtiyot qismlarni yetkazib berish bo'yicha transport xarajatlari Xaridor hisobidan qoplanishi ko'zda tutilgan. 2021-yil 15-aprelda mol yetkazib beruvchi moy filtrlarini temir yul transportiga yuklab jo'natdi.

Tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bo'yicha operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 12-aprelda:

— shartnomaga ko'ra to'langan bo'nak summasiga:

Debet: 4310 – "TMQlar uchun mol yetkazibe beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo'naklar" schyoti — 7 500 000 so'm;

Kredit: 5110 – "Hisob-kitob schyoti" schyoti — 7 500 000 so'm;

(25 000 000 so'm = 25 000 so'm x 1 000 dona);

(7 500 000 so'm = 25 000 000 so'm x 30/100).

2021-yil 15-aprelda: temir yo'l kompaniyasiga yuklab jo'natilgan ehtiyot qismlarni summasiga buxgalteriya yozuvlari talab etilmaydi, chunki ehtiyot qismlarga bo'lgan mulkiy huquqi xaridorga hali o'tmagan.

Korxonada kelib tushgan moddiy ne'matlar uchun mulkiy huquq (tegishli ravishda xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi) bo'lmasa, ushbu moddiy ne'matlar balansdan tashqari schyotlarda shartnomada nazarda tutilgan baho bo'yicha hisobga olinadi. Masalan, yuqorida keltirilgan misol ma'lumotlariga ko'ra, temir yo'l kompaniyasi xaridordan yetkazib berish uchun olingan ehtiyot qismlarni **balansdan tashqari 002 –“Mas'ul saqlashga qabul qilingan tovar-moddiy boyliklar” schyoti debeti** bo'yicha aks ettiradi va yetkazib berilgan yuk xaridorga topshirilgandan so'ng mazkur schyotning krediti bo'yicha hisobdan chiqaradi.

3-§. Tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olishning tizimlari

Mahsulot ishlab chiqarish, tovarlarni sotish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish jarayonining xususiyatlariga bog'liq holda tovar-moddiy zaxiralar hisobi quyidagi: uzluksiz (doimiy) yoki davriy hisobga olish tizimlaridan biri bo'yicha amalga oshirilishi mumkin.

Tovar-moddiy zaxiralarni uzluksiz (doimiy) hisobga olish. Tovar-moddiy zaxiralarni uzluksiz hisobga olish tizimidan foydalanilganda, tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish schyotlarida ularning kelib tushishi va chiqib ketishi bo'yicha operatsiyalar batafsil aks ettirib boriladi. Tovar-moddiy zaxiralarni uzluksiz hisobga olish tizimida butun hisobot davri mobaynida tovar-moddiy zaxiralarning qoldig'i summalari va sotilgan (chiqib ketgan) zaxiralarning tannarxi to'g'risidagi ma'lumotlar olinishi mumkin. Sotilgan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi, sotishning borishiga qarab «Sotilgan mahsulot (tovarlar, ishlar, xizmatlar) tannarxi» schyotida aks ettiriladi.

Tovar-moddiy zaxiralarni davriy hisobga olish. Davriy hisobga olish tizimi qo'llanilganda, hisobot davri mobaynida tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish schyotlarida ularning kelib tushishi va chiqib ketishining batafsil hisobi yuritilmaydi. Tovar-moddiy zaxiralarning haqiqatdagi mavjudligi ularning inventarizatsiya natijalari bo'yicha aniqlanadi. Sotilgan (chiqib ketgan) tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi ularning inventarizatsiyasi yakunlanishiga qadar aniqlanishi mumkin emas. Sotilgan (chiqib ketgan) tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi davr boshidagi qoldiq summasi va davr mobaynida tushishlarni qo'shish hamda davr oxiridagi qoldiq summasini ayirish yo'li bilan aniqlanadi. Sotilgan (chiqib ketgan) tovar-moddiy zaxiralarning tannarxini hisob-kitob qilishni quyidagi formula orqali ifodalash mumkin:

$$\begin{aligned} & \text{Hisobot davri boshiga tovar-moddiy zaxiralarning qoldig'i} \\ & \quad + \\ & \text{Tovar-moddiy zaxiralarning kelib tushishi} \\ & \quad = \\ & \text{Sotish uchun tayyor tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi} \end{aligned}$$

--
Hisobot davri oxiriga tovar-moddiy zaxiralarning qoldig'i
=

Sotilgan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

Davriy hisobga olish tizimi qo'llanilganda, tovar-moddiy zaxiralarni hisobga oluvchi balans schyotlaridagi qoldiq inventarizatsiya tugagunga qadar boshlang'ich darajada o'zgar olmay turadi. Tovar-moddiy zaxiralarning barcha harakatlari xarajatlarni hisobga oluvchi vaqtinchalik schyotlarda aks ettiriladi, masalan, materiallarni xarid qilish "Asosiy material zaxiralar" balans schyotida emas, balki "Materiallarni xarid qilish" schyotining debetida aks ettiriladi. Hisobot davri oxirida tovar-moddiy zaxiralarning qoldig'ining inventarizatsiyasi natijalari bo'yicha tovar-moddiy zaxiralarni hisobga oluvchi balans schyotlarini "Tovar-moddiy zaxiralar bo'yicha tuzatishlar" schyotlari bilan bog'langan holda debetlash yoki kreditlash orqali tuzatish yozuvlari amalga oshiriladi. Sotilgan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi butun hisobot davri mobaynida "Materiallarni xarid qilish" schyotining debetida "Tovar-moddiy zaxiralar bo'yicha tuzatishlar" schyotining qoldiq summasiga tuzatib yig'ib boriladi.

Tovar-moddiy zaxiralar bilan bog'liq operatsiyalarni tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olishning davriy va uzluksiz tizimlariga muvofiq, aks ettirish 6.5-rasmda keltirilgan.

Davriy hisobga olish tizimidan foydalanilganda, tovar-moddiy zaxiralar operatsiyalari bilan bog'liq schyotlarga tuzatish kiritish tartibi hamda hisobot yili oxirida tovar-moddiy zaxiralar qoldig'ini xato aks ettirish natijalari 6.6-rasmda keltirilgan.

Tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish tizimlarida tovar-moddiy zaxiralarning sotilgan va qoldig'i tannarxini baholash usullari (FIFO, LIFO va o'rtacha tortilgan qiymat bo'yicha)dan foydalanish hisobot davrining sof foydasiga ta'sirini 6.7-rasmda keltirilgan.

Ta'kidlab o'tish lozimki, tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olishning qo'llanadigan tizimi korxonaning hisob siyosatida 1-sonli BHMSda belgilangan tartibda aks ettirilishi lozim.

TMZni hisobga olish tizimlari

Operatsiyalar	A: Dastlabki TMZ	100 birlik \$6 = \$600
	B: Sotib olish	900 birlik \$6 = \$5400
	V: Sotish	600 birlik \$12 = \$7200

DAVRIY

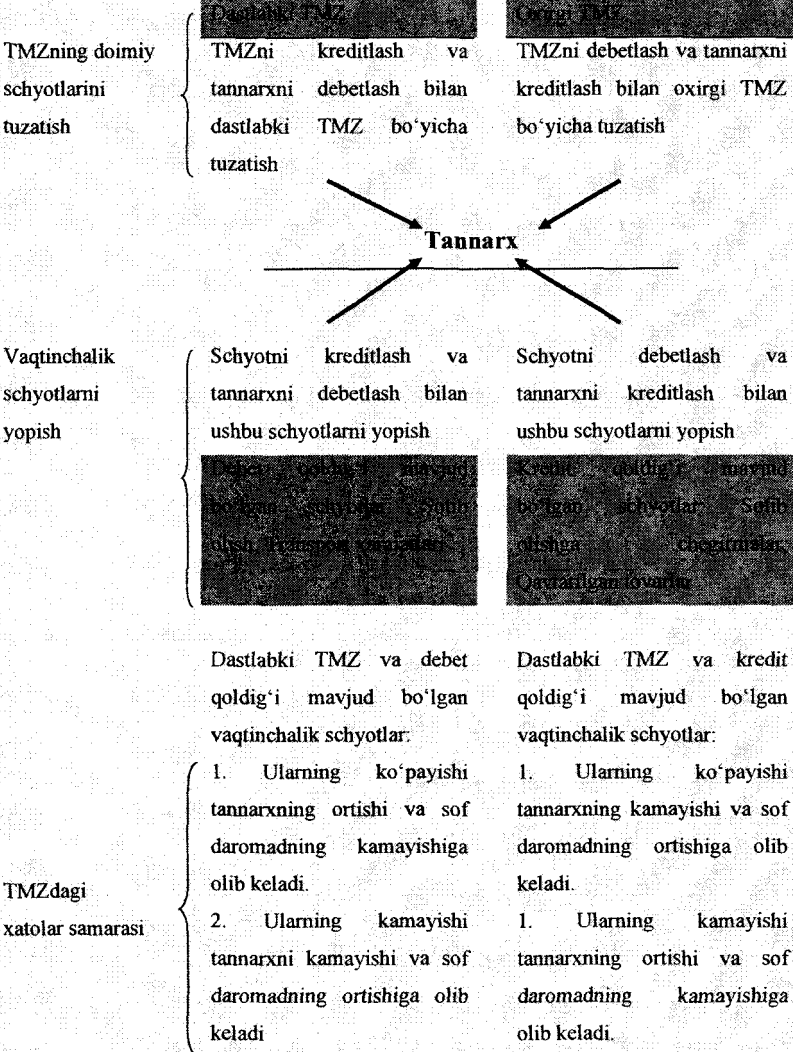
Sotish	Olinadigan schyotlar	TMZ
7200 B	B 7200	A 600
		600 Г
		Г 2400
Tannarx	To'lanadigan schyotlar	Sotib olishlar
B 3600	5400 V	B 5400
		5400 Г

UZLUKSIZ

Sotish	Olinadigan schyotlar	TMZ
7200 B	B 7200	A 600
		B 5400
		3600 B
Tannarx	To'lanadigan schyotlar	Г 2400
B 3600	5400 B	Yopadigan yozuvlar talab qilinmaydi

6.5-rasm. Tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish tizimlari

TMZ schyotlarini tuzatish va yopish

6.6-rasm. Tovar-moddiy zaxiralar schyotlarini tuzatish va yopish.

Davr oxirida TMZning hisob-kitobi

TMZ bo'yicha ma'lumotlar

01.01.2021	Dastlabki TMZ:	1000 birlik, bir birligi narxi 5 sh.b
10.01.2021	Sotib olish:	200 birlik, bir birligi narxi 8 sh.b
15.01.2021	Sotish:	500 birlik, bir birligi narxi 12 sh.b
20.01.2021	Sotib olish:	300 birlik, bir birligi narxi 6 sh.b
01.01.2021	Yakuniy TMZ:	1000 birlik (=1000+200-500+300)

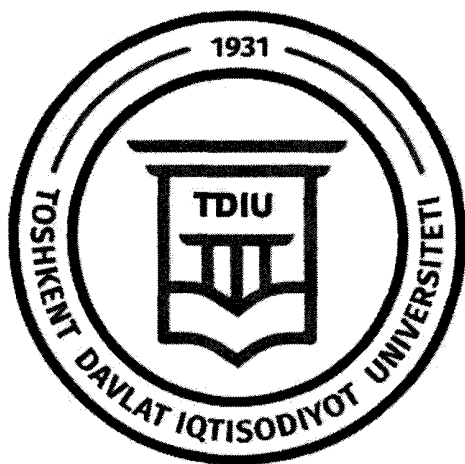
Davr oxirida TMZning hisob-kitobi:

LIFO - davriy :	= (1000 x 5 sh.b.)	5000 sh.b.
O'rtacha tortilgan TMZ	= (1000x5)+(200x8)+(300x6)/1500x1000	5600 sh.b.
→ FIFO - davriy :	= (300 x 6)+(200x8)+(500x5);	5900 sh.b.
→ FIFO - uzluksiz :	= (300 x 6)+(200x8)+(500x5);	5900 sh.b.
O'zgaruvchan o'rtacha :	= (((1000x5)+(200x8))/1200)x700+(300x6)	5650 sh.b.
LIFO - uzluksiz :	= (700 x 5) + (300 x 6)	5300 sh.b.

Foyda va zararlar hisobotiga ta'siri

	Davriy tizim			Uzluksiz tizim		
	LIFO	O'rtacha	FIFO	LIFO	O'rtacha	FIFO
Sotish	6000	6000	6000	6000	6000	6000
Sotish uchun tovarlar	8400	8400	8400	8400	8400	8400
Yakuniy TMZ	(5000)	(5600)	(5900)	(5900)	(5650)	(5300)
Sotilgan TMZ tannarxi	3400	2800	2500	2500	2750	3100
Yalpi foyda	2600	3200	3500	3500	3250	2900
Operatsion xarajatlar	1800	1800	1800	1800	1800	1800
Soliqqa tortilguncha daromadlar	800	1400	1700	1700	1450	1100
Foyda solig'i 35 %	280	490	595	595	508	385
Sof foyda	520	910	1105	1105	942	715
FIFO bo'yicha pul mablag'larining iqtisodi	315	105				

6.7-rasm. Davr oxirida tovar-moddiy zaxiraning hisob-kitobi.

*Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining
90 yilligiga bag‘ishlanadi*

4-§. Tovar-moddiy zaxiralarning kelib tushishi va baholanishi

4.1. Tovar-moddiy zaxiralarning kelib tushishi va baholanishining umumiy masalalari

Korxonada kelib tushgan va mulkiy huquqi korxonaga o'tgan tovar-moddiy zaxiralarning qiymati buxgalteriya balansiga kiritilishi kerak.

Tovar-moddiy zaxiralar korxonaga balansiga quyidagilar natijasida kiritilishi lozim:

- mahsulot yetkazib berish (oldi-sotdi) shartnomasi bo'yicha xarid qilinishi;
- ta'sischilardan korxonaning ustav kapitaliga ulush sifatida kelib tushishi;
- ta'sischilar tarkibidan chiqishda yoki tugatilayotgan tashkilotning mol-mulki uning ishtirokchilari o'rtasida taqsimlanayotganda, tashkilotning ilgari boshqa tashkilotning ustav kapitaliga kiritilgan ta'sis ulushi qaytarilishidan kelib tushishi;
- tekin kelib tushishi (hadya shartnomasi bo'yicha);
- ayirboshlash (almashtirish);
- uzoq muddatli aktivlar tarkibidan o'tkazilishi;
- ortiqcha (hisobga olinmagan) tovar-moddiy zaxiralarning aniqlanishi;
- ilgari berilgan tovar qarzining qaytarilishi yoki tovar qarzining olinishi;
- korxonaning o'zida tayyorlanishi;
- hisobot davri oxirida tugallanmagan va tugallanmagan ishlab chiqarish tarzida hisobga olinadigan ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish;
- tovar-moddiy zaxiralarga nisbatan mulkiy huquqi olinishiga olib kelgan boshqa operatsiyalar va hodisalar.

21-sonli BHMSga muvofiq, mulkiy huquqi korxonaga tegishli bo'lgan xomashyo, materiallar, yoqilg'i, ehtiyot qismlar, butlovchi buyumlar, sotib olingan yarimtayyor mahsulotlar, konstruksiyalar, detallar, tarabop materiallar, inventarlar, xo'jalik jihozlari va sh.k. boyliklar hamda ularni tayyorlash va xarid qilish bilan bog'liq xarajatlar to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

– 1010 –“Xomashyo va materiallar” schyotida quyidagilarning mavjudligi va harakati hisobga olinadi:

a) ishlab chiqarilayotgan mahsulotning tarkibiga kiradigan, uning asosini tashkil etadigan yoki uni tayyorlashda (ishlab chiqarishda) zarur tarkibiy qismlar hisoblaniladigan xomashyo va asosiy materiallar;

b) mahsulot ishlab chiqarishda yoki xo'jalik ehtiyojlari uchun sarflanadigan, texnik maqsadlar va ishlab chiqarish jarayoniga yordamlashishda ishtirok etadigan

yordamchi materiallar;

– **1030 –“Yoqilg‘ilar” schyotida** neft mahsulotlari, yoqilg‘i-moylash materiallari (neft, benzin, kerosin, dizel yoqilg‘isi va hokazolar), qattiq yoqilg‘i (ko‘mir, o‘tin va hokazolar) va gazsimon yoqilg‘i (gaz, gazolin), shuningdek, ishlab chiqarish chiqindilari va qattiq yoqilg‘i sifatida ishlatiladigan ikkilamchi moddiy boyliklarning mavjudligi va harakati hisobga olinadi. Yoqilg‘i-moylash materiallari uchun talonlardan foydalanilganda ham ularning hisobi 1030 –“Yoqilg‘ilar” schyotida yuritiladi;

– **1040 –“Ehtiyot qismlar” schyotida** mashina, uskuna, transport vositalari va shu kabilarni ta‘mirlash va eskirgan qismini almashtirish uchun mo‘ljallangan asosiy faoliyat uchun xarid qilingan yoki tayyorlangan, ehtiyot qismlarning mavjudligi va harakati hamda zaxiradagi avtomobil shinalari hisobga olinadi;

– **1050-“Qurilish materiallari” schyotida** qurilish konstruksiyalari va detallari, bino va inshootlarning qismlari, konstruksiya va detallarini qurish va parдоз qilish, qurilish detallarini tayyorlash, qurilish va montaj ishlarida ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun ishlatiladigan, shuningdek, boshqa ehtiyojlar uchun chetdan xarid qilingan qurilish materiallarining mavjudligi va harakati hisobga olinadi;

– **1060 –“Tara va tarabop materiallar” schyotida** taralarning barcha turlari (xo‘jalik inventari sifatida foydalaniladigan taralardan tashqari), shuningdek, taralar tayyorlash va ta‘mirlash uchun mo‘ljallangan materiallar va detallar (yashiklarni yig‘ish uchun detallar, bochka taxtasi, temir gardish va shu kabilar)ning mavjudligi va harakati yuritiladi. Yuklanadigan mahsulotlarning butligi va saqlanishini ta‘minlash maqsadida vagonlar, barjalar, samolyotlar, kemalarni qo‘shimcha jihozlash uchun mo‘ljallangan buyumlar 1010 –“Xomashyo va materiallar” schyotida hisobga olinadi;

– **1070-“Chetga qayta ishlash uchun berilgan materiallar” schyotida** chetga qayta ishlash uchun berilgan xomashyo va materiallarning mavjudligi va harakati hisobga olinadi. Bunda materiallarga qayta ishlov berish bilan bog‘liq chetdagi korxonalariga to‘langan xarajatlar bevosita qayta ishlashdan olingan buyumlarni hisobga oluvchi schyotlarning debetiga olib boriladi;

– **1080 –“Inventar va xo‘jalik jihozlari” schyotida** korxonaning joriy aktivlari tarkibiga kiradigan inventarlar, asboblar, xo‘jalik jihozlari va boshqa mehnat vositalarining mavjudligi va harakati hisobga olinadi. Korxonalar mustaqil ravishda inventarlar, asboblar va xo‘jalik jihozlarini hisobga oluvchi schyotlarni ularning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatidagi o‘rni va roliga qarab ochishi mumkin;

– **1090 –“Boshqa materiallar” schyotida** yuqorida keltirilgan schyotlarda

nazarda tutilmagan materiallarning mavjudligi va harakati hisobga olinadi. Bu yerda ishlab chiqarish chiqindilari (qirqimlar, qirindi va sh.k.); tuzatib bo'lmaydigan yaroqsiz mahsulotlar; asosiy vositalarning chiqib ketishidan olingan moddiy boyliklar (metallolom, yaroqsiz xomashyo, eskirgan shinalar, kameralar, yaroqsiz rezina, ishlatilgan moy, nigrol va h.k.) hisobga olinadi;

– *1510 –“Materiallarni tayyorlash va xarid qilish” schyotida* aylanma mablag'larga taalluqli bo'lgan moddiy boyliklarni tayyorlash va xarid qilish to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish amalga oshiriladi.

– *1610 –“Materiallar qiymatidagi farqlar” schyotida* moddiy boyliklarning haqiqiy tannarxi va hisob bahosi orasidagi farq to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish amalga oshiriladi.

21-sonli BHMSga muvofiq, ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish jarayoni bilan bog'liq xarajatlar va tugallanmagan ishlab chiqarish to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

– *2010 –“Asosiy ishlab chiqarish” schyotida* korxonaning asosiy faoliyat turi hisoblangan mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish xarajatlari to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish amalga oshiriladi.

Analitik hisob xarajatlarning turlari va chiqarilayotgan mahsulot (ish, xizmat)larning turlari bo'yicha yuritiladi. xarajatlarning yuzaga kelish joylari va boshqa belgilari bo'yicha guruhlanishi, shuningdek, kalkulyatsion hisob alohida schyotlar tizimida amalga oshiriladi. Ushbu schyotlarning tarkibi va foydalanish uslubiyatini har bir korxonada o'zining ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish faoliyati, tuzilishi, boshqarishni tashkil etish xususiyatlariga qarab belgilaydi. Agar xarajatlarning vujudga kelish joyi va boshqa belgilari bo'yicha guruhlanishi hamda kalkulyatsion hisob alohida schyotlar tizimida hisobga olinmasa, 2010 –“Asosiy ishlab chiqarish” schyotining analitik hisobi ham korxonaning alohida bo'linmalari bo'yicha yuritiladi;

– *2310 –“Yordamchi ishlab chiqarish” schyotida* korxonaning asosiy ishlab chiqarishiga yoki asosiy faoliyatiga yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi hisoblangan ishlab chiqarish xarajatlari to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish amalga oshiriladi.

Analitik hisob xarajatlarning turlari va chiqarilayotgan mahsulotlarning turlari bo'yicha yuritiladi. xarajatlarning yuzaga kelish joylari va boshqa belgilari bo'yicha guruhlanishi, shuningdek, kalkulyatsion hisob alohida schyotlar tizimida amalga oshiriladi. Ushbu schyotlarning tarkibi va foydalanish uslubiyatini har bir korxonada o'zining ishlab chiqarish faoliyati, tuzilishi, boshqarishni tashkil etish xususiyatlariga

qarab belgilaydi. Agar xarajatlarning vujudga kelish joyi va boshqa belgilari bo'yicha guruhlanishi hamda kalkulyatsion hisob alohida schyotlar tizimida hisobga olinmasa, 2310 –“Yordamchi ishlab chiqarish” schyotining analitik hisobi ham korxonaning alohida bo'linmalari bo'yicha yuritiladi;

– **2510 –“Umumishlab chiqarish xarajatlari” schyotida** korxonaning umumishlab chiqarish xarajatlari, ya'ni ikki va undan ortiq turda mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish jarayoniga tegishli xarajatlar to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish amalga oshiriladi. 2510 –“Umumishlab chiqarish xarajatlari” schyotida umumishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan xarajatlar aks ettiriladi, jumladan:

- mashina va uskunalarni saqlash va ulardan foydalanish bo'yicha;
- ishlab chiqarishga taalluqli bo'lgan asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amortizatsiya ajratmalari bo'yicha;
- ishlab chiqarishga taalluqli bo'lgan asosiy vositalarni ta'mirlash xarajatlari;
- ishlab chiqarishdagi mol-mulkning sug'urta xarajatlari;
- ishlab chiqarish binolarini isitish, yoritish va saqlash xarajatlari;
- ishlab chiqarishda foydalaniladigan ishlab chiqarish binolari, mashina va uskunar, boshqa ijaraga olingan vositalar uchun ijara to'lovlari;
- ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatishda band bo'lgan ishlab chiqarish xodimlarining mehnat haqi;
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

Umumishlab chiqarish xarajatlarini alohida hisob obyektlari orasida taqsimlash tartibi korxonaning hisob siyosati orqali aniqlanadi. 2510 –“Umumishlab chiqarish xarajatlari” schyoti bo'yicha analitik hisob korxonaning alohida bo'linmalari va xarajatlar moddalari bo'yicha yuritiladi;

– **2610 –“Ishlab chiqarishdagi yaroqsiz mahsulotlar” schyotida** ishlab chiqarishdagi yaroqsiz mahsulot hisobiga yo'qotishlar to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish amalga oshiriladi. 2610 –“Ishlab chiqarishdagi yaroqsiz mahsulotlar” schyoti bo'yicha analitik hisob korxonaning alohida sexlari, mahsulot turlari, xarajat moddalari va yaroqsiz mahsulotlarning vujudga kelish sabablari bo'yicha yuritiladi;

– **2710 –“Xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklar” schyotida** xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklarda ishlab chiqarilgan mahsulot, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlar bilan bog'liq xarajatlar to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish amalga oshiriladi.

Buxgalteriya hisobi nuqtayi nazaridan qaraganda, korxonaning *xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklari* sifatida korxonaning maqsadi bo'lgan faoliyati mahsulot

ishlab chiqarish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq bo'lmagan ishlab chiqarish va xo'jaliklar tushuniladi. Jumladan, 2710 –“Xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklar” schyotida korxonaning balansida bo'lgan sog'liqni saqlash obyektlari, bolalar bog'chalari, uy-joy kommunal xo'jaligi obyektlari, sport va madaniyat, tikuvxilik va boshqa maishiy xizmat ko'rsatish ustaxonalari, oshxona va bufetlar, ilmiy tadqiqot va konstruktorlikka oid ajratilgan bo'linmalarni saqlash xarajatlari aks ettiriladi.

2710 –“Xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklar” schyoti bo'yicha analitik hisob har bir xizmat ko'rsatuvchi xo'jalik va xarajat elementlari, moddalari bo'yicha va mahsulot turlari bo'yicha yuritiladi.

21-sonli BHMSga muvofiq, korxonada ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlar va qayta sotishga mo'ljallangan tovarlar (savdo faoliyati amalga oshirilsa yoki tayyor mahsulotga qo'shib sotilsa) to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish quyidagi schyotlarda amalga oshiriladi:

– **2810 –“Ombordagi tayyor mahsulotlar” schyotida** ishlab chiqarishning barcha texnologik jarayonlaridan o'tgan va sotish uchun tayyorlangan (olingan) tayyor mahsulotlar, shu jumladan, qisman korxonaning o'z ehtiyojlari uchun mo'ljallangan mahsulotlar to'g'risidagi axborotlarnin umumlashtirish amalga oshiriladi;

– **2820 –“Ko'rgazmadagi tayyor mahsulotlar” schyotida** ko'rgazma, yarmarka, reklama va ko'rsatish uchun mo'ljallangan tayyor mahsulotlar to'g'risidagi axborotlarnin umumlashtirish amalga oshiriladi;

– **2830 –“Komissiyaga berilgan tayyor mahsulotlar” schyotida** komissiya va konsignatsiya shartnomalari bo'yicha ortib jo'natilgan tayyor mahsulotlar to'g'risidagi axborotlarnin umumlashtirish amalga oshiriladi.

2810 –“Ombordagi tayyor mahsulotlar”, 2820 –“Ko'rgazmadagi tayyor mahsulotlar”, 2830 –“Komissiyaga berilgan tayyor mahsulotlar” schyotlari bo'yicha analitik hisob javobgar shaxslar bo'yicha, turlari (sortlar, partiyalar, kiplar) bo'yicha va tayyor mahsulotni saqlash joylari bo'yicha yuritiladi;

– **2910 –“Ombordagi tovarlar” schyotida** ulgurji va taqsimot bazalari, omborlar, umumiy ovqatlanish korxonalarining saqlash joylarida, sabzavotni saqlash joylari va shu kabilarda saqlanayotgan mavjud tovar zaxiralarining naqdligi va harakati to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish amalga oshiriladi;

– **2920 –“Chakana savdodagi tovarlar” schyotida** chakana savdo korxonalari (do'konlar, palatkalar, laryoklar, kiosklar va hokazolar) va umumiy ovqatlanish korxonalarining bufetlaridagi tovarlarning naqdligi va harakati to'g'risidagi

axborotlarni umumlashtirish amalga oshiriladi;

– **2930** –“*Ko‘rgazmadagi tovarlar*” *schyotida* ko‘rgazmalar, yarmarkalar, reklama va ko‘rsatish uchun mo‘ljallangan tovarlar to‘g‘risidagi axborotlarni umumlashtirish amalga oshiriladi. Tovarlar 2930 –“Ko‘rgazmadagi tovarlar” *schyotida* hisobga olinganda tovarlar uchun javobgarlik vaqtincha bir moddiy javobgar shaxsdan boshqasiga o‘tadi;

– **2940** –“*Prokatdagi buyumlar*” *schyotida* prokatga (ijaraga) berish uchun mo‘ljallangan buyumlarning naqdligi va harakati to‘g‘risidagi axborotlarnin umumlashtirish amalga oshiriladi. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 34-bobi “Mol-mulk ijarasi”ga muvofiq, prokat shartnomasi bu mulk ijarasi shartnomasining bir turi hisoblanadi. Prokatga berilgan buyumlar bilan bog‘liq operatsiyalarning hisobi operativ ijara bilan bog‘liq operatsiyalar hisobiga o‘xshash tarzda amalga oshiriladi;

– **2950** –“*Tovarlar bilan band va bo‘sh taralar*” *schyotida* tovarlar bilan band va bo‘sh turgan taralarning (chakana savdo korxonalaridagi va umumiy ovqatlanish korxonalarining bufetlaridagi shisha taralardan tashqari) naqdligi va harakati to‘g‘risidagi axborotlarni umumlashtirish amalga oshiriladi;

– **2960** –“*Komissiyaga berilgan tovarlar*” *schyotida* boshqa korxonalarga komissiya va konsignatsiya shartnomasi bo‘yicha berilgan tovarlar to‘g‘risidagi axborotlarni umumlashtirish amalga oshiriladi;

– **2970** –“*Yo‘ldagi tovarlar*” *schyotida* hisobot davri oxirida yo‘lda qolgan (omborga kelib tushmagan) tovarlar to‘g‘risidagi axborotlarni umumlashtirish amalga oshiriladi.

– **2980** –“*Savdo ustamasi*” *schyoti* ,agar chakana savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarida tovarlar hisobda sotish bahosida yuritilsa, tovarlarning savdo ustama (chegirma)lari to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni umumlashtirish uchun mo‘ljallangan. Umumiy ovqatlanish korxonalarida 2980 –“Savdo ustamasi” *schyotida* omborxonalar, bufetlar va oshxonalaridagi mavjud oziq-ovqat mahsulotlari va tovarlarning savdo ustamalari, shuningdek, oshxona va bufet mahsulotlariga sotish bahosida ularning qiymatiga belgilangan tartibda qo‘yiladigan ustama summalari hisobga olinadi;

– **2990** –“*Boshqa tovarlar*” *schyotida* 2910-2950- *schyotlarda* aks ettirilmaydigan boshqa tovarlar to‘g‘risidagi axborotlarni umumlashtirish amalga oshiriladi.

Tovarlarini hisobga oluvchi *schyotlar* (2900) bo‘yicha analitik hisob moddiy javobgar shaxslar, tovarlarning nomlari (navi, guruhleri, toylar) va tovarlarning

saqlanish joylari bo'yicha yuritiladi.

Oldingi hisobot davri oxiridagi tovar-moddiy zaxiralar qoldig'i ushbu hisobot yili boshlanishiga o'tkaziladi. Unga ushbu hisobot davri davomida sotib olingan yoki yaratilgan tovar-moddiy zaxiralar qiymati qo'shiladi. Hosil bo'lgan summa sotilgan mahsulot va ushbu hisobot davri oxiridagi tovar-moddiy zaxiralar qoldig'i o'rtasida taqsimlanadi. Birinchi ko'rsatkich moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda (sotilgan mahsulot (ish, xizmat) va tovarlar tannarxi tarkibida) ko'rsatiladi va asosiy faoliyatdan olingan sof foydani hisoblashda ishlatiladi, ikkinchisi buxgalteriya balansida aks ettiriladi.

O'zbekiston Respublikasi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunining va 4-sonli BHMSga muvofiq, tovar-moddiy zaxiralarni baholash quyidagi ikki bahoning eng pasti bo'yicha – balans tuzilayotgan sanadagi tannarx (sotib olish narxi yoki ishlab chiqarish tannarxi) bo'yicha yoki bozor bahosi (realizatsiya qilishning sof qiymati) bo'yicha amalga oshiriladi. Boshqacha qilib aytganda, tovar-moddiy zaxiralar qoldiqlari qiymatini moliyaviy hisobotda aks ettirishda (buxgalteriya balansining 140-satri - 1-shakl), korxonalar balans tuzilishi sanasidagi tovar-moddiy zaxiralari aniq moddasining qiymatini (sotib olish narxi yoki ishlab chiqarish tannarxi) uning balans tuzilishi sanasida aniqlangan bozor qiymatiga solishtirishi va buxgalteriya balansining tegishli satrida olingan narxlarning eng kami bo'yicha aks ettirishi kerak.

Tovar-moddiy zaxiralarning buxgalteriya hisobida tegishli tarzda tan olingan tannarxi O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari va 4-sonli BHMS bilan belgilangan hollardan tashqari o'zgartirilmaydi.

Tovar-moddiy zaxiralar korxonaning buxgalteriya balansiga tannarxi bo'yicha kiritiladi hamda ular xarid qiymatini (yetkazib beruvchiga to'lanadigan summa) va xarid qilish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlarni o'z ichiga oladi. Amaliyotda buxgalteriya hisobi tovar-moddiy zaxiralarning xarid qiymati (yetkazib beruvchi to'lanadigan summalar) va ularni sotib olish bilan bog'liq barcha xarajatlar *tovar-moddiy zaxiralarning xarid qilish qiymati* deb ataladi.

Tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bilan bog'liq bo'lgan va ularning tannarxiga kiritiladigan xarajatlarga quyidagilar kiritiladi:

- bojxona bojlari va yig'implari;
- tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bilan bog'liq bo'lgan soliq va yig'implar summolari (agar ular qoplanmasa (hisobga olishga qabul qilinmasa));
- tovar-moddiy zaxiralar ta'minotchi va vositachi tashkilotlar orqali xarid qilinganda, ularga to'lanadigan to'lovlar (vositachilik haqi);

– tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bilan bog‘liq bo‘lgan tovar-moddiy zaxiralarni sertifikatlash va ularni texnik shartlarga muvofiq, sinash bo‘yicha xarajatlar;

– tovar-moddiy zaxiralarni tayyorlash va ularni ayni paytdagi joylashish yoki foydalanish joyiga yetkazib berish bo‘yicha transport–Tayyorlov xarajatlari. Ular tayyorlash, yuklash–Tushirish ishlari va tovar-moddiy zaxiralarni barcha turdagi transport bilan ularni ayni paytdagi joylashish yoki foydalanish joyiga transportda tashish uchun (fraxt) to‘lovlarni amalga oshirish bo‘yicha xarajatlar, shu jumladan, tovar-moddiy zaxiralarni transportda tashishda xatarlarni sug‘urtalash bo‘yicha xarajatlardan tashkil topadi.

Tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bilan bog‘liq bo‘lgan va ularning tannarxiga boshqa xarajatlar ham kiritilishi mumkin.

Savdo diskontlari, chegirmalar va shu kabi chegiruvlar tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilishi xarajatlarini belgilash chog‘ida amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi “Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida”gi qonunining 10-moddasiga muvofiq, xo‘jalik shartnomasi yetkazib beriladigan tovarning (ishning, xizmatning) miqdori, bahosi hisob-kitob shakllari va boshqa muhim shartlarni o‘z ichiga olishi kerak. Shundan kelib chiqqan holda xaridorga chegirma taqdim etish shartlari shartnomada ko‘zda tutilishi lozim.

Shartnomaga muvofiq, tovar-moddiy zaxiralar chegirma bilan xarid qilinganda, ular quyidagi tartibda buxgalteriya hisobida aks ettiriladi.

Xaridor tomonidan tovar-moddiy zaxiralarni qabul qilish sanasida foydalanilgan chegirmalar, agar tasdiqlovchi birlamchi hisob hujjatlari mavjud bo‘lganda, ular xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralari qiymatini kamaytirishga olib boriladi (sotib olish xarajatlari tarkibiga kiritilmaydi).

Tovar-moddiy zaxiralarni olingan chegirmalarni hisobga olgan holda xarid qilish operatsiyalari buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko‘rib o‘tamiz. Korxonada tovar sotib olish uchun shartnoma imzoladi. shartnoma shartlariga muvofiq, tovar bir birligining narxi– 8 500 so‘m. Shuningdek, shartnomada tovarning ma’lum bir miqdori xarid qilinganda, chegirmalar taqdim etishning quyidagi shartlari ko‘rsatilgan:

500 dan – 1000 donagacha – xarid narxining 3 % miqdorida;

1001 dan – 2000 donagacha – xarid narxining 5 % miqdorida;

2000 donadan ortsa – xarid narxining 7 % miqdorida.

Korxonaga chegirmalar taqdim etish shartlaridan foydalangan holda tovardan 1000 dona, ya'ni 8 245 000 so'mga $(8\,500 \times 1000) \times (100-3\%)/100$ yoki (chegirma hisobga olinmagan holdagi tovarning qiymati: $8\,500 \times 1000$ dona = 8 500 000 so'm; chegirma summasi: $8\,500\,000 \times 3\% = 255\,000$ so'm; chegirma hisobga olingan holdagi tovar qiymati: $8\,500\,000 - 255\,000 = 8\,245\,000$ so'm) xarid qildi.

Tovar-moddiy zaxiralarni olingan chegirmalarni hisobga olgan holda xarid qilish operatsiyalari korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

debet materiallarni hisobga oluvchi schyotlar (1000) yoki tovarlarni hisobga oluvchi schyotlar (2900) – 8 245 000 so'm;
Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti – 8 245 000 so'm;

Yoki (agar tovarlarni xarid qilish bo'yicha birlamchi hisob hujjatlarida chegirma summasi alohida ajratib ko'rsatilgan bo'lsa):

debet materiallarni hisobga oluvchi schyotlar (1000) yoki tovarlarni hisobga oluvchi schyotlar (2900) – 8 245 000 so'm;
Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti – 8 245 000 so'm;

bir vaqtning o'zida, chegirma summasiga

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti – 255 000 so'm;

kredit materiallarni hisobga oluvchi schyotlar (1000) yoki tovarlarni hisobga oluvchi schyotlar (2900) – 255 000 so'm.

Tovar-moddiy zaxiralari qabul qilingan sanadan so'ng ularni xarid qilish bo'yicha shartnoma shartlarini bajarish natijasida yuzaga kelgan (olingan) chegirmalar, tashkilotning moliyaviy natijalariga olib boriladi va sotib olingan tovar-moddiy zaxiralar qiymatini kamaytirmaydi.

Tovar-moddiy zaxiralar qabul qilingan sanadan so'ng ularni xarid qilish bo'yicha shartnoma shartlarini bajarish natijasida yuzaga kelgan (olingan) chegirmalar hisobga olgan holda xarid qilish operatsiyalari buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib o'tamiz. Korxonaga tovarni sotib olish uchun shartnoma imzoladi. shartnoma shartlariga ko'ra tovar bir birligining narxi 8 500 so'm. Shuningdek, shartnomada chegirmalar taqdim etishning quyidagi shartlari ko'rsatilgan:

tovar yetkazib berilgandan so'ng to'lov 15 kun ichida amalga oshirilsa – yetkazib berish qiymatining 3 % miqdorida;

tovar yetkazib berilgandan so‘ng to‘lov 10 kun ichida amalga oshirilsa – yetkazib berish qiymatining 4 % miqdorida;

tovar yetkazib berilgandan so‘ng to‘lov 5 kun ichida amalga oshirilsa – yetkazib berish qiymatining 5% miqdorida.

Korxonaga 1000 dona tovarni 8 500 000 so‘mga ($1000 \text{ dona} \cdot 8\,500$) xarid qildi va tovar-moddiy zaxiralarni qabul qilish paytida to‘lov qachon amalga oshirilishi aniq emas, chunki shartnomaga muvofiq, yetkazib berilgan tovarlar uchun to‘lov 60 kun ichida amalga oshirish mumkinligi belgilangan.

Tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bilan bog‘liq mazkur operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagi tartibda aks ettiriladi:

debet materiallarni hisobga oluvchi schyotlar (1000) yoki

tovarlarni hisobga oluvchi schyotlar (2900) – 8 500 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 8 500 000 so‘m.

Korxonaga taqdim etilgan chegirma shartlaridan foydalanish to‘g‘risida qaror qabul qilib, tovar uchun to‘lovni tovar yetkazib berilgan kundan 12 kun keyin amalga oshirdi. Shu tariqa, korxonaga chegirma sharti amal qiladigan davr ichida to‘lovni amalga oshirganligi sababli 3 foizlik chegirma taqdim etildi. Ushbu holda chegirma summasi 255 000 so‘mni ($8\,500\,000 \times 3\% = 255\,000$) tashkil etadi.

Chegirma shartlarining bajarilishini hisobga olgan holda yetkazib berilgan tovarlar uchun to‘lov buxgalteriya hisobida quyidagi tartibda aks ettiriladi:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 8 500 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 8 245 000 so‘m;

kredit hisob-kitob schyotidagi pul mablag‘larini hisobga oluvchi schyotlar (5100) – 8 245 000 so‘m;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 255 000 so‘m.

Qo‘shimcha tovar-moddiy zaxiralar tekin olinganda, agar tasdiqlovchi birlamchi hisob hujjatlari mavjud bo‘lganda, sotib olingan tovar-moddiy zaxiralar qiymati barcha olingan tovar-moddiy zaxiralar miqdoriga (tekin olingan tovar-moddiy zaxiralarini ham hisobga olgan holda) taqsimlash orqali ularning tannarxi aniqlanadi.

Qo‘shimcha tovar-moddiy zaxiralar tekin olinganda, xarid qilish operatsiyalari buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko‘rib o‘tamiz. Korxonaga tovarni sotib olish uchun shartnoma imzoladi. shartnoma shartlariga muvofiq, tovar bir birligining narxi – 8 500 so‘m. Shuningdek, shartnomada tovarning ma‘lum bir

miqdori xarid qilinganda, natural turdagi chegirmalar (natural chegirma) taqdim etishning quyidagi shartlari ko'rsatilgan:

500 dan – 1000 donagacha – natural chegirma sifatida qo'shimcha 50 dona tekin;

1001 dan – 2000 donagacha – natural chegirma sifatida qo'shimcha 100 dona tekin;

2000 donadan ortsa – natural chegirma sifatida qo'shimcha 150 dona tekin.

Korxonaga chegirma berish shartidan foydalangan holda 1000 dona tovarni xarid qildi va bir paytning o'zida aynan Shu tovardan natural chegirma sifatida qo'shimcha 50 dona tekin oldi.

Shunday qilib, tovarning bir birligining qiymati, natural chegirma sifatida qo'shimcha tekin olinganini ham hisobga olgan holda 8 095,24 so'mni ($8\,500\,000 / (1000 + 50)$) tashkil etadi.

Tovar-moddiy zaxiralarni natural chegirmani hisobga olgan holda xarid qilish bo'yicha mazkur operatsiya buxgalteriya hisobida quyidagi tartibda aks ettiriladi:

debet materiallarni hisobga oluvchi schyotlar (1000) yoki

tovarlarni hisobga oluvchi schyotlar (2900) – 8 500 000 so'm;

(1050 dona tovar har birining tannarxi 8095,24 so'm bo'yicha);

Kredit: 6010 – "Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to'lanadigan schyotlar" schyoti – 8 500 000 so'm.

Ushbu holda, analitik hisobda 1050 dona tovarning har birining tannarxi 8 095,24 so'mni tashkil etadi.

Avval yetkazib berilgan tovar-moddiy zaxiralar hisobidan qo'shimcha tovar-moddiy zaxiralar tekin olinganda, mazkur bandeda belgilangan tartibda hisoblab chiqarilgan qo'shimcha olingan tovar-moddiy zaxiralar tannarxi hisobot davrining moliyaviy natijalariga olib boriladi.

Agar tovar-moddiy zaxiralarini sotib olish paytida avvalgi xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarini hisobga olgan holda qo'shimcha tovar-moddiy zaxiralari tekin olinganda, avval xarid qilingan va oxirgi xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralari to'g'ri keladigan qo'shimcha tekin olingan tovar-moddiy zaxiralari ulushlari aniqlanadi. Bunda oxirgi xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralari qiymati ularga to'g'ri keladigan qo'shimcha tekin olingan tovar-moddiy zaxiralari ulushini hisobga olgan holda kirim qilinadi.

Avval yetkazib berilgan tovar-moddiy zaxiralar hisobidan qo'shimcha tovar-moddiy zaxiralar tekin olinganda, xarid qilish operatsiyalari buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib o'tamiz.

Korxonada tovar xarid qilish bo'yicha 2021-yil 15-martda shartnoma imzoladi. Shartnoma shartlariga muvofiq, tovar bir birligining narxi 25 000 so'mni tashkil etadi. Shartnomaning maxsus shartlariga muvofiq, agar xaridor tovardan-yil davomida jami 1 200 donadan ortiq xarid qilsa, sotuvchi tomonidan natural chegirma sifatida aynan shu tovardan qo'shimcha 50 dona tekin berilishi belgilangan.

Korxonada 2021-yil 16-mayda 1000 dona va 2021-yil 10-avgustda yana 400 dona tovar xarid qilgan natijada mol yetkazib beruvchi tomonidan tovardan natural chegirma sifatida 50 dona qo'shimcha tovar tekin berildi (Chunki korxonada jami 1 400 dona tovarni xarid qilmoqda).

1. Xarid qilingan har bir partiyadagi tovarlar ulushi aniqlanadi:

(1) jami sotib olingan tovarlar hajmida avvalgi sotib olingan tovarlar partiyasining ulushi (2021-yil 16-may)

$$100/1400 \times 100 \% = 71,4 \%$$

(2) jami sotib olingan tovarlar hajmida oxirgi xarid qilingan tovarlar partiyasining ulushi

$$400/1400 * 100 \% = 28,6 \%$$

2. Chegirma sifatida tekin olingan qo'shimcha tovarlar avval xarid qilingan va oxirgi xarid qilingan tovarlar partiyasi ulushlariga taqsimlanadi.

(1) avval xarid qilingan tovarlar partiyasi (2021-yil 16-may) ulushiga to'g'ri keladigan tekin olingan tovarlar miqdori:

$$71,4 \% \times 50 = 36 \text{ dona};$$

(2) oxirgi xarid qilingan tovarlar partiyasining (2021-yil 10-avgust) ulushiga to'g'ri keladigan tekin olingan tovarlar miqdori

$$28,6 \% \times 50 = 14 \text{ dona.}$$

Oxirgi xarid qilingan tovarlar, shu jumladan, oxirgi xarid qilingan tovarlar partiyasining ulushiga to'g'ri keladigan tekin olingan tovarlarni hisobga olgan holda bir birligining tannarxi 24 155 so'mni $(25\ 000 \times 400) / (400+14)$ tashkil etadi.

Avvalgi xarid qilingan partiya ulushiga tegishli 36 dona tekin olingan tovarlar qiymati 868 725 so'mni $(25\ 000 \times 1000/1000+36)$ tashkil etib, mazkur summa hisobot davrining moliyaviy natijalariga olib boriladi.

Yuqorida qayd etilgan tovar-moddiy zaxiralarni natural chegirmani hisobga olgan holda xarid qilish bo'yicha operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagi tartibda aks ettiriladi:

a) birinchi partiya tovarlar 2021-yil 16-mayda xarid qilinganda (1000 dona tovar 25 000 so'mdan):

debet materiallarni hisobga oluvchi schyotlar (1000) yoki tovarlarni hisobga oluvchi schyotlar (2900) – 25 000 000 so‘m;
Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 25 000 000 so‘m;

b) oxirgi partiya tovarlar 2021-yil 10-avgustda xarid qilinganda (10 000 000 so‘mga 414 (400+14) dona va 868 725 so‘mga 36 dona tovar kirim qilinadi):

debet materiallarni hisobga oluvchi schyotlar (1000) yoki tovarlarni hisobga oluvchi schyotlar (2900) – 10 868 725 so‘m;
Kredit: 6010 avgust “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 10 000 000 so‘m;

Kredit: 9390 avgust “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 868 725 so‘m
 10 868 725 so‘m (10 000 000+868 725).

Shunday qilib, buxgalteriya hisobida chegirmalarni aks ettirish uchun Xaridorga shartnomaga muvofiq, chegirma taqdim etilganligini tasdiqlovchi hujjatlar talab etiladi. “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 14-moddasiga va “Buxgalteriya hisobida hujjatlar va hujjatlar aylanishi to‘g‘risida”gi nizomga muvofiq, tashkilotlar tomonidan amalga oshirilayotgan barcha xo‘jalik operatsiyalari ularni tasdiqlovchi hujjatlar bilan rasmiylashtirilishi va buxgalteriya hisobi yuyuritish uchun asos bo‘lishi belgilangan.

Sotuvchida chegirmalarni buxgalteriya hisobi 21-sonli BHMSda keltirilgan tartibda amalga oshiriladi. shartnoma shartlariga muvofiq, berilgan sotuv chegirmalari hisobi 9050 –“Xaridorlar va buyurtmachilarga berilgan chegirmalar” schyoti orqali yuritiladi.

Shunga alohida e‘tibor qaratish kerakki, buxgalteriya hisobi amaliyotida xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralar tannarxiga ularni xarid qilish bo‘yicha to‘lovlarni amalga oshirish xarajatlarining ham kiritilishi ko‘p uchraydi. Bu noto‘g‘ridir. Chunonchi, xarid qilingan tovar-moddiy zaxira uchun haq to‘lash bilan bog‘liq xarajatlar (akkreditiv ochish xarajatlari, o‘tkazmalar uchun bank komissiyasi, tovar-moddiy zaxiralarni chet el valutasiga xarid qilishda valutani ayirboshlash (konvertatsiyalash) bo‘yicha komissiya va boshqa bank xizmatlari), tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bo‘yicha shartnomalarni tayyorlash, ro‘yxatdan o‘tkazish va yopish bilan bog‘liq xarajatlar hamda aktivlarni xarid qilish bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan boshqa xarajatlar *tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlarga qo‘shilmaydi*, balki ular sodir bo‘lgan hisobot davrida xarajatlar sifatida tan olinadi.

Tovar-moddiy zaxiralarni qarz kapitali hisobiga sotib olinganda yoki tayyorlanganda, kredit (qarz)dan foydalanganlik uchun hisoblanadigan foizlar to'liq yoki qisman kredit hisobiga sotib olingan yoki tayyorlangan *tovar-moddiy zaxiralar tannarxiga kiritilmaydi*.

Agar shartnoma shartlarida xarid qilinadigan tovar-moddiy zaxiralar uchun to'lovni kechiktirish yoki bo'lib-bo'lib to'lash nazarda tutilgan bo'lsa, mazkur tovar-moddiy zaxiralar buxgalteriya hisobiga to'lovni kechiktirish yoki bo'lib-bo'lib to'lash taqdim etilmasdan sotiladigan qiymat bo'yicha qabul qilinadi. Bunda tovar-moddiy zaxiralarning to'lovni kechiktirish yoki bo'lib-bo'lib to'lash taqdim etilmasdan sotiladigan qiymati bilan sotib olinayotgan tovar-moddiy zaxiralar bo'yicha umumiy to'lov summasi o'rtasidagi farq to'lovni kechiktirish yoki bo'lib-bo'lib to'lash davri mobaynida joriy to'lovning kechiktirish yoki bo'lib-bo'lib to'lash bo'yicha to'lovlarning umumiy summasidagi salmog'idan kelib chiqib, moliyaviy xarajatlar (foizlar bo'yicha xarajatlar) sifatida tan olinadi.

“Xarajatlar tarkibi to'g'risida nizom”ga muvofiq, yuqorida sanalgan xarajatlar boshqa operatsion xarajatlar yoki moliyaviy faoliyat bilan bog'liq xarajatlar tarkibiga kiritiladi.

Tovar-moddiy zaxiralarga qo'shimcha ishlov berish va ularni foydalanishga yaroqli holga keltirish bo'yicha ishlar bilan bog'liq xarajatlar (tegishli holatga keltirish bo'yicha ishlar bilan bog'liq xarajatlar) korxonaning mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq bo'lmagan navlarga ajratish, o'rab-joylash (qadoqlash) va ularni tovar ko'rinishiga keltirish bo'yicha xarajatlarini o'z ichiga oladi. Yaroqli holga keltirish bo'yicha ishlar bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar, ularning korxonaning o'z kuchi bilan, chet tashkilotlar tomonidan bajarilishidan qat'i nazar tovar-moddiy zaxiralarning tannarxiga kiritiladi.

Korxonaning transport–Tayyorlov xarajatlari quyidagi usullardan biri bo'yicha hisobga olinadi yoki xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralar qiymatiga o'tkaziladi:

– transport–Tayyorlov xarajatlarini tovar-moddiy zaxiralar tannarxiga bevosita (to'g'ridan to'g'ri) kiritish (shartnoma narxiga qo'shish, ustav kapitaliga kiritilgan badalning pul bahosiga qo'shish, tekinga olingan va h.k. joriy qiymatiga qo'shish va shu kabilar);

– yetkazib beruvchining hisob-kitob hujjatlariga binoan transport–Tayyorlov xarajatlarini alohida sintetik 1510 – “Materiallarni tayyorlash va xarid qilish” schyotiga olib borib, keyinchalik ularni “Materiallar” elementi bo'yicha tovar-moddiy zaxiralar tannarxiga yoki ishlatilishiga qarab ishlab chiqarish xarajatlariga va

(yoki) davr xarajatlariga kiritish.

Shunga e'tibor berish kerakki, birinchi usul – transport–Tayyorlov xarajatlarini tovar-moddiy zaxiralar tannarxiga bevosita (to'g'ridan to'g'ri) kiritish usulidan tovar-moddiy zaxiralar nomenklaturasi ko'p bo'lmagan korxonalarda, shuningdek, tovar-moddiy zaxiralarning alohida turlari va guruhleri qiymati ancha salmoqli bo'lgan hollarda qo'llanilishi maqsadga muvofiq.

Ikkinchi usuldan foydalanganda, transport–Tayyorlov xarajatlarining summasi alohida yig'iladi va tovar-moddiy zaxiralarning tegishli nomlari (ushbu transport–Tayyorlov xarajatlari olib boriladigan partiyalar, guruhlar) o'rtasida taqsimlanadi.

Alohida yig'iladigan transport–Tayyorlov xarajatlari summasi korxonaning hisob siyosatida belgilangan davrga bog'liq holda davr oxiridagi tovar-moddiy zaxiralar qoldig'i summasi va ushbu davrda chiqib ketgan (ishlatilgan, sotilgan, tekin berilgan va shu kabilar) tovar-moddiy zaxiralar summasi o'rtasida taqsimlanadi.

Chiqib ketayotgan tovar-moddiy zaxiralarga tegishli bo'lgan transport–Tayyorlov xarajatlari summasi chiqib ketgan tovar-moddiy zaxiralar qiymatidan transport–Tayyorlov xarajatlarining o'rtacha foizini hisoblash orqali aniqlanib, ushbu tovar-moddiy zaxiralarning chiqib ketishi aks ettirilgan buxgalteriya hisobi schyotlari bilan bog'langan schyotlarida aks ettiriladi. Transport–Tayyorlov xarajatlarining o'rtacha foizi davr boshidagi transport–Tayyorlov xarajatlar qoldig'i va davr ichida qilingan transport–Tayyorlov xarajatlari summalarini davr boshidagi tovar-moddiy zaxiralar qoldig'i va davr ichida kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralar summasiga bo'lish bilan aniqlanadi.

Ta'kidlab o'tish lozimki, transport–Tayyorlov xarajatlarini hisobga olishning qo'llaniladigan usuli korxonaning hisob siyosatida 1-sonli BHMSda o'rnatilgan tartibda aks ettirilishi lozim.

Tovar-moddiy zaxiralari bo'yicha transport–Tayyorlov xarajatlarini hisobga olish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Korxonaning hisob siyosatida materiallarni xarid qilish bilan bog'liq transport–Tayyorlov xarajatlarini hisobga olishda alohida materiallarni tayyorlash va xarid qilishni hisobga oluvchi schyotlar (1500)dan foydalanilishi nazarda tutilgan. Quyidagi jadvalda mazkur korxonada bo'yicha materiallarni xarid qilish bilan bog'liq transport–Tayyorlov xarajatlari summasi to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Hisobot davri (joriy oy)da qiymati 90 000 000 so'm bo'lgan materiallar ishlab chiqarish jarayonida sarflangan. Qolgan materiallar boshqa korxonaning ustav kapitaliga ta'sischilarning qo'yilmalari (ulushi) sifatida berilgan.

**Materiallarni xarid qilish bilan bog‘liq
transport–Tayyorlov xarajatlari summasi to‘g‘risida ma’lumotlar**

Mazmuni	Materiallarning qiymati	Transport– Tayyorlov xarajatlari
1. Hisobot davri boshiga qoldiq	40 000 000	100 000
2. Hisobot davrida kelib tushgan, vujudga kelgan	80 000 000	200 000
3. Hisobot davrida chiqib ketgan (sotilgan, ustav kapitaliga ulush sifatida berilgan va h.k.) va ishlab chiqarish jarayoniga berilgan	100 000 000	250 000
4. Hisobot davri oxiridagi qoldiq (1 qt + 2-qt – 3qt)	20 000 000	50 000

Hisobot oyida chiqib ketgan materiallar bo‘yicha taqsimlanishi kerak bo‘lgan transport–Tayyorlov xarajatlari summasi quyidagidan iborat:

$$\frac{100\,000\text{ so‘m} + 200\,000\text{ so‘m}}{40\,000\,000\text{ so‘m} + 80\,000\,000\text{ so‘m}} \times 100\,000\,000\text{ so‘m} = 250\,000\text{ so‘m}$$

Mazkur oydagi materiallarni xarid qilish bilan bog‘liq transport–Tayyorlov xarajatlari o‘z ichiga quyidagilarni oladi: yordamchi materiallar – 20 000 so‘m, korxonaning transport bo‘limi tomonidan ko‘rsatilgan transport xizmatlari – 60 000 so‘m, ishchilarga ish haqi hisoblash 40 000 so‘m va ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasiga – 4 800 so‘m.

Transport–Tayyorlov xarajatlarini materiallar tannarxiga transport–Tayyorlov xarajatlarini alohida 1510 –“Materiallarni tayyorlash va xarid qilish” schyotiga olib borish usulida korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 1510 – “Materiallarni tayyorlash va xarid qilish” schyoti – 130 000 so‘m;
Kredit: 1010 – “Xomashyo va materiallar” schyoti – 20 000 so‘m;
Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 60 000 sum;
Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim bilan hisoblashlar” schyoti – 40 000 so‘m;

*Kredit: 6520 – “Maqsadli davalat jamg‘armalariga
to‘lovlar” schyoti – 4 800 so‘m.*

Materiallarni xizmat ko‘rsatish jarayoniga va boshqa korxonaga ustav kapitaliga ta‘sischilar qo‘yilmasi (ulushi) sifatida berish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– materiallar xizmat ko‘rsatish jarayoniga berilganda:

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 225 000 so‘m;

*Kredit: 1510 – “Materiallarni tayyorlash va
Xarid qilish” schyoti – 225 000 so‘m;*

$$\frac{90\,000\,000\text{ so‘m}}{100\,000\,000\text{ so‘m}} \times 250\,000\text{ so‘m} = 225\,000\text{ so‘m};$$

– materiallar boshqa korxonaga ustav kapitaliga ta‘sischilar qo‘yilmasi (ulushi) sifatida berilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 25 000 so‘m;

*Kredit: 1510 – “Materiallarni tayyorlash va
xarid qilish” schyoti – 25 000 so‘m*

(25 000 so‘m = 250 000 so‘m – 225 000 so‘m).

Tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi shakllanishi va ularni kirim qilish bilan bog‘liq bo‘lgan operatsiyalarni tovar-moddiy zaxiralarni kelib tushish manbayidan kelib chiqib, 21-sonli BHMSga muvofiq, buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini ko‘rib chiqamiz.

4.2. Haq evaziga xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

Haq evaziga xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi qoplanadigan (hisobga olishga qabul qilinadigan) soliqlarni chegirgan holda shartnomaga yoki ularning xarid qilinganligi, ishlar bajarilganligi, xizmatlar ko‘rsatilganligini tasdiqlovchi hujjatlarga muvofiq, yetkazib beruvchiga (sotuvchiga) to‘lanadigan summa hamda unga tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlarni qo‘shgan holda aniqlanadi.

Haq evaziga xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralar tannarxining shakllanishi va ushbu operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. 2021-yil 25-aprelda xomashyo va materiallarni xarid qilish bo‘yicha shartnoma imzolandi. shartnoma shartlariga ko‘ra 1 tonna xomashyoning narxi 4 000 000 so‘mga teng. shartnoma bo‘yicha xarid qilinadigan xomashyoni

umumiy miqdori 200 tonna. shartnoma shartiga ko‘ra, korxonadan 2021-yil 15-mayda xomashyo uchun oldindan 100 foiz to‘lov amalga oshirilishi kerak. Ammo bunday miqdordagi pul mablag‘lari ayni paytda bo‘lmagani tufayli korxonadan 2021-yil 15-mayda unga xizmat ko‘rsatuvchi bankdan qisqa muddatli kreditni oldi va xomashyo uchun to‘lovni amalga oshirdi. Kredit shartlari quyidagicha: muddati – berilgan kundan boshlab 6 oy, stavkasi – yillik 15 foiz, foizlar har kalendar oy oxirida to‘lanishi kerak. 2021-yil 25-mayda mol yetkazib beruvchi 70 tonna xomashyoni yuklab jo‘natdi, 2021-yil 20-iyunda esa xomashyoning qolgan qismini yuborgan. Xomashyoni yetkazib berish bilan bog‘liq xarajatlar mol yetkazib beruvchi tomonidan amalga oshirilgan va u 3 000 000 so‘mni tashkil qildi.

Xomashyoni xarid qilish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 15-may holatiga:

– qisqa muddatli bank kreditining olinishi:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 800 000 000 so‘m;

Kredit: 6810 – “Qisqa muddatli bank kreditlari” schyoti – 800 000 000 so‘m

(800 000 000 so‘m = 4 000 000 so‘m x 200 tonna);

– xarid qilinayotgan xomashyo uchun oldindan to‘lovni amalga oshirish:

Debet: 4310 – “TMQ bo‘yicha mol yetkazib beruvchi va pudratchilarga berilgan bo‘naklar” schyoti – 800 000 000 so‘m

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” – 800 000 000 so‘m.

2017-yil 25-may holatiga:

– mol yetkazib beruvchi tomonidan yuklab jo‘natilgan xomashyoni kirim qilish:

Debet: 1010 – “Xomashyo va materiallar” schyoti – 280 000 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 280 000 000 so‘m

(280 000 000 so‘m = 4 000 000 so‘m x 70 tonna);

– xarid qilingan xomashyoni yetkazib berish (tashish) bilan bog‘liq xarajatlar summasiga:

Debet: 1010 – “Xomashyo va materiallar” schyoti yoki

1510 – “Materiallarni tayyorlash va sotib olish” schyoti – 1 050 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 1 050 000 so‘m

(15 000 so‘m = 3 000 000 so‘m / 200 tonna);

(1 050 000 so‘m = 15 000 so‘m x 70 tonna);

– mol yetkazib beruvchiga xomashyo uchun ilgari o‘tkazib berilgan bo‘nakni hisobga olish:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 280 000 000 so‘m;

Kredit: 4310 – “TMQ bo‘yicha mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo‘naklar” schyoti – 280 000 000 so‘m.

2021-yil 30-may holatiga:

– olingan qisqa muddatli kredit bo‘yicha-may oyi uchun foizlar hisoblanishi:

Debet: 9610 – “Foizlar ko‘rinishidagi xarajatlar” schyoti – 1 920 000 so‘m;

Kredit: 6920 – “Hisoblangan foizlar” schyoti – 1 920 000 so‘m;

(1 920 000 so‘m = (800 000 000 x 15 %) / 365 x 16 kun (sentyabrdagi));

– qisqa muddatli kredit bo‘yicha hisoblangan foizlarni to‘lash:

Debet: 6 920 – “Hisoblangan foizlar” schyoti – 1 920 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” – 1 920 000 so‘m

2021-yil 20-iyun holatiga:

– mol yetkazib beruvchi tomonidan yuklab jo‘natilgan xomashyoni kirim qilish:

Debet: 1010 “Xomashyo va materiallar” schyoti – 520 000 000 so‘m;

Kredit: 6010 “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 520 000 000 so‘m;

(520 000 000 so‘m = 4 000 000 so‘m x 130 tonna);

– mol yetkazib beruvchiga xomashyo uchun ilgari o‘tkazib berilgan bo‘nakni hisobga olish:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 520 000 000 so‘m

Kredit: 4310 – “TMQ bo‘yicha mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo‘naklar” schyoti – 520 000 000 so‘m;

(520 000 000 so‘m = 800 000 000 so‘m – 280 000 000 so‘m);

– xarid qilingan xomashyoni yetkazib berish (tashish) bilan bog‘liq xarajatlar summasiga:

Debet: 1010 – “Xomashyo va materiallar” schyoti yoki 1510 – “Materiallarni tayyorlash va sotib olish” schyoti – 1 950 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 1 950 000 so‘m

(15 000 so‘m = 3 000 000 so‘m / 200 tonna);

(1 950 000 so‘m = 15 000 so‘m x 130 tonna);

– mol yetkazib beruvchiga xomashyoni yetkazib berish bilan bog‘liq xarajatlar bo‘yicha bo‘lgan qazdorlik o‘tkazib berilganda:

*Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 3 000 000 so‘m;*

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” – 3 000 000 so‘m.

2021-yil 31-iyun holatiga:

– olingan qisqa muddatli kredit bo‘yicha-iyun oyi uchun foizlar hisoblanishi:

*Debet: 9610 – “Foizlar ko‘rinishidagi
xarajatlar” schyoti –1 684 644 so‘m;*

Kredit: 6920 – “Hisoblangan foizlar” schyoti – 1 684 644 so‘m

(10 191 780 so‘m = (800 000 000 x 15 %) / 365 x 31 kun (-oktabrdagi));

– qisqa muddatli kredit bo‘yicha hisoblangan foizlarni to‘lash:

Debet: 6 920 – “Hisoblangan foizlar” schyoti – 1 684 644 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” – 1 684 644 so‘m.

To‘lovlar muddatidan ilgari amalga oshirilishi natijasida beriladigan pul chegirmalari bilan haq evaziga xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralar tannarxining shakllanishi va ushbu operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. 2021-yil 3-iyulda ehtiyot qismlarni xarid qilish to‘g‘risida shartnoma imzolandi. xarid qilinayotgan ehtiyot qismlarning shartnomada ko‘rsatilgan umumiy summasi 50 000 000 so‘mni tashkil etadi. shartnoma shartlariga muvofiq, tovarga bo‘lgan egalik huquqi xaridorga uni qabul qilib olish paytida o‘tadi va korxonaga umumiy xarid qiymatining 15 foizi miqdorida oldindan to‘lovni amalga oshirish kerak. Qarzning qolgan qismi esa tovar qabul qilingan sanadan boshlab 90 kun davomida to‘lab beriladi. Bunda shartnomaga asosan, xaridor ushbu qazdorlikni tovar qabul qilingan sanadan boshlab 15 kun ichida to‘lab bersa, qazdorlikning qolgan summasiga nisbatan 3 foizlik chegirmadan foydalanishi mumkin. Korxonaga 2021-yil 5-iyulda shartnomada ko‘rsatilgan miqdorda oldindan to‘lovni amalga oshirdi. 2021-yil 17-iyulda umumiy shartnomaviy narxda ehtiyot qismlar qabul qilib olindi. 2021-yil 25-iyulda korxonaga qazdorlikning qolgan qismini to‘ladi va mol yetkazib beruvchi tomonidan berilgan chegirmadan foydalandi.

To‘lovlar muddatidan ilgari amalga oshirilishi natijasida beriladigan pul chegirmalari bilan moy filʼtrlarini xarid qilish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 5-iyul holatiga:

– shartnoma bo'yicha amalga oshirilgan oldindan to'lov summasiga:

Debet: 4310 – “TMQ bo'yicha mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

berilgan avanslar” schyoti – 7 500 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 7 500 000 so‘m

(7 500 000 so‘m = 50 000 000 so‘m x 15/100).

2021-yil 17-iyul holatiga:

- xarid qilingan ehtiyot qismlarning omborga kirim qilinishi:

Debet: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 50 000 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to'lanadigan schyotlar” schyoti – 50 000 000 so‘m;

– mol yetkazib beruvchi oldida yuzaga kelgan qarzdorlik bilan ilgari to'langan avansni hisobga olish:

Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to'lanadigan schyotlar” schyoti – 7 500 000 so‘m;

Kredit: 4310 – “TMQ bo'yicha mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

berilgan avanslar” schyoti – 7 500 000 so‘m;

2021-yil 25-iyul holatiga:

– xarid qilingan moy filtrlar bo'yicha qarzdorlikning qolgan summasini to'lab berish:

Debet: 6 010 “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to'lanadigan schyotlar” schyoti – 42 500 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 41 225 000 so‘m;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 1 275 000 so‘m;

(42 500 000 so‘m = 50 000 000 so‘m – 7 500 000 so‘m);

(41 225 000 so‘m = 42 500 000 so‘m – 1 275 000 so‘m);

(1 275 000 so‘m = 42 500 000 so‘m x 3/100).

To'lovlar muddatini kechiktirish yoki bo'lib-bo'lib to'lash nazarda tutilgan holda haq evaziga xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralar tannarxining shakllanishi va ushbu operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Korxonada 2021-yil 25-martda “Roysons-elektrik” kompaniyasi bilan 20 ta komplekt maishiy konditsioner sotib olish bo'yicha shartnoma tuzdi. Shartnomada maishiy konditsionerning bitta komplekti narxi, agar to'lov o'z vaqtida amalga oshirilsa, 1 400 000 so‘m deb belgilangan. Biroq, maishiy konditsionerlar uchun to'lov jami 2-yil davomida to'lanishi sharti bilan xarid qilinayotganligi va pul mablag'lari har chorak oxirida teng ulushlarda kiritilishi

kelishil ganligi bois, “Roysons-elektrik” kompaniyasi bitta konditsioner komplektini 1 520 000 so‘m bahosida sotishga rozi. shartnoma shartlariga ko‘ra, birinchi to‘lov tovar yuklab jo‘natilgan kunda amalga oshirilishi kerak. 2021-yil 1-aprelda konditsionerlarning hammasi “Roysons-elektrik” kompaniyasi tomonidan yuklab jo‘natildi va shu kuniyoq birinchi to‘lov amalga oshirildi. Shartnomaga ko‘ra, tovarlarga bo‘lgan egalik qilish huquqi ular yuklangan paytda xaridorga o‘tadi.

Maishiy konditsionerlarni xarid qilish va ular bo‘yicha to‘lovlarni amalga oshirish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 1-aprel holatiga:

– xarid qilingan maishiy konditsionerlarning kirim qilinishi:

Debet: 1080 – “Inventar va xo‘jalik jihozlari” schyoti – 28 000 000 so‘m;

*Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 14 000 000 so‘m;*

*Kredit: 7010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 14 000 000 so‘m*

(28 000 000 so‘m = 20 ta komplekt x 1 400 000 so‘m);

– xarid qilingan maishiy konditsionerlar bo‘yicha birinchi to‘lovning amalga oshirilishi:

*Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 3 800 000 so‘m;*

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 3 800 000 so‘m

(30 400 000 so‘m = 20 ta komplekt x 1 520 000 so‘m);

(3 800 000 so‘m = 30 400 000 so‘m / 8-marta).

Tovar-moddiy zaxiralar uchun to‘lov muddatini uzaytirish sharti bilan xarid qilish kuni va ular bo‘yicha birinchi to‘lovni amalga oshirish kuni bir-biriga mos kelishi tufayli to‘lov muddatini kechiktirmasdan yoki bo‘lib-bo‘lib to‘lash shartisiz sotiladigan tovar-moddiy zaxiralarning qiymati va xarid qilinadigan tovar-moddiy zaxiralar bo‘yicha to‘lovlarning umumiy summasi o‘rtasidagi farq moliyaviy xarajatlar (foizlar bo‘yicha xarajatlar) sifatida tan olinmaydi, to‘lanadigan summa esa mol yetkazib beruchi oldidagi asosiy qarzning kamayishiga o‘tkaziladi.

Yuqorida aytilganidek, to‘lov muddatini kechiktirish yoki bo‘lib-bo‘lib to‘lash sharti nazarda tutilmasdan sotiladigan tovar-moddiy zaxiralarning qiymati va xarid qilinadigan tovar-moddiy zaxiralar bo‘yicha to‘lovlarning umumiy summasi o‘rtasidagi farq (2 400 000 so‘m = 30 400 000 so‘m – 28 000 000 so‘m) to‘lov

muddati uzaytirilgan yoki bo‘lib-bo‘lib to‘lash amalga oshiriladigan *to‘lovlarning umumiy summasidagi joriy to‘lovlarning ulushli salmog‘iga bog‘liq holda* to‘lov muddati kechiktirilgan yoki bo‘lib-bo‘lib amalga oshiriladigan to‘lov davri davomidagi moliyaviy xarajatlar (foizlar bo‘yicha xarajatlar) sifatida tan olinadi. Bunda *joriy to‘lovning to‘lovlar umumiy summasidagi ulushli salmog‘i* quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\text{Joriy to‘lovning ulushli salmog‘i} = \frac{\text{To‘lovlarni amalga oshirish sanasidan boshlab amalga oshirilgan jami to‘lovlar summasi}}{\text{Shartnomada ko‘zda tutilgan umumiy to‘lovlar summasi}}$$

Har bir to‘lov amalga oshirilganda, foizlar bo‘yicha xarajatlar summasi (tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish sanasida paydo bo‘lgan majburiyat yuzaga kelgan kunda amalga oshirilgan birinchi to‘lovdan tashqari) quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

Foizlar bo‘yicha xarajatlar summasi = (Joriy to‘lovning ulushli salmog‘i x bo‘lib-bo‘lib to‘lashdagi umumiy farq summasi) – oldingi davrlarda hisoblangan foizlar bo‘yicha xarajatlarning jamg‘arilgan summasi.

2021-yil 30-iyun holatiga:

– *xarid* qilingan maishiy konditsionerlar bo‘yicha navbatdagi to‘lovning amalga oshirilishi:

Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 3 200 000 so‘m;

Debet: 9610 “Foizlar ko‘rinishidagi xarajatlar” schyoti – 600 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 3 800 000 so‘m.

Bunda foizlar bo‘yicha xarajatlar hisobi quyidagi ko‘rinishga ega:

Joriy to‘lovlarning ulushli salmog‘i – 25 % (7 600 000 / 30 400 000);

Foizlar bo‘yicha xarajatlar – 600 000 so‘m (22 000 000 x 25/100).

2021-yil 30-sentabr:

– *xarid* qilingan maishiy konditsionerlar bo‘yicha navbatdagi to‘lovning amalga oshirilishi:

Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 3 500 000 so‘m;

Debet: 9610 – “Foizlar ko‘rinishidagi xarajatlar” schyoti – 300 000 so‘m;

Kredit: 5110 ‘Hisob-kitob schyoti» schyoti – 3 800 000 so‘m.

Bunda foizlar bo'yicha xarajatlar hisobi quyidagi ko'rinishga ega:

Joriy to'lovlarning ulushli salmog'i – 37,5 % (11 400 000 / 30 400 000);

Foizlar bo'yicha xarajatlar – 300 000 so'm ((2 400 000 x 37,5/100) – 600 000 so'm.

4.3. Chet el valutasida xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

Chet el valutasida xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bilan bog'liq bo'lgan tegishli xarajatlarni qo'shgan holda, ularning xarid qilinganligini tasdiqlovchi boshlang'ich hisob hujjatlarida (tovarning kuzatuv hujjatlari yoki bojxona yuk deklaratsiyasida) ko'rsatilgan qiymatidan kelib chiqib, ularni buxgalteriya hisobiga qabul qilish sanasidagi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bank kursi bo'yicha qayta hisoblash yo'li bilan so'mda belgilanadi.

Shuningdek, chet el valutasida xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi 22-sonli BHMSga muvofiq, aniqlanadi.

Chet el valutasida xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralar tannarxining shakllanishi va ushbu operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Korxonada 2021-yil 4-iyulda xorijlik mol yetkazib beruvchi bilan umumiy qiymati 50 000 AQSh dollari bo'lgan ehtiyot qismlarni xarid qilish bo'yicha shartnoma tuzdi. Yetkazib berish shartnomasiga muvofiq, xaridor mol yetkazib beruvchining bankidagi akkreditiv schyotiga ehtiyot qismlarning qiymatining 50 %ini oldindan o'tkazib berishi kerak. 2021-yil 4-iyulda korxonada mol yetkazib beruvchining bankida akkreditiv schyotini ochgan va shartnomada ko'rsatilgan summani o'tkazgan. Akkreditiv schyotini ochish sanasidagi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bir AQSh dollarining so'mga nisbatan belgilangan kursi 10 950 so'mni tashkil etgan. Akkreditiv schyotini ochish bilan bog'liq xarajatlar o'tkazilgan valuta summasidan 0,2 %ni, akkreditiv o'tkazma bo'yicha bankning komissiyasi o'tkazma summasidan 1,2%ni, shartnomani tayyorlash uchun huquqShu noslik firmasiga to'langan summa 150 AQSh dollarini, shartnomani ro'yxatga olish va yopish bilan bog'liq xarajatlar esa shartnoma summasidan 0,05 %ni tashkil etgan. Bundan tashqari milliy valuta AQSh dollariga almashtirilganda almashtirilgan xorijiy valuta summasidan 0,2 % miqdorda vositachilik haqi to'langan. 2021-yil 8-avgustda ehtiyot qismlar yuklab jo'natilgan. Ehtiyot qismlarni transport (tashish va yuklab tushirish ishlari) xarajatlari 3 000 AQSh dollarini va yetkazib berishni sug'urta qilish

bo'yicha xarajatlari 1 000 AQSh dollarini tashkil etgan. Bojxona yuk deklaratsiyasi 2021-yilning 15-iyulida taqdim etilgan. Bojxona qonunchiligiga muvofiq, bojxona to'lovlari quyidagilardan iborat: bojxona boji 10 % (misol uchun), QQS 15 % va bojxona yig'imi – 0,2 %. Bojxona yuk deklaratsiyasini to'ldirish sanasidagi Markaziy bankning bir AQSh dollarining so'mga nisbatan belgilangan kursi – 10 980 so'm.

Ikkita holatni (korxonaning qo'shilgan qiymat solig'i to'lovchisi bo'lib hisoblanishidan kelib chiqib) ko'rib chiqamiz.

1-holat. Korxonaga qo'shilgan qiymat solig'i to'lovchisi bo'lib hisoblanadi.

Birinchi navbatda, ehtiyot qismlarning AQSh dollaridagi shartnoma qiymatini Bojxona yuk deklaratsiyasini to'ldirish sanasidagi O'zbekistont Respublikasi Markaziy banki AQSH dollarining so'mga nisbatan belgilangan kursiga ko'paytirish yo'li bilan ehtiyot qismlarning so'mdagi shartnoma qiymatini aniqlaymiz: **549 000 000 so'm** (50 000 AQSh dollari x 10 980 so'm).

Ikkinchi navbatda ehtiyot qismlarning shartnoma qiymatidan kelib chiqib,bojxona to'lovlari aniqlaymiz. Bojxona to'lovlari:

- bojxona boji – 54 900 000 so'm (549 000 000 x 10 /100);
- QQS – 90 585 000 so'm ((549 000 000 + 54 900 000) x 15 /100);
- bojxona yig'imlari – 1 098 000 so'm (549 000 000 x 0,2/100).

Ehtiyot qismlarning tannarxiga qo'shiladigan bojxona to'lovlari **55 998 000 so'm** (54 900 000 + 1 098 000)ni tashkil etadi.

Uchinchi navbatda transport (tashish va yuklab tushirish ishlari) xarajatlari va yetkazib berishni sug'urta qilish bo'yicha xarajatlarning ekvivalentini aniqlaymiz. Transport (tashish va yuklab tushirish ishlari) xarajatlari 32 940 000 so'm (3 000 AQSh dollari x 10 980 so'm)ni, yetkazib berishni sug'urta qilish bo'yicha xarajatlari esa 10 980 000 so'm (1 000 AQSH dollari x 10 980 so'm)ni tashkil etadi. Ehtiyot qismlarning tannarxiga qo'shiladigan xarid qilish bilan bog'liq boshqa xarajatlar summasi

43 920 000 so'm (32 940 000 + 10 980 000)ni tashkil etadi.

To'rtinchi navbatda xarid qilingan ehtiyot qismlarning haqini to'lash bilan bog'liq xarajatlarni summasini va ularning ekvivalentini aniqlaymiz:

– *akkreditiv schyotini ochish bilan bog'liq xarajatlar quyidagilardan iborat:*

25 000 AQSh dollari = 50 000 AQSh dollari x 50 / 100;

50 AQSH dollari = 25 000 AQSh dollari x 0,2 / 100;

547 500 so'm = 50 AQSh dollari x 10 950 so'm;

– *akkreditiv o'tkazma bo'yicha bankning komissiyasi xarajatlari quyidagilardan*

iborat:

25 000 AQSh dollari = 50 000 AQSh dollari x 50 / 100;

300 AQSh dollari = 25 000 AQSh dollari x 1,2 / 100;

3 285 000 so‘m = 300 AQSh dollari x 10 950 so‘m;

– *shartnomani tayyorlash uchun to‘lov to‘lash bilan bog‘liq xarajatlar quyidagidan iborat:*

1 642 500 so‘m = 150 AQSh dollari x 10 950 so‘m;

– *shartnomani ro‘yxatga olish va yopish bo‘yicha xarajatlar quyidagidan iborat:*

25 AQSH dollari = 50 000 AQSh dollari x 0,05 / 100;

273 750 so‘m = 25 AQSh dollari x 10 950 so‘m.

– *chet el valutasini almashtirish xarajatlari quyidagidan iborat:*

250 AQSH dollari = 50 000 AQSh dollari x 0,5 / 100;

2 737.500 so‘m = 250 AQSH dollari x 10 950 so‘m.

Xarid qilingan ehtiyot qismlarning tannarxiga qo‘shilmaydigan xarid qilingan ehtiyot qismlarning haqini to‘lash bilan bog‘liq xarajatlarning yig‘indisi **8 486 250 so‘m** (547 500+3 285 000+1 642 500+273 750+2 737 500)ni tashkil etadi.

Xarid qilingan ehtiyot qismlarning tannarxi **648 918 000 so‘m** (549 000 000+55 998 000+43 920 000)ni tashkil etadi.

Ehtiyot qismlarni xarid qilish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 4-iyul holatiga:

– mol yetkazib beruvchining bankida akkreditiv schyot ochish:

Debet: 5510 – “Akkreditivlar” schyoti – 273 750 000 so‘m;

Kredit: 5210 – “Mamlakat ichidagi valuta

Schyotlari” schyoti – 273 750 000 so‘m;

(273 750 000 so‘m = 25 000 AQSh dollari x 10 950 so‘m);

– xarid qilingan ehtiyot qismlarning haqini to‘lash bilan bog‘liq xarajatlar summasiga:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 8 486 250 so‘m;

Kredit: 5210 – “Mamlakat ichidagi valuta schyotlari” schyoti – 8 486 250 so‘m.

2021-yil 8-iyul holatiga buxgalteriya yozuvlari talab qilinmaydi.

2021-yil 15-iyul holatiga:

– ehtiyot qismlarni tannarxi bo‘yicha kirim qilish:

Debet: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 648 918 000 so‘m;

*Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 549 000 000 so‘m;*

*Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha
qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti – 55 998 000 so‘m;*

*Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 43 920 000
so‘m;*

– qoplashga qabul qilinadigan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasiga:

*Debet: 4410 – “Byudjetga soliqlar va yig‘imlar bo‘yicha bo‘nak
to‘lovlari (turlari bo‘yicha)” schyoti –90 585 000 so‘m;*

*Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha
qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti – 90 585 000 so‘m;*

– bojxona to‘lovlari bo‘yicha byudjetga qarz to‘langanda:

*Debet: 6 410 – “Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha
qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti– 68 078 000 so‘m;*

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 68 078 000 so‘m;
(146 583 000 so‘m = 90 585 000 + 55 998 000);

– akkreditiv schyotda turgan valuta mablag‘larini qayta baholanganda:

Debet: 5510 – “Akkreditivlar” schyoti – 750 000 so‘m;

*Kredit: 9540 – “Valutalar kursi farqidan
Daromadlar” schyoti – 750 000 so‘m;*

(274 500 000 so‘m = 25 000 AQSh dollari x 10 980 so‘m);

(750 000 so‘m = 274 500 000 so‘m – 273 750 000 so‘m);

– akkreditiv schyotidagi valuta mablag‘lari qoplashga qabul qilinganda:

*Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti –99 500 000 so‘m;*

Kredit: 5510 – “Akkreditivlar” schyoti – 99 500 000 so‘m;

(274 500 000 so‘m = 25 000 AQSh dollari x 10 980 so‘m);

– xarid qilingan ehtiyot qismlar bo‘yicha mol yetkazib beruvchilar oldidagi qarzdorlik qoplanganda:

*Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti –274 500 000 so‘m;*

*Kredit: 5210 – “Mamlakat ichidagi valuta
Schyotlari” schyoti – 274 500 000 so‘m;*

(274 500 000 so‘m = 25 000 yevro x 3 980 so‘m);

– xarid qilingan ehtiyot qismlar bo‘yicha transport (tashish va yuklab tushirish

ishlari) xarajatlari va yetkazib berishni sug'urta qilish bo'yicha qarzdorlik qoplanganda:

Debet: 6 990 – "Boshqa majburiyatlar" schyoti – 43 920 000 so'm;

Kredit: 5210 – "Mamlakat ichidagi valuta

Schyotlari" schyoti – 43 920 000 so'm.

2-holat. Korxonaga qo'shilgan qiymat solig'i to'lovchisi bo'lib hisoblanmaydi.

Birinchi navbatda, ehtiyot qismlarning AQSh dollaridagi shartnoma qiymatini Bojxona yuk deklaratsiyasini to'ldirish sanasidagi O'zbekistonda Respublikasi Markaziy banki AQSH dollarining so'mga nisbatan belgilangan kursiga ko'paytirish yo'li bilan ehtiyot qismlarning so'mdagi shartnoma qiymatini aniqlaymiz: **549 000 000 so'm** (50 000 AQSh dollari x 10 980 so'm).

Ikkinchi navbatda ehtiyot qismlarni shartnoma qiymatidan kelib chiqib, bojxona to'lovlari aniqlaymiz. Bojxona to'lovlari:

– bojxona boji – 54 900 000 so'm (549 000 000 x 10 / 100);

– QQS – 90 585 000 so'm ((549 000 000 + 54 900 000) x 15 / 100);

– bojxona yig'implari – 1 098 000 so'm (549 000 000 x 0,2 / 100).

Ehtiyot qismlarni tannarxiga qo'shiladigan bojxona to'lovlari **146 583 000 so'm** (54 900 000 + 90 585 000 + 1 098 000)ni tashkil etadi.

Uchinchi navbatda transport (tashish va yuklab tushirish ishlari) xarajatlari va yetkazib berishni sug'urta qilish bo'yicha xarajatlarining ekvivalentini aniqlaymiz. Transport (tashish va yuklab tushirish ishlari) xarajatlari 32 940 000 so'm (3 000 AQSh dollari x 10 980 so'm)ni, yetkazib berishni sug'urta qilish bo'yicha xarajatlari esa 10 980 000 so'm (1 000 AQSh dollari x 10 980 so'm)ni tashkil etadi. Ehtiyot qismlarning tannarxiga qo'shiladigan xarid qilish bilan bog'liq boshqa xarajatlar summasi

43 920 000 so'm (32 940 000 + 10 980 000)ni tashkil etadi.

To'rtinchi navbatda xarid qilingan ehtiyot qismlarning haqini to'lash bilan bog'liq xarajatlar summasi va ularning ekvivalentini aniqlaymiz:

– *akkreditiv schyotini ochish bilan bog'liq xarajatlar quyidagilardan iborat:*

25 000 AQSh dollari = 50 000 AQSh dollari x 50 / 100;

50 AQSh dollari = 25 000 AQSh dollari x 0,2 / 100;

547 500 so'm = 50 AQSh dollari x 10 950 so'm;

– *akkreditiv o'tkazma bo'yicha bankning komissiyasi xarajatlari quyidagilardan iborat:*

25 000 AQSh dollari = 50 000 AQSh dollari x 50 / 100;

300 AQSH dollari = 25 000 AQSh dollari x 1,2 / 100;

3 285 000 so‘m = 300 AQSh dollari x 10 950 so‘m;

– *shartnomani tayyorlash uchun to‘lov to‘lash bilan bog‘liq xarajatlar quyidagidan iborat:*

1 642 500 so‘m = 150 AQSh dollari x 10 950 so‘m;

– *shartnomani ro‘yxatga olish va yopish bo‘yicha xarajatlar quyidagidan iborat:*

25 AQSH dollari = 50 000 AQSh dollari x 0,05 / 100;

273 750 so‘m = 25 AQSh dollari x 10 950 so‘m;

– *chet el valutasini almashtirish xarajatlari quyidagidan iborat:*

250 AQSh dollari = 50 000 AQSh dollari x 0,5 / 100;

2 737.500 so‘m = 250 AQSh dollari x 10 950 so‘m.

Xarid qilingan ehtiyot qismlarning tannarxiga qo‘shilmaydigan xarid qilingan ehtiyot qismlarning haqini to‘lash bilan bog‘liq xarajatlarning yig‘indisi **8 486 250 so‘m** (547 500+3 285 000+1 642 500+273 750+2 737 500)ni tashkil etadi.

Xarid qilingan ehtiyot qismlarning tannarxi **737.503 000 so‘m** (549 000 000+146 583 000+43 920 000)ni tashkil etadi.

Ehtiyot qismlarni xarid qilish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 4-iyul holatiga:

– mol yetkazib beruvchining bankida akkreditiv schyot ochish:

Debet: 5510 – “Akkreditivlar” schyoti – 273 750 000 so‘m;

Kredit: 5210 – “Mamlakat ichidagi valuta schyotlari” schyoti – 273750 000 so‘m;

(273 750 000 so‘m = 25 000 AQSh dollari x 10 950 so‘m);

– xarid qilingan ehtiyot qismlarning haqini to‘lash bilan bog‘liq xarajatlar summasiga:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 8 486 250 sum;

Kredit: 5210 – “Mamlakat ichidagi valuta schyotlari” schyoti – 8 486 250 so‘m.

2021-yil 8-iyul holatiga buxgalteriya yozuvlari talab qilinmaydi.

2021-yil 15-iyul holatiga:

– ehtiyot qismlarni tannarxi bo‘yicha kirim qilish:

Debet: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti –737 503 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 549 000 000 so‘m;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti – 146 583 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 43 920 000 so‘m;

– bojxona to‘lovlari bo‘yicha byudjetga qarz to‘langanda:

Debet: 6 410 – “Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti – 146 583 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 146 583 000 so‘m;

– akkreditiv schyotda turgan valuta mablag‘larini qayta baholanganda:

Debet: 5510 – “Akkreditivlar” schyoti – 750 000 so‘m;

Kredit: 9540 – “Valutalar kursi farqidan daromadlar” schyoti – 750 000 so‘m;

(274 500 000 so‘m = 25 000 AQSh dollari x 10 980 so‘m);

(750 000 so‘m = 274 500 000 so‘m – 273 750 000 so‘m);

– akkreditiv schyotidagi valuta mablag‘lari qoplashga qabul qilinganda:

Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 99 500 000 so‘m;

Kredit: 5510 – “Akkreditivlar” schyoti – 99 500 000 so‘m;

(274 500 000 so‘m = 25 000 AQSh dollari x 10 980 so‘m);

– xarid qilingan ehtiyot qismlar bo‘yicha mol yetkazib beruvchilar oldidagi qarzdorlik qoplanganda:

Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 99 500 000 so‘m;

Kredit: 5210 – “Mamlakat ichidagi valuta schyotlari” schyoti – 99 500 000 so‘m;

(274 500 000 so‘m = 25 000 yevro x 10 980 so‘m);

– xarid qilingan ehtiyot qismlar bo‘yicha transport (tashish va yuklab tushirish ishlari) xarajatlari va yetkazib berishni sug‘urta qilish bo‘yicha qarzdorlik qoplanganda:

Debet: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 43 920 000 so‘m;

Kredit: 5210 – “Mamlakat ichidagi valuta Schyotlari” schyoti – 43 920 000 so‘m.

4.4. Korxonada ustav kapitaliga ta‘sischilarning qo‘yilmalari (ulushi) sifatida olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

Korxonaning ustav kapitaliga ulush sifatida olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi, agar qonun hujjatlarida boshqa tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, korxonada ta'sischilari (ishtirokchilari) tomonidan kelishilgan qiymat asosida aniqlanadi. Agar tashkilot tomonidan tovar-moddiy zaxiralar ustav kapitaliga ulush sifatida olinayotganda, tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bilan bog'liq bo'lgan tegishli xarajatlar mavjud bo'lsa, tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi ushbu xarajatlar summasiga oshiriladi.

Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlarda ustav fondi (ustav kapili)ga ta'sischilarning qo'yilmalari (ulushi) sifatida pul, qimmatli qog'ozlar, boshqa narsa yoki mulkiy huquqlar yoki pulda bahosi mavjud bo'lgan boshqa beriladigan huquqlar bo'lishi mumkin.

Jamiyatning aksiyalari va boshqa qimmatli qog'ozlarini to'lash qonunchilikda belgilangan tartibda pul va boshqa to'lov vositalari, mol-mulk, shuningdek, pulda bahosi mavjud bo'lgan huquqlar (shu jumladan, mulkiy) amalga oshiriladi. Jamiyatning aksiyalarini to'lash shakli ularni ta'sis etishda jamiyatni ta'sis etish shartnomasi (qayta tashkil etish qarori) yoki jamiyatning ustavida, qo'shimcha aksiya va boshqa qimmatli qog'ozlar chiqarishda esa ularni joylashtirish to'g'risidagi qarorda belgilanadi.

Korxonada ustav kapitaliga ta'sischilarning qo'yilmalari (ulushi) sifatida olingan tovar-moddiy zaxiralar tannarxining shakllanishi va ushbu operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Aksiyadorlik jamiyatining ustav kapitali 6 000 000 000 so'm va u 1 200 000 dona aksiyaga ajratilgan bo'lib, aksiyaning nominal qiymati – 5 000 so'm. Jamiyat ta'sis etilganda, aksiyalar nominal qiymat bo'yicha joylashtirilishi hamda 10 foizi tovar-moddiy zaxiralar va 80 foizi asosiy vositalar, pul mablag'lari va boshqa aktivlar bilan to'lanishi ta'sis hujjatlarida aytib o'tilgan. *Tovar-moddiy zaxiralar sifatida quyidagilar kiritilgan: yoqilg'i-moylash materiallari – 80 000 000 so'm, ehtiyot qismlar 90 000 000 so'm, inventar va xo'jalik jihozlari – 30 000 000 so'm, o'stirishdagi va boquvdagi hayvonlar – 400 000 000 so'm (o'stirishda bo'lgan g'unajinlar – 110 000 000 so'm, qo'ylar – 70 000 000 so'm, g'ozlar – 14 000 000 so'm, o'rdaklar – 16 000 000 so'm; bo'rdoqiga boqilayotgan otlar – 20 000 000 so'm, buqalar – 80 000 000 so'm va sigirlar – 90 000 000 so'm).*

Ikkita holatni (tovar-moddiy zaxiralarni yetkazib berish bilan bog'liq xarajatlarning amalga oshirilishidan kelib chiqib) ko'rib chiqamiz.

1-holat. Ta'sischi (aksiyador)lar aksiya qiymatining 10 foizini tovar-moddiy

zaxiralar hisobidan to‘ladi. Yetkazib berish xarajatlarini ta’sischi o‘z kuchi bilan amalga oshirdi.

Aksiyalar qiymatining to‘lovi sifatida ta’sischilardan kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarni kirim qilish jamiyatning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– ta’sis hujjatlariga muvofiq, jamiyatning ustav kapitali summasiga:

*Debet: 4610 – “Ustav kapitaliga ta’sischilarning
ulushlari bo‘yicha qarzi” schyoti – 6 000 000 000 so‘m;*

Kredit: 8310 – “Oddiy aksiyalar” schyoti – 6 000 000 000 so‘m;

– aksiyalar qiymatini to‘lash bo‘yicha ta’sischilardan tovar-moddiy zaxiralar kelib tushishi:

Debet: 1030 – “Yoqilg‘i” schyoti – 80 000 000 so‘m;

Debet: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 90 000 000 so‘m;

*Debet: 1080 – “Inventar va xo‘jalik
jihozlari” schyoti – 30 000 000 so‘m;*

Debet: 1110 – “O‘stirishdagi hayvonlar” schyoti – 210 000 000 so‘m;

Debet: 1120 – “Bo‘rdoqidagi hayvonlar” schyoti – 190 000 000 so‘m;

*Kredit: 4610 – “Ustav kapitaliga ta’sischilarning
ulushlari bo‘yicha qarzi” schyoti – 600 000 000 so‘m.*

2-holat. Ta’sischi (aksiyador)lar aksiya qiymatining 10 foizini tovar-moddiy zaxiralar hisobidan to‘ladi. Tovar-moddiy zaxiralarni jamiyatga tashib keltirish bilan bog‘liq ishlar korxonalar ishchilari tomonidan amalga oshirilgan. Ular quyidagilardan iborat: transport xarajatlari – 15 000 000 so‘m, ishchilarga ish haqi hisoblash 8 000 000 so‘m va ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasiga 960 000 so‘m.

Mazkur holatda tovar-moddiy zaxiralarni tannarxi ularni ta’sis hujjatida ko‘rsatilgan qiymatiga tashib keltirish bilan bog‘liq xarajatlarni qo‘shib aniqlanadi. Agar tashib keltirish bilan bog‘liq xarajatlarni tovar-moddiy zaxiralarning aniq bir turiga olib borish imkoniyati mavjud bo‘lmasa, u holda taqsimlashni tovar-moddiy zaxiralarning qiymatini ularning umumiy qiymatidagi ulushiga mutanosib ravishda amalga oshirish tavsiya etiladi. Har bir tovar-moddiy zaxiralar turining ta’sis hujjatida ko‘rsatilgan qiymatini ularning umumiy qiymatidagi ulushini qiyinchiliksiz aniqlash mumkin va bu quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

Tovar-moddiy zaxiralar	Ta'ris hujjatidagi qiymati (so'm)	Ulushi (%)	Hisoblash
Yoqilg'i-moylash materiallari	80 000 000	13,3	$80\,000\,000 / 600\,000\,000 \times 100$
Ehtiyot qismlar	90 000 000	15,0	$90\,000\,000 / 600\,000\,000 \times 100$
Inventar va xo'jalik jihozlari	30 000 000	5,0	$30\,000\,000 / 600\,000\,000 \times 100$
O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlar	400 000 000	66,7	$400\,000\,000 / 600\,000\,000 \times 100$
<i>Shu jumladan:</i>			
o'stirishdagi hayvonlar	210 000 000	35,0	$210\,000\,000 / 600\,000\,000 \times 100$
<i>undan:</i>			
<i>g'unajinlar</i>	<i>110 000 000</i>	<i>18,3</i>	<i>$110\,000\,000 / 600\,000\,000 \times 100$</i>
<i>qo'ylar</i>	<i>70 000 000</i>	<i>11,7</i>	<i>$70\,000\,000 / 600\,000\,000 \times 100$</i>
<i>g'ozlar</i>	<i>14 000 000</i>	<i>2,3</i>	<i>$14\,000\,000 / 600\,000\,000 \times 100$</i>
<i>o'rdaklar</i>	<i>16 000 000</i>	<i>2,7</i>	<i>$16\,000\,000 / 600\,000\,000 \times 100$</i>
bo'rdoqidagi hayvonlar	190 000 000	31,7	$190\,000\,000 / 600\,000\,000 \times 100$
<i>undan:</i>			
<i>otlar</i>	<i>20 000 000</i>	<i>3,3</i>	<i>$20\,000\,000 / 600\,000\,000 \times 100$</i>
<i>buqalar</i>	<i>80 000 000</i>	<i>13,4</i>	<i>$80\,000\,000 / 600\,000\,000 \times 100$</i>
<i>sigirlar</i>	<i>90 000 000</i>	<i>15,0</i>	<i>$90\,000\,000 / 600\,000\,000 \times 100$</i>
Jami:	600 000 000		

Har bir tovar-moddiy zaxiralarning tannarxiga qo'shiladigan tashib keltirish bilan bog'liq xarajatlar quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

Tovar-moddiy zaxiralar	Qo'shiladigan xarajatlar	Ulushi (%)	Hisoblash
Yoqilg'i-moylash materiallari	3 186 680	13,3	$23\,960\,000 \times 13,3 / 100$
Ehtiyot qismlar	3 594 000	15,0	$23\,960\,000 \times 15,0 / 100$
Inventar va xo'jalik jihozlari	1 198 000	5,0	$23\,960\,000 \times 5,0 / 100$

Tovar-moddiy zaxiralar	Qo'shiladigan xarajatlar	Ulushi (%)	Hisoblash
O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlar	15 981 320	66,7	23 960 000 x 66,7 / 100
Shu jumladan:			
o'stirishdagi hayvonlar	8 386 000	35,0	23 960 000 x 35,0 / 100
<i>undan:</i>			
<i>g'unajinlar</i>	<i>4 384 680</i>	<i>18,3</i>	<i>23 960 000 x 18,3 / 100</i>
<i>qo'ylar</i>	<i>2 803 320</i>	<i>11,7</i>	<i>23 960 000 x 11,7 / 100</i>
<i>g'ozlar</i>	<i>551 080</i>	<i>2,3</i>	<i>23 960 000 x 2,3 / 100</i>
<i>o'rdaklar</i>	<i>646 920</i>	<i>2,7</i>	<i>23 960 000 x 2,7 / 100</i>
bo'rdoqidagi hayvonlar	7 595 320	31,7	23 960 000 x 31,7 / 100
<i>undan:</i>			
<i>otlar</i>	<i>790 680</i>	<i>3,3</i>	<i>23 960 000 x 3,3 / 100</i>
<i>buqalar</i>	<i>3 210 640</i>	<i>13,4</i>	<i>23 960 000 x 13,4 / 100</i>
<i>sigirlar</i>	<i>3 594 000</i>	<i>15,0</i>	<i>23 960 000 x 15,0 / 100</i>
Jami:	23 960 000		

Bunda tovar-moddiy zaxiralarning haqiqiy tannarxi quyidagicha bo'ladi: yoqilg'i-moylash materiallari – 83 186 680 so'm, ehtiyot qismlar – 93 594 000 so'm, inventar va xo'jalik jihozlari – 31 198 000 so'm, o'stirishdagi va boquvdagi hayvonlar – 415 981 320 so'm (o'stirishda bo'lgan g'unajinlar – 114 384 680 so'm, qo'ylar - - 72 803 000 so'm, g'ozlar – 14 551 080 so'm, o'rdaklar – 16 646 920 so'm; bo'rdoqiga boqilayotgan otlar – 20 780 680 so'm, buqalar – 83 210 640 so'm va sigirlar - 93 594 000 so'm).

Aksiyalar qiymatini to'lovi sifatida ta'sischilardan kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarni kirim qilish jamiyatning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– ta'sis hujjatlariga muvofiq, jamiyatning ustav kapitali summasiga:

Debet: 4610 – "Ustav kapitaliga ta'sischi
ulushlari bo'yicha qarzi" schyoti – 6 000 000 000 so'm;

Kredit: 8310 – "Oddiy aksiyalar" schyoti – 6 000 000 000 so'm;

– aksiyalar qiymatini to'lash bo'yicha ta'sischilardan tovar-moddiy zaxiralar kelib tushishi:

Debet: 1510 – "Materiallarni tayyorlash va

	<i>xarid qilish” schyoti</i>	– 623 960 000 so‘m;
<i>Kredit: 4610</i>	– “Ustav kapitaliga ta‘sischilarning <i>ulushlari bo‘yicha qarzi” schyoti</i>	– 600 000 000 so‘m;
<i>Kredit: 2310</i>	– “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti	– 15 000 000 so‘m;
<i>Kredit: 6710</i>	– “Mehnat haqi bo‘yicha xodim <i>bilan hisoblashlar” schyoti</i>	– 8 000 000 so‘m;
<i>Kredit: 6520</i>	– “Maqsadli davlat jamg‘armalariga <i>to‘lovlar” schyoti</i>	– 960 000 so‘m;

– aksiyalar qiymatini to‘lash bo‘yicha ta‘sischilardan kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralar tannarx bo‘yicha kirimi qilinganda:

<i>Debet: 1030</i>	– “Yoqilg‘i” schyoti	– 83 186 680 so‘m;
<i>Debet: 1040</i>	– “Ehtiyot qismlar” schyoti	– 93 594 000 so‘m;
<i>Debet: 1080</i>	– “Inventar va xo‘jalik <i>jihozlari” schyoti</i>	– 31 198 000 so‘m;
<i>Debet: 1110</i>	– “O‘stirishdagi hayvonlar” schyoti	– 218 385 680 so‘m;
<i>Debet: 1120</i>	– “Bo‘rdoqidagi hayvonlar” schyoti	– 197 595 640 so‘m;
<i>Kredit: 1510</i>	– “Materiallarni tayyorlash va <i>ixarid qilish” schyoti</i>	– 623 960 000 so‘m.

4.5. Ilgari boshqa korxonaning ustav kapitaliga kiritilgan ta‘sis ulushining qaytarilishidan kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

Ta‘sischilar tarkibidan chiqishda yoki tugatilayotgan korxonaning mol-mulki uning ishtirokchilari o‘rtasida taqsimlanayotganda, korxonaning ilgari boshqa korxonaning ustav kapitaliga kiritilgan ta‘sis ulushi qaytarilishidan kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi, agar qonun hujjatlarida boshqa holatlar nazarda tutilmagan bo‘lsa, tashkilot ta‘sischilari (ishtirokchilari) tomonidan kelishilgan ularning pulda ifodalangan bahosida aniqlanadi. Agar tashkilot tomonidan tovar-moddiy zaxiralar ta‘sischilar tarkibidan chiqishda yoki tugatilayotgan tashkilotning mol-mulki uning ishtirokchilari o‘rtasida taqsimlanishida tashkilotning ilgari boshqa tashkilotning ustav kapitaliga kiritilgan ta‘sis ulushi qaytarilishida olinayotganda, tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bilan bog‘liq bo‘lgan tegishli xarajatlar mavjud bo‘lsa, tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi ushbu xarajatlar summasiga oshiriladi.

Olinayotgan tovar-moddiy zaxiralarning qiymati boshqa korxonaning ustav kapitalidagi ta‘sis ulushi bo‘yicha qarz summasidan yuqori bo‘lgan hollarda, farq ta‘sischilar tarkibidan chiqib ketayotgan ta‘sischi tomonidan qoplanadi.

Boshqa korxonaning ustav kapitalidagi ta'sis ulushi bo'yicha qarz summasi olinayotgan tovar-moddiy zaxiralarning qiymati yuqori bo'lgan hollarda, farq berayotgan korxonadan qoplanadi.

Ilgari boshqa korxonaning ustav kapitaliga kiritilgan ta'sis ulushining qaytarilishidan kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi shakllanishi va uni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Korxonada mas'uliyati cheklangan jamiyati (MChJ)ning ta'sischi hisoblanadi va uning ustav kapitalidagi ulushi 20 %ni tashkil etadi. 8 000 000 so'mni tashkil etadigan mazkur ulush korxonaning buxgalteriya hisobida 0690 – “Boshqa uzoq muddatli investitsiyalar” schyotida hisobga olingan. Korxonada iqtisodiy tahlillarga asoslangan holda MChJ tarkibidan chiqishi haqida qaror qabul qildi. MChJ ta'sischilari korxonani ta'sischilar tarkibidan chiqarish haqidagi qarorni qabul qildi, boshqa ta'sischilar ustav kapitalidagi korxonaning ulushini sotib olishdan bosh tortgani sababli, unga ulushni qaytarib berishga qaror qilindi. Buxgalterning hisob-kitoblariga qaraganda, MChJning sof aktivlari korxonada ta'sischilar tarkibidan chiqish sanasidagi qiymati 100 000 000 so'mga teng. Ta'sischilarining qaroriga muvofiq, ilgari MChJ ni ustav kapitaliga kiritgan ta'sis ulushining qaytarilishi sifatida har xil ehtiyot qismlarni qabul qildi.

Ikkita holatni (ta'sis ulushini qaytarilganda kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralar sifatida avtomobillarning har xil ehtiyot qismlarining qiymatidan kelib chiqib) ko'rib chiqamiz.

1-holat. MChJ ustav kapitaliga kiritgan ulushi summasidan yuqori bo'lgan qiymati 11 400 000 so'mlik tovar-moddiy zaxiralar sifatida har xil ehtiyot qismlarini oladi va 1 400 000 so'mni pul mablag'lari bilan qaytarishi kerak.

Ilgari boshqa korxonaning ustav kapitaliga kiritilgan ta'sis ulushining qaytarilishidan kelib tushgan avtomobillarning har xil ehtiyot qismlari bilan bog'liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– korxonani MChJ ta'sischilari tarkibidan chiqishi to'g'risidagi qaror qabul qilishi sanasiga – sof aktivlarning qiymati ulushi summasiga:

Debet: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 10 000 000 so'm;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 10 000 000 so'm;

– uzoq muddatli investitsiyalar sifatida hisobga olingan MChJning ustav kapitalidagi ulushning balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti

– 8 000 000 so'm;

Kredit: 0690 – “Boshqa uzoq muddatli

investitsiyalar” schyoti – 8 000 000 so‘m;

– MChJning ta‘sischilari tarkibidan chiqib ketishdan olingan foyda summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 2 000 000 so‘m;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 2 000 000 so‘m;

– ilgari MChJ ustav kapitaliga kiritgan ulush bo‘yicha qarz summasidan yuqori bo‘lgan qiymat bo‘yicha avtomobillarning har xil ehtiyot qismlari kelib tushganda:

Debet: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 11 400 000 so‘m;

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 10 000 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 1 400 000 so‘m;

– ta‘sischilar tarkibidan chiqayotganda olingan avtomobillarning Har xil ehtiyot qismlarining qiymati ilgari MChJ ustav kapitaliga kiritgan ulushi summasidan yuqori bo‘lganligi hisobiga yuzaga kelgan qarz summasining hisob-kitob schyotidan pul mablag‘lari bilan qoplanishi:

Debet: 6 990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 1 400 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 1 400 000 so‘m.

2-holat. MChJ ustav kapitaliga kiritgan ulushi summasidan kam bo‘lgan qiymati 9 500 000 so‘mlik tovar-moddiy zaxiralar sifatida har xil ehtiyot qismlarini oladi va qo‘shimcha 500 000 so‘m pul mablag‘lari oladi.

Ilgari boshqa korxonaning ustav kapitaliga kiritilgan ta‘sis ulushining qaytarilishidan kelib tushgan har xil ehtiyot qismlari bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– korxonaning MChJ ta‘sischilari tarkibidan chiqishi to‘g‘risidagi qaror qabul qilishi sanasiga – sof aktivlarning qiymati ulushi summasiga:

Debet: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 10 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 10 000 000 so‘m;

– uzoq muddatli investitsiyalar sifatida hisobga olingan MChJning ustav kapitalidagi ulushning balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 8 000 000 so‘m;

Kredit: 0690 – “Boshqa uzoq muddatli

investitsiyalar” schyoti – 8 000 000 so‘m;

– MChJning ta‘sischilari tarkibidan chiqib ketishdan olingan foyda summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 2 000 000 so‘m;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 2 000 000 so‘m;
 – ilgari MCHJ ustav kapitaliga kiritgan ulush bo‘yicha qarz summasidan past bo‘lgan qiymat bo‘yicha Har xil ehtiyot qismlari kelib tushganda:

Debet: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 9 500 000 so‘m;

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 9 500 000 so‘m;

– ta’sischilar tarkibidan chiqayotganda olingan avtomobillarning har xil ehtiyot qismlarining qiymati ilgari MChJ ustav kapitaliga kiritgan ulushi summasidan past bo‘lganligi hisobiga yuzaga kelgan qarz summasini qoplash uchun hisob-kitob schyotiga pul mablag‘lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 500 000 so‘m;

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 500 000 so‘m.

4.6. Tekinga olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

Korxonadan tomonidan tekinga (hadya shartnomasi bo‘yicha) olingan hamda asosiy vositalar va boshqa mol-mulkning chiqib ketishi natijasida olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi ularning buxgalteriya hisobiga qabul qilinish sanasidagi joriy qiymatidan kelib chiqqan holda aniqlanadi. *Joriy qiymat* deganda, ma’lum bir sanada amalda bo‘lgan bozor narxlari bo‘yicha tovar-moddiy zaxiralarning qiymati yoki bir-biridan mustaqil, xabardor va bunday bitimni amalga oshirishni xohlovchi taraflar o‘rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatni bajarish uchun yetarli bo‘lgan summa tushuniladi.

Agar tashkilot tomonidan tovar-moddiy zaxiralar tekinga (hadya shartnomasi bo‘yicha) olinayotganda, tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bilan bog‘liq bo‘lgan tegishli xarajatlar mavjud bo‘lsa, tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi ushbu xarajatlar summasiga oshiriladi.

Tovar-moddiy zaxiralar tekinga (hadya shartnomasi bo‘yicha) olinganda, ularning daromadlari bozor qiymati bo‘yicha belgilanadi. Tovar-moddiy zaxiralarning bozor qiymati hujjatlar bilan yoki baholovchi korxonaning baholash to‘g‘risidagi hisoboti bilan tasdiqlanadi. Hujjatlar bilan tasdiqlash deb quyidagilar e’tirof etiladi:

- jo‘natish, yetkazib berish yoki topshirish hujjatlari;
- yetkazib beruvchilarning narxlarga oid ma’lumotlari (prays-varaqlar);
- ommaviy axborot vositalaridan olingan ma’lumotlar;
- birja ma’lumotlari;
- davlat statistikasi organlarining ma’lumotlari.

Tekinga (hadya shartnomasi bo‘yicha) olingan tovar-moddiy zaxiralarning

tannarxi shakllanishi va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko‘rib chiqamiz. 2021-yil 10-iyulda 1 000 metr materialni tekin olish to‘g‘risidagi shartnoma imzolandi. Materiallar 2021-yil 25-iyulda korxonadan tomonidan kirib kelingan bo‘ladi va uni tashib keltirish xarajatlari esa 40 000 so‘mni tashkil etdi. Ushbu summa bo‘yicha hisob transport korxonasi tomonidan xomashyo yetkazib berilgan kunda taqdim etildi. Ommaviy axborot vositalarida chop etilgan ma‘lumotlarga qaraganda, yetkazib berish sanasida 1 metr materialning o‘rtacha ulgurji bahosi 25 000 so‘mni tashkil qilgan.

Tekinga (hadya shartnomasi bo‘yicha) olingan materiallarning kirib kelinishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– kirib kelingan materiallarning joriy qiymatiga:

Debet: 1010 – “Xomashyo va materiallar” schyoti – 25 000 000 so‘m;

Kredit: 8530 – “Tekinga olingan mulk” schyoti – 25 000 000 so‘m;

(25 000 000 so‘m = 1 000 metr x 25 000 so‘m);

– materiallarni yetkazib berish bo‘yicha xarajatlari summasiga:

Debet: 1010 – “Xomashyo va materiallar” schyoti – 40 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 40 000 so‘m;

– materiallarni yetkazib berish bo‘yicha transport korxonai oldida yuzaga kelgan qarzdorlikni to‘lash:

Debet: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 40 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 40 000 so‘m.

Korxonaning buxgalteriya hisobida qabul qilingan materiallarning tannarxi 1 metri uchun 25 040 so‘m, ya‘ni umumiy 25 040 000 so‘m miqdorida hisobda turadi.

4.7. Uzoq muddatli aktivlar tarkibidan o‘tkazish yo‘li bilan olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

Uzoq muddatli aktivlar tarkibidan tovar-moddiy zaxiralar tarkibiga o‘tkazilgan aktivlarning tannarxi ushbu uzoq muddatli aktivlarning balans (qoldiq) qiymati bo‘yicha belgilanadi.

Uzoq muddatli aktivlar tarkibidan o‘tkazish yo‘li bilan olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi shakllanishi va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko‘rib chiqamiz. 2004-yil boshida asosiy vositalarning buxgalteriya hisobi bo‘yicha qonunchilikka o‘zgartirishlar kiritilgan bo‘lib, ularga ko‘ra aktivlarni asosiy vositalar sifatida e‘tirof etish uchun qo‘shimcha qiymat mezonini kiritildi (ungacha faqat bitta mezon – aktivning xizmat muddati bo‘lgan va unga ko‘ra bir

yildan ortiq xizmat muddatiga ega moddiy aktivlar asosiy vositalar sifatida tan olingan). Me'yoriy hujjatlarda moddiy aktivlarni asosiy vositalar sifatida e'tirof etishning quyidagi mezonlari belgilangan:

– bir yildan ortiq xizmat qilish muddati;

– bir birlik (to'plam) uchun qiymati O'zbekiston Respublikasi (Xarid paytida) belgilangan bazaviy hisoblash miqdorining ellik baravaridan ortiq bo'lgan buyumlar. Bunda korxonalar rahbari hisobot yili uchun buyumlarning asosiy vositalar tarkibida hisobga olish qiymatining eng kam chegarasini belgilashi mumkin.

Masalan, yuqorida tilga olingan buxgalteriya hisobi bo'yicha qonunchilikka kiritilgan o'zgartirish munosabati bilan korxonalar qonunchilikka o'zgartirish kiritilgan sanagacha o'z balansida bo'lgan, yangi talablarga javob bermaydigan va uzoq muddatli aktivlar tarkibidan tovar-moddiy zaxiralar tarkibiga inventar va xo'jalik jihozlari sifatida o'tkazilishi kerak bo'lgan asosiy vositalar obyektlari ro'yxatini aniqlashga qaror qildi.

Korxonalar buxgalteri qonunchilikka o'zgartirish kiritilgan sana holatidagi asosiy vositalar tarkibini o'rganib chiqdi, aniqlanishicha, boshlang'ich qiymatining jamisi 5 500 000 so'mlik bo'lgan asosiy vositalar obyekti hisoblangan ofis jihozi qonunchilikda belgilangan yangi mezonlar talablariga javob bermaydi va ofis jihozi asosiy vositalar tarkibidan inventar va xo'jalik jihozlari tarkibiga o'tkazilishi kerak. Bunda ofis jihozi bo'yicha jamg'arilgan eskirishning mazkur sanaga bo'lgan umumiy summasi 1 500 000 so'mni tashkil etadi. Rahbariyat qarori bilan olib borilgan tahlil natijalariga binoan komissiya tuzildi, ushbu komissiya ofis jihozini inventar va xo'jalik jihozlari tarkibiga o'tkazish to'g'risida dalolatnoma tuzdi.

Uzoq muddatli aktivlar tarkibidan o'tkazish yo'li bilan olingan tovar-moddiy zaxiralari bilan bog'liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 1080 – "Inventar va xo'jalik anjomlari" schyoti – 4 000 000 so'm;

Debet: 0240 – "Mebel va ofis jihozlari eskirishi" schyoti – 1 500 000 so'm;

Kredit: 0140 "Mebel va ofis jihozlari" schyoti – 5 500 000 so'm.

4.8. Ilgari berilgan tovar qarzining qaytarilishi yoki tovar qarzini olish natijasida olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

O'zbekiston Respublikasi Fukarolik kodeksining 732-moddasiga muvofiq, qarz shartnomasi bo'yicha bir taraf (qarz beruvchi) ikkinchi tarafga (qarz oluvchiga) pul

yoki turga xos alomatlari bilan belgilangan boshqa ashyolarni mulk qilib beradi, qarz oluvchi esa qarz beruvchiga bir yo‘la yoki bo‘lib-bo‘lib, o‘shancha summadagi pulni yoki qarzga olingan ashyoning xili, sifati va miqdoriga baravar ashyolarni (qarz summasini) qaytarib berish majburiyatini oladi. Bunda qarz shartnomasi pul yoki ashyolar topshirilgan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi.

Qarz tovar-moddiy zaxiralar shaklida berilsa, qarzning bunday turi tovar qarzi deb ataladi. Tovar qarzi shartnomasiga muvofiq, qarz beruvchi qarz oluvchiga mulk sifatida pul va tur alomatlari bo‘lgan boshqa ashyolarni beradi, qarz oluvchi esa bir yo‘la yoki bo‘lib-bo‘lib xuddi shunday qarzga olingan shu tur yoki sifatdagi buyumlar miqdoriga teng summani (qarz summasi) qaytarish majburiyatini oladi.

Ilgari berilgan tovar qarzining qaytarilishi yoki tovar qarzini olish natijasida olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi ularning tovar qarzi shartnomasida tomonlar o‘zaro kelishilgan qiymatidan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Ilgari berilgan tovar qarzining qaytarilishi yoki tovar qarzini olish natijasida olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi shakllanishi va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko‘rib chiqamiz. 2021-yil 20-yanvarda 100 000 tonna yukni tashish bo‘yicha yirik buyurtma oldi. Omborxonada materiallar qoldiqlarining yetishmasligi sababli va buyurtmani o‘z vaqtida bajarish maqsadida 2021-yil 1-fevralda u boshqa korxonaga (qarz beruvchi) bilan 3 000 metr materialni tovar qarzi sifatida olish to‘g‘risida shartnoma tuzdi. shartnoma shartlariga ko‘ra, bir metr materialning bahosi 4 000 so‘m, qarz muddati kelishilgan material miqdori haqiqatda olingan kundan boshlab 3 oyni tashkil qiladi. Tovar qarzi bo‘yicha to‘lov yillik 20 %ga teng. 2021-yil 5-fevralda qarz oluvchi kelishilgan materialni to‘liq oldi. 2021-yil 5-mayda qarz oluvchi qarzga olingan 3 000 metr materiallarni, qarz shartnomasida ko‘rsatilganidek, xuddi shunday tarkibda qaytardi, shuningdek, qarz bo‘yicha foizlarning to‘liq summasini to‘lab berdi. Tovar qarzini qaytarish sifatida berilgan materiallarning bir metri tannarxi korxonaga uchun berish vaqtida 4 200 so‘mni tashkil etdi.

Tovar qarzi sifatida olingan materiallarning kirim qilinishi, qisqa muddatli qarz shartnomasi bo‘yicha foizlar hisoblash va tovar qarzi sifatida olingan materiallarning qaytarilishi bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 5-fevral holatiga:

– olingan materiallarni kirim qilish:

Debet: 1010 – “Xomashyo va materiallar” schyoti – 12 000 000 so‘m;

Kredit: 6820 – “Qisqa muddatli qarzarlar” schyoti – 12 000 000 so‘m
(12 000 000 so‘m = 3 000 metr x 4 000 so‘m).

2021-yil 5-may holatiga:

– olingan tovar qarzining qaytarilishi:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 12 600 000 so‘m;

Kredit: 1010 – “Xomashyo va materiallar” schyoti – 12 600 000 so‘m;

– bir vaqtning o‘zida:

Debet: 6 820 – “Qisqa muddatli qarzarlar” schyoti – 12 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 12 000 000 so‘m;

– tovar qarzini qoplash uchun berilgan materiallarning chiqib ketishidan ko‘rilgan zarar summasiga:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 600 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 600 000 so‘m;

– olingan tovar qarzi bo‘yicha foizlar hisoblash:

Debet: 9610 – “Foizlar ko‘rinishidagi xarajatlar” schyoti – 591 781 so‘m;

Kredit: 6920 – “Hisoblangan foizlar” schyoti – 591 781 so‘m

(2 400 000 so‘m = 12 000 000 x 20 / 100);

(591 781 so‘m = 2 400 000 / 365 kun x 90 kun);

– olingan tovar qarzi bo‘yicha hisoblangan foizlar summasini to‘lash:

Debet: 6920 – “Hisoblangan foizlar” schyoti – 591 781 so‘m;

Kredit: 5110 v “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 591 781 so‘m.

Yuqorida biz tovar-moddiy zaxiralarning tovar qarzi shartnomasi bo‘yicha kelib tushishining buxgalteriya hisobida aks ettirilishini ko‘rib chiqdik. Aytib o‘tilganidek, tovar-moddiy zaxiralarning kelib tushishi manbalaridan biri oldin berilgan tovar qarzining qaytarilishidir. Yuqorida keltirilgan misolning shartlardan kelib chiqib, tovar-moddiy zaxiralarning kelib tushishini qarz beruvchi nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqamiz.

Tovar qarzi sifatida materiallarni berish, qisqa muddatli qarz shartnomasi bo‘yicha foizlar hisoblash va tovar qarzi sifatida berilgan materiallarning qaytarilishi bilan bog‘liq operatsiyalar qarz beruvchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 5-fevral holatiga:

– qisqa muddatli tovar qarzi shartnomasida ko‘rsatilgan narxda tovar qarzi sifatida materiallarning berilishining qarz beruvchida aks ettirilishi:

*Debet: 5830 – “Berilgan qisqa muddatli
qarzlarning schyoti – 12 000 000 so‘m;*

*Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib
ketishi” schyoti – 12 000 000 so‘m;*

(12 000 000 so‘m = 3 000 litr x 4 000 so‘m);

– qarzga berilgan materiallarning tannarxini hisobdan chiqarish:

*Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib
ketishi” schyoti – 12 000 000 so‘m;*

Kredit: 1010 – “Xomashyo va matkeriallar” schyoti – 12 000 000 so‘m;

(12 000 000 so‘m = 3 000 metr x 4 000 so‘m).

2021-yil 5-may:

– tovar qarzining qaytarilishi (qoplanishi) oqibatida tovar-moddiy zaxiralarning kelib tushishi:

Debet: 1010 – “Xomashyo va matkeriallar” schyoti – 12 000 000 so‘m;

Debet: 5830 – “Berilgan qisqa muddatli qarzlarning schyoti – 12 000 000 so‘m;

– berilgan tovar qarzi bo‘yicha hisoblangan foizlar:

Debet: 4830 – “Olinadigan foizlar” schyoti – 591 781 so‘m;

Kredit: 9530 – “Foizlar ko‘rinishidagi daromadlar” schyoti – 591 781 so‘m

(2 400 000 so‘m = 12 000 000 x 20 / 100);

(591 781 so‘m = 2 400 000 / 365 kun x 90 kun);

– berilgan tovar qarzi bo‘yicha hisoblangan foizlar summasining kelib tushishi:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 591 781 so‘m;

Kredit: 4830 – “Olinadigan foizlar” schyoti – 591 781 so‘m.

4.9. Majburiyatlari umumiy summada ifodalangan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

Bitta umumiy summaga xarid qilingan barcha tovar-moddiy zaxiralardan har birining tannarxi ushbu summani alohida tovar-moddiy zaxiraning joriy qiymatiga mutanosib ravishda taqsimlash yo‘li bilan aniqlanadi.

Tovar-moddiy zaxiralar bitta umumiy summaga xarid qilingan hollarda jami xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralardan har birining tannarxi ushbu summani alohida

tovar-moddiy zaxiralarning joriy qiymatiga mutanosib ravishda taqsimlash yo‘li bilan aniqlanadi. Bu yerda, agar korxonada bitta kelishilgan qiymatga buxgalteriya hisobida alohida alohida obyekt sifatida identifikatsiya qilinadigan bir nechta guruh tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilsa, bitta umumiy summaga xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarning Har biri kirim qilinishi lozim bo‘lgan tannarx, ya’ni qiymati har bir obyektning bozor (joriy) qiymatining xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarning umumiy bozor qiymatidagi ulushidan kelib chiqib, aniqlanishi nazarda tutilgan.

Bitta umumiy summaga xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi shakllanishi tartibini va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko‘rib chiqamiz. 2017-yil 15-fevralda o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar bilan birga umumiy qiymati 450 000 000 so‘m bo‘lgan mulk majmuasini (fermani) xarid qilish bo‘yicha shartnoma imzolandi. Bunda o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning umumiy qiymati 125 000 000 so‘mni tashkil etadi. O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning tarkibi quyidagilardan iborat: o‘stirishda bo‘lgan g‘unajinlar, qo‘ylar, g‘ozlar, o‘rdaklar, shuningdek, bo‘rdoqiga boqilayotgan otlar, buqalar va sigirlar. xarid bo‘yicha barcha summa 2021-yil 25-fevralda hisob-kitob schyotidan pul mablag‘lari bilan to‘langan. O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar bozor bahosini aniqlashni amalga oshirgan baholovchining xulosasiga muvofiq, har bir guruh o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar quyidagicha baholangan: g‘unajinlar – 19 000 000 so‘m, qo‘ylar – 16 500 000 so‘m, g‘ozlar – 1 700 000 so‘m, o‘rdaklar – 1 600 000 so‘m, otlar - 6 900 000 so‘m, buqalar – 43 500 000 so‘m, sigirlar – 37 500 000 so‘m.

Baholovchining xulosasidan kelib chiqib, har bir guruh o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning bozor qiymatini, xarid qilingan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning umumiy bozor qiymatidagi ulushini aniqlash mumkin va bu quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar guruhi	Bozor qiymati (so‘m)	Ulushi (%)	Hisoblash
G‘unajinlar	19 000 000	14,9	$19\,000\,000 / 126\,700\,000 \times 100$
Qo‘ylar	16 500 000	13,0	$16\,500\,000 / 126\,700\,000 \times 100$
G‘ozlar	1 700 000	1,4	$1\,700\,000 / 126\,700\,000 \times 100$
O‘rdaklar	1 600 000	1,3	$1\,600\,000 / 126\,700\,000 \times 100$
Otlar	6 900 000	5,4	$6\,900\,000 / 126\,700\,000 \times 100$
Buqalar	43 500 000	34,4	$43\,500\,000 / 126\,700\,000 \times 100$

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar guruhi	Bozor qiymati (so‘m)	Ulushi (%)	Hisoblash
Sigirlar	37 500 000	29,6	$37\,500\,000 / 126\,700\,000 \times 100$
Jami:	126 700 000	100,0	

Xarid qilingan har bir guruh o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning tannarxi quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar guruhi	Tannarxi (so‘m)	Bozor qiymatining ulushi (%)	Hisoblash
G‘unajinlar	18 625 000	14,9	$125\,000\,000 \times 14,9 / 100$
Qo‘ylar	16 250 000	13,0	$125\,000\,000 \times 13,0 / 100$
G‘ozlar	1 750 000	1,4	$125\,000\,000 \times 1,4 / 100$
O‘rdaklar	1 625 000	1,3	$125\,000\,000 \times 1,3 / 100$
Otlar	6 750 000	5,4	$125\,000\,000 \times 5,4 / 100$
Buqalar	43 000 000	34,4	$125\,000\,000 \times 34,4 / 100$
Sigirlar	37 000 000	29,6	$125\,000\,000 \times 29,6 / 100$
Jami:	125 000 000		

Bitta umumiy summaga xarid qilingan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni xarid qilish bilan bog‘liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 15-fevral holatiga:

– mol yetkazib beruvchilardan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar kelib tushganda:

Debet: 1110 – “O‘stirishdagi hayvonlar” schyoti – 38 250 000 so‘m;

Debet: 1110 – “Boquvdagi hayvonlar” schyoti – 86 750 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 125 000 000 so‘m.

2021-yil 25-fevral holatiga:

– xarid qilingan mulk majmuasi (ferma) bo‘yicha qarzlari qoplanganda:

Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 450 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 450 000 000 so‘m.

4.10. Chetdan qayta sotish uchun xarid qilingan tovarlarni xarid qiymati bo'yicha hisobga olish

Tovarlar oldi-sotdisi bilan Shug'ullanadigan korxonalar (savdo korxonalari) uchun ular chetdan qayta sotish uchun xarid qilingan tovarlarni xarid qiymati (Shartnomaga ko'ra mol yetkazib beruvchiga to'lanadigan narx) bo'yicha hisobga olishi mumkin, ya'ni hisobga olish huquqiga egadir. Bunda tovarlarni xarid qilish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar ular yuzaga kelgan hisobot davrida tashkilotning davr xarajatlariga (sotish bo'yicha) kiritiladi.

Tegishli ravishda ushbu me'yor savdo faoliyati bilan shug'ullanuvchi barcha korxonalar uchun majburiy emas. Qayta sotish uchun xarid qilingan tovarlarni baholash usulini tanlash huquqi savdo faoliyati bilan shug'ullanadigan korxonalar rahbarlari ixtiyoridadir. Shunday ekan, tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olishning qo'llanilayotgan tartibi korxonaning hisob siyosatida aks ettirilishi kerak.

Qayta sotish uchun chetdan xarid qilingan tovarlarni baholash va buxgalteriya hisobida aks ettirishning ikkala usulidan foydalanishning farqlarini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. “Eskimo-savdo” do‘koni oziq-ovqat mahsulotlarini chakana savdosi bilan Shu g‘ullunadi. “Eskimo-savdo” do‘koni 2021-yil 5-iyulda “Agro treyding” mas’uliyati cheklangan jamiyat bilan 5 000 000 so‘mlik oziq-ovqat mahsulotlari partiyasini xarid qilish haqida shartnoma tuzdi. shartnomaning asosiy shartlari: oldindan to‘lov (bo‘nak to‘lovi)ning eng kam miqdori – shartnoma bo‘yicha umumiy summaning 15 foizi; oziq-ovqat mahsulotlari (tovar)ga bo‘lgan mulkiy huquq uni yuklash paytida Xaridorga o‘tadi; oziq-ovqat mahsulotlari xaridor tomonidan tashib ketiladi. “Eskimo-savdo” do‘koni 2021-yil 6-iyulda shartnomada ko‘rsatilgan umumiy summaning 20 foizi miqdorida oldindan to‘lovni amalga oshirdi. 2021-yil 8-iyulda shartnomada ko‘zda tutilgan barcha oziq-ovqat mahsulotlari mol yetkazib beruvchi tomonidan yuklab jo‘natildi. Oziq-ovqat mahsulotlari birja orqali xarid qilingani bois brokerning komission mukofoti shartnomaga ko‘ra, kontrakt qiymatining 1,5 foizini, ya‘ni 75 000 so‘mni tashkil qildi, ushbu summa oziq-ovqat mahsulotlari yuklab jo‘natilgan paytda to‘lanishi lozim. Oziq-ovqat mahsulotlarini yuklash, yetkazib berish va tushirish bilan bog‘liq xarajatlar 225 000 so‘mni tashkil qildi va ushbu summa bo‘yicha schyot transport-ekspeditorlik kompaniyasi tomonidan oziq-ovqat mahsulotlari yetkazib berilgan sanada taqdim etildi.

Ikkita holatni (oziq-ovqat mahsulotlari qiymati baholanishining usuli bo'yicha) ko'rib chiqamiz.

1-holat. Oziq-ovqat mahsulotlari tannarx bo'yicha baholangan (tannarx bo'yicha baholash usuli – tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bilan bog'liq xarajatlar tannarxni hisoblashda hisobga olinganda).

Oziq-ovqat mahsulotlarini tannarx bo'yicha kirim qilish bilan bog'liq operatsiyalar “Eskimo-savdo” do'konining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 6-iyul holatiga:

– xarid qilinadigan oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha oldindan to'lov (bo'nak to'lovi) summasiga:

Debet: 4310 – “TMQ uchun mol yetkazib beruvchi va pudratchilarga to'langan avanslar” schyoti – 1 000 000 so'm;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 1 000 000 so'm.

2021-yil 8-iyul holatiga:

– xarid qilingan oziq-ovqat mahsulotlarini tannarx bo'yicha kirim qilinganda:

Debet: 2910 – “Ombordagi tovarlar” schyoti – 5 300 000 so'm;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti – 5 000 000 so'm;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 300 000 so'm

(5 300 000 so'm = 5 000 000 so'm + 300 000 so'm);

(300 000 so'm = 75 000 so'm + 225 000 so'm).

2-holat. Oziq-ovqat mahsulotlari xarid qilish qiymati bo'yicha baholangan (Xarid qilish qiymati bo'yicha baholash usuli – tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bilan bog'liq xarajatlar tannarxni hisoblashda hisobga olinmaganda).

Oziq-ovqat mahsulotlarini xarid qilish qiymati bo'yicha kirim qilish bilan bog'liq operatsiyalar “Eskimo-savdo” do'konining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

2021-yil 6-iyul holatiga:

– xarid qilinadigan oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha oldindan to'lov (bo'nak to'lovi) summasiga:

Debet: 4310 – “TMQ uchun mol yetkazib beruvchi va pudratchilarga to'langan avanslar” schyoti – 1 000 000 so'm;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 1 000 000 so'm;

2021-yil 8-iyul holatiga:

– xarid qilingan oziq-ovqat mahsulotlarini xarid qilish qiymati bo'yicha kirim qilinganda:

Debet: 2910 – “Ombordagi tovarlar” schyoti – 5 000 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 5 000 000 so‘m;

– xarid qilingan oziq-ovqat mahsulotlarini xarid qilish bilan bog‘liq xarajatlar (brokerning komission mukofoti va yuklash, yetkazib berish va tushirish bilan bog‘liq xarajatlar) summasiga:

Debet: 9410 – “Sotish bo‘yicha xarajatlar” schyoti – 300 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 300 000 so‘m

(300 000 so‘m = 75 000 so‘m + 225 000 so‘m).

Xarid qilingan tovarlar hisobot davri mobaynida 6 000 000 so‘mga sotilgan deb taxmin qiladigan bo‘lsak, boshqa teng sharoitlarda birinchi usuldan foydalanganda, (tovarni xarid qilish xarajatlari xarid qiymatiga qo‘shilganda) yalpi daromad 700 000 so‘mni, ikkinchi usuldan foydalanganda esa (tovarni xarid qilish xarajatlari xarid qiymatiga qo‘shilmaganda) 1 000 000 so‘mni tashkil qiladi. Ammo birinchi usulning kamchiliklari ham yo‘q emas. Masalan, katta assortimentli tovarlar xarid qilganda, tovarlarni xarid qilish bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlarni har bir assortimentga taqsimlash juda mushkul va Shuningdek, xarid qilingan tovarlar tannarxini sezilarli darajada oshiradi va teng sharoitlarda tovarni sotish narxining qimmatlashishiga hamda tegishli ravishda ularga bo‘lgan talabning pasayishiga olib keladi. Shu munosabat bilan, ulgurji va chakana savdo hamda umumiy ovqatlanish korxonalari, shu jumladan, mikrofirmalar va kichik korxonalar, tovarlarni baholash usullarini tanlashda ushbu masalaga juda jiddiy yondashishi kerak, chunki tijorat tuzilmalarining bosh maqsadi sotuvlarni ko‘paytirish va sotuv bozorini kengaytirish yo‘li bilan sof foydani oshirishdan iborat.

Moddiy javobgar shaxslarning faoliyati ustidan tegishlicha nazorat o‘rnatish maqsadida savdo va umumiy ovqatlanish bilan Shug‘ullanuvchi tashkilotlarga ustamalarni (chegirmalarni) buxgalteriya hisobi schyotlarida alohida hisobga olgan holda, xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarni hisobda sotish qiymati bo‘yicha aks ettirilishiga ruxsat beriladi.

Chakana savdoda sotilgan tovarlarning tannarxini aniqlash boshqa biznes sohalaridan birmuncha farq qiladi, chunki yuqorida aytilganidek, buxgalteriya schyotlarida tovarlar xarid qilish qiymatida hisobga olinadi hamda tovarlar qoldig‘ini tannarxi bo‘yicha aks ettirish uchun esa kontr-aktiv **2980 – “Savdo ustamasi”** schyotidan foydalaniladi.

Agar tovarlar xarid qilish qiymatlarida aks ettiriladigan bo‘lsa, **2980 – “Savdo**

ustamasi” schyoti chakana savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarida tovarlarning savdo ustamalari (chegirmalari) haqidagi axborotni umumlashtirish uchun mo‘ljallangan.

Umumiy ovqatlanishi korxonalarida 2980 – “Savdo ustamasi” schyotida ombordagi, bufetdagi va oshxonadagi mavjud oziq-ovqat mahsulotlari va tovarlarining savdo ustamalari summalari, shuningdek, belgilangan miqdorda oshxona va bufet mahsulotlarining qiymatiga sotish narxlari bo‘yicha qo‘shiladigan ustamalar summasi hisobga olinadi.

Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini tomonidan tovar-moddiy zaxiralar hisobi sotish qiymati bo‘yicha yuritilganda, sotilgan tovar-moddiy zaxiralar tannarxi sotilgan tovar-moddiy zaxiralarning sotish qiymati bilan ularga to‘g‘ri keluvchi savdo ustamasi summasi o‘rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Sotilgan tovar-moddiy zaxiralarga to‘g‘ri keluvchi savdo ustamasining summasi sotilgan tovar-moddiy zaxiralarning sotish qiymati (tovar aylanmasi) va savdo ustamasining o‘rtacha foizi ko‘paytmasi sifatida aniqlanadi. Savdo ustamasining o‘rtacha foizi hisobot davri boshidagi savdo ustamalarining qoldig‘i va hisobot davrida kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralar bo‘yicha savdo ustamalari summasini hisobot davri boshida tovar-moddiy zaxiralar qoldig‘ining sotish qiymati va hisobot davrida olingan tovar-moddiy zaxiralarning sotish qiymati summasiga bo‘lish yo‘li bilan aniqlanadi.

Tovarlar kiritilganida 2980 – “Savdo ustamasi” schyoti savdo ustamalari summasiga kreditlanadi va sotilgan, foydalanishga berilgan yoki tabiiy eskirish, yaroqsiz mahsulot, buzilish, kamchilik va hokazolar oqibatida hisobdan chiqarilgan tovarlar bo‘yicha savdo ustamalari summasiga esa debetlanadi. Sotilgan tovarlarga to‘g‘ri keladigan savdo ustamalari summasi qismiga 2980 – “Savdo ustamasi” schyotining debeti bo‘yicha va 9120 – “Sotilgan tovarlar tannarxi” schyotining krediti bo‘yicha aks ettiriladi. Realizatsiya qilinmagan tovarlar qoldig‘iga to‘g‘ri keladigan savdo ustamalari summasining qismi inventarizatsiya ro‘yxatlari asosida belgilangan miqdorlarga muvofiq, tovarlarga qo‘yiladigan ustamani belgilash yo‘li orqali aniqlanadi.

Shunday qilib, sotilgan tovarlarga to‘g‘ri keladigan savdo ustamasi summasi quyidagi formulalarga asosan hisoblab chiqiladi:

Realizatsiya qilingan savdo ustamasi summasi =

Tovar aylanmasi x savdo ustamasining o‘rtacha foizi (O‘r. %),

bu yerda:

$$O'r. \% = \frac{\text{Tovar ustamasining boshlang'ich saldosi} + \text{kelib tushgan tovarlar bo'yicha savdo ustamasi}}{\text{Hisobot yilidagi tovar aylanmasi} + \text{davr oxiriga tovar qoldig'i}} \times 100 \%$$

Chakana savdo korxonalarida savdo ustamasi bilan bog'liq operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misoda ko'rib chiqamiz.

Chakana savdo bilan shug'ullanuvchi "Eskimo-savdo" do'koni buxgalteriya hisobi schyotlarida 2021-yil 1-mart holatidagi qoldiq quyidagilarni tashkil qildi:

2920 – "Chakana savdodagi tovarlar" schyoti: – 4 500 000 so'm;

2980 – "Savdo ustamasi" schyoti: – 312 000 so'm.

2021-yil-mart oyi davomida "Eskimo-savdo" do'koni quyidagi operatsiyalarni amalga oshirdi:

1. Mol yetkazib beruvchilardan 12 000 000 so'mlik tovarlar xarid qilish qiymati bo'yicha kirim qilindi, jumladan, xarid qilingan tovarlar bo'yicha savdo ustamasi 725 500 so'mni tashkil qildi.

2. 2021-yil-mart oyi davomida jami 11 500 000 so'mlik tovarlar naqd pulga sotildi va sotishdan tushgan pul mablag'lari xizmat ko'rsatadigan bankka inkassatsiya qilindi.

2021-yil-mart oyi davomida amalga oshirgan chakana savdo operatsiyalari "Eskimo-savdo" do'konining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– mol yetkazib beruvchilardan tovarlar qabul qilinganda, jumladan, savdo ustamasi:

Debet: 2920 – "Chakana savdodagi tovarlar" schyoti – 12 000 000 so'm;

Kredit: 6010 – "Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar" schyoti – 11 274 500 so'm;

Kredit: 2890 – "Savdo ustamasi" schyoti – 725 500 so'm;

– tovarlar naqd pulga sotilganda:

Debet: 5010 – "Kassa" schyoti – 11 500 000 so'm;

Kredit: 9020 – "Tovarlarni sotishdan daromadlar" schyoti – 11 500 000 so'm;

– tovarlarni sotishdan daromadning inkassatsiya qilingan summasiga:

Debet: 5110 – "Hisob-kitob" schyoti – 11 500 000 so'm;

Kredit: 5010 – "Kassa" schyoti – 11 500 000 so'm;

– sotilgan tovarlar tannarxi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9120 – "Sotilgan tovarlar tannarxi" schyoti – 11 500 000 so'm;

Kredit: 2920 – "Chakana savdodagi tovarlar" schyoti – 11 500 000 so'm.

– hisob-kitobga muvofiq, – mart oyi uchun sotilgan tovarlarga to‘g‘ri keladigan savdo ustamasi summasiga:

Debet: 2890 – “Savdo ustamasi” schyoti – 724 500 so‘m;

Kredit: 9120 – “Sotilgan tovarlar tannarxi” schyoti – 724 500 so‘m.

Bunda sotilgan tovarlar bo‘yicha savdo ustamasining o‘rtacha foizi (O‘r. %) quyidagicha hisoblab chiqildi:

$$\text{O‘r. \%} = \frac{312\,000 + 725\,500}{4\,500\,000 + 12\,000\,000} \times 100\% = 6,3\%$$

Sotilgan tovarlar bo‘yicha savdo ustamasining summasi – 724 500 so‘m (11 500 000 x 6,3 x 100).

Tovarlarni sotish narxlari bo‘yicha baholash usulidan foydalanadigan va transport–Tayyorlov xarajatlarini alohida schyotlarda hisobga olib boradigan chakana savdo korxonalarida hisobot davri mobaynida sotilgan tovarlar bo‘yicha savdo ustamasi summasini belgilash va transport–Tayyorlov xarajatlarning taqsimlanishi quyida keltirilgan.

(ming so‘mda)

Mazmuni	Savdoda chakana narx bo‘yicha tovarlar	Jumladan, savdo ustamasi	Transport–Tayyorlov xarajatlari	Sotuv qiymati (2-ust. + 4-ust.)
1	2	3	4	5
1. Oy boshiga qoldiq	227	77	25	252
2. Bir oyda kelib tushdi	460	160	50	510
3. Bir oyda chiqib ketdi (sotildi)	487**	168	53	540
4. Oy oxiriga qoldiq (1-satr+2-satr+3-satr)	200	69	22	222

** 2920 – “Savdodagi tovarlar” schyotidagi qoldiq savdo ustamasining 2980 – “Savdo ustamasi” korrespondentlik schyotidan 168 000 so‘m miqdorida chiqarilishi va tovarlarning xarid qiymati 9120 – “Sotilgan tovarlar tannarxi” schyoti korrespondensiyasida 319 000 so‘mga kamayishi natijasida 487 000 so‘mga kamaydi (168 000 so‘m + 319 000 so‘m).

Sotilgan tovarlarga to‘g‘ri keladigan savdo ustamasi summasi (Debet: 2920 – “Savdodagi tovarlar” schyoti, Kredit: 2980 – “Savdo ustamasi” schyoti) quyidagini tashkil etadi:

$$\frac{77\,000 + 160\,000}{} \times 540\,000 = 168\,000 \text{ so‘m}$$

$$252\ 000 + 510\ 000$$

Sotilgan tovarlarga to'g'ri keladigan transport–Tayyorlov xarajatlari summasi (Debet: 9120 – “Sotilgan tovarlar tannarxi” schyoti va Kredit: 1510 – “Transport–Tayyorlov xarajatlari” schyotida aks ettiriladi) quyidagini tashkil etadi:

$$\frac{25\ 000 + 50\ 000}{252\ 000 + 510\ 000} \times 540\ 000 = 53\ 000 \text{ so'm}$$

Sotilgan tovarlar tannarxi (Debet: 9120 – “Sotilgan tovarlar tannarxi” schyoti va Kredit: 2920 – “Savdodagi tovarlar” schyoti) **319 000 so'mni (540 000 so'm – 168 000 so'm – 53 000 so'm)** tashkil etadi.

Mol yetkazib beruvchilardan kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarni qabul qilishda aniqlangan kamomad va yo'qotishlar, shuningdek, ularning shartnomada nazarda tutilgandan yuqori kamomadi yoki buzilishi 4860 – “Da'volar bo'yicha olinadigan schyotlar schyotining debetida hisobga olinadi. Yo'qotishlarning aybdorlariga da'vo taqdim etiladi va agar ular da'voni qanotlantirmasalar, xo'jalik sudiga da'vo arizasi bilan murojaat qilinadi. Sud tomonidan yuqoridagi yo'qotishlar summasini aybdorlardan undirish rad etilgan hollarda, bunday operatsiyalar buxgalteriya hisobida 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyotining debeti va 4860 – “Da'volar bo'yicha olinadigan schyotlar” schyotining krediti bo'yicha yozuv bilan aks ettiriladi.

5-§. Korxonada ishlab chiqarilgan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi

Xo'jalik yuritish amaliyotida, odatda, tayyor mahsulot korxonaning o'zida tayyorlanadigan tovar-moddiy zaxiralarning asosiy moddasi hisoblanadi. Bundan tashqari korxonalar o'z iste'moli uchun inventar va xo'jalik jihozlarini, taralar, ehtiyot qismlar, yarimtayyor mahsulotlar va boshqalarni mustaqil ishlab chiqarishi mumkin. Korxonaning o'zi tomonidan ishlab chiqariladigan (tayyorlanadigan) *tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi deb*, ularning *ishlab chiqarish tannarxi tan olinadi*.

Asosiy faoliyat turi xizmat ko'rsatish hisoblangan korxonalarda ko'rsatilgan xizmatlar tannarxini aniqlash boshqa tovar-moddiy zaxiralarnikiga o'xshash tarzda amalga oshiriladi. Bundan keyin *tovar-moddiy zaxiralar tannarxi* iborasi *xizmatlar tannarxini* ham o'z ichiga oladi.

Tovar-moddiy zaxiralarning ishlab chiqarish tannarxiga ularni ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lgan, ishlab chiqarish texnologiyasi va uni tashkil etish sifatidagi xarajatlar kiritiladi. Bunda ushbu xarajatlarga quyidagilar kiradi: bevosita va

bilvosita moddiy xarajatlar, bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari, ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar.

Bevosita xarajatlar alohida turdagi tovar-moddiy zaxiralarni ishlab chiqarish (xizmatlar ko‘rsatish va ishlar bajarish) jarayoni bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan hamda ularning birligi tannarxiga to‘g‘ridan to‘g‘ri kiritiladigan ishlab chiqarish xarajatlari.

Bilvosita xarajatlar bir necha turdagi tovar-moddiy zaxiralarni ishlab chiqarish (xizmatlar ko‘rsatish va ishlar bajarish) jarayoni bilan bog‘liq bo‘lgan ishlab chiqarish xarajatlari bo‘lib, ularni muayyan tovar-moddiy zaxiralar birliklari tannarxiga bevosita kiritib bo‘lmaydi, buning oqibatida ular xarajatlar obyektlari va ularning birliklari tannarxi o‘rtasida hisob-kitob yo‘li bilan taqsimlanadi.

Tovar-moddiy zaxiralarning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko‘ra quyidagi elementlar bo‘yicha guruhlariga ajratiladi:

- ishlab chiqarish moddiy xarajatlar (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda);
- ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan mehnatga haq to‘lash xarajatlari;
- ishlab chiqarishga mo‘ljallangan asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan boshqa xarajatlar.

Realizatsiya xarajatlari, korxonani boshqarish bo‘yicha umumiy xarajatlar (ma‘muriy xarajatlar), boshqa operatsion xarajatlar, moliyaviy faoliyat bo‘yicha xarajatlar va favqulodda zararlar mahsulotning (ishlarning, xizmatlarning) ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydi.

Yuqorida keltirilgan tannarx elementlari bo‘yicha ishlab chiqarish tannarxiga qo‘shiladigan va qo‘shilmaydigan xarajatlarning to‘liq ro‘yxati “Xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi nizom”ga muvofiq, aniqlanadi. Mazkur nizom asosida ayrim tarmoqlar xarajatlari tarkibi va ularni hisobga olish xususiyatlari O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Davlat soliq qo‘mitasi bilan kelishilgan holda tegishli vazirliklar va idoralar, xo‘jalik birlashmalari (uyushmalar, kompaniyalari va hokazolar) tomonidan aniqlanadi.

Ma‘lumki, tovar-moddiy zaxiralar tannarxining asosini korxonalar xarajatlari (sarflari) tashkil etadi. Moliyaviy hisobotda, ya‘ni buxgalteriya balansida tayyor mahsulot hamda tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlarini, shuningdek, moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobotda sotilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar)lar tannarxini aks

ettirish maqsadida, “Xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi nizom” korxonaning mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish tannarxiga kiritish uchun xarajatlar ro‘yxatini belgilab beradi. Bunda tovar-moddiy zaxiralar tannarxini aniqlashda korxonalar xarajatlarini klassifikatsiyalashning muhim ahamiyatini ta’kidlab o‘tish joiz.

Tovar-moddiy zaxiralar ishlab chiqaruvchi korxonalarda chetga sotish (ustav kapitaliga berish va h.k.)lar uchun ishlab chiqarilgan tovar-moddiy zaxiralar ishlab chiqarish tannarxi bo‘yicha baholanadi va 2010– “Asosiy ishlab chiqarish” schyotidan (agar ishlab chiqarish asosiy faoliyat turi bo‘lsa), 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyotidan (agar ishlab chiqarish yordamchi ishlab chiqarish bo‘lsa) tayyor mahsulotlarni hisobga oluvchi schyotlar (2800)ga olib boriladi.

Xizmat ko‘rsatuvchi korxonalarda xizmatlarni ko‘rsatilganligini tasdiqlovchi qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi tasdiqlanganda, *birinchi navbatda*, daromad tan olib 4010 – “Xaridor va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyotining debeti va 9030 – “Ish bajarish va xizmat ko‘rsatishdan daromadlar” schyotining kreditida aks ettiriladi. *Ikkinchi navbatda* esa ko‘rsatilgan xizmatlarni ishlab chiqarish tannarxi 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” (agar xizmat ko‘rsatish asosiy faoliyat turi bo‘lsa) schyotidan, 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” (agar xizmat ko‘rsatish yordamchi ishlab chiqarish bo‘lsa) schyotidan 9130 – “Bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlar tannarxi” schyotiga olib boriladi.

Tayyor mahsulot (ishlar, xizmatlar) va tugallanmagan ishlab chiqarish tannarxining shakllanishi va kirim qilish (balansdan chiqarish)ni buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirish tartibi 21-sonli BHMSning 2-ilovasi II bo‘limi – “Tovar-moddiy zaxiralar”da batafsil ochib berilgan.

Buxgalteriya hisobiga doir ilmiy adabiyotlarda qabul qilinganidek, ishlab chiqarilayotgan tayyor mahsulot (ishlar, xizmatlar) va tugallanmagan ishlab chiqarish tannarxini aniqlash muammolari buxgalteriya hisobining alohida bo‘limi – boshqaruv hisobida o‘rganiladi.

6-§. Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlash usullari

Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlash usullari ularning turi, mahsulot ishlab chiqarish xili, uning murakkabligi, tugallanmagan ishlab chiqarish mavjudligi, ishlab chiqarish siklining davomiyligi, tovar-moddiy zaxiralar nomenklaturasiga bog‘liqdir. Mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxini aniqlashning

asosiy usullari: oddiy, me'yoriy, buyurtmali, bosqichli usullar hisoblanadi, savdo korxonalarida esa xarajatlarni inventar baholash usuli ham qo'llaniladi.

6.1. Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlashning oddiy usuli

Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlashning oddiy usuli bir turdagi mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqaradigan hamda yarimtayyor mahsulotlar va tugallanmagan ishlab chiqarishga ega bo'lmagan korxonalarda qo'llaniladi. Ushbu usul qo'llanilganda, hisobot davridagi barcha ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) tannarxiga olib boriladi. Mahsulot (ishlar, xizmatlar) birligining tannarxi ishlab chiqarish xarajatlari summasini ishlab chiqarilgan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) birliklarining umumiy miqdoriga bo'lish yo'li bilan hisoblab chiqariladi, ya'ni tegishli formula quyidagi ko'rinishga ega:

$$T/n_{bir.} = \frac{\text{Hisobot davridagi jami ishlab chiqarish xarajatlari summasi}}{\text{Ishlab chiqarilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning umumiy miqdori}}$$

Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlashning oddiy usulini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. “Parvarda” korxonasi qandolatexilik mahsulotining bir turi “Holva” ishlab chiqarish bilan Shug'ullanadi hamda ishlab chiqarish bitta sexda amalga oshiriladi. Joriy yilning-mart oyi davomida korxonada bir kilogrammi 9 000 so'mdan 500 kg shakar, 8 400 so'mdan 200 kg un, 60 000 so'mdan 25 kg sut kukuni, 16 500 so'mdan 10 litr o'simlik moyi, 75 000 so'mdan 10 kg kokos kukuni va mahsulotga qo'shiladigan boshqa ziravorlarni 255 000 so'mga sotib oldi. Barcha sotib olingan mahsulotlar tayyor mahsulotni ishlab chiqarish uchun ishlatildi. Bundan tashqari kichik korxonaning tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun-mart oyidagi ishlab chiqarish xarajatlari quyidagilarni tashkil qildi:

– mehnatga haq to'lash: asosiy ishlab chiqarishdagi ishchilarga – 3 600 000 so'm va qo'shimcha ishlab chiqarish ishchilariga – 2 400 000 so'm;

– ishlab chiqarish sexi binosi ijara xarajatlari – 1 500 000 so'm;

– ishlab chiqarish dastgohlari va jihozlar amortizatsiyasi – 2 700 000 so'm;

– elektr energiyasi bo'yicha xarajatlar (2 500 kVt, 1 kVt uchun 400 so'm) – 1 000 000 so'm;

– tabiiy gaz bo'yicha xarajatlar (800 kub.m., 1 kub.m. uchun 750 so'm) – 600 000 so'm;

– suv ta’minoti bo‘yicha xarajatlar (400 kub.m., 1 kub.m. uchun 450 so‘m) – 180 000 so‘m;

– boshqa ishlab chiqarish xarajatlari – 3 255 000 so‘m.

Bir oy davomida 1 200 kg tayyor mahsulot ishlab chiqarildi.-mart oyining boshi va oxirida tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari bo‘lmagan. Holva mahsuloti bir birligining tannarxini hisoblab chiqamiz.

Buning uchun, *birinchi navbatda*, mart oyidagi ishlab chiqarish xarajatlarini aniqlash lozim. Bular quyidagilar:

– ishlab chiqarishdagi moddiy xarajatlar:

shakar:	500 kg	x	9 000 so‘m	=	4 500 000 so‘m;
un:	200 kg	x	8 400 so‘m	=	1 680 000 so‘m;
sut kukuni:	25 kg	x	60 000 so‘m	=	1 500 000 so‘m;
o‘simlik moyi:	10 litr	x	16 500 so‘m	=	165 000 so‘m;
kokos kukuni:	10 kg	x	75 000 so‘m	=	750 000 so‘m;
boshqa ziravorlar:	–	–			255 000 so‘m;

***ishlab chiqarishdagi jami moddiy xarajatlar* 8 850 000 so‘m;**

– ishlab chiqarish tusidagi mehnatga haq to‘lash xarajatlari:

asosiy ishlab chiqarish ishchilariga:	3 600 000
	so‘m;
qo‘shimcha ishlab chiqarish ishchilariga:	2 400 000
	so‘m;

***ishlab chiqarish jami mehnatga haq to‘lash xarajatlari* 6 000 000 so‘m;**

– ishlab chiqarishdagi asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi – ***ishlab chiqarish dastgohlari va uskunalari amortizatsiyasi* – 2 700 000 so‘m;**

– ishlab chiqarishdagi boshqa xarajatlar:

ishlab chiqarish binosi ijarasi:	1 500 000 so‘m;
elektr energiyasi xarajatlari: (2 500 kVt x 400 so‘m)	1 000 000 so‘m;
tabiiy gaz xarajatlari: (800 m ³ x 750 so‘m)	600 000 so‘m;
suv ta’minoti xarajatlar: (400 m ³ x 450 so‘m)	180 000 so‘m;
boshqa ishlab chiqarish xarajatlari:	3 255 000 so‘m;
<i>ishlab chiqarishdagi jami boshqa xarajatlar</i>	6 535 000 so‘m.

Ikkinchi navbatda, mart oyi uchun jami ishlab chiqarish xarajatlari summasini aniqlaymiz. Bu 24 085 000 so‘m (8 850 000 so‘m + 6 000 000 so‘m + + 2 700 000 so‘m + 6 535 000 so‘m)ni tashkil etadi.

Uchinchi navbatda, Holva mahsulotining-mart oyidagi bir birligi tannarxini hisoblab chiqaramiz:

$$Tannarx \text{ "Holva" birl.} = \frac{24\,085\,000 \text{ so'm}}{1\,200 \text{ kg}} = 20\,070,8 \text{ so'm.}$$

Holva mahsulotining mart oyidagi bir birligi tannarxi 20 070,8 so'mni tashkil etgan.

6.2. Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlashning buyurtmali usuli

Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlashning buyurtmali usuli yakka tartibdagi va ko'p seriyali bo'lmagan ishlab chiqarishga ega bo'lgan tashkilotlarda qo'llanadi, bunda ishlab chiqarish xarajatlari mahsulotga (ishga, xizmatga) (bir xildagi mahsulotlar guruhiga) doir alohida buyurtmalar bo'yicha identifikatsiyalanadi va hisobga olinadi. Buyurtmaning obyekti mahsulot (ish, xizmat), bir xildagi mahsulot (ish, xizmat)ning-mayda turkumlari yoki ta'mirlash, montaj va eksperimental ishlar hisoblanadi. Ishlab chiqarish jarayoni uzoq davom etadigan yirik mahsulotlarni tayyorlashda buyurtmalar yaxlit mahsulotga emas, balki uning tugallangan konstruksiyalarga ega bo'lgan alohida agregatlari, uzellariga berilishi mumkin.

Sanoat sohasida ushbu usuldan, odatda, ishlab chiqarish jarayoni bir turda tashkil qilinadigan korxonalarda qo'llaniladi. Bunday korxonalar, odatda, cheklangan iste'molga mo'ljallangan buyumlarni ishlab chiqarish uchun tashkil qilinadi. Misol tariqasida prokat stanlari, yuqori quvvatli ekskavatorlarni ishlab chiqaruvchi og'ir mashinasozlik zavodlari, shuningdek, mexanik jarayonlardan foydalaniladigan va takrorlanmaydigan yoki juda kam takrorlanadigan mahsulot ishlab chiqariladigan harbiy sanoat majmuasi korxonalarini keltirish mumkin. Tabiiyki, yirik buyurtmani ishlab chiqarish sezilarli darajadagi moddiy sarflar, mehnat va boshqa xarajatlarni taqozo etadi, ammo hamma vaqt ham korxonalarining quvvatlarini to'liq hajmda ishlatish imkoniyati bo'lmaydi. Shuning uchun ham bir vaqtning o'zida boshqa buyurtmalar, turli konstruksiyadagi buyumlarni ishlab chiqarish mumkin, lekin ularning har biri cheklangan miqdorda bo'ladi.

Ishlab chiqarishning alohidali turining, ya'ni alohida bo'lgan buyurtmalar va mahsulotlar (ish, xizmatlar) partiyasiga asoslangan ishlab chiqarishning o'ziga xos bo'lgan muhim xususiyatlarini ta'kidlab o'tish joiz. Ular sirasiga quyidagilarni olib

borish mumkin:

- tayyorlanadigan mahsulot turining xilma-xilligi, uning salmoqli qismi takrorlanmaydi va alohida buyurtmalar bo'yicha kichik miqdorlarda ishlab chiqariladi;
- ishchi o'rinlarining texnologik ixtisoslashuvi va muayyan operatsiyalari va detallarning ishchi o'rinlariga doimo mustahkamlanishi mumkin emasligi;
- odatda universal uskunalar va moslamalardan foydalanish;
- qo'lda amalga oshiriladigan yig'ish va yakunlash operatsiyalar salmoqli ulushining nisbatan ko'pligi;
- ishchilar orasida yuqori malakali universal mutaxassislarining ko'pligi.

Shu bilan birga, tannarxni hisoblashning (kalkulatsiya qilishning) buyurtmali usulidan sinov mahsulot namunalarini ishlab chiqarishda, shuningdek, qo'shimcha ishlab chiqarishlar – maxsus asbob-uskunalarini tayyorlashda, ta'mirlash ishlarini olib borishda ham foydalaniladi. Buyurtmali usulidan foydalanish sohasining boshqa yo'nalishlari mayda turkumli sanoat korxonalar hisoblanadi. Mazkur holatda, turkum deganda, ishlab chiqarishga bir vaqtda yoki muayyan ketma-ketlikda tushiriladigan bir xil konstruksiyali buyumlarning cheklangan miqdori tushuniladi. Mayda turkumli ishlab chiqarishlar iste'molchiga kichik miqdorlarda kerak bo'ladigan mahsulotni ishlab chiqarish uchun tashkillashtiriladi. Shuning uchun-mayda turkumli ishlab chiqarish korxonalarini nisbatan keng bo'lgan va yetarli darajada turli xil nomenklaturadagi mahsulotlar bilan yuklanadi. Misol tariqasida kemasozlik va aviasozlik korxonalarini, shuningdek, nashriyot-matbaa korxonalarini keltirish mumkin – ishlab chiqariladigan mahsulot miqdori buyurtma bo'yicha aniqlanadi.

Buyurtmali usul fizikaviy-kimyoviy jarayonlardan foydalanadigan korxonalarda cheklangan miqdorda alohida mahsulot turlarini ishlab chiqarishda ham qo'llaniladi (masalan, kimyo sanoati korxonalarida kimyoviy reaksiyalar tayyorlash, temir-beton yig'ish korxonalarida temir-betondan original buyum va boshqa buyumlar tayyorlash).

Ta'kidlash joizki, buyurtmali usuli bo'yicha hisoblashning foydalanish sohasi sanoat ishlab chiqarish sohasi bilan cheklanmaydi. Ushbu usul qurilishda (loyihani muayyan hududga moslashtirish uchun), ilmiy–Tekshirish institutlarida, sog'liqni saqlash muassasalarida (bunda har bir bemorga qilingan operatsiya tannarxi, uning murakkabligi va qo'yilgan tashxisga bog'liq holda kalkulyatsiyalanadi) muvaffaqiyat bilan qo'llaniladi.

Ushbu kalkulyatsiyalash usulining mohiyati quyidagidan iborat: barcha to'g'ridan to'g'ri xarajatlar (asosiy materiallarga xarajatlar, asosiy ishlab chiqarish ishchilarining mehnat haqi xarajatlari va u bo'yicha ijtimoiy ajratmalar) kalkulyatsiyaning alohida

ishlab chiqarish buyurtmalari bo'yicha belgilangan moddalari doirasida hisobga olinadi. Boshqa ishlab chiqarish ustama xarajatlari ular paydo bo'lgan joyda hisobga olinadi va taqsimlash stavkasining belgilangan bazasiga muvofiq, alohida buyurtmalar tannarxiga kiritiladi.

Ushbu kalkulyatsiyalash usulida xarajatlarni hisobga olish obyektini va kalkulyatsiyalash obyektini alohida ishlab chiqarish buyurtmasi hisoblanadi. Bunda, buyurtma deganda, mijozning unga muayyan miqdordagi buyumlarni maxsus yaratish yoki tayyorlash uchun murojaatnomasi tushuniladi. Odatda, buyurtmaning turi buyurtmachi (Xaridor) bilan tuzilgan shartnomada belgilanadi. Mazkur shartnomada mahsulotning buyurtmachi tomonidan to'lanadigan qiymati, hisob-kitoblarni amalga oshirish va mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni topshirish tartibi, buyurtmani bajarish muddati, sotishdan keyingi kafolatli xizmat ko'rsatish muddati va boshqa shartlar ko'rsatiladi.

Tannarxni aniqlashning ushbu usulida barcha xarajatlar buyurtmaning yakunlanishiga qadar to'laligicha tugallanmagan ishlab chiqarish deb hisoblanadi. Buyurtma birligining tannarxi uning bajarilishi (mahsulot ishlab chiqarilishi, ishlar bajarilishi yoki xizmatlar ko'rsatilishi) tugallangandan keyin aniqlanadi. Buyurtma bo'yicha xarajatlarning butun summasi uning tannarxini tashkil qiladi. Boshqacha qilib aytganda, tannarxni kalkulyatsiyalashning buyurtma usulida ishlab chiqarishda foydalanilgan materiallarga, ishlab chiqarish ishchilari uchun mehnat haqiga xarajatlar va ular bo'yicha ijtimoiy ajratmalar, shuningdek, ishlab chiqarish (umumzavod) ustama xarajatlari har bir yakka tartibdagi buyurtmaga yoki mahsulotning ishlab chiqarish partiyasiga o'tkaziladi.

Agar ushbu buyurtma bir xildagi mahsulot (ishlar, xizmatlar) turkumidan iborat bo'lsa, mahsulot (ishlar, xizmatlar) birligining tannarxi mazkur buyurtma bo'yicha xarajatlar summasini mahsulot birliklari miqdoriga bo'lish orqali aniqlanadi.

Buyurtmalar qisman bajarilib, ular buyurtmachilarga topshirilganda, qisman ishlab chiqarish tannarxi ularning konstruksiyalari, texnologiyalari, ishlab chiqarish shart-sharoitlaridagi o'zgarishlarni hisobga olgan holda ilgari bajarilgan buyurtmalarning tannarxi bo'yicha baholanadi.

Agar buyurtma bitta buyumga qilingan bo'lsa, uning tannarxi barcha xarajatlar yig'indisi sifatida hisoblab chiqiladi. Agar bir nechta buyum yoki buyumlar partiyasi buyurtma qilingan bo'lsa, xarajatlar summasini qo'shish orqali butun partiyaning tannarxi hisoblab chiqiladi. Bitta buyumning tannarxini aniqlash uchun umumishlab chiqarish xarajatlari partiyadagi mahsulot birliklarining soniga bo'linadi.

Alohida buyurtmalar bo'yicha hisobga olish asosiy hisob registri – buyurtmani hisobga olish kartochkasini ochishdan boshlanadi. Ushbu hisob hujjati korxonaxona buxgalteriyasi tomonidan yuritiladi. Buyurtmani hisobga olish kartochkasiga yozuvlarni kiritish uchun asosiy dastlabki hisob hujjatlari materiallar va ishchilar mehnatidan foydalanganlikni tasdiqlovchi boshlang'ich hujjatlardir (materiallarni ajratish uchun talabnoma, ish naryadi va h.k.). Bunda har bir boshlang'ich hujjatda buyurtmaning identifikatsion raqami qo'yib chiqiladi. Buyurtmani hisobga olish kartochkasidan buyurtma o'tgani sayin to'g'ridan - to'g'ri materiallar, mehnat xarajatlari va ishlab chiqarish ustama (umumzavod) xarajatlari bo'yicha axborot to'planib boradi. Shunday qilib, buyurtmani hisobga olish kartochkasi kalkulyatsiyalashning buyurtmali usulidan foydalanish sharoitida asosiy hisob registri hisoblanadi.

Mahsulot tannarxini aniqlashning ushbu usulida materiallarning to'g'ridan to'g'ri xarajatlari, shuningdek, buyurtmani bajarishda bevosita band bo'lgan asosiy ishlab chiqarish ishchilari uchun mehnat haqi xarajatlari, olingan boshlang'ich hujjatlarga muvofiq, tegishli buyurtmalarga hisobdan chiqariladi va 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyotida aks ettiriladi.

Bilvosita ishlab chiqarish xarajatlarining hisobot davrida bajarilgan alohida ishlab chiqarish buyurtmalari o'rtasida taqsimlanishi muammosi tug'iladi (asosiy ishlab chiqarish vositalari va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi, ijara haqi, yoritish, isitish, shamollatish, konditsionerlash, texnik ko'rikdan o'tkazish hamda ishlab chiqarish quvvatlari va ko'chmas mulkni ta'mirlash bilan bog'liq xarajatlar va h.k.), chunki buyurtma narxini rejalashtirish va uni buyurtmachi (xaridor) bilan kelishib olish ishlarini bilvosita ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy summasi hali haqiqatdan ma'lum bo'lmasidan hisobot davri davomida olib borish kerak.

Mazkur masalani hal qilish yo'llaridan biri (tavsiya etilmaydi) – hisobot davri tugashini kutish va keyin hisobot davridagi bilvosita ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy haqiqatdagi summasini bilgan holda, uni alohida buyurtmalar o'rtasida taqsimlash. Biroq bunday yechim zamonaviy rahbarni va buyurtmachining o'zini ham qoniqtirishi gumon. Korxonaxona rahbariyati buyurtma bajarilishidan oldin uning narxini belgilash uchun buyurtmaning kutilayotgan tannarxi haqida ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak. Buyurtmachi ham xuddi Shuningdek, arzonroq ijrochini tanlash uchun kutiladigan narxlar haqida operativ axborotga ega bo'lishi lozim. Amaliyotda, odatda, boshqa yo'ldan boriladi: ishlab chiqarish ustama xarajatlari (bilvosita xarajatlar) oldindan alohida buyurtmalar o'rtasida taqsimlanadi, bunda kutilayotgan bilvosita

ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlashning byudjet (rejali, smetali, baholangan) stavkalaridan (dastlabki normativlardan) foydalaniladi. Odatda, ular ishlab chiqarish (ishlar, xizmatlar) hajmlarining va keyingi davrdagi ishlab chiqarish ustama xarajatlarining baholanadigan miqdorlariga asoslanadi.

Ishlab chiqarish ustama xarajatlari (IUX)ni taqsimlashning smetali (byudjetli) stavkalarini hisoblab chiqish korxonalar tomonidan hisobot davri boshlanishidan oldin uch bosqichda amalga oshiriladi:

1. Boshlanadigan (rejalashtirilayotgan)davr uchun ishlab chiqarish ustama xarajatlari baholanadi.

Bunday prognozlarning aniqlik darajasi ko'p jihatdan buxgalter–Tahlilchining yoki rejalashtirish bo'limi xodimining tajribasi, bilimlari va saviyasiga bog'liq, chunki bunday prognozlarni ishlab chiqishda ko'plab omillarni – ham obyektiv (korxonalar faoliyatiga bog'liq bo'lmagan), ham subyektiv (unga bog'liq bo'lgan) omillarni hisobga olish zarur. Masalan, umumishlab chiqarish xarajatlarining salmoqli qismini kommunal xizmatlar va elektr energiyasi uchun to'lovlar tashkil qiladi, uning miqdori esa o'z navbatida, belgilangan tariflarga bog'liq. Demak, kommunal xizmatlar va elektr energiyasi to'lovlari bo'yicha amaldagi tariflarning oshishi korxonalar uchun obyektiv omil hisoblanadi. Shu bilan birga, elektr energiyasidan qanchalik oqilona foydalanish, uni bekorga sarflamaslik aynan korxonalarining o'ziga bog'liq. Bunday subyektiv omillar ham tahlilchi-buxgalter tomonidan kelgusi davr uchun IUXni prognozlashda hisobga olinishi kerak.

2. IUXni alohida ishlab chiqarish buyurtmalari o'rtasida taqsimlash uchun baza tanlanadi va uning miqdori prognozlanadi. Bunda taqsimlash bazasi deyilganda shunday texnik-iqtisodiy ko'rsatkich tushuniladiki, u korxonalar rahbari nuqtayi nazaridan ishlab chiqarish ustama xarajatlarini tayyor mahsulotni ishlab chiqarish hajmlari bilan eng yuqori darajadagi aniqlikda bog'laydi.

IUXni taqsimlash bazasi xo'jalik subyektini tomonidan uning faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari, bajariladigan buyurtmalar turi, ularning miqdori, o'lchamlari, oldingi hisobot davrida bajarilgan buyurtmalar hajmlari va turlaridan va hokazodan kelib chiqqan holda mustaqil tarzda tanlanadi. Buyurtmani kalkulyatsiyalash maqsadida foydalanish uchun tanlangan IUXni taqsimlash bazasi xo'jalik subyektining hisob siyosatida aks ettirilishi kerak va butun hisobot davrida Shunday ligicha qoladi.

Odatda sanoatda IUXni taqsimlash bazasi sifatida eng keng qo'llaniladigan ko'rsatkichlar sifatida ishlangan dastgoh-soatlar, asosiy ishlab chiqarish ishchilari

uchun hisoblangan ish haqi summasi, kishi-soat va hokazolardir. Biroq, masalan, gilamlarni yakka tartibda ishlab chiqarishda – kvadrat metrlar, transport xizmatlarini ko‘rsatishda – tonna yoki yo‘lovchi-kilometrlar (avtomobil bosib o‘tgan yo‘l), auditorlik xizmatlari ko‘rsatishda – auditorlik korxonasi xodimlari ishlagan soatlar, o‘quv markazlarida – o‘qituvchining ish soatlari, Internet-kafelarda – kompyuterlar, ishlatilgan soatlar va shu kabi boshqa o‘lchov birliklari qo‘llanilishi mumkin.

Buxgalter yoki rejalashtirish bo‘limi xodimi IUXni taqsimlash bazasi sifatida u yoki bu ko‘rsatkichni tanlash haqida qaror qabul qilar ekan, uning kelgusi (rejalashtirilayotgan)davr uchun miqdorini prognozlaydi. Bunda u IUX summasini prognozlashda uchraydigan muammolarga duch keladi. Bu yerda mavsumiy o‘zgarishlarni hisobga olib, korxonah mahsulotiga bo‘ladigan talabni, aholining (yoki korxonalarining) to‘lov qobiliyatini, raqobatxilar faoliyatini hisobga olib bozordagi umumiy vaziyatni baholash zarur. Ushbu barcha omillarning kutilayotgan buyurtmalar hajmlariga, tegishlicha, tanlangan bazaviy ko‘rsatkich miqdoriga ta‘sirini to‘g‘ri baholashni faqat tajribali buxgalter yoki rejalashtirish bo‘limi xodimi uddalashi mumkin.

3. Prognozlanadigan IUX summasini bazaviy ko‘rsatkichning kutilayotgan miqdoriga bo‘lish yo‘li bilan smeta (byudjet) stavkasi hisoblab chiqiladi, ya‘ni uni hisoblab chiqarish formulasi quyidagi ko‘rinishga ega:

$$\begin{array}{l} \text{IUXni} \\ \text{taqsimlashning} \\ \text{smeta (byudjet)} \\ \text{stavkasi} \end{array} = \frac{\text{Kelgusi (rejalashtirilayotgan)davr uchun ishlab chiqarish} \\ \text{ustama xarajatlarining smeta (byudjet) summasi}}{\text{Smetali (byudjet) taqsimlash bazasi (Xarajatlar omili)}}$$

Tovar-moddiy zaxiralar tannarxini aniqlashning buyurtma usulini quyidagi o‘ylab topilgan misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonah omborida hisobot davr boshida (01.01.2021-y.) 6 150 000 so‘mlik materiallar, 12 500 000 so‘mlik tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari bo‘lgan. Davr boshida korxonah 50 000 000 so‘mlik asosiy materiallar va 10 000 000 so‘mlik qo‘shimcha materiallar sotib oldi. Tovar-moddiy zaxiralar tannarxini aniqlashning buyurtma usulida xarajatlarni hisobga oluvchi schyotlarning o‘zaro aloqasi bog‘lanishi 1-ilovada keltirib o‘tilgan.

Materiallar haqiqiy qiymati bo‘yicha korxonah omboriga kirim qilinishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 1010 – “Xomashyo va materiallar” schyoti – 50 000 000 so‘m;

Debet: 1080 – “Boshqa materiallar” schyoti – 10 000 000 so‘m;

*Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 60 000 000 so‘m;*

1-ilovada ushbu operatsiya “1)” va “2)” yozuvlarda aks ettirilgan.

Materiallarni ombordan chiqarish uchun talabnoma taqdim etilganda, 55 000 000 so‘mlik asosiy materiallar (shu jumladan, 1-buyurtma uchun – 30 000 000 so‘m, 2-buyurtma uchun – 25 000 000 so‘m), 3 500 000 so‘mlik qo‘shimcha materiallar (har ikkala buyurtma uchun) ombordan chiqarildi.

Ishlab chiqarishga berilgan asosiy materiallar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks etiriladi (1-ilovadagi “3”)-yozuvga qarang):

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 55 000 000 so‘m;

Kredit: 1010 – “Xomashyo va materiallar” schyoti – 55 000 000 so‘m.

Yuqorida aytilganidek, buyurtmalarni ishonchli va tezkor hisobga olishni tashkil qilish uchun 1-chi va 2-chi buyurtmani hisobga olish kartochkalari ochiladi. Ularga quyidagi yozuvlar kiritiladi:

	1-BUYURTMA	2-BUYURTMA
<i>Asosiy materiallar, so‘m</i>	30 000 000	25 000 000

Qo‘shimcha materiallar qiymati IUX sifatida 2510 – “Umumiyishlab chiqarish xarajatlari” schyotiga quyidagi buxgalteriya provodkasi bilan o‘tkaziladi (1-ilovadagi ‘4)-yozuvga qarang):

*Debet: 2510 – “Umumiy ishlab chiqarish
xarajatlari” schyoti – 3 500 000 so‘m;*

Kredit: 1080 – “Boshqa materiallar” schyoti – 3 500 000 so‘m.

Ikkita buyurtma bajarilgani munosabati bilan asosiy ishlab chiqarish ishchilariga 5 000 000 so‘m miqdorida ish haqi hisoblandi (jumladan, 1-buyurtma bo‘yicha 3 000 000 so‘m, 2-buyurtma bo‘yicha – 2 000 000 so‘m), yordamchi ishchilarga – 3 000 000 so‘m ish haqi hisoblandi.

Ishchilarga ish haqi hisoblanishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks etiriladi (1-ilovadagi “5”)-yozuvga qarang):

– asosiy ishlab chiqarish ishchilariga ish haqi hisoblanganda:

Debet: 2010 “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 5 000 000 so‘m;

*Kredit: 6710 “Xodimlarga haq to‘lash bo‘yicha
hisob-kitoblar” schyoti – 5 000 000 so‘m;*

– ishlab chiqarishdagi yordamchi ishchilariga ish haqi hisoblanganda:

*Debet: 2510 – “Umumishlab chiqarish
xarajatlari” schyoti – 3 000 000 so‘m;*

Kredit: 6710 – “Xodimlarga haq to‘lash bo‘yicha hisob-kitoblar” schyoti – 3 000 000 so‘m.

Yordamchi ishchilarning mehnat haqi umumiy ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida aks ettiriladi, chunki u o‘z mazmuniga ko‘ra ishlab chiqarish (ustama) xarajatlaridir (1-ilovadagi “6”)-yozuvga qarang).

Buyurtmalarni hisobga olish kartochkalariga quyidagi yozuvlar kiritiladi:

	1-BUYURTMA	2-BUYURTMA
<i>Asosiy materiallar, so‘m</i>	<i>30 000 000</i>	<i>25 000 000</i>
<i>Asosiy ishlab chiqarish ishchilariga mehnat haqi, so‘m</i>	<i>3 000 000</i>	<i>2 000 000</i>

Ayni paytga kelib, 2510 – “Umumishlab chiqarish xarajatlari” schyoti debeti bo‘yicha 6 500 000 so‘mlik xarajatlar to‘plangan. Korxonaning hisobot davridagi boshqa umumishlab chiqarish xarajatlari (kommunal xizmatlar uchun to‘lovlar, ijara haqi va h.k.) 10 000 000 so‘m miqdorida kutilmoqda (1-ilovadagi “14”)-yozuvga qarang), ya‘ni umumishlab chiqarish xarajatlarining umumiy summasi 16 500 000 so‘mni tashkil etishi kerak.

Umumishlab chiqarish xarajatlarining buyurtmalar bo‘yicha taqsimlanishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks etiriladi (1-ilovadagi “7”)-yozuvga qarang):

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarisho” schyoti – 16 500 000 so‘m;
Kredit: 2510 – “Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari” schyoti – 16 500 000 so‘m.

Umumishlab chiqarishning xarajatlarini buyurtmalar bo‘yicha taqsimlash uchun baza sifatida asosiy ishlab chiqarish ishchilarining (AII) mehnat haqi tanlandi, bu haqda korxonaning hisob siyosatida ham qayd etildi. Umumishlab chiqarishning yoki ishlab chiqarish ustama xarajatlarining qanday summasi aniq buyurtmalarga taqsimlanishini aniqlash uchun, **birinchi navbatda**, IUXning taqsimlash stavkasini hisoblab chiqamiz:

$$\text{IUXni taqsimlash stavkasi} = \frac{\text{Davr uchun ishlab chiqarish ustama xarajatlari summasi}}{\text{Taqsimlash bazasi (Xarajatlar omili)}}$$

$$\text{AIIning 1 so‘mlik mehnat haqiga 3,3 so‘m} = \frac{16\,500\,000 \text{ so‘m}}{3\,000\,000 \text{ sum} + 2\,000\,000 \text{ so‘m}}$$

Ikkinchi navbatda, 1-buyurtmaga ajratilgan IUX summasini aniqlaymiz. Buning uchun, 1-buyurtmani hisobga olish kartochkasida aks ettirilgan yozuvlardan kelib

chiqib, asosiy ishlab chiqarish ishchilariga mehnat haqi summasini topamiz – 3 000 000 so‘m, ushbu miqdorni IUXni taqsimlash stavkasi miqdoriga ko‘paytirib, 1-buyurtmaga ajratilgan IUX summasini topamiz, ya’ni: $3\,000\,000 \times 3,3 = 9\,900\,000$ so‘m.

Uchinchi navbatda, xuddi shu tarzda 2-buyurtmaga ajratilgan IUX summasini topamiz, ya’ni: $2\,000\,000 \times 3,3 = 6\,600\,000$ so‘m.

Buyurtmalarni hisobga olish kartochkasiga so‘nggi yozuvlar kiritiladi va ularning tannarxi aniqlanadi:

	1-BUYURTMA	2-BUYURTMA
<i>Asosiy materallar, so‘m</i>	30 000 000	25 000 000
<i>Asosiy ishlab chiqarish ishchilarining mehnat haqi, so‘m</i>	3 000 000	2 000 000
<i>Umumishlab chiqarish xarajatlari, so‘m</i>	<u>9 900 000</u>	<u>6 600 000</u>
<i>Jami buyumlarning shartli-haqiqiy tannarxi, so‘m</i>	42 900 000	33 600 000

Mahsulotni ishlab chiqarish tugallangandan keyin, tayyor mahsulot omborga kirim qilinadi, keyin buyurtmachiga topshirildi, bularning barchasi tegishli boshlang‘ich hujjatlar bilan rasmiylashtirildi (schyot-faktura). Tuzilgan shartnomalarga muvofiq, birinchi buyurtmani bajarishning shartnomaviy narxi 62 500 000 so‘mga, ikkinchi buyurtmaniki 47 500 000 so‘mga teng (qo‘shilgan qiymat solig‘ini hisobga olgan holda).

Tayyor mahsulotni omborga kirim qilish va buyurtmachilarga yetkazib berish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks etiriladi:

– mahsulotni shartli-haqiqiy tannarxi bo‘yicha omborga berish (1-ilovadagi “8”) -yozuvga qarang):

Debet: 2810 – “Ombordagi tayyor mahsulot” schyoti – 76 500 000 so‘m;

Kredit: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 76 500 000 so‘m;

– mahsulot buyurtmachiga shartnomaviy narxda sotildi ((yuklandi) (1-ilovadagi “9”) -yozuvga qarang):

Debet: 4010 – “Xaridorlardan va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 91 667 000 so‘m;

Kredit: 9010 – “Tayyor mahsulotni sotishdan Daromadlar” schyoti – 91 667 000 so‘m;

– sotilgan buyurtmalar to‘g‘ri keladigan qo‘shilgan qiymat solig‘i bo‘yicha

byudjetga qarzdorlik hisoblandi (1-ilovadagi “10”-yozuvga qarang):

debet 4010 – “Xaridorlardan va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 18 333 000 so‘m;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha
Qarzdorlik turlari bo‘yicha” schyoti – 18 333 000 so‘m;

– sotilgan mahsulot – buyurtmalarning tannarxi hisobdan chiqarildi (1-
ilovadagi “11”) – yozuvga qarang):

Debet: 9110 – “Sotilgan mahsulot tannarxi» schyoti – 76 500 000 so‘m;

Kredit: 2810 – “Ombordagi tayyor mahsulot» schyoti – 76 500 000 so‘m;

– hisobot davri oxirida tayyor mahsulotni sotishdan daromadlar schyotining
yopilishi (1-ilovadagi ‘12’)-yozuvga qarang):

Debet: 9010 – “Tayyor mahsulotni sotishdan

Daromadlar” schyoti – 91 667 000 so‘m;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 91 667 000 so‘m;

– hisobot davri oxirida sotilgan mahsulot tannarxini hisobga oluvchi schyotni
yopilishi (1-ilovadagi ‘13’)-yozuvga qarang):

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 76 500 000 so‘m;

Kredit: 9110 – “Sotilgan mahsulot tannarxi” schyoti – 76 500 000 so‘m.

Hisob-kitoblar bo‘yicha buyurtmalarni sotishdan yalpi foyda summasini aniqlash
mumkin, u 15 670 000 so‘mni tashkil qiladi (9910 – “Yakuniy moliyaviy natija”
schyotida debet bo‘yicha aks etgan).

Hisobot davri tugagandan keyin umumishlab chiqarish xarajatlarining haqiqiy
summasi aniqlanadi. Ikki variantni ko‘rib chiqamiz.

1-variant. Umumishlab chiqarish xarajatlarining haqiqiy miqdori 19 000 000
so‘mni tashkil qildi. Ya‘ni chorak davomida 2510 – “Umumishlab chiqarish
xarajatlari” schyoti debeti bo‘yicha 2 500 000 so‘mlik summaga qo‘shimcha yozuvlar
amalga oshirildi (1-ilovadagi “14a”)-yozuvga qarang). Shunday qilib, ishlab chiqarish
ustama xarajatlari yetarli bo‘lmagan darajada taqsimlangan, natijada bajarilgan va
topshirilgan buyurtmalarning haqiqiy tannarxi buxgalteriya hisobida 2 500 000 so‘mga
pasaytirilib hisobga olingan. Xuddi shu summaga moliyaviy natija ham yuqori
darajada ko‘rsatilgan.

Bunday vaziyat hisobot davri oxirida qo‘shimcha yozuvlar kiritish yo‘li bilan
bartaraf etiladi (1-ilovadagi “15”)-yozuvga qarang):

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 2 500 000 so‘m;

Kredit: 2510 – “Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari” schyoti – 2 500 000

so‘m;

yoki umumiy ishlab chiqarish xarajatlarining taqsimlanishi kamomadi summasini sotilgan mahsulot tannarxini hisobga olish schyotiga o‘tkazish mumkin:

Debet: 9110 – “Sotilgan mahsulot tannarxi» schyoti – 2 500 000 so‘m;

Kredit: 2510 – “Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari»”schyoti – 2 500 000

so‘m.

II-variant. Chorak natijalari bo‘yicha haqiqiy umumiy ishlab chiqarish xarajatlari 14 000 ming so‘mni tashkil qildi. Ya‘ni dastlabki taqsimlashda buyurtmalar tannarxiga ortiqcha bilan o‘tkazilgan. Bunda buyurtmalarning haqiqiy tannarxi buxgalteriya hisobda asossiz tarzda oshirib yuborilgan, moliyaviy natija esa aksincha, kamaytirilgan. Bu vaziyatda 1-ilovadagi “15”-yozuvi quyidagi ko‘rinishni olishi kerak edi:

Debet: 2510 – “Umumishlab chiqarish xarajatlari” schyoti – 2 500 000 so‘m;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 2 500 000 so‘m;

yoki yuqorida ko‘rsatilgandagidek:

Debet: 2510 – “Umumiy ishlab chiqarish

Xarajatlari” schyoti – 2 500 000 so‘m;

Kredit: 9110 – “Sotilgan mahsulot tannarxi” schyoti – 2 500 000 so‘m.

6.3. Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlashning bosqichli usuli

Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlashning bosqichli usuli boshlang‘ich xomashyo va materiallar ishlab chiqarish jarayonida bir qator bosqich, faza, pog‘onalardan o‘tadigan korxonalarda qo‘llanadi. Ushbu usulda avval barcha mahsulotlar (ishlar, xizmatlar)ning tannarxi, so‘ngra uning birligi tannarxi aniqlanadi.

Odatda, ushbu usuldan mahsulot muayyan ketma-ketlikda ishlab chiqarishning barcha bosqichlaridan o‘tadigan sanoat korxonalarida foydalaniladi. Aksariyat hollarda, bunday ishlab chiqarishlarda xomashyo fizikaviy-kimyoviy va kimyoviy usullarda qayta ishlanadi hamda mahsulot olish jarayoni bir nechta ketma-ketlikdagi texnologik bosqichlardan iborat bo‘ladi. Bunda kulkulatsiyalash obyekti bo‘lib, har bir yakunlangan bosqich mahsuloti hisoblanadi, o‘z navbatida birato‘la bir nechta mahsulot olinadigan bosqichlarga ham tegishlidir. Ishlab chiqarish va boshqaruv hisobi bo‘yicha xorijiy adabiyotlarda ushbu usulni tannarxni kalkulatsiyalashning

jarayonli usuli deb ham ataladi¹.

Bosqichli usulning mohiyati shundan iboratki, to‘g‘ridan to‘g‘ri xarajatlar joriy hisobda mahsulot turlari bo‘yicha emas, balki ishlab chiqarish bosqichlari bo‘yicha aks ettiriladi, hattoki bitta bosqichda turli xildagi mahsulotlarni olish imkoniyati bo‘lganda ham. Demak, xarajatlarni hisobga olish obyektini bo‘lib bosqich, ya‘ni ishlab chiqarish jarayoni hisoblanadi.

Tegishli ravishda, mahsulot tannarxini aniqlashning bosqichli usulidan kelib chiqib, "bosqich" so‘ziga ta‘rif berish mumkin. Bosqich texnologik jarayonning bir qismi (texnologik operatsiyalar yig‘indisi) bo‘lib, natijada yarimtayyor mahsulotni olish bilan yakunlanadi hamda ushbu mahsulotni ishlab chiqarishning keyingi bosqichiga (jarayoniga) o‘tkazish yoki chetga realizatsiya qilish mumkin bo‘ladi. Birlamchi materialning barcha ishlab chiqarish bosqichlaridan o‘tishi natijasida tayyor mahsulot olinadi, ya‘ni oxirgi bosqichdan endi yarimtayyor mahsulot emas, balki oxirgi tayyor mahsulot chiqadi. Masalan, to‘qimacilik ishlab chiqarishi bir qator bosqichlardan iborat bo‘ladi. To‘qimacilik sanoatida birlamchi material paxta tolasi, tozalanmagan va yuvilgan jun, pilla-shoyi, sun‘iy va sintetik tolalar va boshqa materiallar hisoblanadi. Ular birinchi bosqichga – ip yigirishga kelib tushadi. Ushbu bosqichning tayyor mahsuloti yigirilgan kalava ip hisoblanadi. U keyingi bosqichga – to‘qishga o‘tkaziladi va ushbu bosqich oxirida undan sur ip, yoki xom mato olinadi. Xom mato uchinchi bosqichga – pardozlashga kelib tushadi, unda matoga tegishli rasmlar tushiriladi. Xuddi shuningdek, qora metallurgiya sanoatida bosqichlar – bu cho‘yan eritish (domen sexi), po‘lat eritish (kislorodli-konvertorli yoki po‘lat quyish sexi), prokat ishlab chiqarish (prokat sexi).

Xarajatlarni hisobga olishning bosqichli usulining xususiyatlari, quyidagilar hisoblanadi:

– har bir bosqich (jarayon) uchun 2010 –“Asosiy ishlab chiqarish” sintetik schyotiga analitik hisobni tashkil qilish;

– alohida buyurtmalarni hisobga olmasdan xarajatlarni bosqichlar (jarayonlar) bo‘yicha umumlashtirish, ya‘ni har bir bosqich mahsuloti tannarxini butunlay

¹ Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж. Бухгалтерский учет: управленческий аспект: Пер. с англ. / Под ред. Я.В.Соколова. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 416 с.; Апчёрч А. Управленческий аспект: принципы и практика: Пер. с англ. / Под ред. Я.В.Соколова. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 952 с.; Друри К. Введение в управленческий и производственный учет: Пер. с англ./ Под ред. Н.Д.Эриашвили. –М.:ЮНИТИ, 1998. 783 с.

kalkulatsiya qilish;

– xarajatlarni tayyorlash vaqti bo‘yicha emas, balki kalendar davr bo‘yicha hisobdan chiqarish.

Shuni ham ta’kidlash joizki, bosqichli usul xomashyodan kompleks foydalanadigan sanoat tarmoqlarida keng qo‘llanilib, unda ishlab chiqarish jarayoni mustaqil texnologiyaga va ishlab chiqarishni tashkil qilish alohida texnologik davrlariga ega bo‘lgan alohida bosqichlardan iborat. Bunday tarmoqlarga, masalan, kimyo, neft qazib olish, sement ishlab chiqarish, metallurgiya, sellyuloza-qog‘oz, ip-gazlama va boshqa sanoat turlari kiradi. Sanab o‘tilgan sanoat korxonalarida material sarflanishi yuqori darajadali hisobga olinib, ishlab chiqarishni hisobga olish Shunday tashkil etiladiki, ishlab chiqarishda materiallardan foydalanish nazorat ostida bo‘ladi. Aksariyat hollarda ushbu tarmoqlar korxonalarida birlamchi xomashyo, mahsulotning yoki yarimtayyor mahsulotning, yaroqsiz mahsulotlar va chiqindilarning chiqish balanslarini hisoblab chiqish qo‘llaniladi. O‘z navbatida, turli xildagi mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar, agar butun texnologik jarayonni doimiy takrorlanib turuvchi operatsiyalarga bo‘lish imkoniyati mavjud bo‘lsa, xarajatlarni hisobga olishning ushbu usulidan foydalanadi.

Ishlab chiqarilayotgan mahsulot nomenklaturasi katta bo‘lmagan, ammo ishlab chiqarish darajasi ommaviy tusga ega bo‘lgan sharoitda ham hisobga olishning bosqichli usulidan foydalaniladi. Ommaviy turdagi ishlab chiqarishning xususiyatlari quyidagilardan iborat:

– katta bo‘lmagan nomenklaturadagi mahsulotni yirik miqdorlarda hajmlarda ishlab chiqarish doimiyligi;

– ishchi o‘rinlarining, odatda, bitta doimiy birlashtirilgan operatsiyani bajarishga ixtisoslashtirilishi;

– mexanizatsiyalangan va avtomatlashtirilgan jarayonlarning ulushli salmog‘ining sezilarli darajada oshishi hamda qo‘lda bajariladigan ishlarning keskin kamaytirilishi va hokazo.

Ommaviy tusda ishlab chiqarishni tashkillashtirish turlaridan biri oqimli (поточное) ishlab chiqarish bo‘lib, unda texnologik jarayondagi barcha operatsiyalarning bajarilishi vaqt bo‘yicha bir-biriga muvofiq, lashtiriladi va mehnat predmetlarining ish o‘rinlari bo‘yicha siljishi mahsulotni ishlab chiqarish bo‘yicha belgilangan ritmga muvofiq, amalga oshiriladi.

Ta’kidlash joizki, tannarxni aniqlashning bosqichli usulida xarajatlarni hisobga olish va jamg‘arish jarayoni mahsulotni ishlab chiqarish bosqichida uning ketma-

ketligidan keyin amalga oshiriladi. Har bir bosqich (bo‘linma, sex) uchun, odatda, nazorat (analitik) schyoti belgilanadi hamda bevosita va bilvosita xarajatlar har bir bosqich bo‘yicha taqsimlanadi. Xarajatlarni bosqichli kalkulyatsiya qilish tizimi buyurtmali usuldagi kalkulyatsiyalash tizimiga qaraganda amalga oshirish (foydalanish) uchun osonroq hisoblanadi, chunki bu yerda xarajatlarni har bir mahsulot birligi bo‘yicha batafsil detallashtirish kerak emas. Bundan tashqari xarajatlarni buyurtmali usulda kalkulyatsiyalashda bilvosita hisoblangan ko‘pgina sarf-Xarajatlar bosqichli kalkulyatsiyalash usulida bevosita xarajatlarga aylanishi mumkin. Masalan, ishlab chiqarish jarayonini nazorat qilish xarajatlari yoki ishlab chiqarish quvvatlarining amortizatsiyasi bo‘yicha xarajatlar bitta bo‘linmada ishlab chiqarish xarajatlarini bosqichli kalkulyatsiyalashda bevosita sarf-xarajatlarning bir qismi hisoblanadi, chunki bevosita muayyan maqsadli sarf-xarajatga (muayyan bo‘linmaga yoki jarayonga) tegishli. Biroq buyurtmali usulda kalkulyatsiyalash tizimida ishlab chiqarish jarayonini nazorat qilish xarajatlari yoki ishlab chiqarish quvvatlarining amortizatsiyasi bo‘yicha xarajatlar, odatda, bilvosita xarajatlar, ya’ni ishlab chiqarish ustama xarajatlari hisoblanadi, chunki bevosita aniq bir buyurtmaga nisbatan hisobga olinmaydi.

Bosqichli usul korxonaning tarmoqqa mansubligiga bog‘liq holda ikki variantda amalga oshirilishi mumkin: yarimtayyor mahsulotli va yarimtayyor mahsulotsiz variantlarda.

Yarimtayyor mahsulotli turda har bir bosqich bo‘yicha mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxi hisoblab chiqariladi hamda u avvalgi bosqichlar mahsuloti (ishlar, xizmatlar) tannarxi va mazkur bosqich bo‘yicha xarajatlardan iborat bo‘ladi. Oxirgi bosqich mahsulotining tannarxi barcha tayyor mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxi hisoblanadi.

Yarimtayyor mahsulotsiz turda faqat oxirgi bosqich bo‘yicha mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxi hisoblab chiqariladi. Bunda xarajatlar avvalgi bosqichlar mahsuloti (ishlar, xizmatlar) tannarxini hisobga olmasdan, har bir bosqich bo‘yicha alohida hisobga olinadi. Tayyor mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga barcha alohida bosqichlar bo‘yicha uni ishlab chiqarish xarajatlari kiritiladi.

Xarajatlarni bosqichli usulda hisobga olishning yarimtayyor mahsulotli variantida batafsilroq to‘xtalib o‘tamiz, chunki ushbu variant nisbatan ko‘proq tarqalgan hisoblanadi. Yuqorida aytib o‘tilganidek, tayyorlanayotgan mahsulot bir jarayondan boshqasiga o‘tkazilgani sayin, u bilan birga oldingi bosqichdagi ishlab chiqarish xarajatlari ham o‘tib boradi. Shunday qilib, ishlab chiqarish jarayonida joriy tannarx jamg‘arilib boradi va oldingi umumiy xarajatlar summasiga oxirgi bo‘linma

xarajatlarining qo‘shilishi yakuniy tannarxni keltirib chiqaradi. Demak, tayyor mahsulot birligining tannarxi oldingi ishlab chiqarish jarayonlarida jamg‘arilgan barcha xarajatlarini va ko‘rib chiqilayotgan davr mobaynida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga bo‘lish natijasida hosil bo‘ladi.

Tannarxni aniqlashning bosqichli usuli xususiyatlarini to‘laroq ochib berish uchun, mahsulot birliklarining hammasi ularga ishlov berish uchun jarayonga kelib tushadi va keyin to‘liqligicha, yo‘qotishlarsiz keyingi bosqichga yoki tayyor mahsulot omboriga tushadi, deb faraz qilamiz. Shundan kelib chiqqan holda, quyidagi vaziyatlarni ko‘rib chiqamiz:

- ishlab chiqarish jarayoni davomida yo‘qotishlarning yo‘qligi;
- me‘yoriy yo‘qotishlar yoki qiymatga ega bo‘lmagan yaroqsiz mahsulot mavjudligi;
- me‘yordan yuqori bo‘lgan yo‘qotishlar yoki qiymatga ega bo‘lmagan yaroqsiz mahsulot mavjudligi;
- me‘yoriy yo‘qotishlar yoki muayyan bir sotuv qiymatiga ega bo‘lgan yaroqsiz mahsulot mavjudligi;
- me‘yordan yuqori bo‘lgan yo‘qotishlar yoki muayyan bir sotuv narxiga ega bo‘lgan yaroqsiz mahsulotning mavjudligi.

Quyida ko‘rib chiqiladigan misolda keltirilgan ma‘lumotlar tegishli hisob-kitoblarni amalga oshirish va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish uchun kerak bo‘ladi. Tahlilning sodda va tushunarli bo‘lishi uchun, shuningdek, xarajatlarni kalkulyatsiya qilishning bosqichli usuli mohiyatini tuShu nish uchun, quyidigi yondashuvlarga tayanamiz:

- mahsulotni ishlab chiqarish uchun faqatgina bitta jarayon yetarli;
- hisobot davrining boshida va oxirida xomashyo va tugallanmagan ishlab chiqarish qoldiqlari mavjud emas;
- xarajatlar faqatgina material sarf-xarajatlaridan iborat.

Korxonada urug‘lik chigitni dorilash uchun ishlatiladigan suyuq kimyoviy dori ishlab chiqaradi. Ushbu mahsulotni tayyorlash uchun bitta ishlab chiqarish jarayoni va uch turdagi suyuq kimyoviy komponentlar talab etiladi. Faraz qilaylik, -mart oyida ishlab chiqarishda bo‘lgan 30 000 litr kimyoviy doriga material xarajatlarning umumiy qiymati 450 000 000 so‘mga teng. Oyning boshi va oxirida hech qanday o‘g‘it zaxiralari mavjud bo‘lmagan. Barcha ishlab chiqarilgan mahsulot to‘laligicha sotishga mo‘ljallab qo‘yilgan va tayyor mahsulot omboriga topshirilgan. Kimyoviy dorini ishlab chiqarishning bitta jarayonida bir litr kimyoviy dorining tannarxini hisoblab

chiqamiz hamda ishlab chiqarish natijalarini buxgalteriya hisobining tegishli schyotlarida quyidagi jadvalda keltirilgan tahlilning yettita varianti uchun aks ettiramiz.

Mahsulot ishlab chiqarish sharoitlarining variantlari

Vari- ant	Ishlab chiqarishga berilgan xomashyo miqdori, l	Ishlab chiqarishdan olingan tayyor mahsulot miqdori, l	Kutilgan (normativ) yo'qotishlar (yaroqsiz mahsulot), l	Kutilmagan (me'yordan ortiq) yo'qotishlar (yaroqsiz mahsulot), l	Kutilmagan (me'yordan ortiq) mahsulot, l	Yaroqsiz mahsulotni realizatsiya qilish qiymati, l l uchun so'mda
1	30 000	30 000	0	0	0	0
2	30 000	25 000	5 000 (1/6)*	0	0	0
3	30 000	22 500	5 000 (1/6)	2 500	0	0
4	30 000	30 000	5 000 (1/6)	0	0	7,5
5	30 000	22 500	5 000 (1/6)	2 500	0	7,5
6	30 000	27 500	5 000 (1/6)	0	2 500	0
7	30 000	27 500	5 000 (1/6)	0	2 500	7,5

* yaroqsiz mahsulotlar (yo'qotishlar) ishlab chiqarish jarayoniga kiritilgan birlamchi materiallar miqdorining 1/6 qismi hajmida bo'lishi kutilmoqda.

Ishlab chiqarish jarayonida yo'qotishlarning yo'qligi. Birinchi variantda tannarxni hisoblab chiqish juda sodda, chunki bitta ishlab chiqarish jarayonida bir turdagi mahsulot ishlab chiqariladi, ya'ni mahsulot birligi (bir litr) tannarxini hisoblab chiqish uchun hisobot davridagi 450 000 000 so'mga teng bo'lgan umumiy - Xarajatlarni ushbu davrda ishlab chiqilgan mahsulot miqdoriga (30 000 l) bo'lish kerak. Mazkur holda bir litr o'g'it tannarxi 15 000 so'mga teng. Hisoblash formulasi oddiy usulda mahsulot birligi tannarxini hisoblash formulasi bilan bir xil bo'ladi:

Hisobot davridagi ishlab chiqarish xarajatlari summasi

$$T/n_{birt} = \frac{450\,000\,000 \text{ so'm}}{30\,000 \text{ so'm}} = 15\,000$$

Ishlab chiqarilgan mahsulot (ish, xizmat) umumiy miqdori

Buxgalteriya hisobi schyotlaridagi yozuvlar quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

1010 –“Хомаё ва материаллар”	2010 –“Асосий ишлаб чиқариш”	2810 –“Тайёр маҳсулот”
Материалларни ишлаб чиқаришга бериш: 1) 450 000 000	Материаллар қабул қилинди: 1) 450 000 000	Тайёр маҳсулот омборга кириш қилинди: 2) 450 000 000

Odatda, buxgalteriya hisobining amaliyotida ham, nazariyasida ham ishlab chiqarilgan mahsulot birligi tannarxi xarajatlarning turli toifalari bo'yicha tahlil qilinadi, masalan, *asosiy ishlab chiqarish materiallari* (yoki oddiygina 'materiallar») bo'yicha va asosiy ishlab chiqarish ishchilari mehnatiga xarajatlar va ishlab chiqarish ustama xarajatlari summasidan iborat bo'lgan *qo'shilgan (konversion) xarajatlar* (boshqacha qilib ishlov berish qiymati deb ataladi) bo'yicha.

Sotish qiymatiga ega bo'lmagan me'yoriy yo'qotishlar yoki yaroqsiz mahsulot. Ishlab chiqarish jarayoni mobaynida ayrim yo'qotishlar yoki yaroqsiz mahsulotlarning bo'lishini oldini olish imkoniyati mavjud emas. Masalan, suyuqliklar parlanib ketadi; gazlamalarning bir qismi bichish paytida isrof bo'ladi; mebel tayyorlashda yog'ochning bir qismi qipiqqa chiqib ketadi, bosma mahsulot tayyorlashda qog'ozning bir qismi kesilib ketadi va h.k. Agar bunday yo'qotishlar ishlab chiqarish texnologiyasi bilan ko'zda tutilgan bo'lsa, hamda ishlab chiqarish tizimini normal tashkil qilishda istisno etib bo'lmasa, shuningdek, bunday yo'qotishlar va yaroqsiz mahsulotlar mavjudligi muqarrar bo'lsa, ular me'yoriy yoki nazorat qilinmaydigan yo'qotishlar deb ataladi. Xo'jalik yuritish amaliyotida materiallarni saqlashdagi tabiiy yo'qotishlar me'yori, texnologik yo'qotishlar me'yorlari yoki yaroqsiz mahsulot ishlab chiqarish me'yorlari korxonalar tomonidan mustaqil tarzda belgilanadi. Biroq bunday ko'rsatkichlarni aniqlash xo'jalik subyektlariga ancha qimmatga tushishini hisobga olsak (vaqt, mablag', xatti-harakatlar), ular odatda standartlashtirish bo'yicha vakolatli davlat idoralari tomonidan chiqarilgan ma'lumotnomalardan yoki tarmoqqa oid me'yoriy standartlovchi hujjatlardan foydalanadi.

Me'yoriy yo'qotishlar muqarrar bo'lgani bois, ular bilan bog'liq xarajatlar ishlab chiqariladigan standart mahsulotlar bo'yicha taqsimlanadi. Mahsulot birligi tannarxini hisoblab chiqishda me'yoriy yo'qotishlar hisobga olinsa, u holda hisobot davrida amalga oshirilgan umumiy xarajatlarni kutilayotgan haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulot soniga bo'lish kerak. Ko'rib chiqilayotgan misol uchun (2-variant) me'yoriy yo'qotishlar ulushi umumiy chiqqan mahsulotning (yoki ishlab chiqarish jarayoniga kiritilgan moddiy resurslar umumiy miqdorining) 1/6 qismini tashkil qiladi. Demak, umumiy hajmda 30 000 litr mahsulot chiqqanda, ishlab chiqarilgan mahsulotning kutilayotgan miqdori 25 000 litrni tashkil qiladi, shuning uchun mahsulot birligi tannarxi quyidagi formula bilan hisoblab chiqiladi:

$$T/n_{\text{birl}} = \frac{\text{Hisobot davridagi ishlab chiqarish xarajatlari summasi}}{\text{}} = 18\ 000$$

450 000 000 so‘m

so‘m

*Ishlab chiqarilgan mahsulot (ish, xizmat) kutilayotgan
miqdori 25 000 so‘m*

Agar mahsulotning haqiqiy chiqishi kutilayotgan miqdorga teng bo‘lsa, me’yordan ortiq yo‘qotishlar ham, me’yordan ortiq qo‘shimcha mahsulot ham bo‘lmaydi. Ta’kidlash joizki, 1-variant bilan solishtirganda, mahsulot birligi tannarxi 2-variantda 3 000 so‘mga ko‘payganini ko‘rish mumkin, chunki me’yoriy yo‘qotishlarga to‘g‘ri keladigan xarajatlar faqatgina standart mahsulot bo‘yicha taqsimlangan. Boshqacha qilib aytganda, biz bu yerda ishlab chiqarish tizimi normal tashkil qilinganda, normal sifat bilan ishlab chiqarilgan mahsulot tannarxini hisoblab chiqdik.

Sotish qiymatiga ega bo‘lmagan me’yordan yuqori yo‘qotishlar yoki yaroqsiz mahsulot. Paydo bo‘lishi muqarrar bo‘lgan yo‘qotishlardan tashqari, amaliyotda Shunday yo‘qotishlar ham uchraydiki, ular ishlab chiqarish normal tashkil qilinganda kutilmaydi. Bunday yo‘qotishlar, masalan, tarkibiy qismlarni noto‘g‘ri aralashtirish, sifati pastroq materiallardan foydalanish yoki gazlamani noto‘g‘ri bichish, ishlab chiqarish dastgohining kesuvchi yoki silliqlovchi qismini noto‘g‘ri o‘rnatish va hokazolar oqibatida kelib chiqishi mumkin. Bunday yo‘qotishlar yoki ishlab chiqarish yaroqsiz mahsuloti ishlab chiqarish jarayonida paydo bo‘lishi muqarrar hisoblanmaydi va Shu sababli ular me’yordan yuqori bo‘lgan yoki nazorat qilinadigan deb ataladi. Ushbu me’yordan yuqori bo‘lgan yo‘qotishlar va ishlab chiqarish yaroqsiz mahsulotlari paydo bo‘lishining oldini olish mumkin bo‘lganligi hamda ular ishlab chiqarishni samarasiz tashkil qilish oqibatida vujudga kelishi sababli buxgalteriya hisobining xalqaro amaliyotida hamda boshqaruv hisobi maqsadlarida ular ishlab chiqarish xarajatlariga kiritilmaydi hamda hisobot davri xarajatlari sifatida e’tirof etilib, hisobot davri oxirida foyda va zararlar schyotiga olib boriladi. Milliy buxgalteriya hisobi amaliyotida, “Xarajatlar tarkibi to‘g‘risida nizom”ning 1.1.8-bandiga muvofiq, ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarning yaroqsizlanishi va kam chiqishi ishlab chiqarish bilan bog‘liq moddiy xarajatlar sifatida mahsulot tannarxiga olib boriladi.

Ushbu misolni to‘laroq ochib berish uchun hamda buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari me’yorlariga rioya qilish maqsadida me’yordan yuqori bo‘lgan yo‘qotishlar yoki yaroqsiz mahsulot ishlab chiqarish xarajatlariga olib borilmay deb hisoblaymiz. Bu bilan tovar-moddiy zaxiralarni baholashda me’yordan yuqori bo‘lgan yo‘qotishlar ular qiymatiga kiritilmaslikka erisxiladi.

Ushbu misolning 3-varianti uchun mahsulotning kutilayotgan chiqishi 25 000 litrni tashkil etadi, biroq haqiqiy natijalar bo'yicha 22 500 litr mahsulot olindi, ya'ni ushbu holda me'yordan yuqori bo'lgan yo'qotishlar 2 500 litrni tashkil qildi. 2-variantda bo'lganidek, bu yerda ham maqsad me'yoriy yo'qotishlar hisobga olingan variantdagi hisob-kitoblardagidek – kutilayotgan mahsulotning bir litri tannarxini hisoblash (ishlab chiqarish normal tashkil etilganda), raqamlarda bu quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$T/n_{\text{birl}} = \frac{\text{Hisobot davridagi ishlab chiqarish xarajatlari summasi} - 450\,000\,000 \text{ so'm}}{\text{Ishlab chiqarilgan mahsulot (ish, xizmat) kutilayotgan miqdori} - 25\,000 \text{ so'm}} = 18\,000$$

Aytish joizki, mahsulot 25 000 litr emas, balki 22 500 litr chiqqanidan qat'i nazar, mahsulot birligi tannarxi bir xil bo'ladi, chunki mazkur holatda maqsad – ishlab chiqarish normal tashkil qilinganda, mahsulot birligi tannarxini hisoblab chiqarish. Amalga oshirilgan xarajatlar quyidagi tarzda taqsimlanadi:

	so'm
<hr/>	
Keyingi jarayonga (yoki tayyor mahsulot omboriga) o'tkazilgan tayyor mahsulot: 22 500 l, bir litrga 18 000 so'mdan	405 000 000
Me'yordan ortiq yo'qotishlar: 2 500 l, 18 000 so'mdan	<u>45 000 000</u>
	<u>450 000 000</u>

Shunday qilib, me'yordan yuqori bo'lgan yo'qotishlar bo'yicha xarajatlar chiqarilgan mahsulot tannarxiga kiritilmaydi. Ushbu yo'qotishlarni faqat kelgusi ishlab chiqarish nuqtayi nazaridan nazorat qilish mumkin, buning uchun ularning paydo bo'lishi sabablarini aniqlash va ularni bartaraf etish choralarini ko'rish lozim. Chunonchi, agar mazkur yo'qotishlar mas'ul shaxslar xatti-harakatlariga bog'liq bo'lmagan obyektiv sabablarga ko'ra kelib chiqqan bo'lsa, ularni foyda va zararlar hisobiga (mahalliy amaliyotda boshqa operatsion daromadlarni hisobga olish schyoti (9300) yoki boshqa operatsion xarajatlar schyoti (9430)) o'tkazish maqsadga muvofiq. Biroq, agar ushbu yo'qotishlar subyektiv sabablar (mas'ul shaxslarning sovuqqonligi yoki ularning qasddan qilgan xatti-harakatlari yoki harakatsizligi) oqibatida kelib chiqqanligi aniqlansa, me'yordan ortiq yo'qotishlar summasini aybdor shaxslar hisobidan undirish kerak (4730 –“Xodimlarning moddiy zararni qoplash bo'yicha qarzdorligi”). Aytaylik, bizning misolda me'yordan yuqori bo'lgan yo'qotishlar kutilmagan obyektiv sabablar oqibatida yuzaga kelgan.

Yuqorida keltirilgan operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida

quyidagicha aks ettiriladi:

– xomashyo va materiallarni ishlab chiqarish jarayoniga berganda:

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti –450 000 000 so‘m;

Kredit: 1010 – “Xomashyo va materiallar” schyoti –450 000 000 so‘m;

– tayyor mahsulotni omborga topshirganda:

Debet: 2810 – “Ombordagi tayyor mahsulot” schyoti –405 000 000 so‘m;

Kredit: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti –405 000 000 so‘m;

(412 500 000 so‘m = 22 500 litr x 18 000 so‘m);

– me’yordan yuqori bo‘lgan yo‘qotishlarni hisobga olish (sotish qiymatiga ega bo‘lmagan yaroqsiz mahsulot):

Debet: 2610 – “Ishlab chiqarishdagi yaroqsiz

mahsulot” schyoti – 45 000 000 so‘m;

Kredit: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 45 000 000 so‘m;

(45 000 000 so‘m = 2 500 litr x 18 000 so‘m);

– me’yordan yuqori bo‘lgan yo‘qotishlar hisobot davri xarajatlariga o‘tkazilganda:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion

xarajatlar” schyoti – 45 000 000 so‘m;

Kredit: 2610 – “Ishlab chiqarishdagi yaroqsiz

mahsulot” schyoti – 45 000 000 so‘m.

Yuqoridagilardan ko‘rish mumkinki, ishlab chiqarish jarayonidagi me’yoriy yo‘qotishlar summasi schyotlarda qayd etilmagan. Omborga tayyor mahsulotni topshirish (yoki boshqa jarayonga o‘tkazish) mahsulotning me’yoriy qiymati bo‘yicha amalga oshiriladi. Me’yordan yuqori bo‘lgan yo‘qotishlar mazkur jarayon tannarxidan chiqariladi va alohida schyotda aks ettiriladi. Bu korxonah rahbarlari e’tiborini tortishga va ularni bartaraf etish choralarini ko‘rishga imkon beradi, ya’ni alohida hisob yuritish ularning nazorat qilinishini oshiradi. Hisobot davrining oxirida me’yordan yuqori bo‘lgan yo‘qotishlar schyoti ma’lumotlari hisobot davri xarajatlari sifatida boshqa operatsion xarajatlar schyotiga o‘tkaziladi. Demak, tovar-moddiy zaxiralar qiymatini baholashda me’yordan ortiq yo‘qotishlar hisobga olinmaydi. Bunday yondashuvning yakuniy natijasi me’yordan ortiq yo‘qotishlarni ular qaysi davrda paydo bo‘lgan bo‘lsa, o‘sha davrda to‘g‘ri aks ettirish va ularni kelgusi xarajatlar sifatida tovar-moddiy zaxiralar qiymatini baholashda hisobot davri oxiriga o‘tkazmaslikdir.

Muayyan sotish qiymatiga ega bo‘lgan me’yoriy yo‘qotishlar yoki yaroqsiz mahsulot. Ushbu misolning 4-variantida haqiqiy mahsulot chiqishi (25 000 l)

kutilayotgan miqdorga teng, ya'ni bu yerda me'yordan yuqori bo'lgan yo'qotishlar ham yo'q, daromad ham me'yordan ortiq emas. Ushbu holda barcha yo'qotishlar me'yoriy hisoblanadi. Biroq ishlab chiqarishdagi yaroqsiz mahsulot muayyan qiymatga ega deb hisoblaylik, ya'ni yaroqsiz mahsulotga chiqarilgan mahsulot birligi bir litr uchun 7 500 so'mga teng. Bunday mahsulotning kirim qilinishi ushbu yaroqsiz mahsulot paydo bo'lgan ishlab chiqarish jarayoni tannarxi hisobiga kreditlanadi. Bunda chiqarilgan mahsulot birligi tannarxi quyidagi formula orqali hisoblab chiqiladi:

$$T/n_{birl} = \frac{\text{Ishlab chiqarilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning kutilayotgan chiqishi}}{\text{yaroqsiz mahsulot me'yoriy qiymati}}$$

$$T/n_{birl} = \frac{450\,000\,000 - (5\,000 \times 7\,500)}{25\,000\,l} = 16\,500 \text{ so'm}$$

Mahsulot birligi tannarxi bo'yicha 3- va 4-variantlarda olingan qiymatlarni solishtirsak, 4-variantda bu ko'rsatkich bir litrga 18 000 so'mdan 16 500 so'mgacha pasayganini ko'ramiz, bu esa ishlab chiqarishni normal tashkil etganda, yo'qotishlar doim qandaydir qiymatga ega ekanligini ko'rsatadi, bu esa bunday me'yoriy yo'qotishlar yuz bergan ishlab chiqarish jarayonidagi yo'qotishlarni qisman qoplash imkonini beradi.

Muayyan sotish narxiga ega me'yoriy yaroqsiz mahsulotga yo'l qo'yilganda, "Dala shifosi" kichik korxonasi buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– xomashyo va materiallarni ishlab chiqarish jarayoniga berganda:

Debet: 2010 – "Asosiy ishlab chiqarish" schyoti – 450 000 000 so'm;

Kredit: 1010 – "Xomashyo va materiallar" schyoti – 450 000 000 so'm;

– tayyor mahsulotni omborga topshirganda:

Debet: 2810 – "Ombordagi tayyor mahsulot" schyoti – 412 500 000 so'm;

Kredit: 2010 – "Asosiy ishlab chiqarish" schyoti – 412 500 000 so'm;

(412 500 000 so'm = 25 000 litr x 16 500 so'm);

– yaroqsiz mahsulotni hisobga olish:

Debet: 2610 – "Ishlab chiqarishdagi yaroqsiz

mahsulot" schyoti – 37 500 000 so'm;

Kredit: 2010 – "Asosiy ishlab chiqarish" schyoti – 37 500 000 so'm;

(37 500 000 so'm = 5 000 litr x 7 500 so'm);

– yaroqsiz mahsulotni omborga topshirganda:

Debet: 2810 – "Ombordagi tayyor mahsulot" schyoti – 37 500 000 so'm;

*Kredit: 2610 – “Ishlab chiqarishdagi yaroqsiz
Mahsulot” schyoti –37 500 000 so‘m.*

Muayyan bir sotish narxiga ega me’yordan yuqori bo‘lgan yo‘qotishlar yoki yaroqsiz mahsulotning mavjudligi. Ushbu misolning 5-variantida mahsulotning dastlabki miqdori 30 000 litr, kutilayotgan chiqishi esa 25 000 litrni tashkil qiladi. Biroq mahsulotning haqiqiy chiqishi 22 500 litrni tashkil etib, me’yordan yuqori bo‘lgan yo‘qotishlar (yaroqsiz mahsulot) esa 2 500 litrni tashkil qildi. Yaroqsiz mahsulotning sotish qiymati 1 litr uchun 7 500 so‘mga teng deb faraz qilamiz. Yuqorida aytilganidek, biz doimo ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligining tannarxini kutilayotgan mahsulot tannarxidan, ya’ni mahsulot ishlab chiqarishning normal sharoitlaridan kelib chiqib hisoblaymiz. Shuning uchun ushbu tannarxni hisoblab chiqishda amalga oshirilgan xarajatlardan faqat normativ sharoitlardagi yaroqsiz mahsulot qiymati, ya’ni 5 000 litr mahsulot qiymati chegiriladi. Tegishli ravishda, ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligining tannarxi xuddi oldingi variantdagidek, ya’ni 16,5 so‘mga teng bo‘ladi. Me’yordan yuqori bo‘lgan zarar (2 500 l) paydo bo‘lgani bois yaroqsiz mahsulotning kirim qilinishi mazkur holatda rejalashtirilmagan mahsulotlarga kiradi, shuning uchun o‘rganilayotgan jarayondan chiqadigan mahsulot tannarxini hisoblashda undan foydalanib bo‘lmaydi.

Muayyan bir sotish narxiga ega me’yordan yuqori bo‘lgan yo‘qotishlar yoki yaroqsiz mahsulotga yo‘l qo‘yilganda korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– xomashyo va materiallarni ishlab chiqarish jarayoniga berganda:

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti –450 000 000 so‘m;

Kredit: 1010 – “Xomashyo va materiallar” schyoti –450 000 000

so‘m;

– tayyor mahsulotni omborga topshirganda:

Debet: 2810 – “Ombordagi tayyor mahsulot” schyoti –371 250 000 so‘m;

Kredit: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 371 250 000 so‘m;

(371 250 000 so‘m = 22 500 litr x 16 500 so‘m):

– yaroqsiz mahsulotni hisobga olish:

*Debet: 2610 – “Ishlab chiqarishdagi yaroqsiz
mahsulot” schyoti –78 750 000 so‘m;*

Kredit: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 78 750 000 so‘m;

(78 750 000 so‘m = 450 000 000 so‘m – 371 250 000 so‘m):

– muayyan bir sotish narxiga ega yaroqsiz mahsulotni omborga topshirganda:

Debet: 2810 – “Ombordagi tayyor mahsulot” schyoti – 18 750 000 so‘m;

Kredit: 2610 – “Ishlab chiqarishdagi yaroqsiz

mahsulot” schyoti – 18 750 000 so‘m.

(18 750 000 so‘m = 2 500 litr x 7 500 so‘m):

me’yordan yuqori bo‘lgan yo‘qotishlarni hisobot davri xarajatlariga o‘tkazilganda (sotish qiymatiga ega bo‘lmagan yaroqsiz mahsulot):

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion

xarajatlar” schyoti – 60 000 000 so‘m;

Kredit: 2610 – “Ishlab chiqarishdagi yaroqsiz

mahsulot” schyoti – 60 000 000 so‘m;

(60 000 000 so‘m = 78 750 000 so‘m – 18 750 000 so‘m).

6.4. Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlashning me’yoriy usuli

Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish tannarxini aniqlashning me’yoriy usuli xom-ashyo, materiallar, mehnat va ishlab chiqarish quvvatidan foydalanishning belgilangan me’yorlari bo‘yicha xarajatlarni hisobga olishga asoslangan. Me’yornomalar vaqti-vaqti bilan tahlil qilib turiladi va zarur hollarda joriy shart-sharoitlarga muvofiq, qaytadan ko‘rib chiqiladi.

Xarajatlarni hisobga olishning va mahsulot tannarxini aniqlashning me’yoriy usuli Shu bilan belgilanadiki, korxonada tayyorlanayotgan har bir mahsulot turi bo‘yicha dastlabki me’yoriy kalkulyatsiya, ya’ni oy boshida amalda bo‘lgan materiallar, mehnat xarajatlari va ishlab chiqarish ustama xarajatlari me’yorlari bo‘yicha hisoblangan tannarx kalkulyatsiyasi tuziladi. “Me’yor” atamasiga ta’rif berishga urinib ko‘ramiz. Odatda “me’yor” deganda, ilg‘or texnologiyalar va ishlab chiqarishni tashkil qilish sharoitidagi xo‘jalik faoliyati natijalarining oldindan belgilangan sonlardagi miqdoriy ifodasi tushuniladi. O‘z navbatida, me’yornoma (normativ) me’yor qiymatlarining puldagi ifodasi yoki kalkulyatsiya qilish nuqtayi nazaridan oldindan belgilanadigan xarajatlar summalaridir.

Me’yoriy xarajatlar bo‘yicha tannarxni aniqlashning me’yoriy usuli ko‘proq faoliyati bir qator umumiy yoki takrorlanuvchi operatsiyalardan iborat bo‘lgan korxonalariga, shuningdek, har bir mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan birlamchi resurslar miqdorini aniqlash mumkin bo‘lgan holatlarga mos keladi. Tegishli ravishda ishlab chiqarish jarayonlari tez–Tez takrorlanadigan qayta ishlash sanoati korxonalarida bunday usuldan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Alohida

Shuni ta'kidlash lozimki, o'z tabiatiga ko'ra takrorlanmaydigan faoliyat turlariga nisbatan ushbu usulni qo'llab bo'lmaydi, chunki bu holda takrorlanuvchi operatsiyalarni kuzatish uchun moddiy asos mavjud emas, tegishli ravishda me'yorlarni ham belgilab bo'lmaydi.

Shu bilan birga, turli xil mahsulot ishlab chiqariladigan korxonalarda tannarxni aniqlashning me'yoriy usulidan qay darajada foydalanilishi ishlab chiqarish jarayonining qanchalik umumiy operatsiyalar seriyasidan iboratligi bilan belgilanadi. Masalan, agar korxonada mahsulotning chiqishi beshta umumiy operatsiyalar natijasi bo'lsa, ushbu operatsiyalar davomida mahsulotning bir qancha turlari ishlab chiqarilishi mumkin. Shu sababli, ko'p sondagi umumiy operatsiyalar natijasida katta assortimentli mahsulot chiqishi bo'ladi. Biroq bu yerda ham umumiy qoida amal qiladi: me'yoriy xarajatlar takrorlanuvchi operatsiyalar uchun hisoblanishi kerak, mahsulot ishlab chiqarishga ketadigan me'yoriy sarf-xarajatlar muayyan mahsulotni ishlab chiqarishga zarur bo'lgan operatsiyalarning me'yoriy xarajatlarini oddiy qo'shish orqali aniqlanadi. Mazkur jarayonni quyidagi sxemali jadval ko'rinishida namoyish qilish mumkin:

Operatsiyalar va mahsulotlar bo'yicha belgilangan me'yoriy xarajatlar

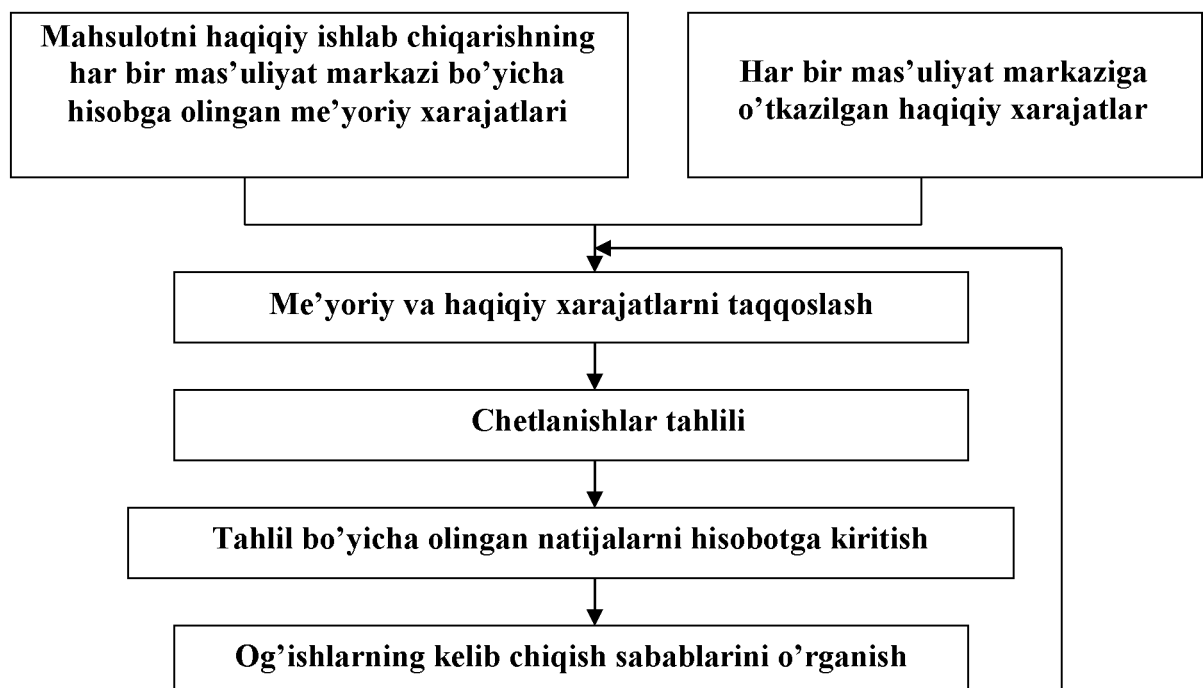
(ming so'mda)

Mas'uliyat markazi (sex, jarayon)	Operatsiya raqami va me'yoriy Xarajat		Mahsulot nomi							Umumiy me'yoriy Xarajatlar, so'm	Haqiqiy xarajatlar, so'm
	T/r	so'm	A	B	V	G	D	E	J		
	To'qish	1	130	√	√		√	√	√		
Tikish	2	195		√		√		√		585	
Pardozlash	3	260	√		√		√			780	
Bo'yash	4	325	√	√	√				√	1 300	
Mahsulotning tannarxi, so'm		me'yoriy	715	650	585	325	390	325	455	3 445	

Yuqorida keltirilgan jadvaldan ko'rinib turibdiki, har bir operatsiya uchun (birinchidan to'rtinchigacha) me'yoriy xarajatlar, tegishli 130 000 so'm, 195 000 so'm, 260 000 so'm va 325 000 so'mga teng. Jadvaldagi axborotdan foydalanib, A mahsulot uchun me'yoriy xarajatlar 715 000 so'mga teng bo'lishini hisoblab chiqish mumkin: undan 130 000 so'm 1-chi operatsiyaga, 260 000 va 325 000 so'm – 3-chi va 4-chi operatsiyalarga kiradi. Boshqa barcha mahsulotlar uchun ham me'yoriy xarajatlar Shunday hisoblab chiqiladi. Bundan tashqari hisobot davri uchun har bir operatsiya bo'yicha umumiy mahsulot chiqishining jami me'yoriy xarajatlarini ham hisoblab

chiqish mumkin. Masalan, oltita mahsulot turi bo'yicha 1-operatsiya tugaganida, uning me'yoriy xarajatlari 780 000 so'mga teng (6 ta mahsulot har biri 130 000 so'mdan). Uchta mahsulot 2-operatsiyadan keyin 585 000 so'mlik umumiy me'yoriy xarajatlarni beradi va hokazo.

Yuqorida keltirilgan jadvaldan ko'rish mumkinki, har bir alohida operatsiya (jarayon) uchun o'z mas'uliyat markazi javob beradi. Mazkur holda boshqarish maqsadlari uchun A buyumga haqiqiy xarajatlarni 715 000 so'mlik me'yoriy xarajatlar bilan solishtirishning ma'nosi yo'q, chunki jarayondagi chetlanishlar uchun mas'uliyat markazlari (bo'linmalar: to'qish, pardozlash va bo'yash) javob beradi. Ta'kidlash joizki, bu yerda bo'linmalarining (mas'uliyat markazlarining) birortasi ham chetlanishlar uchun mustaqil javob bera olmaydi. xarajatlarni tartibga solish va boshqarish uchun mahsulot chiqishini hisobga olgan holda, mas'uliyat markazlari bo'yicha me'yoriy xarajatlar belgilanib berilishi kerak. Shunday qilib, agar to'qish bo'linmasi bo'yicha haqiqiy xarajatlar me'yoriy xarajatlar bilan solishtirilib, 6 ta mahsulotga 780 000 so'm ajratilsa, ushbu mas'uliyat markazi menejeri 1-operatsiya bo'yicha chetlanishlarning butun hajmi bo'yicha javobgar bo'ladi. Haqiqiy xarajatlarning butun summasini bo'linmaning (mas'uliyat markazining) har bir operatsiyasi bo'yicha umumiy me'yoriy xarajatlari bilan solishtirib, xarajatlarni butun davr bo'yicha samarali nazorat qilib borishi mumkin. Bundan quyidagi mantiqiy xulosa kelib chiqadi: agar ushbu xarajatlar bir nechta mas'uliyat markazlari tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa, mahsulot ishlab chiqarishga me'yoriy xarajatlarni haqiqiy xarajatlar bilan taqqoslab bo'lmaydi. Yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, va me'yoriy xarajatlar bo'yicha tannarxni kalkulyatsiya qilish tizimi amal qilishining asosiy holatlarini umumlashtirib, bu tizimni 6.8-rasmda ko'rsatilgan quyidagi blok-sxema tarzida ham namoyon etish mumkin:

Yuqorida keltirilgan 6.8-rasmdan ko‘rinib turibdiki, muayyan davrda haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulotga me‘yoriy xarajatlar mas‘uliyat markazlari va ularning u yoki bu operatsiyalarga javob beradigan menejerlarigacha kuzatib boriladi. Mas‘uliyat markazlariga, shuningdek, xuddi Shu davr uchun haqiqiy xarajatlar ham taqsimlanadi. Shundan so‘ng haqiqiy va me‘yoriy xarajatlar solishtiriladi va tannarx elementlari hamda boshqa ko‘rsatkichlar bo‘yicha chetlanishlar hisoblab chiqiladi. Masalan, tegishli davrda to‘quv mas‘uliyat markazi (bo‘linmasi)da ishlab chiqarilgan olti mahsulot uchun ketgan haqiqiy sarf-Xarajatlar 1 280 000 so‘mni tashkil etgan bo‘lsa-da, me‘yoriy xarajatlar 780 000 so‘mga teng bo‘lsa (yuqorida keltirilgan jadvalga qarang), hisobotda 500 000 so‘mlik chetlanish ko‘rsatiladi.

6.8-rasmdan kelib chiqib, Shuni ta‘kidlash mumkinki, me‘yoriy xarajatlar bo‘yicha tannarxni kalkulyatsiyalash tizimi hisobotda haqiqiy xarajatlarning me‘yoriy xarajatlardan farqini batafsil tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, xarajatlarning har bir tarkibiy qismi bo‘yicha har bir mas‘uliyat markazidagi chetlanishlar aniqlanishi, keyin esa narxlar va resurslar miqdori bo‘yicha tahlil olib borilishi mumkin. Mazkur holda buxgalter boshqaruv xodimlariga chetlanishlarning paydo bo‘lish joylarini aniqlashga yordam bera oladi, bu chetlanishlar sabablarini topish uchun zarur bo‘lgan qo‘shimcha o‘rganish ishlarini esa markazlar rahbarlari olib boradilar. Bunday tadqiqotlar natijalariga qarab tegishli tuzatish ishlari olib boriladi, agar chetlanishlar doimiy sabablar tufayli kelib chiqayotganligi aniqlansa, me‘yorni Shu sabablarni hisobga olgan holda aniqlantirish kerak.

Shuni alohida ta‘kidlash zarurki, xarajatlarni boshqarishning eng samarali usuli – ularni paydo bo‘lish bosqichida tartibga solish. Tegishli ravishda umuman ishlab chiqarilayotgan mahsulotga me‘yoriy xarajatlarni emas, balki ishlab chiqarish

operatsiyalari davomida iste'mol qilinadigan materiallar, mehnat va xizmatlar me'yorlarini aniqlash lozim. Xo'jalik yuritish amaliyotida, ko'pincha, "xarajatlar me'yorini kim va qanday qilib belgilaydi?" degan savol tug'ilishi mumkin. Bunda me'yorlarni belgilashning asosiy subyektiv omili, albatta, korxonaning egasidir, ya'ni agar korxonalar davlatga qarashli bo'lsa (davlat unitar korxonalari), me'yorlar vakolatli davlat organi tomonidan belgilanadi, shubha korxonalar uchun me'yorlar bosh kompaniya tomonidan, mulkchilikning boshqa shakllarida korxonalar mulkdorlari tomonidan mustaqil belgilanadi. "Me'yorlar qanday tarzda aniqlanadi va belgilangan?" degan savolga esa ikkita yondashuvni qo'llash mumkin:

- 1) oldingi davrlar haqiqiy ma'lumotlari asosida;
- 2) texnik tahlil ma'lumotlari asosida.

Birinchi usulga muvofiq, oldingi davrlar haqiqiy ma'lumotlaridan kelib chiqib, mehnat, materiallardan foydalanishning o'rtacha ko'rsatkichlari hamda ishlab chiqarish ustama xarajatlari haqiqiy summasi hisoblab chiqiladi va baholanadi. **Ikkinchi usulda**, ya'ni texnik tahlilda har bir operatsiya materiallar, mehnat va asbob-uskunalarini aniq hisobga olish hamda uning barcha tarkibiy qismlarini nazorat tekshiruvidan o'tkazish asosida chuqur o'rganiladi. Birinchi usul bo'yicha, ya'ni oldingi davrlar haqiqiy ma'lumotlariga asoslanib me'yorlarni belgilashda oldingi xatolar va kamchiliklarni joriy me'yorlarga olib o'tish xavfi mavjud. Shuning uchun mazkur me'yor doirasida me'yorlar ilgarigi davrlar uchun o'rtacha natijalar asosida belgilanadi. Bunda ma'lum bo'lgan ortiqcha materiallar va mehnat sarflari hisobga olinmaydi. Qo'shimcha tarzda talab qilinayotgan resurslarni ixtiyoriy pasaytirish yo'li bilan ham me'yorlarni qat'ilashtirish mumkin. Ushbu usulning kamxiligi Shundan iboratki, u texnik tahlil usulidan farq qilib, e'tiborni ko'proq resurslar, ishlab chiqarish texnologiyalari yanada oqilona uyg'unlashtirish va mahsulot sifatini yaxshilashga qaratish imkonini bermaydi. Shunga qaramay, oldingi davrlarning o'rtacha haqiqiy ma'lumotlari asosida belgilanadigan me'yorlardan, hattoki, monopol narxlar va tariflar yoki chegaraviy ortiqcha narxlarni deklaratsiyalashda keng foydalaniladi.

Texnik tahlil asosida asosiy ishlab chiqarish materiallari, mehnat xarajatlari va ishlab chiqarish ustama xarajatlari uchun me'yorlarni belgilash jarayonini batafsilroq ko'rib chiqamiz.

Asosiy ishlab chiqarish materiallariga me'yorlar ishlab chiqarilayotgan mahsulot xususiyatlaridan kelib chiqib belgilanadi, ular esa har bir operatsiya uchun zarur bo'lgan birlamchi materiallar miqdorini sinchiklab o'rganish yo'li bilan aniqlanadi. Bunday o'rganish davomida har bir mahsulotni loyiha va sifat talablariga

muvofiq, tayyorlash uchun qanday materiallar ko'proq mos kelishi, shuningdek, ishlab chiqarishda muqarrar tarzda yuzaga keladigan yo'qotishlarni hisobga olib, ishlatiladigan materiallarning qat'i miqdori aniqlanadi. Odatda, materiallarning me'yoriy miqdori mahsulotni spetsifikatsiyalashda qayd etiladi. Bu yerda har bir operatsiyani bajarish uchun talab etiladigan materiallar va ularning miqdori belgilanadi. Har bir mahsulotga alohida spetsifikatsiya beriladi. Materiallarga to'g'ri keladigan me'yoriy xarajatlar summasi me'yoriy miqdorni tegishli me'yoriy narxlarga ko'paytirish orqali aniqlanadi. Me'yoriy narxlarni belgilash bilan korxonalarda, albatta, ta'minot (xarid qilish) bo'limi Shug'ullanadi. Bunda Shu nazarda tutiladiki, xarid qilish bo'limi bo'lg'usi ta'minotxilarni tegishli tarzda o'rganib, sifatli materiallarni yetarli miqdorda va raqobatbardosh bozor narxida yetkazib bera oladiganini tanlaydi. Me'yoriy narxlarda buyurtmalarni joylashtirish, xarid qilinayotgan materiallar miqdori va sifati uchun chegirmalar olish, eng qulay shartlarda eng maqbul tarzda yetkazib berish va savdo krediti olishda iqtisodiy afzalliklar bo'lishi mumkinligi hisobga olinadi. Bir vaqtning o'zida ta'minotchining materiallar sifati va ta'minotning o'z vaqtida amalga oshirilishi nuqtayi nazaridan ishonchliligi ham e'tiborga olinishi kerak. Shunday qilib, materiallarga haqiqiy narxlarni baholash uchun eng maqbul asos ularga belgilanadigan me'yoriy narxlardir.

Ishlab chiqarishdagi mehnat xarajatlari me'yorlarini belgilash uchun mavjud operatsiyalar bo'yicha barcha faoliyat turlarini tahlil qilib chiqish kerak. Bunda har bir operatsiya alohida tahlil qilinadi va xodimlarning mehnat jarayonidagi xatti-harakatlarini va mavjud operatsiyalar bo'yicha ular ketkazadigan vaqt xarajatlari asosida uni bajarish uchun qancha vaqt berilishi mumkinligi hisoblab chiqiladi. Bunday xatti-harakatlar va vaqt xarajatlarini o'rganish jarayoni o'z ichiga har bir operatsiyaning zarur bo'lmagan har bir tarkibiy qismlarini qisqartirishga qaratilgan operatsiyalarni tahlil qilishni, ishlab chiqarishning samaraliroq usulini aniqlashni oladi. Shundan so'ng ishlab chiqarish, asbob-uskunalaridan foydalanishning eng samarali usullari va eng maqbul ish sharoitlari standartlashtiriladi. Keyin esa muayyan operatsiyani yoki uning bir qismini bajarish uchun oddiy xodimga talab etiladigan vaqt o'lchanadi va belgilanadi (me'yoriy soatlarda). Me'yoriy vaqtga ishlab chiqarishning obyektiv turib qolishlari, masalan, asbob-uskunaning ishdan chiqishi yoki unga texnik ko'rsatish bo'yicha reja tadbirlari va hokazo tadbirlar vaqti ham qo'shiladi. Mehnat haqining me'yoriy stavkalari odatdagidek yoki xo'jalik subyekti yuritayotgan siyosatga yoki korxonahabariyati bilan xizmatxilarning kasaba uyushmalari o'rtasidagi muzokaralar natijalariga muvofiq, belgilanadi. Mehnat haqining muvofiq,

lashtirilgan stavkalari har bir operatsiya bo'yicha me'yoriy mehnat sarfini aniqlash imkonini beradigan me'yoriy vaqtni hisobga olib belgilanadi.

Tannarxni me'yoriy sarf-xarajatlar bo'yicha kalkulyatsiya qilish tizimi uchun ishlab chiqarish ustama xarajatlarini hisoblashning me'yoriy stavkalarini belgilash tartiboti yuqorida keltirilgan kalkulyatsiyalashning buyurtma usuli uchun bayon etilgan ustama xarajatlarni hisoblash bo'yicha oldindan belgilanadigan stavkalarini aniqlash tartiboti bilan bir xil. Rejalashtirish va boshqarish maqsadlarida doimiy va o'zgaruvchan ishlab chiqarish ustama xarajatlari uchun alohida stavkalarni belgilash muhimdir. Odatda ustama xarajatlarni hisoblashning me'yoriy stavkasi asosiy xodimlarning bir soatlik mehnatiga yoki ishlab chiqarish jihozlari va dastgohlarning bir soatlik ishiga asoslanadi. Doimiy ustama xarajatlar, asosan, ishlab chiqarish darajasi o'zgarishlariga bog'liq emas va qisqa muddatli davrda ishlab chiqarish darajasi yuqori diapazonga ega bo'lgan holda o'zgarishdan qoladi, deb hisoblanadi. Shunday ekan, xarajatlarni qisqa muddatda samarali boshqarish nuqtayi nazaridan doimiy ustama xarajatlarni mahsulot birligi uchun hisoblab chiqarish va Shu asosda faoliyat turi birligi uchun doimiy ishlab chiqarish ustama xarajatlari stavkasini aniqlash mumkin emas. Biroq moliyaviy hisobotni tuzish talablari nuqtayi nazaridan tovar-moddiy zaxiralar qiymatini baholashda doimiy ishlab chiqarish ustama xarajatlari alohida mahsulotlarga taqsimlanishi lozim. Shu munosabat bilan, tovar-moddiy zaxiralar qiymatini baholash maqsadida doimiy ustama xarajatlarni unifikatsiya qilish va ularni mahsulot birligi uchun hisoblab chiqish zarur.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, tannarxni me'yoriy xarajatlar bo'yicha kalkulyatsiya qilish tizimi bo'yicha ustama xarajatlarni hisobga olishning tannarxni hisoblashning boshqa tizimlaridan shu bilan farq qiladiki, ishlab chiqarish ustama xarajatlari ustama xarajatlarni hisoblashning me'yoriy vaqtga, ya'ni haqiqiy qilingan vaqtga emas, balki sarflanishi kerak bo'lgan vaqtga ko'paytirilgan soatbay stavkalari bo'yicha hisoblanadi.

O'ylaymizki, o'rganishning mazkur bosqichida me'yoriy xarajatlarni belgilashga yondashuvning yuqorida ko'rib chiqilgan barcha jihatlarini umumlashtirish zarur. Sarf-xarajatlarni ular qayerda va qachon amalga oshirilayotgan bo'lsa, o'sha yerda va o'sha vaqtda boshqarish ko'proq samara beradi. Shu sababli biz har bir alohida ishlab chiqarish operatsiyasini bajarishda iste'mol qilinadigan materiallar sarflari, mehnat xarajatlari va o'zgaruvchan ustama xarajatlarning me'yorlarini belgilashimiz lozim. Tovar-moddiy zaxiralar tannarxini baholash maqsadida ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxining me'yoriy qiymatlarini aniqlash lozim. Mahsulotning me'yoriy

ishlab chiqarish tannarxi mazkur mahsulotni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan barcha operatsiyalarga me'yoriy xarajatlarni plyus ushbu mahsulotga hisoblanadigan me'yoriy doimiy ustama xarajatlarni o'z ichiga oladi. Har bir mahsulot va har bir operatsiya uchun me'yoriy xarajatlar kartochkasini yuritish zarur. Me'yoriy xarajatlar kartochkasining namunasi 6.9-rasmda keltirilgan.

Me'yoriy xarajatlar kartochkasi

Me'yor o'rnatilgan sana _____			Mahsulot nomi _____						
<i>Asosiy ishlab chiqarish materiallari</i>									
Operatsiya raqami	Modda kodi	Miqdori, kg	Me'yoriy narxi, so'm	Sex №1	№2	№3	№4	Jami, so'm	
A									
B									
Jami:									
<i>Mehnat xarajatlari</i>									
Operatsiya raqami	Me'yoriy vaqt, soat	Ish haqining me'yoriy stavkasi, so'm							
A									
B									
Jami:									
<i>Ishlab chiqarish ustama xarajatlari</i>									
Sex	Me'yoriy vaqt, soat	Ishlab chiqarish ustama xarajatlarini taqsimlash me'yoriy stavkasi, so'm							
№ 6									
№ 7									
Jami:									
<i>Mahsulot birligiga to'g'ri keladigan umumiy ishlab chiqarish xarajatlari, so'm</i>									

6.9-rasm. Me'yoriy xarajatlar kartochkasi namunasi.

Hisob-kitob jarayonlari kompyuterlashtirilgan sharoitda mazkur kartochka kompyuter yordamida ham yuritiladi. Bunda shunday bir muhim tomonni ham yodda

tutish kerakki, agar ishlab chiqarish texnologiyasida yoki birlamchi materiallar narxida sezilarli o'zgarishlar yuz beradigan bo'lsa, me'yorlar doimo tuzatilib turishi kerak, joriy vaziyatni yanada to'laroq aks ettirish uchun me'yorlarga o'zgarishlar kiritib boriladi.

Me'yoriy xarajatlarni aniqlashda me'yorlarga qo'yiladigan talablarni belgilash muammosi yuzaga keladi. Ular ideal sharoitlardagi faoliyat natijalarini aks ettirishi kerakmi yoki xatosiz ish yoki oson erisiladigan natijalarnimi? Bu savolga javob berishdan oldin xarajatlar me'yorlari, odatda, uchta katta toifaga bo'linishini aytib o'tish lozim:

- asosiy me'yorlar;
- ideal me'yorlar;
- joriy paytda erisiladigan me'yorlar.

Asosiy me'yorlarga uzoq vaqt davomida o'zgarmasdan qoladigan doimiy me'yorlar kiradi. Asosiy me'yorlarning eng muhim afzalligi shundaki, ular bir necha yillar davomida haqiqiy xarajatlarni bitta me'yorlar bilan solishtirish uchun barqaror bazani yaratib beradi. Buning natijasida butun tahlil vaqti uchun samaradorlik tendensiyasini aniqlash mumkin. Ishlab chiqarish usullari, narxlar darajalari va boshqa shunga o'xshash relevant omillar o'zgarganda, asosiy me'yorlar joriy maqsadli xarajatlarni aks ettirmay qo'yadi va foydasiz bo'lib qoladi. Shu sababga ko'ra, asosiy me'yorlardan juda kam foydalaniladi.

Ideal me'yorlar ideal sharoitlardagi faoliyatni aks ettiradi. Ideal me'yoriy xarajatlar faoliyat samaradorligi eng yuqori darajada bo'lganda erisilishi mumkin bo'lgan minimal xarajatlardir. Ideal me'yorlardan amaliyotda foydalanish amri mahol, chunki ular xodimlarni motivatsiyalashga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday me'yorlar ayni paytda ishlab chiqarishda erisilishi lozim bo'lgan natijalarni emas, ko'proq faoliyatning yo'nalish olishida kerak bo'lgan maqsadlarni aks ettiradi.

Joriy paytda erisiladigan me'yorlar korxonada samarali faoliyat yuritganida amalga oshiriladigan xarajatlarni aks ettiradi. Ularga erishish qiyin, ammo boshqa me'yorlardan farqli o'laroq, buni amalga oshirish mumkin. Joriy paytda erisiladigan me'yorlarni bajarish, ideal me'yorlarga nisbatan qaraganda osonroq, chunki bunday me'yorlarni belgilashda resurslarga shikast yetkazilishi, asbob-uskunalar ishdan chiqishi va vaqtning behudaga sarflanishi ehtimoli hisobga olinib, yo'l qo'yiladigan chetlanishlar belgilanadi. Ushbu me'yorlar ishlab chiqarishning eng samarali sharoitlarida erishilishi mumkin bo'lgan maqsadli ko'rsatkichlardan iborat. Boshqacha qilib aytganda, mazkur me'yorlarga, bir tomondan, erishish qiyin, biroq boshqa

tomondan, ularga erishish mumkin, aynan Shu sababli ham haqiqiy xarajatlarni solishtirishda ushbu me'yorlardan eng maqbul yo'ldir. Ayni paytda erisxilishi mumkin bo'lgan me'yorlar ularga erishishning murakkablik darajasi bilan bir-biridan farq qiladi. Masalan, agar tegishli davr uchun qat'i, qiyin erisxiladigan me'yorlar belgilansa, ularning bajarilishi imkoniyati 70 foizni tashkil qilishi mumkin. Aksincha, yumshoqroq va nisbatan osonroq erishiladigan me'yorlar o'rnatilganda, mazkur ko'rsatkich 90 foizga ko'tariladi.

Xarajatlarni kalkulyatsiya qilishning, chetlanishlarni aniqlash va ularni operatsiyalarning ishlab chiqarish (ichki) hisob schyotlarida aks ettirishning me'yoriy usulini ko'rib chiqamiz. Haqiqiy xarajatlarning me'yoriy xarajatlardan chetlanishlarini hisoblab chiqamiz.

Materiallar bo'yicha chetlanishlar. Mahsulotni ishlab chiqarishda ishlatiladigan materiallar bo'yicha xarajatlar ikkita asosiy omilga bog'liq: materiallar narxiga va ularning ishlab chiqarishda ishlatilgan miqdoriga. Tegishli ravishda ham narx bo'yicha, ham ulardan foydalanish bo'yicha chetlanishlarni hisobga olish kerak.

Materiallarning narxi bo'yicha chetlanish quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\text{Material narxi bo'yicha chetlanish} = \frac{\text{Material birligining: me'yoriy narxi} - \text{haqiqiy narxi}}{\text{me'yoriy narxi}} \times \text{Xarid qilingan materiallar miqdori}$$

Materialdan foydalanish bo'yicha chetlanish quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\text{Materialdan foydalanish bo'yicha chetlanish} = \frac{\text{Mahsulotni ishlab chiqarish uchun materialning: me'yoriy miqdori} - \text{haqiqiy ishlatilgan miqdor}}{\text{me'yoriy miqdori}} \times \text{Material birligining me'yoriy narxi}$$

Moddiy xarajatlar bo'yicha jami chetlanishlar material narxi bo'yicha chetlanish bilan materialdan foydalanish bo'yicha chetlanishni qo'shish orqali yoki quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$\text{Material xarajatlar bo'yicha umumiy chetlanish} = \frac{\text{Mahsulotning haqiqiy ishlab chiqarish hajmi}}{\text{Mahsulot birligiga to'g'ri keladigan me'yoriy material xarajatlari}} - \text{Haqiqiy material xarajatlari}$$

Tannarxni kalkulyatsiya qilishning me'yoriy usuli, odatda rejalashtirish, nazorat qilish, korxonada xodimlarini motivatsiyalash, shuningdek, boshqaruv qarorlari qabul qilish uchun qo'llaniladi, biroq bunda moliyaviy hisobot moddalariga kiritish uchun buxgalteriya youvlari amalga oshirilmaydi.

Asosiy ishlab chiqarish xodimlari mehnati bo'yicha chetlanishlar. Asosiy ishlab chiqarish xodimlari mehnati bo'yicha xarajatlar ham asosiy ikkita omilga bog'liq: mehnatning qiymati (mehnat haqi stavkasi) hamda ishlab chiqarishga ketgan ish soatlari soni (mehnat unumdorligi). Tegishli ravishda ham qiymat bo'yicha, ham mehnatdan foydalanish bo'yicha chetlanishlarni hisoblab chiqish kerak bo'ladi.

Ish haqi stavkasi bo'yicha chetlanishlar quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\frac{\text{Mehnat haqi stavkasi bo'yicha chetlanish}}{\text{Mehnat haqi stavkasi}} = \frac{\text{Mehnat haqining: me'yoriy stavkasi} - \text{haqiqiy stavkasi}}{\text{Mehnat haqining: me'yoriy stavkasi}} \times \text{Haqiqatda ishlangan vaqt}$$

Mehnat unumdorligi bo'yicha chetlanish quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$\frac{\text{Mehnat unumdorligi bo'yicha chetlanish}}{\text{Mehnat unumdorligi}} = \frac{\text{Mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnatning: me'yoriy ish vaqti} - \text{haqiqatda ishlangan vaqt}}{\text{Mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnatning: me'yoriy ish vaqti}} \times \frac{\text{Mehnat haqining me'yoriy stavkasi}}{\text{Mehnat haqining me'yoriy stavkasi}}$$

Mehnat bo'yicha jami chetlanish mehnat haqi stavkasi bo'yicha chetlanish bilan mehnat unumdorligi bo'yicha chetlanish yig'indisi sifatida yoki quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\frac{\text{Mehnat xarajatlari bo'yicha jami chetlanish}}{\text{Mehnat xarajatlari}} = \frac{\text{Mahsulotning haqiqiy ishlab chiqarish hajmi}}{\text{Mahsulot birligiga to'g'ri keladigan me'yoriy mehnat xarajatlari}} \times \frac{\text{Haqiqiy mehnat xarajatlari}}{\text{Haqiqiy mehnat xarajatlari}}$$

O'zgaruvchan ishlab chiqarish ustama xarajatlari bo'yicha chetlanishlar. Chetlanishlarni tahlil qilishda o'zgaruvchan ishlab chiqarish ustama xarajatlari asosiy ishlab chiqarish xodimlari mehnat vaqtiga hamda ishlab chiqarish dastgohlari va asbob-uskunalarining ishlash vaqtiga qarab, ya'ni ishlab chiqarish ustama xarajatlari (kiritiladigan resurslar)ni taqsimlash bazasiga o'zgaradi, deb taxmin qilinadi, shuning uchun o'zgaruvchan ishlab chiqarish ustama xarajatlari bo'yicha jami chetlanish quyidagi bitta yoki ikkita sabablar tufayli yuzaga keladi:

– haqiqiy xarajatlar smeta xarajatlaridan farq qiladi;

– asosiy ishlab chiqarish xodimlarining haqiqiy ishlash vaqti yoki ishlab chiqarish quvvatlarining (kiritiladigan resurslar) ishlash vaqti ishlatilishi kerak bo'lgan vaqtdan farq qiladi.

Shunday qilib, chetlanishlarning ikkita elementi paydo bo'lishiga olib keladigan ikkita asosiy sabab o'zgaruvchan ishlab chiqarish ustama xarajatlarining sarf-Xarajatlar bo'yicha chetlanishi va o'zgaruvchan ishlab chiqarish ustama

xarajatlarining samaradorlik bo'yicha chetlanishidir.

O'zgaruvchan ishlab chiqarish ustama xarajatlarining sarf-xarajatlar bo'yicha chetlanishlari quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\begin{array}{l} \text{O'zgaruvchan ishlab} \\ \text{chiqarish ustama} \\ \text{xarajatlarining sarf-} \\ \text{Xarajatlar bo'yicha} \\ \text{chetlanishi} \end{array} = \begin{array}{l} \text{Resurslarning haqiqiy} \\ \text{kiritilishi hajmiga to'g'ri} \\ \text{keladigan smeta} \\ \text{o'zgaruvchan ishlab chiqarish} \\ \text{ustama xarajatlari} \end{array} - \begin{array}{l} \text{Haqiqiy} \\ \text{o'zgaruvchan} \\ \text{ishlab chiqarish} \\ \text{ustama xarajatlari} \end{array}$$

O'zgaruvchan ishlab chiqarish ustama xarajatlarining samaradorlik bo'yicha chetlanishi, o'z navbatida, quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$\begin{array}{l} \text{O'zgaruvchan ishlab} \\ \text{chiqarish ustama} \\ \text{xarajatlarining} \\ \text{samaradorlik} \\ \text{bo'yicha chetlanishi} \end{array} = \begin{array}{l} \text{Mahsulotni ishlab chiqarish} \\ \text{uchun sarflangan} \\ \text{mehnatning: me'yoriy ish} \\ \text{vaqti - haqiqatda ishlangan} \\ \text{vaqt} \end{array} \times \begin{array}{l} \text{O'zgaruvchan} \\ \text{ishlab chiqarish} \\ \text{ustama} \\ \text{xarajatlarini} \\ \text{taqsimlashning} \\ \text{smeta stavkasi} \end{array}$$

O'zgaruvchan ishlab chiqarish ustama xarajatlari bo'yicha jami chetlanish o'zgaruvchan ishlab chiqarish ustama xarajatlarining sarf-Xarajatlar bo'yicha chetlanishlar bilan o'zgaruvchan ishlab chiqarish ustama xarajatlarining samaradorligi bo'yicha chetlanishlar yig'indisi sifatida yoki quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$\begin{array}{l} \text{O'zgaruvchan} \\ \text{ishlab chiqarish} \\ \text{ustama} \\ \text{xarajatlari} \\ \text{bo'yicha jami} \\ \text{chetlanishi} \end{array} = \begin{array}{l} \text{Mahsulot-} \\ \text{ning haqiqiy} \\ \text{ishlab} \\ \text{chiqarish} \\ \text{hajmi} \end{array} \times \begin{array}{l} \text{Mahsulot birligiga} \\ \text{to'g'ri keladigan} \\ \text{o'zgaruvchan} \\ \text{ishlab chiqarish} \\ \text{ustama} \\ \text{xarajatlarining} \\ \text{me'yoriy stavkasi} \end{array} - \begin{array}{l} \text{Haqiqiy} \\ \text{o'zgaruvchan} \\ \text{o'zgaruvchan} \\ \text{ishlab chiqarish} \\ \text{ustama xarajatlari} \\ \text{summasi} \end{array}$$

Doimiy o'zgaruvchan ishlab chiqarish ustama xarajatlari bo'yicha chetlanish. Faoliyat darajasi o'zgarganda doimiy ishlab chiqarish ustama xarajatlar o'zgarmaydi, deb taxmin qilinadi, biroq ular boshqa omillar ta'sirida o'zgarishi mumkin. Masalan, narxlarning oshishi doimiy ishlab chiqarish ustama xarajatlarining ko'payishiga olib keladi. Shunday qilib, doimiy ishlab chiqarish ustama xarajatlar bo'yicha chetlanishlar smeta bo'yicha doimiy ishlab chiqarish ustama xarajatlar bilan haqiqiy doimiy ishlab chiqarish ustama xarajatlar o'rtasidagi farqni izohlab beradi. Hisob-kitob formulasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$\begin{array}{l}
 \text{Doimiy ishlab} \\
 \text{chiqarish ustama} \\
 \text{xarajatlar bo'yicha} \\
 \text{chetlanish}
 \end{array}
 =
 \begin{array}{l}
 \text{Smeta bo'yicha doimiy} \\
 \text{ishlab chiqarish ustama} \\
 \text{xarajatlar summasi}
 \end{array}
 -
 \begin{array}{l}
 \text{Haqiqiy doimiy ishlab} \\
 \text{chiqarish ustama} \\
 \text{xarajatlar}
 \end{array}$$

6.5. Birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulotlar tannarxini aniqlash usullari.

Bir texnologik jarayonda bitta xomashyo va materiallardan turli xildagi, ulardan har biri o'zining sotish narxiga ega bo'lgan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) bir vaqtning o'zida ishlab chiqarilganda, ushbu turdagi mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) deb ataladi.

Asosiy mahsulotni (ishlarni, xizmatlarni) ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan va sotish qiymati asosiy mahsulotga (ishlarga, xizmatlarga) qaraganda o'ta past bo'lgan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) qo'shimcha mahsulot (ishlar, xizmatlar) deb hisoblanadi. O'z nomidan ko'rinib turibdiki, qo'shimcha mahsulotlar asosiy mahsulotlarni tayyorlash jarayonida paydo bo'ladigan yo'ldosh mahsulotdir. Odatda, qo'shimcha mahsulotlar kattaroq absolyut qiymatga ega bo'lishi mumkin, biroq uning asosiy yoki qo'shimcha mahsulot ekanligini aniqlashning asosiy mezonini birgalikda ishlab chiqarilgan buyumlarning qiymatiga nisbatan solishtiriladigan sotish bahosidir. Iqtisodiy doiralarda birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulotlar korxonaning moliyaviy faoliyatida hal qiluvchi ahamiyatga ega, deb hisoblash qabul qilingan. Bu qo'shimcha mahsulotlarning ta'siri esa ikkinchi darajaga ega. Boshqacha qilib aytganda, yordamchi mahsulotlarni ishlab chiqarish, odatda, asosiy mahsulotni ishlab chiqarish yoki chiqarmaslik haqidagi qarorga ta'sir qilmaydi va asosiy mahsulotga belgilanadigan narxlarda sezilarli darajada aks etmaydi.

Misol tariqasida bitta ishlab chiqarish jarayonida ikki yoki undan ko'p alohida mahsulotlar ishlab chiqariladigan (boshqacha qilib aytganda, kompleks ishlab chiqarish) quyidagi tarmoqlarni keltirish mumkin:

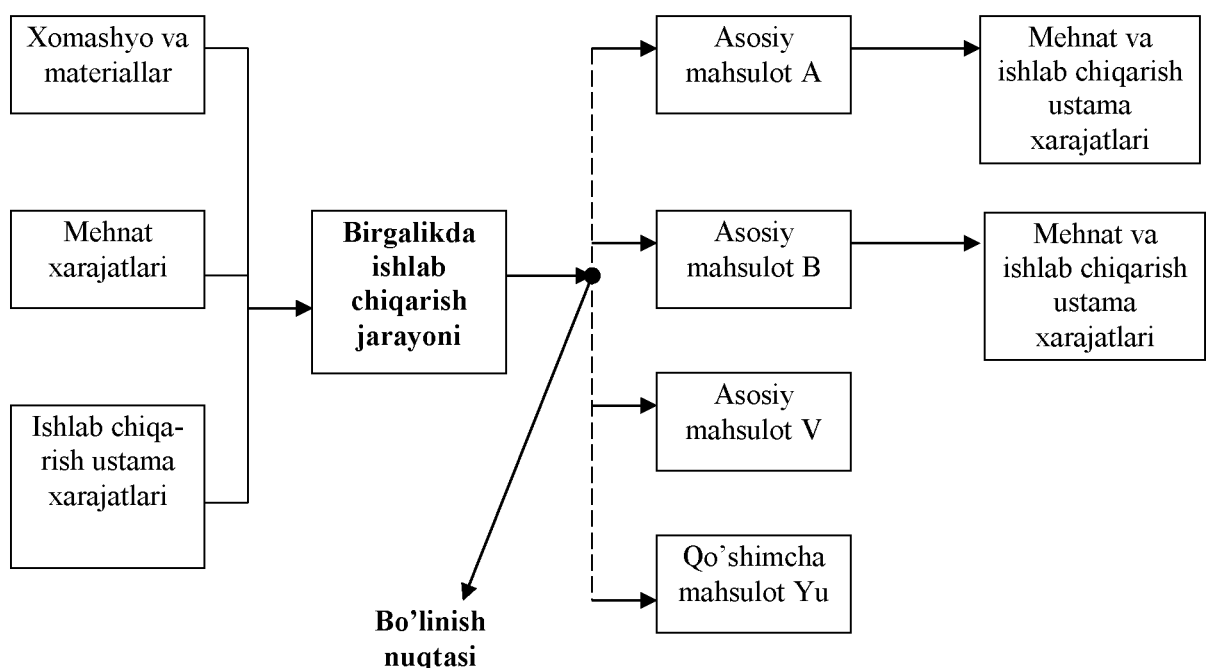
№	Tarmoq	Tayyor mahsulot bo'linish nuqtasidan keyin
1.	Neftni qayta ishlash korxonasi	benzin, kerosin, mazut,
2.	Kimyo sanoati: organik kimyo zavodi	etilen, propilen, benzol
3.	Paxtani tozalash korxonasi	paxta tolasi, chigit, momiq
4.	Donni qayta ishlash korxonasi	un (turli navdagi), kepak, kojux
5.	Yog'-moy kombinati va hokazo	yog', kunjara (shrot), sheluxa

Shuni hisobga olish muhimki, qo‘shimcha mahsulot (ishlar, xizmatlar)dan birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning farqi Shundan iboratki, ularni taqsimlash nuqtasiga yetgunga qadar turli xildagi mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) sifatida identifikatsiyalash mumkin emas.

Bo‘linish nuqtasi – birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulotlarni ishlab chiqarishda alohida turdagi mahsulotlar aniq identifikatsiya qilinadigan ishlab chiqarish jarayonining muayyan payti. Bunda ishlab chiqarish jarayonining muayyan payti bo‘lib, bu yerda birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulotlarni ishlab chiqarishda mahsulotlarning alohida turlari aniq identifikatsiyalanadi, ya’ni texnologik jarayondagi Shunday nuqtaki, unda birgalikda ishlab chiqariladigan (asosiy) va qo‘shimcha mahsulotlar yakka tartibda identifikatsiyalashtirilgan bo‘ladi.

Ishlab chiqarish amaliyotida barcha mahsulotlar ba’zan bir vaqtning o‘zida, ba’zida esa turli vaqtlarda ajratiladi. Bo‘linish nuqtasini topmasdan alohida mahsulotlarga xarajatlarni o‘tkazib bo‘lmaydi. Masalan, bir tonna paxta xomashyosini qayta ishlash xarajatlarining qaysi qismi paxta tolasiga, qaysi qismi chigitga yoki momiqqa ketishini aniqlash mumkin emas. Bo‘linish nuqtasi topilgandan keyin tarkibiy mahsulotlarni realizatsiya qilish yoki mahsulot sifatini (tegishli ravishda, narxni ham) yanada oshirish maqsadida uni qayta ishlashda davom ettirish mumkin. Bo‘linish nuqtasidan keyin, albatta, mahsulotni (jumladan, qo‘shimcha mahsulotni) yanada chuqurroq qayta ishlashga ketadigan xarajatlarni osongina muayyan mahsulotga olib borish mumkin.

Birgalikda ishlab chiqariladigan va qo‘shimcha mahsulotlarni tayyorlash jarayonining soddalashtirilgan sxemasi 6.10-rasmda keltirilgan.

6.10-rasm. Birgalikda ishlab chiqariladigan va qo‘shimcha mahsulot chiqarishining ishlab chiqarish jarayoni

6.10-rasmdan ko‘rinib turibdiki, bo‘linish nuqtasida asosiy mahsulotlar – A, B va V hamda qo‘shimcha mahsulot Yu paydo bo‘ladi. Bo‘linish nuqtasigacha birgalikda ishlab chiqarish xarajatlarini birgalikda ishlab chiqariladigan va qo‘shimcha mahsulotlar o‘rtasida taqsimlab bo‘lmaydi. Bo‘linish nuqtasiga yetilgandan keyin esa keyingi qayta ishlash xarajatlariga birgalikda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning sotuvigacha bo‘lgan tannarxi qo‘shiladi hamda ushbu xarajatlarni muayyan mahsulotga olib borish mumkin. Rasmdan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, qo‘shimcha mahsulot Yu bo‘linish nuqtasiga yetganda, uni qayta ishlashda davom etmasdan sotib yuboriladi, xolbuki, ba‘zan qo‘shimcha mahsulotlar bozorda sotilguniga qadar bo‘linish nuqtasidan keyin qayta ishlashda davom ettiriladi.

Birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulotning (ishlarning, xizmatlarning) sotish qiymatini bo‘linish nuqtasida aniqlash mumkin bo‘lgan hollarda birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulotning (ishlarning, xizmatlarning) ishlab chiqarish tannarxini aniqlash maqsadida ishlab chiqarish xarajatlarini bo‘linish nuqtasida taqsimlash quyidagi usullardan biri orqali amalga oshiriladi:

– natura ko‘rsatkichlaridan foydalanish usuli. Ushbu usulda bo‘linish nuqtasiga qadar qilingan xarajatlar asosiy mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning har bir turiga uning natura ko‘rsatkichlarida ifodalangan ishlab chiqarishning umumiy hajmidagi ulushiga mutanosib ravishda taqsimlanadi;

– bo‘linish nuqtasidagi sotish qiymati asosidagi usul. Ushbu usulda bo‘linish nuqtasiga qadar qilingan xarajatlar asosiy mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning har bir turiga uni sotishdan taxmin qilingan tuShu m umumiy summasidagi ulushiga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulotning (ishlarning, xizmatlarning) alohida turlari keyingi qayta ishlov berishga o‘tkazilgan hamda bo‘linish nuqtasida ularni sotishning joriy qiymatini (realizatsiya qilish qiymatini) aniqlashning imkoni bo‘lmagan hollarda ishlab chiqarish xarajatlarini bo‘linish nuqtasida birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) turlari o‘rtasida taqsimlash quyidagi usullardan biri orqali amalga oshiriladi:

– realizatsiya qilishning sof qiymati usuli. Ushbu usulda birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) turlari bo‘yicha xarajatlar ularni realizatsiya qilishning sof qiymatiga mutanosib ravishda taqsimlanadi;

– realizatsiya qilishdan yalpi foydaning doimiy ulushi usuli. Ushbu usuldan foydalanilganda xarajatlar har bir alohida mahsulot (ishlar, xizmatlar) uchun umumiy yalpi foydaning foiz ulushi bir xil bo‘lishi hamda umumiy yalpi foyda ko‘rsatkichiga teng bo‘lishi kerak. Yalpi foydaning foiz ulushi birgalikda ishlab chiqariladigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) turlarining umumiy tannarxini ushbu mahsulot turlarini sotishdan taxmin qilingan umumiy tuShu mdan chiqarib tashlab, so‘ngra foyda miqdorini sotishdan taxmin qilingan umumiy tuShu mdan foiz ko‘rinishida aks ettirish yo‘li bilan hisoblab chiqariladi.

6.6. Qo‘shimcha (yo‘ldosh) mahsulot hisobi.

Yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, qo‘shimcha mahsulotlar sotish qiymati nisbatan past bo‘lgan mahsulotlar bo‘lib, ular, odatda, birga ishlab chiqariladigan (asosiy) mahsulotlarni chiqarish jarayonida arzimagan miqdorda paydo bo‘ladi. Korxonaning bosh maqsadi birga ishlab chiqariladigan asosiy mahsulotni chiqarish hisoblanadi, shuning uchun ham kompleks xarajatlar bo‘linish nuqtasigacha qo‘shimcha mahsulotlarga emas, balki faqatgina asosiy mahsulot tannarxiga olib borilishi kerak, deyishga asos bor.

Bunda shuni ham nazarda tutish kerakki, bo‘linish nuqtasidan keyingi paydo bo‘ladigan qo‘shimcha mahsulotlarni ishlab chiqarishga qilingan barcha xarajatlar qo‘shimcha mahsulot tannarxiga kiritilishi kerak, chunki ushbu xarajatlar faqat aynan mana shu mahsulotlarni ishlab chiqarishga talab etilgan.

Xuddi Shunday tartibda, 4-sonli BHMS qo‘shimcha mahsulotlarni quyidagicha e’tirof etadi va baholaydi: agar ishlab chiqarishning ma’lum bir texnologik jarayonida bir vaqtning o‘zida bir necha turdagi mahsulot (ishlar, xizmatlar) chiqib, mahsulot (ishlar, xizmatlar)dan biri yoki bir necha turi asosiy (maqsadli) turga tegishli bo‘lsa, unda qolgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) qo‘shimcha mahsulot (ishlar, xizmatlar) sifatida qaralishi mumkin. Asosiy mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxini aniqlashda qo‘shimcha mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning joriy qiymati yoki sotishning sof qiymati ishlab chiqarish jarayonlarining umumiy xarajatlaridan chegirib tashlanadi, xarajatlarning qolgan qismi esa asosiy mahsulot (ishlar, xizmatlar)ga tegishli bo‘ladi.

Qo‘shimcha mahsulotni sotishdan olingan tuShu m (daromad) yoki sof qiymat (daromad) (qo‘shimcha mahsulotni sotishdan oldingan daromad summasi minus bo‘linish nuqtasidan keyin unga keyingi ishlov berish uchun saflandigan qo‘shimcha xarajatlar) birga ishlab chiqariladigan yoki asosiy mahsulot (ya’ni yordamchi mahsulot yordamida ishlab chiqariladigan mahsulot) tannarxidan chegirilishi kerak.

Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning qo‘shimcha turlarini hisobga olish quyidagi

usullardan biri yordamida amalga oshiriladi:

– qo‘shimcha mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni haqiqatda realizatsiya qilish (keyingi o‘rinlarda 1-usul deb ataladi). Ushbu usulida joriy davrda sotilgan asosiy mahsulotning (ishlarning, xizmatlarning) tannarxi qo‘shimcha mahsulotni (ishlarni, xizmatlarni) haqiqatda realizatsiya qilish (realizatsiya qilishning sof) summasiga kamaytiriladi. Qo‘shimcha mahsulotning (ishlarning, xizmatlarning) sotilmagan zaxiralari qoldig‘i bo‘linish nuqtasidan keyin qo‘shimcha mahsulotlarni keyingi qayta ishlanishiga qilingan xarajatlar summasidan kelib chiqqan holda hisobga olinadi. Qo‘shimcha mahsulot (ishlar, xizmatlar) qoldig‘ini haqiqatda realizatsiya qilish (realizatsiya qilishning sof) summasi qo‘shimcha mahsulot (ishlar, xizmatlar) realizatsiya qilinganda tan olinadi;

– qo‘shimcha mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni haqiqatda ishlab chiqarish (keyingi o‘rinlarda 2-usul deb ataladi). Ushbu usuldan foydalanilganda, asosiy mahsulotni (ishlarni, xizmatlarni) ishlab chiqarishda sarflangan xarajatlar ishlab chiqarilgan qo‘shimcha mahsulot (ishlar, xizmatlar) barcha miqdorining realizatsiya qilishning sof summasiga darhol kamaytiriladi. Sotilmagan qo‘shimcha mahsulotning (ishlarning, xizmatlarning) qoldig‘i realizatsiya qilishning sof qiymati bo‘yicha hisobga olinadi.

Korxonalar qo‘shimcha mahsulotni hisobga olishning qaysi usulidan foydalanishni tanlashi, albatta, ko‘p jihatdan savdo konyunkturasiga bog‘liq bo‘ladi. Misol uchun, agar sotilmagan qo‘shimcha mahsulotning sotilib ketishi kafolatlanmasa, bozor narxlari barqaror o‘zgarishga ega bo‘lmasa, u holda mahsulot sotilmagunga qadar sof daromadni e‘tirof etmaslik ma‘qul. Biroq agar kelgusida mahsulotning sotilib ketilishi kafolatlangan bo‘lib, bozor narxlarining o‘zgarishi ehtimoli past bo‘lsa, qo‘shimcha mahsulotlardan sof daromad ularni ishlab chiqarish paytida e‘tirof etilishi kerak. Bu, albatta, ushbu ishlab chiqarish davrida asosiy mahsulot birligi tannarxining kamaytirilishini ta‘minlaydi. Sof daromadni ishlab chiqarish bosqichida e‘tirof etishning asosiy kamchiligi shundan iboratki, bunda foydaning muddatidan ilgari e‘tirof etilishiga olib keladi, agar uning summasi katta bo‘lmasa, uni e‘tiborga olmasa ham bo‘ladi. Bunday sharoitlarda shuni hisobga olish kerakki, qo‘shimcha mahsulotni sotish narxi nisbatan past bo‘ladi va tegishli ravishda, uning foyda summasiga ta‘siri ham jiddiy emas. Shundan kelib chiqib, va yuqorida aytilganlar asosida xulosa qilib, tanlangan usul xarajatlar va daromadlarni taqqoslashga asoslanishi kerak, deb aytamiz.

Shuning bilan birga, tovar-moddiy zaxiralar tannarxini aniqlash usullariga bag‘ishlangan mavzuni umumlashtirgan holda Shuni ham ta‘kidlab o‘tish joizki, tovar-moddiy zaxiralar, jumladan, qo‘shimcha mahsulotlar tannarxini aniqlash usulini ishlab

chiqarish tarmog‘i xususiyatlaridan kelib chiqib, amalga oshirilgan tanlov korxonaning hisob siyosatida 1-sonli BHMSda belgilangan tartibda aks ettirilishi lozim.

7-§. Tovar-moddiy zaxiralarning boshlang‘ich hujjatlarda hisobi

Korxonalarda tuziladigan boshlang‘ich hujjatlarning majburiy rekvizitlari, ularni tuzish, qabul qilish, saqlash va buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi, shuningdek, hujjatlar aylanmasini amalga oshirish tartibi “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasi qonuniga va “Buxgalteriya hisobida hujjatlar va hujjatlar aylanuvi to‘g‘risidagi nizom” ga muvofiq, tartibga solinadi.

Xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarning kirim qilinishi va ularning harakati boshlang‘ich hujjatlari bilan rasmiylashtiriladi. xarid qilingan tovar-moddiy zaxiralarni qabul qilishda asosiy hujjat bo‘lib schyot-fakturalar hisoblanadi.

“Kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish daftari” (1-M shakl) (2- ilovaga qarang) korxonaga kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarni qabul qilish va ularni omborga kirim qilish bilan bog‘liq boshlang‘ich hujjatlar (schyot-fakturalar, tovar–Transport yuk xatlari va boshqa kuzatib boruvchi hujjatlari, kirim orderlari)ni ro‘yxatga olish uchun qo‘llaniladi.

“Kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish daftari” (1-M shakl) tovar-moddiy zaxiralarni kuzatib boruvchi hujjatlar va yukni tushirish hujjatlari asosida korxonaga ombori yoki buxgalteriyasida yuritiladi. Tovar-moddiy zaxiralar korxonaga kelib tushishi bilan kirim orderi yoki qabul qilish dalolatnomasining tartib raqami kelib tushgan sanasi yozib qo‘yiladi.

“Kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish daftari” (1-M shakl) tikilgan va raqamlangan bo‘lishi, so‘nggi varag‘ida korxonaga rahbarining imzosi bilan “Mazkur “Kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish daftari” (1-M shakl)da _____ varaq raqamlangan” deb yozilishi va muhr bilan tasdiqlangan bo‘lishi lozim. Varaqlar soni yozuv bilan ko‘rsatiladi.

Mol yetkazib beruvchi va pudratchilardan yoki qayta ishlashdan (daval asosida qayta ishlashdan) kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish uchun “Kirim orderi” (2-M shakl) (3-ilovaga qarang) qo‘llaniladi. “Kirim orderi” (2-M shakl) korxonaga haqiqatda kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralar bo‘yicha to‘ldiriladi. “Pasport tartib raqami” ustuni tarkibida qimmatbaho metallar va toshlarni bo‘lgan tovar-moddiy zaxiralar bo‘yicha xo‘jalik operatsiyalarini rasmiylashtirishda to‘ldiriladi.

“Kirim orderi” (2-M shakl) moddiy javobgar shaxs (qabul qiluvchi) tomonidan

tovar-moddiy zaxiralar omborga kelib tushgan kunga bitta nusxada tuziladi. “Kirim orderi” (2-M shakl)ga haqiqatda chiqarilgan tovar-moddiy zaxiralarni tasdiqlovchi ilova qilinadigan hujjatlar tikiladi va birgalikda saqlanadi.

“Tovar-moddiy zaxiralarni kirim qilish dalolatnomasi” (3-M shakl) (4-ilovaga qarang) korxonaga haqiqatda qabul qilingan tovar-moddiy zaxiralar bilan ularni mol yetkazib beruvchining kuzatib boruvchi hujjatlaridagi miqdori, sifati, assortimerti bo‘yicha farq chiqqanda, shuningdek, kuzatib boruvchi hujjatlarsiz kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralar qabul qilinganda rasmiylashtiriladi. Mol yetkazib beruvchiga da’vo taqdim etishga huquqiy hujjat bo‘lib hisoblanadi. “Pasport tartib raqami” ustuni tarkibida qimmatbaho metallar va toshlar bo‘lgan tovar-moddiy zaxiralar miqdorida farq chiqqan hollar bo‘yicha xo‘jalik operatsiyalarini rasmiylashtirishda to‘ldiriladi.

“Tovar-moddiy zaxiralarni kirim qilish dalolatnomasi” (3-M shakl) ikki nusxada qabul komissiyasi tomonidan tuzilib, unda quyidagi shaxslar qatnashishi shart: mol yetkazib beruvchining vakili yoki betaraf tashkilotning vakili, ombor mudiri va korxonaning ta’minot bo‘limi vakili. Komissiyani korxonaga rahbari tayinlaydi. Tovar-moddiy zaxiralar qabul qilingandan keyin “Tovar-moddiy zaxiralarni kirim qilish dalolatnomasi” (3-M shakl) mavjud kuzatib boruvchi hujjalarni ilova qilingan holda:

- bir nusxasi kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish uchun korxonaga buxgalteriyasiga topshiriladi;

- boshqa nusxasi da’vo rasmiylashtirish, ortiqcha chiqqan materiallar bo‘yicha qo‘shimcha to‘lov talabnomasi yuborish to‘g‘risida mol yetkazib beruvchilarga xabar berish uchun ta’minot bo‘limi, huquqshunos yoki buxgalteriyaga topshiriladi.

“Tovar-moddiy zaxiralarni kirim qilish dalolatnomasi” (3-M shakl) tuzilgan bo‘lsa, “Kirim orderi” (2-M shakl)ni tuzish shart emas.

“Tovar-moddiy zaxiralarni omborda hisobga olish kartochkasi” (4-M shakl) (5- ilovaga qarang) tovar-moddiy zaxiralarning har bir nomi (markasi, navi, hajmi, turi) bo‘yicha alohida ombordagi harakatini hisobga olish uchun qo‘llaniladi. “Tovar-moddiy zaxiralarni omborda hisobga olish kartochkasi” (4-M shakl) omborchi tomonidan to‘ldirilib, unda tovar-moddiy zaxiraning kirimi va chiqimi bo‘yicha barcha operatsiyalar aks ettirilib, imzosi bilan tasdiqlanadi. “Qimmatbaho materiallar (metallar va toshlar)” ustuni ko‘rsatkichlari tarkibida qimmatbaho metallar va toshlar bo‘lgan tovar-moddiy zaxiralar kirimi va chiqimi bo‘yicha xo‘jalik operatsiyalarini rasmiylashtirishda to‘ldiriladi.

“Tovar-moddiy zaxiralarni omborda hisobga olish kartochkasi” (4-M shakl) to‘liq to‘ldirilganda (oy davomida) yoki oy oxirida buxgalteriya tovar-moddiy

zaxiraning kirim va chiqim hujjatlarini ilova qilgan holda topshiradi.

Korxonada o'z xohishiga ko'ra tovar-moddiy zaxiralarni ishlab chiqarishga berishdan ikki shakldan biri, ya'ni "Limit kartasi" (5-M shakl) (6-ilovaga qarang) yoki "Tovar-moddiy zaxiralarni chiqarishga talabnoma" (6-M shakl) (7-ilovaga qarang)ni tanlashi mumkin.

"Limit kartasi" (5-M shakl) va "Tovar-moddiy zaxiralarni chiqarishga talabnoma" (6-M shakl) mahsulot ishlab chiqarishda doimiy iste'mol qilinadigan tovar-moddiy zaxiralarni chiqarishni rasmiylashtirish uchun tovar-moddiy zaxiralarni chiqarish limiti mavjud bo'lganda hamda ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun tovar-moddiy zaxiralarni chiqarishga belgilangan limitlarga amal qilinishi ustidan joriy nazorat olib borishda qo'llanildi va tovar-moddiy zaxiralarni ombordan chiqarish uchun ilova qilingan hujjat hisoblandi.

"Limit kartasi" (5-M shakl) va "Tovar-moddiy zaxiralarni chiqarishga talabnoma" (6-M shakl) bitta tovar-moddiy zaxira nomi (nomenklatura raqami)ga ikki nusxada to'ldiriladi. Bir nusxasi oy boshida qabul qiluvchi tarkibiy bo'limga, ikkinchisi esa omborga beriladi. Tovar-moddiy zaxiralarni ishlab chiqarishga berish tarkibiy bo'lim vakili o'z "Limit kartasi" (5-M shakl) yoki "Tovar-moddiy zaxiralarni chiqarishga talabnoma" (6-M shakl) nusxasini ko'rsatgandan so'ng amalga oshiriladi.

Tovar-moddiy zaxiralarni limitdan yuqori chiqarish va tovar-moddiy zaxiraning bir turini boshqasi bilan almashish faqatgina korxonada rahbari, bosh muhandisi yoki bunga vakolati bo'lgan shaxslar ruxsati bilan amalga oshiriladi. Limitni o'zgartirish uchun belgilash huquqi berilgan shaxslar tomonidan amalga oshiriladi.

Tovar-moddiy zaxiralarni chiqarish "Limit kartasi" (5-M shakl) yoki "Tovar-moddiy zaxiralarni chiqarishga talabnoma" (6-M shakl)da belgilangan omborlarda amalga oshiriladi. Omborchi "Limit kartasi" (5-M shakl) yoki "Tovar-moddiy zaxiralarni chiqarishga talabnoma" (6-M shakl)ning ikki nusxasida ham tovar-moddiy zaxirani chiqarish sanasi va miqdorini belgilab qo'yadi. "Limit kartasi" (5-M shakl) yoki "Tovar-moddiy zaxiralarni chiqarishga talabnoma" (6-M shakl)ni buxgalteriyaga topshirish limit tugaganda (oy davomida) yoki oy oxirida amalga oshiriladi.

"Tovar-moddiy zaxiralarning ichki harakati bo'yicha yuk xati" (7-M shakl) (8- ilovaga qarang) korxonaning ichki tarkibiy bo'limlarida yoki moddiy javobgar shaxslar o'rtasidagi tovar-moddiy zaxiralar harakatini hisobga olish uchun qo'llaniladi.

"Tovar-moddiy zaxiralarning ichki harakati bo'yicha yuk xati" (7-M shakl)ni tovar-moddiy zaxiralarni topshiruvchi tarkibiy bo'limning moddiy javobgar shaxsi ikki nusxada tuzadi. Bir nusxasi topshirayotgan omborga tovar-moddiy zaxiralarni

hisobdan chiqarish uchun, ikkinchisi esa qabul qilayotgan omborga kirim qilish uchun xizmat qiladi.

Shuningdek, “Tovar-moddiy zaxiralarning ichki harakati bo‘yicha yuk xati” (7-M shakl) bilan oldin “Tovar-moddiy zaxiralarni chiqarishga talabnoma” (6-M shakl) bo‘yicha olingan tovar-moddiy zaxiralarning sarflanmagan qoldiqlarini, chiqindi va yaroqsiz mahsulotlarni ishlab chiqarishdan omborga topshirilishi bo‘yicha operatsiyalar rasmiylashtiriladi.

“Tovar-moddiy zaxiralarni ichki harakati bo‘yicha yuk xati” (7-M shakl)ni topshiruvchi va oluvchi moddiy javobgar shaxs imzolaydi va tovar-moddiy zaxiralar harakatini hisobga olish uchun buxgalteriyaga topshiriladi.

“Tovar-moddiy zaxiralarni chetga chiqarish bo‘yicha yuk xati” (8-M shakl) (9- ilovaga qarang) shartnoma va buxgalteriya hujjatlari asosida korxonada hududidan tashqarida joylashgan tarkibiy bo‘linmalari, shuba va qaram korxonalari yoki boshqa korxonada va tashkilotlarga tovar-moddiy zaxiralarni chiqarishni hisobga olish uchun qo‘llaniladi.

“Tovar-moddiy zaxiralarni chetga chiqarish bo‘yicha yuk xati” (8-M-shakl) shartnoma (bitim), schyot-faktura va boshqa tegishli hujjatlar va oluvchi tomonidan tovar-moddiy zaxiralarni olish uchun belgilangan tartibda to‘ldirilgan ishonchnoma taqdim etilishi asosida tarkibiy bo‘lim xodimlari tomonidan ikki nusxada to‘ldiriladi. Birinchi nusxasi omborga tovar-moddiy zaxiralarni chiqarish uchun asos sifatida, ikkinchisi tovar-moddiy zaxiralarni oluvchiga beriladi.

“Hujjatlarni topshirishning ro‘yxati” (9-M-shakl) (10- ilovaga qarang) omborga qabul qilingan va chiqarilgan tovar-moddiy zaxiralar bo‘yicha kirim va chiqim hujjatlarini korxonada buxgalteriyasiga topshirish uchun qo‘llaniladi. Unda tovar-moddiy zaxiralar bo‘yicha kirim va chiqim hujjatlarining tartib raqami, nomi va tuzish sanasi ko‘rsatiladi. “Hujjatlarni topshirishning ro‘yxati” (9-M-shakl) tovar-moddiy zaxiralar qabul qilishdagi kirim hujjatlari bo‘yicha alohida va chiqarishdagi chiqim hujjatlariga alohida to‘ldiriladi.

“Hujjatlarni topshirishning ro‘yxati” (9-M shakl) ikki nusxada to‘ldirilib, ombor mudiri va buxgalteriya xodimi tomonidan imzolaniib, birinchi nusxasi buxgalteriya topshiriladi, ikkinchi nusxasiga buxgalter olgan hujjatlar sonini yozib ombor mudiriga qaytaradi va ombor mudirida saqlanadi.

“Tovar-moddiy zaxiralarning qoldig‘ini hisobga olish daftari” (10-M shakl) (11- ilovaga qarang) har oyning birinchi sanasiga tovar-moddiy zaxiralar qoldig‘ini aks ettirish maqsadida qo‘llaniladi. Har oyning birinchi sanasida moddiy javobgar shaxs

tomonidan tovar-moddiy zaxiralarning qoldig‘i boshlang‘ich hujjatlardan olib to‘ldiriladi.

“Tovar-moddiy zaxiralarning qoldig‘ini hisobga olish daftari” (10-M shakl) korxonada buxgalteriyasi tomonidan har bir omborxonaga bo‘yicha alohida bir yil uchun ochiladi va saqlanadi. Har oyning oxirida to‘ldirish uchun moddiy javobgar shaxsga beriladi va hisobot oyidan keyingi oyning 1,2 -sanasida (tasdiqlangan grafikka asosan) buxgalteriyaga qaytariladi. Moddiy javobgar shaxs tegishli tovar-moddiy zaxiralar turlari bo‘yicha haqiqiy qoldig‘ining ta‘minot yoki reja bo‘limi tomonidan o‘rnatilgan zaxira me‘yori va nisbatlariga mos kelishini nazorat qilib borishi lozim.

“Tovar-moddiy zaxiralarning qoldig‘ini hisobga olish daftari”(10-M shakl) tikilgan va raqamlangan bo‘lishi, so‘nggi varag‘ida korxonada rahbarining imzosi bilan “Mazkur “Tovar-moddiy zaxiralarning qoldig‘ini hisobga olish daftari” (10-M shakl)da ____ varaq raqamlangan” deb yozilishi va muhr bilan tasdiqlangan bo‘lishi lozim. Varaqlar soni yozuv bilan ko‘rsatiladi.

Tovar-moddiy zaxiralarni olish uchun ishonchnomalar berish va ularni ishonchnomalar bo‘yicha chiqarish tartibi. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 134-moddasiga muvofiq, bir shaxs (ishonch bildiruvchi) tomonidan ikkinchi shaxsga (ishonchli vakilga) uchinchi shaxslar oldida vakillik qilish uchun berilgan yozma vakolat ishonchnoma hisoblanadi. Ishonchli vakil o‘ziga ishonchnoma bilan berilgan vakolatlar doirasida ish olib boradi.

Yuridik shaxs nomidan, shuningdek, yuridik shaxsga ham ishonchnoma faqat yuridik shaxsning ustavida (nizomida) ko‘rsatilgan faoliyat maqsadlariga zid bo‘lmagan bitimlarni tuzish uchun berilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 138-moddasiga muvofiq, yuridik shaxs nomidan beriladigan ishonchnoma rahbar tomonidan imzolaniib, unga ushbu yuridik shaxsning muhri bosiladi. Davlat mulkiga asoslangan yuridik shaxs nomidan pul va boshqa mulkiy boyliklarni olish yoki topshirish uchun beriladigan ishonchnoma Shu yuridik shaxsning bosh (katta) buxgalteri tomonidan ham imzolaniishi kerak. Bankda operatsiyalarni amalga oshirishga ishonchnoma berish tartibi va uning shakli qonun hujjatlari bilan belgilab qo‘yiladi.

Korxonada tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mol yetkazib beruvchilardan tovar-moddiy zaxiralarni olish uchun ishonchli shaxsga berilgan yozma vakolat ishonchnoma deb tan olinadi. Ishonchli shaxs unga ishonchnoma bo‘yicha berilgan vakolatlar doirasida harakat qiladi.

Tovar-moddiy zaxiralarni olish uchun ishonchnomalar berish tartibi. Tovar-moddiy zaxiralarni olish uchun ishonchnomalar korxonaning ixtiyoriga ko'ra "Iшонchnomalar kitobchasi" koreshogida hisobga olingan hollarda (12-ilovaga qarang) yoki "Berilgan ishonchnomalarni hisobga olish Jurnal" da hisobga olingan hollarda (13-ilovaga qarang) rasmiylashtiriladi. Iшонchnomalar korxonara rahbari yoki u tomonidan qonunda belgilangan tartibda belgilanadigan shaxslar tomonidan imzolanadi.

Tegishli texnik vositalar mavjud bo'lganda, ishonchnoma axborot tizimlari va axborot texnologiyalarini qo'llagan holda elektron shaklda rasmiylashtirilishi mumkin. Texnik vositalar hamda axborot tizimlari va axborot texnologiyalarini qo'llagan holda elektron ishonchnomalar 12- va 13-ilovalariga muvofiq, shaklda tuziladi. Elektron ishonchnomalarni saqlashda ularni olish va qog'oz shaklidagi nusxalarini taqdim etish imkoniyati ta'minlangan bo'lishi shart.

Elektron ishonchnomalar javobgar shaxsning elektron raqamli imzosi bilan tasdiqlanishi lozim. Iшонchnoma elektron shaklda rasmiylashtirilganda, ishonch bildirilayotgan shaxsning imzo namunasi rekviziti to'ldirilishi talab etilmaydi.

Iшонchnomalar mol yetkazib beruvchi tomonidan shartnoma va boshqa bitimlar bo'yicha beriladigan tovar-moddiy zaxiralarni olish uchun beriladi. Iшонchli shaxs talab etilayotgan tovar-moddiy zaxiralarni bir joydan (bir ombordan), biroq bir necha shartnoma va boshqa bitimlar bo'yicha olishi lozim bo'lgan holatlarda unga shartnoma va boshqa bitimlarning raqam va sanalari ko'rsatilgan bitta ishonchnoma yoki agar tovar-moddiy zaxiralar bir necha ombordan olinishi kerak bo'lsa, bir nechta ishonchnomalar beriladi.

Iшонchnomalarni yozishda olinishi kerak bo'lgan tovar-moddiy zaxiralar ro'yxati quyidagi holda to'ldiriladi: agar ishonchnomada ko'rsatilgan jo'natish hujjatida (Shartnoma va shu kabilarda) olinishi kerak bo'lgan tovar-moddiy zaxiralar nomi va soni keltirilmagan bo'lsa yoki ishonchnoma bo'yicha jo'natish hujjatlarida keltirilgan tovar-moddiy zaxiralarning faqat bir qismigina olinsa. Agar ishonchnoma bo'yicha jo'natish hujjatlarida ko'rsatilgan barcha tovar-moddiy zaxiralar nomi va soni olinsa, unda ishonchnomaning orqa tomonini tovar-moddiy zaxiralar ro'yxati bilan to'ldirmasa ham bo'ladi. Bunday holda ishonchnomaning ushbu qismida jo'natish hujjatining nomi, raqami va sanasi, shuningdek, olinadigan tovar-moddiy zaxiralarning umumiy summasi ko'rsatiladi.

Iшонchnomani berish chog'ida korxonara tanlagan uning shakliga bog'liq holda

ishonchnoma “Ishonchnomalar kitobchasi” koreshogida yoki “Berilgan ishonchnomalarni hisobga olish Jurnal” da ro‘yxatdan o‘tkaziladi.

“Ishonchnomalar kitobchasi” tikilgan va raqamlangan bo‘lishi, so‘nggi varag‘ida korxonah rahbarining yoki u tomonidan belgilangan shaxslarning imzosi bilan “Mazkur “Ishonchnomalar kitobchasi” da ____ varaq raqamlangan” deb yozilishi va muhr bilan tasdiqlangan bo‘lishi kerak. Varaq soni yozuv bilan ko‘rsatiladi.

“Berilgan ishonchnomalarni hisobga olish Jurnal” (14-ilovaga qarang) tikilgan va raqamlangan bo‘lishi, so‘nggi varag‘ida korxonah rahbarining yoki u tomonidan belgilangan shaxslarning imzosi bilan “Mazkur “Berilgan ishonchnomalarni hisobga olish Jurnal” da ____ varaq raqamlangan” deb yozilishi va muhr bilan tasdiqlangan bo‘lishi kerak. Varaq soni yozuv bilan ko‘rsatiladi.

“Ishonchnomalar kitobchasi” va “Berilgan ishonchnomalarni hisobga olish Jurnal” ishonchnomalarni ro‘yxatdan o‘tkazish uchun mas‘ul bo‘lgan shaxsda saqlanishi lozim. To‘liq yoki qisman to‘ldirilmagan ishonchnomalarni hamda ular nomiga yozilgan shaxslarning imzo namunasi bo‘lmagan ishonchnomalarni berish taqiqlanadi.

Ishonchnomaning amal qilish muddati, ishonchnomani yozishga asos bo‘lgan shartnomalar va boshqa bitimlar bo‘yicha tegishli tovar-moddiy zaxiralarni olish va olib chiqib ketish imkoniyatiga bog‘liq ravishda belgilanadi, biroq u qonun hujjatlarida belgilangan muddatdan oshmasligi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 134-moddasiga muvofiq, ishonchnoma ko‘pi bilan uch-yil muddatga berilishi mumkin. Agar ishonchnomada muddat ko‘rsatilgan bo‘lmasa, u berilgan kundan boshlab bir-yil mobaynida o‘z kuchini saqlaydi. Berilgan kuni ko‘rsatilmagan ishonchnoma haqiqiy emas.

Ishonchli shaxsni unga berilgan, amal qilish muddati hali tugamagan ishonchnomalar bo‘yicha tovar-moddiy zaxiralarni olish huquqidan mahrum qilinganda, tovar-moddiy zaxiralarni oluvchi darhol tegishli ishonchnomalarning bekor qilinganligi haqida mol yetkazib beruvchini xabardor qiladi. Bunday xabarnoma olingan paytdan boshlab bekor qilingan ishonchnoma bo‘yicha tovar-moddiy zaxiralarni berish to‘xtatiladi. Bunday hollarda bekor qilingan shartnomalar bo‘yicha tovar-moddiy zaxiralarni berganlik uchun mol yetkazib beruvchi javobgar bo‘ladi.

Ishonchli shaxs tovar-moddiy zaxiralarni olgandan so‘ng topshiriqlar bajarilganligi va u olgan tovar-moddiy zaxiralar omborga (omborxonaga) topshirilganligi to‘g‘risidagi hujjatlarni korxonah buxgalteriyasiga yoki tegishli moddiy javobgar shaxsga taqdim etishi shart. Foydalanilmagan ishonchnomalar amal qilish

muddati tugagan kundan keyingi sanada uni bergan korxonaga qaytarilishi kerak.

Foydalanilmagan ishonchnomalar amal qilish muddati tugagan kundan keyingi sanada uni bergan tashkilotga qaytarilishi kerak. Foydalanilmagan ishonchnomaning qaytarilganligi to'g'risida "Ishonchnomalar kitobchasi" ning koreshogida ("Topshiriq bajarilganligini tasdiqlaydigan hujjatning raqami va sanasi" ustunida) yoki "Berilgan ishonchnomalarni hisobga olish Jurnalida" da ("Ishonchnoma bo'yicha topshiriqlar bajarilganligi to'g'risidagi qaydlar" ustunida) belgi qo'yiladi. Qaytarilgan foydalanilmagan ishonchnomalar "foydalanilmagan" yozuvi bilan qoplanadi (to'ldiriladi) va ularni ro'yxatdan o'tkazish uchun javobgar bo'lgan shaxs tomonidan hisobot yili oxiriga qadar saqlanadi. Yil tugagach, bunday foydalanilmagan ishonchnomalar bu haqda tegishli dalolatnoma tuzish bilan belgilangan tartibda yo'q qilinadi. Amal qilish muddati tugagan ishonchnomalardan foydalanish xususida hisobot bermagan shaxslarga yangi ishonchnomalar berilmaydi.

Tovar-moddiy zaxiralarni ishonchnomalar bo'yicha chiqarish tartibi. Ishonchnomalar amal qilish muddatidan qat'i nazar tovar-moddiy zaxiralarning dastlabki chiqarilishida mol yetkazib beruvchida qoldiriladi. Tovar-moddiy zaxiralar qismlarga bo'lib chiqarilganda, har bir chiqarilgan qismga yukxati (qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi yoki Shunga o'xshash boshqa hujjat) tuziladi, unda ishonchnoma raqami va u berilgan sana ko'rsatiladi. Bunday hollarda yukxatning (qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi yoki boshqa tegishli hujjatning) bir nusxasi tovar-moddiy zaxiralarni oluvchiga beriladi, boshqasi mol yetkazib beruvchida qoladi hamda ishonchnomaga ko'ra tovar-moddiy zaxiralarni berish ustidan kuzatuv va nazorat uchun qo'llaniladi.

Tovar-moddiy zaxiralar chiqarib bo'lingandan keyin ishonchnoma ishonchnomalar bo'yicha topshirilayotgan zaxiralarning oxirgi turkumini berish uchun hujjat bilan birga buxgalteriyaga topshiriladi.

Ishonchnoma bo'yicha tovar-moddiy zaxiralarni chiqarish korxonada tomonidan quyidagi hollarda amalga oshirilmaydi:

- to'ldirish tartibini buzgan holda yoki to'ldirilmagan rekvizitlar bilan berilgan ishonchnomalar taqdim etilganda;
- tuzatilgan va bo'yalgan joylari mavjud bo'lgan ishonchnomalar taqdim etilganda;
- ishonchnomada ko'rsatilgan shaxsning pasporti taqdim etilmaganda;
- ishonchnoma berilgan muddat tugaganda;

– qabul qilib oluvchidan ishonchnoma bekor qilinganligi to‘g‘risida xabar olinganda;

– uning nomidan ishonchnoma berilgan yuridik shaxsning faoliyati to‘xtatilganda;

– ishonchli shaxs layoqatsiz, cheklangan layoqatli deb tan olinganda.

Ishonchnomalar berishning belgilangan tartibiga rioya etilishi hamda tovar-moddiy zaxiralarni ishonchnomalar bo‘yicha berish ustidan nazorat qilish korxonalar rahbari tomonidan belgilangan mas‘ul shaxs zimmasiga yuklanadi.

8-§. Tovar-moddiy zaxiralarni realizatsiya qilishning sof qiymati

“Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni, shuningdek, 4-sonli BHMSga asosan, tovar-moddiy zaxiralarni baholash quyidagi ikki bahoning eng pasti bo‘yicha – hisobot davri oxiridagi tannarxi (Xarid qilish narxi yoki ishlab chiqarish tannarxi) bo‘yicha yoki bozor bahosi bo‘yicha (realizatsiya qilishning sof qiymati) amalga oshiriladi. Tovar-moddiy zaxiralarni moliyaviy hisobotning elementi sifatida ularni tan olish masalalari, jumladan tannarxi, ya‘ni xarid qilish narxi yoki ishlab chiqarish tannarxi bo‘yicha baholash masalalari oldingi paragraflarda batafsil muhokama qilingan edi.

Birinchi navbatda, tovar-moddiy zaxiralarning realizatsiya qilishning sof qiymati tushunchasining mohiyatini aniqlab olish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Ma‘lumki, *realizatsiya qilishning sof qiymati* – tovar-moddiy zaxiralarni maqsadiga ko‘ra ishlatiladigan holatga keltirish va realizatsiya qilish bo‘yicha baholangan xarajatlar chegirilgan holda joriy qiymati. Bunda *joriy qiymat* tovar-moddiy zaxiralarning ma‘lum sanadagi amalda bo‘lgan bozor bahosi bo‘yicha qiymati yoki yetarli darajada ma‘lumotga ega, bitimni tuzishga xohishi bo‘lgan, o‘zaro bir-biridan mustaqil bo‘lgan tomonlar o‘rtasida bitim amalga oshirish natijasida aktivni xarid qilish yoki majburiyatni amalga oshirish uchun yetarli bo‘lgan summadir.

Ta‘kidlash joizki, tovar-moddiy zaxiralalar, agar realizatsiya qilishning sof qiymati ularning tannarxidan past bo‘lsa, realizatsiya qilishning sof qiymati bo‘yicha aks ettiriladi. Odatda realizatsiya qilishning sof qiymati tovar-moddiy zaxiralarning har bir birligi (turi) bo‘yicha aniqlanadi. Realizatsiya qilishning sof qiymatini aniqlash maqsadida davriy ravishda tovar-moddiy zaxiralalar qayta baholanadi va ularning qiymati joriy qiymatga muvofiq, lashtiriladi.

Baholangan realizatsiya qilishning sof qiymatining aniqlanishi ikkita baholovchi qiymatning mavjud bo‘lishini talab etadi: tovar-moddiy zaxiralalar birligini sotishning

bozor bahosi va zaxiralarni komplektlash va ularni tovar ko‘rinishiga keltirish bo‘yicha ishlar uchun ko‘zda tutilayotgan xarajatlar yoki ularni sotish bo‘yicha ko‘zda tutilayotgan xarajatlar. Ma‘lumki, xo‘jalik yuritish amaliyotida korxonalar pul ko‘rinishida bo‘lmagan aktivlarning bozor bahosini ularni qayta baholash o‘tkazish yo‘li orqali aniqlashi mumkin. Tovar-moddiy zaxiralarni ularning sof sotish qiymatini aniqlash maqsadida baholash tovar-moddiy zaxiralar qiymatini ularning joriy qiymatiga muvofiq, keltirish maqsadida davriy tartibda aniqlashtirib borishdir.

Tovar-moddiy zaxiralar, odatda, ularning alohida birliklari tannarxini qayta baholashni o‘tkazish sanasida shakllangan o‘xshash baholanadigan tovar-moddiy zaxiralarning hujjat bilan tasdiqlangan joriy qiymatlari bo‘yicha qayta hisoblash yo‘li bilan qayta baholanadi.

Qayta baholash korxonasi tomonidan mustaqil ravishda yoki qonun hujjatlariga muvofiq, baholash faoliyati bilan shug‘ullanish huquqiga (litsenziyasiga) ega bo‘lgan ixtisoslashgan baholovchi korxonasi (mutaxassis-ekspertlar)ni jalb etish orqali amalga oshiriladi.

Tovar-moddiy zaxiralar birligining joriy qiymatini hujjatli tasdiqlash uchun tashkilotning ixtiyoriga ko‘ra quyidagilardan foydalanish mumkin:

- ishlab chiqaruvchilar va ularning rasmiy dilerlari, tovar-xomashyo birjalaridan yozma shaklda olingan tovar-moddiy zaxiralar o‘xshash birligining joriy qiymati (narxi) to‘g‘risida ma‘lumotlar;

- xarid qilish sanasida (tasdiqlovchi hujjat mavjud bo‘lganida) chet el valutasida tovar-moddiy zaxiralar birligining tannarxi to‘g‘risida ma‘lumotlar, bunda chet el valutalari kurslarining O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan qayta baholashni o‘tkazish sanasi va tovar-moddiy zaxiralarning tegishli birligini xarid qilish sanasida belgilangan milliy valutaga (so‘mga) nisbati sifatida aniqlanadigan hisob-kitob koeffitsiyenti qo‘llaniladi;

- tegishli davlat organlaridagi mavjud bo‘lgan narxlar darajasi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar;

- qayta baholashni o‘tkazish davrida ommaviy axborot vositalari va maxsus adabiyotlarda chop etilgan narxlar darajasi to‘g‘risidagi ma‘lumotlar;

- baholovchining tovar-moddiy zaxiralar tegishli birligining joriy qiymati to‘g‘risidagi hisoboti.

Tovar-moddiy zaxiralar, agar ular shikastlangan, to‘liq yoki qisman eskirgan yoki ularni realizatsiya qilishning sof qiymati pasaygan bo‘lsa, shuningdek, tan olingan butlash xarajatlari, zaxiralarni tovar ko‘rinishiga keltirish bo‘yicha ishlar yoki

mo'ljallangan sotish xarajatlari oshgan bo'lsa tovar-moddiy zaxiralarning qiymati arzonlashtiriladi. Tovar-moddiy zaxiralarni realizatsiya qilishning sof qiymatiga qadar tannarxdan past arzonlashtirish ularning haddan tashqari to'planishi va sekin aylanuvchanligi hollarida tovar-moddiy zaxiralar moliyaviy hisobotda ularni realizatsiya qilish yoki ishlatishdan kutiladigan summadan yuqori aks ettirilmasligi uchun qo'llaniladi.

Tovar-moddiy zaxiralar, odatda, "moddalar bo'yicha usul" asosida realizatsiya qilishning sof qiymatiga qadar arzonlashtiriladi. Bunda bir turdagi yoki o'zaro bog'langan tovar-moddiy zaxiralarni guruhlashdan, xususan, mahsulotning birgina assortimentiga taalluqli bo'lgan, bir xil vazifa yoki pirovardda bir xil ishlatishga ega bo'lgan, birgina geografik hududda ishlab chiqariladigan yoki birgina geografik hududdagi bozorga chiqariladigan, mahsulotning ushbu assortimentida boshqa materiallardan amalda alohida baholanishi mumkin bo'lmagan tovar-moddiy zaxiralardan foydalanish mumkin. Tovar-moddiy zaxiralarni muayyan tarmoq yoki birgina geografik hududdagi tayyor mahsulot (ishlar, xizmatlar) yoki tovar-moddiy zaxiralarga tasniflashga asoslanib arzonlashtirilmaydi.

Buxgalteriya hisobining xalqaro amaliyotida tovar-moddiy zaxiralarni realizatsiya qilishning sof qiymati "asosiy tovar guruhlari bo'yicha usul" va "zaxiralarning umumiy hajmi bo'yicha usul" larni qo'llangan holda ham aniqlanadi. O'zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi to'g'risidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlarda tovar-moddiy zaxiralarni realizatsiya qilishning sof qiymati "asosiy tovar guruhlari usuli" va "zaxiralarning umumiy hajmi usuli" larni qo'llash nazarda tutilmagan. Ushbu usullarning qo'llanilishi tartibi foydalanuvchilar uchun ma'lumot tariqasida keltirilmoqda.

Tovar-moddiy zaxiralar realizatsiya qilishning sof qiymatini baholashning yuqorida ta'kidlab o'tilgan usullarining mohiyatini ko'rib chiqamiz.

Har bir modda bo'yicha usulida tovar-moddiy zaxiralarning har bir nomi (navi, markasi, turi va shu kabilar) bo'yicha, ya'ni har moddasi tannarxi va realizatsiya qilishning sof qiymati (bozor bahosi) solishtiriladi (taqqoslanadi) va ushbu ikki qiymatdan eng pastsi har bir modda bo'yicha moliyaviy hisobotga kiritiladi.

Asosiy tovar guruhlari usulida, tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi yoki realizatsiya qilishning sof qiymatidan eng pastsi, tovar-moddiy zaxiralarning har bir kategoriyasi yoxud guruhi bo'yicha umumiy tannarxi va umumiy bozor bahosini solishtirish natijasida aniqlanadi va ushbu ikki qiymatdan eng pastsi har bir modda bo'yicha moliyaviy hisobotga kiritiladi.

Zaxiralar umumiy hajmi usulida barcha zaxiralarning umumiy tannarxi ularning umumiy bozor bahosi bilan solishtiriladi va baholash sifatida ushbu miqdorlardan eng kichigi tanlab olinadi va ushbu ikki qiymatdan eng pasti har bir modda bo'yicha moliyaviy hisobotga kiritiladi.

Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarishda foydalaniladigan xomashyo va boshqa materiallar, agar ulardan tayyorlangan mahsulot joriy qiymatda sotilsa, tannarxdan past qilib arzonlashtirilmaydi. Biroq agar materiallar narxining tushishi munosabati bilan tayyor mahsulot narxi pasaytirilsa, ya'ni ushbu materiallardan tayyorlangan tayyor mahsulotning tannarxi mazkur tayyor mahsulotni realizatsiya qilishning sof qiymatidan ohsa, materiallar qiymati kamaytiriladi. Bunda realizatsiya qilishning sof qiymatini baholashning eng ishonchlisi ularga o'xshash materiallarni sotib olish xarajatlari hisoblanadi.

Tovar-moddiy zaxiralar tannarxining ushbu tovar-moddiy zaxiralarni realizatsiya qilishning sof qiymati summasidan oshadigan summasi, ya'ni qayta baholash natijasida tovar-moddiy zaxiralarning arzonlashish summasi u yuzaga kelgan hisobot davrining xarajatlariga kiritiladi.

Tovar-moddiy zaxiralar tannarxining pasaytirilishi summasini aks ettirish tartibini misolda ko'rib chiqamiz. Omborda 25 000 000 so'm qiymatga ega bo'lgan 1 000 dona ehtiyot qism mavjud. Qayta baholashni o'tkazish davrida ommaviy axborot vositalari chop etilgan narxlar darajasi to'g'risidagi ma'lumotlardan kelib chiqib, hisobot davrining oxirida ehtiyot qismlarni sotishning sof qiymati summasi har bir birligi (doniga)ga 24 000 so'm qilib belgilandi.

Qayta baholash natijasida ehtiyot qismlarni qiymatining pasaytirilishi buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 9430 – "Boshqa operatsion xarajatlar" schyoti – 1 000 000 so'm;

Kredit: 1040 – "Ehtiyot qismlar" schyoti – 1 000 000 so'm;

– boshqa operatsion xarajatlar schyotining yopilishi:

Debet: 9910 – "Yakuniy moliyaviy natija" –1 000 000 so'm;

Kredit: 9430 – "Boshqa operatsion xarajatlar" schyoti – 1 000 000 so'm.

Har bir keyingi davrda realizatsiya qilishning sof qiymatini yangidan qayta baholash o'tkazilishi mumkin. Iqtisodiy holatning o'zgarganligi sababli tashkilotga tegishli bo'lgan ilgari qiymati pasaytirilgan tovar-moddiy zaxiraning realizatsiya qilishning sof qiymati oshgan holda tegishli hisobdan chiqarish summasi yangi balans qiymatini quyidagi ikki qiymatning eng kamiga qadar keltirish orqali tiklanadi (tiklash dastlabki hisobdan chiqarish miqdorlari bilan cheklangan): tannarx va qayta ko'rib

chiqilgan realizatsiya qilishning sof qiymati.

9-§. Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish

Tovar-moddiy zaxiralarning haqiqatda mavjudligini aniqlash, ularning sotish sof qiymatini tasdiqlash va ularning but saqlanishini nazorat qilish maqsadida korxonalar tomonidan vaqti-vaqti bilan, lekin yilda kamida bir marotaba tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiyasi o'tkaziladi.

Korxonaning mulkini, shu jumladan, tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiyasini o'tkazish va uning natijalarini rasmiylashtirishning umumiy qoidalari va umumbelgilangan tartibi 19-sonli BHMS bilan belgilangan.

Korxonah rahbari tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiyasini o'tkazish sanasi va uni o'tkazish tartibini tartibga solishni belgilash huquqiga ega. Bunda u hisobot yilida o'tkaziladigan inventarizatsiya soni, ularni o'tkazish sanasi, har birida tekshiriladigan tovar-moddiy zaxiralar ro'yxatini belgilaydi. Bularning barchasi korxonaning hisob siyosatining obyekti hisoblanadi. Biroq buxgalteriya hisobi bo'yicha qonunchilikda korxonalarning tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish majburiyatlari nazarda tutilgan.

Korxonah rahbari tovar-moddiy zaxiralarning to'g'ri hamda o'z vaqtida inventarizatsiyadan o'tkazilishi va ularning kutilmaganda inventarizatsiyadan o'tkazilishini ta'minlash uchun javobgardir. Ular tovar-moddiy zaxiralarning haqiqatda mavjudligini qisqa muddatlarda to'liq va aniq tekshirishni ta'minlaydigan sharoitlarni yaratib berishlari shart.

Bosh buxgalter tegishli bo'linmalar va xizmatlar rahbarlari bilan birgalikda inventarizatsiya o'tkazishning belgilangan qoidalariga rioya etilishini sinchiklab nazorat qilishga majbur.

Korxonalarda quyidagi hollarda tovar-moddiy zaxiralar inventarizatsiyasi o'tkaziladi:

- tovar-moddiy zaxiralar sof sotish qiymatini aniqlash uchun qayta baholanganda;

- moddiy javobgar shaxslar almashganda (ishlarni qabul qilish–Topshirish kunida);

- o'g'irlik yoki suiiste'mol, shuningdek, tovar-moddiy zaxiralarning buzilishi (shikastlanishi) faktlari aniqlanganda;

- tabiiy ofatlar, yong'inlar, falokatlar yoki favqulodda holatlar yuzaga keltirgan boshqa favqulodda vaziyatlar yuz berganda;

– korxonada tugatilganda (qayta tashkil etilganda) tugatish (ajratish) balansini tuzish oldidan va buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotlarni tartibga solish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Korxonada rahbari o'zining qarori bilan tanlash yo'li bilan (qisman), reja asosida va rejadan tashqari (to'liq va tanlash yo'li bilan), joriy va yillik o'tkaziladigan inventarizatsiyalarni belgilashi mumkin. Reja asosida o'tkaziladigan inventarizatsiya reja-jadvaliga muvofiq, rejadan tashqari o'tkaziladigan favqulodda holatlarda: o'g'irlik, yirik avariya va boshqa holatlar bo'lganda amalga oshiriladi. Joriy inventarizatsiya hisobot yili davomida, yillik inventarizatsiya esa yillik moliyaviy hisobot tuzishdan oldin o'tkaziladi. Tanlash yo'li bilan inventarizatsiya har xil sabablarga ko'ra, shu jumladan, moddiy javobgar shaxslar almashganda o'tkaziladi.

Inventarizatsiya o'tkazish uchun korxonada doimiy ishlaydigan inventarizatsiya komissiyasi tuziladi. Ishlar hajmi katta bo'lganda, mol-mulk va moliyaviy majburiyatlar inventarizatsiyasini bir vaqtda o'tkazish uchun ishchi inventarizatsiya komissiyasi tuziladi. Ishlar hajmi kichik va korxonada reviziya komissiyasi mavjud bo'lganda, inventarizatsiya o'tkazishni unga yuklash mumkin.

Tovar-moddiy zaxiralar inventarizatsiyasini o'tkazish to'g'risidagi qarorni, doimiy ishlaydigan va ishchi inventarizatsiya komissiyalarining shaxsiy tarkibini korxonada rahbari tasdiqlaydi. Komissiya tarkibi to'g'risidagi hujjat (buyruq, qaror, farmoyish) inventarizatsiyalarni o'tkazish to'g'risidagi buyruqlar bajarilishini nazorat qilish daftarida ro'yxatga olinadi. Buyruqda tovar-moddiy zaxiralar saqlanayotgan yoki foydalanishda bo'lgan joyida inventarizatsiyasini o'tkazish bo'yicha aniq vazifalar, qoidalar va muddatlarini belgilash; tovar-moddiy zaxiralarning haqiqatda mavjudligi, hisob ma'lumotlaridan farqini rasmiylashtirishga alohida e'tibor qaratgan holda hujjatlashtirishning qoidalarini batafsil aniqlab berish lozim.

Doimiy ishlaydigan inventarizatsiya komissiya tarkibiga korxonada rahbari yoki uning o'rinbosari (komissiya raisi), bosh buxgalter va boshqa mutaxassislar (muhandislar, iqtisodchilar, texniklar va hokazolar) kiritiladi. Shuningdek, komissiya tarkibiga korxonaning ichki audit vakillari kiritilishi mumkin. Ishchi inventarizatsiya komissiya tarkibiga inventarizatsiya o'tkazishni tayinlagan korxonada rahbari (komissiya raisi), mutaxassislar: tovarshunos, muhandis, texnolog, mexanik, ish yurituvchi, iqtisodchi, buxgalteriya xodimi va boshqalar kiritiladi. Inventarizatsiya o'tkazish chog'ida komissiyaning aqalli bitta a'zosi yo'q bo'lsa, bu hol inventarizatsiya natijalarini haqiqiy emas deb topish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Komissiya tarkibiga inventarizatsiya o'tkazilayotgan tovar-moddiy zaxiralarning

narxlari va birlamchi hisobni yaxshi biladigan tajribali xodimlar kiritilishi kerak. Bir moddiy javobgar shaxslarda xuddi Shu xodimni ketma-ket ikki-marta ishchi inventarizatsiya komissiyasining raisi qilib tayinlash taqiqlanadi.

Doimiy ishlaydigan inventarizatsiya komissiyalari:

- tovar-moddiy zaxiralar saqlanishini ta'minlashga doir profilaktika ishlarini o'tkazadi, zarurat bo'lganda o'z majlislarida tovar-moddiy zaxiralarning saqlanishi masalalari bo'yicha sex, bo'lim, shubalar rahbarlarining axborotlarini tinglaydi;

- inventarizatsiya o'tkazilishini tashkil etadi va ishchi inventarizatsiya komissiyalari a'zolariga yo'l-yo'riq beradi;

- inventarizatsiya to'g'ri o'tkazilganini nazorat tariqasida tekshiruvlarni amalga oshiradi, shuningdek, inventarizatsiya orasidagi davrda saqlash va qayta ishlash joylarida tovar-moddiy zaxiralarni tanlab inventarizatsiya o'tkazadi;

- inventarizatsiya natijalari to'g'ri chiqarilganini, omborlar, omborxonalar, sexlar va boshqa saqlash joylarida tovar-moddiy zaxiralarni qayta navlarga ajratish bo'yicha takliflar asosli ekanligini tekshiradi;

- zarur hollarda (inventarizatsiya o'tkazish qoidalari jiddiy buzilganligi aniqlangan va boshqa hollarda) korxonalar rahbarining topshirig'iga binoan takroriy yalpi inventarizatsiyalarni o'tkazadi;

- tovar-moddiy zaxiralar kamomadi yoki ularni shikastlashga, shuningdek, boshqa buzilishlarga yo'l qo'ygan shaxslardan olingan tushuntirishlarni ko'rib chiqadi va aniqlangan kamomadlar hamda tovar-moddiy zaxiralarning buzilishi (shikastlash)dan ko'rilgan talafotlarni bir izga solish tartibi to'g'risida taklif beradilar.

Ishchi inventarizatsiya komissiyalari:

- saqlash va ishlab chiqarish joylarida tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyasini amalga oshiradi;

- korxonalar buxgalteriyasi bilan birgalikda inventarizatsiya natijalarini aniqlashda ishtirok etadi va kamomadlar hamda qayta navlarga ajratish chog'idagi ortiqcha chiqishlarni hisobga olish hamda tabiiy yo'qolish me'yorlari doirasida kamomadlarni hisobdan o'chirish bo'yicha takliflar ishlab chiqadi;

- tovar-moddiy zaxiralarni qabul qilish, saqlash va berishni tartibga solish, hisobga olishni yaxshilash va ular saqlanishini nazorat qilishni tartibga solish masalalari, shuningdek, me'yordan ortiqcha va ishlatilmaydigan tovar-moddiy zaxiralarni sotish bo'yicha takliflar kiritadi.

Ishchi inventarizatsiya komissiyalari quyidagi hollarda:

- korxonalar rahbarining buyrug'iga muvofiq, inventarizatsiyani o'z vaqtida

o'tkazish va uni o'tkazish tartibiga rioya qilish uchun;

- hisob-kitoblarda tekshirilayotgan tovar-moddiy zaxiralarning haqiqatdagi qoldiqlari to'g'risidagi ma'lumotlar ro'yxatga to'liq va aniq qayd etilishi uchun;

- tovar-moddiy zaxiralarning ular narxi belgilanadigan farqlovchi belgilari (turi, navi, rusumi, hajmi, preysko'rant bo'yicha tartib raqami, artikuli va h.k.) ro'yxatda to'g'ri ko'rsatilishi uchun;

- belgilangan tartibga muvofiq, inventarizatsiya materiallari to'g'ri va o'z vaqtida rasmiylashtirilishi uchun javobgar bo'ladi.

Inventarizatsiya komissiyalari a'zolari tovar-moddiy zaxiralar kamomadi va ishlatib yuborgani yoki ortiqcha chiqqanini yashirish maqsadida "Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"ga (15-ilovaga qarang) tovar-moddiy zaxiralarning haqiqatdagi qoldiqlari to'g'risida ataylab noto'g'ri ma'lumotlarni kiritganlik uchun belgilangan tartibga muvofiq, javobgarlikka tortiladilar. Tovar-moddiy zaxiralarning haqiqatdagi mavjudligini tekshirishni boshlashdan oldin inventarizatsiya komissiyasi inventarizatsiya paytidagi eng so'nggi kirim-chiqim hujjatlarini yoki tovar-moddiy zaxiralar harakati to'g'risidagi hisobotlarni olishi kerak.

Inventarizatsiya komissiyasining raisi hisobotlarga ilova qilingan barcha hujjatlarga "inventarizatsiyagacha ...da (sana)" deb ko'rsatgan holda viza qo'yadi, bu esa buxgalteriyaga hisob ma'lumotlari bo'yicha inventarizatsiya boshlash paytida tovar-moddiy zaxiralarni aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qilishi kerak. Moddiy javobgar shaxslar inventarizatsiya boshlanishiga qadar tovar-moddiy zaxiralarga doir barcha kirim-chiqim hujjatlari buxgalteriya yoki komissiyaga topshirilgani va ular javobgarligiga kelib tushgan barcha tovar-moddiy zaxiralar kirim qilingani, chiqib ketganlari esa hisobdan o'chirilgani to'g'risida tilxat beradilar. Tovar-moddiy zaxiralar xarid qilishga hisobdor summalari yoki ularni olish uchun ishonchnomalari bo'lgan shaxslar ham Shunday tilxat beradilar.

Inventarizatsiyani o'tkazish oldidan ishchi inventarizatsiya komissiyalari a'zolariga buyruq, komissiya raislariga esa plombir topshiriladi (inventarizatsiya komissiyasi ishlaydigan butun ish vaqtida plombir komissiya raisida saqlanadi). Agar tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiyasi bir necha kun mobaynida o'tkazilsa, tovar-moddiy zaxiralar saqlanayotgan xona inventarizatsiya komissiyasi ketayotganida muhrlanishi kerak. Inventarizatsiya komissiyalari ishida tanaffus bo'lganda (tushlik vaqti, tunda, boshqa sabablarga ko'ra), ro'yxatlar inventarizatsiya o'tkazilayotgan yopiq xonadagi yashikda (javon, seyfda) saqlanishi shart.

Tovar-moddiy zaxiralarning haqiqatda mavjudligini tekshirishga kirishishdan

oldin ishchi inventarlash komissiyasi:

- yordamchi binolar, yerto‘lalar va tovar-moddiy zaxiralar saqlanadigan, alohida kirish-chiqish eshiklari bo‘lgan boshqa joylarni plombalashi;

- og‘irlikni o‘lchaydigan barcha asboblarni sozlanganini tekshirishi va ularni tamg‘alashning belgilangan muddatlariga rioya qilishi shart.

To‘satdan o‘tkaziladigan inventarizatsiyalarda barcha tovar-moddiy zaxiralar inventarizatsiya komissiyasi hozirligida, qolgan hollarda esa - oldindan tayyorlab qo‘yiladi. Tovar-moddiy zaxiralar guruhlariga bo‘linishi, navlarga ajratilishi va ular miqdorini sanash uchun qulay bo‘lgan ma‘lum tartibda nomlari, navlari, hajmlari bo‘yicha joylashtirilishi kerak.

Tovar-moddiy zaxiralar inventarizatsiyasi, qoidaga ko‘ra, mazkur xonada qimmatliklarning joylashish tartibida bajarilishi kerak. Inventarizatsiya vaqtida bir turdagi tovar-moddiy zaxiralardan boshqasiga tartibsiz o‘tishga yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi.

Tovar-moddiy zaxiralar turli alohida xonalarda bitta moddiy javobgar shaxsda saqlanganda, inventarizatsiya saqlash joylari bo‘yicha ketma-ketlikda o‘tkaziladi. Tovar-moddiy zaxiralar tekshirilganidan keyin xona eshigi plombalanadi va komissiya ishlash uchun keyingi xonaga o‘tadi.

Inventarizatsiya paytida tovar-moddiy zaxiralarning mavjudligi, albatta, sanash, tarozida tortish, o‘lchash yo‘li bilan aniqlanadi.

Katta sig‘imli sisterna va bochkalarda saqlanayotgan materiallarning haqiqiy miqdorini topish uchun inventarizatsiya komissiyasi maxsus o‘lchov asboblardan, jumladan, temir lineykalar, indikatorlardan foydalanadi. Temir lineyka yoki indikatorlar yordamida, dastlab, sisterna (bochka)ning materiallarning haqiqatda band bo‘lgan balandligi tegishli o‘lchov birliklarida (masalan, metrda, detsimetrda, santimetrda) aniqlanadi. Shundan so‘ng har bir sisterna va bochka bo‘yicha ularning topilgan balandlik o‘lchamiga mos keluvchi yoqilg‘ining miqdori maxsus tasdiqlangan shkala (jadval) asosida topiladi. Misol uchun, hajmi 16 m^3 ($4 \times 2 \times 2$) sisternaga 13 120 litr solyarka ketishi belgilangan, deylik. Demak, 1 m^3 ga 820 litr solyarka to‘g‘ri keladi. Inventarizatsiyada sisternaning yoqilg‘i bilan band bo‘lgan balandligi 1,25 metr ekanligi aniqlandi. U holda tasdiqlangan shkalaga ko‘ra ushbu sisternadagi yoqilg‘ining miqdori 8 200 litrni ($4 \text{ m} \times 2 \text{ m} \times 1,25 \text{ m} \times 820 \text{ l}$) tashkil qiladi.

Yetkazib beruvchining ocxilmagan o‘ramida saqlanayotgan tovar-moddiy zaxiralar bo‘yicha ushbu tovar-moddiy zaxiralar miqdori istisno tariqasida hujjatlar asosida ushbu tovar-moddiy zaxiralar bir qismini, albatta, naturada (tanlab olib) tekshirish bilan aniqlanishi mumkin. Qoplanmagan (o‘ralmagan) tovar-moddiy

zaxiralar og‘irligi (yoki hajmi)ni o‘lchash va texnik hisob-kitoblar asosida aniqlashga yo‘l qo‘yiladi; o‘lchash dalolatnomalari va hisob-kitoblar “Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o‘tkazish ro‘yxati”ga ilova qilinadi. Tarozida tortiladigan ko‘p miqdordagi tovar-moddiy zaxiralar inventarizatsiyadan o‘tkazilganda, tarozida tortish qaydnomalarini ishchi inventarizatsiya komissiyasining a‘zolaridan biri va moddiy javobgar shaxs yuritadi. Ish kuni oxirida (yoki tarozida tortish tugagach) ana shu qaydnomalar ma’lumotlari solishtiriladi va chiqarilgan yakun “Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o‘tkazish ro‘yxati”ga qayd etiladi. Tarozida tortish qaydnomalari “Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o‘tkazish ro‘yxati”ga ilova qilinadi.

Tovar-moddiy zaxiralar “Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o‘tkazish ro‘yxati” ga har bir nom bo‘yicha kiritiladi, bunda nomenklatura raqami, turi, guruhi, artikuli, navi va miqdori ko‘rsatiladi.

“Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o‘tkazish ro‘yxati”ga ishchi inventarizatsiya komissiyasining barcha a‘zolari va moddiy javobgar shaxslar imzo chekadilar. “Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o‘tkazish ro‘yxat” oxirida moddiy javobgar shaxslar komissiya tovar-moddiy zaxiralarni ularning hozirlikida tekshirganini, komissiya a‘zolariga nisbatan hech qanday da‘volar yo‘qligi va ro‘yxatda sanalgan tovar-moddiy zaxiralar mas‘uliyatli saqlashga qabul qilinganini tasdiqlaydigan tilxatga imzo chekadilar.

Tovar-moddiy zaxiralarning haqiqatda mavjudligini tekshirish paytida moddiy javobgar shaxslar o‘zgargan taqdirda tovar-moddiy zaxiralarni qabul qilgan shaxs “Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o‘tkazish ro‘yxat”iga ularni olganligi, topshirgan shaxslar esa ularni topshirganligi xususida imzo chekadilar.

Ishchi inventarizatsiya komissiyasi raisi yoki uning topshirig‘iga ko‘ra komissiya a‘zolari ombor (omborxon) mudiri va boshqa moddiy javobgar shaxslar ishtirokida tovar-moddiy zaxiralarning haqiqatda mavjudligini ularni albatta sanash, tarozida tortish yoki qayta o‘lchash yo‘li bilan tekshiradilar. “Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o‘tkazish ro‘yxati” ga tovar-moddiy zaxiralar qoldig‘i haqidagi ma’lumotlarni moddiy javobgar shaxslar og‘zidan yoki haqiqatda mavjudligini tekshirmasdan turib, hisob ma’lumotlari bo‘yicha qayd etish qat‘iyan taqiqlanadi.

Inventarizatsiya vaqtida kelib tushadigan tovar-moddiy zaxiralar moddiy javobgar shaxslar tomonidan inventarizatsiya komissiyasi a‘zolari ishtirokida qabul qilinadi va inventarizatsiyadan so‘ng reyestr yoki tovar hisoboti bo‘yicha kirim qilinadi. Ushbu tovar-moddiy zaxiralar “Inventarizatsiya vaqtida kelib tushgan tovar-

moddiy zaxiralar” nomi bilan alohida ro‘yxatga kiritiladi. “Inventarizatsiya vaqtida kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralar” ro‘yxatida tovar-moddiy zaxiralar qachon, kimdan kelib tushgani, kirim hujjatining sanasi va raqami, nomi, miqdori, narxi va summasi ko‘rsatiladi. Ayni vaqtda kirim hujjatida inventarizatsiya komissiyasi raisining imzosi bilan ana shu qiymatliklar qayd etilgan ro‘yxat sanasiga havola qilgan holda “inventarizatsiyadan so‘ng” belgisi qo‘yiladi.

Inventarizatsiya uzoq vaqt o‘tkazilgan taqdirda favqulodda hollarda va faqat korxonra rahbari va bosh buxgalterining yozma ruxsati bilan inventarizatsiya jarayonida tovar-moddiy zaxiralar moddiy javobgar shaxslarga inventarizatsiya komissiyasi a‘zolari ishtirokida berilishi mumkin.

Ushbu qiymatliklar “Inventarizatsiya vaqtida berilgan tovar-moddiy zaxiralar” deb nomlangan alohida inventar ro‘yxatiga kiritiladi. Bu yozuv inventarizatsiya vaqtida kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarga oid hujjatlarga o‘xshab rasmiylashtirilishi kerak. Chiqim hujjatlarida inventarizatsiya komissiyasi raisining imzosi bilan belgi qo‘yiladi.

Boshqa korxonalariga tegishli bo‘lgan va mas‘ul saqlashga qabul qilingan tovar-moddiy zaxiralar boshqa tovar-moddiy zaxiralar bilan bir vaqtda inventarizatsiyadan o‘tkaziladi. Shuningdek, mas‘ul saqlashga topshirilgan tovar-moddiy zaxiralar tovar-moddiy zaxiralar ham bir vaqtda inventarizatsiyadan o‘tkaziladi.

Yo‘lda bo‘lgan, yuklab jo‘natilgan va mas‘ul saqlashga qabul qilingan (topshirilgan) tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiyasi tegishli schyotlarda ko‘rsatilgan summalarning asosligini sinchiklab tekshirishni o‘z ichiga oladi.

Ushbu tovar-moddiy zaxiralarni (yo‘ldagi, yuklab jo‘natilgan va hokazo tovarlar) hisobga oluvchi schyotlarda tegishli rasmiylashtirilgan hujjatlar bilan tasdiqlangan summalgina qolishi mumkin: yo‘lda bo‘lganlari bo‘yicha mol yetkazib beruvchilarning schyot–To‘lov talabnomalari yoki ularning o‘rnini bosadigan hujjatlar bilan; yuklab jo‘natilganlari bo‘yicha – xaridorlar taqdim etgan schyot-fakturalar nusxalari va to‘lov talabnomalari nusxalari bilan; mas‘ul saqlashga topshirilgan boshqa korxonalarining omborlarida joylashganlari bo‘yicha – inventarizatsiya sanasiga yaqin bo‘lgan sanaga qayta rasmiylashtirilgan saqlangan tilxatlar bilan; bitta shahardagi mol yetkazib beruvchilarning omborlarida bo‘lganlari bo‘yicha – inventarizatsiyani o‘tkazish sanasida qayta rasmiylashtirilgan saqlangan tilxatlar bilan.

Ana shu schyotlar (talabnomalar) boshqa korrespondensiyalanuvchi schyotlar bilan oldindan solishtirilishi kerak.

Kelib tushgan tovar-moddiy boyliklar kirim qilinmaganligi faktlari aniqlanganda,

ularni olgan shaxslarning tushuntirishlari talab qilinishi, suiiste'mollik holatida esa materiallar tergov organlariga oshirilishi kerak.

Yo'lda bo'lgan, yuklab jo'natilgan va boshqa korxonalarining omborlarida bo'lgan tovar-moddiy zaxiralarga alohida-alohida tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxatlari tuziladi.

Yo'lda bo'lgan tovar-moddiy boyliklarga doir "Yo'lda bo'lgan tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"da (16-ilovaga qarang) har bir jo'natma bo'yicha quyidagi ma'lumotlar keltiriladi: nomi (hujjat bo'yicha), miqdori va qiymati (hisob ma'lumotlariga binoan), yuklab jo'natish sanasi, shuningdek, ushbu qiymatliklar tegishli schyotlarda hisobga olinishiga asos bo'lgan hujjatlarning ro'yxati va raqamlari. Bunda belgilangan muddatda kelib tushmagan hamda hisobda yo'ldagi tovar-moddiy zaxiralar sifatida qayd etilgan yuklar bo'yicha ularni qidirib topish uchun qanday choralar ko'rilganligini tekshirish zarur.

Yuklab jo'natilgan tovar-moddiy zaxiralarga doir "Yuklangan tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"da (17-ilovaga qarang) har bir alohida jo'natma bo'yicha xaridorning nomi, tovar-moddiy zaxiralarning nomi, yuklab jo'natish sanasi, schyot-faktura yozilgan sana, schyot-fakturaning raqami va schyot-faktura bo'yicha summasi keltiriladi.

Mas'ul saqlashga qabul qilingan (topshirilgan) tovar-moddiy zaxiralar "Mas'ul saqlashga qabul qilingan (topshirilgan) tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati" (18-ilovaga qarang)ga ushbu tovar-moddiy zaxiralarni mas'ul saqlashga qabul qilingan (topshirilgan)ligini tasdiqlaydigan hujjatlar asosida kiritiladi. Ushbu tovar-moddiy zaxiralar bo'yicha "Mas'ul saqlashga qabul qilingan (topshirilgan) tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxat"da ularning nomi, miqdori, navi, haqiqatdagi qiymati (hisob hujjatlari bo'yicha), yukni saqlashga qabul qilish sanasi, saqlash joyi, hujjatlarning raqamlari va sanasi ko'rsatiladi.

Ana shu tovar-moddiy zaxiralar mas'ul saqlashda bo'lgan korxonalardan "Mas'ul saqlashga qabul qilingan (topshirilgan) tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"ning nusxalari olinganda, komissiya tovar-moddiy zaxiralarning haqiqatdagi mavjudligini (inventarizatsiya ro'yxatlari nusxalarining ma'lumotlari asosida) hujjatlarga binoan belgilangan miqdor bilan taqqoslaydi.

Boshqa korxonalarda qayta ishlashda bo'lgan tovar-moddiy zaxiralar bo'yicha "Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxat"da qayta ishlovchi

korxonaning nomi, tovar-moddiy zaxiralar nomi, miqdori, hisob ma'lumotlari bo'yicha haqiqatdagi qiymati, tovar-moddiy zaxiralarni qayta ishlashga berish sanasi, hujjatlarning raqamlari va sanasi ko'rsatiladi.

Tugallanmagan ishlab chiqarishning inventarizatsiyasi. Tugallanmagan ishlab chiqarishni inventarizatsiyasi uning hajmlari va tannarxini "Xarajatlar tarkibi to'g'risidagi nizom" va uning asosida ishlab chiqilgan tarmoq yo'riqnomalariga muvofiq, belgilangan tartibdan aniqlash maqsadini qo'yadi.

Sanoat korxonalariga kelsak, misol uchun, quyidagilar zarur:

- ishlab chiqarishda bo'lgan buyumlar zaxiralarini (detallar, uzellar, agregatlar) va tayyorlanishi hamda yig'ilishi tugallanmagan buyumlarning haqiqatda mavjudligini aniqlash;

- hisobga olinmagan yaroqsiz mahsulotni aniqlash;

- tugallanmagan ishlab chiqarish (zaxiralar)ning haqiqatda komplektlangani va yig'ishning detallar bilan ta'minlanganini aniqlash;

- bekor qilingan buyurtmalar, shuningdek, bajarilishi to'xtatib qo'yilgan buyurtmalar bo'yicha tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig'ini aniqlash;

- ishlab chiqarishda bo'lgan zaxiralar (detallar, uzellar, agregatlar) va tayyorlanishi hamda yig'ilishi tugallanmagan buyumlarning tannarxini belgilash.

Inventarizatsiya boshlanishidan oldin omborlarga sexlar uchun zarur bo'lmagan barcha metallar, xarid qilingan detallar, shuningdek, ishlov berilishi mazkur bosqichda tugallangan barcha detallar, uzellar va agregatlar topshirilishi lozim.

Sexlarda bo'lgan tugallanmagan ishlab chiqarish zaxiralari va yarimtayyor mahsulotlar ularning miqdorini to'g'ri va qulay usulda sanashni ta'minlaydigan tartibga keltirilishi kerak.

Tugallanmagan ishlab chiqarish zaxiralari (detallar, uzellar, agregatlar) qoldig'ini tekshirish amalda sanash, tarozida tortish, o'lchash yo'li bilan amalga oshiriladi. Tugallanmagan ishlab chiqarish zaxiralarining inventarizatsiya natijalarini "Tugallanmagan ishlab chiqarish zaxiralari qoldig'ini inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati" (19-ilovaga qarang) shaklidagi boshlang'ich hujjat bilan rasmiylashtirish tavsiya etiladi.

"Tugallanmagan ishlab chiqarish zaxiralari qoldig'ini inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati" har bir sex (uchastka, bo'lim) bo'yicha tugallanmagan ishlab chiqarish zaxiralari (detallar, uzellar, agregatlar) nomi, o'lchov birligi va miqdori, ularning tayyorlik bosqichi yoki darajasi, miqdori yoki hajmini ko'rsatib, qurilish-montaj ishlari bo'yicha esa ularga doir hisob-kitoblar, ularga doir ishlar to'la

tugallanganidan keyin oraliq to'lovlarsiz amalga oshiriladigan tugallanmagan korxonalar, ularning navbatlari, obyektlari, ishga tushiriladigan majmualar bo'yicha ishlar hajmini ko'rsatib konstruktiv elementlar va ish turlarining tugallanmagan qismlari bo'yicha tuziladi.

Ish joylarida bo'lgan, ishlov berilmagan xomashyo, materiallar va xarid qilinadigan yarimtayyor mahsulotlar "Tugallanmagan ishlab chiqarish zaxiralari qoldig'ini inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati" ga kiritilmaydi, balki alohida inventarizatsiyadan o'tkaziladi va alohida "Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"da qayd etiladi.

Uzil-kesil yaroqsiz qilingan detallar tugallanmagan ishlab chiqarish tarkibiga kiritilmaydi.

Bir xildagi massa bo'lmagan yoki aralashma bo'lgan (tegishli sanoat tarmoqlarida) tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha "Tugallanmagan ishlab chiqarish zaxiralari qoldig'ini inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"da, shuningdek, solishtirish qaydnomalarida ikkita miqdoriy ko'rsatkich keltiriladi: ana shu massa yoki aralashma miqdori va uning tarkibiga kiradigan xomashyo yoxud materiallar (alohida nomlar bo'yicha) miqdori. Xomashyo yoki materiallar miqdori texnik hisob-kitoblar bilan tarmoq yo'riqnomalarida belgilangan tartibda belgilanadi.

Kelgusi davr xarajatlari va kechiktirilgan xarajatlarning inventarizatsiyasi. Inventarizatsiya komissiyasi hujjatlar bo'yicha kelgusi davr xarajatlari va kechiktirilgan xarajatlarni hisobga oluvchi schyotlarda aks ettirilishi kerak bo'lgan summani aniqlaydi va "Kelgusi davr xarajatlari va kechiktirilgan xarajatlarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati" (20-ilovaga qarang)ga kiritadi. Ko'rsatilgan xarajatlarni hisobga olish, taqsimlash va mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxiga yoki davr xarajatlari yoki moliyaviy faoliyat bilan bog'liq xarajatlar tarkibigi kiritish tartibi tegishli yo'riqnomalarda belgilanadi.

Inventar va xo'jalik jihozlarining inventarizatsiyasi. Foydalanishda bo'lgan inventar va xo'jalik jihozlari ular joylashgan yer va mas'ul saqlashda bo'lgan shaxslar bo'yicha inventarizatsiyadan o'tkaziladi.

Inventarizatsiya har bir buyumni ko'zdan kechirish yo'li bilan o'tkaziladi. "Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati" lariga inventar va xo'jalik jihozlari buxgalteriya hisobida qabul qilingan nomenklaturaga muvofiq, nomlari bo'yicha kiritiladi.

Shaxsan foydalanish uchun xodimlarga berilgan inventar va xo'jalik jihozlari

inventarizatsiyadan o'tkazilganda guruhli "Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"ni tuziladi, ularda ana shu buyumlar uchun mas'ul bo'lgan, ularda shaxsiy varaqalari ochilgan shaxslar ko'rsatilib, "Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"da tilxatga imzo chektiriladi.

Yuvish va tuzatishga yuborilgan maxsus kiyim (korjoma) va sochiq-dasturxonlar "Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"ga maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarining qaydnoma-yukxatlari yoki kvitansiyalari asosida yozilishi kerak.

Yaroqsiz holga kelgan va hisobdan o'chirilmagan inventar va xo'jalik jihozlariga ishchi inventarizatsiya komissiyasi tomonidan belgilangan shaklda dalolatnomalar tuzilib, foydalanish vaqti, yaroqsiz bo'lish sabablari, ushbu buyumlardan xo'jalik maqsadlarida foydalanish imkoniyatlari ko'rsatiladi.

Taralar inventarizatsiyasi. Tara "Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"ga turlari, maqsadli vazifasi va sifat holatiga (yangi, ishlatilgan, tuzatishni taqozo etadigan va h.k.) binoan kiritiladi.

Tekshirish oldidan bo'sh tara turlari bo'yicha tanlanishi kerak, ya'ni:

- yog'och taralar (yashiklar, bochkalar);
- karton taralar;
- metall taralar (flyagalar, barabanlar);
- to'qimacxilik taralari (qoplari).

Yaroqsiz holga kelgan taralarga ishchi inventarizatsiya komissiyasi tomonidan dalolatnoma tuzilib, sabablari va tara uchun mas'ul shaxslar ko'rsatiladi.

O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlar inventarizatsiyasi. O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning haqiqatda mavjudligini aniqlash, ularning sotish sof qiymatini tasdiqlash va ularning but saqlanishini nazorat qilish maqsadida qishloq xo'jaligi korxonalari tomonidan vaqti-vaqti bilan, lekin yilda kamida bir marotaba o'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning inventarizatsiyasi o'tkaziladi.

Hisobot yilida o'tkaziladigan inventarizatsiya soni, ularni o'tkazish sanasi, tekshiriladigan mol-mulk va moliyaviy majburiyatlar ro'yxati korxonalar rahbari tomonidan belgilanadi. Odatda, katta yoshli mahsuldor hayvonlar, yosh hayvonlar, bo'rdoqiga boqilayotgan hayvonlar, quyonlar, yovvoyi hayvonlar, tajriba ostidagi hayvonlar va parrandalarning haqiqiy bosh soni inventarizatsiyasi chorakda kamida bir-marta o'tkaziladi.

Parrandalar keng hajmli kataklar, boshqariladigan mikroiqlimli derazasiz

xonalarda boqiladigan ishlab chiqarishning sanoat usullari qo'llaniladigan qishloq xo'jaligi korxonalarida inventarizatsiya yilda bir-marta hisobot yilining 31-dekabridagi holat bo'yicha; asalari oilalari bir yilda kamida ikki-marta (bahorda 1-iyundan va kuzda 1-okabrdan kechiktirmay) o'tkaziladi.

O'stirishdagi yosh qoramollar, yosh nasldor otlar va ish hayvonlari "Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"ga yakka tartibda kiritilib, inventar raqamlari, laqablari, jinsi, nasli va hokazolar ko'rsatiladi.

Boquvdagi hayvonlar, yosh cho'chqalar, qo'y va echkilar, parranda hamda guruh tartibida hisobga olinadigan boshqa xil hayvonlar "Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"ga hisob registrlarida qabul qilingan nomenklaturaga ko'ra kiritilib, har bir guruh bo'yicha bosh soni va tirik vazn (og'irlik) ko'rsatiladi.

"Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati" hayvon turlari bo'yicha sexlar, fermalar, bo'limlar, brigadalar bo'yicha, hisob guruhlari va moddiy javobgar shaxslarga ajratib tuziladi.

Inventarizatsiya o'tkazilayotganda, inventarizatsiya bo'yicha birlamchi hisob hujjatlarining namunaviy shakllari 19-sonli BHMSning talablariga muvofiq, qo'llanilishi kerak. Ish hayvonlari va mahsuldor mollar, parranda va asalari oilalari, ko'p yillik o'simliklar, ko'chatzorlar inventarizatsiyasi o'tkazilganda, qishloq xo'jaligi korxonalari uchun tasdiqlangan ro'yxat shakllari qo'llaniladi.

"Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati" mexanik vositalarda yoki qo'lda to'ldirilishi mumkin. Qo'lda tuziladigan "Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxat"lari aniq-ravshan qilib to'ldiriladi. Hech qanday o'chirish va tuzatib yozishlarga yo'l qo'yilmaydi.

"Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati" to'g'ri chiziqli yozuvda foydalanish joyi, tasniflanuvchi guruhi, inventar raqamlari bo'yicha tarkibi, obyektlarning asosiy texnik yoki foydalanish tavsifini ko'rsatgan holda ularning to'liq nomi (ularning foydalanish maqsadlariga muvofiq,) bo'yicha tuziladi.

"Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"ning barcha nusxalarida xatolarni tuzatish noto'g'ri yozuvlar ustiga chizish va chizilganlari ustiga to'g'ri yozuvlarni qo'yish yo'li bilan amalga oshiriladi. Tuzatishlar ta'kidlanishi va inventarizatsiya komissiyasining barcha a'zolari va moddiy javobgar shaxslar tomonidan imzolanishi kerak. "Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"da to'ldirilmagan qatorlar qoldirilishiga yo'l qo'yilmaydi va oxirgi varaqlarda to'ldirilmagan qatorlar chizib qo'yiladi. "Tovar-moddiy zaxiralarni

inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"ning oxirgi varag'ida baholar va yakunlar hisoblab chiqilganligi tekshirilganligi to'g'risida mazkur tekshirishlarni amalga oshirgan shaxslarning imzosi bilan belgi qo'yiladi.

Moddiy javobgar shaxslar inventarizatsiyadan keyin "Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati"da xatolarni aniqlagan hollarda ular darhol (ombor, omborxon, shuba va hokazolar o'cxilguniga qadar) buni ishchi inventarizatsiya komissiyasiga ma'lum qilishlari shart. Moddiy javobgar shaxslarning kamomad yoki ortiqcha chiqishi tovar-moddiy zaxiralar nomidagi xato, o'tkazib yuborish, yanglishish va hokazolar tufayli yuz bergani xususidagi tushuntirishlari ombor, omborxon, shuba o'cxilguniga qadar qabul qilinadi. Inventarizatsiya komissiyasi ko'rsatilgan faktlarni tekshirishni amalga oshiradi va ular tasdiqlangan taqdirda aniqlangan xatolarni belgilangan tartibda tuzatadi.

Inventarizatsiya tugaganidan keyin inventarizatsiya to'g'ri o'tkazilgani haqida nazorat tariqasida tekshirishlar o'tkazilishi mumkin. Ularni inventarizatsiya komissiyalari a'zolari va moddiy javobgar shaxslar ishtirokida albatta inventarizatsiya o'tkazilgan ombor, omborxon, tarkibiy bo'linma ombori va hokazolar o'cxilishiga qadar o'tkazish kerak. Inventarizatsiyalar to'g'ri o'tkazilganini nazorat tariqasida tekshirish natijalari "Tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiyasi to'g'ri o'tkazilganligining nazorat tekshiruvini dalolatnomasi" (21-ildovaga qarang) bilan rasmiylashtiriladi va inventarizatsiya to'g'ri o'tkazilganligini nazorat tariqasida tekshirishlarni hisobga olish daftarida ro'yxatga olinadi (22-ildovaga qarang).

"Tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari" (23-ildovaga qarang) inventarizatsiyada hisob ma'lumotlaridan tafovutlar aniqlangan tovar-moddiy zaxiralar bo'yicha tuziladi. "Tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari"da inventarizatsiya natijalari, ya'ni buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bo'yicha ko'rsatkichlar va "Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati" ma'lumotlari o'rtasidagi tafovutlar aks ettiriladi.

Ortiqcha va kam chiqqan tovar-moddiy zaxiralarning qiymati "Tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari"da ularning buxgalteriya hisobidagi bahosiga muvofiq, keltiriladi. Inventarizatsiya natijalarini rasmiylashtirish uchun yagona registrlar qo'llanishi mumkin, ularda "Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati" va "Tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari"ning ko'rsatkichlari birlashtiriladi. Korxonaga tegishli bo'lmagan, lekin buxgalteriya hisobida qayd etilgan

(mas'uliyatli saqlanishda bo'lgan, qayta ishlash uchun olingan) tovar-moddiy zaxiralarga alohida "Tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari" tuziladi. "Tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari" hisoblash va boshqa texnika vositalaridan foydalanib, shuningdek, qo'lda tuzilishi mumkin. Ayni vaqtda komissiya bunda aybdor bo'lgan shaxslarni va u yoki bu obyektlarni konstruktiv o'zgartirish hisob registrlarida aks ettirilmaganligining sabablarini aniqlashi shart.

"Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish ro'yxati" va "Tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari" buxgalteriyaga topshiriladi va bu yerda ularning rasmiylashtirilishi va hisob-kitoblari tekshiriladi. Keyin markaziy inventarizatsiya komissiyasi tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiya natijalarini solishtirish qaydnomalari ma'lumotlari bo'yicha hisob ma'lumotlaridan tafovutlar bo'yicha kerakli qarorlarni qabul qiladi va mazkur qarorlar korxonaga bo'yicha inventarizatsiya natijalari to'g'risidagi buyruq bilan tasdiqlanib qo'yiladi. Aniqlangan tafovutlar bo'yicha inventarizatsiya komissiyasi tovar-moddiy zaxiralarning kamomadi va boshqa yo'qotishlar faktlari asosida ogohlantirish bo'yicha tadbirlar ishlab chiqadi va ularni tasdiqlash uchun markaziy inventarizatsiya komissiyasiga taqdim etadi.

Inventarizatsiya vaqtida aniqlangan tovar-moddiy zaxiralarning haqiqatda mavjudligi bilan buxgalteriya hisobi ma'lumotlari o'rtasidagi tafovutlarni tartibga solish to'g'risidagi takliflar ko'rib chiqish uchun korxonaga rahbariga taqdim etiladi. Qoplashga qabul qilish to'g'risidagi oxirgi qaror korxonaga rahbari tomonidan qabul qilinadi.

Inventarizatsiya natijalari inventarizatsiya tugagan oydagi hisob va hisobotda, yillik inventarizatsiya esa yillik moliyaviy hisobotda aks ettirilishi kerak.

Inventarizatsiyada aniqlangan ortiqcha (hisobga olinmagan) tovar-moddiy zaxiralarni baholash ular aniqlangan sanadagi joriy qiymatdan kelib chiqqan holda belgilanadi va bu to'g'risidagi ma'lumotlar tegishli dalolatnomalar bilan rasmiylashtirilishi kerak.

Inventarizatsiyada aniqlangan ortiqcha (hisobga olinmagan) tovar-moddiy zaxiralarning qiymatini kirim qilish boshqa operatsion daromadlar sifatida 9390- "Boshqa operatsion daromadlar" schyotida aks ettiriladi.

Inventarizatsiyada aniqlangan ortiqcha (hisobga olinmagan) tovar-moddiy zaxiralarning qiymatini kirim qilish tartibini quyidagi misolda ko'rib o'tamiz. Ombordagi tovar-moddiy zaxiralar inventarizatsiyasi o'tkazildi va inventarizatsiya

natijasida ortiqcha (hisobga olinmagan) 60 dona ehtiyot qismlarning mavjudligi aniqlandi. Ehtiyot qismlarning har bir birilgi (donasi)ning joriy qiymati – 25 000 so‘m.

Inventarizatsiya natijasida aniqlangan ehtiyot qismlarning qirim qilinishi buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 1 500 000 so‘m;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 1 500 000

so‘m.

Kamomadi inventarizatsiya vaqtida aniqlangan yetishmaydigan tovar-moddiy zaxiralarning balans qiymati aybdor shaxslar aniqlanishiga qadar 5910 –“Kamomad va qiymatliklarning buzilishidan yo‘qotishlar” schyotida aks ettiriladi.

Inventarizatsiya natijasida aniqlangan tovar-moddiy zaxiralar kamomadi summasi qonunchilik hujjatlarida belgilangan hollarda tabiiy yo‘qolish me‘yorlari chegarasida, shuningdek, kamomadning aniq aybdorlari aniqlanmagan yoki moddiy javobgar shaxslardan undirish imkoniyati bo‘lmagan hollarda, uni moliya-xo‘jalik faoliyati natijalariga hisobdan chiqarish to‘g‘risidagi qaror qabul qilingan hisobot davridagi moliya-xo‘jalik faoliyati natijalariga kiritiladi.

Aniq aybdor shaxslar aniqlangan hollarda inventarizatsiya natijasida topilgan tovar-moddiy zaxiralarning kamomadi summasi moddiy javobgar shaxs yoki aybdordan undiriladi. Inventarizatsiya natijasida aniqlangan tovar-moddiy zaxiralarning kamomadi va buzilishi (shikastlanishi) natijasida yo‘qotishlarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini mazkur bobning “10.8. Tovar-moddiy zaxiralar kamomadi yoki yo‘qotilishi natijasida balansdan chiqarilishi” qismida ko‘rib o‘tamiz.

10-§. Tovar-moddiy zaxiralarning chiqib ketishi

10.1. Tovar-moddiy zaxiralar chiqib ketishining umumiy masalalari

Chiqib ketayotgan tovar-moddiy zaxiralarning qiymati chiqib ketish fakti aniqlangan paytda balansdan hisobdan chiqariladi. Tovar-moddiy zaxiralar korxonaning balansidan:

- realizatsiya qilish;
- boshqa korxonaning ustav kapitaliga ta‘sis ulushi ko‘rinishida berish;
- ta‘sischining ta‘sischilar tarkibidan chiqishida yoki tugatilayotgan korxonaning mol-mulkini uning ishtirokchilari o‘rtasida taqsimlayotganda ilgari korxonaning ustav kapitaliga kiritilgan ulushni ta‘sischiga qaytarish;
- tekin berish;

- ayirboshlash;
- saqlash muddati tugagach, yaroqsizligi sababli, jismonan va ma'nan eskirganligi natijasida tugatish (yo'q qilish);
- kamomad, yo'qotish yoki shikastlanish (sinish, bo'linish) aniqlanishi;
- tovar qarzi ko'rinishida taqdim etish yoki ilgari olingan tovar qarzini qaytarish;
- boshqa operatsiyalar va hodisalar natijasida hisobdan chiqariladi.

Tovar-moddiy zaxiralarning chiqib ketishidan moliyaviy natija (foyda yoki zarar) ularning chiqib ketishidan olingan daromaddan ularning balans qiymati va chiqib ketishi bilan bog'liq bilvosita soliqlarni chegirish orqali aniqlanadi.

Chiqib ketayotgan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi Xarajat sifatida ular bilan bog'liq daromad olingan hisobot davrida tan olinadi.

Chiqib ketish munosabati bilan tovar-moddiy zaxiralarni istalgan hisobdan chiqarish summasi va ularga doir barcha zararlar hisobdan chiqarish yuz bergan yoki zarar yetkazilgan hisobot davri mobaynida Xarajat sifatida hisobga olinishi kerak. Realizatsiya qilishning sof qiymatini oshirish natijasida yuzaga keladigan, ilgari hisobdan chiqarilgan tovar-moddiy zaxiralarning qiymatini tiklash summasi oshish yuz bergan hisobot davrida Xarajat sifatida tan olingan, chiqib ketgan (Shu jumladan, realizatsiya qilingan) tovar-moddiy zaxiralar tannarxining pasayishi sifatida tan olinadi.

10.2. Chiqib ketayotgan tovar-moddiy zaxiralar qiymatini aniqlash usullari

Tovar-moddiy zaxiralar qoldiqlari va chiqib ketayotgan (Shuningdek, ishlab chiqarishga berilgan) tovar-moddiy zaxiralar qiymatini aniqlash quyidagi usullardan biri orqali amalga oshiriladi:

- tegishli birlikning identifikatsiyalangan tannarxi bo'yicha;
- o'rtacha tortilgan qiymat bo'yicha (AVECO);
- tovar-moddiy zaxiralar xarid qilingan vaqt bo'yicha dastlabki zaxiralar tannarxi bo'yicha (FIFO).

Tovar-moddiy zaxiralarning har bir guruhi (turi) bo'yicha hisobot yili mobaynida qiymatni aniqlashning faqat bir usuli qo'llanadi. Tovar-moddiy zaxiralarning guruhi (turi) bo'yicha qiymatni aniqlash usullaridan birini qo'llash hisob siyosatini qo'llash ketma-ketligiga yo'l qo'yishdan kelib chiqib, amalga oshiriladi.

Korxonada alohida tartibda foydalaniladigan (qimmatbaho metallar, qimmatbaho toshlar va hokazo) va bir-birining o'rnini bosmaydigan (ya'ni ular

odatdagi holda bir-birini almashtira olmaydi), shuningdek, maxsus loyihalar uchun ishlab chiqarilgan va mo'ljallangan (ishlatiladigan) tovar-moddiy zaxiralar tegishli birlikning identifikatsiyalangan tannarxi usuli bo'yicha baholanadi.

Ushbu usulda spetsifik xarajatlar muayyan tovar-moddiy zaxiralarga taalluqli bo'ladi. Aks ettirishning ushbu usuli, ular sotib olinganligi yoki ishlab chiqarilganligidan qat'i nazar, maxsus loyihalar uchun mo'ljallangan mahsulotlarga to'g'ri keladi.

O'rtacha tortilgan qiymat – (AVECO) usuli bo'yicha tovar-moddiy zaxiralar har bir birligining qiymati davr boshida aynan bir xil birliklarning o'rtacha tortilgan qiymati va davr mobaynida xarid qilingan yoki ishlab chiqarilgan aynan bir xil birliklarning qiymatidan kelib chiqib, aniqlanadi.

Tovar-moddiy zaxiralar har bir birligi qiymatini o'rtacha tortilgan qiymat – (AVECO) usuli bo'yicha aniqlash tegishli davr boshidagi tovar-moddiy zaxiralar qoldig'ining tannarxi va miqdori hamda ushbu davr mobaynida kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi va miqdoridan shakllanadigan, aynan bir xil birliklarning umumiy tannarxini ularning umumiy miqdoriga bo'lish yo'li bilan amalga oshiriladi. O'rtacha qiymat korxonada tomonidan tanlangan usulga qarab davriy yoki tovar-moddiy zaxiralarning har bir yangi partiyasi kelib tushishiga ko'ra hisoblab chiqarilishi mumkin.

Tovar-moddiy zaxiralar xarid qilingan vaqt bo'yicha dastlabki zaxiralar tannarxi – (FIFO) usuli bo'yicha tovar-moddiy zaxiralarning chiqib ketayotgan birliklari tannarxiga, birinchi navbatda, xarid qilingan yoki ishlab chiqarilgan zaxiralarning qiymati kiradi, davr oxiridagi tovar-moddiy zaxiralar qiymati esa oxirgi bo'lib xarid qilingan yoki ishlab chiqarilgan zaxiralar birliklarining umumiy qiymatidan tashkil topadi.

Buxgalteriya hisobining xalqaro amaliyotida, masalan, Buyuk Britaniyada tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilingan vaqt bo'yicha oxirgi zaxiralar tannarxi – (LIFO) usuli bo'yicha ham baholanadi. O'zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi to'g'risidagi me'yoriy hujjatlarda tovar-moddiy zaxiralar xarid qilingan vaqt bo'yicha oxirgi zaxiralar tannarxi – (LIFO) usulini qo'llash nazarda tutilmagan. Ushbu usullarning qo'llanilishi tartibi foydalanuvchilar uchun ma'lumot tariqasida keltirilmoqda.

Tovar-moddiy zaxiralar xarid qilingan vaqt bo'yicha oxirgi zaxiralar tannarxi – (LIFO – oxirgi kelib tushgan – birinchi sotilgan) usuli bo'yicha – oxirida xarid qilingan tovarlarning tannarxi, birinchi navbatda, sotilgan tovarlar qiymatini

aniqlashda foydalaniladi, hisobot davri oxiridagi tovar-moddiy zaxiralar tannarxi esa birinchi xarid qilingan tovarlar tannarxi asosida hisob-kitob qilinadi degan tasavvurga asoslanadi.

Hisobot davri oxirida tovar-moddiy zaxiralarni baholash ularning chiqib ketishida tovar-moddiy zaxiralar baholashning qabul qilingan usuliga bog‘liq holda amalga oshiriladi.

Hisobot davri oxirida tovar-moddiy zaxiralar qiymatini aniqlash ularning chiqib ketishida tovar-moddiy zaxiralar qiymatini aniqlashning qabul qilingan usuliga bog‘liq holda amalga oshiriladi.

Tovar-moddiy zaxiralarning qoldiqlari va chiqib ketayotgan (Shuningdek, ishlab chiqarishga berilgan)larining qiymatini yuqorida sanab o‘tilgan usullarni qo‘llagan holda aniqlash tartibini misolda ko‘rib chiqamiz. Omborda gazlama mavjud. Quyidagi jadvalda oy davomida xarid qilingan gazlama to‘g‘risida ma’lumotlar keltirilgan.

Oy davomida xarid qilingan gazlama to‘g‘risida ma’lumotlar

Xarid qilish sanasi	Miqdori, metr	Bir metrning qiymati, so‘mda	Umumiy qiymati
6-mayda	5 000	2 000	10 000 000
14-mayda	6 000	1 800	10 800 000
22-mayda	4 000	2 200	8 800 000
29-mayda	3 000	2 300	6 900 000
Jami:	18 000		36 500 000

Oy davomida xizmat ko‘rsatish jarayoniga 17 400 metr gazlama berilgan. Oy oxirida omborda 600 metr gazlama qolgan.

Xizmat ko‘rsatish jarayoniga berilgan va omborda qolgan gazlamalarning tannarxini aniqlaymiz.

O‘rtacha tortilgan qiymat (AVECO) usuli qo‘llanganda.

Birinchi navbatda, oy davomida xarid qilingan gazlamalarning har bir birligi (metri)ning o‘rtacha qiymatini aniqlaymiz. Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, gazlamalarning umumiy qiymati –36 500 000 so‘m va umumiy miqdori (metr) – 18 000 metr. Ularning har bir birligi (metri)ning o‘rtacha qiymati quyidagiga teng: $2\,027,77\text{ so‘m} = 36\,500\,000\text{ so‘m} / 18\,000\text{ metr}$.

Ishlab chiqarish jarayoniga berilgan gazlamalarning tannarxi **35 283 200 so‘mga** teng:

35 283 720 so‘m = 17 400 x 2 027,77.

Omborda qolgan materiallarning tannarxi 1 216 680 so‘mga teng:

1 216 800 so‘m = 600 x 2 027,77.

Tovar-moddiy zaxiralar xarid qilingan vaqt bo‘yicha dastlabki zaxiralar tannarxi (FIFO) usuli qo‘llanganda.

Ishlab chiqarish jarayoniga berilgan gazlamalarning tannarxi 35 120 000 so‘mga teng:

$(5\,000 \times 2\,000) + (6\,000 \times 1\,800) + (4\,000 \times 2\,200) + (2\,400 \times 2\,300) =$
 $= 10\,000\,000 + 10\,800\,000 + 8\,800\,000 + 5\,520\,000.$

Omborda qolgan gazlamalarning tannarxi 1 380 000 so‘mga teng:

1 380 000 so‘m = 600 x 2 300.

Tovar-moddiy zaxiralar xarid qilingan vaqt bo‘yicha oxirgi zaxiralar tannarxi (LIFO) usuli qo‘llanganda.

Ishlab chiqarish jarayoniga berilgan gazlamalarning tannarxi 35 300 000 so‘mga teng:

$(3\,000 \times 2\,300) + (4\,000 \times 2\,200) + (6\,000 \times 1\,800) + (4\,400 \times 2\,000) =$
 $= 6\,900\,000 + 8\,800\,000 + 10\,800\,000 + 8\,800\,000.$

Omborda qolgan gazlamalarning tannarxi 1 200 000 so‘mga teng:

1 200 000 so‘m = 600 x 2 000.

Yuqorida ko‘rib o‘tilgan usullarni o‘zaro taqqoslash

Ko‘rsatkichlar nomi	FIFO	AVECO	LIFO
Ishlab chiqarish jarayoniga berilgan gazlamalarning tannarxi	35 120 000	35 283 200	35 300 000
Hisobot davri oxiridagi dizel yoqilg‘isi	1 380 000	1 216 680	1 200 000

Tovar-moddiy zaxiralarning chiqib ketishida ularning qiymatini aniqlashning qo‘llanadigan usuli korxonaning hisob siyosatida 1-sonli BHMSda belgilangan tartibda aks ettirilishi lozim.

10.3. Tovar-moddiy zaxiralarning sotilishi natijasida balansdan chiqarilishi.

Korxonalarda sotishda obyekt sifatida tovar-moddiy zaxiralar *I. Asosiy faoliyat natijasi – tayyor mahsulot ishlab chiqarish hamda xizmat ko‘rsatish* va *II. Asosiy faoliyat natijasi bo‘lmagan – korxonada foydalanishga zarurat bo‘lmagan inventar*

va xo'jalik jihozlari, ehtiyot qismlar va boshqa materiallar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Tovar-moddiy zaxiralarni sotishning moliyaviy natijasi (foyda yoki zarari) tovar-moddiy zaxiralarni sotishdan tushgan tushma bilan uning balans qiymati o'rtasidagi farq sifatida, bilvosita soliqlar (qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i) va sotish xarajatlarini hisobga olgan holda aniqlanadi.

Tovar-moddiy zaxiralarni *I. Asosiy faoliyat natijasi – tayyor mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish* va *II. Asosiy faoliyat natijasi bo'lmagan – korxonada foydalanishga zarurat bo'lmagan inventar va xo'jalik jihozlari, ehtiyot qismlar va boshqa materiallar* ko'rinishida sotilishidan kelib chiqib, ko'rib chiqamiz.

1.1. Tovar-moddiy zaxiralarni asosiy faoliyat natijasi - tayyor mahsulotlarning sotilishi natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– tayyor mahsulotlar bo'yicha Xaridorlardan bo'nak (avans) olinganda:

Debet: 5110 – "Hisob-kitob schyoti" schyoti;

Kredit: 6310 – "Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo'naklar" schyoti;

– tayyor mahsulotlarni sotish qiymati summasiga:

Debet: 4010 – "Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar" schyoti;

Kredit: 9010 – "Tayyor mahsulotlarni sotishdan daromadlar" schyoti;

– sotilgan tayyor mahsulotlar bo'yicha hisoblangan qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i summasiga:

Debet: 4010 – "Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar" schyoti;

Kredit: 6410 – "Byudjetga to'lov bo'yicha qarz (turlari bo'yicha)" schyoti;

– sotilgan tayyor mahsulotlarning balans qiymati (tannarxi) hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9110 – "Sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi" schyoti;

Kredit: 2810 – "Ombordagi tayyor mahsulotlar" schyoti;

– sotilgan tayyor mahsulotlarni korxonada (sotuvchi) hisobidan yetkazib berish bilan bog'liq xarajatlar:

Debet: 9410 – "Sotish xarajatlari" schyoti;

Kredit: 1080 – "Inventar va xo'jalik jihozlari" schyoti;

Kredit: 2310 – "Yordamchi ishlab chiqarish" schyoti;

Kredit: 6710 – "Mehnat haqi bo'yicha xodim bilan hisoblashishlar" schyoti;

Kredit: 6520 – "Maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar" schyoti va boshqa

majburiyatlarni hisobga oluvchi schyotlar;

– tayyor mahsulotlar bo'yicha xaridorlardan olingan bo'nak (avans) qoplashga qabul qilinganda:

Debet: 6 310 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo'naklar” schyoti;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti;

– sotilgan tayyor mahsulotlar bo'yicha oxirgi hisob-kitob amalga oshirilganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti;

– qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i bo'yicha qarz summasi byudjetga o'tkazib berilganda:

Debet: 6 410 – “Byudjetga to'lov bo'yicha qarz (turlari bo'yicha)” schyoti;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti;

– tayyor mahsulot sotishdan daromadlar schyotlarining yopilishi:

Debet: 9010 – “Tayyor mahsulotlarni sotishdan daromadlar” schyoti;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti;

– sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi schyoti yopilishi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti;

Kredit: 9110 – “Sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi” schyoti;

– davr xarajatlarini hisobga oluvchi schyotlarni yopilishi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti;

Kredit: 9410 – “Sotish xarajatlari” schyoti.

Har bir hisobot davri oxirida 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyotining debeti va krediti bo'yicha aylanmalari yig'iladi hamda hisobot davrining yakuniy moliyaviy natijani ifodalovchi ushbu schyot bo'yicha umumiy qoldiq hisoblab chiqariladi.

Hisobot davri yakuni bo'yicha yillik moliyaviy hisobot tuzishda 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti 8710 – “Hisobot davridagi taqsimlanmagan foyda (qoplanmagan zarar)” schyoti bilan bog'langan holda yopiladi;

– moliyaviy natija, ya'ni foyda:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti;

Kredit: 8710 – “Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi (qoplanmagan zarari)”;

– moliyaviy natija, ya'ni zarar:

Debet: 8710 – “Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi (qoplanmagan zarari)”;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti.

1.2. Tovar-moddiy zaxiralarning asosiy faoliyat natijasi - xizmat ko'rsatish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

1.2.1. Naqd pulga (xizmat ko'rsatilgan vaqtda pul to'langanda) xizmat ko'rsatish:

– xizmat ko'rsatishdan daromadlar summasiga:

Debet: 5010 – “Milliy valutadagi pul mablag'lari” schyoti;

Kredit: 9030 – “Ish bajarish va xizmat ko'rsatishdan daromadlar” schyoti;

– ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha hisoblangan qo'shilgan qiymat solig'i summasiga:

Debet: 5010 – “Milliy valutadagi pul mablag'lari” schyoti;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to'lov bo'yicha qarz (turlari bo'yicha)” schyoti;

– ko'rsatilgan xizmatlarni ishlab chiqarish tannarxi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9130 – “Bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning tannarxi” schyoti;

Kredit: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti;

– ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha tushgan naqd pul bankka topshirilib, hisob-kitob schyotiga kirim qilinganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti;

Kredit: 5010 – “Milliy valutadagi pul mablag'lari” schyoti;

– qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha qarz summasi byudjetga o'tkazib berilganda:

Debet: 6 410 – “Byudjetga to'lov bo'yicha qarz (turlari bo'yicha)” schyoti;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti;

– xizmat ko'rsatishdan daromadlar schyotlarining yopilishi:

Debet: 9030 – “Ish bajarish va xizmat ko'rsatishdan daromadlar” schyoti;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti;

– ko'rsatilgan xizmatlarning tannarxi schyoti yopilishi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti;

Kredit: 9130 – “Bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlar tannarxi” schyoti;

– moliyaviy natija, ya'ni foyda:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti;

Kredit: 8710 – “Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi (qoplanmagan zarari)”;

– moliyaviy natija, ya'ni zarar:

Debet: 8710 – “Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi (qoplanmagan zarari)”;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti.

1.2.2. Pul o‘tkazish yo‘li orqali haq to‘langanda (naqd pulsiz) xizmat ko‘rsatish:

– xizmat ko‘rsatish bo‘yicha buyurtmachilardan bo‘nak (avans) olinganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti;

Kredit: 6310 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo‘naklar” schyoti;

– xizmat ko‘rsatishdan daromadlar summasiga:

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti;

Kredit: 9030 – “Ish bajarish va xizmat ko‘rsatishdan daromadlar” schyoti;

– ko‘rsatilgan xizmatlar bo‘yicha hisoblangan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasiga:

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lov bo‘yicha qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti;

– ko‘rsatilgan xizmatlarni ishlab chiqarish tannarxi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9130 – “Bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlarning tannarxi” schyoti;

Kredit: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti;

– ko‘rsatilgan xizmatlar bo‘yicha buyurtmachilardan olingan bo‘nak (avans) qoplashga qabul qilinganda:

Debet: 6 310 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo‘naklar” schyoti;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti;

– ko‘rsatilgan xizmatlar bo‘yicha oxirgi hisob-kitob amalga oshirilganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti;

– qo‘shilgan qiymat solig‘i bo‘yicha qarz summasi byudjetga o‘tkazib berilganda:

Debet: 6 410 – “Byudjetga to‘lov bo‘yicha qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti;

– xizmat ko‘rsatishdan daromadlar schyotlarining yopilishi:

Debet: 9030 – “Ish bajarish va xizmat ko‘rsatishdan daromadlar” schyoti;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti;

– ko‘rsatilgan xizmatlarning tannarxi schyoti yopilishi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti;

Kredit: 9130 – “Bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlar tannarxi” schyoti;

– moliyaviy natija, ya’ni foyda:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti;

Kredit: 8710 – “Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi (qoplanmagan zarari)”;

– moliyaviy natija, ya’ni zarar:

Debet: 8710 – “Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi (qoplanmagan zarari)”;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti.

II. Tovar-moddiy zaxiralarning asosiy faoliyat natijasi bo‘lmagan – korxonada foydalanishga zarurat bo‘lmagan inventar va xo‘jalik jihozlari, ehtiyot qismlar va boshqa materiallar ko‘rinishida sotilishi natijasida balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko‘rib chiqamiz. Inventarizatsiya natijalari tahlili natijasida korxonada foydalanishga zarurat bo‘lmagan tovar-moddiy zaxiralar (ehtiyot qismlar, inventar va xo‘jalik jihozlari, plastmassa taralar) mavjudligi aniqlangan va ularni 345 000 000 so‘mga (qo‘shilgan qiymat solig‘i bilan) sotish bo‘yicha shartnoma imzolangan.

Sotilgan tovar-moddiy zaxiralarning balans qiymati: ehtiyot qismlar 220 000 000 so‘m, inventar va xo‘jalik jihozlari 30 000 000 so‘m, plastmassa taralar 40 000 000 so‘mni tashkil etadi. Shartnoma shartiga muvofiq, tovar-moddiy zaxiralar korxonaning transport bo‘linmasi tomonidan yetkazib beriladi. Tovar-moddiy zaxiralarni yetkazib berish bilan bog‘liq ko‘rsatilgan transport xizmatlari – 300 000 so‘m.

Tovar-moddiy zaxiralarni sotilishi natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– tovar-moddiy zaxiralarni sotish qiymati summasiga:

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan

olinadigan schyotlar” schyoti – 345 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

Ketishi” schyoti – 345 000 000 so‘m;

– sotilgan tovar-moddiy zaxiralar bo‘yicha hisoblangan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 45 000 000 so‘m;

Kredit :6410 – “Byudjetga to‘lov bo‘yicha

qarz (turlari bo'yicha)"schyoti – 45 000 000

so'm

(45 000 000 so'm = 345 000 000 so'm / 115 x 15);

– sotilgan tovar-moddiy zaxiralarning balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – "Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi" schyoti – 290 000 000 so'm;

Kredit: 1030 – "Ehtiyot qismlar" schyoti – 220 000 000 so'm;

Kredit: 1060 – "Tara va tarabop materiallari" schyoti – 40 000 000 so'm;

Kredit: 1080 – "Inventar va xo'jalik jihozlari" schyoti – 30 000 000 so'm;

– sotilgan tovar-moddiy zaxiralarni yetkazib berish bilan bog'liq xarajatlar:

Debet: 9220 – "Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi" schyoti – 300 000 so'm;

Kredit: 2310 – "Yordamchi ishlab chiqarish" schyoti – 300 000 so'm;

– sotilgan tovar-moddiy zaxiralarning chiqib ketishidan foyda summasiga:

Debet: 9220 – "Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi" schyoti – 9 700 000 so'm;

Kredit: 9320 – "Boshqa aktivlarning chiqib ketishidan

foyda" schyoti – 9 700 000 so'm.

10.4. Tovar-moddiy zaxiralarning ustav kapitaliga ta'sisining ulushi sifatida berilishi natijasida balansdan chiqarilishi

Tovar-moddiy zaxiralar boshqa korxonaning ustav kapitaliga ta'sisining ulushi sifatida ta'sis hujjatlariga asosan beriladi. Tovar-moddiy zaxiralar ustav kapitaliga ta'sisining ulushi sifatida kiritayotgan korxonaning balansidan balans qiymati bo'yicha hisobdan chiqariladi.

Shuningdek, korxonalar boshqa korxonaning ustav kapitaliga ta'sisining ulushi sifatida tovar-moddiy zaxiralarni qonunchilikda belgilangan tartibda balans qiymatidan farq qiladigan boshqa qiymatda kiritishi mumkin.

Tovar-moddiy zaxiralarni ustav kapitaliga ta'sisining ulushi sifatida berishdan moliyaviy natija (foyda yoki zarar), ta'sis hujjatlari yoki boshqa qonunchilikda belgilangan tartibga muvofiq, baholangan qiymat bilan berilayotgan tovar-moddiy zaxiralarning balans qiymati o'rtasidagi farq sifatida bilvosita soliqlar (qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i) va tovar-moddiy zaxiralarni ustav kapitaliga ta'sisining ulushi sifatida berish xarajatlarini hisobga olgan holda aniqlanadi.

Ustav kapitaliga ta'sisning ulushi sifatida tovar-moddiy zaxiralarni *I. Asosiy faoliyat natijasi – mahsulot, ish va xizmat* hamda *II. Asosiy faoliyat natijasi bo'lmagan – korxonada foydalanishga zarurat bo'lmagan inventar va xo'jalik jihozlari, ehtiyot qismlar va boshqa materiallar* ko'rinishida kiritilishidan kelib chiqib, ko'rib chiqamiz.

I. Ustav kapitaliga ta'sisning ulushi sifatida asosiy faoliyat natijasi – tayyor mahsulot kiritishni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib chiqamiz. Yangi tashkil etilgan MChJning ta'sisчилari tarkibiga kirildi. Korxonaning MCHJ ustav kapitalidagi ulushi 115 000 000 so'mni tashkil etadi. Ta'sisчилarning qaroriga muvofiq, korxonaning ustav kapitaliga ta'sisning ulushi sifatida tayyor mahsulot (qiymatiga nisbatan hisoblangan qo'shilgan qiymat solig'i summasini qo'shgan holda) kiritadi. Ustav kapitalidagi ta'sisning ulushi sifatida MCHJga 115 000 000 so'mlik (qo'shilgan qiymat solig'i bilan) tayyor mahsulot yetkazib bergan. Bunda tayyor mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi 90 000 000 so'mni tashkil etadi.

Yetkazib berilgan tayyor mahsulotning ustav kapitaliga ta'sisning ulushi sifatida kiritilishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– yetkazib berilgan tayyor mahsulot qiymatini ustav kapitaliga ta'sisning ulushi sifatida ta'sis shartnomasi yoki qonunchilikka muvofiq boshqa hujjatlar bilan aniqlangan qiymatda berilishi:

Debet: 0690 – “Boshqa uzoq muddatli investitsiyalar” schyoti – 115 000 000 so'm;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to'lov bo'yicha qarz (turlari bo'yicha)” schyoti – 15 000 000 so'm;

Kredit: 9010 – “Tayyor mahsulotlarni sotishdan daromadlar” schyoti – 100 000 000 so'm;

$(15\,000\,000\text{ so'm} = 90\,000\,000\text{ so'm} / 115 \times 15);$

$(100\,000\,000\text{ so'm} = 115\,000\,000\text{ so'm} - 15\,000\,000\text{ so'm});$

– ustav kapitaliga ta'sisning ulushi sifatida kiritilgan tayyor mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9110 – “Sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi” schyoti – 90 000 000 so'm;

Kredit: 2810 – “Ombordagi tayyor mahsulotlar” schyoti – 90 000 000 so'm;

– tayyor mahsulotni sotishdan daromadlar schyotlarining yopilishi:

Debet: 9010 – “Tayyor mahsulotlarni sotishdan

daromadlar” schyoti – 100 000 000 so‘m;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 100 000 000 so‘m;

– sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi schyoti yopilishi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 90 000 000 so‘m;

*Kredit: 9110 – “Sotilgan tayyor mahsulotlarning
tannarxi” schyoti* – 90 000 000 so‘m.

Mazkur holatda moliyaviy natija 10 000 000 so‘m foydani tashkil etadi va buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi.

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 10 000 000 so‘m.

*Kredit: 8710 – “Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi
(qoplanmagan zarari)”* – 10 000 000 so‘m.

II. Ustav kapitaliga ta’sischining ulushi sifatida tovar-moddiy zaxiralar bilan asosiy faoliyat natijasi bo‘lmagan – korxonada foydalanishga zarurat bo‘lmagan inventar va xo‘jalik jihozlari, ehtiyot qismlar va boshqa materiallar ko‘rinishida berilganda, ularning balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko‘rib chiqamiz. Yangi tashkil etilgan mas’uliyati cheklangan jamiyatining ta’sischilari tarkibiga kirildi. Korxonaning MCHJ ustav kapitalidagi ulushi 34 500 000 so‘mni tashkil etadi. Ta’sischilarning qaroriga muvofiq, korxonada ustav kapitaliga ta’sischining ulushi sifatida 34 500 000 so‘mlik tovar-moddiy zaxiralarni (qo‘shilgan qiymat solig‘i summasini qo‘shgan holda) kiritadi. Bunda berilayotgan tovar-moddiy zaxiralarning balans qiymati: ehtiyot qismlar 22 000 000 so‘m, inventar va xo‘jalik jihozlari 6 000 000 so‘m, plastmassa taralar 4 000 000 so‘mni tashkil etadi. shartnoma shartiga muvofiq, tovar-moddiy zaxiralarni korxonaga yetkazib berish bilan bog‘liq xarajatlar MCHJ tomonidan amalga oshiriladi.

Tovar-moddiy zaxiralarni ustav kapitaliga ta’sischining ulushi sifatida berilishi natijasida balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– tovar-moddiy zaxiralarni ustav kapitaliga ta’sischining ulushi sifatida ta’sis shartnomasi yoki qonunchilikka muvofiq, boshqa hujjatlar bilan aniqlangan qiymatda berilishi:

*Debet: 0690 – “Boshqa uzoq muddatli»
Investitsiyalar” schyoti* – 34 500 000 so‘m;

*Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib
ketishi” schyoti* – 34 500 000 so‘m;

– ustav kapitaliga ta’sischiining ulushi sifatida berilgan tovar-moddiy zaxiralar bo’yicha hisoblangan qo’shilgan qiymat solig’i summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 4 500 000 so‘m;

kredit schyota 6410 – “Byudjetga to‘lov bo’yicha

qarz (turlari bo’yicha)” – 4 500 000 so‘m;

(4 500 000 so‘m = 34 500 000 so‘m / 115 x 15);

– ustav kapitaliga ta’sischiining ulushi sifatida berilgan tovar-moddiy zaxiralarning balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 32 000 000 so‘m;

Kredit: 1030 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 22 000 000 so‘m;

Kredit: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 6 000 000 so‘m;

Kredit: 1080 – “Inventar va xo‘jalik jihozlari” schyoti – 4 000 000 so‘m;

– ustav kapitaliga ta’sischiining ulushi sifatida tovar-moddiy zaxiralarni berishdan zarar summasiga:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 2 000 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 2 000 000 so‘m.

10.5. Ta’sischi ta’sischilar tarkibidan chiqib ketganda, tovar-moddiy zaxiralar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida tovar-moddiy zaxiralarning balansdan chiqarilishi

O‘zbekiston Respublikasining “Mas’uliyati cheklangan hamda qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlar to‘g‘risida”gi qonunining 22-moddasiga muvofiq, jamiyatdan chiqarib yuborilayotgan yoki chiqib ketayotgan ishtirokchiga chiqarish yoki chiqib ketish kunidan oldingi oxirgi hisobot davri uchun jamiyatning buxgalteriya hisobotlari ma’lumotlari asosida aniqlanadigan haqiqiy qiymatini to‘lashi yoki chiqarib yuborilayotgan yoki chiqib ketayotgan ishtirokchining roziligi bilan unga xuddi Shunday qiymatdagi mol-mulkni asli holida berishi shart.

Ta’sischilar tarkibidan chiqib ketayotgan ta’sischiiga tovar-moddiy zaxiralarni berish ta’sischilar yig‘ilishi qaroriga asosan yoki ta’sis hujjatlariga muvofiq, amalga oshiriladi.

Ta’sischilar tarkibidan ta’sischiining chiqib ketishida tovar-moddiy zaxiralar bilan

hisob-kitob qilinganda, korxonaning balansidan tovar-moddiy zaxiralar balans qiymati bo'yicha hisobdan chiqariladi.

Ta'sischi ta'sischi tarkibidan chiqib ketganda, tovar-moddiy zaxiralar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida tovar-moddiy zaxiralarning chiqib ketishidan moliyaviy natija (foyda yoki zarar), chiqib ketayotgan ta'sischining ulushi bo'yicha qarzni hisob-kitob qilish uchun berilayotgan tovar-moddiy zaxiralarning berish qiymati bilan chiqib ketayotgan tovar-moddiy zaxiralarning balans qiymati o'rtasidagi farq sifatida, bilvosita soliqlar (qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i) va tovar-moddiy zaxiralarni chiqib ketishi bilan bog'liq xarajatlar summasini hisobga olgan holda, aniqlanadi.

Berilayotgan tovar-moddiy zaxiralarning qiymati chiqib ketayotgan ta'sischining ulushi bo'yicha qarzidan yuqori bo'lgan hollarda, farq chiqib ketayotgan ta'sischi tomonidan qoplanadi.

Chiqib ketayotgan ta'sischining ulushi bo'yicha qarzi berilayotgan tovar-moddiy zaxiralar qiymatidan yuqori bo'lgan hollarda, farq berayotgan korxonadan tomonidan qoplanadi.

Ta'sischi ta'sischi tarkibidan chiqib ketganda, tovar-moddiy zaxiralarni *I. Asosiy faoliyat natijasi – tayyor mahsulot yetkazib berish (ish bajarish va xizmat ko'rsatish)* va *II. Asosiy faoliyat natijasi bo'lmagan – korxonada foydalanishga zarurat bo'lmagan inventar va xo'jalik jihozlari, ehtiyot qismlar va boshqa materiallar* bilan amalga oshirilishidan kelib chiqib, ko'rib chiqamiz.

I. Ta'sischi ta'sischi tarkibidan chiqib ketganda, hisob-kitob qilinishi asosiy faoliyat natijasi – tayyor mahsulot yetkazib berish (ish bajarish va xizmat ko'rsatish) bilan amalga oshirilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Aksiyador tomonidan aksiyadorlik jamiyatiga 115 000 000 so'm bo'lgan oddiy aksiyalar sotib olish uchun taqdim etilgan. Jamiyat aksiyadorlarining qaroriga muvofiq, aksiyador tomonidan taqdim etilgan oddiy aksiyalar, ya'ni sotib olingan xususiy aksiyalar qiymatini to'lash tayyor mahsulot yetkazib berish bilan amalga oshiriladi.

Sotib olingan xususiy aksiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 8610 – “Sotib olingan xususiy aksiyalar – oddiy” schyoti – 115 000 000 so'm;

Kredit: 6620 – “Chiqib ketayotgan ta'sischi ulushlari bo'yicha qarz” schyoti – 115 000 000 so'm.

Uchta holatni (sotib olingan xususiy aksiyalar qiymatini to'lash uchun ko'rsatilayotgan xizmatlar qiymatidan kelib chiqib) ko'rib chiqamiz.

1-holat. Jamiyat sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo'yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun aksiyadorga qiymati 115 000 000 so'm bo'lgan (qo'shilgan qiymat solig'i bilan) tayyor mahsulot yetkazib bergan. Bunda yetkazib berilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi 105 000 000 so'mni tashkil etadi.

Sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo'yicha qarzlarni tayyor mahsulot yetkazib berish bilan hisob-kitob qilinishi jamiyatning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo'yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun tayyor mahsulot yetkazib berilganda (qo'shilgan qiymat solig'i bilan):

Debet: 6620 – “Chiqib ketayotgan ta'sisчилarga ulushlari bo'yicha qarz” schyoti – 115 000 000 so'm;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to'lov bo'yicha qarz (turlari bo'yicha)” schyoti – 15 000 000 so'm;

Kredit: 9010 – “Tayyor mahsulotlarni sotishdan daromadlar” schyoti – 100 000 000 so'm;

(15 000 000 so'm = 115 000 000 so'm / 115 x 15);

(100 000 000 so'm = 115 000 000 so'm – 15 000 000 so'm);

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo'yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun yetkazib berilgan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish tannarxi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9110 – “Sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi” schyoti – 105 000 000 so'm;

Kredit: 2810 – “Ombordagi tayyor mahsulotlar” schyoti – 105 000 000 so'm;

– tayyor mahsulotni sotishdan daromadlar schyotalarini yopilishi:

Debet: 9010 – “Tayyor mahsulotlarni sotishdan daromadlar” schyoti – 100 000 000 so'm;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 100 000 000 so'm;

– sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi schyotini yopilishi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 105 000 000 so'm;

Kredit: 9110 – “Sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi” schyoti – 105 000 000 so'm;

Mazkur holatda moliyaviy natija 5 000 000 so'm zararni tashkil etadi va buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi.

*Debet: 8710 – “Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi
(qoplanmagan zarari)” – 5 000 000 so‘m;*

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 5 000 000 so‘m.

2-holat. Jamiyat sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun aksiyadorga qiymati 92 000 000 so‘m bo‘lgan (qo‘shilgan qiymat solig‘i bilan) tayyor mahsulot yetkazib bergan. KeliShu vga muvofiq, 13 000 000 so‘m farq summasi jamiyat tomonidan pul mablag‘lari bilan qoplab berilishi kerak. Bunda yetkazib berilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi 75 000 000 so‘mni tashkil etadi.

Sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarning tayyor mahsulot yetkazib berish bilan hisob-kitob qilinishi jamiyatning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun tayyor mahsulot yetkazib berilganda (qo‘shilgan qiymat solig‘i bilan):

*Debet: 6 620 – “Chiqib ketayotgan ta’sisчилarga ulushlari
bo‘yicha qarz” schyoti – 92 000 000 so‘m;*

*Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lov bo‘yicha
qarz (turlari bo‘yicha)” – 12 000 000 so‘m;*

*Kredit: 9010 – “Tayyor mahsulotlarni sotishdan
daromadlar” schyoti – 80 000 000 so‘m;*

(12 000 000 so‘m = 92 000 000 so‘m / 115 x 15);

(80 000 000 so‘m = 92 000 000 so‘m – 12 000 000 so‘m);

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun yetkazib berilgan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish tannarxi hisobdan chiqarilganda:

*Debet: 9110 – “Sotilgan tayyor mahsulotlarning
tannarxi” schyoti – 75 000 000 so‘m;*

Kredit: 2810 – “Ombordagi tayyor mahsulotlar” schyoti – 75 000 000 so‘m;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni summasini mazkur qarzlarni hisob-kitob qilish uchun yetkazib berilgan tayyor mahsulotlar qiymatidan oshgan qismini hisob-kitob schyotidan pul mablag‘lari bilan qoplanganda:

*Debet: 6620 – “Chiqib ketayotgan ta’sisчилarga ulushlari
bo‘yicha qarz” schyoti – 13 000 000 so‘m;*

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 13 000 000 so‘m;

– tayyor mahsulotni sotishdan daromadlar schyotalarini yopilishi:

Debet: 9010 – “Tayyor mahsulotlarni sotishdan daromadlar” schyoti – 80 000 000 so‘m;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 80 000 000 so‘m;

– sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi schyotining yopilishi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 75 000 000 so‘m;

Kredit: 9110 – “Sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi” schyoti – 75 000 000 so‘m;

Mazkur holatda moliyaviy natija 5 000 000 so‘m foydani tashkil etadi va buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi.

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 5 500 000 so‘m.

Kredit: 8710 – “Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi (qoplanmagan zarari)” – 5 000 000 so‘m.

3-holat. Jamiyat sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun aksiyadorga qiymati 138 000 000 so‘m bo‘lgan (qo‘shilgan qiymat solig‘i bilan) tayyor mahsulot yetkazib bergan. KeliShu vga muvofiq, 23 000 000 so‘m farq summasi aksiyador tomonidan pul mablag‘lari bilan qoplab berilishi kerak. Bunda yetkazib berilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi 105 000 000 so‘mni tashkil etadi.

Sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni tayyor mahsulot yetkazib berish bilan hisob-kitob qilinishi jamiyatning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

- sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun tayyor mahsulot yetkazib berilganda (qo‘shilgan qiymat solig‘i bilan):

Debet: 6 620 – “Chiqib ketayotgan ta‘sischilarga ulushlari bo‘yicha qarz” schyoti – 115 000 000 so‘m;

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 23 000 000 so‘m;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lov bo‘yicha qarz (turlari bo‘yicha)” – 18 000 000 so‘m;

Kredit: 9010 – “Tayyor mahsulotlarni sotishdan daromadlar” schyoti – 120 000 000 so‘m;

(18 000 000 so‘m = 138 000 000 so‘m / 115 x 15);

(120 000 000 so‘m = 138 000 000 so‘m – 18 000 000 so‘m);

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun yetkazib berilgan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish tannarxi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9110 – “Sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi” schyoti – 105 000 000 so‘m;

Kredit: 2810 – “Ombordagi tayyor mahsulotlar” schyoti – 105 000 000 so‘m;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun yetkazib berilgan tayyor mahsulotlar qiymatini sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni summasidan oshgan qismini qoplash uchun aksiyador tomonidan hisob-kitob schyotiga pul mablag‘lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 23 000 000 so‘m;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 23 000 000 so‘m;

– tayyor mahsulotni sotishdan daromadlar schyotalarini yopilishi:

Debet: 9010 – “Tayyor mahsulotlarni sotishdan daromadlar” schyoti – 120 000 000 so‘m;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 120 000 000 so‘m;

– sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi schyotini yopilishi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 105 000 000 so‘m;

Kredit: 9110 ‘Sotilgan tayyor mahsulotlarning tannarxi” schyoti – 105 000 000 so‘m;

Mazkur holatda moliyaviy natija 5 000 000 so‘m foydani tashkil etadi va buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi.

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 15 000 000 so‘m;

Kredit: 8710 – “Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi (qoplanmagan zarari)” – 15 000 000 so‘m.

II. Ta’sischi ta’sischilar tarkibidan chiqib ketganda, tovar-moddiy zaxiralar bilan hisob-kitob qilinishi asosiy faoliyat natijasi bo‘lmagan – korxonada foydalanishga zarurat bo‘lmagan inventar va xo‘jalik jihozlari, ehtiyot qismlar va boshqa materiallar bilan amalga oshirilishi natijasida ularning balansdan chiqarilishi buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Aksiyador tomonidan korxonaga 34 500 000 so‘m bo‘lgan oddiy aksiyalar sotib olish uchun taqdim etilgan. Korxonada aksiyadorlarining qaroriga muvofiq, aksiyador tomonidan taqdim etilgan oddiy aksiyalar, ya’ni sotib olingan xususiy aksiyalar qiymatini to‘lash tovar-moddiy zaxiralar bilan ehtiyot qismlar, inventar va

xo‘jalik jihozlari, plastmassa taralari va ularning qiymatiga nisbatan hisoblangan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasi ko‘rinishida amalga oshiriladi. Tovar-moddiy zaxiralarni yetkazib berish bilan bog‘liq xarajatlar aksiyador tomonidan amalga oshirilgan.

Mazkur misolda korxonada sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarning tovar-moddiy zaxiralar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida foyda ham, zarar ham ko‘rmaydi.

Sotib olingan xususiy aksiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati:

Debet: 8610 – “Sotib olingan xususiy aksiyalar – oddiy” schyoti – 34 500 000 so‘m;

Kredit: 6620 – “Chiqib ketayotgan ta‘sischilarga ulushlari bo‘yicha qarz” schyoti – 34 500 000 so‘m.

Ikki holatni (sotib olingan xususiy aksiyalar qiymatini to‘lash uchun berilayotgan tovar-moddiy zaxiralarni qiymatidan kelib chiqib) ko‘rib chiqamiz.

1-holat

Korxonada sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni to‘lashni tovar-moddiy zaxiralar bilan qiymati 15 000 000 so‘m bo‘lgan ehtiyot qismlar, qiymati 2 000 000 so‘m bo‘lgan inventar va xo‘jalik jihozlari va qiymati 8 000 000 so‘m bo‘lgan plastmassa taralar va ularning qiymatiga nisbatan hisoblangan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasi – 4 500 000 so‘m ko‘rinishida amalga oshirgan. KeliShu vga muvofiq, 5 000 000 so‘m farq summasi korxonada tomonidan pul mablag‘lari bilan qoplab berilishi kerak.

Sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarning tovar-moddiy zaxiralar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida tovar-moddiy zaxiralar qiymatini balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun tovar-moddiy zaxiralarni berilganda:

Debet: 6 620 – “Chiqib ketayotgan ta‘sischilarga ulushlari bo‘yicha qarz” schyoti – 34 500 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 34 500 000 so‘m;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun berilgan tovar-moddiy zaxiralar qiymatiga nisbatan hisoblangan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 4 500 000 so‘m;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lov bo‘yicha qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti – 4 500 000 so‘m;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun berilgan tovar-moddiy zaxiralar balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 25 000 000 so‘m;

Kredit: 1030 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 15 000 000 so‘m;

Kredit: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 8 000 000 so‘m;

Kredit: 1080 – “Inventar va xo‘jalik jihozlari” schyoti – 2 000 000 so‘m;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarning summasining mazkur qarzlarni hisob-kitob qilish uchun berilgan tovar-moddiy zaxiralar qiymatidan oshgan qismini hisob-kitob schyotidan pul mablag‘lari bilan qoplanganda:

Debet: 6 620 “Chiqib ketayotgan ta‘sischilarga ulushlari bo‘yicha qarz” schyoti – 5 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 5 000 000 so‘m.

2-holat. Korxonada sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni to‘lashni tovar-moddiy zaxiralar bilan qiymati 20 000 000 so‘m bo‘lgan ehtiyot qismlarni, qiymati 2 000 000 so‘m bo‘lgan inventar va xo‘jalik jihozlari va qiymati 10 000 000 so‘m bo‘lgan plastmassa taralar va ularning qiymatiga nisbatan hisoblangan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasi – 4 800 000 so‘m ko‘rinishida amalga oshirgan. Kelishuvga muvofiq, 2 300 000 so‘m farq summasi aksiyador tomonidan pul mablag‘lari bilan qoplab berilishi kerak.

Sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarning tovar-moddiy zaxiralar bilan hisob-kitob qilinishi natijasida tovar-moddiy zaxiralar qiymatini balansdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun tovar-moddiy zaxiralarni berilganda:

Debet: 6620 – “Chiqib ketayotgan ta‘sischilarga ulushlari bo‘yicha qarz” schyoti – 34 500 000 so‘m;

Debet: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 2 300 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 36 800 000 so‘m;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun berilgan tovar-moddiy zaxiralar qiymatiga nisbatan hisoblangan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 4 800 000 so‘m;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lov bo‘yicha qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti – 4 800 000 so‘m;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun berilgan tovar-moddiy zaxiralar qiymatiga nisbatan hisoblangan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 4 800 000 so‘m;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lov bo‘yicha qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti – 4 800 000 so‘m;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun berilgan tovar-moddiy zaxiralar balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 32 000 000 so‘m;

Kredit: 1030 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 20 000 000 so‘m;

Kredit: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 10 000 000 so‘m;

Kredit: 1080 – “Inventar va xo‘jalik jihozlari” schyoti – 2 000 000 so‘m;

– sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni hisob-kitob qilish uchun berilgan tovar-moddiy zaxiralar qiymatining sotib olingan xususiy aksiyalar qiymati bo‘yicha qarzlarni summasidan oshgan qismini qoplash uchun aksiyador tomonidan hisob-kitob schyotiga pul mablag‘lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 2 300 000 so‘m;

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzi” schyoti – 2 300 000 so‘m.

10.6. Tovar-moddiy zaxiralarni tekinga berish natijasida balansdan chiqarilishi

Korxonalar tomonidan tovar-moddiy zaxiralar qonunchilikka muvofiq, mustaqil ravishda tekinga beriladi.

Tovar-moddiy zaxiralarni tekinga berishdan moliyaviy natija (foyda yoki zarari) berilayotgan tovar-moddiy zaxiralarning balans qiymati, bilvosita soliqlar (qo‘shilgan qiymat solig‘i va aksiz solig‘i) va tovar-moddiy zaxiralarning chiqib ketishi bilan bog‘liq xarajatlar summasiga teng.

Tovar-moddiy zaxiralarning tekinga berilishi natijasida balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonadan 2021-yil 10-aprelda tayyor mahsulotni tekinga yetkazib berish bo‘yicha qiymati 10 000 000 so‘mlik tekinga xizmat ko‘rsatish to‘g‘risidagi shartnoma imzolandi.

Tekinga xizmat ko‘rsatilishi natijasida ularning tannarxi balansdan chiqarilishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– tekinga berilgan tayyor mahsulotning balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 10 000 000 so‘m;

Kredit: 2810 – “Ombordagi tayyor mahsulotlar” schyoti – 10 000 000 so‘m;

– tekinga berilgan tayyor mahsulotlarni qiymatiga nisbatan hisoblangan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasiga:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 1 500 000 so‘m;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lov bo‘yicha

qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti – 1 500 000 so‘m

$(1\,500\,000\text{ so‘m} = 10\,000\,000\text{ so‘m} \times 15 / 100);$

– davr xarajatlarni hisobga oluvchi schyotlarning yopilishi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 11 500 000 so‘m;

Kredit: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 11 500 000 so‘m.

Mazkur holatda moliyaviy natija 11 500 000 so‘m zararni tashkil etadi va buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 8710 – “Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi

(qoplanmagan zarari)” – 11 500 000 so‘m;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 11 500 000 so‘m.

10.7. Tovar-moddiy zaxiralarni ayirboshlash natijasida balansdan chiqarish

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 497-moddasiga asosan ayirboshlash shartnomasiga muvofiq, har bir taraf boshqa tarafga bir tovarni boshqa tovarga almashtirish yo‘li bilan mulk qilib topshirish majburiyatini oladi.

Ayirboshlash shartnomasiga nisbatan O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 30-bobi qoidalariga va ayirboshlash mohiyatiga zid kelmasa, tegishli oldi-sotdi to‘g‘risidagi qoidalar qo‘llanadi. Bunda har qaysi taraf almashtirish yo‘li bilan topshirish majburiyatini olgan tovarni sotuvchi va qabul qilish majburiyatini olgan tovarni sotib oluvchi hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 497-moddasiga muvofiq, agar ayirboshlash shartnomasidan boshqacha tartib kelib chiqmasa, ayirboshlanadigan tovarlar teng qiymatli deb taxmin qilinadi, ularni topshirish va qabul qilish xarajatlarini esa har bir holda tegishli majburiyatlarni bajaradigan taraf amalga oshiradi.

Ayirboshlash shartnomasiga muvofiq, ayirboshlanadigan tovarlar teng qiymatli emas deb tan olingan taqdirda bahosi ayirboshlashga taqdim qilinayotgan tovar bahosidan past bo‘lgan tovarni topshirishi lozim bo‘lgan taraf, agar shartnomada haq to‘lashning boshqacha tartibi nazarda tutilgan bo‘lmasa, tovar yoki tovarni tasarruf qilish hujjatlari topshirilgandan so‘ng kechiktirmasdan baholardagi farqni to‘lashi lozim.

Tovar-moddiy zaxiralarni ayirboshlash qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Ma’lumki, O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining 1996-yil 9-avgustdagi PF-1504-sonli “Byudjet bilan hisob-kitoblar uchun xo‘jalik yurituvchi subyektlarning mas’uliyatini oshirish chora–Tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonining 4-bandiga muvofiq, 1996-yil 1-sentabridan boshlab O‘zbekiston Respublikasi doirasida mahsulot yetkazib berish to‘g‘risida mavoza (barter) asosidagi shartnomalar tuzish ta’qiqlanadi. Tovar-moddiy zaxiralarni ayirboshlashni amalga oshirish huquqi ma’lum bir sohani rivojlantirish maqsadida hukumatning muayyan bir qaroriga asosan berilishi mumkin.

4-sonli BHMSga muvofiq, tovar-moddiy zaxiralar:

– xuddi shunday tovar-moddiy zaxiralarga ayirboshlash yo‘li bilan olingan hollarda, tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi berilgan tovar-moddiy zaxiralarning balans qiymatiga teng;

– xuddi shunday bo‘lmagan tovar-moddiy zaxiralarga ayirboshlash yo‘li bilan olingan hollarda, tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi berilgan tovar-moddiy zaxiralarning joriy qiymatiga teng.

Tovar-moddiy zaxiralar qo‘shimcha to‘lov bilan ayirboshlangan holatlarda almashtirish yo‘li bilan olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi berilgan tovar-moddiy zaxiralarning ayirboshlanishda o‘tkazilgan (olingan) pul mablag‘lari

yoki ularning ekvivalentlari summasiga oshirilgan (kamaytirilgan) joriy qiymatiga teng bo‘ladi.

Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda majburiyatlarni (to‘lovni) pul ko‘rinishida bo‘lmagan mablag‘lar bilan bajarish nazarda tutiladigan shartnomalar bo‘yicha olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi deb tashkilot tomonidan berilgan yoki berilishi lozim bo‘lgan aktivlarning joriy qiymati yoki bajarilgan ishlar va ko‘rsatilgan xizmatlarning joriy qiymati bo‘yicha tan olinadi.

Korxonadan berilgan yoki beriladigan aktivlarning qiymatini belgilash imkoniyati mavjud bo‘lmagan taqdirda, majburiyatlarni (to‘lovni) pul ko‘rinishida bo‘lmagan mablag‘lar bilan bajarishni nazarda tutadigan shartnomalar bo‘yicha tashkilot tomonidan olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi xuddi Shunday tovar-moddiy zaxiralar xarid qilinadigan joriy qiymatdan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Shuni ta’kidlash lozimki, korxonadan tovar-moddiy zaxiralar ayirboshlash yo‘li bilan olinayotganda, tovar-moddiy zaxiralarni xarid qilish bilan bog‘liq bo‘lgan va ularning tannarxiga kiritiladigan xarajatlar amalga oshirilgan taqdirda tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi ushbu xarajatlar summasiga oshiriladi.

Tovar-moddiy zaxiralarni boshqa tovar-moddiy zaxiralarga ayirboshlash uchun berayotgan korxonaning balansidan ular balans qiymati bo‘yicha hisobdan chiqariladi.

Tovar-moddiy zaxiralarni ayirboshlash natijasida olingan tovar-moddiy zaxiralarning tannarxi shakllanishi va berilgan tovar-moddiy zaxiralarning balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko‘rib chiqamiz. Faraz qilaylik, hukumatning muayyan qaroriga asosan dastgohning ishlash samaradorligini oshirish maqsadida korxonaga belgilangan tartibda uning ehtiyot qismini ayirboshlash huquqi berilgan. Ayirboshlashni amalga oshirish maqsadida 17 000 000 so‘m qiymatga ega bo‘lgan ehtiyot qismlar berilgan. Ehtiyot qismlarni ayirboshlash bilan bog‘liq xarajatlar taraflar tomonidan amalga oshirilgan. Ehtiyot qismlarni ayirboshlash bilan bog‘liq xarajatlar quyidagilardan iborat: transport bo‘limi tomonidan ko‘rsatilgan transport xizmatlari – 150 000 so‘m.

To‘rtta holatni (ehtiyot qismlarni xuddi Shunday bo‘lganiga (o‘xshashiga), xuddi shunday bo‘lmaganiga va qo‘shimcha pul mablag‘lari yoki ularning ekvivalentlarini to‘lash (olish) bilan ayirboshlanishidan kelib chiqib) ko‘rib chiqamiz.

1-holat. Ehtiyot qismlarni ayirboshlashda xuddi shunday bo‘lgan ehtiyot qismlar xarid qilindi.

Ehtiyot qismlarni xuddi Shunday bo‘lgan ehtiyot qismlarga ayirboshlash

natijasida balansdan chiqarilishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– ehtiyot qismlarni balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 17 000 000 so‘m;

Kredit: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 17 000 000 so‘m;

– ehtiyot qismlarning ayirboshlashdagi xarajatlar summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 150 000 so‘m;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 150 000 so‘m;

– ayirboshlab olingan ehtiyot qismlar berilayotgan ehtiyot qismlarning balans qiymati va ayirboshlashdagi xarajatlar qo‘shgan holda tannarx bo‘yicha kirim qilinganda:

Debet: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 17 150 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 17 150 000 so‘m

(17 150 000 so‘m = 17 000 000 so‘m + 150 000 000 so‘m).

2-holat. Ehtiyot qismlarni ayirboshlashda xuddi shunday bo‘lmagan ehtiyot qismlarni xarid qilindi. Ehtiyot qismlarning joriy qiymati 17 500 000 so‘mni tashkil etadi.

Ehtiyot qismlarni xuddi shunday bo‘lmagan ehtiyot qismlarga ayirboshlash natijasida balansdan chiqarilishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– ehtiyot qismlarning balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 17 000 000 so‘m;

Kredit: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 17 000 000 so‘m;

– ehtiyot qismlarni ayirboshlashdagi xarajatlar summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 150 000 so‘m;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 150 000 so‘m;

– ayirboshlab olingan ehtiyot qismlar berilayotgan ehtiyot qismlarning joriy qiymati va ayirboshlashdagi xarajatlarni qo‘shgan holda tannarx bo‘yicha kirim qilinganda:

Debet: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 17 650 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 17 650 000 so‘m

(17 650 000 so‘m = 17 500 000 so‘m + 150 000 000 so‘m);

– ehtiyot qismlarni ayirboshlashdan foyda summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 500 000 so‘m;

Kredit: 9320 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishidan foyda” schyoti – 500 000 so‘m

(500 000 so‘m = 17 650 000 so‘m - 17 000 000 - 150 000 so‘m).

3-holat. Ehtiyot qismlarni ayirboshlashda xuddi shunday bo‘lgan ehtiyot qismlarni qo‘shimcha pul mablag‘larini to‘lash bilan xarid qilindi. Ehtiyot qismlarni joriy qiymati 17 300 000 so‘mni tashkil etadi. Qo‘shimcha pul mablag‘lari to‘lovi 300 000 so‘mni tashkil etadi.

Ehtiyot qismlarni xuddi Shunday bo‘lgan ehtiyot qismlarga qo‘shimcha pul mablag‘larini to‘lash bilan ayirboshlash natijasida balansdan chiqarilishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– ehtiyot qismlarni balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 17 000 000 so‘m;

Kredit: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 17 000 000 so‘m;

– ehtiyot qismlarni ayirboshlashdagi xarajatlar summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 150 000 so‘m;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 150 000 so‘m;

– ayirboshlab olingan ehtiyot qismlarni berilayotgan ehtiyot qismlarning joriy qiymati va ayirboshlashdagi xarajatlar hamda qo‘shimcha to‘langan pul mablag‘lari summasini qo‘shgan holda tannarx bo‘yicha kirim qilinganda:

Debet: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 17 750 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishi” schyoti – 17 450 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 300 000 so‘m;

(17 750 000 so‘m = 17 450 000 so‘m + 300 000 000 so‘m);

(17 450 000 so‘m = 17 300 000 so‘m + 150 000 000 so‘m).

– hisob-kitob schyotidan pul mablag‘lari bilan qo‘shimcha to‘lov bilan bog‘liq qarz summasining qoplanishi:

Debet: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 300 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 300 000 so‘m;

– ehtiyot qismlarni ayirboshlashdan foyda summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 300 000 so‘m;

Kredit: 9320 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishidan

foyda” schyoti – 300 000 so‘m

(300 000 so‘m = 17 450 000 so‘m - 17 000 000 - 150 000 so‘m).

4-holat. Ehtiyot qismlarni ayirboshlashda xuddi Shunday bo‘lmagan ehtiyot qismlarni qo‘shimcha pul mablag‘larini olish bilan xarid qilindi. Ehtiyot qismlarni joriy qiymati 17 200 000 so‘mni tashkil etadi. Qo‘shimcha pul mablag‘lari to‘lovi 400 000 so‘mni tashkil etadi.

Ehtiyot qismlarni xuddi shunday bo‘lmagan ehtiyot qismlarga qo‘shimcha pul mablag‘larini olish bilan ayirboshlash natijasida balansdan chiqarilishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– ehtiyot qismlarni balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 17 000 000 so‘m;

Kredit: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 17 000 000 so‘m;

– ehtiyot qismlarni ayirboshlashdagi xarajatlar summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 150 000 so‘m;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 150 000 so‘m;

– ayirboshlab olingan ehtiyot qismlar berilayotgan ehtiyot qismlarning joriy qiymati va ayirboshlashdagi xarajatlar yig‘indisidan qo‘shimcha olingan pul mablag‘lari summasini ayirilgan holda aniqlangan tannarx bo‘yicha kirim qilinganda:

Debet: 1040 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 16 950 000 so‘m;

Debet: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzlari” schyoti – 400 000 so‘m;

Kredit: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti – 17 350 000 so‘m

(16 950 000 so‘m = 17 350 000 so‘m – 400 000 000 so‘m);

(17 350 000 so‘m = 17 200 000 so‘m + 150 000 000 so‘m);

– hisob-kitob schyotiga pul mablag‘lari olish bilan bog‘liq qarz summasining kelib tushushi:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 400 000 so‘m;

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzlari” schyoti – 400 000 so‘m;

– ehtiyot qismlarni ayirboshlashdan foyda summasiga:

Debet: 9220 – “Boshqa aktivlarning chiqib

ketishi” schyoti

– 200 000 so‘m;

Kredit: 9320 – “Boshqa aktivlarning chiqib ketishidan

foyda” schyoti

– 200 000 so‘m

(200 000 so‘m = 17 350 000 so‘m - 17 000 000 - 150 000 so‘m).

10.8. Tovar-moddiy zaxiralar kamomadi yoki yo‘qotilishi natijasida balansdan chiqarilishi

Inventarizatsiya jarayonida kamomadi yoki yo‘qotilishi aniqlangan yetishmaydigan tovar-moddiy zaxiralarning balans qiymati aybdor shaxslar aniqlanishiga qadar 5910 – “Kamomad va qiymatliklarning buzilishidan yo‘qotishlar” schyotida aks ettiriladi.

Inventarizatsiya natijasida aniqlangan tovar-moddiy zaxiralar kamomadi summasi qonunchilik hujjatlarida belgilangan hollarda tabiiy yo‘qolish me‘yorlari chegarasida, shuningdek, kamomadning aniq aybdorlari aniqlanmagan yoki moddiy javobgar shaxslardan undirish imkoniyati bo‘lmagan hollarda, uni moliya-xo‘jalik faoliyati natijalariga hisobdan chiqarish to‘g‘risidagi qaror qabul qilingan hisobot davridagi moliya-xo‘jalik faoliyati natijalariga kiritiladi.

Kamomadning aniq aybdorlari aniqlanmagan yoki moddiy javobgar shaxslardan undirish imkoniyati bo‘lmagan hollarda tovar-moddiy zaxiralar kamomadi bo‘yicha zararlar summasi moliya-xo‘jalik faoliyati natijalariga olib boriladi va buxgalteriya hisobida 9410 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyotining debetida 5910 – “Kamomad va qiymatliklarning buzilishidan yo‘qotishlar” schyoti bilan bog‘langan holda aks ettiriladi.

Aniq aybdor shaxslar aniqlangan hollarda inventarizatsiya natijasida aniqlangan va sinishi (shikastlanishi) yoki buzilishi natijasida yuzaga keladigan tovar-moddiy zaxiralarning kamomadi summasi moddiy javobgar shaxs yoki aybdordan undiriladi. Yetkazilgan zararlarning moddiy javobgar shaxsdan undirish bilan bog‘liq operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish “Inventarizatsiya jarayonida aniqlangan mol-mulk kamomadi va ortiqchasining buxgalteriya hisobi tartibi to‘g‘risidagi nizom”ga muvofiq, amalga oshiriladi.

Inventarizatsiya vaqtida aniqlangan va sinishi yoki buzilishida vujudga keladigan

tovar-moddiy zaxiralarning kamomadi balans qiymati bo'yicha hisobdan chiqariladi.

Aniq aybdor shaxslar aniqlangan hollarda inventarizatsiya natijasida aniqlangan va sinishi (shikastlanishi) yoki buzilishi natijasi yuzaga keladigan tovar-moddiy zaxiralarning kamomadi summasi moddiy javobgar shaxs yoki aybdordan undiriladi.

Ish beruvchining mulkiga yetkazilgan zarar hajmi, zarar uchun xodimning moddiy javobgarlik chegaralari va tartibini aniqlash O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi bilan tartibga solinadi.

Bir oylik o'rtacha ish haqidan oshmaydigan yetkazilgan zarar summasini aybdor xodimdan undirish ish beruvchining farmoyishiga muvofiq, amalga oshiriladi. Farmoyish yetkazilgan zarar aniqlangan kundan boshlab bir oydan kechikmasdan chiqarilishi mumkin. Bunda zarar hajmi inventarizatsiya o'tkazish davrida mazkur joyda amal qilayotgan bozor baholari bo'yicha hisoblanadi.

Agar xodimdan undirilishi lozim bo'lgan yetkazilgan zarar summasi uning o'rtacha oylik ish haqidan yuqori yoki zarar aniqlangan kundan boshlab bir oylik muddat o'tgan bo'lsa, undirish sud orqali amalga oshiriladi.

Ish beruvchining mulki o'g'irlanganda, kam chiqqanda, qasddan yo'qotish yoki qasddan buzish natijasida hamda boshqa hollarda yetkazilgan zarar hajmi bozor qiymati bo'yicha hisoblanadi.

Inventarizatsiya jarayonida aniqlangan tovar-moddiy zaxiralar birligining bozor (joriy) qiymatini hujjatli tasdiqlash uchun korxonaning ixtiyoriga ko'ra quyidagilardan biri foydalanilishi mumkin:

- ishlab chiqaruvchilar va ularning rasmiy dilerlari, tovar-xomashyo birjalari, ko'chmas mulk birjalaridan yozma shaklda olingan tovar-moddiy zaxiralar o'xshash birligining joriy qiymati (narxi) to'g'risidagi ma'lumotlar;

- xarid qilish sanasida (tasdiqlovchi hujjat mavjud bo'lganida) erkin almashtiriladigan valutada tovar-moddiy zaxiralar birligining tannarxi to'g'risida ma'lumotlar, bunda xorijiy valutar kurslarining O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan kamomad aniqlangan sanasi va tovar-moddiy zaxiralarning tegishli birligini xarid qilish sanasida belgilangan so'mga nisbati sifatida belgilanadigan hisob-kitob koeffitsiyenti qo'llanadi;

- tegishli davlat organlaridagi mavjud bo'lgan narxlar darajasi to'g'risidagi ma'lumotlar;

- qayta baholashni o'tkazish davrida ommaviy axborot vositalari va maxsus adabiyotlarda chop etilgan narxlar darajasi to'g'risidagi ma'lumotlar;

- baholovchining tovar-moddiy zaxiralar tegishli birligining joriy qiymati

to'g'risidagi hisoboti.

Tovar-moddiy zaxiralarning kamomadi yoki yo'qotilishi aniqlanganda, balansdan chiqarilishini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misolda ko'rib chiqamiz. Tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiyasini o'tkazish natijasida qiymati 600 000 so'm bo'lgan ehtiyot qismlarning kamomadi mavjudligi aniqlandi.

Ehtiyot qismlarni kamomadi natijasida hisobdan chiqarish korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

*Debet: 5910 – “Kamomad va qiymatliklarning
buzilishidan yo'qotishlar” schyoti – 600 000 so'm;*

Kredit: 1030 – “Ehtiyot qismlar” schyoti – 600 000 so'm.

Ehtiyot qismlarning kamomadi summasini moddiy javobgar shaxsdan undirish bilan bog'liq operatsiyalar asosiy vositalarnikiga o'xshash tarzda amalga oshiriladi.

11-§. Inventar va xo'jalik jihozlari hisobga olishning xususiyatlari

Inventar va xo'jalik jihozlari tarkibiga quyidagi mezonlardan biriga javob beradigan aktivlar kiritiladi:

- xizmat muddati bir yildan oshmaydigan;
- xizmat muddatidan qat'i nazar xarid qilish paytida qiymati bir birlik (komplekt) uchun O'zbekiston Respublikasida belgilangan bazaviy hisoblash miqdorining ellik baravarigacha miqdorda bo'lgan aktivlar. Korxonah rahbari hisob siyosatida aktivlarni inventar va xo'jalik jihozlari tarkibida hisobga olish uchun qiymatining bundan past chegarasini belgilash huquqiga ega.

Buyumlar qiymatining eng past chegarasini o'rnatishda, ularni inventar va xo'jalik anjomlari tarkibida hisobga olish uchun, korxonah rahbarlari tarmoq xususiyatlariga (mashinasozlik, qurilish, savdo, aloqa va shu kabilar), korxonah ishchilar soni bo'yicha o'lchamiga (mikrofirma, kichik korxonah, yirik korxonah va shu kabilar), korxonahning xo'jalik operatsiyalari xususiyatlariga asoslanishlari mumkin. Korxonah rahbari buyumlarni inventar va xo'jalik anjomlari tarkibida hisobga olish uchun ular qiymatining eng kam chegarasini belgilashda korxonahning o'ziga xos xususiyatlariga asoslanishi mumkin. Masalan, korxonahning 2021-yil uchun hisob siyosatining “Tovar-moddiy zaxiralar” bo'limida “tovar-moddiy zaxiralar sifatida hisobga olingan inventar va xo'jalik anjomlari tarkibiga quyidagi mezonlardan biriga javob beradigan moddiy aktivlar kiritiladi: 1) xizmat muddati bir yildan kam bo'lgan; 2) xizmat muddatidan qat'i nazar xarid qilish paytida qiymati bir birlik (komplekt) uchun O'zbekiston Respublikasida belgilangan bazaviy hisoblash miqdorining o'ttiz

baravarigacha miqdorda bo‘lgan aktivlar”.

Shuningdek, xizmat muddati hamda qiymatidan qat’i nazar inventar va xo‘jalik jihozlari tarkibiga quyidagilar kiritiladi:

- maxsus asboblardan va moslamalar (muayyan buyumlarni seriyali va ommaviy ishlab chiqarish yoki yakka tartibdagi buyurtmani tayyorlash uchun mo‘ljallangan maqsadli asboblardan va moslamalar). Bunda maxsus asboblardan va moslamalar tarkibiga asbob-uskunalar, shtamplar, press-shakllar, prokat o‘tkazuvchi vallardan, moslama uskunalarini modellari, opoklar, andozalar va boshqa turli maxsus asboblardan va moslamalar kiradi;

- maxsus va sanitariya kiyimlari, maxsus poyabzal. Maxsus va sanitariya kiyimlari, maxsus poyabzal tarkibiga saqlovchi moslamalar, kombinezonlar, kostyumlar, kurtkalar, shimlar, xalatlar, jun po‘stinlar, har xil poyabzallar, qo‘lqoplar, ko‘zoynaklar, respiratorlar, boshqa turli maxsus va sanitariya kiyimlari hamda maxsus poyabzal kiradi;

- ko‘rpa–To‘shaklar;

- kantseyariya ashyolari (kalkulatorlar, stol jihozlari va hokazo);

- oshxona inventari, shuningdek, oshxona choyshablari;

- barpo etish xarajatlari qurilish-montaj ishlarining tannarxiga kiritiladigan vaqtinchalik (notitul) inshootlar, moslamalar va qurilmalar;

- foydalanish muddati bir yildan kam bo‘lgan almashtiriladigan uskunalar;

- ovlash qurollari (trallar, yoyma to‘rlar, to‘rlar, jihozlar va hokazo).

Bunda maxsus asboblardan va moslamalar tarkibiga quyidagilar kiradi: asbob-uskunalar, shtamplar, press-shakllar, prokat o‘tkazuvchi vallardan, moslama uskunalarini modellari, opoklar, andozalar va boshqa turli maxsus asboblardan va moslamalar.

Maxsus va sanitariya kiyimlari, maxsus poyabzal tarkibiga quyidagilar kiradi: saqlovchi moslamalar, kombinezonlar, kostyumlar, kurtkalar, shimlar, xalatlar, jun po‘stinlar, har xil poyabzallar, qo‘lqoplar, ko‘zoynaklar, shlemlar, protivagazlar, respiratorlar, boshqa turli maxsus va sanitariya kiyimlari, maxsus poyabzal.

Bundan tashqari korxonalarining ishchi va xodimlari “Xodimlar uchun maxsus kiyim, maxsus poyabzal va boshqa yakka tartibda himoyalash vositalarini tekin berishning Namunaviy me‘yorlari” ga muvofiq, maxsus kiyim, maxsus poyabzal va yakka tartibda himoyalashning boshqa vositalari bilan tekin ta‘minlashi lozim.

Inventar va xo‘jalik jihozlari buxgalteriya hisobining birligi korxonadan tomonidan mustaqil ravishda, ular to‘g‘risida to‘liq va ishonchli ma‘lumotlarni shakllantirish hamda ularning mavjudligi va harakati ustidan lozim darajada nazoratni ta‘minlash

maqsadida belgilanadi. Inventar va xo‘jalik jihozlarning xususiyatlari, ularni xarid qilish va ulardan foydalanish tartibiga bog‘liq holda inventar va xo‘jalik jihozlarning birligi ularning turi, nomenklatura raqami, turkum, bir turdagi guruh va hokazo bo‘lishi mumkin.

21-sonli BHMSga muvofiq, :

– *1080 – “Inventar va xo‘jalik jihozlari” schyotida* korxonada mulk egaligida, xo‘jalik yuritishga yoki tezkor boshqarishda bo‘lgan inventar va xo‘jalik jihozlari (inventarlar, asboblar, xo‘jalik jihozlari va boshqa mehnat vositalari)ning mavjudligi va harakati hisobga olinadi. Korxonalar mustaqil ravishda inventarlar, asboblar va xo‘jalik jihozlari hisobga oluvchi schyotlarni ularning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatidagi o‘rni va roliga qarab ochishi mumkin;

– *balansdan tashqari 002 – “Mas‘ul saqlashga qabul qilingan tovar-moddiy qiymatliklari” schyotida* korxonaga tegishli bo‘lmagan, biroq uning foydalanishida yoki ixtiyorida bo‘lgan inventar va xo‘jalik jihozlari, shartnomada nazarda tutilgan bahoda yoki uning egasi bilan kelishilgan bahoda hisobga olinadi;

– *balansdan tashqari 014 – “Foydalanishdagi inventar va xo‘jalik jihozlari” schyotida* foydalanishdagi inventar va xo‘jalik jihozlarning mavjudligi va harakati to‘g‘risidagi axborotlarni umumlashtirish uchun mo‘ljallangan.

Inventar va xo‘jalik jihozlari foydalanishga berish vaqtida ularning qiymati to‘liq ishlab chiqarish xarajatlari yoki davr xarajatlariga olib boriladi va bir vaqtning o‘zida balansdan tashqari 014 – “Foydalanishdagi inventar va xo‘jalik jihozlari” schyotida aks ettiriladi.

Inventar va xo‘jalik jihozlari keyinchalik foydalanish (ishlatish)ga yaroqsiz bo‘lgan holda ularning balansdan tashqari 014 – “Foydalanishdagi inventar va xo‘jalik jihozlari” schyotidan hisobdan chiqarilishi tegishli tartibda rasmiylashtirilgan hisobdan chiqarish dalolatnomasi asosida amalga oshiriladi.

Foydalanishdagi inventar va xo‘jalik jihozlarning saqlanishini ta‘minlash maqsadida balansdan tashqari 014 – “Foydalanishdagi inventar va xo‘jalik jihozlari” schyoti bo‘yicha analitik hisob yakka tartibda foydalanuvchilar va sexlar omborlari oralig‘ida yuritiladi.

11.1. Inventar va xo‘jalik jihozlari bo‘yicha operatsiyalar hisobi

Inventar va xo‘jalik jihozlari tan olish, balans qiymatini baholash, inventar va xo‘jalik jihozlari tannarxiga kiritiladigan xarajatlarni belgilash, inventar va xo‘jalik jihozlari qiymatini sotish (baholash)ning sof qiymatiga qadar kamaytirish, ularning

inventarizatsiya o'tkazish va chiqib ketishidan moliyaviy natijalarni aniqlash hamda buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirish tovar-moddiy zaxiralarning tarkibiy qismi sifatida yuqoridagi paragraflarda nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi.

Korxonada mulk egaligida xo'jalik yuritish yoki tezkor boshqarishda bo'lgan inventar va xo'jalik jihozlari haqiqiy tannarxi yoki sotishning sof qiymatidan eng kam qiymat bo'yicha baholanib, ya'ni o'rnatilgan tartibda hisoblangan xarid qilish yoki ishlab chiqarishning haqiqiy xarajatlari summasida buxgalteriya hisobiga qabul qilinadi.

Inventar va xo'jalik jihozlari bevosita korxonaning o'zida (o'zining kuchlari bilan) ishlab chiqarilgan hollarda, ularni ishlab chiqarish bo'yicha xarajatlar oldindan ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga oluvchi (2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish”, 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” va hokazo) tegishli schyotlarda guruhlanadi. Inventar va xo'jalik jihozlarini ishlab chiqarish bo'yicha ishlarning tugallanishi korxonadan tomonidan belgilangan shakldagi inventar va xo'jalik jihozlarini ishlab chiqarish bo'yicha ishlarning bajarilishi to'g'risidagi dalolatnoma bilan tasdiqlanishi kerak.

Inventar va xo'jalik jihozlarini foydalanishga topshirishda ularning qiymati vazifasiga qarab ishlab chiqarish xarajatlari yoki davr xarajatlariga to'liq hisobdan chiqarilib, keyin tashkilot tomonidan oddiy shakl bo'yicha (bir tomonlama tartibda), tannarxi bo'yicha nomlar (nomenklatura raqamlari) yoki guruhlar (yiriklashtirilgan komplektlar) kesimida tezkor miqdoriy hisob yuritiladi, bunda foydalanishga kelib tushish sanasi (oy, yil), foydalanish joyi (bo'linmalar bo'yicha) va ulardan foydalanish muddati mobaynida moddiy javobgar shaxslar ko'rsatiladi.

Inventar va xo'jalik jihozlarining qiymatini ularni foydalanishga berish paytida to'liq ishlab chiqarish xarajatlari yoki davr xarajatlariga hisobdan chiqarishda, foydalanishdagi inventar va xo'jalik jihozlarining keyinchalik saqlanishini ta'minlash maqsadida ularning hisobini sex omborxilari va alohida foydalanuvchilar bo'yicha balansdan tashqari schyotlarda yuritish lozim.

21-sonli BHMSga muvofiq, inventar va xo'jalik jihozlarini foydalanishga berish buxgalteriya hisobida inventar va xo'jalik jihozlarini xarid qilish va (yoki) ishlab chiqarish bilan bog'liq haqiqiy xarajatlar summasi (haqiqiy tannarx bo'yicha) xarajatlarni hisobga oluvchi schyotlarda aks ettiriladi va quyidagi yozuvlar amalga oshiriladi:

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti;

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti;

Debet: 2510 – “Umumishlab chiqarish harajatlari” schyoti;

Debet: 2710 – “Xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklar” schyoti;

Debet: 9410 – “Sotish xarajatlari” schyoti;

Debet: 9420 – “Ma‘muriy xarajatlar” schyoti;

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti;

Kredit: 1080 – “Inventar va xo‘jalik jihozlari” schyoti.

Bir vaqtning o‘zida foydalanishda bo‘lgan inventar va xo‘jalik jihozlari saqlanishini nazorat qilish maqsadida balansdan tashqari schyotda quyidagi yozuv amalga oshiriladi:

debet balansdan tashqari 014 – “Foydalanishdagi inventar va xo‘jalik jihozlari” schyoti – balansdan tashqari hisobga olishga o‘tkazilgan inventar va xo‘jalik jihozlari summasiga.

Inventar va xo‘jalik jihozlarini balansdan tashqari 014 – “Foydalanishdagi inventar va xo‘jalik jihozlari” schyotida hisobga olish oddiy shakl (bir tomonlama tartibda) inventar va xo‘jalik jihozlarining nomi (nomenklatura raqami) yoki ularning guruhi (yiriklashtirilgan komplektlar kesimida, foydalanishga kelib tushgan sanasi (oy, yil)ni ko‘rsatish bilan xarid qilish (ishlab chiqarish)ning haqiqiy tannarxi bo‘yicha, foydalanish joyi (tarkibiy bo‘linmalar bo‘yicha) va moddiy javobgar shaxslar bo‘yicha yuritiladi.

Odatda, analitik hisob inventar va xo‘jalik jihozlari harakati hisobi bo‘yicha kerakli ma‘lumotlarni o‘z vaqtida olish imkoniyatini ta‘minlab bera oladigan aylanmalar qaydnomalari shaklida daftarlarda yoki elektron shakllarda yuritiladi.

Inventar va xo‘jalik jihozlarini foydalanishga berishni buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Inventar va xo‘jalik jihozlari sifatida hisobga olingan quyidagi buyumlar foydalanishga berildi:

– dastgohlarni joriy ta‘mirlashda (sozlash uchun) ishlatiladigan asbob-uskuna tannarxi – 3 000 000 so‘m;

– ishlab chiqarishda yong‘in xavfsizli buyumlari tannarxi – 1 000 000 so‘m;

– ta‘mirlash ustaxonasiga maxsus kiyimlar tannarxi – 2 000 000 so‘m;

– korxonaga qoshidagi maktabgacha ta‘lim muassasasiga ko‘rpa-To‘shak tannarxi – 3 500 000 so‘m;

– korxonaga buxgalteriyasiga yozuv chizuv jihozlari (kalkulyatorlar, stol ustiga qo‘yiladigan asboblardan va hokazolar) tannarxi – 500 000 so‘m;

Inventar va xo‘jalik jihozlarni foydalanishga berish buxgalteriya hisobi quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 3 000 000 so‘m;

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 2 000 000 so‘m;

*Debet: 2510 – “Umumishlab chiqarish
harajalari” schyoti – 1 000 000 so‘m;*

*Debet: 2710 – “Xizmat ko‘rsatuvchi
xo‘jaliklar” schyoti – 3 500 000 so‘m;*

Debet: 9420 – “Ma‘muriy xarajatlar” schyoti – 500 000 so‘m;

Kredit: 1080 – “Inventar va xo‘jalik jihozlari” schyoti – 10 000 000 so‘m.

Bir vaqtning o‘zida, balansdan tashqari hisobga olishga o‘tkazilgan inventar va xo‘jalik jihozlari summasiga:

*debet balansdan tashqari 014 – “Foydalanishdagi inventar
va xo‘jalik jihozlari” schyoti – 10 000 000 so‘m.*

Agar inventar va xo‘jalik jihozlarining qiymati bir birlik (komplekt) uchun xarid qilish paytidagi bazaviy hisoblash miqdorining o‘n baravaridan ortiq bo‘lsa, tashkilot ularni foydalanishga berishda ushbu inventar va xo‘jalik jihozlarining qiymatini muddati kechiktirilgan xarajatlarga kiritishi mumkin. Bunda kechiktirilgan xarajatlarni kamaytirish, ya‘ni ularni xarajatlarga hisobdan chiqarish quyidagi usullardan birini qo‘llash orqali amalga oshiriladi:

– qiymatni ishlab chiqarilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) hajmiga mutanosib ravishda hisobdan chiqarish;

– qiymatni teng me‘yorda (to‘g‘ri chiziqli) hisobdan chiqarish.

Inventar va xo‘jalik jihozlarining qiymatini xarajatlarga hisobdan chiqarish usullaridan birini qo‘llash inventar va xo‘jalik jihozlaridan foydalanish muddati mobaynida amalga oshiriladi. Inventar va xo‘jalik jihozlari qiymatining ularni foydalanishga berishda hisobdan chiqarish tartibi, shuningdek, ularning qiymatini xarajatlarga kiritishning foydalanilayotgan usuli tashkilotning hisob siyosatida aks ettirilishi lozim.

Qiymatni ishlab chiqarilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) hajmiga mutanosib ravishda hisobdan chiqarish usuli. Qiymatni ishlab chiqarilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) hajmiga mutanosib ravishda hisobdan chiqarish usuli har bir muayyan yildagi inventar va xo‘jalik jihozlarining mahsulotlarini hisobga olishga asoslangan. Mazkur usul bo‘yicha har yillik xarajatlar summasini hisob-kitob qilish uchun foydalanish muddatidagi umumiy baholangan mahsulotlar yig‘indisini va mazkur muayyan yildagi mahsulotlarni aniqlash lozim. Mahsulot sifatida ishlab chiqariladigan mahsulot birliklari soni, ishlangan soatlar soni va boshqalar olinishi mumkin.

Qiymatni ishlab chiqarilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) hajmiga mutanosib

ravishda hisobdan chiqarish usulida kechiktirilgan xarajatlar summasini hisobdan chiqarish hisobot davrida ishlab chiqarilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) hajmining natural ko'rsatkichidan va inventar hamda xo'jalik jihozlari tannarxining ko'rsatilgan inventar va xo'jalik jihozlarini foydali ishlatishning butun kutilayotgan muddatida mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarishning taxmin qilinayotgan hajmiga nisbatidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

Foydali ishlatish muddati ishlab chiqariladigan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) miqdori bilan bevosita bog'liq bo'lgan inventar va xo'jalik jihozlari (masalan, shtamplar, press-shakllar, prokatlarni o'tkazuvchi valkilar va hokazolar) uchun qiymatni ishlab chiqarilgan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) hajmiga mutanosib ravishda hisobdan chiqarish usulini qo'llash tavsiya etiladi.

Inventar va xo'jalik jihozlari foydalanishga berilganda, ularning qiymatini kechiktirilgan xarajatlarga kiritishini va tegishli hisobot davrlarida qiymatni ishlab chiqarilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) hajmiga mutanosib ravishda hisobdan chiqarish usulini qo'llash bilan xarajatlarga olib borilishi buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Inventar va xo'jalik jihozlari sifatida hisobga olingan dastgohlarni joriy ta'mirlashda (sozlash uchun) ishlatiladigan asbob-uskuna foydalanishga berildi. Asbob-uskunaning umumiy ishlaydigan soati 5 000 soatni, tannarxi 3 000 000 so'mni tashkil etadi. Hisobot davrida 100 soat ishlashi kerak. Hisob siyosatida tegishli hisobot davrlarida inventar va xo'jalik jihozlarining qiymatni ishlab chiqarilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) hajmiga mutanosib ravishda hisobdan chiqarish usulini qo'llash bilan xarajatlarga olib borilishi nazarda tutilgan.

Inventar va xo'jalik jihozlari sifatida mazkur asbob-uskunaning qiymati xarajatlarga olib boriladigan summasini hisoblash tartibini ko'rib chiqamiz.

Bajarilgan ish hajmining bir birligi, ya'ni har bir soatga to'g'ri keladigan xarajatlar summasini aniqlaymiz. Har bir soatga to'g'ri keladigan xarajatlar summasi 600 so'mni ($3\,000\,000\text{ so'm} / 5\,000\text{ soat}$) tashkil etadi.

Qiymatni ishlab chiqarilgan mahsulot (ishlar, xizmatlar) hajmiga mutanosib ravishda hisobdan chiqarish usulini qo'llash bilan hisobot davrida inventar va xo'jalik jihozlari sifatida mazkur asbob-uskunaning qiymati xarajatlarga olib boriladigan summasi 60 000 so'm ($100\text{ soat} \times 600\text{ so'm}$)ga teng bo'ladi.

Inventar va xo'jalik jihozlari foydalanishga berilganda, ularning qiymati kechiktirilgan xarajatlarga kiritilishi va tegishli hisobot davrlarida xarajatlarga olib borilishi korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– inventar va xo‘jalik jihozlarining qiymati kechiktirilgan xarajatlarga hisobdan chiqarilganda:

Debet: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan

xarajatlar” schyoti – 3 000 000 so‘m;

Kredit: 1080 “Inventar va xo‘jalik jihozlari” schyoti – 3 000 000 so‘m;

– hisobot davrida kechiktirilgan xarajatlar tegishli xarajatlar tarkibiga qo‘shilishi:

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 60 000 so‘m;

Kredit: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 60 000 so‘m.

Qiymatni teng me‘yorda (to‘g‘ri chiziqli) hisobdan chiqarish usuli. Qiymatni teng me‘yorda (to‘g‘ri chiziqli) hisobdan chiqarish usulining mohiyati shundaki, bunda xarajatlar teng maromda, inventar va xo‘jalik jihozlarini foydali ishlatish muddati mobaynida ularning qiymatidan kelib chiqqan holda teng ulushlarda hisoblanadi. Mazkur usulga muvofiq, inventar va xo‘jalik jihozlarining qiymati uning xizmat muddati davomida tegishli xarajatlarga teng me‘yorda hisobdan chiqariladi (taqsimlanadi). Usul xarajatlarni hisobdan chiqarish me‘yori foydali xizmat muddatining davom etish muddatiga bog‘liqligiga asoslangan. Har bir davr uchun hisobdan chiqariladigan xarajatlar summasi inventar va xo‘jalik jihozlarning qiymatni ulardan foydalanilgan hisobot davrlari soniga bo‘lish yo‘li bilan hisoblanadi.

Qiymatni teng me‘yorda (to‘g‘ri chiziqli) hisobdan chiqarish usulda hisobdan chiqarish inventar va xo‘jalik jihozlarining tannarxidan hamda ushbu inventar va xo‘jalik jihozlarining foydali xizmat muddatini hisobga olgan holda hisoblab chiqarilgan me‘yorlardan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

Jismoniy eskirishi ishlab chiqariladigan mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) miqdori bilan bevosita bog‘liq bo‘lmagan inventar va xo‘jalik jihozlari (masalan moslama uskunalari, andozalar, nazorat qilish-sinov o‘tkazishi jihozlari va hokazolar) uchun qiymatni teng maromli tarzda hisobdan chiqarish usulini qo‘llash tavsiya etiladi.

Inventar va xo‘jalik jihozlari foydalanishga berilganda, ularning qiymatini kechiktirilgan xarajatlarga kiritishini va tegishli hisobot davrlarida qiymatni teng maromli (to‘g‘ri chiziqli) ravishda hisobdan chiqarish usulini qo‘llash bilan xarajatlarga olib borilishi buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Inventar va xo‘jalik jihozlari sifatida hisobga olingan ishlab chiqarishda yong‘in xavfsizligi buyumi (suv nasosi) foydalanishga berildi. Yong‘in xavfsizligi buyumi (suv nasosi)ning tannarxi 4 000 000 so‘mni va foydali xizmat muddati 20 oyni tashkil etadi. Hisob siyosatida tegishli hisobot davrlarida inventar va xo‘jalik jihozlarining qiymatni teng me‘yorda (to‘g‘ri chiziqli)

hisobdan chiqarish usulini qo'llash bilan xarajatlarga olib borilishi nazarda tutilgan.

Inventar va xo'jalik jihozlari sifatida mazkur yong'in xavfsizligi buyumi (suv nasosi)ning qiymati xarajatlarga olib boriladigan summasini hisoblash tartibini ko'rib chiqamiz.

Eng avvalo, hisobdan chiqariladigan xarajatlar me'yorini aniqlaymiz. Hisobdan chiqariladigan xarajatlar me'yori 5 % (100 % / 20)ni tashkil etadi.

Foydalanishning birinchi oyida hisobdan chiqariladigan xarajatlar summasini yong'in xavfsizligi buyumi (suv nasosi)ning qiymatidan kelib chiqib, 200 000 so'm (4 000 000 so'm x 5 / 100) qilib aniqlanadi va keyingi oylar uchun Shu zaylda davom ettiriladi.

Yong'in xavfsizligi buyumi (suv nasosi)ning qiymati xarajatlarga olib boriladigan summasini hisoblash jadvali

Hisobdan chiqariladigan oylar	Hisobdan chiqariladigan qiymat	Har oyda hisobdan chiqariladigan xarajatlar summasi	Hisobdan chiqarilgan summa
1-oy	4 000 000	$(4\ 000\ 000 \times 5 / 100) = 200\ 000$	200 000
2-oy	4 000 000	$(4\ 000\ 000 \times 5 / 100) = 200\ 000$	400 000
3-oy	4 000 000	$(4\ 000\ 000 \times 5 / 100) = 200\ 000$	600 000
4-oy	4 000 000	$(4\ 000\ 000 \times 5 / 100) = 200\ 000$	800 000
5-oy	4 000 000	$(4\ 000\ 000 \times 5 / 100) = 200\ 000$	1 000 000
6-oy	4 000 000	$(4\ 000\ 000 \times 5 / 100) = 200\ 000$	1 200 000
7-oy	4 000 000	$(4\ 000\ 000 \times 5 / 100) = 200\ 000$	1 400 000
8-oy	4 000 000	$(4\ 000\ 000 \times 5 / 100) = 200\ 000$	1 600 000
9-oy	4 000 000	$(4\ 000\ 000 \times 5 / 100) = 200\ 000$	1 800 000
10-oy	4 000 000	$(4\ 000\ 000 \times 5 / 100) = 200\ 000$	2 000 000
11-oy	4 000 000	$(4\ 000\ 000 \times 5 / 100) = 200\ 000$	2 200 000
12-oy	4 000 000	$(4\ 000\ 000 \times 5 / 100) = 200\ 000$	2 400 000
13-oy	4 000 000	$(4\ 000\ 000 \times 5 / 100) = 200\ 000$	2 600 000
14-oy	4 000 000	$(4\ 000\ 000 \times 5 / 100) = 200\ 000$	2 800 000
15-oy	4 000 000	$(4\ 000\ 000 \times 5 / 100) = 200\ 000$	3 000 000

Hisobdan chiqariladigan oylar	Hisobdan chiqariladigan qiymat	Har oyda hisobdan chiqariladigan xarajatlar summasi	Hisobdan chiqarilgan summa
16-oy	4 000 000	$(4\,000\,000 \times 5 / 100) = 200\,000$	3 200 000
17-oy	4 000 000	$(4\,000\,000 \times 5 / 100) = 200\,000$	3 400 000
18-oy	4 000 000	$(4\,000\,000 \times 5 / 100) = 200\,000$	3 600 000
19-oy	4 000 000	$(4\,000\,000 \times 5 / 100) = 200\,000$	3 800 000
20-oy	4 000 000	$(4\,000\,000 \times 5 / 100) = 200\,000$	4 000 000

Inventar va xo‘jalik jihozlari foydalanishga berilganda, ularning qiymati kechiktirilgan xarajatlarga kiritishi va tegishli hisobot davrlarida xarajatlarga olib borilishi korxonaning buxgalteriya hisobi quyidagicha aks ettiriladi:

– inventar va xo‘jalik jihozlarining qiymatini kechiktirilgan xarajatlarga hisobdan chiqarilganda:

Debet: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan

Xarajatlar” schyoti – 4 000 000 so‘m;

Kredit: 1080 – “Inventar va xo‘jalik jihozlari” schyoti – 4 000 000 so‘m;

– hisobot davrida kechiktirilgan xarajatlar tegishli xarajatlar tarkibiga qo‘shilishi:

Debet: 2510 – “Umumishlabchiqarish

xarajalari” schyoti – 200 000 so‘m;

Kredit: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan

xarajatlar” schyoti – 200 000 so‘m.

Agar mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish muddatidan avval to‘xtatilgan va uni korxonada tiklash kutilmayotgan bo‘lsa, u holda kechiktirilgan xarajatlarni hisobga oluvchi schyotlarda hisobga olinadigan inventar va xo‘jalik jihozlarining qoldiq qiymati (3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyotidagi inventar va xo‘jalik jihozlari qiymatining hisobdan chiqarilmagan miqdori qoldig‘i) korxonaning moliyaviy natijalariga boshqa operatsion xarajatlar sifatida hisobdan chiqariladi.

Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish muddatidan oldin to‘xtatilganda, 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyotidagi inventar va xo‘jalik jihozlari qiymatining hisobdan chiqarilmagan miqdori qoldig‘ini hisobdan chiqarish bilan bog‘liq operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonada mahsulot ishlab chiqarish muddatidan oldin to‘xtatilgan. Foydalanishda bo‘lgan inventar va xo‘jalik jihozlari (maxsus kiyim

va poyabzallar)ni foydalanishga berilayotganda, qiymati kechiktirilgan xarajatlarni hisobga oluvchi schyotlar (3200)ga, ya'ni 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyotiga hisobdan chiqarilgan. Mazkur inventar va xo‘jalik jihozlari (maxsus kiyim va poyabzallar)ning hisobdan chiqarilmagan xarajatlari (3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyotidagi qoldig‘i) summasi 800 000 so‘mni tashkil etgan.

Mahsulotlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish muddatidan oldin to‘xtatilganda foydalanishda bo‘lgan jihozlari (maxsus kiyim va poyabzallar)ning hisobdan chiqarilmagan xarajatlari (kechiktirilgan xarajatlar tarkibidagi qoldig‘i) summasi davr xarajatlari tarkibiga boshqa operatsion xarajatlar sifatida hisobdan chiqarish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajalar” schyoti – 800 000 so‘m;

*Kredit: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan
xarajatlar” schyoti – 800 000 so‘m.*

Korxonaning tarkibiy bo‘linmalariga berilgan inventar va xo‘jalik jihozlari korxonada har bir tarkibiy bo‘linma uchun ochiladigan maxsus kartochkalarda hisobga olinadi. Maxsus kartochkalarda inventar va xo‘jalik jihozlarining berilishi va qaytarilishi, shuningdek, yaroqsiz holga kelib qolgan inventar va xo‘jalik jihozlarini topshirish aks ettiriladi.

Inventar va xo‘jalik jihozlarini foydalanishga berish va ularning omborga qaytarilishi tezkor (miqdoriy) hisobini tashkil etishning bir nechta variantlarini qo‘llash ham mumkin:

a) **birinchi variantda** – inventar va xo‘jalik jihozlarining harakati bo‘yicha operatsiyalarni rasmiylashtirish boshlang‘ich hujjatlar bilan amalga oshiriladi:

– inventar va xo‘jalik jihozlari korxonada omboridan tarkibiy bo‘linmaning ombori (maxsus saqlash joyi)ga kelib tushishi talabnoma yoki limit kartasi yozish bilan rasmiylashtiriladi;

– inventar va xo‘jalik jihozlarining tarkibiy bo‘linmaning ombori (maxsus saqlash joyi)dan korxonada omboriga qaytarilishi yuk xati tuzish yoki limit kartasiga yozuvlar bilan rasmiylashtiriladi;

– yaroqsiz holga kelib qolgan va eskirgan inventar va xo‘jalik jihozlari metallalom, chiqindi, o‘tin va hokazo ko‘rinishida tarkibiy bo‘linmaning ombori (maxsus saqlash joyi)dan topshirish yuk xati bilan rasmiylashtiriladi;

b) **ikkinchi variantda** – tarkibiy bo‘linmaning ombori (maxsus saqlash joyi) ishchilari korxonada omboridan yaroqsiz holga kelib qolgan va eskirgan inventar va xo‘jalik jihozlarini yaroqlilariga donama-dona (birga bir) ayirboshlaydilar va bu

tarkibiy bo‘linmaning ombori (maxsus saqlash joyi)dagi inventar va xo‘jalik jihozlari zaxirasining umumiy miqdori o‘zgarishiga olib kelmaydi. Shuning uchun bu holda inventar va xo‘jalik jihozlarini berishga boshlang‘ich hujjatlar rasmiylashtirilmaydi. Ayirboshlash inventar va xo‘jalik jihozlaridan yaxshi holatda foydalanish sababli chiqib ketishi (hisobdan chiqarilishi)dalolatnomasiga asosan amalga oshiriladi.

Ikkinchi variantda foydalanishdagi inventar va xo‘jalik jihozlarini korxonada omboridan tarkibiy bo‘linmaning ombori (maxsus saqlash joyi)ga yoki tarkibiy bo‘linmaning ombori (maxsus saqlash joyi)dan korxonada omboriga chiqarish (berish) yoki kirim qilishning boshlang‘ich hujjatlari tarkibiy bo‘linmaning ombori (maxsus saqlash joyi)dagi mazkur qiymatliklarning zaxiralarini miqdori o‘zgarishiga olib keladigan operatsiyalar bo‘yichagina rasmiylashtiriladi.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan variant (ikkinchi variant)ni ombor va asbob-uskunalar xo‘jaligi tizimi yaxshi tashkil etilgan, shuningdek, hisobga olish va nazorat qilish ishlari yetarli darajada yo‘lga qo‘yilgan korxonalarda tatbiq etish tavsiya qilinadi.

Inventar va xo‘jalik jihozlarining tarkibiy bo‘linmaning ombori (maxsus saqlash joyi)dan ish joylariga bir oydan ko‘proq muddatga berilishi texnologik kartalarga muvofiq, amalga oshiriladi. Inventar va xo‘jalik jihozlarining dastlabki berilishi ustaning talabnomasiga asosan amalga oshiriladi va shaxsiy kartochkalar rasmiylashtiriladi. Shaxsiy kartochkalar inventar va xo‘jalik jihozlarini oluvchi har bir ish joyiga, har bir sozlovchi yoki ishchiga bir nusxadan ochiladi. Ishchi shaxsiy kartochkaga olgan asbob-uskunasi uchun imzo chekadi.

Tarkibiy bo‘linmaning ombori (maxsus saqlash joyi)dan keyinchalik yaxshi holatda eskirgan inventar va xo‘jalik jihozlarining o‘rniga foydalanishga yaroqli holda bo‘lganlarga donama-dona (birga-bir) berilishi boshlang‘ich hujjatlar bilan rasmiylashtirilmaydi yoki ishchining shaxsiy kartochkasida quyidagi yozuvlar bilan rasmiylashtiriladi: tarkibiy bo‘linma ombori (maxsus saqlash joyi)ning ishchisi foydalanishga yaroqsiz holda bo‘lgan inventar va xo‘jalik jihozlarini qabul qilib olganligi to‘g‘risida imzo chekadi, ishchi esa olgan sanasini ko‘rsatgan holda foydalanishga yaroqli holda bo‘lgan inventar va xo‘jalik jihozlarini olganligi to‘g‘risida imzo chekadi. Foydalanishga yaroqli holda bo‘lgan inventar va xo‘jalik jihozlarini foydalanishga yaroqsiz holda bo‘lganlariga ayirboshlash faqat inventar va xo‘jalik jihozlaridan yaxshi holatda foydalanish sababli chiqib ketishi (hisobdan chiqarilishi)dalolatnomasiga taqdim etilganda, amalga oshiriladi.

Foydalanishga yaroqli holda bo‘lgan inventar va xo‘jalik jihozlarini

foydalanishga yaroqsiz holda bo'lganlarini qaytarib topshirmasdan berish yoki muddatidan oldin yoki foydalanish qoidalarining buzilishi oqibatlarida foydalanishga yaroqsiz holga kelgan inventar va xo'jalik jihozlariga ayirboshlash talabnomaga asosan amalga oshiriladi. Ishchining shaxsiy kartochkasida foydalanishga yaroqsiz holda bo'lgan inventar va xo'jalik jihozlarining topshirilganligi va foydalanishga yaroqli holda bo'lgan inventar va xo'jalik jihozlarini olganligi to'g'risida tegishli yozuvlar amalga oshiriladi. Ishchining shaxsiy kartochkasidagi ushbu yozuvlar tarkibiy bo'linma ombori (maxsus saqlash joyi) ishchisining va inventar va xo'jalik jihozlarini olayotgan ishchining imzosi bilan tasdiqlanadi.

Odatda, inventar va xo'jalik jihozlari bir oydan kamroq muddatga (bir smenaga, korxonada tomonidan belgilangan boshqa davrlarga) berilganda, inventar va xo'jalik jihozlarini berishning markalash tizimi qo'llaniladi.

Markalash tizimida inventar va xo'jalik jihozlari ishchilarga asbob-uskunalarga berilgan markalash tamg'asiga asosan hech bir hujjatlarda ro'yxatga olmasdan beriladi.

Odatda, asbob-uskunalarga berilgan markalash tamg'asi metall ko'rinishida (temir yoki boshqa metallardan) tayyorlanadi, bunda har bir markalash tamg'asiga tarkibiy bo'linmaning, tarkibiy bo'linma ombori (maxsus saqlash joyi)ning raqami, shuningdek, ishchining tabel raqami yoki markalash tamg'asining tartib raqami tushiriladi. Har bir ishchining tabel raqamiga kerakli miqdordagi asbob-uskunalarga berilgan markalash tamg'asi tayyorlanadi.

Tayyorlangan asbob-uskunalarga berilgan markalash tamg'asi tarkibiy bo'linma ombori (maxsus saqlash joyi)ga vakolatli shaxs (usta) tomonidan imzolangan talabnoma, ishchilarga, korxonaning tarkibiy bo'linmasiga ishga kelib tushganda, ularning maxsus daftar (shaxsiy kartochka)ga shaxsiy imzosi bo'yicha beriladi. Har bir asbob-uskunalarga berilgan markalash tamg'asi bo'yicha tarkibiy bo'linma ombori (maxsus saqlash joyi) ishchisi faqat bitta buyumni beradi.

Bir donali tamg'a bilan markalash tizimida ishchilar ishda foydalanish uchun inventar va xo'jalik jihozlarini quyidagi tartibda oladilar: ishchi nechta dona inventar va xo'jalik jihozlarini olishi kerak bo'lsa, tarkibiy bo'linma ombori (maxsus saqlash joyi)ga shuncha dona asbob-uskunalarga berilgan markalash tamg'asini taqdim etadi. Tarkibiy bo'linma ombori (maxsus saqlash joyi) ishchisi ishchiga inventar va xo'jalik jihozlarini berayotganda, berilgan inventar va xo'jalik jihozlari saqlangan stellaj bo'lmasiga asbob-uskunalarga berilgan markalash tamg'asini joylaydi. Inventar va xo'jalik jihozlarini tarkibiy bo'linma ombori (maxsus saqlash joyi)ga topshirganda

ishchi o'zining asbob-uskunalarga berilgan markalash tamg'asini qaytarib oladi.

Ikki donali tamg'a bilan markalash tizimida ishchilarga qisqa muddatli foydalanishga inventar va xo'jalik jihozlari berilganda ikki turdagi markalash tamg'asi qo'llaniladi: inventar va xo'jalik jihozlarining ishchilardan qaysi biriga berilganligini belgilash uchun mo'ljallangan ishchining tabel raqami tushirilgan markalash tamg'asi va ishchiga qaysi inventar va xo'jalik jihozlari berilganligini aniqlash uchun foydalaniladigan inventar va xo'jalik jihozlarini nomenklatura raqami tushirilgan markalash tamg'asi.

Ishchining tabel raqami tushirilgan asbob-uskunalarga berilgan markalash tamg'asi inventar va xo'jalik jihozlarini tarkibiy bo'linma ombori (maxsus saqlash joyi)dan olgunga qadar ishchining o'zida bo'ladi, inventar va xo'jalik jihozlarini olishda esa tarkibiy bo'linma ombori (maxsus saqlash joyi)ga beradi.

Nomenklatura raqami tushirilgan asbob-uskunalarga berilgan markalash tamg'asi inventar va xo'jalik jihozlari berilgunga qadar stellajning tegishli bo'lmasida saqlanadi, inventar va xo'jalik jihozlari berilganda esa tegishli nazorat qilish moslamalariga joylanadi.

Nomenklatura raqami tushirilgan asbob-uskunalarga berilgan markalash tamg'asi bilan bir qatorda, zarur bo'lganda, asbob-uskunalarga beriladigan maxsus jetonlar ham qo'llanilishi mumkin. Ular markalash tamg'asiga qo'shimcha ravishda qaysi inventar va xo'jalik jihozlari bo'yicha zaxiralar minimal chegaragacha kamayganligi bo'yicha signal (xabar) berish uchun mo'ljallangan bo'ladi.

Aniq bir turdagi inventar va xo'jalik jihozlari ishchiga qachon (qaysi smenada) berilganligini aniqlash uchun jetonlarning boshqa tuzilishdagilarini ham qo'llash mumkin. Ushbu jetonlar, inventar va xo'jalik jihozlari ishchilarga berilgunga qadar, tarkibiy bo'linma ombori (maxsus saqlash joyi) ishchisida saqlanadi, inventar va xo'jalik jihozlari berilganda esa tegishli nazorat qilish moslamalariga joylanadi.

Inventar va xo'jalik jihozlari tekshirish, charxlash yoki ta'mirlashga topshirilganda, tarkibiy bo'linma ombori (maxsus saqlash joyi) ishchisi ikki nusxada kvitantsiya (buyurtma) tuzadi. Inventar va xo'jalik jihozlari kvitantsiya (buyurtma)ning birinchi nusxasi bilan laboratoriya (ta'mirlash ustaxonasi) ga, ikkinchi nusxasiga imzo chekilgan holda beriladi. Kvitantsiya (buyurtma)ning ikkinchi nusxasi tarkibiy bo'linma ombori (maxsus saqlash joyi)da qoladi va tekshirish (charxlash, ta'mirlash)dan keyin inventar va xo'jalik jihozlarini laboratoriya (ta'mirlash ustaxonasi)dan qaytarib olish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Korxonalar rahbari tomonidan tasdiqlangan ro'yxatga muvofiq, kamyob

(topilmaydigan) yoki tarkibida qimmatli metallar yoki qimmatli toshlar mavjud bo'lgan inventar va xo'jalik jihozlari safiga kiritilgan, inventar va xo'jalik jihozlarini foydalanishga olish uchun ham tarkibiy bo'linma ombori (maxsus saqlash joyi)ga vakolatli shaxs tomonidan imzolangan talabnoma taqdim etiladi. Talabnomada inventar va xo'jalik jihozlarini oladigan ishchining imzosi bo'lishi kerak. Inventar va xo'jalik jihozlari tarkibiy bo'linma ombori (maxsus saqlash joyi)ga topshirilganda talabnoma qaytariladi.

Ishchilarga maxsus kiyimlar, belgilangan tartibda tasdiqlangan maxsus kiyim, maxsus poyabzal va boshqa yakka tartibda himoyalaniş vositalarini tekin berishning tarmoq bo'yicha namunaviy me'yorlari, shuningdek, ishchilarni maxsus kiyim, maxsus poyabzal va boshqa yakka tartibda himoyalaniş vositalari bilan ta'minlashning qoidalari asosidagi kollektiv shartnomada belgilangan tartibda beriladi.

Ishchilarga maxsus kiyimlarni berish va ular tomonidan qaytarilishi ishchilarning shaxsiy kartochkasida aks ettirilishi kerak.

Maxsus kiyimlarning ishchilarga berilishi rasmiylashtiriluvchi hujjatlar (talabnoma va hokazolar)da, boshqa rekizitlar bilan bir qatorda berishning asosi, shaxsiy kartochkada esa kiyish mumkin bo'lgan muddati, qaytarilganda foydalanishga yaroqliyligi darajasi (foizi) aks ettirilishi lozim.

Korxonalarda maxsus kiyimlarning foydalanishda bo'lish muddati bo'yicha nazorat o'rnatiladi. Buning uchun, masalan, ishchiga berish sanasini ko'rsatgan holda ularga shtamp qo'yish tavsiya etiladi.

Ishchilarga berilgan maxsus kiyimlar korxonaning mulki hisoblanadi va ular: ishdan bo'shaganda, shu korxonaning o'zida, unga berilgan maxsus kiyim, maxsus poyabzal va yakka tartibda himoyalaniş vositalari me'yorlarda nazarda tutilmagan boshqa ishga o'tkazilganda, shuningdek, ularni kiyish mumkin bo'lgan muddat tugaganda o'rniga yangisini olganda qaytarilishi lozim.

Kollektiv foydalanishdagi navbatchi maxsus kiyim tarkibiy bo'linma ombori (maxsus saqlash joyi)da yoki uchastkalarda joylashgan bo'lishi va ishchilarga faqat ular nazarda tutilgan ishlarni bajarish vaqtida berilishi yoki ma'lum bir ish joylariga (masalan, tashqarida joylashgan postlarda jun po'stinlar, elektr tarmoqlari (buyumlari) o'rnatish, elektr tokini o'tkazmaydigan qo'lqoplar va hokazolar) biriktirilgan bo'lishi va bir smenadan boshqasiga berilishi kerak. Bunday hollarda maxsus kiyim tegishli shaxsning javobgarligiga beriladi. Navbatchi maxsus kiyimlar va moslamalar alohida kartochkaga "Navbatchi" belgisi bilan yoziladi.

Ishchilar tomonidan maxsus kiyimlar tozalash, dezinfeksiya, ta'mirlash,

shuningdek, qishki (issiq) maxsus kiyimlarning yozgi (issiq) vaqt kelishi munosabati bilan topshirilishi tashkiliy ravishda saqlanishi uchun qaydnomalarda rasmiylashtiriladi va maxsus kiyimlarning qabul qilib olinganligi to'g'risida moddiy javobgar shaxs tomonidan imzolanadi.

Ishchilarga maxsus kiyimlar tozalash, dezinfeksiya, ta'mirlashdan va saqlash (issiq maxsus kiyimlar va maxsus poyabzallar) keyin qabul qilishda rasmiylashtirilgan qaydnomalar bo'yicha maxsus kiyimlarni qabul qilib olinganligi to'g'risida ishchining imzosi (buning uchun nazarda tutilgan ustunga) bilan amalga oshiriladi.

Korxonaning inventar va xo'jalik jihozlarini ta'mirlash hamda ularga xizmat ko'rsatish bo'yicha xarajatlari (masalan, maxsus asbobni charxlash, alohida uzal va detallarni almashtirish va hokazolar) inventar va xo'jalik jihozlarining vazifasidan kelib chiqib, ishlab chiqarish xarajatlari yoki davr xarajatlariga kiritiladi.

Inventar va xo'jalik jihozlarini ishchi holatda saqlash maqsadida amalga oshirilgan ta'mirlar va ularga xizmat ko'rsatish bo'yicha xarajatlarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Inventar va xo'jalik jihozlari sifatida hisobga olingan quyidagi buyumlarni ishchi holatda saqlash maqsadida ta'mirlash ishlari amalga oshirildi.

Ikkita holatni (ta'mirlash ishlarining kim tomonidan bajarilishi va xarajatlarni olib borish manbayidan kelib chiqib) ko'rib chiqamiz.

1-holat. Ishlab chiqarishdagi yong'in xavfsizligi buyumi (suv nasosi)ni ta'mirlash ishlarini korxonaning o'zida amalga oshirilgan. Ta'mirlash bo'yicha xarajatlar quyidagilardan iborat: yordamchi material xarajatlari – 350 000 so'm va ishchilarga ish haqi hisoblash – 100 000 so'm.

Inventar va xo'jalik jihozlarni ta'mirlash bilan bog'liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

*Debet: 2510 – “Umumishlab chiqarish
xarajatlari” schyoti – 450 000 so'm;*
Kredit: 1090 – “Boshqa materiallar” schyoti – 350 000 so'm;
*Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo'yicha xodim
bilan hisoblashlar” schyoti – 100 000 so'm.*

2-holat. Pudratchi korxonadan tomonidan quyidagilarni ta'mirlash ishlari amalga oshirilgan:

– dastgohlarni joriy ta'mirlashda (sozlash uchun) ishlatiladigan asbob-uskunani ta'mirlash xarajati – 150 000 so'm;

– ta'mirlash ustaxonasidagi maxsus kiyimlarni ta'mirlash xarajati –

250 000 so‘m;

– korxonada qoshidagi maktabgacha ta‘lim muassasasiga ko‘rpa–To‘shaklarni ta‘mirlash xarajati – 500 000 so‘m;

– korxonada buxgalteriyasiga yozuv chizuv jihozlari (stol ustiga qo‘yiladigan asboblardan va hokazolardan)ni ta‘mirlash xarajati – 50 000 so‘m.

Inventar va xo‘jalik jihozlarni ta‘mirlash bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 150 000 so‘m;

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 250 000 so‘m;

Debet: 2710 – “Xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklar” schyoti – 500 000 so‘m;

Debet: 9420 – “Ma‘muriy xarajatlar” schyoti – 50 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 950 000 so‘m.

Foydalanishda bo‘lgan, biroq keyinchalik o‘z vazifasi bo‘yicha foydalanilmayotgan inventar va xo‘jalik jihozlari boshqa operatsion daromad sifatida 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyotida mazkur inventar va xo‘jalik jihozlarining sof sotish qiymati bo‘yicha kiritilishi mumkin. Bunda, agar ushbu inventar va xo‘jalik jihozlari bo‘yicha kechiktirilgan xarajatlarni hisobga oluvchi schyotlarda summa qoldig‘i bo‘lsa, unda ular ham hisobot davrining xarajatlari sifatida moliyaviy natijalarda, ya‘ni 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyotida aks ettirilishi lozim.

Foydalanishda bo‘lgan, biroq keyinchalik o‘z vazifasi bo‘yicha foydalanilmayotgan inventar va xo‘jalik jihozlarini omborga qayta kiritish bilan bog‘liq operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Foydalanishda bo‘lgan, biroq keyinchalik o‘z vazifasi bo‘yicha foydalanilmayotgan inventar va xo‘jalik jihozlari omborga qayta kiritildi.

Ikki holatni (inventar va xo‘jalik jihozlarini foydalanishga berishda hisobdan chiqarish tartibidan kelib chiqib) ko‘rib chiqamiz.

1-holat. Foydalanishda bo‘lgan, biroq keyinchalik o‘z vazifasi bo‘yicha foydalanilmayotgan inventar va xo‘jalik jihozlarining foydalanishga berilayotgan qiymati tegishli hisobot davri xarajatlariga to‘liq hisobdan chiqarilgan. Mazkur inventar va xo‘jalik jihozlarini foydalanishga berishdagi qiymati – 2 500 000 so‘mni va qayta omborga kiritishdagi sof sotish qiymati – 2 100 000 so‘mni tashkil etgan.

Foydalanishda bo‘lgan, biroq keyinchalik o‘z vazifasi bo‘yicha

foydalanilmayotgan inventar va xo‘jalik jihozlari omborga qayta kirim qilish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 1080 – “Inventar va xo‘jalik jihozlari” schyoti – 2 100 000 so‘m;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 2 100 000 so‘m.

Bir vaqtning o‘zida balansdan tashqari schyotlardan hisobdan chiqarilgan inventar va xo‘jalik jihozlari summasiga:

kredit balansdan tashqari 014 – “Foydalanishdagi inventar va xo‘jalik jihozlari” schyoti – 2 500 000 so‘m.

2-holat. Foydalanishda bo‘lgan, biroq keyinchalik o‘z vazifasi bo‘yicha foydalanilmayotgan inventar va xo‘jalik jihozlarining foydalanishga berilayotgan qiymati kechiktirilgan xarajatlarni hisobga oluvchi schyotlar (3200)ga, ya‘ni 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyotiga hisobdan chiqarilgan. Mazkur inventar va xo‘jalik jihozlarining hisobdan chiqarilmagan xarajatlari (3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyotidagi qoldig‘i) summasi 2 200 000 so‘mni va qayta omborga kirim qilishdagi sof sotish qiymati 2 000 000 so‘mni tashkil etgan.

Foydalanishda bo‘lgan, biroq keyinchalik o‘z vazifasi bo‘yicha foydalanilmayotgan inventar va xo‘jalik jihozlarini omborga qayta kirim qilish bilan bog‘liq operatsiyalar korxonaning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– inventar va xo‘jalik jihozlari sof sotish qiymati bo‘yicha boshqa operatsion daromadlar sifatida kirim qilinganda:

Debet: 1080 – “Inventar va xo‘jalik Jihozlari” schyoti – 2 000 000 so‘m;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 2 000 000 so‘m;

– inventar va xo‘jalik jihozlarining hisobdan chiqarilmagan xarajatlari (kechiktirilgan xarajatlar tarkibidagi qoldig‘i) summasi davr xarajatlari tarkibiga boshqa operatsion xarajatlar sifatida hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajalar” schyoti – 2 200 000 so‘m;

Kredit: 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyoti – 2 200 000 so‘m.

Chiqib ketayotgan yoki mahsulot ishlab chiqarish, ishlar bajarish va xizmatlar ko‘rsatish uchun yoki korxonaning boshqarish ehtiyojlari uchun foydalanilmayotgan inventar va xo‘jalik jihozlari obyektlari hisobdan chiqarilishi kerak.

Inventar va xo‘jalik jihozlari 4-sonli BHMSda nazarda tutilgan hollarda chiqib ketishi mumkin. Inventar va xo‘jalik jihozlari ma‘naviy va jismoniy eskirishi,

avariyalar, tabiiy ofatlar va boshqa favqulodda holatlarda tugatilishi mumkin.

Inventar va xo‘jalik jihozlarini hisobga olishning alohida obyekt sifatida hisobdan chiqarish faqat ular haqiqatda jismonan (natura ko‘rinishida) chiqib ketganda amalga oshiriladi. Bunda, inventar va xo‘jalik jihozlari obyekt qiymatini ishlab chiqarilgan mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxiga o‘tkazishning tugashi ularning haqiqatda jismonan (natura ko‘rinishida) chiqib ketishi davri bilan mos kelmasligi mumkin.

Inventar va xo‘jalik jihozlarining chiqib ketishidan daromadlar va xarajatlar moliyaviy natijalarga boshqa operatsion daromadlar va xarajatlar sifatida olib borilishi lozim.

Inventar va xo‘jalik jihozlarining qiymatini balansdan tashqari schyotlardan chiqarish u haqiqatda hisobdan chiqarilganda va birlamchi hisob hujjatlar bilan tasdiqlangan taqdirdagina amalga oshiriladi.

11.2. Inventar va xo‘jalik jihozlarining boshlang‘ich hujjatlarda hisobi

Inventar va xo‘jalik jihozlari korxonalar tomonidan xarid qilinishi, shu jumladan, sotib olish, tekinga berilishi, ustav kapitaliga ulush sifatida kelib tushishi yo‘li va qonunchilikda nazarda tutilgan boshqa yo‘llar bilan xarid qilinishi mumkin yoki korxonalar tomonidan mustaqil ravishda ishlab chiqarilishi mumkin.

Korxonada ishlab chiqarilgan inventar va xo‘jalik jihozlarini tarkibiy bo‘linmalar-ishlab chiqaruvchilar (sexlar) tomonidan korxonalar omboriga (boshqa saqlash joylariga) topshirish tegishli boshlang‘ich hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi. Ushbu maqsadlar uchun korxonalar talabnoma-yuk xati va (yoki) yuk xatlaridan foydalanish tavsiya etiladi. Talabnoma-yuk xati (yuk xati) qoida bo‘yicha uch nusxada yoziladi. Odatda, birinchi nusxa ishlab chiqarilgan inventar va xo‘jalik jihozlarini kirim qilish va tegishli buyurtmalar bo‘yicha xarajatlarni hisobdan chiqarish uchun buxgalteriyaga beriladi, ikkinchi nusxa ishlab chiqarilgan inventar va xo‘jalik jihozlari obyektlari bilan birga korxonalar omboriga (boshqa saqlash joylariga) beriladi, uchinchi nusxa esa tarkibiy bo‘linma – ishlab chiqaruvchida qoladi.

Xarid qilingan inventar va xo‘jalik jihozlari kirim qilinishi va ularning harakati, shuningdek, ularning chiqib ketishi boshqa tovar-moddiy zaxiralariga o‘xshash tartibda va shakldagi boshlang‘ich hujjatlari bilan rasmiylashtiriladi. Shuningdek, inventar va xo‘jalik jihozlarini hisobga olishning xususiyatlaridan kelib chiqib, ularning harakatini aks ettiradigan boshqa birlamchi hujjatlar ham ishlatilishi mumkin.

Inventar va xo‘jalik jihozlarini korxonalar omborlaridan (boshqa saqlash joylaridan)

ishlab chiqarishga (foydalanishga) chiqarish (berish) limit-zabor kartasi va inventar va xo‘jalik jihozlarining harakati bo‘yicha korxonada tomonidan mustaqil ravishda ishlab chiqilgan boshqa boshlang‘ich hujjatlarga asosan amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarishning texnologik jarayonlari xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, korxonada ishlab chiqarilgan inventar va xo‘jalik jihozlarini korxonada omboriga haqiqatda olib kirmasdan, ularni korxonaning ishlab chiqaruvchi (foydalanuvchi) tarkibiy bo‘linmalariga bevosita berishni amalga oshirish mumkin.

Mehnatning zararli sharoitlarida ish bilan band bo‘lgan ishchi va xodimlarga maxsus kiyim, maxsus poyabzal va yakka tartibda himoyalashning boshqa vositalarini berish va ularni tozalash, ta‘mirlash, mavsumdan boshqa vaqtda saqlash, yaroqsiz holga kelganda qaytarib olishni “Maxsus kiyim, maxsus poyabzal va yakka tartibda himoyalashning boshqa vositalarini hisobga olish qaydnomasi” (24-ildovaga qarang) bilan rasmiylashtirish tavsiya etiladi.

“Maxsus kiyim, maxsus poyabzal va yakka tartibda himoyalashning boshqa vositalarini hisobga olish qaydnomasi”da maxsus kiyim, maxsus poyabzal va yakka tartibda himoyalashning boshqa vositalari bo‘yicha quyidagi ma‘lumotlar ko‘rsatiladi:

- qabul qiluvchi ishchi (xodim)ning familiyasi, ismi, sharifi, ro‘yxat (tabel) raqami;

- o‘lchov birligining kodi va nomi;

- nomi, nomenklatura raqami, miqdori, foydalanishga qabul qilingan sana, xizmat muddati;

- qaytarilganlik to‘g‘risida belgi. Bunda qaytarilgan maxsus kiyim, maxsus poyabzal va yakka tartibda himoyalashning boshqa vositalarining sanasi, miqdori, yaroqlilik foizi ko‘rsatiladi.

“Maxsus kiyim, maxsus poyabzal va yakka tartibda himoyalashning boshqa vositalarini hisobga olish qaydnomasi” bir nusxada moddiy javobgar shaxs tomonidan tuziladi. Bo‘lim rahbari va moddiy javobgar shaxs tomonidan imzolandi. Maxsus kiyim, maxsus poyabzal va yakka tartibda himoyalashning boshqa vositalarini qabul qilish va qaytarib topshirish tegishli ravishda qabul qiluvchi va omborchining imzolari bilan rasmiylashtiriladi.

Inventar va xo‘jalik jihozlari korxonaning tarqatish omboridan ishchiga uzoq vaqt mobaynida foydalanish uchun berilganda, “Inventar va xo‘jalik jihozlarini hisobga olishning kartochkasi” (25-ildovaga qarang) bilan rasmiylashtirish tavsiya etiladi. Inventar va xo‘jalik jihozlarini korxonada tarqatish omboridan ishchilar

brigadasiga ham brigadirning “Inventar va xo‘jalik jihozlarini hisobga olishning kartochkasi” ga imzosi bilan berilishi mumkin.

“Inventar va xo‘jalik jihozlarini hisobga olishning kartochkasi”da inventar va xo‘jalik jihozlari bo‘yicha quyidagi ma’lumotlar ko‘rsatiladi:

v qabul qiluvchi ishchi (xodim)ning familiyasi, ismi, sharifi, kasbi, lavozim, ro‘yxat (tabel) raqami;

- nomi, nomenklatura raqami, xizmat muddati;
- ishchiga berilgan sanasi, miqdori, yaroqlilik foizi;
- ishchi tomonidan qaytarilgan sanasi, miqdori, yaroqlilik foizi;

– chiqib ketganlik to‘g‘risida belgi. Bunda inventar va xo‘jalik jihozlarini hisobdan chiqarishda tuzilgan “Inventar va xo‘jalik jihozlarini hisobdan chiqarish dalolatnomasi”ning raqami, sanasi va ularning miqdori ko‘rsatiladi.

“Inventar va xo‘jalik jihozlarini hisobga olishning kartochkasi” bir nusxada sexni tarqatish omboridagi moddiy javobgar shaxs tomonidan inventar va xo‘jalik jihozlarini qabul qilgan har bir ishchiga to‘ldiriladi. Kartochka moddiy javobgar shaxs tomonidan imzolanadi. Inventar va xo‘jalik jihozlarini qabul qilish va qaytarib topshirish tegishli ravishda qabul qiluvchining va sexdagi tarqatish omborchisining imzolari bilan rasmiylashtiriladi. “Inventar va xo‘jalik jihozlarini hisobga olishning kartochkasi” sexni tarqatish omborida moddiy javobgar shaxs tomonidan kartotekada saqlanadi.

Foydalanishda bo‘lgan inventar va xo‘jalik jihozlarini ta‘mirlash (asbob-uskunalarini tuzatish, charxlash, detallari va ehtiyot qismlarini almashtirish) va kimyoviy tozalash bo‘yicha buyurtmalarni “Inventar va xo‘jalik jihozlarini ta‘mirlash bo‘yicha buyurtma” (26-ilovaga qarang) bilan rasmiylashtirish tavsiya etiladi.

“Inventar va xo‘jalik jihozlarini ta‘mirlash bo‘yicha buyurtma”da ta‘mirlash va tozalashga topshirilayotgan inventar va xo‘jalik jihozlari nomi, inventar raqami va miqdori, buyurtma bo‘yicha bajariladigan ish nomi va kodi, inventar va xo‘jalik jihozlari bo‘yicha izohlar ko‘rsatiladi.

“Inventar va xo‘jalik jihozlarini ta‘mirlash bo‘yicha buyurtma” ikki nusxada mazkur inventar va xo‘jalik jihozlari bo‘yicha ta‘mirlash va tozalash ishlari amalga oshiriladigan sex yoki bo‘lim boshlig‘i tomonidan tuziladi. “Inventar va xo‘jalik jihozlarini ta‘mirlash bo‘yicha buyurtma” inventar va xo‘jalik jihozlarini ta‘mirlash va tozalashga topshirgan har bir ishchiga yoki moddiy javobgar shaxsga to‘ldiriladi. Inventar va xo‘jalik jihozlarini qabul qilish va qaytarib topshirish tegishli ravishda qabul qiluvchining va topshiruvchining imzolari bilan rasmiylashtiriladi. “Inventar va xo‘jalik jihozlarini ta‘mirlash bo‘yicha buyurtma”ning birinchi nusxasi qabul

qiluvchida moddiy javobgar shaxsda ikkinchi nusxasi topshiruvchi moddiy javobgar shaxsda saqlanadi.

Inventar va xo‘jalik jihozlari yaroqsizligini belgilash va ularni hisobdan chiqarish to‘g‘risidagi masalalarni yechish uchun, ish hajmi, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, korxonada komissiyasi tuzishi mumkin.

Tabiiy eskirishi, sinishi (shikastlanishi) yoki buzilishi natijasida yaroqsiz holga kelgan inventar va xo‘jalik jihozlari chiqib ketayotganda, komissiya tomonidan “Inventar va xo‘jalik jihozlarini hisobdan chiqarish dalolatnomasi” (27-ildovaga qarang) bilan rasmiylashtirish tavsiya etiladi.

Komissiya korxonada rahbari (rahbar o‘rinbosari) raisligida tuziladi. Komissiya tarkibiga korxonaning tegishli mutaxassisleri, buxgalteriya xodimlari, inventar va xo‘jalik jihozlari butligiga moddiy javobgar shaxslar qo‘shilishi shart. Komissiya korxonada rahbarining buyrug‘i tashkil etiladi.

Komissiyaning inventar va xo‘jalik jihozlaridan foydalanish masalalari qismi bo‘yicha vazifalari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

- hisobdan chiqarishga taqdim etilgan inventar va xo‘jalik jihozlari obyektlarini bevosita ko‘rib chiqish va ularni keyinchalik foydalanishga yaroqsizligi yoki qayta tiklash imkoniyati (imkoniyati yo‘qligi) yoxud maqsadga muvofiqligini belgilash;

- hisobdan chiqarish sabablarini (jismoniy eskirishi, foydalanish me‘yoriy shartlarining buzilishi, avariya, yong‘in, tabiiy ofat va hokazolarni) belgilash;

- inventar va xo‘jalik jihozlari obyektlarini hisobdan chiqarish muddatidan oldin foydalanishdan chiqib ketishiga aybdor bo‘lgan shaxsni aniqlash, qonunchilikda belgilangan me‘yorlar asosida javobgarlikka tortish to‘g‘risida korxonada rahbariyatiga takliflar kiritish;

- hisobdan chiqarilayotgan inventar va xo‘jalik jihozlari obyektlarining alohida qismlarini, detallari, materiallari va boshqa qismlaridan foydalanish mumkinligini aniqlash;

- inventar va xo‘jalik jihozlari obyektlarini hisobdan chiqarish dalolatnomasini tuzish va korxonada rahbari yoki u tomonidan vakolat berilgan shaxsga dalolatnomani tasdiqlashga taqdim etish;

- hisobdan chiqarilayotgan obyektlarni buzishdan (hisobdan chiqarish dalolatnomasi tasdiqlangandan keyin) olingan yaroqli uzellar, detallari, shu jumladan, tarkibida qimmatbaho metallar mavjudlarini, materiallar va boshqa qismlarning olinishini nazorat qilishni amalga oshirish.

Komissiya korxonada buxgalteriyasi vakillarining majburiy ishtirokida hisobdan

chiqarilayotgan obyektlarni buzishdan olingan moddiy boyliklarni baholashni amalga oshiradi.

Buzishdan olingan moddiy boyliklar yuk xatlari bilan rasmiylashtiriladi va korxonaga omboriga topshiriladi. Bir nechta dalolatnomalar bo'yicha hisobdan chiqarilgan obyektlarni buzishdan olingan moddiy boyliklar bo'yicha bitta yuk xati yozilishi mumkin va unda barcha hisobdan chiqarish to'g'risidagi dalolatnomalar ko'rsatib o'tiladi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan moddiy boyliklar buxgalteriya hisobida materiallarni hisobga oluvchi schyotlar (1000)ning debetida asosiy faoliyatning boshqa daromadlarini hisobga oluvchi schyotlari bilan bog'langan holda boshqa operatsion daromadlar sifatida aks ettiriladi.

“Inventar va xo'jalik jihozlari hisobdan chiqarish dalolatnomasi”da: hisobdan chiqarilayotgan inventar va xo'jalik jihozlari nomi va ularning o'ziga xos belgilari, miqdori; haqiqiy tannarxi; hisobdan chiqarish sanasi holatiga obyekt qiymati xarajatlarga o'tkazilgan summasi; belgilangan foydalanish muddati (ishlar hajmi); foydalanishga kelib tushgan sanasi (oy va yil); ishdan chiqish (chiqib ketish) sabablari; obyektning hisobdan chiqarish va aybdor shaxslardan moddiy zararni undirib olish to'g'risidagi takliflar ko'rsatiladi. “Inventar va xo'jalik jihozlari hisobdan chiqarish dalolatnomasi” korxonaga rahbari yoki u tomonidan vakolat berilgan shaxs tomonidan tasdiqlanadi.

“Inventar va xo'jalik jihozlari hisobdan chiqarish dalolatnomasi” ikki nusxada tuziladi, korxonaga rahbari tomonidan tayinlangan komissiya a'zolari tomonidan imzolandi va korxonaga rahbari tomonidan tasdiqlanadi. Birinchi nusxa buxgalteriyaga beriladi, ikkinchi nusxa esa hisobdan chiqarishga asos bo'lishi uchun moddiy javobgar shaxsda qoladi. Yaroqsiz inventar va xo'jalik jihozlari hisobdan chiqarish faqat korxonaga rahbari tomonidan dalolatnoma tasdiqlangandan keyin amalga oshiriladi.

Yaroqsiz inventar va xo'jalik jihozlari hisobdan chiqarish tugagandan keyin inventar va xo'jalik jihozlari nomi va ularning o'ziga xos belgilari, miqdori; haqiqiy tannarxi; hisobdan chiqarish sanasi holatiga obyekt qiymati xarajatlarga o'tkazilgan summasi; belgilangan foydalanish muddati (ishlar hajmi); foydalanishga kelib tushgan sanasi (oy va yil); ishdan chiqish (chiqib ketish) sabablari; obyektning hisobdan chiqarish va aybdor shaxslardan moddiy zararni undirib olish to'g'risidagi takliflar ko'rsatiladi. “Inventar va xo'jalik jihozlari hisobdan chiqarish dalolatnomasi” korxonaga rahbari yoki u tomonidan vakolat berilgan shaxs tomonidan tasdiqlanadi.

Yaroqsiz inventar va xo'jalik jihozlari hisobdan chiqarish tugagandan keyin inventar va xo'jalik jihozlari nomi va ularning o'ziga xos belgilari, miqdori; haqiqiy tannarxi; hisobdan chiqarish sanasi holatiga obyekt qiymati xarajatlarga o'tkazilgan summasi; belgilangan foydalanish muddati (ishlar hajmi); foydalanishga kelib tushgan sanasi (oy va yil); ishdan chiqish (chiqib ketish) sabablari; obyektning hisobdan chiqarish va aybdor shaxslardan moddiy zararni undirib olish to'g'risidagi takliflar ko'rsatiladi. “Inventar va xo'jalik jihozlari hisobdan chiqarish dalolatnomasi” korxonaga rahbari yoki u tomonidan vakolat berilgan shaxs tomonidan tasdiqlanadi.

Yaroqsiz inventar va xo'jalik jihozlari hisobdan chiqarish tugagandan keyin inventar va xo'jalik jihozlari nomi va ularning o'ziga xos belgilari, miqdori; haqiqiy tannarxi; hisobdan chiqarish sanasi holatiga obyekt qiymati xarajatlarga o'tkazilgan summasi; belgilangan foydalanish muddati (ishlar hajmi); foydalanishga kelib tushgan sanasi (oy va yil); ishdan chiqish (chiqib ketish) sabablari; obyektning hisobdan chiqarish va aybdor shaxslardan moddiy zararni undirib olish to'g'risidagi takliflar ko'rsatiladi. “Inventar va xo'jalik jihozlari hisobdan chiqarish dalolatnomasi” korxonaga rahbari yoki u tomonidan vakolat berilgan shaxs tomonidan tasdiqlanadi.

Hisobot davri uchun inventar va xo‘jalik jihozlarining mavjudligi va harakati to‘g‘risidagi malumotlarni umumlashtirish uchun inventar va xo‘jalik jihozlarining kirimi va chiqimiga tegishli boshlang‘ich hisob hujjatlariga asosan korxonalar rahbari tomonidan tasdiqlanadigan “Inventar va xo‘jalik jihozlarining harakati to‘g‘risidagi hisobot” (29-ilovaga qarang) tuzish tavsiya etiladi.

“Inventar va xo‘jalik jihozlarining harakati to‘g‘risidagi hisobot”da inventar va xo‘jalik jihozlarining nomi va inventar raqami, korxonalar xarid qilgan inventar va xo‘jalik jihozlarini yetkazib beruvchi (mol yetkazib beruvchi)ning nomi, inventar va xo‘jalik jihozlarining hisobot davri boshiga qoldig‘i (miqdori va summasi), hisobot davri davomida kelib tushishi (kelib tushgan sanasi, asos bo‘lgan hujjatning raqami, miqdori va summasi), hisobot davri davomida chiqib ketishi va foydalanishga topshirilishi (chiqib ketgan va foydalanishga topshirilgan sanasi, asos bo‘lgan hujjatning raqami, miqdori va summasi) va hisobot davri oxiridagi qoldig‘i (miqdori va summasi) ko‘rsatiladi.

“Inventar va xo‘jalik jihozlarining harakati to‘g‘risidagi hisobot” moddiy javobgar shaxs tomonidan ikki nusxada har hisobot davri oxirida, ya‘ni har oy yoki chorak oxirida tuziladi. Buxgalter va moddiy javobgar shaxs tomonidan imzolanadi. Hisobotning birinchi nusxasi hisobot tuzish uchun asos bo‘lgan hujjatlar ilova qilingan holda buxgalteriyaga beriladi, ikkinchi nusxasi moddiy javobgar shaxsda qoladi.

Inventar va xo‘jalik jihozlarining mavjudligi va harakatlanishini inventar va xo‘jalik jihozlarining nomi (nomenklatura raqami) yoki ularning guruhi (yiriklashtirilgan komplektlar kesimida, foydalanishga kelib tushgan sanasi (oy, yil)ni ko‘rsatish bilan xarid qilish (ishlab chiqarish)ning haqiqiy tannarxi bo‘yicha, foydalanish joyi (tarkibiy bo‘linmalar bo‘yicha) va moddiy javobgar shaxslar bo‘yicha buxgalteriya hisobida aks ettirish maqsadida korxonaning buxgalteriyasi tomonidan “Inventar va xo‘jalik jihozlarini hisobga olish qaydnomasi” (30-ilovaga qarang) tuzish tavsiya etiladi. Bunda, inventar va xo‘jalik jihozlarining miqdoriy va summaviy ko‘rsatkichlarining kamayishi to‘g‘risidagi ma‘lumot inventar va xo‘jalik jihozlari guruhlari bo‘yicha “Xo‘jalik operatsiyasi mazmuni” ustunining tegishli qatorida “minus” belgisi bilan ko‘rsatiladi.

“Inventar va xo‘jalik jihozlarini hisobga olish qaydnomasi” da:

– korxonalar tomonidan xarid qilingan (korxonalar kelib tushgan) va 1080 – “Inventar va xo‘jalik jihozlari” schyotida hisobga olingan inventar va xo‘jalik jihozlarini;

– foydalanishga berilganda, qiymati xarajatlarga to‘liq olib borilgan va balansdan

tashqari 014 – “Foydalanishdagi inventar va xo‘jalik jihozlari” schyotida hisobga olingan inventar va xo‘jalik jihozlarini;

– foydalanishga berilganda, qiymati kechiktirilgan xarajatlarni hisobga oluvchi schyotlar (3200)ga, ya’ni 3290 – “Boshqa kechiktirilgan xarajatlar” schyotiga olib borilgan va tegishli hisobot davrlarida xarajatlarga hisobdan chiqarilayotgan inventar va xo‘jalik jihozlarining analitik hisobi amalga oshiriladi.

12-§. Taralarni hisobga olishning xususiyatlari

Tara va tarabop materiallar bilan bo‘lgan operatsiyalar, tovar-moddiy zaxiralar bilan bo‘lgan operatsiyalar har doim o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib kelgan. *Tara* –mahsulotlarni (tovarlarni) saqlash, o‘rash va transportda tashish uchun ishlatiladigan buyumni ifoda etuvchi moddiy obyekt. “Taralar” tushunchasi moddiy ishlab chiqarish sohasi korxonalarida mahsulotlarni, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarida tovarlarni o‘rash-joylash va tashish uchun foydalaniladigan materiallarni o‘z ichiga oladi.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 414-moddasiga muvofiq, agar oldi-sotdi shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa va u majburiyatning mohiyatidan kelib chiqmasa, sotuvchi sotib oluvchiga tovarni tarada yoki o‘rab-joylangan holda topshirishi shart, o‘z xususiyatiga ko‘ra taraga joylash va (yoki) o‘rashni talab qilmaydigan tovar bundan mustasno.

Agar oldi-sotdi shartnomasida tara va o‘rash haqida talablar belgilangan bo‘lmasa, tovar bunday tovar uchun odatdagi usulda, agar talablar belgilangan bo‘lsa, sotuvchi xaridorga tovarni ushbu majburiy talablarga mos keladigan tarada va (yoki) o‘ralgan holda topshirishi shart.

Agar qonunda belgilangan tartibda tara va (yoki) o‘rashga nisbatan majburiy talablar nazarda tutilgan bo‘lsa, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan sotuvchi sotib oluvchiga tovarni ushbu majburiy talablarga mos keladigan tarada va (yoki) o‘ralgan holda topshirishi shart.

Taralarni hisobga olishning asosiy qoidalari bo‘lib: tan olish paytini belgilash, tasniflash, balans qiymatini baholash, taralar tannarxiga kiritiladigan xarajatlarni belgilash, xarajatlarni, shu jumladan, xarajat sifatida taralar qiymatini keyinchalik tan olish, taralar qiymatini sotish (baholash)ning sof qiymatiga qadar kamaytirish; ularning chiqib ketishidan moliyaviy natijalarni aniqlash hisoblanadi.

Taralar bajaradigan vazifalariga qarab quyidagilarga bo‘linadi:

– tovar-moddiy boyliklarini omborlarda saqlash yoki mahsulot ishlab chiqarish,

ishlarni bajarish va xizmatlar ko'rsatish texnologik jarayonini amalga oshirish uchun mo'ljallangan taralar (saqlash uchun tara);

- tovar-moddiy zaxiralarning ishlab chiqarish jarayonida, omborlarda yoki savdo joylarida o'rash-joylash uchun mo'ljallangan taralar (o'rash-joylash uchun tara);

- tovar-moddiy zaxiralarning ishlab chiqaruvchi (mol yetkazib beruvchi)dan iste'molchi (Xaridor)ga qadar harakati jarayonida tashish va saqlash uchun mo'ljallangan taralar (tashish uchun tara).

Ishlab chiqaruvchi (mol yetkazib beruvchi)dan iste'molchi (xaridor)ga yetkazish sharoit (shart)lar va foydalanish soniga (marotabasiga) ko'ra ko'p marotaba va bir marotaba ishlatiladigan taralarga bo'linadi.

Ko'p marotaba ishlatiladigan taralar mol yetkazib beruvchi (ishlab chiqaruvchi) bilan xaridor (istemolchi) o'rtasida ko'p marotaba aylanadi va tovar-moddiy zaxiralardan bo'shatilgandan keyin qonun hujjatlarida yoki shartnomada belgilangan tartibda mol yetkazib beruvchi korxonaga qaytarilishi lozim.

Bir-marta ishlatiladigan taralar ishlab chiqarishga berilganda yoki tovar-moddiy zaxiralar chiqib ketganda, korxonadan xarajatlarga hisobdan chiqariladi va qaytarilmaydi.

Taralar bajaradigan funksiyalariga ko'ra tashqi va bevosita o'rash-joylash taralariga bo'linadi. Bevosita (birlamchi) o'rash-joylash taralari o'ziga joylangan tovardan ajralmaydi va tovarni saqlash vositasi (masalan ichimliklar uchun shisha va plastik butilkalar, jest konserva bankalari va shu kabilar) hisoblanadi. Tashqi o'rash-joylash (masalan, polietilen va qog'oz qoplar, yashiklar va shu kabilar) birlamchini shikastlanishdan va tashqi ta'sirlardan saqlaydi.

Taralarning analitik hisobi quyidagi turlar bo'yicha yuritiladi:

- yog'och materiallaridan bo'lgan taralar;
- karton va qog'ozdan bo'lgan taralar;
- metallardan bo'lgan taralar;
- plastmassadan bo'lgan taralar;
- shishadan bo'lgan taralar;
- gazlama va nogazlama materiallardan bo'lgan taralar;
- va boshqa taralar.

Shuningdek, taralarning tarkibida taralarni tayyorlash va ta'mirlash uchun maxsus mo'ljallangan materiallar va detallar – tarabop materiallar (yashiklarni yig'ish uchun detallar, bochka taxtasi, temir gardish, pardali va polietilenli tiqin, viskozadan to'qilgan qalpoqchalar, zar qog'oz va hokazolar) ham hisobga olib boriladi.

Yuklanadigan mahsulotlar (tovarlar)ning saqlanishini ta'minlash maqsadida vagonlar, kemalar, avtotransport va boshqa transport vositalarini qo'shimcha jihozlash uchun mo'ljallangan buyumlar 1010 – "Xomashyo va materiallar" schyotida hisobga olib boriladi.

Taralar hisobining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- taralarni tayyorlash, kelib tushishi va ularni omborlar, sexlar, ishlab chiqarish bo'linmalari hamda boshqa saqlash joylariga berish bilan bog'liq operatsiyalarni to'g'ri va o'z vaqtida hujjatlarda aks ettirish;

- taralarning harakati va saqlanishining barcha bosqichlarida butligining nazoratini ta'minlash;

- ishlab chiqaruvchilardan yoki tara ta'mirlovchi korxonalaridan xarid qilingan va korxonaning o'zida ishlab chiqarilgan taralarning tannarxini aniqlash;

- har bir mahsulotga taralarni sarflanishi me'yorlariga, o'rash-joylash va taralarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda hisobi tartibini nazorat qilish;

- xaridorlar tomonidan qaytarilishi lozim bo'lgan ko'p marotaba ishlatiladigan taralarning o'z vaqtida qaytarilishini va kerak bo'lgan hollarda qonunchilikda belgilangan tartibda o'z vaqtida qaytarilmaganligi uchun sanksiyalar qo'llashni nazorat qilish;

- taralar bilan bog'liq operatsiyalarning moliyaviy natijalarini aniqlash.

Taralardan oqilona foydalanish, ularning saqlanishi va but holda bo'lishini ta'minlash maqsadida quyidagilarni amalga oshirish lozim:

- xoh bo'sh bo'lgan, xoh moddiy boyliklari bilan band bo'lgan barcha turdagi taralarning yaxshi saqlanishini tashkil etish;

- taralarning holatini tekshirishni tizimli ravishda o'tkazib turish, ta'mirtalab taralarni aniqlash va uning o'z vaqtida ta'mirdan o'tkazilishini ta'minlash;

- korxonalar uchun ishlatilmaydigan va ortiqcha bo'lgan taralarni aniqlash va belgilangan tartibda ularni sotishni amalga oshirish;

- ko'p marotaba ishlatiladigan taralarning aylanish sonini ko'paytirish, birinchi navbatda, buni ularga ehtiyotkor munosabatda bo'lish va ularni yuklash–Tushirish ishlarini qoida muvofiq, bajarilishi ustudan nazoratni amalga oshirish orqali qilish kerak;

- ko'p marotaba ishlatiladigan taralarning o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash;

- kamomad va yo'qotishga yo'l qo'ygan aybdor shaxslardan keltirilgan zarar qiymatini qonunchilikka muvofiq, undirib olish;

– taralarni omborlardan olish va berish, shuningdek, ularni korxonadan olib chiqib ketishga ruxsat beradigan hujjatlarni imzolash huquqiga ega bo‘lgan mas’ul shaxslar ro‘yxatini tuzish yoki ushbu vazifalarni moddiy boyliklarini olish va berishni amalga oshirishga asos bo‘ladigan hujjatlarni imzolash huquqiga ega bo‘lgan mas’ul shaxslarga yuklash.

Taralar buxgalteriya hisobining birligi korxonadan tomonidan mustaqil ravishda, ular to‘g‘risida to‘liq va ishonchli ma‘lumotlarni shakllantirish hamda ularning mavjudligi va harakati ustidan lozim darajada nazoratni ta‘minlash maqsadida belgilanadi. Taralarning xususiyatlari, ularni xarid qilish va ulardan foydalanish tartibiga bog‘liq holda taralarning birligi ularning turi, nomenklatura raqami, turkum, bir turdagi guruh va hokazo bo‘lishi mumkin.

21-sonli BHMSga muvofiq, barcha turdagi taralarning (xo‘jalik inventari sifatida foydalaniladigandan tashqari) mavjudligi va harakati quyidagicha yuritiladi:

– savdo va umumiy ovqatlanish faoliyati bilan shug‘ullanadigan korxonalarda - 2950 – “Tovarlar bilan band bo‘lgan va bo‘sh taralar” schyotida;

– boshqa korxonalarda – 1060 – “Tara va tara materiallari” schyotida. Mazkur schyotda taralarni tayyorlash va ularni ta‘mirlash uchun mo‘ljallangan tarabop materiallar ham hisobga olib boriladi.

Chakana savdo korxonalari va umumiy ovqatlanish korxonalarining bufetlaridagi shisha taralar (shishalar, bankalar va boshqalar)ning mavjudligi va harakati 2920 – “Chakana savdodagi tovarlar” schyotida hisobga olinadi.

Taralarning harakati bo‘yicha analitik hisob buxgalteriya tomonidan miqdor va pulda ifodalangan shaklida omborlar, sexlar, ishlab chiqarish joylari va boshqa saqlash joylari, moddiy javobgar shaxslar, taralarning turlari va guruhlari, shuningdek, ularning foydalanish maqsadi bo‘yicha yuritiladi.

Taralarni tan olish, balans qiymatini baholash, taralar tannarxiga kiritiladigan xarajatlarni belgilash, xarajatlarni, shu jumladan, xarajat sifatida taralar qiymatini keyinchalik tan olish, taralar qiymatini sotish (baholash)ning sof qiymatiga qadar kamaytirish; ularning inventarizatsiya o‘tkazish va chiqib ketishidan moliyaviy natijalarni aniqlash hamda buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirish tovar-moddiy zaxiralarning tarkibiy qismi sifatida yuqoridagi paragraflarda nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi.

12.1. Taralarning mol yetkazib beruvchidagi hisobi

Bir marotaba ishlatiladigan taralarning mol yetkazib beruvchidagi hisobi. Ishlab chiqarish jarayonida mahsulotlarni o‘rash uchun mo‘ljallangan bir-marta ishlatiladigan taralar qiymati tannarx tarkibiga, savdo joylari va omborlarda tovarlarni o‘rash uchun ishlatiladigan taralar esa sotish xarajatlariga kiritiladi.

“Xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi nizom”ning 1.1.2-bandiga muvofiq, mahsulotlarni o‘rash uchun xarid qilinadigan materiallar ishlab chiqarish bilan bog‘liq moddiy xarajatlar tarkibida hisobga olinadi va mahsulotni ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladi. Bir marotaba ishlatiladigan taralar korxonada tomonidan ularni ishlab chiqarishga berilganda yoki tovar-moddiy zaxiralari chiqib ketganda, xarajatlar tarkibiga hisobdan chiqariladi va qaytarilishi lozim emas. Ishlab chiqarish jarayonida mahsulotlarni o‘rash-joylash uchun mo‘ljallangan taralar qiymati tannarxga qo‘shiladi, savdo joylarida va omborlarda tovarlarni o‘rash-joylash uchun ishlatilganlari esa sotish bilan bog‘liq xarajatlarga olib boriladi.

Savdo va umumiy ovqatlanish faoliyati bilan Shug‘ullanadigan korxonalarda bir marotaba ishlatiladigan taralar qiymati 2950 –“Tovarlar bilan band va bo‘sh taralar” schyotidan 9410 –“Sotish xarajatlari” schyotiga hisobdan chiqariladi va sotish xarajatlari sifatida davr xarajatlari tarkibiga qo‘shiladi.

Boshqa korxonalarda bir marotaba ishlatiladigan taralar 1060 –“Tara va tara materiallari” schyotidan hisobdan chiqariladi va quyidagilarga olib boriladi:

– 2010 –“Asosiy ishlab chiqarish”, 2310 –“Yordamchi ishlab chiqarish”, 2510 –“Umumishlab chiqarish xarajatlari”, 2610 –“Ishlab chiqarishdagi yaroqsiz mahsulotlar”, 2710 –“Xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklar” schyotlariga (ya‘ni mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga qo‘shiladi) – agar mahsulotni taralarga o‘rash-joylash asosiy, yordamchi ishlab chiqarish sexlarida va xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklarda amalga oshirilsa;

– 9410 –“Sotish xarajatlari” schyotiga (ya‘ni davr xarajatlariga qo‘shiladi) – agar mahsulotni taralarga o‘rash-joylash ular omborga topshirilgandan keyin yoki mahsulotlar (tovarlar)ni sotish jarayonida amalga oshirilsa.

Qiymati mazkur taraga o‘rab-joylangan sotiladigan tovar-moddiy zaxiralarning sotish bahosiga kiradigan taralarning buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini mahsulotning o‘rash-joylash amalga oshirilgan joydan kelib chiqib, misolda ko‘rib o‘tamiz.

1-holat. Distillangan suv ishlab chiqarish bilan ham Shug‘ullanadigan korxonada

distillangan suvni quyishga mo'ljallangan PET-butilkalarni xarid qildi. Mahsulotni taralarga quyish ishlab chiqarish jarayonida amalga oshiriladi. Distillangan suvni quyish uchun mo'ljallangan PET-butilkalarning qiymati 2 000 000 so'mni va qo'shilgan qiymat solig'i summasi 400 000 so'mni tashkil etadi. Qo'shilgan qiymat solig'i summasi qoplashga qabul qilinadi.

Distillangan suvni quyish uchun mo'ljallangan PET-butilkalarni kirim qilish va ishlab chiqarish sexiga berish bilan bog'liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– distillangan suvni quyish uchun mo'ljallangan PET-butilkalar kirim qilinganda (qo'shilgan qiymat solig'isiz):

Debet: 1060 – "Tara va tara materiallari" schyoti – 2 000 000 so'm;

Kredit: 6010 – "Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar" schyoti – 2 000 000 so'm;

– qoplashga qabul qilingan qo'shilgan qiymat solig'i summasi:

Debet: 4410 – "Byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha bo'nak to'lovlari (turlari bo'yicha)" – 400 000

so'm;

Kredit: 6010 – "Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar" schyoti – 400 000 so'm;

– distillangan suvni quyish uchun mo'ljallangan PET-butilkalar ishlab chiqarish sexiga berildi:

Debet: 2010 – "Asosiy ishlab chiqarish" – 2 000 000 so'm;

Kredit: 1060- "Tara va tara materiallari" schyoti – 2 000 000 so'm.

2-holat. Distillangan suv quyilgan PET-butilkalarni o'rab-joylash uchun yordamchi ishlab chiqarish sexida karton qutilar (bir marotaba ishlatiladigan tara sifatida) tayyorlanadi. PET-butilkalarga quyilgan tayyor mahsulotlarni o'rab-joylash karton qutilar yetkazib berilgan tayyor mahsulot omborida amalga oshiriladi. Karton qutilarning ishlab chiqarish tannarxi – 2 250 000 so'm.

Karton qutilarni kirim qilish va ishlab chiqarish sexiga berish bilan bog'liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– karton qutilar kirim qilinganda:

Debet: 1060 – "Tara va tara materiallari" schyoti – 2 250 000 so'm;

Kredit: 2310 – "Yordamchi ishlab chiqarish" – 2 250 000

so'm;

– PET-butilkalarga quyilgan tayyor mahsulotlarni o'rab-joylash uchun karton

qutilar tayyor mahsulot omboriga berilganda:

Debet: 9410 – “Sotish xarajatlari” – 2 250 000 so‘m;

Kredit: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 2 250 000 so‘m.

3-holat. Oziq-ovqat mahsulotlarining chakana savdosi bilan shug‘ullanadigan “Eskimo-savdo” do‘koni qandolat mahsulotlarini bir-martalik qog‘oz yashiklarga joylab sotadi. Qandolat mahsulotlarini qog‘oz yashiklarga joylash savdo o‘rinlarida amalga oshiriladi va savdo o‘rinlariga Har biri 500 so‘m bo‘lgan 2 000 dona qog‘oz yashiklar berilgan.

Qog‘oz yashiklarni savdo o‘rinlariga berish “4-avtobus saroyi” AJning buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 9410 – “Sotish xarajatlari” – 1 000 000 so‘m;

Kredit: 2950 – “Tovarlarni bilan band va bo‘sh taralar” schyoti – 1 000 000 so‘m

(1 000 000 so‘m = 2 000 dona x 500 so‘m).

Ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarning mol yetkazib beruvchidagi hisobi. Taralarning aylanishi masalasi bo‘yicha mol yetkazib beruvchilar va xaridorlarning o‘zaro munosabatlarini aniqlash bo‘yicha asosiy talablar O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 450-moddasida tartibga solinadi. Agar mahsulot yetkazib berish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo‘lsa, Xaridor (oluvchi) keltirilgan tovar ko‘p marotaba ishlatiladigan tara va o‘rash materiallarini mol yetkazib beruvchiga qonun hujjatlarida belgilangan tartib va muddatlarda qaytarishga majbur. Boshqa tara va o‘rash materiallari faqat mahsulot yetkazib berish shartnomasida nazarda tutilgan hollardagina yetkazib beruvchiga qaytarilishi lozim.

Yuqorida keltirilgan me‘yorlar quyidagilarni aniqlashtiradi: Xaridor tomonidan o‘zining tavsifi bo‘yicha ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarga to‘g‘ri keladigan taralarni qaytarmasligi mumkin bo‘lishi uchun bu holatlar mol yetkazib berish shartnomasida belgilab o‘tilishi shart. Bular, asosan, ma‘lum bir sharoitlarga ko‘ra taralarni qaytarish maqsadga muvofiq, bo‘lmagan yoki imkoniyat bo‘lmagan hollarda bo‘lishi mumkin. Masalan, tovarlarni yetkazib berish katta moddiy xarajatlarni talab qiladigan uzoq tog‘li tumanlarda joylashgan korxonalarda bo‘lishi mumkin.

Ko‘p marotaba ishlatiladigan taralar mol yetkazib beruvchi (ishlab chiqaruvchi) bilan Xaridor o‘rtasida ko‘p marotaba aylanadi va tovar-moddiy zaxiralardan bo‘shatilgandan keyin qonunchilikda yoki shartnomada belgilangan tartibda mol yetkazib beruvchi korxonaga qaytarishi lozim.

Shartnoma shartlari bo'yicha Xaridor ko'p marotaba ishlatiladigan taralarni qaytarishga majbur bo'lmagan hollarda uning qiymati mol yetkazib beruvchining schyot-fakturasida unda qadoqlangan sotilishi lozim bo'lgan tovar-moddiy zaxiralarning sotish bahosiga qo'shilgan holda ko'rsatiladi. Bunda Xaridor kirim qilayotganda, qiymatini aniqlash uchun imkoniyat yaratish maqsadida tara qiymatini alohida ko'rsatish huquqiga ega. Mol yetkazib beruvchida qaytarilmaydigan ko'p marotaba ishlatiladigan taralarning hisobi tovar-moddiy zaxiralarning sotish hisobiga o'xshash tarzda amalga oshiriladi.

Bunda qaytarilishi lozim bo'lmagan ko'p marotaba ishlatiladigan taralarning qaytarilishi bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar mol yetkazib beruvchining buxgalteriya hisobida chetdan ko'p marotaba ishlatiladigan taralar sotib olishga o'xshash tarzda aks ettiriladi. Mol yetkazib beruvchiga qaytarilgan bo'sh taralar qiymati mol yetkazib beruvchi (tara qabul qiluvchi) tomonidan xaridorga (tara topshiruvchiga) tegishli shartnoma (oldi-sotdi, yetkazib berish va h.k.)da nazarda tutilgan bahoda to'lab beriladi.

Shartnoma shartlari bo'yicha Xaridor ko'p marotaba ishlatiladigan taralarni qaytarishga majbur bo'lgan hollarda uning qiymati schyot-faktura va (yoki) boshqa yo'l (tovarlarni kuzatib boruvchi) hujjatlarda tegishli shartnomalarda ko'rsatilgan summada alohida qatorda, unda qadoqlangan mahsulotlar (tovarlar)ning sotish bahosiga qo'shilmagan holda ko'rsatiladi. Mol yetkazib beruvchilarda ko'p marotaba ishlatiladigan taralar qaytarilganda, ularni kirim qilish tegishli shartnomalarda ko'rsatilgan summalarda amalga oshiriladi. Qaytarilishi lozim bo'lgan ko'p marotaba ishlatiladigan taralarning xaridor tomonidan qaytarilishi va ushbu taralardagi tovar-moddiy zaxiralar sotib olingan yetkazib beruvchi tomonidan taralarning olinishi daromad keltiruvchi operatsiya sifatida qaralmaydi.

Agar qaytarilishi lozim bo'lgan ko'p marotaba ishlatiladigan taralar belgilangan muddatda va sonda qaytarilmasa, buxgalteriya hisobida ularni berish asosiy faoliyatdan daromad va xarajatlar sifatida ular yuzaga kelgan hisobot davrida ularning joriy qiymati bo'yicha aks ettiriladi. Ko'p marotaba ishlatiladigan taralarni qaytarish bo'yicha majburiyatlarning bajarilmaganligi uchun shartnoma (yetkazib berish, oldi-sotdi va h.k.) shartlarida qo'shimcha sanksiyalar nazarda tutilishi mumkin.

Qaytarilishi lozim bo'lgan ko'p marotaba ishlatiladigan taralar qaytarilmaganda, qo'shilgan qiymat solig'ini to'lash davrini aniqlashda yuzaga keladigan qiyinchiliklardan qochish maqsadida korxonalar shartnomalarni rasmiylashtirishga e'tiborli bo'lib yondashishi lozim. Masalan, soliq idoralari

xodimlari taralarni ortib joʻnatish sanasida qoʻshilgan qiymat soligʻini hisoblamasliklari uchun xaridorlar bilan tuzilgan shartnomada qaytariladigan taralar berilayotganligini koʻrsatishlari shart. Bundan tashqari mol yetkazib beruvchiga taralar qaytarilishi lozim boʻlgan sana va ularni qaytarish tartibini ham koʻrsatib oʻtishni tavsiya etamiz.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, xulosa qilib aytganda, qaytarilishi lozim boʻlgan koʻp marotaba ishlatiladigan taralar oʻz vaqtida qaytarilmagan hollarda ularning joriy qiymati buxgalteriya hisobida aks ettirilgan tannarxidan past boʻlsa, qoʻshilgan qiymat soligʻi hisoblash maqsadlari uchun soliq solinadigan baza taralarning tannarxidan kelib chiqib, belgilanadi.

Qaytarilishi lozim boʻlgan koʻp marotaba ishlatiladigan taralarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misollarda koʻrib chiqamiz. Korxonada ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot (distillangan suv) plastik taraga quyib sotiladi va qoʻshilgan qiymat soligʻi toʻlovchisi hisoblanadi. Har biriga 4 donadan joylangan yogʻoch yashiklarda 4 000 dona plastik taradagi mahsulot sotildi. Yogʻoch yashiklar qaytarilishi lozim.

Yogʻoch yashiklarning qiymati va ularning qaytarilganlari sonidan kelib chiqib, toʻrt holatni koʻrib chiqamiz.

1-holat. Yogʻoch yashiklarning tannarxi – 21 000 soʻm. Yogʻoch yashiklarning 1 000 donasi ishlatishga yaroqli holatda qaytarilgan.

Qaytarilishi lozim boʻlgan yogʻoch yashiklar bilan bogʻliq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– xaridorlarga mahsulot ortilganda (chiqarilganda):

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 21 000 000 soʻm;

Kredit: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 21 000 000 soʻm;

– xaridorlar tomonidan yogʻoch yashiklar qaytarilganda:

Debet: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 2 100 000 soʻm;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 2 100 000 soʻm.

2-holat. Yogʻoch yashiklarning tannarxi va joriy qiymati – 21 000 soʻm. Yogʻoch yashiklarning 900 donasi ishlatishga yaroqli holatda qaytarilgan.

Qaytarilishi lozim boʻlgan yogʻoch yashiklar bilan bogʻliq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– xaridorlarga mahsulot ortilganda (chiqarilganda):

*Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 21 000 000 so‘m;*

Kredit: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 21 000 000

so‘m;

– xaridorlar tomonidan yog‘och yashiklar qaytarilganda:

Debet: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 18 900 000 so‘m;

*Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 18 900 000*

so‘m;

(18 900 000 so‘m = 900 dona x 21 000 so‘m);

– qaytarilmagan yog‘och yashiklarning tannarxi hisobdan chiqarilganda:

*Debet: 9110 – “Sotilgan tayyor mahsulotlarning
Tannarxi” schyoti – 2 100 000 sum;*

*Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 2 100 000 so‘m;*

(2 100 000 so‘m = 100 dona x 21 000 so‘m);

– qaytarilmagan yog‘och yashiklarning joriy qiymati summasiga:

*Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 2 100 000 so‘m;*

*Kredit: 9010 – “Tayyor mahsulotlarni sotishdan
Daromadlar” schyoti – 2 100 000 so‘m;*

(2 100 000 so‘m = 100 dona x 21 000 so‘m);

– qaytarilmagan yog‘och yashiklarning qiymatiga nisbatan qo‘shilgan qiymat solig‘i hisoblanganda:

*Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 420 000 so‘m;*

*Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lov bo‘yicha
qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti – 420 000*

so‘m;

(420 000 so‘m = 2 100 000 so‘m x 20 % / 100);

– qaytarilmagan yog‘och yashiklari uchun Xaridorlardan pul mablag‘lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 2 520 000 so‘m;

*Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 2 520 000 so‘m;*

(2 520 000 so‘m = 2 100 000 so‘m + 420 000 so‘m).

3-holat. Yog‘och yashiklarning tannarxi – 21 000 so‘m, ularning joriy qiymati – 22 000 so‘m. Yog‘och yashiklarning 900 donasi qaytarilgan.

Qaytarilishi lozim bo‘lgan yog‘och yashiklar bilan bog‘liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– xaridorlarga mahsulot ortilganda (chiqarilganda):

*Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 21 000 000 so‘m;*

Kredit: 1060 – “Tara va tara materiallari» schyoti – 21 000 000 so‘m;

– xaridorlar tomonidan yog‘och yashiklar qaytarilganda:

Debet: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 19 800 000 so‘m;

*Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 18 900 000 so‘m;*

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 900 000

so‘m

(19 800 000 so‘m = 900 dona x 22 000 so‘m);

(18 900 000 so‘m = 900 dona x 21 000 so‘m);

(900 000 so‘m = 19 800 000 so‘m – 18 900 000 so‘m);

– qaytarilmagan yog‘och yashiklarning tannarxi hisobdan chiqarilganda:

*Debet: 9110 – “Sotilgan tayyor mahsulotlarning
Tannarxi” schyoti – 2 100 000 so‘m;*

*Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 2 100 000 so‘m*

(2 100 000 so‘m = 100 dona x 21 000 so‘m);

– qaytarilmagan yog‘och yashiklarning joriy qiymati summasiga:

*Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 2 200 000 so‘m;*

*Kredit: 9010 – “Tayyor mahsulotlarni sotishdan
Daromadlar” schyoti – 2 200 000 so‘m*

(2 200 000 so‘m = 100 dona x 22 000 so‘m);

– qaytarilmagan yog‘och yashiklarning qiymatiga nisbatan qo‘shilgan qiymat solig‘i hisoblanganda:

*Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 440 000 so‘m;*

Kredit :6410 – “Byudjetga to‘lov bo‘yicha

qarz (turlari bo'yicha)" schyoti – 440 000

so'm

(440 000 so'm = 2 200 000 so'm x 20 % / 100);

– qaytarilmagan yog'och yashiklari uchun xaridorlardan pul mablag'lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – "Hisob-kitob schyoti" schyoti – 2 640 000 so'm;

Kredit: 4010 – "Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar" schyoti – 2 640 000 so'm

(2 640 000 so'm = 2 200 000 so'm + 440 000 so'm).

4-holat. Yog'och yashiklarning tannarxi– 21 000 so'm, ularning joriy qiymati – 20 000 so'm. Yog'och yashiklarning 900 donasi qaytarilgan.

Qaytarilishi lozim bo'lgan yog'och yashiklar bilan bog'liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– xaridorlarga mahsulot ortilganda (chiqarilganda):

Debet: 4010 – "Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar" schyoti – 21 000 000 so'm;

Kredit: 1060 – "Tara va tara materiallari" schyoti – 21 000 000

so'm;

– xaridorlar tomonidan yog'och yashiklar qaytarilganda:

Debet: 1060 – "Tara va tara materiallari" schyoti – 18 000 000 so'm;

Kredit: 9430 – "Boshqa operatsion xarajatlar" schyoti– 900 000 sum;

Kredit: 4010 – "Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar" schyoti – 18 900 000 so'm

(18 000 000 so'm = 900 dona x 20 000 so'm);

(18 900 000 so'm = 900 dona x 21 000 so'm);

(900 000 so'm = 18 900 000 so'm – 18 000 000 so'm);

– qaytarilmagan yog'och yashiklarning tannarxi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9110 – "Sotilgan tayyor mahsulotlarning Tannarxi" schyoti – 2 100 000 so'm;

Kredit: 4010 – "Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar" schyoti – 2 100 000 so'm

(2 100 000 so'm = 100 dona x 21 000 so'm);

– qaytarilmagan yog'och yashiklarning joriy qiymati summasiga:

Debet: 4010 – "Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar" schyoti – 2 000 000 so'm;

*Kredit: 9010 – “Tayyor mahsulotlarni sotishdan
Daromadlar” schyoti – 2 000 000 so‘m*

(2 000 000 so‘m = 100 dona x 20 000 so‘m);

– qaytarilmagan yog‘och yashiklarning qiymatiga nisbatan qo‘shilgan qiymat solig‘i hisoblanganda:

*Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 420 000 so‘m;*

*Kredit :6410 – “Byudjetga to‘lov bo‘yicha
qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti – 420 000*

so‘m

(420 000 so‘m = 2 100 000 so‘m x 20 % / 100);

– qaytarilmagan yog‘och yashiklari uchun Xaridorlardan pul mablag‘lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 2 420 000 so‘m;

*Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 2 420 000 so‘m*

(2 420 000 so‘m = 2 000 000 so‘m + 420 000 so‘m).

Ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarni ta‘mirlash va ularga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha xarajatlar (ayrim detallar, qismlarni tozalash, almashtirish va shu kabilar) davr xarajatlariga kiritiladi. Olingan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarni Xaridorlar qaytarib berganda ularni ishchi holatga keltirish uchun amalga oshirilgan ta‘mirlar va ularga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha xarajatlar (tozalash, ayrim detallar, qismlarni almashtirish va shu kabilar) shartnomada nazarda tutilgan tartibda Xaridorlar tomonidan qoplanishi mumkin.

Xaridorlardan qaytarib olingan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarni ishchi holatga keltirish uchun amalga oshirilgan ta‘mirlar va ularga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha xarajatlarni va shartnomada nazarda tutilgan tartibda Xaridorlar tomonidan qoplanishining hisobini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonaning yordamchi ishlab chiqarish sexida xaridor bilan imzolangan shartnomaga asosan qaytarib olingan temir yashiklarni ta‘mirlash ishlari amalga oshirilgan. Ta‘mirlash bo‘yicha xarajatlar quyidagilardan iborat: yordamchi material xarajatlari –500 000 so‘m; ishchilarga ish haqi hisoblash – 600 000 so‘m va ishchilarning ish haqi fondidan 12 foiz miqdorda ijtimoiy soliq summasi – 72 000 so‘m.

Temir yashiklarni ta‘mirlash bilan bog‘liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– temir yashiklarni ta'mirlash bo'yicha xarajatlar amalga oshirilganda:

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 1 172 000 so‘m;

Kredit: 1090 – “Boshqa materiallar” schyoti – 500 000 so‘m;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo'yicha xodim bilan hisoblashlar” schyoti – 600 000 so‘m;

Kredit: 6520 – “Maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar” schyoti – 72 000 so‘m;

– temir yashiklarni ta'mirlash bo'yicha bajarilgan ishlar summasiga:

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 1 172 000 so‘m;

Kredit: 9030 – “Ish bajarish va xizmat ko'rsatishdan Daromadlar” schyoti – 1 172 000 so‘m;

– temir yashiklarni ta'mirlash bo'yicha bajarilgan ishlar qiymatiga nisbatan qo'shilgan qiymat solig'i hisoblanganda:

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 175 800 so‘m;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to'lov bo'yicha qarz (turlari bo'yicha)” schyoti – 175 800

so‘m;

$(175\,800\text{ so‘m} = 1\,172\,000\text{ so‘m} \times 15\% / 100);$

– temir yashiklarni ta'mirlash bo'yicha bajarilgan ishlarning tannarxi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9130 – “Bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning Tannarxi” schyoti – 1 172 000 sum;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 1 172 000 so‘m;

– temir yashiklarni ta'mirlash bo'yicha bajarilgan ishlar uchun Xaridorlardan pul mablag'lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 1 347 800 so‘m;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 1 347 800 so‘m;

$(1\,347\,800\text{ so‘m} = 1\,172\,000\text{ so‘m} + 175\,800\text{ so‘m}).$

Savdo korxonalarida qaytarilishi lozim bo'lgan ko'p marotaba ishlatiladigan taralarni buxgalteriya hisobida aks ettirish ishlab chiqarish korxonalaridagi tartibga o'xshash tarzda amalga oshiriladi. Qaytarilishi lozim bo'lgan ko'p marotaba ishlatiladigan taralarning hisobida 1060 – “Tara va tara materiallari” schyotining

o‘rniga 2950 –“Tovarlar bilan band va bo‘sh taralar” schyoti qo‘llaniladi.

Garov summasi belgilangan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarning mol yetkazib beruvchidagi hisobi. Tovar-moddiy zaxiralar bilan yetkazib beriladigan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarning bir qancha turlari uchun mol yetkazib beruvchi Xaridordan garov summasini undirishi mumkin, ushbu summa Xaridorga undan taralar ishga yaroqli (buzilmagan) holatda olingandan so‘ng qaytariladi. Tara uchun garov summalarini undirishga preysko‘rantlar, yetkazib berishning alohida sharoitlari yoki taraflar uchun majburiy boshqa qoidalar bilan nazarda tutilgan hollarda yo‘l qo‘yiladi.

Garov summasi belgilangan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralar schyot-faktura va (yoki) boshqa yo‘l (tovarlarni kuzatib boruvchi) hujjatlarida tegishli shartnomalarda ko‘rsatilgan garov summasi bo‘yicha alohida qatorda, unda qadoqlangan mahsulotlar (tovarlar)ning sotish bahosiga qo‘shilmagan holda ko‘rsatiladi. Mol yetkazib beruvchilarda ko‘p marotaba ishlatiladigan taralar qaytarilganda, ularni kirim qilish balans qiymati bo‘yicha amalga oshiriladi.

Xaridor tomonidan garov summasi belgilangan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralar qayta ishlatish uchun mol yetkazib beruvchiga ishga yaroqli (buzilmagan) holatda qaytarilganda, unga (tarani topshiruvchiga) uning uchun to‘langan summalar qaytariladi. Bunda garov summasi belgilangan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarning Xaridor tomonidan qaytarilishi va ushbu taralardagi tovar-moddiy zaxiralar sotib olingan mol yetkazib beruvchi tomonidan taralarning olinishi daromad keltiruvchi operatsiya sifatida qaralmaydi. Qaytariladigan taralar boshqa yetkazib beruvchiga yoki tara tayyorlovchi korxonaga sotilgan taqdirda, ushbu operatsiya buxgalteriya hisobida daromad keltiruvchi bitim sifatida tan olinadi.

Agar garov summasi belgilangan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralar belgilangan muddatda va sonda qaytarilmasa, buxgalteriya hisobida ularni berish asosiy faoliyatdan daromad va xarajatlar sifatida ular yuzaga kelgan hisobot davrida aks ettiriladi, ya‘ni xaridor tomonidan mol yetkazib beruvchiga garov summasi belgilangan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralar qaytarilmagan hollarda mazkur taralar uchun garov summasi qaytarilmaydi va mol yetkazib beruvchi mazkur garov summasini moliyaviy natijalariga olib boradi. Garov summasi belgilangan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarni qaytarish bo‘yicha majburiyatlarni bajarilmaganligi uchun shartnoma (yetkazib berish, oldi-sotdi va h.k.) shartlarida qo‘shimcha sanksiyalar nazarda tutilishi mumkin.

Garov summasi belgilangan ko'p marotaba ishlatiladigan taralar qaytarilmaganda, qo'shilgan qiymat solig'i to'lash davrini aniqlashda yuzaga keladigan qiyinchiliklardan qochish maqsadida korxonalar shartnomalarni rasmiylashtirishga e'tiborli bo'lib yondashishlari lozim. Masalan, soliq idoralari xodimlari taralarni ortib jo'natish sanasida yoki olingan garov summasidan qo'shilgan qiymat solig'i hisoblamasliklari uchun Xaridorlar bilan tuzilgan shartnomada qaytariladigan taralar berilayotganligini ko'rsatishlari shart. Bundan tashqari mol yetkazib beruvchiga taralar qaytarilishi lozim bo'lgan sanani va ularni qaytarish tartibini ham ko'rsatib o'tishni tavsiya etamiz.

Garov summasi belgilangan ko'p marotaba ishlatiladigan taralarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misollarda ko'rib chiqamiz. Korxonaning yordamchi ishlab chiqarish sexida ishlab chiqarilgan tayyor mahsulot (distillangan suv) shisha taraga quyib sotiladi va qo'shilgan qiymat solig'i to'lovchisi hisoblanadi. Har biriga 4 donadan joylangan temir yashiklarda 2 000 dona shisha taradagi mahsulot sotildi. Temir yashiklar qaytarilishi lozim. Har bir temir yashikka garov summasi 40 000 so'm qilib belgilangan.

Garov summasi belgilangan temir yashiklarning qiymati va qaytarilganlarining sonidan kelib chiqib, ikkita holatni ko'rib chiqamiz.

1-holat. Garov summasi belgilangan temir yashiklarning tannarxi 30 000 so'mni tashkil etadi. Garov summasi belgilangan temir yashiklarning 500 donasi ishlatishga yaroqli holatda yaxshi holatda qaytarilgan.

Garov summasi belgilangan temir yashiklar bilan bog'liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– xaridorlardan garov summasi kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 20 000 000 so'm;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 20 000 000 so'm

(20 000 000 so'm = 500 dona x 40 000 so'm);

– xaridorlarga mahsulot ortilganda (chiqarilganda):

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 15 000 000 so'm;

Kredit: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 15 000 000 so'm

(15 000 000 so'm = 500 dona x 30 000 so'm);

– Xaridorlar tomonidan garov summasi belgilangan temir yashiklar qaytarilganda:

Debet: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 15 000 000 so'm;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 15 000 000 so‘m;

– Xaridorlarga garov summasi qaytarilganda:

Debet: 6 990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 20 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 20 000 000 so‘m.

2-holat. Garov summasi belgilangan temir yashiklarning tannarxi 30 000 so‘mni tashkil etadi. Garov summasi belgilangan temir yashiklarning 450 donasi ishlatishga yaroqli holatda yaxshi holatda qaytarilgan.

Garov summasi belgilangan temir yashiklar bilan bog‘liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– Xaridorlardan garov summasi kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 20 000 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 20 000 000 so‘m

(20 000 000 so‘m = 500 dona x 40 000 so‘m);

– Xaridorlarga mahsulot ortilganda (chiqarilganda):

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 15 000 000 so‘m;

Kredit: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 15 000 000 so‘m

(15 000 000 so‘m = 500 dona x 30 000 so‘m);

– Xaridorlar tomonidan garov summasi belgilangan temir yashiklar qaytarilganda:

Debet: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 13 500 000 so‘m;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 13 500 000 so‘m

(13 500 000 so‘m = 450 dona x 30 000 so‘m);

– garov summasi belgilangan temir yashiklarning qaytarilmaganlarini tannarxi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9110 – “Sotilgan tayyor mahsulotlarning Tannarxi” schyoti – 1 500 000 sum;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 1 500 000 so‘m

(1 500 000 so‘m = 50 dona x 30 000 so‘m);

– garov summasi belgilangan qaytarilmagan temir yashiklarni garov summasi qiymatiga:

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan

olinadigan schyotlar” schyoti – 1 739 130 so‘m;

Kredit: 9010 – “Tayyor mahsulotlarni sotishdan

Daromadlar” schyoti – 1 739 130 so‘m;

(2 000 000 so‘m = 50 dona x 40 000 so‘m)

(1 739 130 so‘m = 2 000 000 so‘m x 15% / 115).

– garov summasi belgilangan temir yashiklarning qaytarilmaganlarini qiymatiga nisbatan qo‘shilgan qiymat solig‘i hisoblanganda:

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan

olinadigan schyotlar” schyoti – 260 870 so‘m;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to‘lov bo‘yicha

qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti – 260 870

so‘m

(260 870 so‘m = 2 000 000 – 1 739 130);

– garov summasi belgilangan temir yashiklarning qaytarilmaganlarini uchun garov summasini qismini ushlab qolinganda:

Debet: 6 990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 2 000 000 so‘m;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan

olinadigan schyotlar” schyoti – 2 000 000 so‘m

(2 000 000 so‘m = 1 739 870 so‘m + 260 130 so‘m);

– Xaridorlarga garov summasining qolgan qismi qaytarilganda:

Debet: 6 990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 18 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 18 000 000 so‘m

(18 000 000 so‘m = 20 000 000 so‘m – 2 000 000 so‘m).

Garov summasi belgilangan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarni ta‘mirlash va ularga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha xarajatlar (ayrim detallar, qismlarni tozalash, almashtirish va shu kabilar)davr xarajatlariga kiritiladi.

Xaridorlardan qaytarib olingan garov summasi belgilangan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarni ishchi holatga keltirish uchun amalga oshirilgan ta‘mirlar va ularga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha xarajatlar (masalan, tozalash, ayrim detallari, qismlarini almashtirish va h.k.) garov summasi hisobidan qoplanishi mumkin.

Xaridorlardan qaytarib olingan garov summasi belgilangan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarni ishchi holatga keltirish uchun amalga oshirilgan ta‘mirlar va ularga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha xarajatlarni va shartnomada nazarda tutilgan tartibda Xaridorlar tomonidan qoplanishi hisobini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonaning yordamchi ishlab chiqarish sexida xaridor bilan imzolangan

shartnomaga asosan qaytarib olingan garov summasi belgilangan temir yashiklarni ta'mirlash ishlari amalga oshirilgan. Ta'mirlash bo'yicha xarajatlar quyidagilardan iborat: yordamchi material xarajatlari – 300 000 so‘m va ishchilarga ish haqi hisoblash – 500 000 so‘m. Garov summasi – 2 000 000 so‘m va xaridor xarajatlarni garov summasi hisobidan qoplab berishga rozi.

Garov summasi belgilangan temir yashiklarni ta'mirlash bilan bog'liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– garov summasi belgilangan temir yashiklarni ta'mirlash bo'yicha xarajatlar amalga oshirilganda:

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 800 000 so‘m;

Kredit: 1090 – “Boshqa materiallar” schyoti – 300 000 so‘m;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo'yicha xodim bilan hisoblashlar” schyoti – 500 000 so‘m;

– garov summasi belgilangan temir yashiklarni ta'mirlash bo'yicha bajarilgan ishlar summasiga:

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 800 000 so‘m;

Kredit: 9030 – “Ish bajarish va xizmat ko'rsatishdan Daromadlar” schyoti – 800 000 so‘m;

– garov summasi belgilangan temir yashiklarni ta'mirlash bo'yicha bajarilgan ishlar qiymatiga nisbatan qo'shilgan qiymat solig'i hisoblanganda:

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 120 000 so‘m;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to'lov bo'yicha qarz (turlari bo'yicha)” schyoti – 120 000

so‘m

$(120\,000\text{ so‘m} = 800\,000\text{ so‘m} \times 15\% / 100);$

– garov summasi belgilangan temir yashiklarni ta'mirlash bo'yicha bajarilgan ishlarning tannarxi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9130 – “Bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning Tannarxi” schyoti – 800 000 sum;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 800 000 so‘m;

– garov summasi belgilangan temir yashiklarni ta'mirlash bo'yicha bajarilgan ishlar uchun garov summasini qismini ushlab qolinganda:

Debet: 6 990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 920 000 so‘m;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 920 000 so‘m;

(960 000 so‘m = 800 000 so‘m + 120 000 so‘m);

– Xaridorlarga garov summasining qolgan qismi qaytarilganda:

Debet: 6 990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 1 080 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 1 080 000 so‘m;

(1 080 000 so‘m = 2 000 000 so‘m – 920 000 so‘m).

Savdo korxonalarida garov summasi belgilangan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarni buxgalteriya hisobida aks ettirish ishlab chiqarish korxonalaridagi tartibga o‘xshash tarzda amalga oshiriladi. Garov summasi belgilangan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarning hisobida 1060 – “Tara va tara materiallari” schyotining o‘rniga 2950 – “Tovarlar bilan band va bo‘sh taralar” schyoti qo‘llaniladi.

12.2. Taralarning xaridorlardagi hisobi

“Xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi nizom”da mahsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar xarajatlaridan qaytariladigan tara va o‘rash materiallari qiymati ularning amalda sotilishi, foydalanilishi yoki omborga kirim qilinishi narxi bo‘yicha chiqarib tashlanishi nazarda tutilgan.

Mol yetkazib beruvchidan tovar-moddiy zaxiralar bilan qabul qilingan hamda qaytarilmaydigan taralar va o‘rash materiallari qiymati ularni sotib olish xarajatlari summasiga kiritiladi. Taralarni qaytariladigan yoki qaytarilmaydigan taralar jumlasiga kiritish tovar-moddiy zaxiralarni sotib olish shartnomasi (kontrakti) shartlari bilan belgilanadi.

Mol yetkazib beruvchilardan tovar-moddiy zaxiralar bilan birga kelib tushgan taralar kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarning kirim qilinishi bilan bir vaqtning o‘zida quyidagicha hisobga olib boriladi:

– bir marotaba ishlatiladigan taralar – tovar-moddiy zaxiralarning qiymati bilan birgalikda;

– agar ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarga garov summasi belgilangan bo‘lsa – shartnomada ko‘rsatilgan garov summasi bo‘yicha;

– agar ko‘p marotaba ishlatiladigan taralar qaytarilishi lozim bo‘lmasa, lekin qiymati alohida qatorda ko‘rsatilgan bo‘lsa – yo‘l (kuzatish) hujjatlarida ko‘rsatilgan summa bo‘yicha;

– agar ko‘p marotaba ishlatiladigan taralar qaytarilishi lozim bo‘lmasa, lekin qiymati tovar-moddiy zaxiralar bahosiga qo‘shilgan va foydalanish yoki sotilishi mumkin bo‘lsa – foydalanilish yoki sotilish mumkin bo‘lgan qiymat bo‘yicha.

Qaytarilishi lozim bo'lgan ko'p marotaba ishlatiladigan taralar qaytarilmasa, ularning qiymati tovar-moddiy zaxiralarni yetkazib beruvchilarga ularning joriy qiymati bo'yicha qoplab beriladi.

Qaytarilishi lozim bo'lgan, biroq garov summasi belgilanmagan ko'p marotaba ishlatiladigan taralarni kirim qilish bilan bog'liq operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini faoliyat turidan kelib chiqib, misollarda ko'rib o'tamiz.

1-holat. Korxonadan 50 dona yog'och yashiklarda ehtiyot qismlar xarid qilingan. Yog'och yashiklar qaytarilishi lozim lekin garov summasi belgilanmagan va shartnomada ularning qiymati 10 000 so'm ko'rsatilgan. Korxonadan qo'shilgan qiymat solig'i to'lovchisi hisoblanadi. Qaytarilishi lozim bo'lgan, biroq garov summasi belgilanmagan 40 dona yog'och yashikni qaytargan. Qaytarilishi lozim bo'lgan, biroq garov summasi belgilanmagan yog'och yashiklarga boshqa mahsulotlar o'rab joylanganligi sababli qaytarilmagan va ular sotilgan hamda qo'shilgan qiymat solig'i qoplashga qabul qilinadi.

Qaytarilishi lozim bo'lgan, biroq garov summasi belgilanmagan yog'och yashiklarni kirim qilish bilan bog'liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– mol yetkazib beruvchilardan ehtiyot qismlar qaytarilishi lozim bo'lgan, biroq garov summasi belgilanmagan yog'och yashiklarda kelib tushganda:

Debet: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 500 000 so'm;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to'lanadigan schyotlar” schyoti – 500 000 so'm

(500 000 so'm = 50 dona x 10 000 so'm);

– qaytarilishi lozim bo'lgan, biroq garov summasi belgilanmagan yog'och yashiklar qaytarilganda:

Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to'lanadigan schyotlar” schyoti – 400 000 so'm;

Kredit: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 400 000

so'm

(400 000 so'm = 40 dona x 10 000 so'm);

– qaytarilishi lozim bo'lgan, lekin garov summasi belgilanmagan yog'och yashiklarning qaytarilmaganlarini qiymatiga to'g'ri keladigan qo'shilgan qiymat solig'i summasiga tuzatishlar kiritilganda:

Debet: 4410 – “Byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha

bo'nak to'lovlari (turlari bo'yicha)” schyoti – 15 000 so'm;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 15 000 so‘m

(100 000 so‘m = 10 dona x 10 000 so‘m);

(15 000 so‘m = 100 000 so‘m x 15 % / 100);

– qaytarilishi lozim bo‘lgan, lekin garov summasi belgilanmagan yog‘och yashiklarning qaytarilmaganlarining qiymati qoplanadigan summasiga:

Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 100 000 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 100 000 so‘m

(100 000 so‘m = 10 dona x 10 000 so‘m);

– qo‘shilgan qiymat solig‘i summasi va qaytarilishi lozim bo‘lgan, lekin garov summasi belgilanmagan yog‘och yashiklarning qaytarilmaganlarining qiymati qoplash summasi o‘tkazib berilganda:

Debet: 6 990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 115 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 115 000 so‘m

(115 000 so‘m = 100 000 so‘m + 15 000 so‘m).

2-holat. Chakana savdosi bilan Shug‘ullanadigan “Eskimo-savdo” do‘koni 30 dona plastmassa yashiklarda oziq-ovqat mahsulotlari xarid qilgan. Plastmassa yashiklar qaytarilishi lozim, lekin garov summasi belgilanmagan va shartnomada ularning qiymati 25 000 so‘m ko‘rsatilgan. Qaytarilishi lozim bo‘lgan, biroq garov summasi belgilanmagan 24 dona plastmassa yashikni qaytargan. “Eskimo-savdo” do‘koni qo‘shilgan qiymat solig‘i to‘lovchisi hisoblanmaydi, mol yetkazib beruvchi esa hisoblanadi. Qaytarilishi lozim bo‘lgan, biroq garov summasi belgilanmagan plastmassa yashiklarga boshqa mahsulotlar o‘rab joylanganligi sababli qaytarilmagan va ular sotilgan hamda qo‘shilgan qiymat solig‘i qoplashga qabul qilinmaydi.

Qaytarilishi lozim bo‘lgan, biroq garov summasi belgilanmagan plastmassa yashiklarni kirim qilish bilan bog‘liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– mol yetkazib beruvchilardan oziq-ovqat mahsulotlari qaytarilishi lozim bo‘lgan biroq garov summasi belgilanmagan plastmassa yashiklarda kelib tushganda:

Debet: 2950- “Tovarlar bilan band va bo‘sh

Taralar” schyoti – 750 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va

pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar» schyoti – 750 000 so‘m

(750 000 so‘m = 30 dona x 25 000 so‘m);

– qaytarilishi lozim bo‘lgan, biroq garov summasi belgilanmagan plastmassa

yashiklar qaytarilganda:

*Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 600 000 so‘m;*

*Kredit: 2950 – “Tovarlarni bilan band va bo‘sh
Taralar” schyoti – 600 000 so‘m*

(600 000 so‘m = 24 dona x 25 000 so‘m);

– qaytarilishi lozim bo‘lgan, lekin garov summasi belgilanmagan plastmassa yashiklarning qaytarilmaganlarini qiymatiga to‘g‘ri keladigan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasiga tuzatishlar kiritilganda:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar)” schyoti – 22 500 so‘m;

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 22 500

so‘m

(150 000 so‘m = 6 dona x 25 000 so‘m);

(22 500 so‘m = 150 000 so‘m x 15 % / 100);

– qaytarilishi lozim bo‘lgan, lekin garov summasi belgilanmagan plastmassa yashiklarning qaytarilmaganlarining qiymati qoplanadigan summasiga:

*Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 150 000 so‘m;*

Kredit: 6990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 150 000 so‘m

(150 000 so‘m = 6 dona x 25 000 so‘m);

– qo‘shilgan qiymat solig‘i summasi va qaytarilishi lozim bo‘lgan, lekin garov summasi belgilanmagan plastmassa yashiklarning qaytarilmaganlarining qiymati qoplash summasi o‘tkazib berilganda:

Debet: 6 990 – “Boshqa majburiyatlar” schyoti – 180 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 180 000 so‘m

(172 500 so‘m = 150 000 so‘m + 22 500 so‘m).

Garov summasi belgilangan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarni kirim qilish bilan bog‘liq operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini faoliyat turidan kelib chiqib, misollarda ko‘rib o‘tamiz.

1-holat. Korxonada tomonidan 150 dona yog‘och yashiklarda ehtiyot qismlarni xarid qilingan. Yog‘och yashiklarga garov summasi belgilangan va ular qaytarilishi lozim. Garov summasi – 20 000 so‘m. Korxonada qo‘shilgan qiymat solig‘i to‘lovchisi hisoblanadi. Garov summasi belgilangan 120 dona yog‘och yashikni qaytargan. Garov summasi belgilangan yog‘och yashiklarga boshqa mahsulotlar o‘rab joylanganligi sababli qaytarilmagan va ular sotilgan hamda qo‘shilgan qiymat solig‘i qoplashga

qabul qilinadi.

Garov summasi belgilangan yog‘och yashiklarni kirim qilish bilan bog‘liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– mol yetkazib beruvchilarga garov summasi o‘tkazib berilganda:

Debet: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzlari” schyoti – 3 000 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 3 000 000

so‘m

(3 000 000 so‘m = 150 dona x 20 000 so‘m);

– mol yetkazib beruvchilardan garov summasi belgilangan yog‘och yashiklarda ehtiyot qismlar kelib tushganda:

Debet: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 3 000 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 3 000 000

so‘m;

– garov summasi belgilangan yog‘och yashiklar qaytarilganda:

Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 2 400 000 so‘m;

Kredit: 1060 “Tara va tara materiallari» schyoti – 2 400 000 so‘m;

(2 400 000 so‘m = 120 dona x 20 000 so‘m);

– garov summasi belgilangan yog‘och yashiklarning qaytarilmaganlarini qiymatiga to‘g‘ri keladigan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasiga tuzatishlar kiritilganda:

Debet: 4410- “Byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘yicha bo‘nak to‘lovlari (turlari bo‘yicha)” – 78 261 so‘m;

Kredit: 1060 – “Tara va tara materiallari” schyoti – 78 261

so‘m

(600 000 so‘m = 30 dona x 20 000 so‘m);

(78 261 so‘m = 600 000 so‘m x 15 % / 115);

– qaytarilmagan yog‘och yashiklarning qiymati garov summasi hisobidan to‘langanda:

Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 600 000 so‘m;

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzlari” schyoti – 600 000 so‘m

(600 000 so‘m = 30 dona x 20 000 so‘m);

– mol yetkazib beruvchilardan garov summasi qaytarilganda (kelib tushganda):

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 2 400 000 so‘m;
Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzlari” schyoti – 2 400 000 so‘m
 (2 400 000 so‘m = 3 000 000 so‘m – 600 000 so‘m).

2-holat. Chakana savdosi bilan Shug‘ullanadigan “Eskimo-savdo” do‘koni 150 dona plastmassa yashiklarda oziq-ovqat mahsulotlarini xarid qilingan. Plastmassa yashiklarga garov summasi belgilangan va ular qaytarilishi lozim. Garov summasi 25 000 so‘m. Garov summasi belgilangan 130 dona plastmassa yashikni qaytargan. “Eskimo-savdo” do‘koni qo‘shilgan qiymat solig‘i to‘lovchisi hisoblanmaydi, mol yetkazib beruvchi esa hisoblanadi. Garov summasi belgilangan plastmassa yashiklarga boshqa mahsulotlar o‘rab joylanganligi sababli qaytarilmagan va ular sotilgan hamda qo‘shilgan qiymat solig‘i qoplashga qabul qilinmaydi.

Garov summasi belgilangan plastmassa yashiklarni kirim qilish bilan bog‘liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– mol yetkazib beruvchilarga garov summasi o‘tkazib berilganda:

Debet: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzlari” schyoti – 3 750 000 so‘m;
Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 3 750 000

so‘m

(3 750 000 so‘m = 150 dona x 25 000 so‘m);

– mol yetkazib beruvchilardan garov summasi belgilangan plastmassa yashiklarida oziq ovqat mahsulotlari kelib tushganda:

*Debet: 2950 – “Tovarlar bilan band va bo‘sh
 Taralar” schyoti – 3 750 000 so‘m;*
*Kredit: 6010 ‘Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
 to‘lanadigan schyotlar» schyoti 3 750 000*

so‘m;

– garov summasi belgilangan plastmassa yashiklar qaytarilganda:

*Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
 to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 3 250 000 so‘m;*
*Kredit: 2950 – “Tovarlar bilan band va bo‘sh
 taralar schyoti” schyoti – 3 250 000 so‘m*

(3 250 000 so‘m = 130 dona x 25 000 so‘m);

– qaytarilmagan plastmassa yashiklarning qiymati garov summasi hisobidan to‘langanda:

*Debet: 6 010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
 to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 500 000 so‘m;*

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzlari” schyoti – 500 000 so‘m
(500 000 so‘m = 20 dona x 25 000 so‘m);

– mol yetkazib beruvchilardan garov summasi qaytarilganda (kelib tushganda):

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 3 250 000 so‘m;

Kredit: 4890 – “Boshqa debitorlar qarzlari” schyoti – 3 250 000 so‘m

(3 250 000 so‘m = 3 750 000 so‘m – 500 000 so‘m).

Garov summasi belgilanmagan va qaytarilishi lozim bo‘lmagan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarni kirim qilish bilan bog‘liq operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini faoliyat turidan kelib chiqib, misollarda ko‘rib o‘tamiz.

1-holat. Korxonadan 20 dona plastmassa bochkalarda moylash materiallari xarid qilingan. Plastmassa bochkalar ko‘p marotaba ishlatiladigan taralar hisoblanadi. Schyot-faktura bo‘yicha plastmassa bochkalarning qiymati bilan birga moylash materiallarini xarid qilish xarajatlari 18 000 000 so‘mni tashkil qiladi. Plastmassa bochkalar qaytarilishi lozim emas. Plastmassa bochkalarning qiymati schyot-fakturada alohida qatorda ko‘rsatilmagan va komissiyaning dalolatnomasiga muvofiq, ularning har birining qiymati 20 000 so‘mdan qilib belgilangan.

Garov summasi belgilanmagan va qaytarilishi lozim bo‘lmagan plastmassa bochkalar bilan bog‘liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– moylash materiallari kirim qilinganda:

Debet: 1030 – “Yoqilg‘ilar” schyoti – 18 000 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 18 000 000 so‘m;

– moylash materiallari ishlab chiqarish sexiga berilganda:

Debet: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 18 000 000 so‘m;

Kredit: 1030 – “Yoqilg‘ilar” schyoti – 18 000 000

so‘m;

– plastmassa bochkalar omborga kirim qilinganda:

Debet: 1060 “Tara va tara materiallari” schyoti – 400 000 so‘m;

Kredit: 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti – 400 000 so‘m

(400 000 so‘m = 20 dona x 20 000 so‘m).

2-holat. Chakana savdo bilan shug‘ullanadigan “Eskimo-savdo” do‘koni 20 dona plastmassa bochkalarda oziq-ovqat mahsulotlari (asal)ni xarid qilingan. Plastmassa bochkalar ko‘p marotaba ishlatiladigan taralar hisoblanadi. Schyot-faktura bo‘yicha plastmassa bochkalarning qiymati bilan birga oziq-ovqat mahsulotlari (asal)ni xarid qilish xarajatlari 18 000 000 so‘mni tashkil qiladi. Plastmassa bochkalar qaytarilishi

lozim emas. Plastmassa bochkalarning qiymati schyot-fakturada alohida qatorda ko'rsatilmagan va komissiyaning dalolatnomasiga muvofiq, ularning har birining qiymati 20 000 so'mdan qilib belgilangan.

Garov summasi belgilanmagan va qaytarilishi lozim bo'lmagan plastmassa bochkalar bilan bog'liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– oziq-ovqat mahsulotlari (asal) kirim qilinganda:

Debet: 2910 – “Ombordagi tovarlar” schyoti – 18 000 000 so'm;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar” schyoti – 18 000 000 so'm;

– oziq-ovqat mahsulotlari (asal) sotilgandan keyin plastmassa bochkalar omborga kirim qilinganda:

Debet: 2950 – “Tovar bilan band va bo'sh

Taralar” schyoti – 400 000 so'm;

Kredit: 2910 – “Ombordagi tovarlar” schyoti – 400 000 so'm

(400 000 so'm = 20 dona x 20 000 so'm).

Ko'p marotaba ishlatiladigan taralarni ishchi holatda mol yetkazib beruvchilarga qaytarish uchun amalga oshirilgan ta'mirlar va ularga xizmat ko'rsatish bo'yicha xarajatlar (masalan, tozalash, ayrim detallari, qismlarini almashtirish va h.k.) davr xarajatlari (boshqa operatsion xarajatlar) sifatida tan olinib, 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyotida aks ettiriladi.

Ko'p marotaba ishlatiladigan taralarni shartnomada nazarda tutilgan tartibda ishchi holatda mol yetkazib beruvchilarga qaytarish uchun amalga oshirilgan ta'mirlar va ularga xizmat ko'rsatish bo'yicha xarajatlarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko'rib chiqamiz. Korxonada temir yashiklarni qaytarish uchun ta'mirlash ishlarini amalga oshirdi.

Ikkita holatni (ta'mirlash ishlarining kim tomonidan bajarilishidan kelib chiqib) ko'rib chiqamiz.

1-holat. Ta'mirlash ishlari korxonaning o'zida amalga oshirilgan. Ta'mirlash bo'yicha xarajatlar quyidagilardan iborat: yordamchi material xarajatlari – 45 000 so'm va ishchilarga ish haqi hisoblash 50 000 so'm.

Temir yashiklarni ta'mirlash bilan bog'liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 95 000 so'm;

Kredit: 1090 – “Boshqa materiallar” schyoti – 45 000

so'm;

*Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim
bilan hisoblashishlar” schyoti – 50 000*

so‘m.

2-holat. Ta‘mirlash ishlari pudratchi korxonadan 90 000 so‘mga amalga oshirilgan.

Temir yashiklarni ta‘mirlash bilan bog‘liq operatsiyalar buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 90 000 so‘m;

*Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga
to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 90 000*

so‘m.

12.3. Taralarning boshlang‘ich hujjatlarda hisobi

Xarid qilingan taralar kirim qilinishi va ularning harakati, shuningdek, ularning chiqib ketishi boshqa tovar-moddiy zaxiralarga o‘xshash tartibda va shakldagi boshlang‘ich hujjatlari bilan rasmiylashtiriladi. Shuningdek, taralarni hisobga olishning xususiyatlaridan kelib chiqib, ularning harakatini aks ettiradigan boshqa birlamchi hujjatlar ham ishlatilishi mumkin.

Taralarning qiymati mol yetkazib beruvchining schyot-fakturasida ko‘rsatilmagan va ularning qiymati tovar-moddiy boyliklarning bahosiga qo‘shilgan, shuningdek, ulardan korxonada foydalanish yoki boshqa korxonaga sotilishi mumkin bo‘lgan hollarda tovar-moddiy boyliklar yoyilganda olingan, ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarni qabul qilib olish va kirim qilishda komissiya tomonidan “Mol yetkazib beruvchining schyot-fakturasida ko‘rsatilmagan taralarni kirim qilish dalolatnomasi” (31-ilovaga qarang) tuzish tavsiya etiladi.

Komissiya korxonada rahbari (rahbar o‘rinbosari) raisligida tuziladi. Komissiya tarkibiga korxonaning tegishli mutaxassislari, buxgalteriya xodimlari va taralarni butligiga moddiy javobgar shaxslar qo‘shilishi shart. Komissiya korxonada rahbarining buyrug‘i bilan tashkil etiladi.

Komissiya taralarni bevosita ko‘rib chiqadi, keyinchalik korxonada faoliyatida foydalanish yoki boshqa korxonalariga sotish imkoniyatlarini aniqlaydi va taralarning joriy bozor bahosini belgilaydi.

“Mol yetkazib beruvchining schyot-fakturasida ko‘rsatilmagan taralarni kirim qilish dalolatnomasi” ikki nusxada tuziladi, korxonada rahbari tomonidan tayinlangan komissiya a‘zolari tomonidan imzolandi va korxonada rahbari tomonidan tasdiqlandi. Birinchi nusxa buxgalteriya beriladi, ikkinchi nusxa esa omborga kirim qilishda asos

bo‘lishi uchun moddiy javobgar shaxsda qoladi. Olingan taralarni omborga kirim qilish faqat korxonada rahbari tomonidan dalolatnoma tasdiqlangandan keyin amalga oshiriladi.

Mol yetkazib beruvchiga qaytarib berilishi lozim bo‘lgan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralar qaytarilganda, “Qaytarilishi lozim bo‘lgan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarni qaytarish yuk xati” (32-ilovaga qarang) rasmiylashtirish tavsiya etiladi.

“Qaytarilishi lozim bo‘lgan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarni qaytarish yuk xati”da kelib tushgan taralarning nomi, bahosi va umumiy summasi hamda taralar kelib tushishiga asos bo‘lgan hujjatning nomi va raqami ko‘rsatiladi.

“Qaytarilishi lozim bo‘lgan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarni qaytarish yuk xati” moddiy javobgar shaxs tomonidan uchta nusxada tuziladi hamda buxgalter, moddiy javobgar shaxs va mol yetkazib beruvchining vakili tomonidan imzolanadi. Birinchi nusxa buxgalteriya beriladi, ikkinchi nusxa esa ombordan hisobdan chiqarishga asos bo‘lishi uchun moddiy javobgar shaxsda qoladi, uchinchi nusxa esa mol yetkazib beruvchiga beriladi.

Tabiiy eskirishi, sinishi (shikastlanishi) yoki buzilishi natijasida yaroqsiz holga kelgan va tashkilot tomonidan ishlatilmaydigan taralar tegishli dalolatnoma rasmiylashtirilgan holda xarajatlarning tegishli moddalariga hisobdan chiqariladi. Tabiiy eskirishi, sinishi (shikastlanishi) yoki buzilishi natijasida yaroqsiz holga kelgan taralar idishlar chiqib ketayotganda, komissiya tomonidan “Taralarning sinishi yoki buzilishi natijasida hisobdan chiqarish dalolatnomasi” (33-ilovaga qarang) bilan rasmiylashtirish tavsiya etiladi. Tegishli xarajatlar moddalariga chiqarish yuqorida nazarda tutilgan holda amalga oshiriladi.

Komissiya korxonada rahbari (rahbar o‘rinbosari) raisligida tuziladi. Komissiya tarkibiga korxonaning tegishli mutaxassislari, buxgalteriya xodimlari va taralarning butligiga moddiy javobgar shaxslar qo‘shilishi shart. Komissiya korxonada rahbarining buyrug‘i bilan tashkil etiladi.

Komissiya taralarni bevosita ko‘rib chiqadi va taralarning yaroqsiz holga kelib qolish sabablari va buzilishi, sinishi hamda yo‘qolishiga aybdor shaxslarni aniqlaydi.

“Taralarning sinishi yoki buzilishi natijasida hisobdan chiqarish dalolatnomasi» ikki nusxada tuziladi, korxonada rahbari tomonidan tayinlangan komissiya a‘zolari tomonidan imzolanadi va korxonada rahbari tomonidan tasdiqlanadi. Birinchi nusxa buxgalteriya beriladi, ikkinchi nusxa esa ombordan hisobdan chiqarishga asos bo‘lishi uchun moddiy javobgar shaxsda qoladi. Yaroqsiz taralarni ombordan hisobdan

chiqarish faqat korxonah rahbari tomonidan dalolatnoma tasdiqlangandan keyin amalga oshiriladi.

Yaroqsiz taralarni hisobdan chiqarish tugagandan keyin taralarning chiqib ketishidan moliyaviy natijani aniqlash maqsadida korxonah buxgalteriyasi tomonidan “Taralarning chiqib ketishi bilan bog‘liq xarajatlar va ularning chiqib ketishidan kelib tushgan materiallar to‘g‘risida ma‘lumotnoma” (34-ilovaga qarang) tuzish tavsiya etiladi.

“Taralarni chiqib ketishi bilan bog‘liq xarajatlar va ularning chiqib ketishidan kelib tushgan materiallar to‘g‘risida ma‘lumotnoma”da taralarning chiqib ketishi va buzilishi (sinishi) oqibatlarini bartaraf etish bilan bog‘liq xarajatlar, shuningdek, taralarni hisobdan chiqarishda olingan materiallarning nomi, og‘irligi, bahosi va summasi ko‘rsatiladi. “Chiqib ketish natijalari” qatorida taralarning chiqib ketishidan moliyaviy natijalar ko‘rsatiladi.

Hisobot davri uchun taralarning mavjudligi va harakati to‘g‘risidagi malumotlarni umumlashtirish uchun taralarning kirimi va chiqimiga tegishli boshlang‘ich hisob hujjatlariga asosan korxonah rahbari tomonidan tasdiqlanadigan “Taralarning harakati to‘g‘risidagi hisobot”ni (35-ilovaga qarang) tuzish tavsiya etiladi.

“Taralarning harakati to‘g‘risidagi hisobot”da taralarning nomi va kodi, korxonah xarid qilgan taralarni yetkazib beruvchi (mol yetkazib beruvchi)ning nomi, taralarning hisobot davri boshiga qoldig‘i (miqdori va summasi), hisobot davri davomida kelib tushishi (kelib tushgan sanasi, asos bo‘lgan hujjatning raqami, miqdori va summasi), hisobot davri davomida chiqib ketishi va ishlab chiqarishga berilishi (chiqib ketgan va ishlab chiqarishga berilgan sanasi, asos bo‘lgan hujjatning raqami, miqdori va summasi) va hisobot davri oxiridagi qoldig‘i (miqdori va summasi) ko‘rsatiladi.

“Taralarning harakati to‘g‘risidagi hisobot” moddiy javobgar shaxs tomonidan ikki nusxada hisobot davrining oxirida (oy yoki chorak oxirida) tuziladi. Buxgalter va moddiy javobgar shaxs tomonidan imzolanadi. Hisobotning birinchi nusxasi hisobot tuzish uchun asos bo‘lgan hujjatlar ilova qilingan holda buxgalteriyaga beriladi, ikkinchi nusxasi moddiy javobgar shaxsda qoladi.

Ishlab chiqarish korxonalarida materiallarni hisobga oluvchi schyotlarda (1000) va tayyor mahsulotlarni hisobga oluvchi schyotlarda (2800), savdo korxonalarida tovarlarni hisobga oluvchi schyotlarda (2900) hisobga olinadigan taralarning mavjudligi va harakatlanishini taralarning guruhlarini bo‘yicha buxgalteriya hisobida aks ettirish maqsadida korxonaning buxgalteriyasi tomonidan “Taralarni hisobga olish

qaydnomasi” (36-ilovaga qarang) tuziladi. Bunda taralarning miqdoriy va summaviy ko‘rsatkichlarining kamayishi to‘g‘risidagi ma’lumot taralar guruhlarini bo‘yicha “Xo‘jalik operatsiyasi mazmuni” ustunining tegishli qatorida “minus” belgisi bilan ko‘rsatiladi.

13-§. O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobga olishning xususiyatlari

O‘stirishda va boquvda bo‘lgan yirik va-mayda shoxli chorva mollari, yovvoyi hayvonlar, parrandalar, asalari oilalari va boshqa hayvonlar buxgalteriya hisobida “o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar” atamasi bilan hisobga olinadi.

Ish kuchi sifatida ishlatiladigan hayvonlar – otlar, ho‘kizlar, tuyalar, eshaklar va boshqa ish hayvonlari (shu jumladan, yuk tashish uchun foydalaniladigan hayvonlar), shuningdek, mahsulot beradigan (nasl, sut, jun va hokazolar) chorva mollari – sigirlar qo‘toslar, nasldor biyalar (ish hayvoni bo‘lmagan), qo‘ylar, echkilar va hokazolar buxgalteriya hisobida qishloq xo‘jaligi korxonalarining asosiy podasidagi hayvonlar hisoblanadi. Asosiy podadagi hayvonlar asosiy vositalar tarkibida ishchi va mahsuldor hayvonlar sifatida hisobga olinadi.

Asosiy podadagi hayvonlarning balans qiymatini e’tirof etish payti, baholash va ularga nisbatan qo‘llaniladigan amortizatsiyani hisoblash usullarini aniqlash, shuningdek, hayvonlarning asosiy podadan ishchi va mahsuldor hayvonlar tarzida chiqib ketishidan balans qiymati o‘zgarishlari va moliyaviy natijalarni belgilash hamda hisobga olish 5-sonli BHMSga muvofiq, amalga oshiriladi.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobga olishning asosiy qoidalari bo‘lib: tan olish paytini belgilash, tasniflash, balans qiymatini baholash, o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar tannarxiga kiritiladigan xarajatlarni belgilash, xarajatlarni, shu jumladan, xarajat sifatida o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar qiymatini keyinchalik tan olish, o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar qiymatini sotish (baholash)ning sof qiymatiga qadar kamaytirish; ularning chiqib ketishidan moliyaviy natijalarni aniqlash hisoblanadi.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar korxonada boquvdagi va yaylovdagi yosh hayvonlar, katta yoshdagi hayvonlar, parrandalar, asalari oilalari, sotish uchun asosiy podadan yaroqsiz qilingan (boquvga qo‘yilmasdan) katta yoshdagi qoramollar, sotish uchun chetdan qabul qilingan qoramollar ko‘rinishida bo‘lishi mumkin.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar mohiyatan chorvaxilik tarmog‘ining tugallanmagan ishlab chiqarishiga tenglashtiriladi, biroq ular tovar-moddiy zaxiralari

sifatida hisobga olinishida bir qator belgilarga ega. Odatda o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning buxgalteriya hisobini tashkil etish bir qator o‘zining xususiyatlariga ega. O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar muayyan yoshga yetganda, ma’lum jins – yosh guruhga va asosiy podaga o‘tkaziladi. Asosiy podaga o‘tayotganda, mazkur aktivlar asosiy vositalar tarkibiga o‘tadi. Asosiy podadan yaroqsiz qilingan (chiqarilgan) va bo‘rdoqiga boqishga qo‘yilgan, aksincha aylanma mablag‘lar guruhiga o‘tadi. O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni boqish hamda tutib turish jarayoni moddiy, moliyaviy va mehnat xarajatlari bilan birga boradi. Yuqorida bayon etilgan xususiyatlar ularni baholashning o‘ziga xosligi va xususiyatlari, o‘lchagichlar, boshlang‘ich hisob hujjatlari, analitik va sintetik hisob, schyotlar bog‘lanishining buxgalteriya registrlari, inventarizatsiyasi va hokazolarni taqazo etadi.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobga olishning asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- hayvonlardan olinadigan nasllarni o‘z vaqtida va to‘liq hisobga qabul qilish;
- xarid qilingan va o‘z podasidan olingan hayvonlarning asoslangan bahosini shakllantirish;
- o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni xarid qilish, kelib tushishi va olib o‘tilishi bo‘yicha operatsiyalarni hujjatlarda to‘g‘ri va o‘z vaqtida rasmiylashtirish hamda ishonchli ma’lumotlar bilan ta’minlash;
- asoslangan hisob narxlarini ishlab chiqish, reja tannarxining haqiqiy tannarxdan tafovutlarini (kalkulatsiya farqlari) o‘z vaqtida aks ettirish va ularni buxgalteriya hisobida aks ettirish;
- o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni moddiy javobgar shaxslar qo‘lida, ularni tutib turish joylarida va harakatlanishining barcha bosqichlarida but saqlanishini muntazam nazorat qilish;
- tutib turish joylarida va harakatlanishida o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning mavjudligi to‘g‘risida o‘z vaqtida aniq axborot olish;
- fermalar va boshqa tutib turish joylarida o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar hisobining o‘z vaqtida va to‘g‘ri yuritilishi ustidan nazorat qilish;
- poda tarkibida yuz berayotgan barcha o‘zgarishlarni muntazam aks ettirish va o‘stirish va boqish natijalarini to‘g‘ri belgilash;
- inventarizatsiya, og‘irligini tortish va o‘sisni aniqlashni o‘z vaqtida amalga oshirish.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning buxgalteriya hisobiga qo‘yiladigan talablar quyidagilardan iborat:

– harakatlanishini (kirish, chiqish, olib o‘tish) va tuyoq soni mavjudligini uzluksiz va to‘liq aks ettirish;

– o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobining tezkorligi (o‘z vaqtidaligi) va ishonchliligi;

– fermalar va chorva mollarini boshqa tutib turish joylarida hisob ma’lumotlarining ularning harakatlanishi tezkor hisobining ma’lumotlariga, sintetik va analitik hisob ma’lumotlariga (aylanmalar va qoldiqlar bo‘yicha) muvofiq, ligi.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar hisobga olish obyektlari bo‘lib: nasl, ortgan vazn va o‘sish; yosh hayvonlarni katta yoshdagi guruhlariga va asosiy podaga o‘tkazish; asosiy podadan yaroqsiz qilingan hayvonlarning boquvga qo‘yilishi hisoblanadi.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni buxgalteriya hisobining birligi korxonada tomonidan mustaqil ravishda, ular to‘g‘risida to‘liq va ishonchli ma’lumotlarni shakllantirish hamda ularning mavjudligi va harakati ustidan lozim darajada nazoratni ta’minlash maqsadida belgilanadi. O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar buxgalteriya hisobining birligi quyidagi ko‘rinishlarda belgilanishi mumkin: guruhi, turi, yoshi, nasli, hayvonlar bosh soniga, hayvonlarning oilasi.

Masalan: buxgalteriya hisobining birligi sifatida yirik shoxli chorva mollarini o‘stirish va boqishda har bir sigir, buqa, biya, parrandaxilikda yoshi bo‘yicha (g‘oz, jo‘ja, tovuq, o‘rdak va h.k.), mayda shoxli chorva mollarini o‘stirish va boqishda turlari bo‘yicha (qo‘y, echki va h.k.), asalarichilikda arilarning oilalari bo‘yicha begilanilishi mumkin.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning balans qiymatini baholash, o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar tannarxiga kiritiladigan xarajatlarni belgilash, o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar qiymatini sotish (baholash)ning sof qiymatiga qadar kamaytirish, ularni inventarizatsiya o‘tkazish va chiqib ketishidan moliyaviy natijalarni aniqlash hamda buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirish tovar-moddiy zaxiralarning tarkibiy qismi sifatida yuqoridagi paragraflarda nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi.

21-sonli BHMSga muvofiq, korxonaga tegishli yosh hayvonlar; boquvdagi katta yoshdagi yaylovdagi hayvonlar; parrandalar; yovvoyi hayvonlar; quyonlar; asalari oilalari; sotish uchun asosiy podadan yaroqsiz qilingan katta qoramollar (boquvga qo‘yilmasdan); sotish uchun aholidan qabul qilingan qoramollarning mavjudligi va harakati to‘g‘risidagi axborotlarni umumlashtirish o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobga oluvchi schyotlar (1100) guruhida ochiladigan quyidagi

schyotlarda amalga oshiriladi: 1110 –“O‘stirishdagi hayvonlar” va 1120 – “Boquvdagi hayvonlar”.

13.1. Korxonada olingan nasllarning tannarxi shakllanishi tartibi

Korxonaning o‘zida o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlardan olingan nasllarning tannarxi deb ularning ishlab chiqarish tannarxi tan olinadi. O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning ishlab chiqarish tannarxiga ularni o‘stirish va bo‘rdoqiga boqish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan xarajatlar kiritiladi. Ularga quyidagilar tegishli bo‘ladi: bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar, bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari, ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko‘ra quyidagi elementlar bo‘yicha guruhlariga ajratiladi:

- ishlab chiqarishning moddiy xarajatlari;
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan mehnatga haq to‘lash xarajatlari;
- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan boshqa xarajatlar.

Sotish xarajatlari, korxonani boshqarish bo‘yicha umumiy xarajatlar (ma‘muriy xarajatlar), boshqa operatsion xarajatlar, moliyaviy faoliyat bo‘yicha xarajatlar va favqulodda zararlar o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydi.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning ishlab chiqarish tannarxiga qo‘shiladigan xarajatlar “Xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi nizom”ga muvofiq, aniqlanadi.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni kirim qilishda bahosi quyidagi tartibda aniqlanadi:

– sut yo‘nalishidagi qoramolxilikdagi buzoqlar – olingan naslning haqiqiy tannarxi bo‘yicha. Bir bosh naslning haqiqiy tannarxi (bahosi) sut beruvchi sigirlar va nasldor buqalarni boqish xarajatlaridan qo‘shimcha mahsulotlarning qiymati chegirilgan holda aniqlanadi. Bunda qo‘shimcha mahsulotning qiymati ayrilgandan keyin qolgan summa sutga 90 % va naslga 10 % mutanosib ravishda olib boriladi;

– go‘sht yo‘nalishidagi qoramolxilikdagi buzoqlar – buzoqning tirik vazni va sut emizishdan ajratilgan buzoqlarning bir kilogrammining haqiqiy tannarxidan kelib chiqib;

– choʻchqa bolalari – tugʻilgandagi tirik vazni va sut emizishdan ajratilgan choʻchqa bolalarining bir kilogrammining haqiqiy tannarxidan (qoʻshilgan mahsulotlar qiymati chegirilgan umumiy xarajatlar summasini choʻchqalarning tirik vaznining oʻsishi miqdoriga olingan naslning tugʻilgandagi tirik vaznini qoʻshilgan summaga boʻlib aniqlanadi) kelib chiqib;

– qoʻzilar – tannarxni hisoblashda qabul qilingan baholarda (asosiy podadagi qoʻylarni saqlab turish xarajatlarining umumiy summasining jun-goʻsht va goʻsht-jun yetishtirish uchun qoʻy boqishda 10 %, roman turdagi qoʻylarni boqishda 12 %, qorakoʻlxilikda 15 % miqdorida);

– moʻynali yovvoyi hayvonlar – yosh hayvon tugʻilgan kundagi bitta boshni haqiqiy bohasining 50 %ga teng boʻlgan shartli baholarda;

– qulonlar – yoshi katta bir boshni saqlab turishning 60 ozuqa kunining haqiqiy tannarxi miqdorida;

– joʻjalar, oʻrdakchalar, gʻozchalar, kurkachalar (bir kunlik parrandalar) – inkubatsiya tannarxiga muvofiq, bir boshning haqiqiy tannarxi boʻyicha;

– yangi asalari oilalari – haqiqiy tannarxiga muvofiq, baholarda hisobga qabul qilinadi.

Oʻstirishdagi va boquvdagi hayvonlarning haqiqiy ishlab chiqarish tannarxini aniqlash 4-sonli BHMSda nazarda tutilgan usullar bilan amalga oshiriladi.

13.2. Oʻstirishdagi va boquvdagi hayvonlarning tirik vazni ortishini aniqlash

Hisobot yili davomida yosh hayvonlar boshqa jins-yosh guruhlariga yoki asosiy podaga oʻtkazilganda, uning yil boshidagi qiymati parvarish xarajatlariga va 1 tirik vaznining oʻsishi yoki har oyda oʻtkazish vaqtidagi hisob jihatidan oʻsish aniqlanadigan hayvonlar boʻyicha 1 ozuqa kundan kelib chiqib, hisoblanadigan reja tannarxiga koʻpaygan holda baholanadi.

Boquvdagi hayvonlarning tirik vazni oʻstirish va boqish natijasida oshadi, shuning uchun hayvonlar tirik vaznining oʻsishini hisobga olgan holda muntazam ravishda qoʻshimcha baholanadi.

Tirik vaznning oʻsishi hayvonlar biriktirilgan moddiy javobgar shaxslar boʻyicha turlari va hisob-ishlab chiqarish guruhlari boʻyicha aniqlanadi. Buning uchun mazkur guruh hayvonlarining hisobot davri oxirida belgilangan tirik vazniga mazkur yoshdagi guruhdan hisobot davri mobaynida chiqib ketgan hayvonlarning tirik vazni qoʻshiladi

va mazkur guruhga tegishli hisobot davrida kelib tushgan hayvonlarning tirik vazni hamda hisobot davri boshida mavjud bo'lgan hayvonlarning tirik vazni ayriladi. Olingan natija hisobot davri mobaynida o'stirishda yoki boquvda va yaylovda bo'lgan hayvonlarning yosh guruhi bo'yicha tirik vaznining o'sishini aks ettiradi.

Qo'shimcha baholash summasi 1 o'sishning reja tannarxini hayvonlarning har bir tur va jins-yosh guruhi bo'yicha o'sish (s) soniga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi. Tirik vaznining o'sishi aniqlanmaydigan hayvonlarning har bir tur va jins-yosh guruhi bo'yicha qo'shimcha baholash quyidagicha amalga oshiriladi:

- naslchilik yo'nalishidagi yilqicilikdagi qulunlar, shuningdek, qo'zilar, quyonlar, yosh mo'ynali yovvoyi hayvonlar – sut emizishdan ajratish va boqish boshlaganda sut emishdan ajratguncha bo'lgan to'liq reja tannarxi bo'yicha (qolganlar reja summasidan 50 %);

- sut emishdan ajratilgan qo'zilar – tanlab olib tortib ko'rib bilan aniqlanadigan tirik vazni o'sishidan kelib chiqib;

- ishchi biyalardan olinadigan kulonlar, shuningdek, yosh yovvoyi hayvonlar, quyonlar, parrandalarni o'sishi ularni korxonada boqilgan kunlari soni va 1 kunlik boqishning reja tannarxidan kelib chiqib. Katta yoshdagi parrandalar, quyonlar, va yovvoyi hayvonlar qayta baholanmaydi. Ularni boqish qiymati ulardan olinadigan mahsulotlar (tuxum, teri)ga olib boriladi.

O'sish hisoblash yo'li bilan aniqlanadigan (qo'ylar, echkilar, parrandalar, quyonlar) yoki o'sish hisobga olinmaydigan (qulonlar, yosh tuyalar va eshaklar, yovvoyi hayvonlar) yosh hayvonlar bo'yicha o'sish qiymati har oyda ozuqa-kunining haqiqiy soni va ozuqa-kunidan kelib chiqib, hisoblash yo'li bilan aniqlanadigan reja tannaxi bo'yicha hisoblanadi.

Qo'ylar, echkilar parrandalar, quyonlarning (ixtisoslashtirilmagan korxonalarda) o'sishi yosh guruhlari bo'yicha tanlab olish yo'li bilan belgilangan tirik vaznidan kelib chiqib, aniqlanadi.

Buning uchun zootexnik ferma mudiri yoki brigadir bilan birga belgilangan sondagi hayvonlar va parrandalarning bosh sonini (5 %dan kam bo'lmagan) alohida ajratib oladi va og'irligini tortadi. Har bir yosh guruhlaridan shu yosh guruhlariga o'rtacha mansub keladiganlari tanlab olinadi.

Undan keyin og'irligi tortilgan hayvonlar va parrandalarning umumiy tirik vazni og'irligi tortilganlarning bosh soniga bo'lish yo'li bilan har bir yosh guruhi bo'yicha alohida og'irligi tortilgan bir boshning o'rtacha tirik vazni aniqlanadi.

Keyin bir boshning o'rtacha tirik vazni mazkur yosh guruhidagi hayvonlarning

umumiy soniga ko‘paytiriladi va shu yo‘l bilan barcha guruhlar bo‘yicha-yil (kvartal) oxiridagi bosh sonining tirik vazni agiqlanadi.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning og‘irligini tortish va tirik vaznining ortishi keyingi katta yoshdagi guruhga o‘tkazilgan, asosiy podaga o‘tkazilgan, asosiy podadan chiqarilgan, nobud bo‘lgan, so‘yilgan, davlatga sotilgan va boshqa turli sotish hollarida ham amalga oshiriladi.

Yil oxirida olingan nasl va tirik vaznining o‘shishi tannarxi hisobot kalkulyatsiyasidan kelib chiqib, to‘g‘rilanadi. Agar hisobotdagi tannarxdan yuqori bo‘lsa, qiymatiga qo‘shimcha qo‘shish bo‘yicha yozuv qilinadi, agar past bo‘lsa, to‘g‘rilovchi yozuv amalga oshiriladi. O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar-yil oxirida yillik buxgalteriya balansida haqiqiy tannarxi bo‘yicha bahoda aks ettiriladi.

Chorvachilik asosiy faoliyat turi hisoblanadigan korxonalarda o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni parvarishlash va boqish bo‘yicha xarajatlar 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyotida hisobga oldinadi. Chorvachilik asosiy faoliyat turi hisoblanmaydigan, balki qo‘shimcha ishlab chiqarish hisoblanadigan sanoat va boshqa korxonalarda o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni parvarishlash va boqish bo‘yicha xarajatlar 2710 – “Xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklar” schyotida hisobga oldinadi.

Nasl sifatida olingan o‘stirishdagi va boquvdagi yosh hayvonlar 1110 – “O‘stirishdagi hayvonlar” schyotining debetiga va nasl olingan hayvonlarni saqlash xarajatlarni parvarishlar va boqishni reja tannarxi bo‘yicha hisobga oluvchi 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish”. 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish”, 2710 – “Xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklar” schyotlarining kreditidan kirim qilinadi.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning ortgan vazni qiymati har oyda 1110 – “O‘stirishdagi hayvonlar” va 1120 – “Boquvdagi hayvonlar” schyotlarining debetiga ushbu hayvonlarning parvarishlash va boqish xarajatlarini parvarishlar va boqishni reja tannarxi bo‘yicha hisobga oluvchi 2010 – “Asosiy ishlab chiqarish”, 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish”, 2710 – “Xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklar” schyotlarining kreditidan o‘tkaziladi. Yil oxirida ko‘rsatilgan schyotlar bo‘yicha-yil davomida parvarishlashning reja tannarxi bo‘yicha qabul qilingan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning qo‘shilgan vazni yoki o‘shish qiymatini parvarishlashning haqiqiy tannarxigacha o‘zgartiruvchi yozuv amalga oshiriladi.

Asosiy podaga o‘tkaziladigan o‘stirishdagi va boquvdagi yosh hayvonlar 1110 – “O‘stirishdagi hayvonlar” schyotidan 0840 – “Asosiy podani tashkil etish” schyotining debetiga hisobdan chiqariladi. Bir vaqtning o‘zida yosh hayvonlarning asosiy podaga o‘tkazilishida 0170 – “Ishchi va mahsuldor hayvonlar” schyoti debetlanadi va 0840 –

“Asosiy podani tashkil etish” schyoti kreditlanadi.

13.3. O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning boshlang‘ich hujjatlarda hisobi

Belgilangan shaklda tuzilgan, barcha majburiy rekvizitlarga ega bo‘lgan va haqiqatda sodir etilgan hamda qonuniy xo‘jalik operatsiyasini to‘g‘ri aks ettiradigan hujjat to‘laqonli hujjat hisoblanadi. Ushbu talablarni qondirmaydigan hujjat to‘laqonli hisoblanmaydi, u hisobga qabul qilinmasligi kerak. Tasdiqlangan birxillashtirilgan shakllar mavjud bo‘lmasa, korxonalar shakllarni mustaqil ravishda ishlab chiqishi mumkin.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning korxonaga kelib tushishini hujjatlarda rasmiylashtirish. Analitik hisob uchun korxonalarda bo‘linmada o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning mavjudligi, kelib tushishi va chiqib ketishini hisobga olish bo‘yicha asosiy boshlang‘ich hujjat bo‘lib “O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar harakatini hisobga olish daftari” (301-ASM shakl) hisoblanadi.

“O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar harakatini hisobga olish daftari” (301-ASM shakl) moddiy javobgar shaxslar (ferma mudirlari, brigadirlar va hokazo) bir nusxada hayvonlarning jins-yosh guruhlari bo‘yicha yuritadilar. “O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar harakatini hisobga olish daftari” (301-ASM shakl)dagi yozuvlar har kuni o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar harakatini hisobga olish, bosh soni va ularning tirik vazni bo‘yicha boshlang‘ich hujjatlar asosida qayd etiladi.

“O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar harakatini hisobga olish daftari” (301-ASM shakl) ikki qismdan iborat: kirim va chiqim. Oy oxirida “O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar harakatini hisobga olish daftari” (301-ASM shakl)da yakunlar chiqariladi, o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning har bir guruhi bo‘yicha ularni saqlab turishning boqish kunlari miqdori hisoblanadi.

Yuridik va jismoniy shaxslardan xarid qilingan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar tovar–Transport yukxatlari va schyot-fakturalar, qabul qilish–Topshirish dalolatnomalari, veterinariya, nasl guvohnomalari va boshqa hujjatlar asosida kirim qilinadi.

Aholidan qabul qilingan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni qabul qilish hamda hisobga olishni rasmiylashtirish uchun “Aholidan qabul qilingan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni qabul qilish–Topshirish qaydnomasi” (QX-40 shakl) (37-ilovaga qarang) qo‘llash tavsiya etiladi.

“Aholidan qabul qilingan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni qabul qilish–Topshirish qaydnomasi” (QX-40 shakl) o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni qabul qiluvchi hisoblangan xodim bir nusxada boshlang‘ich hujjatlarda qayd etilgan yozuvlar asosida tuzadi. “Aholidan qabul qilingan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni qabul qilish–Topshirish qaydnomasi” (QX-40 shakl)da topshiruvchining familiyasi, ismi-sharifi, undan qabul qilingan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning miqdori, ularning semizlik darajasi, tirik vazni, narxi va to‘lanadigan summa ko‘rsatiladi.

“Aholidan qabul qilingan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni qabul qilish–Topshirish qaydnomasi” (QX-40 shakl) topshiruvchilarga tegishli summani berish uchun asos hisoblanadi. Pul mablag‘larini berish qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Korxonaning fermasida hayvonlardan olingan naslni va ko‘payishdagi yangi asalari oilalarini hisobga olish uchun ‘Hayvonlardan olingan naslni kirim qilishning dalolatnomasi’ni (QX-39 shakl) (38-ilovaga qarang) rasmiylashtirish tavsiya etiladi.

“Hayvonlardan olingan naslni kirim qilishning dalolatnomasi” (QX-39 shakl) ikki nusxada nasl olingan kundan kechiktirmasdan va har bir tur hayvondan olingan nasl bo‘yicha alohida-alohida tuziladi.

“Hayvonlardan olingan naslni kirim qilishning dalolatnomasi” (QX-39-sonli shakl)da hayvonlar biriktirilgan shaxsning familiyasi, ismi, sharifi, nasl olingan hayvonning laqabi yoki raqami ko‘rsatiladi, olingan naslning ajralib turadigan belgilari (rangi, laqabi va hokazolar) bo‘yicha begilab qo‘yish amalga oshiriladi, nasl olinganligini tasdiqlovchi shaxsning imzosi qo‘yiladi va alohida o‘lik tug‘ilganlar ko‘rsatib boriladi.

“Hayvonlardan olingan naslni kirim qilishning dalolatnomasi” (QX-39 shakl) rasmiylashtirilgandan keyin “O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar harakatini hisobga olish daftari” (301-ASM shakl)da fermadagi zootexnik hisob va yozuvlari uchun ishlatiladi. “Hayvonlardan olingan naslni kirim qilishning dalolatnomasi” (QX-39 shakl)ning bir nusxasi u tuzilgandan keyingi kun bevosita buxgalteriyaga taqdim etiladi. “O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar harakatini hisobga olish daftari” (301-ASM shakl)ga yozuvni amalga oshirishga asos bo‘lgan dalolatnomaning nusxasi ham oyning oxirida “O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning harakati to‘g‘risida hisobot” (QX-51 shakl) bilan birga buxgalteriyaga kelib tushadi.

Mazkur dalolatnomalar o‘zining asosiy maqsadi, ya’ni hayvonlar bosh soni hisobidan tashqari buxgalteriya tomonidan ish haqi hisoblash uchun ham ishlatiladi.

Qorako‘l qo‘ychiligida brigadir (hisobchi) va saralovchi tomonidan har o‘tgan kun uchun har bir podada qo‘zilatish borishi to‘g‘risidagi barcha malu‘motlar ikki nusxada tuziladigan “Hayvonlardan olingan naslni kirim qilishning dalolatnomasi” (QX-39 shakl)da yoki “Qo‘ylarni qo‘zilatishning borishi to‘g‘risidagi dalolatnoma” da (shakl korxonadan tomonidan mustaqil tasdiqlanadi) yozib boriladi.

Har bir podada “Hayvonlardan olingan naslni kirim qilishning dalolatnomasi” (QX-39 shakl)ning o‘zining (alohida) tartib raqami yuritiladi. So‘yish joyiga jo‘natilgan qo‘zilatishning tovar teri (teri uchun so‘yiladigan, o‘lik tug‘ilgan, homiladan olingan, tushgan homila, saralanguncha va saralashdan keyin nobud bo‘lgan hamda majburiy bo‘g‘izlangan qo‘zilar) va tovar teri bo‘lmagan (embrionlar) barcha mahsulotlari yuk xati bilan rasmiylashtiriladi.

Brigadalar bo‘yicha qorako‘l sonini hisobga olish uchun so‘yish joylariga jo‘natiladigan qo‘zilarga brigadalarining raqami tushirilgan tamg‘a osib qo‘yiladi. So‘yilganda, tamg‘a shilib olingan teriga o‘tkaziladi. Podada so‘yilib, so‘yish joylariga jo‘natiladigan qo‘zilarning qorako‘l terilariga ham shunday tamg‘alar osib qo‘yiladi. Yukxati katta cho‘pon (brigadir) tomonidan uchta nusxada tuziladi va katta cho‘pon (topshiruvchi) va qo‘zilarni yetkazib berish uchun qabul qilgan haydovchi (tashuvchi) tomonidan imzolanadi. Yukxatining ikki nusxasi haydovchiga beriladi, uchinchi nusxa esa katta cho‘ponda (topshiruvchi) qoladi. Haydovchi (tashuvchi) qo‘zilarni topshirib bo‘lgandan keyin yukxatining bir nusxasini so‘yish joyining qabul qiluvchisiga qoldiradi, ikkinchi nusxani esa so‘yish joyining mudirining qo‘zilarni qabul qilganlik to‘g‘risidagi yozuv bilan jo‘natuvchi cho‘pon (yoki brigadir)ga qaytaradi. Jo‘natuvchi cho‘pon (yoki brigadir) haydovchi (tashuvchi) ishtirokida uchinchi nusxa yukxatining orqa tomoniga o‘zining imzosi bilan “Mazkur jo‘natma bo‘yicha haydovchi (F.I.Sh) _____ hisoblashdi” belgisini qo‘yadi. Yukxatining uchinchi nusxasi yo‘nalish varag‘iga bajarilgan ishni (haydovchiga) yoki mehnatni hisobga olish varag‘i va bajarilgan ishning (tashuvchiga) hajmini tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi.

Bo‘g‘oz qo‘ylarning nobud bo‘lishi va so‘yilishi ham qo‘ylarni qo‘zilatishning borishi to‘g‘risidagi dalolatnomada (“Hayvonlar va parrandalar chiqib ketishining dalolatnomasi” (QX-54 shakl)dan tashqari) ko‘rsatiladi. Bunda hayvonlar va parrandalar chiqib ketishining dalolatnomasida homilalardan olingan terilarning soni va sifati, albatta, ko‘rsatiladi. Shu bilan bir vaqtning o‘zida tovar teri bilan bo‘lgani ham tovar teri bilan bo‘lmagan homilalar qo‘ylarni qo‘zilatishning borishi to‘g‘risidagi dalolatnomada ko‘rsatiladi.

Bir kunda so‘yish punktlariga kelib tushgan qorako‘l qo‘ylarining qo‘zilatish

mahsulotlari hayvonlar va parrandalarning chiqib ketishi dalolatnomasining tegishli ustunlarida alohida qatordan har bir yukxati bo'yicha yoziladi. Dalolatnomada tegishli ustunlarida qayta ishlashdan (so'yishdan) olingan terilar, tovar bo'lmagan terilar (embirionlar), homilalar ham ko'rsatiladi.

Ish kuni tugagandan keyin hayvonlarni chiqib ketishi bo'yicha dalolatnoma so'yish joylarida sifatli mahsulot olish uchun qo'zilatish mavsumiga korxonahabari tomonidan tayinlangan, komissiyaning barcha a'zolari tomonidan imzolanadi. Dalolatnomaning oxirida so'yish joyi bo'yicha moddiy javobgar shaxs mahsulotni korxonaning omboriga jo'natguncha mas'ul saqlashga qabul qilganligi to'g'risida imzo chekadi.

So'yish joylari tomonidan tovar terilar, tovar bo'lmagan terilar (embrionlar), homilalarni jo'natish va topshirish uch nuxxada yoziladigan yukxati bilan rasmiylashtiriladi. Mahsulotni qabul qiluvchi yukxatining bir nuxsasini o'zida olib qoladi, ikkinchi nuxsasini mahsulotni qabul qilganligi to'g'risida yozuv bilan mahsulotni kuzatuvchi shaxs orqali so'yish joyiga qaytaradi. Mazkur nuxsa so'yish punkti uchun mahsulotning topshirganligini tasdiqlovchi hujjat hisoblanadi. So'yish joyining mudiri mahsulotni har kunlik topshirilishini va mahsulotning topshirilganligini tasdiqlovchi yukxatlarining kelib tushishini nazorat qilishga majbur.

Qo'zilarni so'yishdan olingan mahsulotlarning kirimi va chiqimini hisobga olish uchun so'yish joylari ikki nuxxada tayyor mahsulot harakatining qaydnomasini yuritadi. Qaydnomaning kirim bo'limi "Qayta ishlashdan qabul qilgan"dagi yozuv har kuni har bir dalolatnoma bo'yicha amalga oshiriladi. Chiqim bo'limi – "Jo'natilgan va topshirilgan"dagi yozuv har kuni har bir yukxati bo'yicha so'yish joyidan chiqib ketishi bilan amalga oshiriladi.

Oy tugashi (hisobot oyidan keyingi oyning 1-sanasi kechikmasdan) bilan qaydnomaning birinchi nuxsasi unga tegishli barcha hayvonlarning chiqib ketish dalolatnomalari va yukxatlari bilan birga buxgalteriyaga taqdim etiladi, ikkinchi nuxsasi esa so'yish joyining mudirida qoladi.

Ixtisoslashgan parrandachilik korxonalarida va parranda fabrikalarida inkubatsiya natijasida olingan (chiqarilgan) jo'jalarni qabul qilish uchun "Yosh parrandalarning bir kunlik chiqishi va ajratish dalolatnomasi"ni (QX-41 shakl) (39- ilovaga qarang) rasmiylashtirish tavsiya etiladi.

"Yosh parrandalarning bir kunlik chiqishi va ajratishni dalolatnomasi" (QX-41 shakl) inkubatsiya sexining boshlig'i yoki zootexnik tomonidan parrandalarning chiqish kunida tuziladi. Dalolatnoma ma'lumotlariga asosan qo'yilgan tuxumlardan

chiqarilgan joʻjalarning chiqish foizi va soni aniqlanadi. Bundan tashqari dalolatnoma chiqarilgan yosh parrandalar bosh sonini kirim qilish uchun xizmat qiladi.

“Yosh parrandalarning bir kunlik chiqishi va ajratish dalolatnomasi” (QX-41 shakl) sex boshligʻi, zootexnik, katta operator, operator tomonidan imzolanadi va korxonah rahbari tomonidan tasdiqlanadi. Undan keyin dalolatnomaning maʼlumotlari parrandalarni unda koʻrsatilgan hisob guruhlari boʻyicha hisobga olish va chiqindilarni hisobdan chiqarish uchun foydalaniladi.

Kichik yoshdagi parrandalarni inkubatsiya sexlaridan parvarishlash sexlariga chiqarish yukxatlari yoki boshqa boshlangʻich hujjatlar boʻyicha amalga oshiriladi.

Ixtisoslashgan parrandachilik korxonalarida va parranda fabrikalarida oʻstirishdagi va boquvdagi hayvonlarning harakati toʻgʻrisida hisobot (QX-51 shakl)dan tashqari kichik yoshdagi va katta yoshdagi parrandalarning harakatini har kuni hisobga olish uchun ixtisoslashtirilgan xoʻjaliklarda mos ravishda “Kichik yoshdagi parrandalarning harakatini hisobga olish kartochkasi” (QX-52 shakl) (40- ilovaga qarang) va “Katta yoshdagi parrandalarni harakatini hisobga olish kartochkasi” (QX-53 shakl) (41- ilovaga qarang) qoʻllash tavsiya etiladi.

“Kichik yoshdagi parrandalarning harakatini hisobga olish kartochkasi” (QX-52 shakl) kichik yoshdagi parrandalarning harakatini har kuni hisobga olish uchun parrandaxilik fabrikalari va ixtisoslashtirilgan parrandaxilik korxonalarida qoʻllaniladi.

Bir kunlik joʻjalar inkubatsiya sexida saralangandan keyin parvarishlash sexiga alohida partiyalarda haqiqiy soni va ogʻirligi boʻyicha limit-zabor qaydnomalariga asosan beriladi.

“Kichik yoshdagi parrandalarning harakatini hisobga olish kartochkasi” (QX-52 shakl) parvarishlash sexining ishchisi tomonidan har bir ishchi oʻrin uchun ochiladi. Kartochkada kirim va chiqimning asosiy harakat yoʻnalishlari (masalan, chiqim boʻyicha: soʻyish, sotish, nobud boʻlishi, boshqa chiqib ketishlar) boʻyicha kichik yoshdagi parrandalarning har kunlik sodir boʻladigan harakati, har oy uchun qoldiq va jami harakatalarini ajratib koʻrsatish bilan yozib boriladi.

Oyning oxirida kartochkada quyidagilarning jami koʻrsatiladi: bosh soni qoldigʻi va oy boshiga hamda oxiriga tirik vazni, oy uchun yalpi oʻsishi, oʻrtacha kunlik oʻsish va oy uchun bosh sonining saqlanish foizi.

Nobud boʻlgan joʻjalarning jasad mazkur maʼlumotlar yigʻiladigan alohida limit-zabor qaydnomalari bilan yoʻq qilishga beriladi. Kichik yoshdagi parrandalarning nobud boʻlishi boʻyicha maʼlumotlar har kuni rasmiylashtiriladigan

“Hayvonlar va parrandalarning chiqib ketishini dalolatnomasi” (QX-54 shakl) ma’lumotlariga to‘g‘ri kelishi kerak.

“Katta yoshdagi parrandalarning harakatini hisobga olish kartochkasi” (QX-53 shakl) katta yoshdagi parrandalarning bosh soni harakatini har kuni hisobga olish uchun ixtisoslashgan parrandachilik korxonalarida qo‘llaniladi.

“Katta yoshdagi parrandalarning harakatini hisobga olish kartochkasi” (QX-53 shakl) 180 (210) kunlik yoshga yetgan har bir katta yoshdagi parrandalar guruhi uchun ochiladi va brigadir tomonidan har kuni to‘ldiriladi.

“Katta yoshdagi parrandalarning harakatini hisobga olish kartochkasi” (QX-53 shakl)da katta yoshdagi parrandalar bosh soniga qaraydigan parranda boquvchining familiyasi, ismi va sharifi, tuxum beradigan tovuqlarning har kunlik harakati (mavjudligi, kelib tushishi, chiqib ketishi), har kuni yig‘iladigan tuxum va oy uchun har bir tuxum beruvchi tovuqqa tuxum berish darajasi ko‘rsatiladi. Oy uchun va-yil boshidan katta yoshdagi parrandalar jami bosh soni o‘rtacha bosh sonini aniqlash uchun foydalaniladi.

“Katta yoshdagi parrandalarning harakatini hisobga olish kartochkasi” (QX-53 shakl) (ona poda) bosh sonining harakati to‘g‘risidagi boshlang‘ich hujjatlarga asosan to‘ldiriladi. Oy davomida kartochkalar sexda (brigadada) saqlanadi. Kartochka va parrandalarni kirimi va chiqib ketishi bo‘yicha boshlang‘ich hujjatlar o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning harakati to‘g‘risida hisobot (QX-51 shakl) bilan birga buxgalteriyaga o‘rnatilgan tartibda taqdim etiladi.

Javobgarlik asosida berilgan hayvonlar bosh sonini va birlashtirilgan inventarlarni hisobga olish uchun, shuningdek, mamuriyatni va xo‘jalik mutaxassislarining podalar, uyurlar, o‘tovlarga chiqqan vaqtda farmoyishlarini yozish uchun “O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobga olish kitobchasini” (42-ilovaga qarang) qo‘llash tavsiya etiladi.

“O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobga olish kitobchasi” qabul qilingan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning ro‘yxati, o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning harakati, nasl olish, sut emizishdan chiqarish va qochirishni hisobga olish, podadagi inventarlar ro‘yxati, o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning mavjudligi to‘g‘risidagi nazorat ma’lumotlari bo‘limlaridan iborat.

“O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobga olish kitobcha”da yozuv zootexnik (brigadir) tomonidan kitobcha berilganda va podalar, uyurlar, o‘tovlar tekshirilganda amalga oshiradi. Cho‘pon, otboqar, tuyaboqarlar esa nasl olinganda, nobud bo‘lganda, bosh soni va inventar tarkibida boshqa o‘zgarishlar bo‘lganda yozib

boradi. Har oyda kitobchani ma'lumotlari korxonaning buxgalteriyasi ma'lumotlari bilan solishtirib boriladi.

Qoida bo'yicha har oyning birinchi sanasida "O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobga olish kitobchasi" tekshirish uchun buxgalteriyaga taqdim qilinadi. Tekshirilgandan keyin kitobcha cho'pon, otboqar, tuyaboqarlarga qaytarib beriladi. Hayvonlarni yaylovlarda boqishda kitobchalardagi yozuvlarni tekshirish bevosita poda (uyur)lar da amalga oshiriladi.

O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni o'tkazish va chiqib ketishini hujjatlarda rasmiylashtirish. O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobga olishning bir yosh guruhidan boshqasiga (hayvonlarni asosiy podaga o'tkazish bilan birga) o'tkazishning barcha hollarida, shuningdek, kichik yoshdagi yovvoyi hayvonlar va quyonlarni ajratib olishda "Hayvonlarni o'tkazish dalolatnomasi"ni (QX-47 shakl) (43-ilovaga qarang) tuzish tavsiya etiladi.

"Hayvonlarni o'tkazish dalolatnomasi" (QX-47 shakl) o'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni bir jins-yosh guruhidan boshqasiga o'tkazishning barcha hollarida, yovvoyi hayvonlar va quyonlarni ajratib olishda, hayvonlarni asosiy podaga o'tkazishni rasmiylashtirish uchun qo'llaniladi. Hujjat universal hisoblanadi, ya'ni hayvonlarning barcha turlari va hisob guruhlari uchun qo'llaniladi.

"Hayvonlarni o'tkazish dalolatnomasi" (QX-47 shakl) zootexnik, ferma mudiri yoki brigadir tomonidan hayvonlarni bir guruhdan boshqasiga o'tkazish kunida tuziladi.

"Hayvonlarni o'tkazish dalolatnomasi" (QX-47 shakl)da hayvonlarning qaysi guruhdan qaysi guruhga o'tkazilayotganligi, ularning inventar raqami, jinsi, sinfi, rangi va boshqa xususiyatlari, tug'ilgan vaqti, bosh soni (agar hayvonlar guruhi o'tkazilayotgan bo'lsa), balans qiymati, hayvonlarni qabul qilish kimga birlashtirilganligi va ularni qabul qilgan ishchilarning imzosi ko'rsatiladi.

Ferma mudiri, zootexnik va hayvonlarni keyingi boqish uchun qabul qilgan ishchilar tomonidan imzolaniib, korxonaga yoki bo'linma rahbari tomonidan tasdiqlanib rasmiylashtirilgan dalolatnoma o'stirishdagi va boquvdagi hayvonlar harakatini hisobga olish daftari (301-ASM shakl)ga yozuvlar uchun foydalaniladi. Oy oxirida dalolatnomalar o'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning harakati to'g'risida hisobot (QX-51 shakl) bilan birga buxgalteriyaga topshiriladi va hayvonlarning harakatini buxgalteriya hisobining registrlarida aks ettirish uchun hamda ular qaysi ishchining

guruhiga o'tkazilgan bo'lsa, shu ishchiga ish haqi hisoblash uchun foydalaniladi.

Hayvonlarning kelib tushishi, o'tkazilishi va chiqib ketishi bo'yicha boshlang'ich hisob hujjatlariga asosan "O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlar harakatini hisobga olish daftari" (301-ASM shakl)ga yozuvlar har kuni amalga oshiriladi, oyning oxirida esa hisobot davrida o'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning mavjudligi va harakatini aks ettiruvchi ma'lumotlarni umumlashtirish maqsadida "O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning harakati to'g'risida hisobot"ni (QX-51 shakl) (44-ilovaga qarang) tuzish tavsiya etiladi.

"O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning harakati to'g'risida hisobot" (QX-51 shakl) brigadir yoki zootexnik tomonidan har oyda ikki nusxada hayvonlarning turi va jins-yosh guruhi bo'yicha tuziladi. Unda o'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning qoldig'i, harakatning barcha asosiy kanallari bo'yicha kirimi va chiqimi, kelib tushishi va chiqib ketishi to'g'risidagi ma'lumotlar aks ettiriladi. Hisobotni tuzishga asos bo'lib o'stirishdagi va boquvdagi hayvonlar harakatini hisobga olish daftari (301-ASM shakl)ga yozuvlar to'g'risidagi yakuniy ma'lumotlar hisoblanadi.

Hisobot oyi tugagandan keyin "O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning harakati to'g'risida hisobot" (QX-51 shakl)ning birinchi nusxasi hayvonlarning harakati bo'yicha boshlang'ich hujjatlar bilan birga tekshirish hamda o'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning harakati hisobi bo'yicha buxgalteriya registrlariga yozuvlar uchun buxgalteriyaga taqdim qilinadi. "O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning harakati to'g'risida hisobot" (QX-51 shakl)ning ikkinchi nusxasi fermada qoladi.

"O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning harakati to'g'risida hisobot" (QX-51 shakl)ning ma'lumotlari asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha boshqa hujjatlar bilan solishtiriladi. "Ozuqa-kuni soni" ko'rsatkichi ozuqalarning chiqimini hisobga oluvchi qaydnomaning ma'lumotlariga, olingan hayvonlarning tirik vazni o'sishi soni esa hayvonlarning tirik vazni o'sishini aniqlash hisob-kitoblariga to'g'ri kelishi kerak.

O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlar tirik vazni o'sishini hujjatlarda rasmiylashtirish. O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlar og'irligini tortish, ularning haqqiy tirik vaznini aniqlash natijalarini "Hayvonlarning og'irligini tortish qaydnomasi" (QX-43 shakl)da (45-ilovaga qarang) aks ettirish tavsiya etiladi.

"Hayvonlarning og'irligini tortish qaydnomasi" (QX-43 shakl) zootexnik yoki brigadir tomonidan hayvonlarning turlari va hisob guruhlari bo'yicha o'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning tirik vazni o'sishini aniqlashda ularning og'irligi davriy va tanlab olib tortilganda, shuningdek, o'stirishdagi va boquvdagi hayvonlar korxonaga

kelib tushgan va chiqib ketayotgan hollarda tuziladi.

“Hayvonlarning og‘irligini tortish qaydnomasi” (QX-43 shakl)da og‘irligi tortilayotgan bosh sonini og‘irligi tortilayotgan sanadagi, oldingi ogirligi tortilgan sanadagi vazni ko‘rsatiladi va farq tirik vazn o‘shini yoki og‘irlik ortishini tashkil etadi. “Hayvonlarning og‘irligini tortish qaydnomasi” (QX-43 shakl) zootexnik, brigadir va o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar birlashtirilgan ishchi tomonidan imzolandi.

“Hayvonlarning og‘irligini tortish qaydnomasi” (QX-43 shakl)ning tegishli hayvon guruhlari to‘g‘risidagi umumiy jamilari o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar harakatini hisobga olish daftari (301-ASM shakl)ga yoziladi, shuningdek, “Tirik vazn o‘shini aniqlash hisob-kitobi” (QX-44 shakl)ni (46-ildagi qarang) tuzishda foydalaniladi.

“Tirik vazn o‘shini aniqlash hisob-kitobi” (QX-44 shakl)ni har oyda zootexnik, brigadir umumiy ferma va hayvonlarni hisob guruhi bo‘yicha “Hayvonlarning og‘irligini tortish qaydnomasi” (QX-43 shakl) va o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni kelib tushishi va chiqib ketishiga tegishli hujjatlarning ma‘lumotlariga asosan tuzadilar.

Mazkur shakl “Hayvonlarning og‘irligini tortish qaydnomasi” (QX-43 shakl) uzviy jamlamachisi hisoblanadi. “Hayvonlarning og‘irligini tortish qaydnomasi” (QX-43 shakl)da tirik vazn o‘shini og‘irligini tortish amalga oshirilgan davr boshida va oxirida, ya‘ni mazkur og‘irligi tortilgan va oldingi og‘irligi tortilgan sanada mavjud bo‘lgan bosh soni bo‘yicha aniqlash mumkin. O‘z navbatida, mazkur ikkita sana o‘rtasida hayvonlar bosh sonida o‘zgarish ro‘y beradi: mazkur hisob guruhiga hayvonlar kelib tushadi va ushbu guruhdan hayvonlar chiqib ketadi. Shuning uchun tegishli hisob guruhi bo‘yicha umumiy tirik vazn o‘shini aniqlashda “Hayvonlarning og‘irligini tortish qaydnomasi” (QX-43 shakl)ning ma‘lumotlaridan tashqari bosh soni tarkibida bo‘lgan o‘zgarishlarni (uning kelib tushishi va chiqib ketishini) e‘tiborga olish lozim. Tirik vazn o‘shining hisob-kitobi bosh sonining harakatini hisobga olgan holda “Tirik vazn o‘shini aniqlash hisob-kitobi” (QX-44 shakl) bo‘yicha tuziladi. Buning uchun hisobot davri oxiridagi hayvonlarning vazniga chiqib ketgan bosh sonining (nobuf bo‘lganlarini qo‘shib) vazni qo‘shiladi va hisobot davri boshidagi hamda hisobot davri davomida kelib tushgan bosh sonining vazni ayriladi. Mazkur hisob-kitobning jami hisobot davri davomida o‘stirishda yoki boquvda va yaylovda turgan mollar, parrandalarning katta yoshdagi guruhlari bo‘yicha, ya‘ni nobud bo‘lgan hayvonlarning vazni chegirilmagan holdagi tirik vazni o‘shining yalpi miqdorini

beradi.

Og'irligini o'lchash imkoniyati bo'lmagan hollarda (masalan homiadorlikning ma'lum bir bosqichidagi bo'g'oz g'unajinlar, bir-marta bola olinadigan va sinovdagi cho'chqalar, kichik yoshdagi bo'g'oz qo'ylar) ularning tirik vazni oxirgi-marta og'irligi tortilgandagisi qabul qilinadi. Keyinchalik o'sishi (tirik vazni o'sishi) ushbu hayvonlar bolalagandan yoki qo'zilagandan keyin ularning og'irligini tortib ko'rish bilan aniqlanadi.

“Hayvonlarning og'irligini tortish qaydnomasi” (QX-43 shakl), umumlashtirilgan “Tirik vazn o'sishini aniqlash hisob-kitobi” (QX-44 shakl) “O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning harakati to'g'risida hisobot” (QX-51 shakl) bilan bir vaqda buxgalteriyaga taqdim etiladi va olingan o'sishni kirim qilish va chorvaxilikdagi ishchilarga ish haqi hisoblashga asos bo'lib xizmat qiladi.

O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobga oluvchi schyotlarda (1100) hisobga olinadigan o'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning mavjudligi va harakatlanishini hayvonlarning guruhleri bo'yicha (yosh hayvonlar, katta yoshdagi hayvonlar, boquvdagi, yaylovdagi hayvonlar; parrandalar; yovvoyi hayvonlar; quyonlar; asalari oilasi; katta yoshdagi chorva mollari, sotish uchun asosiy podadan yaroqsizga chiqarilgan, aholidan sotish uchun qabul qilingan chorva mollari va shu kabilar) buxgalteriya hisobida aks ettirish maqsadida korxonaning buxgalteriyasi tomonidan “O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobga olish qaydnomasi”ni (47- ilovaga qarang) tuzish tavsiya etiladi. Bunda o'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning miqdoriy va summaviy ko'rsatkichlarining kamayishi to'g'risidagi ma'lumot hayvonlar guruhleri bo'yicha “Xo'jalik operatsiyasi mazmuni” ustunining tegishli qatorida “minus”belgisi bilan ko'rsatiladi.

13.4. O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning chiqib ketishi

O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning yuqorida sanab o'tilganlar natijasida hisobdan chiqarilishi tovar-moddiy zaxiralarning tarkibiy qismi sifatida tovar-moddiy zaxiralarning chiqib ketishida nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi.

O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobga olishning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, ularning inventarizatsiya jarayonida aniqlangan kamomadi va nobud bo'lishini buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirilishini ko'rib chiqamiz.

O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning kamomadi yoki nobud bo'lishi

aniqlanganda, balansdan chiqarish tartibi. Bugungi kunda qonunchilikda o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning kamomadi yoki nobud bo‘lishini rasmiylashtirish uchun foydalaniladigan hujjatlarning alohida shakllari tasdiqlanmagan. Boshlang‘ich hujjatlarda barcha majburiy rekvizitlar bo‘lishi hamda ular O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi qonuni 14-moddasida va “Buxgalteriya hisobida hujjatlar va hujjatlar aylanuvi to‘g‘risidagi nizom” da nazarda tutilgan talablarga javob berishi kerak.

Xodimlar tomonidan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning nobud bo‘lishi hamda kamomadi yetkazgan zarar qoplanayotganida, quyidagi hujjatlarni rasmiylashtirishni tavsiya qilamiz:

- hayvonlarning chiqib ketishiga (so‘yish, bo‘g‘izlash, nobud bo‘lishi) dalolatnoma;

- halok bo‘lish (nobud bo‘lish) sabablari to‘g‘risida veterinariya shifokorining xulosasi;

- zararni qoplash to‘g‘risida da’vo bildirilgan shaxslarga nisbatan (agar ular jinoiy javobgarlikka tortilgan bo‘lishsa) sud hukmi yoki tergov organlari qarorining nusxasi;

- hayvonlarning qiymati to‘g‘risida ma’lumotnoma;

- nobud bo‘lgan hayvonlar uchun sug‘urta qoplamini to‘lash to‘g‘risida (agar ular sug‘urta qilingan bo‘lsa) hujjatlar.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni so‘yish, majburiy bo‘g‘izlash, ularning nobud bo‘lishi, tabiiy ofatlar qurboni bo‘lishi, yo‘qolishi har bir hodisasiga “Hayvonlar va parrandalarning chiqib ketishining dalolatnomasi”ni (QX-54 shakl) (48-ilovaga qarang) tuzish tavsiya etiladi.

“Hayvonlar va parrandalarning chiqib ketishining dalolatnomasi” (QX-54 shakl) o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning nobud bo‘lishi, majburiy bo‘g‘izlash, shuningdek, barcha hayvon guruhlarini (o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni) so‘yishning hisobi uchun qo‘llaniladi.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni so‘yilishi, majburiy bo‘g‘izlash, nobud bo‘lishi, tabiiy ofatlardan halok bo‘lishi, yo‘qolishini sabablarini o‘rganish uchun korxonah rahbari (rahbar o‘rinbosari) raisligida komissiya tuzishni tavsiya qilamiz. Komissiya tarkibiga tegishli mutaxassislar (ferma mudiri, zootexnik, veterinariya shifokori), buxgalteriya xodimlari va zimmasiga o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni saqlash uchun javobgarlik yuklangan shaxslar kiritilishi lozim. Komissiya korxonah rahbarining buyrug‘i bilan tuziladi.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning so‘yilishi, majburiy bo‘g‘izlash, nobud bo‘lishi, tabiiy ofatlardan halok bo‘lishi, yo‘qolishining sabablarini o‘rganish uchun tuzilgan komissiya quyidagi vakolatlarga ega:

– bunda zarur hujjatlar (pasport va boshqa hujjatlar), shuningdek, buxgalteriya hisobi ma’lumotlaridan foydalanib, so‘yiladigan, majburiy bo‘g‘izlanadigan, nobud bo‘lgan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni bevosita ko‘rikdan o‘tkazadi;

– o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning chiqib ketish sabablarini aniqlaydi (tabiiy ofatlar, tuzatib bo‘lmaydigan kasalliklar, jarohatli shikastlanishlar, illatlar, keksalik va hokazo);

– o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning chiqib ketishida aybdor bo‘lgan shaxslarni aniqlaydi, ushbu shaxslarni O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida belgilangan javobgarlikka tortish to‘g‘risida takliflar kiritadi;

– o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning chiqib ketishidan olingan go‘sh, teri, shox, tuyoq, texnik yog‘ va shu kabilarni bundan keyin foydalanish yoki chetga sotish mumkinligini belgilaydi va ularni baholaydi;

– o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning chiqib ketishidan olinadigan go‘sh, teri, shox, tuyoq, texnik yog‘ va shu kabilarni olib qo‘yish ustidan nazoratni amalga oshiradi, ularning miqdori, vaznini belgilaydi va tegishli omborga topshirilishini nazorat qiladi.

Komissiya tomonidan qabul qilingan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning chiqib ketishi to‘g‘risidagi qaror natijalari “Hayvonlar va parrandalar chiqib ketishining dalolatnomasi” (QX-54 shakl) bilan rasmiylashtiriladi va tezda ko‘rib chiqish uchun korxonaga mamuriyatiga taqdim etiladi.

“Hayvonlar va parrandalar chiqib ketishining dalolatnomasi” (QX-54 shakl)da chiqib ketayotgan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni tavsiflovchi quyidagi ma’lumotlar ko‘rsatiladi:

Har bir hujjatga uning tartib raqami beriladi va u “__-sonli dalolatnoma” qatorida ko‘rsatilishi kerak.

“**Tuzish sanasi**” ustunida ko‘rsatiladigan tuzish sanasi o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning chiqib ketish sanasiga to‘g‘ri kelishi kerak. Chunki “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 9-moddasiga muvofiq, boshlang‘ich hujjatlar operatsiyalar amalga oshirilgan sanada tuzilishi lozim.

“**Korxonaga**” qatorida uning to‘liq nomi va KTUT bo‘yicha kodi ko‘rsatiladi.

“**Ferma (joy, sex)**” ustunida o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar chiqib

ketayotgan tarkibiy bo‘linmaning, ya’ni ferma (joy, sex) nomi keltiriladi. Agar korxonada tarkibiy bo‘linma bo‘lmasa, mazkur ustun to‘ldirilmaydi va chiziqcha qo‘yiladi.

“CHiqib ketish sababi va tashxis” ustunida o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning chiqib ketish sababi va holatlari ko‘rsatiladi. Hayvonlarning nobud bo‘lishi va majburiy bo‘g‘izlanishi natijasida chiqib ketish holatlarida dalolatnomada sababi va tashxis ko‘rsatiladi. O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning nobud bo‘lishi va majburiy bo‘g‘izlanishi ayrim ishchilarning aybi bilan bo‘lgan hollarda mazkur hayvonlar va parrandalarning qiymati bozor bahosigacha qayta baholanib, aybdor ishchining hisobiga yozib qo‘yiladi va undan qonunchilikda belgilangan tartibda undiriladi.

“Inventar raqami, laqabi, nasli” ustunida chiqib ketayotgan hayvonning kirim qilingandagi inventar raqami, laqabi va uning nasli ko‘rsatiladi.

“Balans qiymati” ustunida “Hayvonlar va parrandalarning chiqib ketishining dalolatnomasi” (QX-54 shakl)ni tuzish sanasidagi o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobga oluvchi schyotlarda aks ettirilgan balans qiymati ko‘rsatiladi.

Boshqa ustunlarda o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning chiqib ketayotgandagi yoshi, jinsi, semizlik darajasi, tirik vazni (kg), ulardan keyingi foydalanish mumkinligi va boshqa ko‘rsatkichlar ko‘rsatiladi.

Ilova qilinadigan hujjatlar ro‘yxatiga hayvonlarni asosiy podadan yaroqsizga chiqarish dalolatnomasining nusxasi, shikastlanganligi, tabiiy ofatlar, avariya natijasida tasdiqlovchi va o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning chiqib ketishi bilan bog‘liq boshqa hujjatlar qo‘shilishi mumkin.

“Hayvonlar va parrandalar chiqib ketishining dalolatnomasi” (QX-54 shakl)ning orqa tomonida o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni so‘yilishi (nobud bo‘lishi) natijasida olingan mahsulotlarning nomi, bahosi, summasi va keyingi foydalanish maqsadi ko‘rsatiladi.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning so‘yilishi (nobud bo‘lishi) natijasida olingan mahsulotlar (go‘sht, teri) korxonada omboriga topshiriladi va mahsulotlarni qabul qilgan omborchining imzosi bilan hayvonlar va parrandalar chiqib ketishining dalolatnomasiga ilova qilinadi.

Agar nobud bo‘lgan hayvonning, yovvoyi hayvon (quyon)ning terisi tovar qiymatligiga ega bo‘lsa va sotish mumkin bo‘lsa, “Hayvonlar va parrandalar chiqib ketishining dalolatnomasi” (QX-54 shakl)da “Teri shilib olindi va omborga topshirildi, 20 __yil “__” _____dagi ____-sonli yukxati” ko‘rsatiladi. Agar biror bir

sabablarga ko‘ra teri ishlatilmaydigan bo‘lsa, dalolatnomada “Jasad teri bilan birga yo‘q qilingan” yozuvi amalga oshiriladi.

Mahsulotlarni ishlatish qat‘iy ravishda dalolatnomada ko‘rsatilgan maqsadlargagina ruxsat etiladi.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning nobud bo‘lishi natijasidagi mahsulotlar xo‘jalik omboriga bir nusxasi “Hayvonlar va parrandalar chiqib ketishining dalolatnomasi” (QX-54 shakl)ga ilova qilinadigan yukxati bilan topshiriladi.

“Hayvonlar va parrandalar chiqib ketishining dalolatnomasi” (QX-54 shakl) ikki nusxada tuziladi, korxonra rahbari tomonidan tayinlangan komissiya a‘zolari tomonidan imzolanadi va korxonra rahbari tomonidan tasdiqlanadi. Uning birinchi nusxasi buxgalteriyaga beriladi, ikkinchi nusxasi o‘stirishdagi hayvonlarni saqlanishi uchun javobgar shaxsda qoladi, u chiqib ketish natijasida olingan teri, shox, tuyoq, texnik yog‘ va hokazolarni omborga topshirish uchun asos hisoblanadi.

“Hayvonlar va parrandalar chiqib ketishining dalolatnomasi” (QX-54 shakl) korxonra rahbari tomonidan tasdiqlangandan keyin o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar harakatini hisobga olish daftari (301-ASM shakl)da bosh sonini hisobga olish uchun foydalaniladi va “O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning harakati to‘g‘risida hisobot” (QX-51 shakl) bilan birgalikda buxgalteriyaga schyotlar bo‘yicha yozuvlarni amalga oshirish uchun taqdim etiladi.

So‘yish, majburiy bo‘g‘izlash, nobud bo‘lish va tabiiy ofatlar oqibatlarini bartaraf etish yakunlangach, o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning chiqib ketishidan moliyaviy natijani aniqlash maqsadida “O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning chiqib ketishi bilan bog‘liq xarajatlar va ularning chiqib ketishidan olingan mahsulotlar to‘g‘risida ma‘lumotnoma” (49-ilovaga qarang) tuzishni tavsiya qilamiz. Mazkur ma‘lumotnomada so‘yish, majburiy bo‘g‘izlash, nobud bo‘lish va tabiiy ofatlar oqibatlarini bartaraf etish bilan bog‘liq xarajatlar, shuningdek, “Hayvonlar va parrandalarning chiqib ketishining dalolatnomasi” (QX-54 shakl)da ko‘rsatilgan mahsulotning nomi, vazni, narxi va summasi ko‘rsatiladi. “Chiqib ketish natijalari” satrida o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning chiqib ketishidan moliyaviy natija ko‘rsatiladi.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning inventarizatsiyasi paytida aniqlangan kamomadi, shuningdek, boyliklarning buzilishi, nobud bo‘lgan va majburan so‘yilgan hayvonlarning qiymati ham (epizootiya yoki tabiiy ofatlar munosabati bilan nobud bo‘lganlaridan tashqari) haqiqiy (balans) qiymat bo‘yicha hisobdan chiqariladi.

Aniq aybdor shaxslar topilgan taqdirda, inventarizatsiya natijasida aniqlangan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning kamomadi summasi moddiy javobgar shaxs yoki aybdordan undiriladi.

Korxonalarda o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning kamomadi yoki nobud bo‘lishi aniqlanganda, balansdan chiqarishni buxgalteriya hisobida aks ettirish “Inventarizatsiya jarayonida aniqlangan mol-mulk kamomadi va ortiqchasining buxgalteriya hisobi tartibi to‘g‘risidagi nizom”ga muvofiq, amalga oshiriladi.

Aniq aybdor shaxslar topilgan taqdirda, inventarizatsiya natijasida aniqlangan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning kamomadi summasini moddiy javobgar shaxs yoki aybdordan undirish tovar-moddiy zaxiralarning tarkibiy qismi sifatida yuqoridagi paragraflarda nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi.

Inventarizatsiya natijasida aniqlangan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning kamomadi summasini buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonaning yordamchi xo‘jaligi o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar inventarizatsiyasini o‘tkazdi va o‘stirishda turgan umumiy balans qiymati 120 000 so‘m bo‘lgan ikkita kurka hamda boquvda turgan balans qiymati 650 000 so‘m bo‘lgan qo‘yning kamomadi mavjudligini aniqladi.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning kamomadi natijasida balansdan chiqarish tartibi buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

*Debet: 5910 – “Kamomad va qiymatliklarning
buzilishidan yo‘qotishlar” schyoti – 770 000 so‘m;*
Kredit: 1110 – “O‘stirishdagi hayvonlar” schyoti – 120 000 so‘m;
Kredit: 1120 – “Boquvdagi hayvonlar” schyoti – 650 000 so‘m.

Moddiy javobgar shaxsdan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning kamomadi summasini undirish asosiy vositalarga o‘xshash tarzda amalga oshiriladi.

Bundan tashqari o‘stirishdagi va bo‘rdoqiga boqilayotgan hayvonlar talafoti (nobud bo‘lishi) boshqa turli sabablarga ko‘ra yuz beradi. Ular hayvonlarning kasali (oqsim, kuydirgi, quturish, sil), epizootiya (ommaviy yuqumli zaharlanish), tabiiy ofatlar (yong‘inlar, toshqinlar, qattiq sovuqlar) yoki qishloq xo‘jaligi korxonalarini xodimlarining aybi, shu jumladan, ularning sovuqqon munosabati tufayli yuz berishi mumkin.

Ushbu talafotlar miqdori nobud bo‘lgan hayvonlarning qiymatidagina shakllanmaydi. Unga quyidagilar ham kiradi:

nobud bo‘lgan hayvonlarni rasmiylashtirish, ko‘mish va tashish bilan bog‘liq xodimlar mehnatiga to‘lanadigan summa (ajratmalarni hisobga olgan holda);

– nobud bo‘lgan hayvonlarni yo‘qotish bilan band xodimlar uchun maxsus kiyim va maxsus poyabzalga xarajatlar;

– hayvonlar qabristonlarini saqlab turish va ta‘mirlash xarajatlari;

– veterinariya xulosasi qiymati;

– nobud bo‘lgan hayvonlarni ko‘mish xarajatlari.

Kasallik (oqsim, kuydirgi, quturish, sil), epizootiya (ommaviy yuqumli zaharlanish), tabiiy ofatlar (yong‘inlar, toshqinlar, qattiq sovuqlar) munosabati tufayli yuz bergan kamomad va nobud bo‘lishlar va ularni bartaraf etish hamda oqibatlarini tugatish xarajatlari to‘g‘ridan to‘g‘ri 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyotiga hisobdan chiqariladi. Nobud bo‘lgan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning terilari, shuningdek, nobud bo‘lganlarning boshqa ishlatiladigan mahsulotlari (shox, tuyuq, par va hokazolar) sotish (ishlatish) mumkin bo‘lgan narxlarda kirim qilinadi va ularning qiymatiga kasallik tufayli yuz bergan kamomad va nobud bo‘lishlar bilan bog‘liq xarajatlar kamaytiriladi.

Kasallik, epizootiya, tabiiy ofatlar munosabati tufayli yuz bergan kamomad va nobud bo‘lishlar va ularni bartaraf etish hamda oqibatlarini tugatish xarajatlarini buxgalteriya hisobida aks ettirishni quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz. Korxonaning yordamchi xo‘jaligida kasallik natijasida boquvda turgan balans qiymati 575 000 so‘m bo‘lgan qo‘y va o‘stirishda turgan qiymati 125 000 so‘m bo‘lgan g‘ozlar nobud bo‘lgan. Chiqib ketish natijasida qo‘ydan qiymati 135 000 so‘m bo‘lgan teri va yung olingan, g‘ozlardan esa hech narsa olinmagan, ko‘mib tashlangan. Oqibatlarni tugatish bilan bog‘liq xarajatlar quyidagilardan iborat: inventar va xo‘jalik jihozlari tarkibida hisobga olinadigan buyumlar – 25 000 so‘m, ishchilarga ish haqi hisoblash – 100 000 so‘m va ishchilarning ish haqi fondidan 25 foiz miqdorda yagona ijtimoiy to‘lovga – 25 000 so‘m.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning kamomadi va kasallikdan nobud bo‘lishi natijasida balansdan chiqarish tartibi buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– o‘stirishda turgan g‘ozlarning balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlara” schyoti – 125 000 so‘m;

Kredit: 1110 – “O‘stirishdagi hayvonlar” schyoti – 125 000 so‘m;

– olingan teri va yungni kirim qilish bilan birga boquvda turgan qo‘yning balans qiymati hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 440 000 so‘m;

Debet: 1090 – “Boshqa materiallar” schyoti – 135 000 so‘m;

Kredit: 1120 – “Boquvdagi hayvonlar” schyoti – 575 000 so‘m;

- oqibatlarini tugatish bilan bog‘liq xarajatlar:

Debet: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 100 000 so‘m;

Kredit: 1080 – “Inventar va xo‘jalik jihozlari” schyoti – 25 000 so‘m;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim

bilan hisoblashlar” schyoti – 60 000 so‘m;

Kredit: 6520 – “Maqsadli davlat jamg‘armalariga

to‘lovlar” schyoti – 15 000 so‘m

– boshqa operatsion xarajatlarni hisobga oluvchi schyotlarning yopilishi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 665 000 so‘m;

Kredit: 9430 – “Boshqa operatsion xarajatlar” schyoti – 665 000 so‘m.

14-§. Daval xomashyo va materiallar bilan bog‘liq operatsiyalar hisobi

14.1. Daval xomashyo va materiallar bilan bog‘liq operatsiyalarning huquqiy asoslari

Mualliflik izohi: amaliyotda korxonada xomashyosini yoki materialini unga egalik qilish huquqini saqlab qolgan holda boshqa korxonaga qayta ishlashga berish operatsiyalari tez–Tez uchrab turadi. Bu jarayonda qayta ishlashga berilgan xomashyoni rus tilida “давалтъческoе сырье” deb nomlanadi. Albatta, bu buxgalteriya hisobini yuritishda ishlatiladigan maxsus termin (atama) bo‘lgani uchun rus tilida umumqabul qilingan so‘zlar lug‘atida deyarli uchramaydi. Shu sababli mazkur termin buxgalteriya va unga turdosh sohalaridagi mutaxassislarga qulay hamda kitobxon o‘quvchilarning tushunishi oson bo‘lishi uchun uni o‘zbek tilida shartli ravishda “daval” so‘zi bilan atashni maqsadga muvofiq deb hisobladik.

Ko‘pgina korxonalar o‘zining ishlab chiqarish faoliyati bilan bog‘liq xarajatlarini optimal holatga keltirishga intilishadi va buning ko‘proq ommaviylashgan usuli bo‘lib pudrat shartnomasi tuzish hisoblanadi, ya‘ni xomashyo va materiallarni qayta ishlashga va (yoki) ulardan tayyor mahsulot ishlab chiqarishga davlat shartnomasi asosida berish hisoblanadi. Bu holatda qayta ishlovchi korxonada davlatga beruvchidan xomashyo va materiallarni oladi, o‘zining ishlab chiqarish quvvati bilan qayta ishlaydi, olingan tayyor mahsulotni davlatga beruvchiga qaytarib beradi.

Davlat xomashyo va materiallarni qayta ishlashga berish shartnomasining asosiy

xususiyati Shundan iboratki, davalga beruvchi (xomashyo va materiallarni qayta ishlashga beruvchi korxonalar) nafaqat tayyor mahsulotni tasarruf qiladi, balki birlamchi xomashyo (materiallar) va chiqindilarga egalik huquqini ham saqlab qoladi. Qayta ishlovchi faqat xomashyo (materiallar)ni qayta ishlaydi va tayyor mahsulotlarni davalga beruvchiga qaytarib beradi. Bunday shartnomaning imtiyozlari o‘z-o‘zidan ko‘rinib turibdi. Agar qandaydir bir mahsulot ishlab chiqarishga qaror qilingan bo‘lsa, lekin ishlab chiqarish quvvati yetmasa, tegishli asbob-uskunalarni sotib olishga esa vaqt ham, pul mablag‘lari ham yo‘q bo‘lsa, bunday holatdan chiqib ketishning faqat bir yo‘li qoladi, bu ham bo‘lsa – qayta ishlovchiga tayyor mahsulot ishlab chiqarishiga buyurtma berish. Bu, o‘z navbatida, qayta ishlovchiga ham qulay, u ishlab chiqarilgan mahsulotni kimga va qanday sotish kerakligi to‘g‘risida bosh qotirmaydi.

Qishloq xo‘jaligi va boshqa korxonalarga, shuningdek, jismoniy shaxslarga donni qayta ishlash yuzasidan ko‘rsatiladigan xizmatlar bo‘yicha dastlabki hisob (hujjatlarni rasmiylashtirish) O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 25-maydagi 95-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Don va don mahsulotlarini qabul qilish, saqlash, ichki tashish, qayta ishlash va sotishning dastlabki hisobini yuritish va rasmiylashtirish tartibi to‘g‘risida nizom”ga muvofiq, amalga oshiriladi.

Tovar-moddiy zaxiralarni hisobga olish bo‘yicha yuqorida sanab o‘tilgan me‘yoriy-huquqiy hujjatlardan tashqari daval xomashyo va materiallar bilan bog‘liq operatsiyalarni buxgalteriya hisobi va alohida faoliyat turlarida hisobga olishda hamda hisobotlarda aks ettirish “Qayta ishlashga berilgan xomashyo bilan bog‘liq operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi to‘g‘risidagi nizom” bilan tartibga solinadi.

Mazkur nizomga muvofiq, buxgalteriya hisobi maqsadida daval xomashyosi deb, daval xomashyosini qayta ishlash to‘g‘risida tuzilgan shartnomaga muvofiq, buyurtmachiga qayta ishlashdan olingan mahsulotni qaytarib berish sharti bilan sanoat asosida qayta ishlash uchun boshqa shaxsga – qayta ishlovchiga berilgan va buyurtmachiga tegishli bo‘lgan xomashyo va materiallar tushiniladi.

Daval xomashyosi bilan bog‘liq operatsiyalar subyektlari quyidagilar hisoblanadi:

– *buyurtmachi (davalga beruvchi)* – daval xomashyosini sanoat asosida qayta ishlashga berayotgan korxonalar. Buyurtmachi (davalga beruvchi) terminiga kengroq tarif bersak, bu – daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash bo‘yicha tuzilgan shartnomaga muvofiq, qaytarish sharti bilan xomashyo va materiallarga egalik qilish huquqini o‘zida saqlab qolgan holda mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish va

xizmatlar ko‘rsatish) uchun boshqa shaxsga sanoat asosida qayta ishlashga beruvchi shaxs;

– *qayta ishlovchi* - daval xomashyosini sanoat asosida qayta ishlashga qabul qiluvchi va qayta ishlashdan olingan mahsulotni kelgusida buyurtmachiga qaytarib beruvchi korxonalar. Qayta ishlovchi terminiga kengroq tarif bersak, bu – daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash bo‘yicha tuzilgan shartnomaga muvofiq, qaytarish sharti bilan xomashyo va materiallarni mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish va xizmatlar ko‘rsatish) uchun sanoat asosida qayta ishlashga qabul qiluvchi shaxs.

Daval xomashyo va materiallar bilan bog‘liq operatsiyalar hisobining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

– daval xomashyo va materiallar bilan bog‘liq operatsiyalarni hujjatlarda to‘g‘ri va o‘z vaqtida aks ettirish;

– qayta ishlashga qabul qilingan daval xomashyo va materiallarni saqlash va harakatining barcha bosqichlarida butligini nazorat qilishni ta‘minlash;

– qayta ishlovchi korxonada daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash hamda ulardan tayyor mahsulot ishlab chiqarish bo‘yicha bajarilgan ishlar va ko‘rsatilgan xizmatlar tannarxini aniqlash;

– mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko‘rsatishning texnologik jarayonlaridan kelib chiqqan holda har bir tayyor mahsulot birligiga ketadigan daval xomashyo va materiallarning sarflanish me‘yorini saqlash.

Davalga beruvchida va qayta ishlovchida tuziladigan boshlang‘ich hujjatlarning majburiy rekvizitlari, ularni tuzish, qabul qilish, saqlash va buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi, shuningdek, hujjatlar aylanuvini amalga oshirish tartibi “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuniga va “Buxgalteriya hisobida hujjatlar va hujjatlar aylanuvi to‘g‘risidagi nizom”ga muvofiq, tartibga solinadi.

Korxonalar tomonidan daval xomashyo va materiallar bilan bog‘liq operatsiyalarni hisobini tegishli ravishda tashkil etish va ularni nazorat qilish uchun zarur bo‘ladigan ichki nizom, yo‘riqnoma, boshqa tashkiliy–Taqsimlovchi hujjatlarni ishlab chiqish mumkin. Yuqoridagi hujjatlar bilan:

– daval xomashyo va materiallarni qabul qilish, topshirish va harakati bo‘yicha o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan boshlang‘ich hujjatlarning shakllari va ularni rasmiylashtirish (tuzish) tartibini, shuningdek, hujjat aylanishining qoidalarini;

– daval xomashyo va materiallarni berish (topshirish) va qabul qilishga ishonch bildirilgan bo‘linmalarining mas‘ul shaxslari ro‘yxatini;

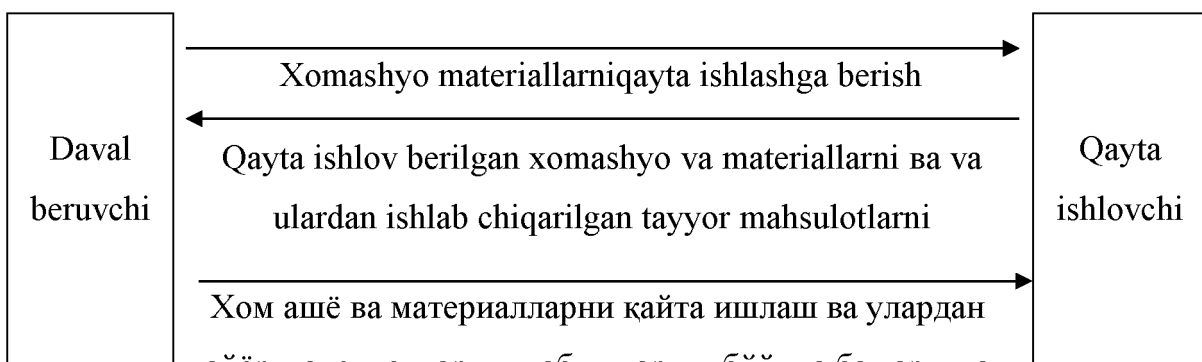
– saqlanishini ta'minlash nazoratini amalga oshirish tartibini, hisobning to'g'ri yuritilishini, ularning mavjudligi va harakati to'g'risidagi hisobotlarning ishonchligi va hokazolarni tasdiqlash mumkin.

Daval xomashyo va materiallar deb nomlanadigan operatsiyalarning umumiy qoidasi quyidagicha. Ma'lum bir mahsulotni sotib olishni maqsad qilgan korxonani ishlab chiqarish uchun materiallarni xarid qiladi va tegishli mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonaga ushbu materiallardan kerakli mahsulotni ishlab chiqarishga buyurtma beradi.

Daval xomashyo va materiallar termini faqat buxgalteriya hisobi termini hisoblanadi. Fuqarolik qonunchiligi nuqtayi nazaridan qaraganda, daval xomashyo va materiallar bilan bog'liq operatsiyalar pudrat shartnomalarining bir turi hisoblanadi. Bunda davalga beruvchi va qayta ishlovchi o'rtasida tovar-moddiy zaxiralarni qayta ishlash, saralash yoki qo'shimcha qayta ishlash bo'yicha tuzilgan shartnomalar bo'yicha tomonlarning o'zaro munosabatlari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining "Pudrat" nomli 37-bobida nazarda tutilgan me'yorlar bilan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 631-moddasiga muvofiq, pudrat shartnomasi bo'yicha bir taraf (pudratchi – qayta ishlovchi) ikkinchi taraf (buyurtmachi – davalga beruvchi)ning topshirig'iga binoan ma'lum bir ishni bajarish va uning natijasini buyurtmachi (davalga beruvchi)ga belgilangan muddatda topshirish majburiyatini oladi, buyurtmachi (davalga beruvchi) esa ish natijasini qabul qilib olish va buning uchun haq to'lash majburiyatini oladi. Agar qonun hujjatlarida yoxud taraflar keliShu vida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ishni bajarish uchun pudratchi (qayta ishlovchi) tavakkal qiladi. Xomashyo va materiallarning tasodifan nobud bo'lish yoki tasodifan buzilish xavfi, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, pudratchi (qayta ishlovchi)ning pudrat shartnomasida shartlasxilgan ishni topshirish muddati kelguncha xomashyo va materiallarni bergan taraf zimmasida, bu muddatdan keyin esa ishni topshirishni kechiktirib yuborgan taraf zimmasida bo'ladi.

Daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash va ulardan tayyor mahsulot ishlab chiqarishning umumiy chizmasi quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi:

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 632-moddasiga muvofiq, pudrat shartnomasi xomashyo va materiallarni tayyorlash yoki uni qayta ishlash (ishlov berish) yoxud boshqa ishni bajarib, natijasini buyurtmachiga berish yoki boshqacha tarzda topshirish haqida tuziladi. Pudratchi (qayta ishlovchi) o'zi bergan materiallar va uskunalarning sifati tegishli darajada bo'lmaganligi uchun, shuningdek, uchinchi shaxslar huquqlari bo'lgan materiallar va uskunalarni berganligi uchun javobgar bo'ladi.

Pudrat shartnomasida bajariladigan ishning bahosi yoki uni aniqlash usullari ko'rsatiladi. Ular shartnomada ko'rsatilgan bo'lmasa va shartnoma shartlari bo'yicha belgilanishi mumkin bo'lmagan hollarda shartnomani bajarganlik uchun o'xshash vaziyatlarda, odatda, shunday tovarlar, ishlar yoki xizmatlar uchun olinadigan baho bo'yicha haq to'lanishi kerak.

Pudrat shartnomasidagi ishning bahosi pudratchi (qayta ishlovchi)ning chiqimlarini va unga to'lanadigan haqni o'z ichiga oladi. Ishning bahosi smeta tuzish yo'li bilan aniqlanishi mumkin. Ish pudratchi tomonidan tuzilgan smeta bo'yicha bajarilgan taqdirda, smeta buyurtmachi (davalga beruvchi) tomonidan tasdiqlangan paytdan boshlab kuchga ega bo'ladi va pudrat shartnomasining bir qismi bo'lib qoladi.

Ishning bahosi (smeta) taxminiy yoki qat'i bo'lishi mumkin. Pudrat shartnomasida bunday ko'rsatma bo'lmasa, ishning bahosi (smeta) qat'iy hisoblanadi.

Agar qo'shimcha ishlarni bajarish zarur bo'lib qolsa va shu sababli ishning taxminan belgilangan bahosini (taxminiy smetani) ancha oshirishga to'g'ri kelsa, pudratchi (qayta ishlovchi) bu haqda buyurtmachi (davalga beruvchi)ni vaqtida ogohlantirishi shart. Buyurtmachi (davalga beruvchi) pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ishning bahosini (smetani) oshirishga rozi bo'lmagan taqdirda, shartnomadan voz kechishga haqli. Bunday hollarda pudratchi (qayta ishlovchi) buyurtmachi (davalga beruvchi)dan ishning bajarilgan qismining bahosini to'lashni talab qilishi mumkin.

Buyurtmachi (davalga beruvchi)ni pudrat shartnomasida ko'rsatilgan ishning bahosini (smetani) oshirish zarurligi to'g'risida o'z vaqtida ogohlantirmagan pudratchi (qayta ishlovchi) ish uchun shartnomada ko'rsatilgan baho bo'yicha haq olish huquqini

saqlab qolgan holda shartnomani bajarishi shart.

Pudratchi (qayta ishlovchi), qoida tariqasida, qat'i baho (qat'iy smeta)ni oshirishni, buyurtmachi (davalga beruvchi) esa uni kamaytirishni talab qilishga, shu jumladan, bajarilishi kerak bo'lgan ishning to'la hajmini yoki buning uchun zarur xarajatlarni pudrat shartnomasi tuzilayotgan paytda nazarda tutish imkoniyati bo'lmagan hollarda ham haqli emas.

Pudratchi (qayta ishlovchi) tomonidan taqdim qilinishi kerak bo'lgan materiallar va uskunalar, shuningdek, uchinchi shaxslar tomonidan unga ko'rsatiladigan xizmatlar bahosi ancha oshgan va buni shartnoma tuzish vaqtida nazarda tutish mumkin bo'lmagan hollarda O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 383-moddasiga va O'zbekiston Respublikasining "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunini 15-moddasiga muvofiq, pudratchi (qayta ishlovchi) belgilangan ish bahosini (smetani) oshirishni talab qilishga, buyurtmachi (davalga beruvchi) bu talabni bajarishdan bosh tortgan taqdirda esa shartnomani bekor qilishni talab qilishga haqli.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 646-moddasiga binoan buyurtmachi (davalga beruvchi) bajarilgan ishni (uning natijasini) pudrat shartnomasida nazarda tutilgan muddatda va tartibda pudratchi (qayta ishlovchi) ishtirokida ko'rib chiqishi va qabul qilishi, ish natijasini yomonlashtiradigan darajada shartnomadan chekinish yoki boshqa kamchiliklar aniqlangan taqdirda esa bu to'g'rida pudratchi (qayta ishlovchi)ga darhol ma'lum qilishi shart.

Agar pudrat shartnomasida bajarilgan ishga yoki uning ayrim bosqichlariga oldindan haq to'lash nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi (davalga beruvchi) pudratchi (qayta ishlovchi)ga shartlasxilgan haqni ish tegishli tarzda va kelishilgan muddatda yoxud buyurtmachi (davalga beruvchi)ning roziligi bilan muddatidan oldin bajarilib, uning natijalari uzil-kesil topshirilganidan keyin to'lashi shart.

Pudratchi (qayta ishlovchi) qonun hujjatlarida yoki pudrat shartnomasida nazarda tutilgan hollarda va miqdordagina o'ziga bo'nak yoki zakalat berilishini talab qilishga haqli (O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 638-moddasi).

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995-yil 12-maydagi PF-1154-sonli "Xalq xo'jaligida hisob-kitoblar o'z vaqtida o'tkazilishi uchun korxonalar va tashkilotlar rahbarlarining mas'uliyatini oshirish borasidagi chora-Tadbirlar to'g'risida"gi farmoni bilan barcha mulkchilik shakllaridagi xo'jalik yurituvchi subyektning is'temolxilar va buyurtmachilarga, ular yetkazib beriladigan (bajariladigan ishlar, xizmatlar), qiymatining kamida 15 foizini oldindan to'lamasalar, mahsulot jo'natishi, ishlarni

bajarishi va xizmatlar ko'rsatishi taqiqlangan, qonunchilikda belgilangan holatlar bundan mustasno.

Shuning uchun pudratchi (qayta ishlovchi) bajariladigan ish va ko'rsatiladigan xizmatlar qiymatining 15 foizidan kam bo'lmagan avans to'lashni talab qilishi shart, qonunchilikda belgilangan holatlar bundan mustasno.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 9-avgustdagi PF-1504-sonli "Byudjet bilan hisob-kitoblar uchun xo'jalik yurituvchi subyektlarning mas'uliyatini oshirish chora-Tadbirlari to'g'risida"gi farmoni bilan 1996-yilning 1-sentabridan boshlab O'zbekiston Respublikasi doirasida barter asosida mahsulot yetkazib berish to'g'risida shartnomalar tuzish taqiqlangan.

Shuning uchun bajariladigan ish va ko'rsatiladigan xizmatlar uchun haq to'lash pul mablag'lari bilan amalga oshirilishi shart.

Daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash bilan bog'liq haqiqiy xarajatlar daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash bahosini aniqlash vaqtida (smeta tuzilayotganda) nazarda tutilgan xarajatlardan kam bo'lgan hollarda, basharti buyurtmachi (davalga beruvchi) pudratchi (qayta ishlovchi)ning tejami bajarilgan ish sifatiga ta'sir etganligini isbotlay olmasa, pudratchi (qayta ishlovchi) bajarilgan ishlar uchun pudrat shartnomasida ko'rsatilgan baho bo'yicha haq olish huquqini saqlab qoladi. Pudrat shartnomasida pudratchi (qayta ishlovchi)ning tejami taraflar o'rtasida taqsimlanishi nazarda tutilishi mumkin (O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 637-moddasi).

Pudratchi (qayta ishlovchi) buyurtmachi (davalga beruvchi) bergan materialdan "tejab-tergab va rejali" foydalanishga majbur. Ish tugaganidan so'ng pudratchi (qayta ishlovchi) ishlatilgan xomashyo va materiallar to'g'risida buyurtmachi (davalga beruvchi)ga hisobot berishi, shuningdek, uning qoldig'ini qaytarib berishi yoxud o'z ixtiyoridagi foydalanilmay qolgan materialning qiymatini hisobga olib, buyurtmachi (davalga beruvchi)ning roziligi bilan ishning bahosini kamaytirishi shart. Bu haqda O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 640-moddasida aytib o'tilgan.

Agar buyurtma pudratchi (qayta ishlovchi) tomonidan ish natijasini yomonlashtirishga olib keladigan yoki uni shartnomada nazarda tutilgan maqsadlar uchun foydalanishga yaroqsiz qilib qo'yadigan boshqa kamchiliklar bilan shartnomadan chetga chiqqan holda bajarilgan bo'lsa, buyurtmachi (davalga beruvchi) o'z xohishiga ko'ra pudratchi (qayta ishlovchi)dan kamchiliklarni oqilona muddatda va o'z hisobidan bartaraf etishni yoki ish uchun belgilangan bahoni mutanosib ravishda kamaytirishni talab qilishga haqli. Agar shartnomaga muvofiq,

kamchiliklarni buyurtmachi (davalga beruvchi) bartaraf qiladigan bo'lsa, u amalga oshirilgan xarajatlar qiymatining pudratchi (qayta ishlovchi) tomonidan qoplanishiga umid qilishga haqli. Daval xomashyo va materiallardan ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlar yoki qayta ishlangan xomashyo va materillarning sifati bo'yicha tomonlarning munosabatlari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 647-652- moddalarida nazarda tutilgan me'yorlar bilan tartibga solinadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksidan keltirilgan me'yorlar ko'rilayotgan operatsiyalarni soliq va buxgalteriya hisobida talqin qilishni belgilovchi quyidagi huquqiy tavsiflarni berish imkoniyatini beradi:

- qayta ishlovchiga qayta ishlashga berilgan xomashyo va materiallar hamda qayta ishlovchi tomonidan ulardan tayyor mahsulot ishlab chiqarilgan daqiqadan boshlab tayyor mahsulot davalga beruvchining mulki hisoblanadi;

- davalga beruvchidan qabul qilingan xomashyo va materiallar hamda ulardan ishlab chiqarilgan mahsulotlar davalga beruvchiga qaytarib berulgunga qadar ularning saqlanishi va butligiga mas'ul bo'lgan qayta ishlovchining tasarrufida bo'ladi;

- qayta ishlovchiga berilgan xomashyo va materiallarning qiymati pudrat shartnomasining bir turi bo'lgan mazkur shartnomaning qiymatiga kirmaydi.

Xo'jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o'zgartirish va bekor qilish, korxonalarining huquq va majburiyatlari hamda mahalliy davlat hokimiyati va davlat boshqaruv idoralarining shartnoma munosabatlari sohasidagi vakolatlarining qonuniy asoslari O'zbekiston Respublikasining "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonunida belgilab o'tilgan.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 37-bobi, O'zbekiston Respublikasining "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonuni va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda nazarda tutilgan me'yorlar bo'yicha daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash va ulardan tayyor mahsulot ishlab chiqarish shartnomasi quyidagi shartlarni o'z ichiga olishi kerak:

- shartnoma predmeti;
- tomonlar o'rtasida xavfning taqsimlanishi;
- xomashyo va materiallarning nomi va soni;
- tayyor mahsulotning nomi, andoza (standart)lari va texnik tavsifi;
- bajarish muddati va uning buzilganligi uchun majburiyat va javobgarliklar;
- qayta ishlovchiga to'lanadigan haq va uning xarajatlarini qoplashni o'z ichiga oladigan ishning qiymati;
- o'zaro hisob-kitob qilish usullari;

- tejalgan mablag‘larni taqsimlash tartibi;
- tomonlarning huquq va majburiyatlari;
- tomonlarning javobgarligi;
- shartnomani bekor qilish tartibi;
- yakuniy holatlar va tomonlarning rekvizitlari.

Daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash va ulardan tayyor mahsulot ishlab chiqarish shartnomasining namunaviy shakli mualliflar tomonidan ishlab chiqilgan (50-ilovaga qarang).

Shuni alohida nazarda tutish kerakki, agar daval xomashyo va materiallarni qayta ishlashga berish hujjatlarda noto‘g‘ri rasmiylashtirilsa (rasmiylashtirilmasa), bunday operatsiyalar soliq idoralari tomonidan mol-mulknı tekingan berish muomalalari deb talqin qilinishi mumkin. Bu, o‘z navbatida, xomashyo va materiallar qiymatini qonunchilikda beelgilangan tartibda soliqlarga tortilishiga olib keladi.

14.2. Daval xomashyo va materiallar bilan bog‘liq operatsiyalarni davalga beruvchidagi hisobi

Qayta ishlashga beriladigan daval xomashyo va materiallarni xarid qilish qiymati 4-sonli BHMSda belgilangan tartibda aniqlanadi va buxgalteriya hisobining schyotlarida 21-sonli BHMSga muvofiq, aks ettiriladi. Qayta ishlashga berilayotgan daval xomashyo va materiallarning baholash tannarxi bo‘yicha amalga oshiriladi. Daval xomashyo va materiallarning tannarxini aniqlash va buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirish yuqorida paragraflarda nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi.

21-sonli BHMSga muvofiq, korxonaga tegishli xom-ashyo, materiallar, yoqilg‘i, ehtiyot qismlar, butlovchi buyumlar, sotib olingan yarimtayyor mahsulotlar, konstruksiyalar, detallar, tara materiallari, inventarlar, xo‘jalik jihozlari va boshqa qiymatliklarning mavjudligi va harakati to‘g‘risida axborotlarni umumlashtirish ularni daval xomashyo sifatida qayta ishlashga berilgunga qadar materiallarni hisobga oluvchi schyotlarda (1070 dan tashqari 1000) amalga oshiriladi.

21-sonli BHMSga muvofiq, daval xomashyo va materiallarni boshqa korxonaga qayta ishlashga bergan korxonada bunday xomashyo va materiallarni balansdan chiqarmaydi, balki 1070 “Chetga qayta ishlash uchun berilgan materiallar” schyotida boshqa tegishli materiallarni hisobga oluvchi schyotlarda (1000) hisobga olingan qiymati bo‘yicha hisobga olib borishni davom ettiradi.

1070 – “Chetga qayta ishlash uchun berilgan materiallar” schyotida qayta ishlash uchun berilgan davall xomashyo va materiallarning mavjudligi va harakati hisobga olinadi. Bunda xomashyo va materiallarga qayta ishlov berish bilan bog‘liq chetdagi korxonalariga to‘langan xarajatlar bevosita qayta ishlov berishdan olingan buyumlarni hisobga oladigan schyotlarning debetiga olib boriladi.

Davall xomashyo va materiallarni qayta ishlash bo‘yicha bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlar bevosita qayta ishlash natijasida olingan tayyor mahsulotlar hisobga olinadigan schyotlarning debetiga olib boriladi va agar qayta ishlashdan olingan tayyor mahsulot bevosita:

– asosiy faoliyat turi hisoblangan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarishga (ish bajarish, xizmatlar ko‘rsatishga) berilsa – asosiy ishlab chiqarishni hisobga oluvchi schyotlarda (2000);

– korxonaning asosiy ishlab chiqarishiga yoki asosiy faoliyatiga xizmat ko‘rsatuvchi yordamchi ishlab chiqarishga berilsa – yordamchi ishlab chiqarishni hisobga oluvchi schyotlarda (2300);

– bir nechta turdagi tayyor mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish va xizmat ko‘rsatish)ga, ya’ni umumishlab chiqarish maqsadlarida foydalanish uchun berilsa – umumishlab chiqarish xarajatlarini hisobga oluvchi schyotlarda (2500);

– ishlab chiqarishdagi yaroqsiz mahsulotlarni bartaraf etish uchun berilsa – ishlab chiqarishdagi yaroqsiz mahsulotlarni hisobga oluvchi schyotlarda (2600);

– xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklar ehtiyojlarida foydalanish uchun berilsa – xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklarni hisobga oluvchi schyotlarda (2700);

– xo‘jalik faoliyatida kelgusidagi foydalanish uchun davallga beruvchining omboriga berilsa – tegishli materiallarni hisobga oluvchi schyotlarda (1000) hisobga olinadi.

Davall xomashyo va materiallarni qayta ishlovchiga berish davallga beruvchi korxonaning hohishiga ko‘ra “Davall xomashyo va materiallarni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi” bilan yoki “Davall xomashyo va materiallarni topshirish nakladnoyi (yuk xati)” bilan rasmiylashtiriladi (51 va 52-illovalarga qarang).

“Davall xomashyo va materiallarni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi” va “Davall xomashyo va materiallarni topshirish nakladnoyi (yuk xati)”ida qayta ishlashga berilgan davall xomashyo va materiallarni tavsiflovchi quyidagi ma’lumotlar ko‘rsatiladi:

Buxgalteriya hisobida har bir hujjatga tartib raqami beriladi. Shuning uchun “___-sonli dalolatnomasi” va “___-sonli nakladnoyi (yuk xati)” qatorlarida

ularning tartib raqami ko‘rsatilishi kerak.

O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi qonunining 14-moddasiga muvofiq, birlamchi hujjatlar operatsiyalar amalga oshirilgan sanada tuzilishi lozim. Shuning uchun “Tuzilgan sana” qatorida ko‘rsatiladigan dalolatnoma yoki yuk xatini tuzish sanasi bilan daval xomashyo va materiallarni qayta ishlashga qabul qilish–Topshirish sanasiga to‘g‘ri kelishi kerak.

“Davalga beruvchi” va “Qayta ishlovchi” qatorlarida ularning to‘liq nomi ko‘rsatiladi.

“Manzili” qatorlarida “Davalga beruvchi” va “Qayta ishlovchi”ning manzillari ko‘rsatiladi.

Bundan tashqari “Daval xomashyo va materiallarni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi” va “Daval xomashyo va materiallarni topshirish nakladnoyi (yuk xati)”da qayta ishlashga berilgan daval xomashyo va materiallarning nomi, miqdori, bir birlikning narxi, umumiy summasi (shartnoma bo‘yicha) to‘g‘risidagi ma’lumotlar ko‘rsatiladi.

“Daval xomashyo va materiallarni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi” va “Daval xomashyo va materiallarni topshirish nakladnoyi (yuk xati)” ikkita nusxada tuziladi va davalga beruvchi va qayta ishlovchining vakolatli shaxslari tomonidan imzolanadi, tomonlarning muhri bilan tasdiqlanadi. Birinchi nusxa qayta ishlovchiga beriladi, ikkinchi nusxa esa davalga beruvchida qoladi.

Agar daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash uchun tuzilgan shartnoma shartlariga ko‘ra daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash natijasida chiqqan qaytariladigan chiqindilar davalga beruvchi korxonaga qaytarib beriladigan bo‘lsa, u holda qaytariladigan chiqindilar kelgusida foydalanish va/yoki sotish mumkin bo‘lgan qiymati bo‘yicha 1090 – “Boshqa materiallar” schyotining debetida daval xomashyo va materiallarni qayta ishlashdan olingan tayyor mahsulotlar hisobga olinadigan tegishli schyotlar bilan bog‘langan (korrespondensiyalangan) holda kirim qilinadi.

Qayta ishlashga berilgan daval xomashyo va materiallarni qayta ishlovchiga topshirish va qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarni qabul qilish bilan bog‘liq xo‘jalik operatsiyalarini davalga beruvchi korxonaning buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misol yordamida ko‘rib chiqamiz. Davalga beruvchi dastgohlarga ehtiyot qismlar ishlab chiqaruvchi yordamchi ishlab chiqarish sexi uchun qayta ishlovchi bilan metall prokatini daval xomashyo va materiallar sifatida qayta ishlash va undan ehtiyot qismlar uchun detallar ishlab chiqarish uchun shartnoma imzoladi. Daval xomashyo va materiallar sifatida berilgan

metall prokatining qiymati – 170 000 000 so‘m. Qayta ishlovchi davall xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatining 20 000 000 so‘m qiymatdagi ishlatilmay qolgan qismini qaytarib berdi. Taxminiy smetaga muvofiq, davall xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash bo‘yicha bajarilgan ishlar qiymati 18 000 000 so‘mni tashkil etadi. Shartnoma shartiga ko‘ra, davall xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash bo‘yicha bajarilgan ishlar uchun haq to‘lash taxminiy smetada ko‘rsatilgan qiymatning 40 %i oldin bo‘nak (avans) tariqasida amalga oshiriladi.

Davall xomashyo va materiallar sifatida metall prokatini berish va ularni qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan detallarni qabul qilish bilan bog‘liq xo‘jalik operatsiyalari davallga beruvchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– davall xomashyo va materiallar sifatida metall prokatini qayta ishlash uchun qayta ishlovchiga berish:

Debet: 1070 – “Chetga qayta ishlash uchun berilgan materiallar” schyoti – 170 000 000 so‘m;

Kredit: 1010 – “Xomashyo va materiallar” schyoti – 170 000 000 so‘m;

– metall prokatini davall xomashyo va materiallar sifatida qayta ishlash shartnomasida nazarda tutilgan miqdorda bo‘nak (avans) to‘lovlari amalga oshirilganda:

Debet: 4310 – “TMQ lar uchun mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga berilgan bo‘naklar” schyoti – 7 200 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 7 200 000 so‘m

(7 200 000 so‘m = 18 000 000 so‘m x 40 / 100).

Davall xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash bo‘yicha bajarilgan ish va xizmatlarni qabul qilish bilan bog‘liq xo‘jalik muomalalari ikki holat bo‘yicha korxonaning qo‘shilgan qiymat solig‘i to‘lovchisi hisoblanishi yoki hisoblanmasligiga, davall xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatidan chiqqan chiqindilarning qaytarilishiga va metall prokatidan ishlab chiqarilgan detallarni belgilangan yoki saqlash joyigacha yetkazib berish bo‘yicha ishlarning amalga oshirilishiga qarab ko‘rib chiqamiz.

1-holat. Davallga beruvchi qo‘shilgan qiymat solig‘i to‘lovchisi hisoblanadi. Metall prokatini davall xomashyo va materiallar sifatida qayta ishlash shartnomasiga muvofiq, davall xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatidan ishlab chiqarilgan detallarni yetkazib berishni davallga beruvchi amalga oshiradi. Davall xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatidan ishlab chiqarilgan

detallarni yetkazib berish xarajatlari quyidagilardan iborat: korxonaning transport bo‘limi tomonidan ko‘rsatilgan transport xarajatlari – 1 200 000 so‘m, ishchilarga ish haqi hisoblash – 500 000 so‘m.

Daval xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatidan ishlab chiqarilgan detallarni qayta ishlovchidan qabul qilish bilan bog‘liq xo‘jalik operatsiyalari davalga beruvchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– qayta ishlovchi tomonidan qaytarilgan ishlatilmay qolgan daval xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatlar kirim qilinganda:

Debet: 1010 – “Xomashyo va materiallar” schyoti – 20 000 000 so‘m;

Kredit: 1070 – “Chetga qayta ishlash uchun berilgan materiallar” schyoti – 20 000 000 so‘m;

– daval xomashyo va materiallar sifatida qayta ishlashga berilgan metall prokatini qiymatini ishlab chiqarish xarajatlariga o‘tkazilganda:

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish» schyoti – 150 000 000 so‘m;

Kredit: 1070 – “Chetga qayta ishlash uchun berilgan materiallar” schyoti – 150 000 000 so‘m;

(150 000 000 so‘m = 170 000 000 so‘m – 20 000 000 so‘m);

– daval xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash bo‘yicha bajarilgan ishlar qiymatini ishlab chiqarish xarajatlariga o‘tkazilganda:

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 18 000 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 18 000 000 so‘m;

– daval xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash bo‘yicha qabul qilingan bajarilgan ishlar qiymatidan hisoblangan va qoplashga qabul qilingan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasiga:

Debet: 4410 “Byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘yicha bo‘nak to‘lovlari (turlari bo‘yicha)” schyoti – 2 700 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 2 700 000 so‘m

(2 700 000 so‘m = 18 000 000 so‘m x 15 / 100);

– daval xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan detallarni belgilangan yoki saqlash joyigacha yetkazib berish bo‘yicha xarajatlar summasiga:

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 1 700 000 so‘m;

Kredit: 2311 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 1 200 000 so‘m;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim

bilan hisoblashishlar” schyoti – 500 000 so‘m;

– qayta ishlovchiga ilgari berilgan avanslar qoplashga qabul qilinganda:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 7 200 000 so‘m;

Kredit: 4310 – “TMQlar uchun mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

berilgan bo‘naklar” schyoti – 7 200 000 so‘m;

– daval xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash bo‘yicha bajarilgan ishlar va qo‘shilgan qiymat solig‘i summasi uchun qayta ishlovchi olididagi qarzdorlik to‘langanda:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 13 500 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 13 500 000 so‘m

(20 000 000 so‘m = 18 000 000 so‘m + 2 700 000 so‘m – 7 200 000 so‘m);

– byudjetga to‘lovlar bo‘yicha yakuniy hisob-kitob qilinganda, qayta ishlovchining daval xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash asosida bajargan ishlari bo‘yicha ilgari to‘langan qo‘shilgan qiymat solig‘i summasini qoplashga olib borilganda:

Debet: 6410 – “Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha

qarz (turlari bo‘yicha)” schyoti – 2 700 000 so‘m;

Kredit: 4410 – “Byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘yicha

bo‘nak to‘lovlari (turlari bo‘yicha)” schyoti – 2 700 000 so‘m.

2-holat. Davalga beruvchi qo‘shilgan qiymat solig‘i to‘lovchisi bo‘lib hisoblanmaydi. Metall prokatini daval xomashyo va materiallar sifatida qayta ishlash shartnomasiga muvofiq, daval xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatidan ishlab chiqarilgan detallarni yetkazib berish bo‘yicha ishlar qayta ishlovchi tomonidan amalga oshirilgan (davalga beruvchi xarajatlarni qoplab beradi). Metall prokatini qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan detallarni belgilangan yoki saqlash joyigacha yetkazib berish xarajatlari 1 400 000 so‘mni tashkil qiladi. Daval xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash natijasida chiqqan qiymati 5 000 000 so‘m bo‘lgan qaytariladigan chiqindilar davalga beruvchiga qaytarilgan.

Daval xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan detallarni qayta ishlovchidan qabul qilish bilan bog‘liq xo‘jalik operatsiyalari davalga beruvchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks

ettiriladi:

– qayta ishlovchi tomonidan qaytarilgan ishlatilmay qolgan davall xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatlar kirim qilinganda:

Debet: 1010 – “Xomashyo va materiallar” schyoti – 20 000 000 so‘m;

Kredit: 1070 – “Chetga qayta ishlash uchun berilgan materiallar” schyoti – 20 000 000 so‘m;

– qayta ishlovchi tomonidan qaytarilgan davall xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatidan chiqqan qaytariladigan chiqindilar kirim qilinganda:

Debet: 1090 – “Boshqa materiallar” schyoti – 5 000 000 so‘m;

Kredit: 1070 – “Chetga qayta ishlash uchun berilgan materiallar” schyoti – 5 000 000 so‘m;

– davall xomashyo va materiallar sifatida qayta ishlashga berilgan metall prokatini qiymatini ishlab chiqarish xarajatlariga o‘tkazilganda:

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 145 000 000 so‘m;

Kredit: 1070 – “Chetga qayta ishlash uchun berilgan materiallar” schyoti – 145 000 000 so‘m

(145 000 000 so‘m = 170 000 000 so‘m – 20 000 000 so‘m – 5 000 000 so‘m);

– davall xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash bo‘yicha bajarilgan ishlar qiymatini ishlab chiqarish xarajatlariga o‘tkazilganda:

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 18 000 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 18 000 000 so‘m;

– davall xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash bo‘yicha bajarilgan ishlarning qiymatidan hisoblangan va ehtiyot qismlar ishlab chiqarish tannarxiga qo‘shiladigan QQS summasiga:

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish» schyoti – 2 700 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 2 700 000 so‘m

(2 700 000 so‘m = 18 000 000 so‘m x 15 / 100);

– davall xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan detallarni belgilangan yoki saqlash joyigacha yetkazib berish bo‘yicha xarajatlar summasiga:

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 1 610 000 so‘m;

Kredit: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 1 610 000 so‘m

(210 000 so‘m = 1 400 000 so‘m x 15 / 100);

(1 610 000 so‘m = 1 400 000 so‘m + 210 000 so‘m);

– qayta ishlovchiga ilgari berilgan avanslar qoplashga qabul qilinganda:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 7 200 000 so‘m;

Kredit: 4310 – “TMQ lar uchun mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

berilgan bo‘naklar” schyoti – 7 200 000 so‘m;

– daval xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash bo‘yicha bajarilgan ishlar, daval xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan detallarni belgilangan yoki saqlash joyigacha yetkazib berish bo‘yicha xarajatlar va qo‘shilgan qiymat solig‘i summasi uchun qayta ishlovchi oldidagi qarzdorlik to‘langanda:

Debet: 6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga

to‘lanadigan schyotlar” schyoti – 15 110 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 15 110 000 so‘m;

(15 110 000 so‘m = 18 000 000 so‘m + 2 700 000 so‘m + 1 610 000 so‘m – 7 200 000 so‘m).

Daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlar (materiallar)ning kelgusidagi hisobi va tayyor mahsulotning tannarxini aniqlash, shu jumladan, ularning chetga chiqib ketishi (sotilishi, ustav kapitaliga ulush sifatida berilishi, tekin berish va h.k.) qonunchilikda belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Daval xomashyo va materiallarning qayta ishlashdan olingan materiallar va tayyor mahsulotning kelgusida korxonaga kelib tushgandan keyingi, ya’ni korxonaga omboriga kirim qilinganda va ishlab chiqarish jarayoniga berilganda, tannarxini aniqlash va buxgalteriya hisobi schyotlarida aks ettirish tovar-moddiy zaxiralarning tarkibiy qismi sifatida tovar-moddiy zaxiralar hisobida nazarda tutilgan tartibda amalga oshiriladi.

14.3. Daval xomashyo va materiallar bilan bog‘liq operatsiyalarning qayta ishlovchidagi hisobi

Agar qayta ishlovchi korxonaga faqatgina daval xomashyo va materiallardan emas, balki o‘zining xomashyo va materiallaridan ham mahsulot ishlab chiqaradigan bo‘lsa, xomashyo va materiallarning ombordagi hisobini va boshqa operatsiyalar hisobini ham alohida-alohida tashkil qilishi lozim. Qayta ishlovchi daval xomashyo va

materiallarning analitik hisobini davalgga beruvchilar nomlari, miqdori va qiymati, shuningdek, saqlash va qayta ishlash (ish bajarish, mahsulot ishlab chiqarish) joylari bo'yicha yuritadi.

21-sonli BHMSGa muvofiq, qayta ishlovchi korxonaga qayta ishlashga qabul qilingan davalgga xomashyo va materiallarni *balansdan tashqari 003 – “Qayta ishlovga qabul qilingan materiallar” schyotida* davalgga xomashyo va materiallarni qayta ishlash shartnomasida ko'rsatilgan narxlar bo'yicha hisobga olib boradi.

Balansdan tashqari 003 – “Qayta ishlovga qabul qilingan materiallar” schyoti qayta ishlovchi tomonidan to'lanmaydigan va qayta ishlashga qabul qilingan davalgga beruvchining xomashyo va materiallarining mavjudligi va harakati to'g'risidagi axborotlarni umumlashtirish uchun mo'ljallangan. Bunda balansdan tashqari 003 – “Qayta ishlovga qabul qilingan materiallar” schyotida analitik hisobini davalgga beruvchilar xomashyo va materiallarning turlari, miqdori va ularning saqlash joylari bo'yicha yuritadi.

Qayta ishlashga qabul qilingan davalgga xomashyo va materiallar bo'yicha bajarilgan ishlar qiymati sifatida ularning ishlab chiqarish tannarxi tan olinadi. Qayta ishlashga qabul qilingan davalgga xomashyo va materiallar bo'yicha bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning ishlab chiqarish tannarxiga ularni ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lgan, ishlab chiqarish texnologiyasi va uni tashkil etish bilan shartlangan xarajatlar kiritiladi. Ularga quyidagilar tegishli bo'ladi: bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar, bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari, ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar.

Qayta ishlashga qabul qilingan davalgga xomashyo va materiallar bo'yicha bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning ishlab chiqarish tannarxini tashkil etuvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagi elementlar bo'yicha guruhlariga ajratiladi:

- ishlab chiqarish moddiy xarajatlari (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda);

- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari, shu jumladan, ular bo'yicha hisoblangan yagona ijtimoiy to'lov summalari;

- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;

- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

Qayta ishlovchi tomonidan amalga oshirilgan davalgga xomashyo va materiallarni qayta ishlashdan olingan tayyor mahsulotni belgilangan yoki saqlash joyi (davalgga

beruvchi)gacha yetkazib berish bilan bog‘liq xarajatlar, korxonani boshqarish bo‘yicha umumiy xarajatlar (ma‘muriy xarajatlar), boshqa operatsion xarajatlar, moliyaviy faoliyat bo‘yicha xarajatlar va favqulodda zararlar daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash bo‘yicha bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlarning ishlab chiqarish tannarxiga qo‘shilmaydi, balki davr xarajatlariga olib boriladi.

Qayta ishlashga qabul qilingan daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash bo‘yicha bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlarning ishlab chiqarish tannarxiga qo‘shiladigan xarajatlar “Xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi nizom”ga muvofiq, aniqlanadi.

Qayta ishlashga qabul qilingan daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash bo‘yicha bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlarning haqiqiy ishlab chiqarish tannarxini aniqlash 4-sonli BHMSda belgilangan usullar bilan amalga oshiriladi.

Daval xomashyosini qayta ishlash bo‘yicha ishlarni bajarish va xizmatlarni ko‘rsatish xarajatlari buxgalteriya hisobida quyidagicha yuritiladi:

– daval xomashyosini qayta ishlash bo‘yicha ishlarni bajarish va xizmatlarni ko‘rsatish asosiy faoliyat turi hisoblanadigan korxonalarda – asosiy ishlab chiqarishni hisobga oluvchi schyotlarda (2000);

– daval xomashyosini qayta ishlash bo‘yicha ishlarni bajarish va xizmatlarni ko‘rsatish yordamchi faoliyat turi hisoblanadigan korxonalarda – yordamchi ishlab chiqarishni hisobga oluvchi schyotlarda (2300);

– daval xomashyosini qayta ishlash bo‘yicha ishlarni bajarish va xizmatlarni ko‘rsatish xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklar tomonidan amalga oshiriladigan korxonalarda – xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklarni hisobga oluvchi schyotlarda (2700).

Qayta ishlashga qabul qilingan daval xomashyo va materiallar kirim qilinganda, qayta ishlovchining birlamchi hujjatlarida davalga beruvchining nomi, xomashyo va materiallarning nomi, ularning miqdori va qiymati, shuningdek, saqlash va qayta ishlash joyi, xomashyo va materiallar korxonaga daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash shartnomasiga muvofiq, kelib tushganligi to‘g‘risida belgi qo‘ygan holda ko‘rsatilishi zarur.

Agar daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash bo‘yicha tuzilgan shartnomaning shartlariga muvofiq, daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash natijasida chiqqan qaytariladigan chiqindilar qayta ishlovchida qoldirilsa, unda qaytariladigan chiqindilar kelgusida foydalanish va/yoki sotish mumkin bo‘lgan qiymati bo‘yicha 1090 – “Boshqa materiallar” schyotining debetida asosiy faoliyatning boshqa daromadlarini hisobga oluvchi schyotlar (9300) bilan bog‘langan

(korrespondensiyalangan) holda kirim qilinadi.

Qayta ishlovchi tomonidan daval xomashyo va materiallarni qayta ishlashdan olingan tayyor mahsulot davalg beruvchiga qaytarib berilganda, daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash bo'yicha ishlarning haqiqatda bajarilganligini tasdiqlovchi schyot-faktura hamda "Daval xomashyo va materiallarni qayta ishlashdan olingan tayyor mahsulotni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi" va "Daval xomashyo va materiallarning ishlatilishi to'g'risida hisobot" taqdim etiladi (53 va 54-ilovalarga qarang).

"Daval xomashyo va materiallarni qayta ishlashdan olingan tayyor mahsulotni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi" da daval xomashyo va materiallaridan ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarni tavsiflovchi quyidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi:

Buxgalteriya hisobida har bir hujjatga tartib raqami beriladi. Shuning uchun " - sonli dalolatnomasi" qatorida ularning tartib raqami ko'satilishi kerak.

O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi qonunining 14-moddasiga muvofiq, birlamchi hujjatlar operatsiyalar amalga oshirilgan sanada tuzilishi lozim. Shuning uchun "Tuzilgan sana" qatorida ko'rsatiladigan dalolatnomani tuzish sanasi daval xomashyo va materiallaridan ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarni qabul qilish–Topshirish sanasiga to'g'ri kelishi kerak.

"Davalga beruvchi" va **"Qayta ishlovchi"** qatorlarida ularning to'liq nomi ko'rsatiladi.

"Manzili" qatorlarida "Davalga beruvchi" va "Qayta ishlovchi"ning manzillari ko'rsatiladi.

Bundan tashqari "Daval xomashyo va materiallarni qayta ishlashdan olingan tayyor mahsulotni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi"da daval xomashyo va materiallaridan ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarning nomi, miqdori, bir birlikning narxi, umumiy summasi to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi.

"Daval xomashyo va materiallarni qayta ishlashdan olingan tayyor mahsulotni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi" ikkita nusxada tuziladi, davalga beruvchi va qayta ishlovchining vakillari tomonidan imzolanadi hamda ikkala tomonning muhrlari bilan tasdiqlanadi. Birinchi nusxa davalga beruvchiga beriladi, ikkinchi nusxa esa qayta ishlovchida qoladi.

"Daval xomashyo va materiallarning ishlatilishi to'g'risida hisobot" qabul qilingan, ishlatilgan, ishlatilmay qolgan daval xomashyo va materiallarning nomi va miqdori, ushbu daval xomashyo va materiallardan ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarning nomi va miqdori, shuningdek, chiqindilarning (agar ular bo'lsa) nomi

va miqdori, shu jumladan, qaytariladigan chiqindilarning miqdori to'g'risida ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

“Daval xomashyo va materiallarning ishlatilishi to'g'risida hisobot» ham ikki nusxada tuziladi, qayta ishlovchining vakolatli shaxsi tomonidan imzolanadi. Birinchi nusxa davalga beruvchiga beriladi, ikkinchisi esa qayta ishlovchida qoladi.

Balansdan tashqari 003 – “Qayta ishlovga qabul qilingan materiallar” schyotida xomashyo va materiallarning turlari bo'yicha yuritiladigan qayta ishlashga qabul qilingan daval xomashyo va materiallarning mavjudligi va harakatlanishini buxgalteriya hisobida aks ettirish va harakatining nazoratini ta'minlash maqsadida korxonaning buxgalteriyasi tomonidan “Daval xomashyo va materiallarni hisobga olish qaydnomasi” tuziladi (55-ilovaga qarang). “Daval xomashyo va materiallarni hisobga olish qaydnomasi” qayta ishlovchining rahbari tomonidan qonunchilikda belgilangan tartibda vakolatlangan shaxslar tomonidan imzolanadi. Mazkur qaydnomada qayta ishlashga qabul qilingan daval xomashyo va materiallarning miqdor va summasi ko'rsatkichlarining kamayishi to'g'risidagi ma'lumot uning turlari bo'yicha tegishli qatorida “minus” belgisi bilan ko'rsatiladi.

Daval xomashyo va materiallarni qabul qilish, qayta ishlash va ularni qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarni topshirish bilan bog'liq xo'jalik operatsiyalarini qayta ishlovchi korxonaning buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibini misol yordamida ko'rib chiqamiz. Qayta ishlovchi ehtiyot qismlar ishlab chiqaruvchi yordamchi ishlab chiqarish sexida metall prokatini daval xomashyo va materiallar sifatida qayta ishlash va undan ehtiyot qismlar uchun detallar ishlab chiqarish bo'yicha davalga beruvchi bilan shartnoma imzoladi. Daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatining qiymati – 350 000 000 so'm. Taxminiy smetaga muvofiq, daval xomashyo va materiallar sifatida berilgan metall prokatini qayta ishlash bo'yicha bajarilgan ishlar qiymati 40 000 000 so'mdan iborat. Bular:

– ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan mashina va asbob uskunalari bo'yicha hisoblangan eskirishi summasi – 16 000 000 so'm;

– ishchilarga hisoblangan ish haqi summasi – 15 000 000 so'm;

– ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar – 9 000 000 so'm.

Rentabellik darajasi – 30 foiz. shartnoma shartiga ko'ra, daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash bo'yicha bajarilgan ishlar uchun haq to'lash taxminiy smetada ko'rsatilgan qiymatning 40 %i oldin avans tariqasida amalga oshiriladi.

Daval xomashyo va materiallar sifatida metall prokatini qabul qilish, qayta ishlash va qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan detallarni davalga beruvchiga topshirish bilan bog‘liq xo‘jalik operatsiyalari qayta ishlovchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– metall prokatini daval xomashyo va materiallar sifatida qayta ishlash shartnomasiga muvofiq, kelib tushgan metall prokati kirim qilinganda:

Debet: 003 – “Qayta ishlovga qabul qilingan

Materiallar” schyoti – 350 000 000 so‘m;

– metall prokatini daval xomashyo va materiallar sifatida qayta ishlash shartnomasida nazarda tutilgan miqdorda avans to‘lovlari kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 20 800 000 so‘m;

Kredit: 6310 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan

olingan bo‘naklar” schyoti – 20 800 000 so‘m;

$(12\,000\,000\text{ so‘m} = 40\,000\,000\text{ so‘m} \times 30 / 100);$

$(52\,000\,000\text{ so‘m} = 40\,000\,000\text{ so‘m} + 12\,000\,000\text{ so‘m});$

$(20\,800\,000\text{ so‘m} = 52\,000\,000\text{ so‘m} \times 40 / 100);$

– daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash bo‘yicha bajarilgan ishlarning xarajatlarini aks ettirish:

Debet: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 40 000 000 so‘m;

Kredit: 0230 – “Mashina va asbob uskunalarning

eskirishi” schyoti – 16 000 000 so‘m;

Kredit: 2510 – “Umumishlab chiqarish xarajatlari»schyoti – 9 000 000 so‘m;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim

bilan hisoblashlar” schyoti – 15 000 000 so‘m.

Daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatidan ishlab chiqarilgan detallarni topshirish bilan bog‘liq xo‘jalik operatsiyalari ikki holat bo‘yicha korxonaning qo‘shilgan qiymat solig‘i to‘lovchisi hisoblanishi yoki hisoblanmasligiga, daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatidan chiqqan chiqindilarning qaytarilishiga va daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatidan ishlab chiqarilgan detallarni davalga beruvchining omboriga yetkazib berish bilan bog‘liq xarajatlarning amalga oshirilishiga qarab ko‘rib chiqamiz.

1-holat. Qayta ishlovchi qo‘shilgan qiymat solig‘i to‘lovchisi hisoblanadi. Metall prokatini daval xomashyo va materiallar sifatida qayta ishlash shartnomasiga muvofiq, daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatidan ishlab

chiqarilgan detallarni belgilangan yoki saqlash joyigacha yetkazib berish bo'yicha ishlar qayta ishlovchi tomonidan amalga oshirilgan. Metall prokatini qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan detallarni belgilangan yoki saqlash joyigacha yetkazib berish xarajatlari quyidagilardan iborat: korxonaning transport bo'limi tomonidan ko'rsatilgan transport xarajatlari – 2 000 000 so'm, ishchilarga ish haqi hisoblash – 1 500 000 so'm. Daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash natijasida chiqqan chiqindilar qayta ishlovchi ixtiyorida qoladi va uning joriy qiymati – 8 000 000 so'm.

Daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan detallarni davalga beruvchiga topshirish bilan bog'liq xo'jalik operatsiyalari qayta ishlovchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan detallar davalga beruvchiga topshirilganda, metall prokati qiymatini hisobdan chiqarish:

Kredit: 003 – “Qayta ishlovga qabul qilingan

materiallar” schyoti – 350 000 000 so'm;

– daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash bo'yicha bajarilgan ishlardan daromadlarni hisoblanishi:

debet schyota 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan

olinadigan schyotlar” – 52 000 000 so'm;

kredit schyota 9030 – “Ish bajarish va xizmat

ko'rsatishdan daromadlar” – 52 000 000 so'm;

$(12\,000\,000\text{ so'm} = 40\,000\,000\text{ so'm} \times 30 / 100);$

$(52\,000\,000\text{ so'm} = 40\,000\,000\text{ so'm} + 12\,000\,000\text{ so'm});$

– daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash bo'yicha bajarilgan ishlar qiymatiga nisbatan hisoblangan qo'shilgan qiymat solig'i summasiga:

Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan

olinadigan schyotlar” schyoti – 7 800 000 so'm;

Kredit: 6410 – “Byudjetga to'lovlar bo'yicha

qarz (turlari bo'yicha) schyoti – 7 800 000 so'm;

$(10\,400\,000\text{ so'm} = 52\,000\,000\text{ so'm} \times 15 / 100);$

– daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash bo'yicha bajarilgan ishlarning tannarxi hisobdan chiqarilganda:

Debet: 9130 – “Bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlarning tannarxi” schyoti – 40 000 000 so‘m;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 40 000 000 so‘m;

–daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlashda olingan va qayta ishlovchi ixtiyorida qoladigan qaytariladigan chiqindilar qiymatiga:

Debet: 1090 – “Boshqa materiallar” schyoti – 8 000 000 so‘m;

Kredit: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 8 000 000 so‘m;

– metall prokatini daval xomashyo va materiallar sifatida qayta ishlash shartnomasiga muvofiq, qayta ishlovchi tomonidan amalga oshirilgan daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan detallarni belgilangan yoki saqlash joyigacha yetkazib berish bilan bog‘liq xarajatlar summasiga:

Debet: 9410 – “Sotish xarajatlari” schyoti – 3 500 000 so‘m;

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 2 000 000 so‘m;

Kredit: 6710 – “Mehnat haqi bo‘yicha xodim bilan hisoblashlar” schyoti – 1 500 000 so‘m;

– davalga beruvchidan ilgari olingan avanslar qoplashga qabul qilinganda:

Debet: 6310 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olingan bo‘naklar” schyoti – 20 800 000 so‘m;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 20 800 000 so‘m;

–davalga beruvchidan daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash bo‘yicha bajarilgan ishlar va qo‘shilgan qiymat solig‘i summasi uchun pul mablag‘lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 39 000 000 so‘m;

Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan olinadigan schyotlar” schyoti – 39 000 000 so‘m

(39 000 000 so‘m = 52 000 000 so‘m + 7 800 000 so‘m – 20 800 000 so‘m);

– qo‘shilgan qiymat solig‘i bo‘yicha byudjet oldidagi qarzdorlik summasi to‘langanda:

Debet: 6 410 – “Byudjetga to‘lovlar bo‘yicha qarz (turlari bo‘yicha) schyoti” schyoti – 7 800 000 so‘m;

Kredit: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 7 800 000 so‘m;

– ish bajarish va xizmat ko‘rsatishdan daromadlar schyotlarini yopilishi:

Debet: 9030 – “Ish bajarish va xizmat

ko‘rsatishdan daromadlar” schyoti – 52 000 000 so‘m;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 52 000 000

so‘m;

– bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlarning tannarxi schyotining yopilishi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 40 000 000 so‘m;

kredit schyota 9130 – “Bajarilgan ish va ko‘rsatilgan

xizmatlarning tannarxi” – 40 000 000 so‘m;

– boshqa operatsion daromadlar schyotining yopilishi:

Debet: 9390 – “Boshqa operatsion daromadlar” schyoti – 8 000 000 so‘m;

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 8 000 000 so‘m;

– sotish xarajatlari schyotining yopilishi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 3 500 000 so‘m;

Kredit: 9410 – “Sotish xarajatlari” schyoti – 3 500 000 so‘m.

Bu holatda moliyaviy natija ya’ni daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash bo‘yicha bajarilgan ishlardan ko‘riladigan foyda 16 500 000 so‘mni tashkil etadi va buxgalteriya hisobida quyidagi yozuv bilan aks ettiriladi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 16 500 000 so‘m;

Kredit: 8710 – “Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi

(qoplanmagan zarari)” schyoti – 16 500 000 so‘m.

2-holat. Qayta ishlovchi qo‘shilgan qiymat solig‘i to‘lovchisi bo‘lib hisoblanmaydi. Metall prokatini daval xomashyo va materiallar sifatida qayta ishlash shartnomasiga muvofiq, metall prokatini qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan detallarni belgilangan yoki saqlash joyigacha yetkazib berish bo‘yicha ishlar davalga beruvchi tomonidan amalga oshirilgan.

Daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan detallarni davalga beruvchiga topshirish bilan bog‘liq xo‘jalik operatsiyalari qayta ishlovchining buxgalteriya hisobida quyidagicha aks ettiriladi:

– daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash natijasida ishlab chiqarilgan detallar davalga beruvchiga topshirilganda, metall prokati qiymatini hisobdan chiqarish:

Kredit: 003 – “Qayta ishlovga qabul qilingan

materiallar” schyoti – 350 000 000 so‘m;

– daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash bo'yicha bajarilgan ishlardan daromadlarning hisoblanishi:

*Debet: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 52 000 000 so‘m;*

*Kredit: 9030 – “Ish bajarish va xizmat
ko‘rsatishdan daromadlar” schyoti – 52 000 000 so‘m*

(12 000 000 so‘m = 40 000 000 so‘m x 30 / 100);

(52 000 000 so‘m = 40 000 000 so‘m + 12 000 000 so‘m);

– daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash bo'yicha bajarilgan ishlarning tannarxi hisobdan chiqarilganda:

*Debet: 9130 – “Bajarilgan ish va ko‘rsatilgan
xizmatlarning tannarxi” schyoti – 40 000 000 so‘m;*

Kredit: 2310 – “Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti – 40 000 000 so‘m;

– davalga beruvchidan ilgari olingan avanslar qoplashga qabul qilinganda:

*Debet: 6310 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olingan bo‘naklar” schyoti – 20 800 000 so‘m;*

*Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 20 800 000 so‘m;*

– davalga beruvchidan daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash bo'yicha bajarilgan ishlar uchun pul mablag'lari kelib tushganda:

Debet: 5110 – “Hisob-kitob schyoti” schyoti – 31 200 000 so‘m;

*Kredit: 4010 – “Xaridorlar va buyurtmachilardan
olinadigan schyotlar” schyoti – 31 200 000 so‘m*

(31 200 000 so‘m = 52 000 000 so‘m – 20 800 000 so‘m);

– ish bajarish va xizmat ko‘rsatishdan daromadlar schyotlarining yopilishi:

*Debet: 9030 – “Ish bajarish va xizmat
ko‘rsatishdan daromadlar” schyoti – 52 000 000 so‘m;*

Kredit: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 52 000 000 so‘m;

– bajarilgan ish va ko‘rsatilgan xizmatlarning tannarxi schyotining yopilishi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 40 000 000 so‘m;

*Kredit: 9130 – “Bajarilgan ish va ko‘rsatilgan
xizmatlarning tannarxi” schyoti – 40 000 000 so‘m.*

Bu holatda moliyaviy natija, ya'ni daval xomashyo va materiallar sifatida qabul qilingan metall prokatini qayta ishlash bo'yicha bajarilgan ishlardan ko'riladigan

foyda 12 000 000 soʻmni tashkil etadi va buxgalteriya hisobida quyidagi yozuv bilan aks ettiriladi:

Debet: 9910 – “Yakuniy moliyaviy natija” schyoti – 12 000 000 soʻm;

Kredit: 8710 – “Hisobot davrining taqsimlanmagan foydasi

(qoplanmagan zarari)” schyoti – 12 000 000 soʻm.

Ilovalar

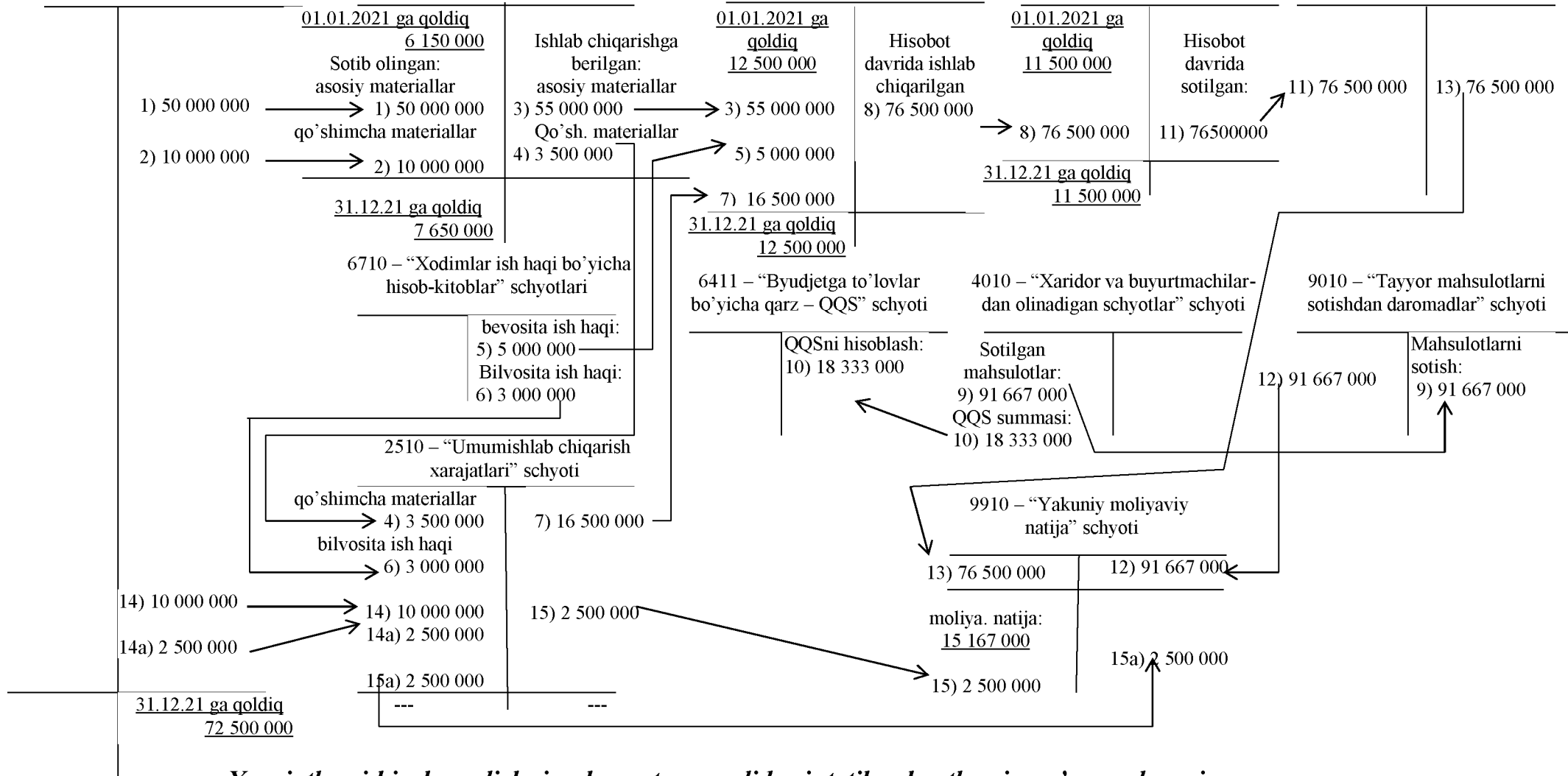
6010 – “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to’lanadigan schyotlar”

1010 – “Xomashyo va materiallar”,
1090 – “Boshqa materiallar” schyotlari

2010 – “Asosiy ishlab chiqarish” schyoti

2810 – “Ombordagi tayyor mahsulot” schyoti

9110 – “Sotilgan tayyor mahsulot tannarxi” schyoti

Xarajatlarni hisobga olishning buyurtma usulida sintetik schyotlarning o'zaro aloqasi

Korxonalar _____
(nomi)

____-sonli Kirim orderi

Tuzish sanasi	Operatsiya turining kodi	Ombor	Mol yetkazib beruvchi		Sug'urta tashkiloti	Kuzatib boruvchi hujjatning t/r
			nomi	kodi		

Tovar-moddiy zaxira		O'lchov birligi		Miqdori		Narxi	Jami qiymati	Shundan QQS summasi	Pasport t/r	Ombor kartochkasi t/r
Nomi, navi, hajmi, markasi	Nomenklatura raqami	Kodi	Nomi	Hujjat bo'yicha	Qabul qilingan					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	

2-M shaklning orqa tomoni

Tovar-moddiy zaxira		O'lchov birligi		Miqdori		Narxi	Jami qiymati	Shundan QQS summasi	Pasport t/r	Ombor kartochkasi t/r
Nomi, navi, hajmi, markasi	Nomenklatura raqami	Kodi	Nomi	Hujjat bo'yicha	Qabul qilingan					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Jami										

Topshirdi:

lavozi

imzosi

F.I.Sh.

Qabul qildi:

lavozi

imzosi

F.I.Sh.

**Tovar-moddiy zaxiralarni kirim
qilishning ___-sonli
DALOLATNOMASI**

Tasdiqlayman

(lavozimi)

(imzo)

(F.I.Sh)

“ ___ ” 20 ___-y.

Korxonada Tuzish sanasi “ ___ ” 20 ___-y.
(nomi, manzili)

Dalolatnoma tuzilgan joyi _____

Kirim qilish boshlanishi soat ___ daqiqa, tugalanishi soat ___ daqiqa. ___ kuzatib boruvchi hujjat bo'yicha kelib tushgan tovar-moddiy zaxiralarni qabul qilindi va tekshirildi:

Sifati to'g'risida ___-sonli guvohnoma (sertifikat), ___ nomli stansiyadan, “ ___ ” 20 ___-yildagi ___-sonli kuzatib boruvchi transport hujjati bo'yicha t/r ___

Jo'natuvchi _____ Mol yetkazib beruvchi _____
(nomi, manzili) (nomi, manzili)Qabul qiluvchi _____ Sug'urta tashkiloti _____
(nomi, manzili) (nomi, manzili)

Tovar-moddiy zaxiralarni jo'natilgan sanasi “ ___ ” 20 ___-y.

Etkazib berish bo'yicha “ ___ ” 20 ___-yildagi ___-sonli shartnoma.

Kuzatib boruvchi transport hujjati bo'yicha

Plomba bo'yicha belgi	Joylar soni	O'rash turi	Tovar-moddiy zaxiralarni nomi yoki konteyner t/r	O'lchov birligi	Vazni		Yuk xati bo'yicha jo'natuvchining alohida belgilari
					Jo'natuvchi	Yo'lda	

Sanasi, soati va daqiqasi

Belgilangan stantsiyaga kelib tushishi	Tovar-moddiy zaxiralarni transport tashkilotiga berish	Vagonlar va boshqa transport vositalarini ochish	Qabul qiluvchi omboriga yetkazib berish

3-M shaklning 2-varag'i

Qabul qiluvchining omborida zaxiralarni saqlash sharoiti _____

Zaxiralarni tekshirishda tara va o'ramlarning holati _____

Yetmayotgan zaxiralarni miqdori aniqlangan _____
(taroziga tortish, joylar hisobi va hokazolar)

Boshqa ma'lumotlar _____

3-M shaklning 4-varag'i

Komissiya xulosasi _____

Ilova qilinadigan hujjatlar ro'yxati _____

Barcha komissiya a'zolari tovar-moddiy zaxiralarni qabul qilishni soni, sifati va komplekti bo'yicha qoidalari bilan tanishtirilgan va ular noto'g'ri ma'lumotlar keltirilgan dalolatnomani imzolasa, javobgarlikka tortilishi bo'yicha ogohlantirilgan.

lavozimi

imzosi

F.I.Sh.

Vakolat to'g'risidagi hujjatning berilgan sanasi, raqami va bergan tashkilotning nomi

lavozimi

imzosi

F.I.Sh.

Vakolat to'g'risidagi hujjatning berilgan sanasi, raqami va bergan tashkilotning nomi

Tovar-moddiy zaxiralarni qabul qilinib, kirim qilingan “ ___ ” 20 ___-y.

Ombor mudiri:

imzosi

F.I.Sh.

3-M shaklning 3-varag'i

Operatsiya turining kodi	Tarkibiy bo'linma	Ombor	Mol yetkazib beruvchi		Kuzatib boruvchi hujjatning t/r
			Nomi	Kodi	

Tovar-moddiy zaxira		O'lchov birligi		Hujjat bo'yicha				Haqiqiy qabul qilingan				Ombor kartochkasi t/r	Yaroqsiz		Ortiqcha		Kamomad (yaroqsiz)		Pasport t/r
Nomi	Nomenklatura raqami	Kod	Nomi	Navi	Miqdori	Narxi	Summasi	Navi	Miqdori	Narxi	Summasi		Miqdori	Summasi	Miqdori	Summasi	Miqdori	Summasi	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13			14	15	16	17	18

5-ilova
4-M shakl**_____ -sonli Tovar-moddiy zaxiralarni omborda hisobga olish kartochkasi**Korxonalar _____ Tarkibiy bo'linma _____
(nomi) (nomi)

Tuzish sanasi	Ombor	Saqlash joyi		Marka	Navi	Hajmi	Nomenklatura t/r	O'lchov birligi	Yaroqlilik muddati	Zaxira me'yori
		Stellaj	Yacheyka							

Tovar-moddiy zaxiralar nomi _____

Qimmatbaho materiallar (metallar va toshlar)				
Nomi	Nomenklatura t/r	O'lchov birligi	Miqdori	Pasport t/r

T/r	Sana	Hujjatning		Kimdan olingan yoki kimga chiqarilgan	Kirim		Sarflangan, miqdori	Qoldiq	Imzo
		nomi	T/r		Miqdori	Narxi			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

4-M shaklning orqa tomoni

T/r	Sana	Hujjatning		Kimdan olingan yoki kimga chiqarilgan	Kimrim		Sarflangan, miqdori	Qoldiq	Imzo
		Nomi	T/r		Miqdori	Narxi			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Kartochkani to'ldirdi:

_____ lavozimi _____ imzosi _____ F.I.Sh.
 " " _____ 20__ -y.

Korxonada _____
(nomi)

_____-sonli Limit kartasi

Tuzish sanasi "____" _____ 20__-y.

Jo'natuvchi tarkibiy bo'lim _____
(nomi)

Qabul qiluvchi tarkibiy bo'lim _____
(nomi)

Tovar-moddiy zaxira (nomi, navi, hajmi, markasi)	O'lchov birligi	Limit	Mahsulot chiqishining hisob birligi

Chiqarilgan	Sana	Miqdori	Limit qoldig'i	Ombor mudiri yoki qabul qiluvchining imzosi
Qaytarilgan				
Qaytarilganlarni hisobga olgan holda chiqarilganlarning jami				

Reja-iqtisod bo'limi boshlig'i:

imzosi F.I.Sh.

Qabul qiluvchi tarkibiy bo'lim
boshlig'i:

imzosi F.I.Sh.

Ombor mudiri:

imzosi F.I.Sh.

Korxonada _____
(nomi)

Tovar-moddiy zaxiralarni chiqarishga _____-sonli talabnoma

Tuzish sanasi "____" _____ 20__-y.

Jo'natuvchi tarkibiy bo'lim _____
(nomi)

Qabul qiluvchi tarkibiy bo'lim _____
(nomi)

Asos _____
(qaysi maqsadga ishlatiladi)

Kim orqali talab qilingan _____
(lavozimi F.I.Sh.)

Ruxsat berdi: _____
lavozimi imzosi F.I.Sh.

Tovar-moddiy zaxira (nomi, navi, hajmi, markasi)	O'lchov birligi	Miqdori		Narxi	Summasi
		Talab etilgan	Chiqarilgan		
1	2	3	4		

Topshirdi: _____
lavozimi imzosi F.I.Sh.

Qabul qildi: _____
lavozimi imzosi F.I.Sh.

Korxonada _____
(nomi)

Tovar-moddiy zaxiralarning ichki harakati bo'yicha _____-sonli yuk xati

Tuzish sanasi "____" _____ 20__-y.

Topshiruvchi tarkibiy bo'lim _____
(nomi)

Qabul qiluvchi tarkibiy bo'lim _____
(nomi)

Tovar-moddiy zaxira (nomi, navi, hajmi, markasi)	O'lchov birligi	Miqdori	Narxi	Summasi
1	2	3		

Ruxsat berdi: _____
lavozimi imzosi F.I.Sh.

Topshirdi: _____
lavozimi imzosi F.I.Sh.

Qabul qildi: _____
lavozimi imzosi F.I.Sh.

Korxonalar _____
(nomi, manzili)

Tovar-moddiy zaxiralarni chetga chiqarish bo'yicha ____-sonli yuk xati

Tuzish sanasi " ____ " _____ 20__-yil. Asos _____

(Shartnoma, schyot-faktura sanasi va tartib raqami)

Topshiruvchi _____ " ____ " _____ 20__yildagi ____-sonli ishonchnoma.
(nomi)

Qabul qiluvchi _____
(nomi, manzili)

Tovar-moddiy zaxira (nomi, navi, hajmi, markasi)	O'lchov birligi	Miqdori	Narxi	Jami qiymati	Shu jumladan QQS summasi	Pasport t/r	Ombor kartochkasi t/r
1	2	3					

8-M-sonli shaklning orqa tomoni

Tovar-moddiy zaxira (nomi, navi, hajmi, markasi)	O'lchov birligi	Miqdori	Narxi	Jami qiymati	Shu jumladan QQS summasi	Pasport t/r	Ombor kartochkasi t/r
1	2	3					
Jami							

Jami _____ nomdagi _____ qiymat bo'yicha chiqarilgan, Shu jumladan, QQS summasi _____
(so'z bilan) (so'z bilan) (so'z bilan)

Ruxsat berdi:

lavozimi imzosi F.I.Sh.

Topshirdi:

lavozimi imzosi F.I.Sh.

Qabul qildi:

lavozimi imzosi F.I.Sh.

Korxonalar _____
(nomi)

Tarkibiy bo'linmalar _____
(nomi)

Hujjatlarni topshirishning _____-sonli ro'yxati

_____ 20__-yil uchun _____
(kirim/chiqim hujjatlari)

T/r	Boshlang'ich hujjatlar tartib raqami	Nomi	Tuzish sanasi
1	2	3	4

Jami qabul qilingan hujjatlar: _____
(raqamlar bilan) (so'z bilan)

Topshirdi: _____
lavozimi imzosi F.I.Sh.

Qabul qildi: _____
lavozimi imzosi F.I.Sh.

“ ” _____ 20__-y.

11-ilova
10-M shakl

10-M shakldagi daftar muqovasi

Korxonalar _____
(nomi)

Tarkibiy bo'linmalar _____
(nomi)

Tovar-moddiy zaxiralarning qoldig'ini hisobga olish

DAFTAR I

20__-yil uchun

Moddiy javobgar shaxs _____
(lavozimi, F.I.Sh.)

10-M shakldagi daftarning birinchi varag'i

T/r	Tovar-moddiy zaxira		O'lchov birligi		Narxi	Zaxira me'yori	"1"-yanvar 20__-yilga qoldiq		"__"_____ 20__yilga qoldiq		"31"-yanvar 20__-yilga qoldiq	
	Nomi	Nomenklatura t/r	Nomi	Kodi			Miqdori	Summasi	Miqdori	Summasi	Miqdori	Summasi
1	2	3	4	5	6	7	8	9	32	33

Ombor mudiri:

imzosi

F.I.Sh.

Ishonchnoma raqami	Berilgan sanasi	Amal qilish muddati	Ishonchnoma berilgan shaxsning lavozimi va F.I.Sh.	Ishonchnomani olganligi haqida imzo
1	2	3	4	5
Yetkazib beruvchining nomi	Shartnoma va (yoki) boshqa bitimlarning raqami va sanasi		Topshiriqning bajarilganligini tasdiqlovchi hujjatning raqami va sanasi	
6	7		8	

-----Kesish chizig'i-----

**Tovar-moddiy zaxiralarni olishga
ISHONCHNOMA**

_____ - son

Berilgan sana "____" _____ 20__ - yil

Ishonchnomaning haqiqiyliги "____" _____ 20__ -yilgacha

_____ korxonaning nomi va uning manzili

Ishonchnoma berildi _____
_____ lavozimi va F.I.Sh.

Pasport seriyasi _____ Raqami _____

Kim tomonidan berilgan _____

Berilgan sana "____" _____ -yilgacha.

_____ dan
_____ mol yetkazib beruvchining nomi

tovar-moddiy boyliklarni _____ bo'yicha olish uchun
_____ hujjatning nomi, raqami va sanasi

Ishonchnomaning orqa tomoni

Olinishi kerak bo'lgan moddiy boyliklarning ro'yxati

T/r	Moddiy boyliklarning nomi	O'lchov birligi	Soni (yozuv bilan)
1	2	3	4

Ishonchnomani olgan shaxsning imzosi _____

Tasdiqlaymiz

_____ imzo

_____ F.I.Sh.

_____ imzo

_____ F.I.Sh.

**Tovar-moddiy zaxiralarni olishga
ISHONCHNOMA**

_____ -son

Berilgan sana “ _____ ” _____ 20__ -yil

Ishonchnomaning haqiqiyliigi “ _____ ” _____ 20__ -yilgacha

_____ dan
korxonaning nomi va uning manzili

Ishonchnoma berildi _____
lavoziimi va F.I.Sh.

Pasport seriyasi _____ Raqami _____

Kim tomonidan berilgan _____

Berilgan sana “ _____ ” _____ 20__ -yil

_____ dan
mol yetkazib beruvchining nomi

tovar-moddiy qiymatliklarni _____ bo'yicha olish uchun
hujjatning nomi, raqami va sanasi

Ishonchnomaning orqa tomoni

Olinishi kerak bo'lgan moddiy boyliklarning ro'yxati

T/r	Moddiy boyliklarning nomi	O'lchov birligi	Soni (yozuv bilan)
1	2	3	4

Ishonchnomani olgan shaxsning imzosi _____

Tasdiqlaymiz

_____ dan
imzo

_____ dan
F.I.Sh.

_____ dan
imzo

_____ dan
F.I.Sh.

Berilgan ishonchnomalarni hisobga olish jurnali

T/r	Berilgan sana	Amal qilish muddati	Iшонchnoma kimga berilgan (lavozimi va F.I.Sh.)	Yetkazib beruvchining nomi	Shartnoma yoki boshqa bitimlarning raqami va sanasi	Iшонchnomani olgan shaxsning imzosi	Iшонchnoma bo'yicha topshiriqning bajarilishi to'g'risidagi belgi
1	2	3	4	5	6	7	8

____ - sonli Tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish
RO'YXATI

Korxonalar _____

Tarkibiy bo'linmalar _____

Inventarizatsiyani o'tkazish uchun asos: buyruq, qaror, farmoyish (keraksizlarini o'chiring)

STIR- _____	
INV-3-sonli shakl BHUT bo'yicha	Kodlar
Sana (yil, kun, oy)-	
KTUT bo'yicha	
XXTUT bo'yicha	
KTUT bo'yicha	
Inventarizatsiya boshlangan sana	
Inventarizatsiya tugatilgan sana	

TILXAT

Inventarizatsiyani o'tkazishning boshlanishiga tovar-moddiy zaxiralarga tegishli bo'lgan barcha chiqim va kirim hujjatlari buxgalteriyaga topshirildi va mening (bizning) javobgarligimga (javobgarligimizga) kelib tushgan hamma tovar-moddiy zaxiralarni kirim qilingan, chiqib ketganlari Xarajatga chiqim qilingan.

Moddiy javobgar shaxs (shaxslar):

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

INV-3-sonli shaklning orqa tomoni

T/r	Tovar-moddiy zaxiralar		O'lchov birligi		Bahosi, so'm	Haqiqatda borligi		Buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bo'yicha	
	Nomi, turi, navi, guruhi	Nomenklatura raqami	Nomi	Kodi		Miqdori	Summa, so'm	Miqdori	Summa, so'm
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Jami:									

Ro'yxat bo'yicha jami: tartib raqamlari soni

(so'z bilan)

Birliklarning haqiqatda umumiy soni

(so'z bilan)

Haqiqatda, so'm

summaga

(so'z bilan)

Komissiya raisi:

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

Komissiya a'zolari:

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

Ushbu inventarizatsiya ro'yxatida ___ dan ___ gacha raqamlangan barcha boyliklar mening (bizning) ishtirokimda (ishtirokimizda) komissiya tomonidan natura ko'rinishida tekshirildi va ro'yxatga tushirildi, shu munosabat bilan inventarizatsiya komissiyasiga da'voyim (da'voyimiz) yo'q. Ro'yxatda sanab o'tilgan boyliklar mening (bizning) javobgarligimda (javobgarligimizda) saqlanmoqda.

Moddiy javobgar shaxs (shaxslar):

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

Ushbu ro'yxatda keltirilgan ma'lumotlar va hisob-kitoblarni tekshirdi:

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

_____ -sonli Yo'lda bo'lgan tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish
RO'YXATI

Korxonalar _____

Tarkibiy bo'linmalar _____

Inventarizatsiyani o'tkazish uchun asos: buyruq, qaror, farmoyish (keraksizlarini o'chiring)

STIR- _____	Kodlar
INV-6-sonli shakl BHUT bo'yicha -	
Sana (yil, kun, oy)-	
KTUT bo'yicha -	
XXTUT bo'yicha-	
KTUT bo'yicha -	
Inventarizatsiya boshlangan sana -	
Inventarizatsiya tugatilgan sana -	
Buxgalteriya hisobi schyoti-	

T.r	Tovar-moddiy zaxiralar		O'lchov birligi		Miqdori	Summa, so'm	Yuk ortish sanasi	Yetkazib beruvchi		Tovar-moddiy yoki hisob-To'lov hujjati		
	Nomi, turi, navi, guruhi	Nomenklatura raqami	Nomi	Kodi				Nomi	KTUT bo'yicha kodi	Sana	Raqami	summa, so'm
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Jami												

Dalolatnoma bo'yicha hammasi, so'm _____

Komissiya raisi:

_____ (lavozimi) _____ (imzosi) _____ (F.I.Sh.)

Komissiya a'zolari:

_____ (lavozimi) _____ (imzosi) _____ (F.I.Sh.)

_____ (lavozimi) _____ (imzosi) _____ (F.I.Sh.)

**_____ -sonli Yuklangan tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish
RO'YXATI**

Korxonalar _____

Tarkibiy bo'linmalar _____

Inventarizatsiyani o'tkazish uchun asos: buyruq, qaror, farmoyish (keraksizlarini o'chiring)

STIR- _____	Kodlar
INV-4-sonli shakl BHUT bo'yicha -	
Sana (yil, kun, oy)-	
KTUT bo'yicha -	
XXTUT bo'yicha -	
KTUT bo'yicha -	
Inventarizatsiya boshlangan sana -	
Inventarizatsiya tugatilgan sana -	
Buxgalteriya hisobi schyoti-	

T.r	Xaridor		Tovar-moddiy zaxiralar		Yuk ortish Sanasi	Tovar-moddiy yoki hisob-To'lov hujjati (schyot-faktura)		
	Nomi	KTUT bo'yicha kodi	Nomi, turi, navi, guruhi	Nomenklatura raqami		Sana	Raqami	Summa, so'm
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Jami:								

Dalolatnoma bo'yicha hammasi, so'm _____

Komissiya raisi:

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

Komissiya a'zolari:

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

**_____ - sonli Mas'ul saqlashga qabul qilingan (topshirilgan) tovar-moddiy zaxiralarni inventarizatsiyadan o'tkazish
RO'YXATI**

Korxonalar Tarkibiy bo'linmalar Inventarizatsiyani o'tkazish uchun asos: buyruq, qaror, farmoyish (keraksizlarini o'chiring)	STIR- _____	Kodlar
	INV-5-sonli shakl BHUT bo'yicha	
	Sana (yil, kun, oy)	
	KTUT bo'yicha	
	XXTUT bo'yicha	
	KTUT bo'yicha	
	Inventarizatsiya boshlangan sana	
Inventarizatsiya tugatilgan sana		
Buxgalteriya hisobi schyoti		

TILXAT

Inventarizatsiyani o'tkazishning boshlanishiga tovar-moddiy zaxiralarga tegishli bo'lgan barcha chiqim va kirim hujjatlari buxgalteriyaga topshirildi va mening (bizning) javobgarligimga (javobgarligimizga) kelib tushgan hamma tovar-moddiy zaxiralarni kirim qilingan, chiqib ketganlari chiqim qilingan.

Moddiy javobgar shaxs (shaxslar):

_____	_____	_____
(lavozimi)	(imzosi)	(F.I.Sh.)
_____	_____	_____
(lavozimi)	(imzosi)	(F.I.Sh.)

T.r	Yetkazib beruvchi		Tovar-moddiy zaxiralalar		O'lchov birligi		Miqdori	Tovar-moddiy zaxiralarni qiymati, so'm	Saqlash joyi	Tovar-Transport yoki hisob-To'lov hujjatlari		
	Nomi	KTUT bo'yicha kodi	Nomi, turi, navi, guruhi	Nomenklatura raqami	Nomi	Kodi				Nomi	Sana	Raqami
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Jami:												

T.r	Yetkazib beruvchi		Tovar-moddiy zaxiralar		O'lov birligi		Miqdori	Tovar-moddiy zaxiralar qiymati, so'm	Saqlash joyi	Tovar-Transport yoki hisob-To'lov hujjatlari		
	Nomi	KTUT bo'yicha kodi	Nomi, turi, navi, guruhi	Nomenklatura raqami	Nomi	Kodi				Nomi	Sana	Raqami
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Jami:												
Hammasi:												

Dalolatnoma bo'yicha hammasi, so'm _____

Komissiya raisi:

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

Komissiya a'zolari:

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

Ushbu inventarizatsiya ro'yxatida ___ dan ___ gacha raqamlangan barcha boyliklar mening (bizning) ishtirokimda (ishtirokimizda) komissiya tomonidan natura ko'rinishida tekshirildi va ro'yxatga tushirildi, shu munosabat bilan inventarizatsiya komissiyasiga da'voyim (da'voyimiz) yo'q. Ro'yxatda sanab o'tilgan qimmatliklar mening (bizning) javobgarligimda (javobgarligimizda) saqlanmoqda.

Moddiy javobgar shaxs (shaxslar):

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

Ushbu ro'yxatda keltirilgan ma'lumotlar va hisob-kitoblarni tekshirdi:

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

**_____ -sonli Tugallanmagan ishlab chiqarish zaxiralari qoldig'ini inventarizatsiyadan o'tkazish
RO'YXATI**

Korxonalar Tarkibiy bo'linmalar Inventarizatsiyani o'tkazish uchun asos: buyruq, qaror, farmoyish (keraksizlarini o'chiring)	STIR- _____
	Kodlar
	INV-4-sonli shakl BHUT bo'yicha -
	Sana (yil, kun, oy)-
	KTUT bo'yicha -
	XXTUT bo'yicha -
	KTUT bo'yicha -
	Inventarizatsiya boshlangan sana - Inventarizatsiya tugatilgan sana - Buxgalteriya hisobi schyoti-

T/r	Tugallanmagan ishlab chiqarish zaxirasining qismlarining		O'lchov birligi	Miqdori	Tugallanmagan ishlab chiqarish zaxirasining qismlari			
	Nomi, guruhi	Nomenklatura raqami			Asosiy materiallar		Ish haqi	
					Bir birlikga	Qolgan qoldiqqa	Bir birlikka	Qolgan qoldiqqa

Dalolatnoma bo'yicha hammasi, so'm _____

Komissiya raisi:

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

Komissiya a'zolari:

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

**_____ -sonli Kelgusi davr xarajatlari va kechiktirilgan xarajatlarni inventarizatsiyadan o'tkazish
RO'YXATI**

Korxonalar _____

Tarkibiy bo'linmalar _____

Inventarizatsiyani o'tkazish uchun asos: buyruq, qaror, farmoyish (keraksizlarini o'chiring)

STIR- _____

INV-11-sonli shakl BHUT bo'yicha -
Sana (yil, kun, oy)-
KTUT bo'yicha -
XXTUT bo'yicha -
KTUT bo'yicha -
Inventarizatsiya boshlangan sana -
Inventarizatsiya tugatilgan sana -
Buxgalteriya hisobi schyoti-

Kodlar	

O'lchov birligi – so'm.

T/r	Xarajat turi		Xarajatning boshlang'ich summasi	Xarajatning yuzaga kelgan sanasi	Xarajatlarni qoplash muddati (oylar bo'yicha)	Hisobdan chiqarishga hisoblangan summa	Inventarizatsiya boshlanishiga qadar xarajatlarni hisobdan chiqarildi (qoplandi)	Inventarizatsiya boshlanishida hisob ma'lumotlariga ko'ra xarajatlarning qoldig'i	Kelgusi davrda qoplanishi lozim bo'lgan xarajatlarning hisoblangan qoldig'i	Inventarizatsiya natijalari	
	Nomi	Kodi								Qo'shimcha hisobdan chiqarilishi lozim	Ortiqcha hisobdan chiqarilgan (tiklanishi lozim)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Jami											

Komissiya raisi:

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

Komissiya a'zolari:

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

(korxonaning nomi)

Inventarizatsiyani o'tkazish haqidagi buyruqlarning bajarilishi ustidan nazorat kitobi Boshlandi 20__-y. _____

Tugatildi 20__-y. _____

**____ - sonli Tovar-moddiy zaxiralarning inventarizatsiyasi natijalarini solishtirish
QAYDNOMASI**

Korxonalar _____

Tarkibiy bo'linmalar _____

Inventarizatsiyani o'tkazish uchun asos: buyruq, qaror, farmoyish (keraksizlarini o'chiring)

STIR- _____	Kodlar
INV-19-sonli shakl BHUT bo'yicha	
Sana (yil, kun, oy)	
KTUT bo'yicha	
XXTUT bo'yicha	
KTUT bo'yicha	
Inventarizatsiya boshlangan sana	
Inventarizatsiya tugatilgan sana	

T.r	Tovar-moddiy zaxiralalar		O'lchov birligi		Inventarizatsiya natijalari				Hisobdagi ma'lumotlarni aniqlash hisobiga to'g'rilangan					
	Nomi, turi, navi, guruhi	Nomenklatura raqami	Nomi	Kodi	ortiqcha		kamomad		ortiqcha			kamomad		
					Miqdori	Summa, so'm	Miqdori	Summa, so'm	Miqdori	Summa, so'm	Schyot, modda, buyurtma raqami	Miqdori	Summa, so'm	Schyot, modda, buyurtma raqami
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
					Jami:									

Jadvalning davomi

Qayta navlarga ajratish						Kirim qilingan yakuniy ortiqchalik			Yakuniy kamomadlar					
Qoplashga yo'naltirilgan ortiqchalik			Ortiqchalar bilan qoplangan kamomad			Miqdori	Summa, so'm	Schyot raqami	Miqdori	Summa, so'm	Miqdori	Summa, sum	Miqdori	Summa, so'm
Miqdori	Summa, so'm	Qoplangan kamomad tartib raqami	Miqdori	Summa, so'm	Qoplangan kamomad tartib raqami									
16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30

Buxgalter _____

(imzo)

(F.I.Sh.)

Solishtirish natijalari bilan tanishtirildi:

Moddiy javobgar shaxs (shaxslar): _____

(lavozimi)

(imzosi)

(F.I.Sh.)

Maxsus kiyim, maxsus poyabzal va yakka tartibda himoyalanişning boshqa vositalarini hisobga olish qaydnomasi

Korxonona _____ Tarkibiy bo'linma _____

Tuzilgan sana	Operatsiya turining kodi	Tarkibiy bo'lim	Faoliyat turi
---------------	--------------------------	-----------------	---------------

T/r	Familiyasi, ismi, sharifi	Ro'yxat raqami	Maxsus kiymlar, poyabzal va boshqa himoyalaniş vositalari		O'lchov birligi		Soni	Foydalanişga qabul qilingan sana	Xizmat muddati	Qabul qiluvchi imzosi	Qaytarilganlik to'g'risidagi belgi			
			Nomi	Nomenklatura raqami	Kod	Nomi					Sana	Soni	Yaroqlilik foizi	Omborchi imzosi

Bo'lim rahbari _____

lavozim _____

imzo _____

(familiyasi, ismi, sharifi) _____

Moddiy javobgar shaxs _____

lavozim _____

imzo _____

(familiyasi, ismi, sharifi) _____

" _____ " _____ 20 ____ -y.

Inventar va xo'jalik jihozlarini hisobga olishning _____ -sonli Kartochkasi

Korxonona _____ Tarkibiy bo'linma _____

Tuzilgan sana	Operatsiya turining kodi	Tarkibiy bo'lim	Qabul qiluvchining ro'yxat (tabel) raqami
---------------	--------------------------	-----------------	---

Familiyasi, ismi, sharifi _____, Kasbi _____, Lavozimi _____

Inventar va xo'jalik jihozlarini			Berildi				Qaytarildi				Chiqib ketishi to'g'risidagi belgi (chiqib ketish dalolatnomasi)		
Nomi, turi	Nomenklatura raqami	Xizmat muddati	Sana	Miqdori	Yaroqlilik foizi	Qabul qiluvchining imzosi	Sana	Miqdori	Yaroqlilik foizi	Omborchining imzosi	Raqami	Sana	Miqdori

Kartochkani to'ldirdi _____

lavozim _____

imzo _____

(familiyasi, ismi, sharifi) _____

" _____ " _____ 20 ____ -y.

Inventar va xo‘jalik jihozlarining chiqib ketishi bilan bog‘liq xarajatlar va ularning chiqib ketishidan kelib tushgan materiallar to‘g‘risida ma‘lumotnoma

Korxonalar _____

Chiqib ketish bilan bog‘liq xarajatlar				Chiqib ketishdan foydalanish mumkin bo‘lgan baho bo‘yicha kelib tushdi				
Ish turi	Hujjat raqami	Xarajat moddasi	Summasi	Hujjat raqami	Mahsulot nomi	Soni	Bahosi	Summasi

Chiqib ketish natijalari _____

Bosh buxgalter (buxgalter):

_____ imzo

_____ (familiyasi, ismi, sharifi)

20__-yil “_____” _____

20__-yil _____ uchun

Inventar va xo'jalik jihozlarning harakati to'g'risida hisobot

Tuzish sanasi "_____" _____ 20__-y.

Korxonalar _____ Tarkibiy bo'linma

Moddiy javobgar shaxs _____

(lavozimi, familiyasi, ismi, sharifi)

T/r	Inventar va xo'jalik jihozlarning		Mol yetkazib beruvchining nomi	Narxi	20__ y. "_____" dagi qoldiq		Kirim			Chiqim			20__ y. "_____" dagi qoldiq	
	Nomi	Inventar raqami			Soni	Summasi	Sana va hujjat raqami	Soni	Summasi	Sana va hujjat raqami	Soni	Summasi	Soni	summasi
				Jami:										
													Inventar va xo'jalik jihozlarning qoldig'i	

Hisobotni topshirdi: _____ hujjatlar _____ varaqda
soni yozuv bilan soni yozuv bilan

Hisobotni topshirdi: _____
lavozim imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Hisobotni qabul qildi: _____
lavozim imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

**Inventar va xo'jalik jihozlari hisobga olish qaydnomasi
- schyot bo'yicha**

Xo'jalik operatsiyasining mazmuni	Inventar va xo'jalik jihozlarning turlari									
							va h.k.		Korrespondensiya-lanuvchi schyotlar	
	Miqdori	Summasi	Miqdori	Summasi	Miqdori	Summasi	Miqdori	Summasi	Debet	Kredit
20__-y. _____ dagi qoldiq									X	X
1.										
Jami:									X	X
20__-y. _____ dagi qoldiq									X	X

Rahbar: _____
lavozim imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Buxgalter:

lavozim

inzo

(familiyasi, ismi, sharifi)

“Tasdiqlayman”

rahbar F.I.SH imzo
 “ ” 20__-y.

**Mol yetkazib beruvchining schyot-fakturasida ko‘rsatilmagan taralarni kirim qilishning
 ___ - sonli dalolatnomasi**

Tuzish sanasi “ ” 20__-y.
 Korxonada Tarkibiy bo‘linma
 20__-yil “ ” da ___ - sonli buyruq bilan tayinlangan komissiya
 ko‘rib chiqdi
 taralarning turi va guruhi

Yetkazib

beruvchi

(mol yetkazib beruvchining to‘liq nomi)

Ko‘rib chiqish natijasida komissiya quyidagilarni aniqladi:

T/r	Taraning		O‘lchov birligi	Soni	Bahosi	Summasi	Izoh
	nomi	kodi					
Jami:					x		

Ilova qilinadigan hujjatlar ro‘yxati

Komissiya raisi:

lavozim imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Komissiya a‘zolari:

lavozim imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Tarani qabul qildi :

lavozim imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

**Qaytarilishi lozim bo‘lgan ko‘p marotaba ishlatiladigan taralarni qaytarishning
 ___-sonli yuk xati**

Tuzish sanasi “ ” 20__-y.
 Korxonada Tarkibiy bo‘linma
 Mol yetkazib beruvchi
 (taralar qaytariladigan mol yetkazib beruvchining to‘liq nomi)

T/r	Taraning		O‘lchov birligi	Soni	Bahosi	Summasi	Kelib tushgandagi hujjatning nomi va raqami
	nomi	kodi					
Jami:					x		

Buxgalter:

lavozim imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Tarani topshirdi:

lavozim imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Tarani qabul qildi:

lavozim imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

“Tasdiqlayman”

rahbar F.I.Sh imzo
“ _____ ” _____ 20 ____ -y.

Taralarning sinishi yoki buzilishi natijasida hisobdan chiqarishning**_____ - sonli dalolatnomasi**

Tuzish sanasi “ _____ ” _____ 20 ____ -y.

Korxonada _____
Tarkibiy bo‘linma _____
20 ____ -yil “ _____ ” _____ da _____ - sonli buyruq bilan tayinlangan komissiya
_____ mol yetkazib beruvchidan kelgan
(mol yetkazib beruvchining to‘liq nomi) _____ ko‘rib chiqdi
_____ taralarning turi va guruhi

Ko‘rib chiqish natijasida komissiya quyidagilarni aniqladi:

T/r	Taraning		O‘lchov birligi	Soni	Bahosi	Summasi	Izoh
	Nomi	Kodi					
Jami:					x		

Ilova qilinadigan hujjatlar ro‘yxati _____

Komissiya raisi: _____
lavozim imzo (familiyasi, ismi, sharifi)
Komissiya a‘zolari: _____
lavozim imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Taralarning chiqib ketishi bilan bog‘liq xarajatlar va ularning chiqib ketishidan kelib tushgan materiallar to‘g‘risida ma‘lumotnoma

Korxonada _____

Chiqib ketish bilan bog‘liq xarajatlar				Chiqib ketishdan foydalanish mumkin bo‘lgan baho bo‘yicha kelib tushdi				
Ish turi	Hujjat raqami	Xarajat moddasi	summasi	hujjat raqami	mahsulot nomi	Soni	Bahosi	summasi

Chiqib ketish natijalari _____

Bosh buxgalter (buxgalter): _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)
20 ____ -yil “ _____ ” _____

20__-yil _____ uchun
Taralarning harakati to'g'risida hisobot

Tuzish sanasi "_____" _____ 20__-y.

Korxonalar _____ Tarkibiy bo'linma

Moddiy javobgar shaxs

(lavozimi, familiyasi, ismi, sharifi)

T/r	Taralarning		Mol yetkazib beruvchining nomi	Narxi	20__-y. "_____" dagi qoldiq		Kirim			CHIqim			20__-y. "_____" dagi qoldiq	
	Nomi	Inventar raqami			Soni	Summasi	Sana va hujjat raqami	Soni	Summasi	Sana va hujjat raqami	Soni	Summasi	Soni	Summasi
				Jami										
														Taralarning qoldig'i

Hisobotni topshirdi: _____ hujjatlar _____ varaqda
 soni yozuv bilan soni yozuv bilan

Hisobotni topshirdi: _____
 lavozim imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Hisobotni qabul qildi: _____
 lavozim imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Taralarni hisobga olish qaydnomasi
- schyot bo'yicha

Xo'jalik operatsiyasining mazmuni	Taralarning turlari									
	PET butilkalar		Shisha butilkalar		Yog'och taralar		va h.k.		Korrespondensiya-lanuvchi schyotlar	
	Miqdori	Summasi	Miqdori	Summasi	Miqdori	Summasi	Miqdori	Summasi	Debet	Kredit
20__-y. _____ dagi qoldiq									X	X
1.										
Jami:									X	X
20__-y. _____ dagi qoldiq									X	X

Rahbar:

_____ (familiyasi, ismi, sharifi)

Buxgalter:

lavozim

inzo

(familiyasi, ismi, sharifi)

**Aholidan qabul qilingan o‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni qabul qilish-
topshirish qaydnomasi**

20 ____-y. _____ uchun

Korxonalar _____
Hayvonlarning turlari _____

№	Topshiruvchi		Soni bosh	Semiz-lik daraja-si	Hayvonlarni qabul qilishda tirish vazni, kg		Bahosi	Summasi	Topshiruvchining imzosi
	F.I.Sh.	Pasport ma'lumotlari			Chegirma gacha	Chegirmadan keyin			

Mazkur qaydnoma bo'yicha og'irligi (oshqozon-ichak yo'llarida bo'lgan narsalar uchun chegirilgan holda) _____ kg bo'lgan _____ bosh hayvon qabul qilingan.
yozuvda yozuvda

Rahbar: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Brigadir: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Zootexnik: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Buxgalter: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

“Tasdiqlayman”

_____ rahbar F.I.Sh _____ imzo
“ _____ ” _____ 20 ____-y.

**Hayvonlardan olingan naslni kirim qilishning
_____ - sonli dalolatnomasi**

Tuzish sanasi “ _____ ” _____ 20 ____-y.

Korxonalar _____
Ferma (joy, sex) _____
Hayvonlarning hisob guruhi _____
Hayvonlarning _____ guruhiga qabul amalga oshirildi

Hayvonlar birlashtirilgan shaxsning F.I.Sh.	Hayvonning laqabi yoki raqami	Tirik tug'ildi		Inventar raqami	O'lik tug'ildi (bosh)	Belgilar (laqabi, rangi va boshqa ma'lumotlar)	Naslni olishdagi ishchining imzosi
		Soni (bosh)	Tirik vazni (kg)				

Brigadir: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Zootexnik: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

“Tasdiqlayman”

rahbar F.I.Sh. imzo
“ _____ ” 20 ____ -y.

**Yosh parrandalarning bir kunlik chiqishi va ajratishning
_____ -sonli dalolatnomasi**

Tuzish sanasi “ _____ ” 20 ____ -y.

Korxonada _____

Ferma (joy, sex) _____

Hayvonlarning _____ guruhiga qabul amalga oshirildi

Ko‘rsatkichlar	Soni	Bahosi	Summasi
Qo‘yilgan tuxumlar			
CHiqqan bosh:			
Sog‘lomlari			
Nimjonlari			
Taskarilari,-mayib, yaxlaganlari			
Yo‘q qilingan			
Chiqqanlari qo‘yilganlarga nisbatan %da			

Brigadir: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Zootexnik: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Katta operator: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Operator: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Kichik yoshdagi parrandalarning harakatini hisobga olishning
_____ -sonli kartochkasi

20 ____-y. _____ uchun

Korxonalar _____

Ferma (joy, sex) _____

Kataklar (partiya) _____

Yoshi (parrandalar) _____

Oyning sanasi	Kun boshida bosh soni, bosh	Kelib tushgan		So'yilishi		Sotilgan		Nobud bo'lgan		Boshqa chiqib ketishlar	
		Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg
1											
...											
30											
31											
Shu oy uchun jami											
Yil boshidan											

Reja:

Shu oy uchun tirik saqlash _____ %

o'rtacha kunlik o'sish _____ kg

Shu oyda o'sish _____ kg

Tirik vazni:

oy boshiga _____ kg

oy oxirida _____ kg

Shu oyda o'sish _____ kg

o'rtacha kunlik o'sish _____ kg

tirik saqlash _____ %

Brigadir:

imzo_____
(familiyasi, ismi, sharifi)

Zootexnik:

imzo_____
(familiyasi, ismi, sharifi)

Buxgalter tekshirdi:

imzo_____
(familiyasi, ismi, sharifi)

Parranda boquvchi:

imzo_____
(familiyasi, ismi, sharifi)

" _____ " _____ 20 ____-y.

**Katta yoshdagi parrandalarni harakatini hisobga olishning
-sonli kartochkasi**

20 ____-y. _____ uchun

Korxonalar _____

Ferma (joy, sex) _____

Katak (partiya) _____

Yoshi (parrandalar) _____

Oyning sanasi	Kun boshida bosh soni, bosh	Kelib tushgan		So'yilishi		Sotilgan		Nobud bo'lgan		Boshqa chiqib ketishlar		Kun uchun haqiqatda yig'ilgan tuxumlar, dona
		Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	
1												
30												
31												
Shu oy uchun jami												
Yil boshidan												
Shu jumladan:												
Tovuqlar bosh soni												
Shu oy uchun jami												
Yil boshidan												

Tuxum yig'ish rejasi:

bir kunda _____ dona

bir oyda _____ dona

tuxum berish _____ dona

Haqiqatda:

Shu oydagi tuxum beradigan tovuqlar o'rtacha bosh soni _____ bosh

Shu oydagi bitta tuxum beradigan tovuqqa to'g'ri keladigan tuxum berish _____ dona

Brigadir:

_____ imzo

_____ (familiyasi, ismi, sharifi)

Zootexnik:

_____ imzo

_____ (familiyasi, ismi, sharifi)

Buxgalter tekshirdi:

_____ imzo

_____ (familiyasi, ismi, sharifi)

Parranda boquvchi:

_____ imzo

_____ (familiyasi, ismi, sharifi)

" _____ " _____ 20 ____-y.

Podadagi inventarlar ro'yxati

T/r	O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning (turi, nasli, jinsi, yoshi)	Soni	Belgilar

Mazkur namunada QX-50 shakl bo'yicha jurnalning 34-dan 38-gacha bo'lgan barcha varaqlari bosmadan chiqarilishi kerak.

Hayvonlarning mavjudligi to'g'risidagi nazorat ma'lumotlari

Sana	O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning (turi, nasli, jinsi, yoshi)	Soni	Imzo

Mazkur namunada QX-50 shakl bo'yicha jurnalning 39 va 40-varaqlari bosmadan chiqarilishi kerak.

43-ilova
QX-47 namunaviy shakl

“Tasdiqlayman”

rahbar F.I.Sh. imzo
“ _____ ” _____ 20 ____ -y.

Hayvonlarni o'tkazishning _____-sonli dalolatnomasi

(hayvonlarning turlari)

Tuzish sanasi “ _____ ” _____ 20 ____ -y.

Korxonada _____

Ferma (joy, sex) _____

_____ guruhdan _____ guruhga

Inventar raqami	Jinsi, sinfi, rangi, laqabi va boshqa xususiyatlari	Tug'ilgan sanasi	Soni, bosh	Vazni, kg	Balans qiymati	Hayvonlarni qabul qilishga biriktirilgan ishchi	
						F.I.Sh.	Imzo
Jami:							

Hayvonlarni topshirdi:

imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Brigadir:

imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Zootexnik:

imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Buxgalter tekshirdi:

imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning harakati to‘g‘risida hisobot

Tuzish sanasi “ _____ ” _____ 20 ____-y.

Korxonalar _____

Ferma (joy, sex) _____

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning guruhi	Oy boshiga mavjudligi		Kirim										Chiqim										Oy oxirida mavjudligi				
			Olingan nasl		boshqa guruhdan o‘tkazilgan (joy)		chetdan kelib tushgan		O‘sih		Jami		Boshqa guruhga o‘tkazilgan (joy)		Chetga chiqib ketgan		So‘yilgan		Harom o‘lgan		Jami						
	Bosh	Vazn, kg	Bosh	vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg	Bosh	Vazn, kg		

Brigadir: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Zootexnik: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Buxgalter tekshirdi: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

Hayvonlarning og'irligini tortish qaydnomasi

Tuzish sanasi " _____ " _____ 20 ____-y.

Korxonalar _____

Ferma (joy, sex) _____

Hayvonlarning guruhi (turi) _____

Hayvonlar biriktirilgan shaxs _____

(F.I.Sh.)

Inventar raqami, laqabi, nasli	Jinsi, yoshi, yil	Soni, bosh	Vazni, kg		
			20 ____-y. " ____ " _____ ga (oldingi og'irligini tortishdagi)	Og'irligini tortish sanasiga	Og'irligini ortishi

Brigadir: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)Zootexnik: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)Vettexnik: _____
imzo (familiyasi, ismi, sharifi)

46-ilova
QX-44 namunaviy shakl

Tirik vazn o'lishini aniqlashning _____-sonli hisob-kitobi

Tuzish sanasi " _____ " _____ 20 ____-y.

Korxonalar _____ Ferma (joy, sex)

Hayvonlar biriktirilgan ishchining F.I.Sh.	Hayvonlarni hisobga olish guruhi	Oy boshiga qoldiq		Kelib tushgan		Chiqib ketgan (harom o'lgandan tashqari)		Harom o'lgan		Oy oxiriga qoldiq (og'irligini tortish sanasiga)		Og'irligining ortishi	Ozuqa berish kunlari soni	Kunlik o'rtacha og'irligining ortishi, kg
		Bosh	Tirik vazni, kg	Bosh	Tirik vazni, kg	Bosh	Tirik vazni, kg	Bosh	Tirik vazni, kg	Bosh	Tirik vazni, kg			

Brigadir:

_____ (familiyasi, ismi, sharifi)

Zootexnik:

_____ (familiyasi, ismi, sharifi)

Buxgalter tekshirdi:

_____ (familiyasi, ismi, sharifi)

47-ilova

O'stirishdagi va boquvdagi hayvonlarni hisobga olish qaydnomasi
20 ____-yil _____ uchun _____ - schyot bo'yicha

Xo'jalik operatsiyasining mazmuni	Boquvdagi va o'stirishdagi hayvonlar guruhi												Korrespondensiya- lanuvchi schyotlar		
	Qo'y			Echki			Buzoq			va h.k.			Debet	Kredit	
	Bosh	Og'irlig i, kg	Sum- masi	Bosh	Og'ir- ligi, kg	Sum- masi	Bosh	Og'ir- ligi, kg	Sum- masi	Bosh	Og'ir- ligi, kg	Sum- masi			
20 ____-y. _____dagi qoldiq														X	X
1.															
...															
Jami:														X	X
20 ____-y. _____dagi qoldiq														X	X

Rahbar:

_____ (familiyasi, ismi, sharifi)

Buxgalter:

_____ (familiyasi, ismi, sharifi)

“Tasdiqlayman”

_____ rahbar F.I.Sh _____ imzo
 “ _____ ” _____ 20 ____ -y.

Hayvonlar va parrandalarni chiqib ketishining
_____ -sonli dalolatnomasi

Tuzish sanasi “ _____ ” _____ 20 ____ -y.

Korxonalar _____

Ferma (joy, sex) _____

Chiqib ketishining sababi va tashxis _____

Hayvonlarning guruhi (turi)	Inventar raqami, laqabi, nasli	Jinsi, yoshi, yili	Semizligi	Soni, bosh	Tirik vazni, kg	Balans qiymati	Chiqib ketayotgan hayvon biriktirilgan ishchi	
							F.I.Sh.	Imzo

Ilova qilinayotgan hujjatlar ro‘yxati:

1. Hayvonlarni asosiy podadan chiqarishning dalolatnomasi:

“ _____ ” _____ 20 ____ -yildagi _____ -sonli.

“ _____ ” _____ 20 ____ -yildagi _____ -sonli.

Brigadir:

_____ imzo _____ (familiyasi, ismi, sharifi)

Zootexnik:

_____ imzo _____ (familiyasi, ismi, sharifi)

Vettexnik:

_____ imzo _____ (familiyasi, ismi, sharifi)

QX-54 shaklning orqa tomoni

Mahsulotning nomi	Vazni, kg	Bahosi	Summasi	Mahsulotning ishlatilishi

Mahsulot omborga quyidagi yuk xati bilan qabul qilingan:

“ _____ ” _____ 20 ____ -yildagi _____ -sonli.

“ _____ ” _____ 20 ____ -yildagi _____ -sonli.

Ombor mudiri:

_____ imzo _____ (familiyasi, ismi, sharifi)

“ _____ ” _____ 20 ____ -y.

O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlarning chiqib ketishi bilan bog‘liq xarajatlar va ularning chiqib ketishidan kelib olingan mahsulotlar to‘g‘risida ma‘lumotnoma

Ferma (joy, sex) _____

Chiqib ketish bilan bog‘liq xarajatlar				Chiqib ketishdan foydalanish mumkin bo‘lgan baho bo‘yicha kelib tushdi				
Ish turi	Hujjat raqami	Xarajat moddasi	Summasi	Hujjat raqami	Mahsulot nomi	Soni	Bahosi	Summasi

Chiqib ketish natijalari _____

Bosh buxgalter (buxgalter):

_____ imzo _____ (familiyasi, ismi, sharifi)
20__-yil “____” _____

Daval xomashyo va materiallarni qayta ishlash va ulardan tayyor mahsulot ishlab chiqarish bo‘yicha namunaviy shartnoma

_____ sh. “____” _____ 20__-y.

Bir tomondan _____, keyingi o‘rinlarda
(yuridik shaxsning to‘liq nomi)

“Davalga beruvchi” deb nomlanadi, _____ shaxs
(lavozimi, familiyasi, ismi, sharifi)

vakilligida va ikkinchi tomondan _____, keyingi
(yuridik shaxsning to‘liq nomi)

o‘rinlarda “Qayta ishlovchi” deb nomlanadi, _____
(lavozimi, familiyasi, ismi, sharifi)

shaxs vakilligida, birgalikda “Tomonlar” deb nomlanadi, mazkur shartnomani quyidagilar bo‘yicha tuzdik:

1. shartnoma predmeti

1.1. Mazkur shartnoma bo‘yicha Davalga beruvchi Qayta ishlovchiga xomashyo va materiallarni qayta ishlash va undan tayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun beradi, Qayta ishlovchi esa Davalga beruvchiga tayyor mahsulotni qaytaradi.

1.2. Xomashyoni va materiallarini berishda egalik qilish huquqi unga o‘tmaydi, Davalga beruvchi berilgan xomashyoning (materiallarning) va ishlab chiqarilgan mahsulotning egasi sifatida qoladi.

1.3. Mazkur shartnoma majburiyatlarini bajarishda Qayta ishlovchi Davalga beruvchining buyurtmasini bajarish usullarini o‘zi mustaqil belgilaydi.

2. Tomonlar o‘rtasida xavfning taqsimlanishi

2.1. Qayta ishlashga berilgan xomashyo va materiallarning tasodifan nobud bo‘lishi yoki tasodifan buzilishi xavfini _____ (Davalga beruvchi yoki Qayta ishlovchi) o‘z zimmasiga oladi.

2.2. Tayyor mahsulotlarni Davalga beruvchi qabul qilib olgungacha, ularning tasodifan nobud bo'lishi yoki tasodifan buzilishi xavfini Qayta ishlovchi o'z zimmasiga oladi.

2.3. Tayyor mahsulotlarni qabul qilish yoki topshirishda kechish bo'lgan hollarda mazkur shartnomaning 2.2-bandida nazarda tutilgan xavfni kechiqishga yo'l qo'yan Tomon o'z zimmasiga oladi.

3. Davalga beruvchining xomashyosi

3.1. Ish Davalga beruvchining quyidagi xomashyo va materiallaridan bajariladi:

1. _____ soni _____ ta, bahosi _____
2. _____ soni _____ ta, bahosi _____

3.2. Davalga beruvchining xomashyo va materiallarining sifati _____ ga to'g'ri kelishi shart.

3.4. Berilgan xomashyo va materiallarning yaroqsizligi aniqlangan hollarda Davalga beruvchi Qayta ishlovchi bu haqda xabar bergan vaqtdan boshlab _____ muddatda ularni almashtirib berishga majbur.

3.5. Qayta ishlovchiga xomashyo va materiallarni yetkazib berish sharti: _____

4. Ishni bajarish bo'yicha Davalga beruvchining talablari

4.1. Mazkur shartnoma bo'yicha bajarilgan ishning natijasi bo'lib quyidagi mahsulotlar hisoblanadi: _____

4.2. Mahsulot chiqish me'yori: _____

4.3. Ishlab chiqarilgan mahsulotning soni bo'yicha tavsiflari: _____

4.4. Mahsulotlar sifati quyidagi talablarga javob berishi shart: _____

5. Ishni bajarish muddatlari

5.1. Tomonlar mahsulot ishlab chiqarishning muddatlarini quyidagicha belgiladilar:

Ishni bajarishning boshlang'ich muddati – “__” _____ 20__-yilgacha.

Ishni bajarishning oxirgi muddati – “__” _____ 20__-yilgacha.

Tayyor mahsulotni topshirish muddati – “__” _____ 20__-yil.

5.2. Belgilangan muddatlar Tomonlarning keliShu viga yoki Tomonlarning hohishiga bog'liq bo'lmagan vaziyatlarga muvofiq, o'zgartirilishi mumkin.

6. Ishning qiymati va hisob-kitob qilish tartibi

6.1. Mazkur shartnoma bo'yicha ishning qiymati taxminiy smetaga¹ muvofiq, aniqlanadi (taxminiy smeta mazkur shartnomaga ilova qilinadi).

¹ Ishning bahosi (smeta) taxminiy yoki qat'iy bo'lishi mumkin. Shartnomada bunday ko'rsatma bo'lmasa, ishning bahosi (smeta) qat'iy hisoblanadi.

Ish pudratchi tomonidan tuzilgan smeta bo'yicha bajarilgan taqdirda, smeta buyurtmachi tomonidan tasdiqlangan paytdan boshlab kuchga ega bo'ladi va pudrat shartnomasining bir qismi bo'lib qoladi.

6.2. shartnoma bahosi Qayta ishlovchining ishni bajarishdagi xarajatlari va unga to'lanadigan haqni o'z ichiga oladi.

6.3. Taxminiy smetadagi baholarni ko'tarish lozim bo'lgan hollarda Qayta ishlovchi bu haqda Davalga beruvchini _____ kun davomida yozma ravishda xabardor qilishga majbur.

Berilgan xabarnomaga smetadagi baholarni oshirishni asoslovchi hujjatlar ilova qilingan bo'lishi kerak.

6.4. Davalga beruvchi xabarnomani olgandan keyin _____ kun davomida Qayta ishlovchiga buyurtmani tasdiqlovchi yoki shartnomani bekor qilish to'g'risidagi tegishli javobini berishga majbur.

6.5. Taxminiy smetaning o'sishi taxminiy smetaning umumiy qiymatiga nisbatan _____ dan ko'p bo'lsa, muhim hisoblanadi.

6.6. Mazkur shartnoma bo'yicha ish qiymati qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'ini hisobga olmagan (qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'ini hisobga olgan) holda ko'rsatilgan.

7. Hisob-kitob tartibi

7.1. To'lov muddati:

- mazkur shartnoma imzolangan vaqtdan boshlab _____ muddat davomida _____ miqdorda¹ avans to'lovi;

- tayyor mahsulotni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi imzolangan vaqtdan boshlab _____ muddat davomida uzil-kesil hisob-kitob qilish.

7.2. Hisob-kitob turi: _____
(naqd pul bilan, pul o'tkazish bilan, aralash)

7.3. Hisob-kitob shakli: _____
(to'lov talabnomasi, chek, akkreditiv)

8. Qayta ishlovchining tejami

8.1. Qayta ishlovchining haqiqiy xarajatlari ish bahosini aniqlash vaqtida nazarda tutilgan xarajatlardan kam bo'lgan hollarda, agar Davalga beruvchi Qayta ishlovchining tejami bajarilgan tayyor mahsulot sifatiga ta'sir etganligini isbotlay olmasa, Qayta ishlovchi ishlar uchun mazkur shartnomada ko'rsatilgan baho bo'yicha haq olish huquqini saqlab qoladi.

¹O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995-yil 12-maydagi PF-1154-sonli farmoniga muvofiq, avans to'lovining miqdori yetkazib beriladigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) qiymatining kamida 15 foizi qilib belgilangan, qonunchilikda belgilangan holatlar bundan mustasno.

9. Tomonlarning huquq va majburiyatlari¹

9.1. Davalga beruvchi quyidagi huquqlarga ega:

9.1.1. Qayta ishlovchining faoliyatiga aralashmagan holda istalgan vaqtida uni bajarayotgan ishning borishi va sifatini tekshirish.

9.1.2. Agar qayta ishlovchi mazkur shartnoma bajarilishiga o‘z vaqtida bajarishga kirishmasa yoki ishni sust bajarishi natijasida uni belgilangan muddatda tugatish mumkin emasligi aniq bo‘lsa, shartnomani bajarishdan voz kechish va zararlarni qoplashni talab qilish.

9.1.3. Agar ishni bajarish vaqtida uning tegishli darajada bajarilmasligi aniq bo‘lib qolsa, Qayta ishlovchiga kamchiliklarni yo‘qotish uchun oqilona muddat belgilashga va bu talabni Qayta ishlovchi belgilangan muddatda bajarmagan taqdirda mazkur shartnomadan voz kechish yoxud bu kamchiliklarni Qayta ishlovchi hisobidan tuzatishni boshqa shaxsga topshirishga, shuningdek, yetkazilgan zararni qoplashni talab qilish.

9.1.4. Qayta ishlovchiga tayyor mahsulotning sifati bilan bog‘liq talablarni qo‘yishi;

9.1.5. Va O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida nazarda tutilgan boshqa huquqlar.

9.2. Davalga beruvchi quyidagilarga majbur:

9.2.1. Xomashyo va materiallarni qayta ishlashga qabul qilish–Topshirish dalalatnomasiga muvofiq, Qayta ishlovchiga berishga.

9.2.2. Mazkur shartnomada nazarda tutilgan muddatda va tartibda pudratchi ishtirokida tayyor mahsulotni ko‘rib chiqishga va qabul qilishga, kamchiliklar aniqlangan taqdirda esa bu to‘g‘rida pudratchiga darhol ma’lum qilishga.

9.2.3. Mazkur shartnomaning 4-bo‘limida nazarda tutilgan tartibda va muddatlarda Qayta ishlovchiga bajarilgan ish uchun haq to‘lashga.

9.2.4. Va O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligida nazarda tutilgan boshqa majburiyatlar.

9.3. Qayta ishlovchi quyidagi huquqlarga ega:

9.3.1. O‘zining majburiyatlarini bajarishga boshqa shaxslarni (yordamchi pudratchilarni) jalb qilish.

9.3.2. Davalga beruvchi mazkur shartnoma bo‘yicha o‘zining majburiyatlarini bajarmaganligi, xususan, ishlov berilishi kerak bo‘lgan xomashyo va materiallarni bermaganligi Qayta ishlovchining shartnomani bajarishiga to‘sqinlik qilgan hollarda, shuningdek, mazkur majburiyatlar belgilangan muddatda bajarilmasligini yaqqol ko‘rsatib turgan holatlar mavjud bo‘lganida ishga kirishmaslikka, boshlangan ishni esa

¹ Shartnomalarda tomonlar ega bo‘lishi kerak bo‘lgan huquqlar va bajarishi kerak bo‘lgan majburiyatlar O‘zbekiston Respublikasining “Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida”gi qonunida belgilab o‘tilgan.

to'xtatib qo'yishga.

9.3.3. Davalga beruvchi tayyor mahsulotni qabul qilishdan bosh tortganda, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 646-moddasi 6-qismida belgilangan tartibda sotishi, tushgan pulni esa o'ziga tegishli hamma to'lovlarni chegirib tashlab, notarial idoraning depozitiga Davalga beruvchining nomiga kiritib qo'yishga.

9.3.4. Va O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida nazarda tutilgan boshqa huquqlar.

9.4. Qayta ishlovchi quyidagilarga majbur:

9.4.1. Davalga beruvchi tomonidan berilgan xomashyolarni va materiallarni tejab-Tergab va rejali foydalanishga.

9.4.2. Ish tugagandan keyin Davalga beruvchiga daval xomashyo va materiallarning ishlatilishi to'g'risida hisobot berishga.

9.4.3. Quyidagilarni aniqlagan taqdirda darhol Davalga beruvchini ogohlantirishi va undan ko'rsatmalar olgunga qadar ishni to'xtatib turishi shart:

– Davalga beruvchi bergan xomashyo va materiallarning yaroqsizligi yoki sifatsizligi aniqlanganda;

– Qayta ishlovchiga bog'liq bo'lmagan, bajarilayotgan ish natijalarining yaroqliligi yoki pishiqligini xavf ostiga qo'yadigan yoxud ishni belgilangan muddatda nihoyasiga yetkazish mumkin bo'lmaydigan qilib qo'yadigan boshqa holatlarni.

9.4.4. Va O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida nazarda tutilgan boshqa majburiyatlar.

10. Tayyor mahsulotni qabul qilish

10.1. Tayyor mahsulotni Davalga beruvchiga berish tayyor mahsulotni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasi bilan tayyor mahsulotni topshirish vaqtida rasmiylashtiriladi.

10.2. Tayyor mahsulotni qabul qilish–Topshirish dalolatnomasida aniqlangan kamchiliklar aks ettiriladi. Davalga beruvchi kamchiliklarni bartaraf qilish bo'yicha talabnoma kiritganda, unga asoslanishi mumkin.

10.3. Agar Davalga beruvchi tayyor mahsulotni tekshirmasdan qabul qilgan bo'lsa, uni qabul qilishda aniqlanishi mumkin bo'lgan kamchiliklarni dalil qilib keltirish huquqidan mahrum bo'ladi.

10.4. Qayta ishlangan xomashyo va materiallar Davalga beruvchiga _____ ko'rinishda taqdim qilinishi kerak.

10.5. Qabul qilish–Topshirish joyi: _____

10.6. Ishlab chiqarilgan mahsulotni yetkazib berish _____ (Davalga beruvchi yoki Qayta ishlovchi) tomonidan _____ hisobidan quyidagi tartibda _____ amalga oshiriladi.

11. Tomonlarning javobgarligi

11.1. Tayyor mahsulotlarda kamchiliklar aniqlangan hollarda Davalga beruvchi Qayta ishlovchidan quyidagilarni talab qilishga haqli:

- kamchiliklarni oqilona muddatda tekin bartaraf etishni;
- ish uchun oʻrnatilgan baholarning maʼlum bir qismini qisqartirishni talab qilishga;

- kamchiliklarni bartaraf etishga qilgan oʻz xarajatlarini qoplashni talab qilishga.

11.2. Qayta ishlovchi ishdagi oʻzi javobgar boʻlgan kamchiliklarni bartaraf etish oʻrniga, Davalga beruvchiga shartnomani bajarishni kechiktirganlik natijasida yetkazgan zararni qoplagan holda ishni yangidan tekin bajarib berishga haqli. Bunday holda Davalga beruvchi ilgari oʻziga topshirilgan ish natijasini Qayta ishlovchiga qaytarib berishi shart.

11.3. Davalga beruvchi tomonidan berilgan xomashyolarning saqlanmaganligi uchun Qayta ishlovchi javobgar boʻladi.

11.4. Mazkur shartnomaning kuchga ega davri davomida bir tomonlama oʻz majburiyatlarini asoslanmagan ravishda bajarishdan voz kechilganda, aybdor tomon _____ miqdorda jarima toʻlaydi.

11.5. Mazkur shartnomaning shartlarini buzgan tomonlar buning natijasida koʻrilgan zararlarni qoplaydilar, shu jumladan, qonunchilikda belgilangan tartibda boy berilgan foydani ham.

12. shartnomani bekor qilish tartibi

12.1. Davalga beruvchi mazkur shartnomani bir tomonlama quyidagi vaziyatlarda bekor qilishi mumkin:

12.1.1. Qayta ishlovchi tomonidan tayyor mahsulotlarni topshirish muddatlari bir necha bor buzilganda.

12.1.2. Qayta ishlovchi tomonidan tayyor mahsulotlar sifatiga qoʻyilgan talablarga rioya qilinmaganda.

12.2. Davalga beruvchi tomonidan tayyor mahsulot uchun haq toʻlash tizimli ravishda buzilgan hollarda, Qayta ishlovchi mazkur shartnomani bekor qilishga haqli.

12.3. Mazkur shartnoma Oʻzbekiston Respublikasi qonunchiligida nazarda tutilgan boshqa hollarda ham bekor qilinishi mumkin.

13. Yakuniy holatlar

13.1. Mazkur shartnoma imzolangan vaqtdan kuchga kiradi va u “ _____ ” _____ 20__-yilgacha kuchga ega boʻladi.

13.2. Mazkur shartnomaga kiritiladigan har qanday qoʻshimcha va oʻzgartirishlar yozma ravishda rasmiylashtirilishi va har ikkala Tomondan imzolangan boʻlishi shart.

13.3. Mazkur shartnoma bir xil kuchga ega boʻlgan ikkita nusxada har bir tomon uchun bitta nusxadan tuzildi.

13.4. Mazkur shartnomada nazarda tutilmagan hollarda tomonlar amaldagi fuqarolik qonunchiligini qoʻllaydilar.

13.5. Mazkur shartnoma imzolanganidan keyin bu bo'yicha oldindan olib borilgan keliShu vlar, yozishmalar, mazkur shartnomaga taalluqli birlamchi keliShu vlar va ayrim masalalar bo'yicha bayonnomalar o'zining huquqiy kuchini yo'qotadi.

14. Tomonlarning rekvizitlari va izolari

Davalga beruvchi	Qayta ishlovchi
Manzil _____	Manzil _____
Telefon _____	Telefon _____
_____ bankdagi	_____ bankdagi
hisob-kitob raqami № _____	hisob-kitob raqami № _____
MFO _____	MFO _____
STIR _____	STIR _____
_____	_____
(imzo)	(imzo)

51-ilova

Daval xomashyo va materiallarni qabul qilish–Topshirishning _____ -sonli dalolatnomasi

Tuzilgan sana “ _____ ” _____ 20 _____ -y.

Davalga beruvchi _____
(yuridik shaxsning to'liq nomi)

Manzili: _____ STIR _____

Qayta ishlovchi _____
(yuridik shaxsning to'liq nomi)

Manzili: _____ STIR _____

Ushbu dalolatnoma bo'yicha Davalga beruvchi xomashyoni topshirmoqda, Qayta ishlovchi esa xomashyoni qayta ishlash uchun qabul qilmoqda. Tomonlar kelishuviga muvofiq, xomashyoni saqlash va qayta ishlash joyi bo'lib

_____ belgilashdi.
_____ (manzil)

T/r	Xomashyo va materiallar		Miqdori (_____ da) (o'lchov birligi)	Bir birlikning narxi	Summasi
	Nomi	Kodi			

Davalga beruvchi
nomidan topshirdi: _____
lavozimi _____ imzo _____ (familiyasi, ismi, sharifi)

Qayta ishlovchi
nomidan qabul qildi: _____
lavozimi _____ imzo _____ (familiyasi, ismi, sharifi)

Daval xomashyo va materiallarning ishlatilishi to'g'risida hisobot

Tuzilgan sana " _____ " _____ 20 ____ -y.

Qayta ishlovchi _____

Manzili: _____ STIR

(yuridik shaxsning to'liq nomi)

Davalga beruvchi _____

Manzili: _____ STIR

(yuridik shaxsning to'liq nomi)

T/r	Xomashyo va materiallarning nomi	Olingan daval xomashyosining miqdori (_____ da) (o'lchov birligi)	Daval xomashyosini qayta ishlashdan olingan mahsulotning nomi	Daval xomashyosini qayta ishlashdan olingan mahsulotning miqdori (_____ da) (o'lchov birligi)	Ishlatilmagan daval xom-ashyosining miqdori (_____ da) (o'lchov birligi)	Chiqindilarning nomi	Chiqindilar miqdori (_____ da) (o'lchov birligi)	
							Jami	Shu jumladan qaytariladigan

_____ hisobotni imzolovchini lavozimining nomi

_____ imzo

_____ (familiyasi, ismi, sharifi)

Daval xom-ashyo va materiallarni hisobga olish qaydnomasi

Xo'jalik operatsiyasi mazmuni	Xomashyo va materiallarning turlari							
	Mmetalloprokat		Yog'och		Teri		Va boshqalar	
	Miqdori	Summasi	Miqdori	Summasi	Miqdori	Summasi	Miqdori	Summasi
_____ 20 -yilga qoldiq								
1.								
...								
Jami:								
_____ 20 -yilga qoldiq								

_____ lavozimi

_____ imzo

_____ (familiyasi, ismi, sharifi)

_____ lavozimi

_____ imzo

_____ (familiyasi, ismi, sharifi)

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. – T. 1996-yil 29-avgust.
2. O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. – T. 1995-yil 21-dekabr .
3. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. – T. 2019-yil 30-dekabr .
4. O‘zbekiston Respublikasining “Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida”gi Qonuni. – T. 1998-yil 28-avgust.
5. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni. – T. 1998-yil 24-dekabr .
6. O‘zbekiston Respublikasining “Lizing to‘g‘risida”gi qonuni. – T. 1999-yil 14-aprel.
7. O‘zbekiston Respublikasining “Ijara to‘g‘risida”gi qonuni. – T. 1991-yil 19-noyabr.
8. O‘zbekiston Respublikasining “Mas’uliyati cheklangan hamda qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlar to‘g‘risida”gi Qonuni. – T. 2001-yil 6-dekabr .
9. O‘zbekiston Respublikasining “Xususiy korxonalar to‘g‘risida”gi qonuni. – T. 2003-yil 11-dekabr .
10. O‘zbekiston Respublikasining “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi qonuni. – T. 2014-yil 6-may.
11. “Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni. – T. 2015-yil 3-iyun.
12. O‘zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi qonuni. – T. 2016-yil 13-aprel.
13. O‘zbekiston Respublikasining “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni. – T. 2021-yil 25-fevral.
14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 9-avgustdagi PF-1504-sonli “Byudjet bilan hisob-kitoblar uchun xo‘jalik yurituvchi subyektlarning mas’uliyatini oshirish chora–Tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni.
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995-yil 12-maydagi PF-1154-sonli “Xalq xo‘jaligida hisob-kitoblar o‘z vaqtida o‘tkazilishi uchun korxonalar va tashkilotlar rahbarlarining mas’uliyatini oshirish borasidagi chora–Tadbirlar to‘g‘risida”gi farmoni.
16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 25-dekabr dagi PQ-2099-sonli “O‘zbekiston Respublikasining 2014 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to‘g‘risida”gi qarori.

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-dekabrda PQ-4938-sonli “2021-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to‘g‘risida”gi qonuni ijrosini ta‘minlash chora–Tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.

18. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 6-maydagi 194-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Lizing operatsiyalarini buxgalteriya hisobi va hisobotida aks ettirish Tartibi”.

19. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida nizom”.

20. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 30-dekabr da 455-sonli “O‘zbekiston Respublikasining 2003-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to‘g‘risida”gi qarori.

21. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 16-sentabrdagi 401-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Foydalanilmayotgan asosiy vositalarni, qurilishi tugallanmagan obyektlarni konservatsiya qilish tartibi to‘g‘risidagi nizom”.

22. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 26-apreldagi 199-sonli “Lizing xizmatlarini yanada rivojlantirish chora–Tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.

23. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 25-maydagi 95-sonli qarori bilan tasdiqlangan “Don va don mahsulotlarini qabul qilish, saqlash, ichki tashish, qayta ishlash va sotishning dastlabki hisobini yuritish va rasmiylashtirish tartibi to‘g‘risida nizom”.

24. “Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun konseptual asos” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1998-yil 14-avgustda 475-son bilan ro‘yxatga olingan*).

25. O‘zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi milliy standarti (1-sonli BHMS) “Hisob siyosati va moliyaviy hisobot” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1998-yil 14-avgustda 474-son bilan ro‘yxatga olingan*).

26. O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti (4-sonli BHMS) “Tovar-moddiy zaxiralar” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2020-yil 30-iyunda 3259-son bilan ro‘yxatga olingan*).

27. O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti (5-sonli BHMS) “Asosiy vositalar” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2004-yil 20-yanvarda 1299-son bilan ro‘yxatga olingan*).

28. O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti (6-sonli BHMS) “Ijara hisobi” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2009-yil 24-aprelda 1946-son bilan ro‘yxatga olingan*).

29. O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti (7-sonli BHMS) “Nomoddiy aktivlar” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2005-yil 14-iyunda 1485-son bilan ro‘yxatga olingan*).

30. O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti (11-sonli BHMS) “Ilmiy–Tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlab chiqishlarga xarajatlar” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1998-yil 28-dekabr rda 581-son bilan ro‘yxatga olingan*).

31. O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti (12-sonli BHMS) “Moliyaviy investitsiyalar hisobi” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 1999-yil 16-yanvarda 596-son bilan ro‘yxatga olingan*).

32. O‘zbekiston Respublikasining buxgalteriya hisobi milliy standarti (19-sonli BHMS) “Inventarizatsiyani tashkil qilish va o‘tkazish” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 1999-yil 2-noyabrda 833-son bilan ro‘yxatga olingan*).

33. O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (21-sonli BHMS) “Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy-xo‘jalik faoliyati buxgalteriya hisobi schyotlar rejasi va uni qo‘llash bo‘yicha yo‘riqnoma”. (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2002-yil 23-oktabrda 1181-son bilan ro‘yxatga olingan*).

34. O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobi milliy standarti (22-sonli BHMS) “Chet el valutasida ifodalangan aktivlar va majburiyatlar hisobi” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2004-yil 21-mayda 1364-son bilan ro‘yxatga olingan*).

35. O‘zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti (24-sonli BHMS) “Qarzlarni bo‘yicha xarajatlar hisobi” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2009-yil 18-avgustda 1996-son bilan ro‘yxatga olingan*).

36. “Buxgalteriya hisobida hujjatlar va hujjatlar aylanuvi to‘g‘risidagi nizom” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2004-yil 20-yanvarda 1297-son bilan ro‘yxatga olingan*).

37. “Inventarizatsiya jarayonida aniqlangan mol-mulk kamomadi va ortiqchasining buxgalteriya hisobi tartibi to‘g‘risida”gi nizom (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya*

vazirligida 2004-yil 6-aprelda 1334-son bilan ro'yxatga olingan).

38. “Asosiy vositalarni balansdan chiqarish tartibi to‘g‘risidagi nizom” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2004-yil 29-avgustda 1401-son bilan ro‘yxatga olingan*).

39. “Nomoddiy aktivlarni balansdan chiqarish tartibi to‘g‘risidagi nizom” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2006-yil 14-yanvarda 1539-son bilan ro‘yxatga olingan*).

40. “Buxgalteriya hisobida ijara operatsiyalarini aks ettirish tartibi to‘g‘risidagi nizom” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2009-yil 1-iyunda 1961-son bilan ro‘yxatga olingan*).

41. “Qimmatli qog‘ozlar emissiyasi va emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar chiqarilishlarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish qoidalari” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2009-yil 30-avgustda 2000-son bilan ro‘yxatga olingan*).

42. “Qayta ishlashga berilgan xomashyo bilan bog‘liq operatsiyalarni buxgalteriya hisobida aks ettirish tartibi to‘g‘risidagi nizom” (*O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2010-yil 15-martda 2086-son bilan ro‘yxatga olingan*).

43. Апчёрч А. Управленческий аспект: принципы и практика. Пер. с англ./Под ред. Я.В.Соколова. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 952с.

44. Бакаев А.С., Шнейдман Л.З. Учётная политика предприятия.–М.: Бухгалтерский учёт, 1994.Ст. 7.

45. Ветров А.А Новое в учетной политике. – М.: Бухгалтерский учёт, 1992. № 12, С. 5-6.

46. Dusmuratov R.D. Buxgalteriya bisobi nazariyasi. –Т.: “Fan va texnologiya”, 2013. – 476 bet.

47. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет: Пер. с англ./ Под ред. Н.Д.Эриачвили. – М.: ЮНИТИ, 1998. –783 с.

48. Грюнинг Х., Коен Х. Международные стандарты финансовой отчетности. – М.: ИНФРА – М, 2000. –182 С. 99.

49. Иткин Ю. М. Бухгалтерский учет в малом бизнесе. Частная собственность 1998-№ 3 ст. 18.

50. Isroilov B., Xolbekov R. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. Darslik. – Т.: “Tafakkur” nashiryoti, 2020. - 240 b.

51. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. – М.: Дело, 1998. –704 С. 245.

52. Karimov A., Kurbanbayev J., Jumanazarov S. Buxgalteriya hisobi. 1-qism.

Darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2019. – 512 b.

53. Karimov A., Ocxilov I.K., G‘aniyev Z.U. Buxgalteriya hisobi. 2-qism. Darslik. – T., 2021. – 852 b.

54. Qurbonov Z.N., Misirov K., Moliyaviy va boshqaruv hisobi. Darslik. – T.: Iqtisod-moliya, 2019. – 756 b.

55. Karimov A., Muqumov Z., Tulayev M., Kurbanbayev J., Raxmonov SH. Buxgalteriya hisobining axborot tizimlari. O‘quv qo‘llanma. – T.: Iqtisod-moliya, 2018. – 194 b.

56. Kuljonov O., Xusinov I., Jumanazarov S. Buxgalteriya hisobi nazariyasi. O‘quv qo‘llanma. – T.: Iqtisod-moliya, 2018. – 237 b.

57. Kodirxonov S. “Sanoat korxonalarida buxgalteriya hisobi”. – T. 1993-y.

58. Jo‘rayev N., Bobojonov O., Abduvaxidov F., Sotvoldiyeva D. Moliyaviy va boshqaruv hisobi. Darslik. – T.: 2007. – 344 b.

59. Jo‘rayev N., Xolbekov R., Abduvaxidov F., Ixomov I. Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy taxlil va audit. Darslik. – T.: 2007. – 250 b.

60. Николаева С.А. Учетная политика в 1994 г. – М.; 1994. Ст. 5.

61. Norbekov D., Maxmudov A., Muhammedova D. Buxgalteriya hisobi. O‘quv qo‘llanma. – T.: Iqtisod-moliya, 2018. – 236 b.

62. Ortiqov X.A., Yugay L.P., To‘xсанov X.A., Xo‘jabekov N.B. “O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standartlariga sharhlar to‘plami”, – T.: Norma, 2010-y. – 528 b.

63. Ortiqov X.A., Yugay L.P., To‘xсанov X.A., Xo‘jabekov N.B. “Buxgalteriya hisobi bo‘yicha uslubiy qo‘llanmalar to‘plami”, – T. “Norma”, 2010 -y. – 368 b.

64. Ortiqov X.A., Abdinazarov B.Q. “Kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan buxgalteriya hisobini yuritishning soddalashtirilgan tartibi”. “Soliq solish va buxgalteriya hisobi” jurnali, 2013-y., 9-son.

65. Селезнова Н.Н., Скобелева И.П. Учетная политика-95. «Специальная литература» СП. 1995. С. 8.

66. Хорнгрен СХ.Т., Фостер Дж. Бухгалтерский учет: управленческий аспект: Пер. с англ. /Под ред. Я.В.Соколова. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 416 с.

67. Шнейдман Л.З. Основы формирования учётной политики в условиях перехода к рынку. – М.: Бухгалтерский учет. 1992. № 8 Ст. 34.

68. O‘razov K.B., Po‘latov M.E. Buxgalteriya hisobi. Darslik. – T.: “Innovatsion rivojlanish nashriyoti-matbaa uyi” nashriyoti, 2020. –558 b.

Axborot manbalari:

69. www.gov.uz (O‘zbekiston Respublikasi hukumat portali)
70. www.mf.uz (O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi portali)
71. www.ziyonet.uz (Axborot ta’lim tarmog‘i)
72. www.lex.uz (O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi)
73. www.stat.uz (O‘zbekiston Respublikasi Statistika Qo‘mitasi)
74. www.soliq.uz (O‘zbekiston Respublikasi Soliq Qo‘mitasi)
75. www.accountingtools.com (Buxgalterlar uchun qo‘llanmalar sayti)
76. www.ifrs.org (MHXS fondi sayti)

